دۇەن لیە نچمن

دىكلىمكلار، قاتكەللار ۋە تۇراقلار

(1)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

دىكلىمكلار، قاتقملار
ۋە تېۋرمالار

(1)

ئابتورى: دۇەن لىيەنچىن
تەرجىمە قىلغۇچى: يۈنۈسجان ئىلى
ھەنىپە ئابدۇللا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بۇ كىتاب شاڭخەي خەلق نەشرىياتىنىڭ 1988 - يىل 6 - ئاي
بىرىنچى نەشرى، 1988 - يىل 6 - ئاي 1 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە
ۋە نەشر قىلىندى.
本书根据上海人民出版社1988年6月第1版1988年6月第1次印刷本翻
译出版

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: لىيۇ پىيچىن

دىققەتلىلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالار
ئاپتورى: دۇەن لىيەنچىن
تەرجىمە قىلغۇچى: يۇنۇسجان ئىلى. ھەنىپە ئابدۇللا
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 ملليمېتر، 1/32
باسما تاۋىقى: 37.75 قىستۇرما ۋاراقى: 4
1996 - يىل 4 - ئاي 1 - نەشرى
1996 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 2.700
ISBN7—228—03058—3/K·361
باھاسى: 31.50 يۈەن

مؤندەرىجە

كىرىش سۆز 1

I باب مۇقەددىمە، گۇيغاك، دىئلىك، قاغقل، تېلىلار-
نىڭ ئېتنىك مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنى مىللەت
دەپ ئاتاشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىق
مەسىلىسى 1

1. دىئلىكلار بىلەن گۇيغاقلارنىڭ مۇناسىۋىتى 2
2. قاغقىللار بىلەن دىئلىكلارنىڭ مۇناسىۋىتى 23
3. تۇرالار بىلەن قاغقىللارنىڭ مۇناسىۋىتى 51
4. گۇيغاق، دىئلىك، قاغقىل، تۇرالارنى مىللەت
دەپ ئاتاشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىق
مەسىلىسى توغرىسىدا 74

بىرىنچى قىسىم دىئلىكلار

I باب شىا، شاك، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە گۇيغاق
دېگەن نام ئاستىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان
دىئلىكلار 115

1. چىن سۇلالىسىدىن ئاۋۋالقى دەۋرگە ئائىت قەدىمكى كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن گۇيغاقلار ۋە ئۇ-
لار ئورۇنلاشقان جايلار 115

2. گۇيغاقلار بىلەن شىياك، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ
مۇناسىۋىتى 122

3. گۇيغاقلارنىڭ تارقىلىش ۋە كۆچۈشلىرى 130

4. گۈيغانلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىنى ئۆزلەشتۈرۈشى — قاراسۇق مەدەنىيىتى 140
II باب هون دۆلىتى مەزگىلىدىكى دېڭلىكلار 164
1. دېڭلىكلارنىڭ باتۇر تەڭرىتاۋ موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرىكى مەزگىلدىكى جايلىشىشى 164
2. هون دۆلىتىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، ئۇنىڭ دېڭلىكلارنى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئۇلارغا هۆكۈمرانلىق قىلىشى 180
3. دېڭلىكلارنىڭ هون دۆلىتىنىڭ هۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشلىرى 201
4. دېڭلىكلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى 212
III باب موڭغۇل دالاسىدا سەللەتەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى مەزگىلىدىكى دېڭلىكلار 225
1. دېڭلىكلارنىڭ موڭغۇل دالاسىنى بىلەن جۇڭغارنى ئويمانلىقىغا كۆچۈشى، دېڭلىكلار بىلەن هونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ قوشۇلۇشى 228
2. سىيانپىي قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشى، دېڭلىكلار بىلەن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى 254
3. سىيانپى تان شىخۋاي باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ دېڭلىكلارغا تاقايمال تۇرۇشى، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشى ۋە دېڭلىكلىرىنىڭ شىمالىي تەرەپكە سۈرۈلۈشى 290
IV باب ۋېي، جىن، شىمالىي سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دېڭلىكلار 302

1. دىگلىكلار نىڭ بىر تارمىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەلۇبى
بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغا كۆچۈشى.... 304
2. ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىگلىكلارنىڭ ئورۇق-
لاقچىلىق تەركىبى ۋە جايلىشىشى 310
3. 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە ئىچكى رايونلارغا
كۆچكەن دىگلىكلار 326
(1) جوڭشەن دىگلىكلىرىنىڭ ئالدىنقى ۋە كېيىنكى جاۋ
پادىشاھلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جۈملە
بېگى دى بىن 326
(2) جوڭشەن دىگلىكلىرىنىڭ ئالدىنقى يەن پادىشاھلى-
قىغا بەيئەت قىلىشى، ئالدىل، بەيئەتچى ۋاڭ دەشۇ... 329
(3) ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ جوڭشەن دىگلىكلە-
رىنى شىنئەن بىلەن فېيچىگە كۆچۈرۈشى ۋە دى بىمنە-
لىنىڭ چىن پادىشاھلىقىغا قارشى ئىسيان
كۆتۈرۈشى 330
(4) دىگلىكلارنىڭ كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن
بولغان كۈرىشى 332
(5) دىگلىكلارنىڭ دېۋىيوك ۋېي بەگلىكىغا نىسبەتەن قۇرۇلۇ-
شى ۋە يىمىرىلىشى 339
4. توغباچ-ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىچ-
كى رايونلارغا كۆچكەن دىگلىكلار، دىگلىكلارنىڭ
توغباچ-ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى
ئىلىپ بارغان كۈرىشى 349
5. ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىگلىكلارنىڭ خەنزۇ-
لارغا قوشۇلۇش مەسىلىسى توغرىسىدا 361
(1) ئىككىنچى قېتىملىق قالتىس ئېلىش
(2) IV ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە قالتىس ئېلىش
قىلىنغان پائالىيەتچىلىك بولغان قارىلىقتىكى

جايلىشى، ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۈزۈمى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى 373
1. قاڭقىللارنىڭ مىلادى IV ئەسىردىن V ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مۇڭغۇل دالا-سىدىكى جايلىشىش ئەھۋالى..... 374
2. قاڭقىللارنىڭ ئىگىلىكى 383
3. قاڭقىللارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى 389
4. قاڭقىللارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى 397
VI باب 16 پادىشاھلىق، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ قاڭقىللارغا قارىتان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى، جورجان خانلىقىنىڭ قاڭقىللارنى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى 411
1. ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ قاڭقىللارغا قارىتان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى 414
2. جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ قاڭقىللارنى بويسۇندۇرۇشى ھەم ھۆكۈمرانلىقى..... 420
(1) جورجان سۇلالىسىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى 420
(2) جورجانلارنىڭ قاڭقىللارنى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشى 428
3. قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى، قاڭقىللارنىڭ پۈتۈر-ھۇر قەبىلىسىنىڭ قوزغىلىڭى ۋە غەربكە كۆچۈشى 438
(1) قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشىن ئۇرۇشتىكى ئۇچ خىل كۆرەشى شەكلى.. 438
(2) جورجانلارنىڭ يۇچىلىق قاغانلىقىغا يېڭى سىياسىتى ۋە

تولۇن قاغانىنىڭ ئەكسىيەتچىلىكى، پوۋۇرغۇر قەبىلە-
سىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى قوزغىلىڭى ۋە
غەربكە كۆچۈشى 441
(3) قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ
كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەن ۋاقتى توغرىسىدا..... 447
VII باب قاڭقىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ جور-
جان خانلىقى بىلەن بولغان كۈرىشى 463
1. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ
ۋەزىيىتى 464
2. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ تۇغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ
زور كۈچ بىلەن ماسلىشىشى ئارقىسىدا، تىياد-
شاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا غەلىبىلىك ھالدا يۈ-
رۈش قىلىشى، قاڭقىللارنىڭ كىنگىت، پىشامشان،
قوسلارنى ئىشغال قىلغان ۋاقتى توغرىسىدا..... 472
3. ئېفتالىتلارنىڭ شەرققە كېڭىيىشى ۋە قاڭقىل دۆلە-
تىگە بولغان تەھدىتى، ئېفتالىتلارنىڭ كىنگىتنى
ئىگىلىگەن ۋاقتى بىلەن تۇيغۇنلارنىڭ پىشام-
شاننى ئىشغال قىلغان ۋاقتى توغرىسىدا 480
4. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ كېرىزىسى ۋە مىئوتۇنىڭ ئۆ-
زىنى قۇتقۇزۇشى، قۇدرەتلىك قاڭقىل
دۆلىتى 493
5. تۇغبات ـ ۋېي سۇلالىسىنىڭ جورجان خانلىقىغا
قارىتا قوللانغان «قايتا يۆلەپ، كۈللەندۈرۈش ۋە
مۇنقەرز قىلىش قۇتۇلۇشقا يار ـ يۆلەك بولۇش»
سىياسىتى، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى
ۋە مۇنقەرز بولۇشى 507

IX باب توغبات ـ دەي (ۋېي) پادىشاھلىقنىڭ چۆللۈكـ
نىڭ شمالىدىكى قاڭقىللارغا قاراتقان بۇلاڭ
چىلىق ئۇرۇشلىرى ۋە چۆللۈكتىنىڭ جەنۇبىدىكى
قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى 521
1. توغبات قەبىلىلىرىنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدا باش
كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئۇلار قۇرغان دەي (ۋېي)
پادىشاھلىقىنىڭ شمالىي چۆللۈكتىكى قاڭقىللارغا
قارىتا ئېلىپ بارغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى 522
2. مىللەتلەرنىڭ 16 پادىشاھلىق، شىمالىي سۇ-
لالىلىرىر مەزگىلىدىكى زور كۆلەملىك
كۆچۈشى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن چۆللۈكـ
نىڭ جەنۇبىغا كۆچكەن قاڭقىللارنىڭ سانى ۋە
قەبىلىلىرى توغرىسىدا يۇزەكى قىياس..... 545
3. چۆللۈكتىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ جايلىشىشى،
«غەربىي تۇرالار»، «خېشى تۇرالىرى»،
«شەرقىي تۇرالار»، «شىمالىي تۇرالار»
توغرىسىدا ئىزاھ 564
4. توغبات ـ ۋېي سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇ-
بىدىكى قاڭقىللارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىق شەكلـ
نىڭ باسقۇچ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشى ... 578
5. توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى
قاڭقىللارغا قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە
زۇلمى 603
X باب. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ توغبات-
ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ
بارغان كۈرەشلىرى، ۋە ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ
شمالىدىكى جايلارغا قايتىشى 620
1. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئۇچ قېتىم-

لنق كەك كۆلەملىك قارشىلىق كۆرسىتىش
كۆرىنىشى 621
2. ئالتە قورغان چوڭ قوزغىلىڭى مەزگىلىدىكى
چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قائقىللار 636
3. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قائقىللارنىڭ چۆللۈكنىڭ
شىمالىغا قايتىشى 651

ئۈچىنچى قىسىم تۈرالار

XI باب ئالدىنقى تۈرك خانلىقى مەزگىلىدىكى
تۈرالار 669
1. تۈركلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، تۈرك
خانلىقىنىڭ تۈرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشى ... 671
2. تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ قەبىلە تەركىبى، جايلىشى،
ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئۆرپ ـ
ئادەتلىرى 681
(1) قەبىلە تەركىبى ۋە جايلىشىشى 681
(2) ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئۆرپ ـ
ئادەتلىرى 693
3. ئالدىنقى تۈرك خانلىقىنىڭ تۈرالار ئۈستىدىكى
ھۆكۈمرانلىقى 700
4. تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ مىلادى 599 ـ 603 ـ
يىللاردا تۈرك خانلىقىغا قارشى ئېلىپ
بارغان كۈرەشلىرى، چۈبە ـ سىرتاردۇش
خانلىقى (605 ـ 612) 717
5. تاڭ سۇلالىسى جەنگىۋەن يېڭىلىرىنىڭ باشلىرى
ئىدا پارتلىغان تۈراخەلقىنىڭ بۈيۈك قوزغىلىڭى ۋە
شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى ... 734
XII باب سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ باش ـ ئاخىرى ... 763

1. سىرتاردۇش قەبىلسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە
سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى 764
2. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئوردىسى جايلاشقان
ئورۇن ۋە ئۇلارنىڭ زېمىنلىرى 777
3. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئىگىلىكى، ۋە ئىجتىمائىي
تۈزۈمى 797
4. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئىچكى سىياسىتى 802
(1) قاغانلارنى «ئورتاق سايلاش» تۈزۈمى 802
(2) ھەربىي، مەمۇرىي رايونلىرىنىڭ ئايرىلىشى ۋە ئۇ-
نىڭدىكى ئۆزگىرىش 806
(3) ھەربىي قوشۇنلىرى ۋە ئۇنىڭ تەشكىل تېپىشى ... 812
(4) مالىيە، باج سېلىق تۈزۈمى 817
5. تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ «ئۇلۇش يەر» مەسىلىسى
توغرىسىدا 819
6. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن
بولغان مۇناسىۋىتى، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ
مۇنقەرز بولۇشى 841
(1) تاڭ سۇلالىسىگە قارام دۆلەت بولغان مەزگىلدىكى
سىرتاردۇش خانلىقى 842
(2) تاڭ سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلىشىۋاتقان مەزگىلدىكى
سىرتاردۇش خانلىقى، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ
يوقىلىشىدىكى سەۋەبلەر 870
7. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تارىخىي ئورنى 896
XIII. باب تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقىغا
تىدا ياشىغان چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالار... 917
1. تاڭ تەيزۇڭنىڭ شىمالىدىكى تۈراقەبىلىلىرىنى ئەل
بولۇشقا دالالەت قىلىش سىياسىتى ۋە تۈرا
قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىش

جەريانى 918
2. تاڭ سۇلالىسىنىڭ چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا-
لارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى 927
(1) تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىدا مەھ-
كىمە، ئايماقلارنى تەسىس قىلىشى 927
(2) يەلۈەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى،
تاڭ سۇلالىسىنىڭ چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار
ئۇستىدە مەركەزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى ئۇنۇملۇق
يۈرگۈزۈشى 937
(3) ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقاقىلى تۇمبىدىنىڭ «ئۆزۈنى
قاغان» دەپ ئاتاش مەسىلىسى توغرىسىدا 945
3. ئۇيغۇر ئاقسۆڭكى ئۇيغۇر بىلەن كۆلۈبىينىڭ
تاڭ سۇلالىسىگە قارشى سۈيىقەست پىلانلىشى،
تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنى تىنچلاندۇرۇپ،
ئۇلارنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش
ئۈچۈن قوللانغان تەدبىرلىرى ۋە ئۇنىڭ
ئەھمىيىتى 953
4. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دۈشمەن-
لەشكەن ئەللەرنى تىنچىتىشى ۋە زېمىن كېڭەي-
تىشى ئۈچۈن قوشقان زور تۆھپىسى 957
(1) تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ كۆسەننى تىنچىتىشى
(مىلادى 647 — 648 - يىللار) 958
(2) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىرتارەۋشلار بىلەن تۈركلەر-
نىڭ چۈبەقاغانىنىڭ قەبىلىلىرىنى يوقىتىشىغا ياردەم
بېرىشى (مىلادى 648 — 650 - يىللار) 964
(3) تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ غەربىي تۈرك خانلى-
قىنى يوقىتىشى (مىلادى 651 — 658 - يىللار) ... 969

(4) تاغ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ كورىمگە جازا يۇ-
رۇش قىلىشى (مىلادى 660 — 661 - يىللار) ... 977
5. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاغ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈم-
رانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى 982
(1) مىلادى 659 — 660 - يىللاردىكى ئىزگىل، بار-
غۇت، بايىرقۇ، توقرا قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ تاغ
سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى 988
(2) مىلادى 681 — 683 - يىللاردىكى ئۇيغۇرلار
باشچىلىقىدىكى توققۇز تۇرالارنىڭ تاغ سۇ-
لالىسىگە قارشى كۈرىشى 990
(3) مىلادى 669 - يىلى ۋە مىلادى 681 - يىلىدىكى
سىر تاردۇشلارنىڭ تاغ سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشى... 1002
(4) مىلادى 686 - يىلىدىكى بارغۇت، توقسۇ الارنىڭ
«تاغ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشى»، تاغ
سۇلالىسىنىڭ قوشۇن چىقىرىپ ئىسيانچىلارنى تىنچ-
لىشى ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ «ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم
قىلىشقا ئۇرۇنۇش»ىنى سەسلىتى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى
تۇرالارنىڭ تاغ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن
قۇتۇلۇشى 1007
XIV باب تاغ سۇلالىسى ۋە كېيىنكى تۈرك خانلىقى
ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۇرالار 1045
1. كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چى-
قىشى ھەم ئۇلارنىڭ تۇرالارنى بويسۇندۇرۇشى... 1047
(1) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار تاغ سۇلالىسىدىن
ئايرىلىپ قالىدىكى كېيىنكى ۋەزىيەت 1047
(2) كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى
تۇرالارنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى ۋە جەريانى... 1052

2. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بەگچۇر قاغانىنىڭ ھۆكۈمـ
رانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى ۋە جەـ
نۇبقا كـۆچۈشى 1059
(1) كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى
قـۇتاۋق، بەگچۇر قاغانلارنىڭ شىمالدىكى تۈرالارغا
بـولغان ھـۆكۈمرانلىقى 1059
(2) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تـۈرالارنىڭ كېيىنكى تۈرك
خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان
كـەڭ كۆلەمـلىك كۈرىشـى ۋە جەنۇبـقا ـــ تاڭ
سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە كـۆچۈشى 1070
3. بىلگە قاغانىنىڭ يېڭى سىياسىتى ۋە تـۈرا خەلـ
قىنى شىمالغا جەلپ قىلىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا
قـايتۈرۈش سـىياسىتـى 1080
4. تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكـى تۈرالار
نىڭ جايلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمـ
الىغا قايتىش سەۋەبلىرى بىلەن جەريانى 1091
(1) تـۈرالارنىڭ تـاڭ سـۇلالـىسى چـېگرىسى ئـىچىدە
جايلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ قـەبىلە تەشكىلى 1093
(2) تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى تۈرالارنىڭ
چـۆلـلـۈكنىڭ شـمالىغـا قايتىش سەۋەبلىرى ۋە
جەريانـى 1111
5. ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە
ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، تۈرا قەـ
بىلىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۇيغـۇر مىللىتى
بولۇپ شـەكىللىنىشى 1128
(1) ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشكۆتۈرۈپ چىقىشى 1128
(2) كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ مۇنـەرز بولۇشـى ۋە
ئۇرقۇن ئـۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، تۈرا قەبـ

ئىلىم-پەنگە پېرلىككە كەلگەن تۆيغۇر مىللىتى بولۇپ
شەكىللىنىشى 1136
خاتىمە 1156
قوشۇمچە:
دىڭلىڭلار، قانغىللار، ۋە تۇرالار تارىخىدىكى
چوڭ ئىشلار يىلنامىسى 1161
قاخرىقى سۆز 1188

كىرىش سۆز

مەملىكىتىمىزنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىن سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە بولغان تارىخىدىكى گۈيغاڭ (ئۇيغۇر)لار، دىڭلىڭ (دىڭلىڭ دەپ ئاتالغان تۈرالار)، قاڭقىل (تۆلۈس)لەر ۋە تۈرا (تېلى دەپ ئاتالغان تۈرالار) لار، ئوخشاش بىر خىل مىللەتنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاتالىشى ئىدى. بۇ كىتاب گۈيغاڭلاردىن باشلىنىپ، مىلادى 744 – يىلىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇش هارپىسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، جەمئىي ئۈچ بۆلۈم (بىرىنچى بۆلۈم «دىڭلىڭلار قىسمى»، ئىككىنچى بۆلۈم «قاڭقىللار قىسمى»، ئۈچىنچى بۆلۈم «تۈرالار قىسمى»)، XIV بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مەزكۇر مىللەتنىڭ تەخمىنەن ئىككى مىڭ يىللىق تارىخى بايان قىلىنىدۇ.

گۈيغاڭلار شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ تارىخىغا نىسبەتەن مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەنىدى. دىڭلىڭلار چۆلىلۈكىنىڭ شىمالىدىكى هونلارنىڭ گۈللىنىش ۋە مۇنقەرز بولۇشىدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى 16 پادىشاهلىق دەۋرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا چەرياندا ئوخشاشلا مۇهىم رول ئويناغانىدى. هالبۇكى، قاڭقىللارنىڭ جورجان خانلىقى بىلەن شىمالىي ۋېي (توغبات) ۋېي) سۇلالىسىدە، تۈرالارنىڭ تۈرك خانلىقى بىلەن سۈي، تاڭ سۇلالىلىرىدە ئويناغان رولىغىمۇ هەرگىز سەل قاراشقا بولمايدۇ. قاڭقىللار بىلەن تېۈرالارنىڭ نوپۇسى كۆپ بولۇپلا

قالماستن، بەلکی چۆللۇکنىڭ غەربىدىکی كەڭ رايونلارنى ئىگىلىگەنىدى؛ تارقالغان ئورنىدىن ئالغاندا، ئۇلار مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىي قىسمى، ئىچكى موڭغۇل، شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا قاتارلىق ئۆلكە ۋە رايونلىرىغا تارقالغانىدى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى بىلەن سىياسىي پائالىيىتىنىڭ جورجان ۋە تۇرك خانلىقلىرىنىڭ گۈللىنىش ۋە مۇنەۋەرز بولۇشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زور بولغاچقا، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي ۋېي، شۇي، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغىمۇ مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەنىدى. مەسىلەن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولۇشىغا سەۋەبچى بولغان ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدا قاتناشقانلار ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىكى مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان شىمال ۋە غەربىي شىمال تەرەپتىكى زىممىلارنىڭ زور دەرىجىدە يېتىلىشىدە تۇرا قەبىلىلىرى غايەت زور تۆھپە قوشقانىدى. شۇڭا مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا شۇنداق ئېيتىشقىمۇ بولىدۇكى، قاتقىل ۋە تۇرالارنىڭ تارىخىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، بۇ دەۋردىكى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى تارىخىدىكى ئىنتايىن مۇھىم بىر تەرەپ ۋە ھالقا بولۇپ، شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى بىلەن سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى تارىخىنى ئومۇمىيۈزلۈك چوڭقۇر تەتقىق قىلىشتىكى كەم بولسا بولمايدىغان تەتقىقات تېمىسى ھېسابلىنىدۇ.

بىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك دىگىلىتلار، قاتقىللار ۋە تۇرالار ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى، دەپ قارايدۇ. قاتقىللار ۋە تۇرالارنىڭ تارىخى ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىنىڭ مۇھىم بىر تەرىكىبى قىسمى دەپ قارايدۇ. بۇ كىتابتا تارىخىي كىتابلار، تار-

خېگولوگىيىلىك ماتېرىياللار. ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى پايدىلىنىش ئاساسىدا، كۆپىغا ئىلارنىڭ دېڭىلىگىلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ئىگە نىلىكىنى ئىسپاتلاشنى مەقسەت قىلدىم. كۆپىغاق دېڭىلىگىلار، قاتقىللار، ۋە تۇرالارنىڭ تارىخىنى، بىر كىتاب قىلىپ توپلاپ، ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن تارىخىنى شەرھلەپ بېرىش، ئۇيغۇرلارنىڭ يېراق قەدىمكى زامان تارىخىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ قېتىملىق بىر ئىلمىي مەسىلە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئالدىنقىلار دېڭىلىگىلار، قاتقىللار ۋە تۇرالارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. بىر قەدەر مۇھىم ئىلىرىدىن ۋاڭ كوۋېينىڭ «دېڭىلىگىلارنىڭ تارىخى» فەن ۋېنلەننىڭ «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىدىن قىسقىچە توپلام» نامىغە ئۇچىنچى بۆلۈم ۷ بابىدىكى «ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى» ناملىق جياشىڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇگۇاڭۇېن قاتارلىقلارنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» (بىرىنچى قىسىم)، سېن جوڭمېيلىنىڭ «تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» (بىرىنچى، ئىككىنچى قىسىملار) قاتارلىق ئەسەرلەر بار. بۇ كىتابتا يۇقىرىدىكى ئاپتورلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى پايدىلىنىلدى. ۋە قوبۇل قىلىندى. بۇ يەردە مەرھۇم تۇركولوگ سېن جوڭمېيەن ئەپەندىگە ئالاھىدە مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن. سېن جوڭمېيەن ئەپەندىنىڭ بىر لىمى چوڭقۇر، يازغان ئەسەرلىرى ئىنتايىن كۆپ. بۇ سۆي، تاڭ ۋە تۇرك تارىخى ھەققىدە چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ لا قالماستىن، بەلكى تۇرالار ۋە تۇركلەرگە ئائىت تارىخىي ئەسەرلەر بىلەن مەڭگۈ تاشلار ئۈستىدىمۇ ئالاھىدە كەڭ دائىرىلىك تەكشۈرۈپ ۋە ئۇنى ئىزاھلاپ چىقىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ تۇرا، تۇرك تارىخى تەتقىقاتىنى يېڭى بىر سەۋىيىگە كۆتۈر-

دى. بۇ كىتابتا گەرچە ئۇرغۇلمغان مەسىلىدە سىن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ قارىشىغا قوشۇلمىغان بولسامۇ، ئەما كىتابنىڭ ئۇچىنچى بۆلۈمى بولغان «تۇرالار قىسمى» نى يېڭى زېمىتا يەنىلا سىن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىدىن كۆپلەپ پايلاندىم.

1962 - يىلى ئۇستازىم ما چاڭشۇنىڭ قولىدا ئوقۇۋاتقان چېغىمدىلا، مەندە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى مىللەتلەر تارىخىغا نىسبەتەن چوڭقۇر قىزىقىش پەيدا بولغان ھەمدە دەسلەپكى تەتقىقاتىمنى باشلىغانىدىم. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ھازىرغىچە 22 يىل ئۆتتى. بۇ جەريانىدا تەتقىقات خىزمىتىم ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىر مەھەل يېرىم ولدا توختاپ قالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر كۈنمۇ ئۈزۈلمەستىن چىقارمىدىم. بۇ كىتابنىڭ يېزىلىشى بولسا، ئۆزۈمنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىم ئۈستىدە بىر قېتىملىق دەسلەپكى قەدەملىك خۇلاسىلەش ئىلىپ بېرىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سەۋىيەمنىڭ ۋە شەرت - شارائىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن نۇقسانلاردىن خالى بولۇش تەس. شۇڭا كەسپىداشلارنىڭ تۈزىتىش بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن!

دۇەن لىيەنچىن

غەربىي شىمال داشۆسى 1984 - يىل ئاۋغۇست

I باب مۇقەددىمە، گۈيفاڭلار، دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۈرالارنىڭ ئېتنىك مۇناسىۋىتى ۋە ۋە ئۇلارنى مىللەت دەپ ئاتاشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىق مەسىلىسى

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە كۆپ سانلىدىكى ئالىملارنىڭ پىكرىنىڭە ئاساسلانغاندا، خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار، 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تۈرالارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر خىل مىللەتنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاتىلىشى ئىدى ①. ئەمما خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنى بۇ مىللەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنبەسى دەپ ھېسابلاشقا بولامدۇ ھەمدە دىڭلىڭلار، قاڭقىللار، تۈرالارنى بىر مىللەتنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاتىلىشى دەپ قاراشتا تارىخىي ئەسەرلەردە قانداق ئاساسلار بار؟ نامايەت، دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۈرالارنى مىللەت دەپ ئاتىغاندا، نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن قانداق چۈشەنىۋېلىش كېرەك؟ يۇقىرىدىكى مەسىلىلەر كىتابىمىزنىڭ ھەرقايسى بابلىرىغا چېتىلىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قەدەر مۇھىم ئاقلىرىنى يەنىلا ئوتتۇرىغا قويۇپ ھەمدە مەركەزلىك ھالدا ھەل قىلىشنى زۆرۈر تاپتۇق. ئۇنداق بولمايدىكەن،

بىز «ھەرقايسى يات مىللەتلەرنى پۈتۈنلەي ئارىلاشتۇرۇۋېتىش»②
تىن ئىبارەت خاتالىقنى سادىر قىلىپ قويغان بولمىز،
ئەلۋەتتە.

1. دېڭىزلار بىلەن گۈيغانلارنىڭ مۇناسىۋىتى

نۆۋەتتە بايان قىلىنىۋاتقان ئۇيغۇر، قەدىمكى ئۇيغۇر (خوتەنى) لار تۇرالارۋە قاقىللارغا ئائىت بەزى ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى دېڭىزلار بىلەنلا چەكلەنگەن بولۇپ، ناھايىتى ئاز بىر قىسىملا ئۇنىڭدىن ئاۋۋالقى شياڭ، جۇسۇلالىلىرى مەزگىلىدىكى گۈيغانلارغىچە سۈرۈشتە قىلىنىدى. ئەمەلىيەتتە گۈيغانلار بىلەن دېڭىزلارنىڭ مىللەت جەھەتتىكى ئېتنىكىلىق مۇناسىۋىتى بار ئىدى. بۇ خىل ئېتنىكىلىق مۇناسىۋەت مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى يازما مەنبەلىرىدىلا ئۆز ئىپادىسىنى تېپىپ قالماستىن، بەلكى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى ۋەبىي شۇ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى لى يەنشۇ، دۇيو ۋە كېيىنكى دەۋردىكى ۋاڭ گۇۋېي قاتارلىقلارنىڭ تەتقىقاتىدا بولۇپمۇ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىنىش خەزمەتلىرىنىڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، تەمىنى ئېتنىلىۋاتقان تېخىمۇ مول ماتېرىياللار ئارقىلىق، نۆۋەتتە بىز قەدەر ئايدىڭلاشتى. ھازىر بىز گۈيغانلارنى دېڭىزلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى دەپ قارىغان تەقدىردىمۇ، گەرچە دەللىلەرىمىز يەنىلا ئانچەتولۇق ئەمەس دېيىلسىمۇ، ئاغرىنىشقا بولمايدۇ. (نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنىڭ يىراق قەدىمكى زامان قارىخىنىڭ ھەممىسى بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس)، ئەسلى بۇنىڭلىق بىلەن ئاساسىز گەپ قىلىشقا تېخىمۇ ھاجەتسىز.

گۈيغانلارنى دېڭىزلارنىڭ ئېتنىنىك مەنبەسى دەپلە

قاراش. تاريختا بىر قېتىملىق ئۇزاق مۇددەتلىك تونۇش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن.

شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئەڭ ئاساسلىق ئىزدىگۈچى مىللەت قائقىللار ئىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ جورجان خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كۆپلىگەن قائقىل ئاھالىلىرى چۆللۈكتىن شىمالدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغىچە كۆچۈپ كەلگەن. قائقىللار ئەينى ۋاقىتتا چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدىكى ئادەم سانى ئەڭ كۆپ، تارقالغان ئورنى ئەڭ كەڭ مىللەتكە ئايلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ مايىل بولۇش - بولماسلىقى جورجانلار بىلەن توغبات-ۋېيلەر ئىبارەت ئىككى دۆلەتنىڭ گۈللىنىش ۋە زاۋاللىقىغا يۈزلىنىشىدە ئىنتايىن زور مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىدى، شۇ سەۋەبتىن ۋېي شۇ «ۋېينامە» نى يازغاندا قائقىللار ئۈچۈن مەخسۇس قىسىم تۈرغۇزۇپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئېتنىك مەنبەسى، تارىخى قاتارلىقلىرى ئۈستىدە ئومۇميۈزلۈك خاتىرە قالدۇرغان. قائقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا ۋېي شۇ مۇنداق دەيدۇ:

«قائقىللار ئىلگىرىكى قىزىل دىلار (قىزىل تۇرالار) نىڭ ئايرىم بىر قوۋمى بولۇپ، دەسلەپتە (تىل) (تۈرك) دەپ ئاتالغان، شىمال تەرەپتىكىلەر ئۇلارنى (چىلى) دەپ ئاتىسىمۇ، ئىيالىقلار (قائقىل) دەپ ئاتىلىدىغان دىڭلىڭلار (قائقىل دىڭلىڭلىرى) دەيتتى.»

«قائقىل» دەپ ئاتىلىدىغان دىڭلىڭلار ئەينى ۋاقىتتا موڭغۇل دالاسىنىڭ بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان دىڭلىڭلارنى كۆرسىتەتتى. «قائقىل» بۇ يەردە ھەم سۆيەت ھەم رەۋىش بولۇپ كەلگەنىدى. «قائقىل»

دەپ ئاتىلىدىغان دىئالېكتلار دېگەنلىك ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار-
دىن پايدىلىنىدىغان دىئالېكتلار دېگەنلىك ئىدى. بۇ ئاساسەن
غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئىچكىرىسكە
كۆچۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان تاغلىق دىئالېكتلاردىن
ئۆزئارا پەرقلەنمەيدىغىنى قارىتىلغانىدى. بۇ نۇقتا ھەققىدە
بىز تۆۋەندە يەنە قايتا توختىلىپ ئۆتىمىز. بۇنىڭ ئەڭ مۇھىم
ھالقىلىق تەرىپى ۋېي شۇنىڭ دىئالېكتلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرى-
سىدىكى قارىشى بولۇپ، ئۇ دىئالېكتلار «ئىلگىرى قىزىل دىلارنىڭ
ئايرىم بىر قوۋمى» دەپ قارىغانىدى. ۋېي شۇنىڭ بۇ قارىشىنى،
تاڭسۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ياشىغان تارىخشۇناس
لى يەنشۇ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىس-
سە» نى تۈزگەندە پۈتۈنلەي قوبۇل قىلغانىدى. دەرۋەقە ئەس-
لىدىكى «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» شىمالىي سۇڭ
سۇلالىسى دەۋرىدە يوقاپ كەتكەنىدى، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەق-
قىدە قىسسە» نىڭ ھازىرقى نۇسخىسى سۇڭ سۇلالىسىدىن كېيىن
يېزىلغان «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە
قىسسە» گە ئاساسەن ئۆزگەرتىپ تولۇقلانغان، ئەمما «شىمالىي
سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ تۈزۈلۈش ئۇسۇلى، تاڭ سۇلالىسى
دەۋرىدىكى لىيۇ جىجى باھا بەرگەندەك «يىغىنچاقلاپ كۆچۈ-
رۈلگەن يېقىنقى دەۋر تارىخلىرى» بولغانلىقى ئۈچۈن، تارىخ
شۇناسلارنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ خىلدىكى يۈزلىنىش يوقىچە
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»، «ۋېينامە.
قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن كۆچۈرۈش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا
كەلگەن، شۇ سەۋەبتىن كېيىنكىلەر «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى.
قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نى «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە
قىسسە» دىن ئۆزگەرتىپ تولۇقلىغان، دېگەن تونۇشتا بولماقتا
شۇڭا قاڭقىللار «ئىلگىرىكى قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم
بىر قوۋمى» دېگەن بۇ خىل قاراشنى، باشتا ۋېي شۇنىڭ تىلغا

ئىلىپ، كېيىن لى يەنشۇنىڭ ئۇنى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» غا كۆچۈرۈپ كىرگۈزگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە ياشىغان تارىخشۇناس دۇيۇ تەرىپىدىن يېزىلغان «قانۇنلار قامۇسى» دا يەنىلا ۋېي شۇنىڭ قارىشى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، پەقەت «قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم بىر قوۋمى» دېگەن سۆزدىكى «ئايرىم» دېگەن سۆزنى چىقىرىۋېتىپ، «قىزىل دىلار قوۋمىدىن» دەپ ئالغان. بەزىلەر «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» نىڭ ھەر ئىككىلىسى «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن ئېلىنغان، ئارتۇقچە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئەھمىيەت بېرىش ھاجەتسىز دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراش توغرا ئەمەس. مەيلى لى يەنشۇ ياكى دۇيۇ بولسۇن، ئۇلار «ۋېينامە» دىن يېغىنچاقلاپ كۆچۈرگەندە، «ۋېينامە» دىكى ماتېرىيال ۋە كۆزقاراشلار ئۇستىدە بىرقېتىملىق ئىنتايىن پۇختا تەتقىقات ئېلىپ بارغان، تەكشۈرگەن ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن. شۇڭا ئۇلارنىڭ «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن بارلىق ماتېرىياللار ئۇستىدە، بولۇپمۇ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» ئۆز ئىچىگە ئالغان دېگۈلئىلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدىكى كۆز قاراش ئۇستىدە ھېچقانداق مۇھاكىمە يۈرگۈزمىگەن، پەرقلەندۈرمىگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» بىلەن «قانۇنلار قامۇسى» غا ئۆز پېتىچە كۆچۈرۈپ قويغان، دېيىش ھەم ئورۇنسىز ھەم ئەھمىيەتكىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدا بىز «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن نەقىل ئالغان «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆزنىڭ كەينىدىكى سۆزلەر (يەنى «چىلى دەپ ئاتىسا، شيالىقلار يىغا دەيتتى») «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇچرىمايدۇ. ھالبۇكى، «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» دىلا مۇشۇ سۆزلەر بار. ناھايىتى ئېنىقكى،

«كېيىنكىلەر «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن پايدىلىنىپ، «ۋېينامە» نى ئۆزگەرتىپ تولۇقلىغاندا، «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» نىڭ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نى مەنبە قىلىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ خىل تونۇشقا ئاساسەن، ۋېي شۇنىڭ ئەسىرىدە بۇ سۆزلەر (يەنى، «چىلى دەپ ئاتىسا، شيالىقلار ... دەيتتى») ئىسىلدىنلا بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا تولۇقلاپ كىرگۈزۈلۈشى كېرەك، دەپ قارىغان. «ۋېينامە، قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ھازىرقى نۇسخىسى بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ بۇ خىل پەرقىنىڭ قانداق كېلىپ چىقىشىدىن قەتئىينەزەر، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئىسىلدىكى نۇسخىسى بىلەن پەرقى بار. لىيەنشۇ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نى تۈزگەندە، ئالدىنقى دەۋرلەردىكى تارىخلارنى «يىغىنچاقلاپ كۆچۈرگەن» دىن تاشقىرى، يەنە ئالدىنقى دەۋرلەردىكى تارىخلاردىكى ئوخشاتا بولۇپ قالغان، قايتىلانغان، ئاددىي بولۇپ قالغان دەپ قارالغان ئورۇنلارنى تۈزەتكەن، شاللاپ چىقىرىۋەتكەن ۋە تولۇقلىغان. بۇنى تارىخشۇناسلار ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇڭا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە چۈشۈپ قالغان سۆزلەرنى، لى يەنشۇ كىتاب تۈزگەندە چىقىرىۋەتكەنىدى. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، لى يەنشۇنىڭ «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى» نى تۈزۈپ چىقىشى، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نى تۈزۈشتىكى ئاساسلىق مۇددىئاسىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ئالدىنقى دەۋرلەردىكى تارىخلارنىڭ «سۇڭ، چى، لياڭ، چېن، ۋېي، جۇ، سۇي» ئوردىلىرىنى جەنۇب ۋەمشىمال دەپ ئايرىپ، جەنۇب تەرەپتىكىلەرنىڭ شىمالدىكىلەرنى «ئۆزۈن چاچلىق بۆلاڭچىلار»، شىمال تەرەپتىكىلەرنىڭ جەنۇبتىكىلەرنى «دېھقىن قازاقچىلىرى»

دەپ ئاتىغانلىقىغا بولغان نارازىلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئۇ تالاي سۆلالىسىنىڭ ئۇلۇغ بىرلىكىنى ئەملگە ئاشۇرغانلىقىدەك ۋەزىيەت ئاستىدا ھاقارەتلىك سۆز - ئىبارىلەرنى چىقىرىۋېتىپ، جەنۇب بىلەن شىمالدىكى ھەرقايسى سۆلالىلەرنىڭ ئايرىم - ئايرىم يېزىلغان تارىخلىرىنى بىر كىتاب قىلىپ ئىشلەپ چىققان. لى يەنشۇ «ۋېينامە» قاتارلىقلار ھەققىدە قىسسە» دە: «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆز بىلەن «شىيالىقلار» دېگەن سۆزنىڭ بىللە تىلغا ئېلىنغانلىقىنى، ئۇنداق بولغاندا سۆز مەنىلىرى ئارىلىشىپ، تەكرارلاش تەكرار بولۇپ كېتىپلا قالماستىن، بەلكى «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «شىيالىقلار» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئىستىسنا قىلىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۆزىنىڭ «شىمالىي سۆلالىلەر تارىخى» دېگەن كىتاب تېمىسىغىمۇ زىت بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان. قىسقىسى، ئۇ بۇ خىل پىكرىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، «شىيالىقلار» دېگەن سۆزنى چىقىرىپ تاشلاپ، «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆزنى ساقلاپ قالغان بولۇشى مۇمكىن؛ سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتە باغلىنىشى ئۇچۇن يەنە «شىيالىقلار» دېگەن سۆزنىڭ ئالدى - كەينىدىكى بىر قانچە سۆزنىمۇ چىقىرىۋەتكەن. بۇ ھال لى يەنشۇنىڭ «ۋېينامە» قاتارلار ھەققىدە قىسسە» نى يېغىنچاقلاپ كۆچۈرگەندە، ئەستايىدىللىق بىلەن تەتقىق قىلىپ، مۇلاھىزە يۈرگۈزگەنلىكىنى ھەمدە نوقۇل ھالدىلا ئۆز پېتىچە كۆچۈرۈۋالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، مەسىلەن، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جۇيونىڭ «قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم بىر قوۋمى» دېگەن سۆزنى «قىزىل دىلار قوۋمىدىن» دەپ ئۆزگەرتكەنلىكىگە كەلسەك، گەرچە «ئايرىم» دېگەن بىرلا سۆز چىقىرىۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىنتايىن مۇھىم بىر تۈزىتىش ئىدى. چۈنكى ۋېي شۇنىڭ دېگىنىدەك «ئىلگىرىكى قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم بىر قوۋمى»

دېگەن قارىشىغا ئاساسەن، ھەت مەنسىدىن ئالغاندا بۇ «ەپ «دىئالىكلار مىلادىدىن 594 يىل ئىلگىرى جىن بەگلىكى قىزىل دىلارنى يوقاتقاندىن كېيىن ساقلىنىپ قېلىنغان بىر قىسىم قىزىل دىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى» (ئايرىم قوۋمى) بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق بولغاندا چۈشەندۈرمەك ناھايىتى تەس. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، قىزىل دىلار ئەينى ۋاقىتتا جىن بەگلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى(ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى)نى بازا قىلغان بولۇپ، جىن بەگلىكى قىزىل دىلارنى يوقاتقاندا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۆلتۈرۈلگەن، كۆپ قىسمى جىن بەگلىكى تەرىپىدىن ئىسىرگە ئېلىنىپ قۇل قىلىنغاچقا، تارىخىي كىتابلاردا قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم قوۋملىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا قېچىپ بارغانلىقى ھەققىدە زادىلا خاتىرە يوق. شۇڭا دىئالىكلار بىلەن قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم قوۋملىرىنى باغلاش ناھايىتى تەس. دۇيۇ «قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم بىر قوۋمى» دېگەن سۆزنى «قىزىل دىلار قوۋمىدىن» دەپ ئۆزگەرتكەنده، بىر تەرەپتىن ئۇ ۋېي شۇنىڭ دىئالىكلارنىڭ ئىتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن قارىشىغا قوشۇلمىدىغانلىقىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ قىزىل دىلارنى «قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم قوۋمى» دېگەن سۆز بىلەن چەكلەپ قويۇشقا قوشۇلمىغان. قىزىل دىلار ئەمىنىيە دەۋرىدىكى دى مىللىتىنىڭ ئۇچ چوڭ تارمىقى (قىزىل تۇرالار، ئاق تۇرالار، ئېگىز تۇرالار) نىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمكى بىر تارماق بولۇپ، تۆۋەندە بىز ئۇلارنىڭ تارىخىنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىگە يېتىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. دۇيونىڭ ئۆزگەرتىشى بىرلا سۆز بولسىمۇ، ئەمما بىزنىڭ بۇ مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىشىمىزدا مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، «ۋېينامە. قائىدىلار ھەققىدە. قىسىم» دىكى «ئىلگىرىكى قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم بىر قوۋمى» دېگەن سۆزنىڭ كەينىگە «دەسلەپتە تەل (تۇرا) دەپ ئاتالغان» دېگەن

سۆز يېزىلغان؛ دۇيۇ «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» دا «دەسلەپتە تىل (تۇرا) دەپ ئاتالغانىكەن» دەپ يېزىپ، «دەسلەپتە» دېگەن سۆزنىڭ كەينىگە «ئىكەن» دېگەن سۆزنى قوشقان. گەرچە بۇ بىرلا سۆزنىڭ كۆپەيتىشى بولسىمۇ، ئەما مۇھىم بىر تولۇقلىنىش ئىدى. چۈنكى ۋېي شۇ ئىشلەتكەن سۆزلەرنىڭ ئىچىدە «دى» ۋە «تىل» (تۇرا) دىن ئىبارەت ئىككى نامنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇنچىۋالا ئېنىق بولمىغان بولۇپ، دۇيۇ «ئىكەن» دېگەن سۆزنى كۆپەيتىپ، «تىل» (تۇرا) بىلەن «دى» دىن ئىبارەت ئىككى سۆزنىڭ ۋارىسلىق جەريانىدىكى مۇناسىۋىتىنى ئېنىق تۇرغۇزغان، شۇنارقىلىق دى، تىل (تۇرا) ۋە دىڭلىڭدىن ئىبارەت ئۇچ خىل نامنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاھاڭ ئۆزگىرىش مۇناسىۋىتىنى بىزگە ناھايىتى ئېنىق ئېيتىپ بەرگەن، ئۇنىڭدىن باشقا دۇيۇ يەنە «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەزمۇنلارنىڭ كۆپ قىسمىنى قىسقارتىپ ۋەتكەن ۋە تۈزەتكەنىدى. دۇيۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە ياشىغان كىشى بولۇپ، ئۇ تاڭ دەيزۇڭ، تاڭ دېزۇڭ، تاڭ شۇنزۇڭ ۋە تاڭ شىيەنزۇڭدىن ئىبارەت تۆت پادىشاھنىڭ دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن، جېنىيۇەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خۇەينەننىڭ ھېراۋۇلى بولغان، تۆھپىسى بولغانلىقى ئۈچۈن جېنىيۇەننىڭ 19 - يىلى (مىلادى 803 - يىلى) ئوردىغا كىرىپ ۋەزىرلىككە ئۆستۈرۈلۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم شەخسكە ئايلانغان. ئۇ قەدىمكى تۈزۈملەر ۋە شىمالىي چېگرىنىڭ مۇداپىئەسى، مىللەتلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىش ۋە زاۋاللىققا يۈزلىنىشىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. ئۇ يازغان «قانۇنلار قامۇسى» نىڭ كۆپ قىسمى ئالدىنقى دەۋرلەردىكى تارىخلاردىن ئېلىنغان بولسىمۇ، ئەما ئۇ بۇ ئەسەرنى تولۇق رەتلەپ ۋە تۈزىتىپ چىققانىدى؛ ئۇ يەنە يازما شەكىلدىكى كىچىك ئىزاھات بېرىش،

ماتېرىيالارنى تولۇقلىما بېرىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ئالدىنقى دەۋرلەردىكى تارىخلاردا ئۇچرىتىلغان ئۇقسانلارنى بىۋاسىتە كۆرسىتىپ بېرىپ، ئۇقسانلارنىڭ شۇ پېتى كېتىپ قىلىشىغا يول قويمىغان. ئۇنىڭ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە. قىسمە» ئۇستىدىكى تولۇقلىمىسى ۋە تەۋرىتىشى، ئۇنىڭ ئىلمىي پوزىتسىيىسىنىڭ ئىنتايىن كەسكىنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. قىسقىسى، لى يەنشۇ بىلەن دۇيو «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە» نى ئۆز پېتىچە كۆچۈرۈۋالغان، ھېچقانداق بىر ئەر يېڭى قاراش بارلىققا كەلتۈرەلمىگەن دېيىشنىڭ ھېچقانداق ئاساسى يوق.

ۋېي شۇ، لى يەنشۇ ۋە دۇيولار زادى نېمىنگە ئاساسەن قىزىل دىلارنى دىكتاتورلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى دەپ يازغان؟ بۇ مەسىلە ھەققىدە مەيلى ۋېي شۇ ياكى لى يەنشۇ بىلەن دۇيو بولسۇن ھەممىسى بۇ ھەقتە ھېچقانداق چۈشەنچە بەرگەن ئەمەس. ھازىرقى بار بولغان ماتېرىيالاردىن قارىغاندا، ئولار-نىڭ دىكتاتورلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن ئەقلىي خۇلاسىدىكى ئاساسى، ھېچبولمىغاندا تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى مۇمكىن:

(1) «ۋېينامە»دىن ئۇزۇندىلەر. غەربىي رۇئلار ھەققىدە قىسمە» گە ئاساسلانغاندا، غەربىي جىن سۇلالىسى مەزگىلىدە كانگىيېنىڭ شىمالىي قىسمىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ بارغان دىكتاتورلار (تاغلىق دىكتاتورلار) «غەربىي دىكتاتور» دەپ ئاتالغانلارنىڭ بىر قارمىقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاقامائلىرى ئۆزلىرىنى دىشۇ، دىفۇ دىلىرى دەپ ئاتايتتى، بۇ بىر قىسىم دىكتاتورلار دى ئۇرۇقىدىن ئىدى.

(2) دى ئۇرۇقى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدا ياشىغۇچى قاڭقىللار (قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىكتاتورلار)نىڭ

ئالته قەبىلىسىنىڭ بىرى بولۇپ، ئالته قەبىلىگەباشچىلىق قىلاتتى. غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيانقى موڭغۇل دالاسىنىڭ ۋەزىيىتىدىن قارىغاندا، بۇ بىر قىسىم دىڭلىڭلار شەكسىزكى، ھونلار مۇلقەرزىبو لغاندىن كېيىن، ھونلارنىڭ شىمالىي (ھازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيە) دىن جەنۇبقا كۆچۈپ موڭغۇل دالاسىغا كەلگەن، ئۇلار غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «شىمالىي دىڭلىڭلار» نىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى.

(3) چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى دەۋرىدىكى دىلار، چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى ھۇججەتلەردە كۆپىنچە يەنە دى 翟 دەپ يېزىلغانىدى. مەسىلەن، جىن شىيەنگۇ ئىمپىراتورى «دىلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن»، «زۇچيۇمىڭ تەپسىرى. شىگوئىنىڭ بەشىنچى يىلى» دا: «دىلار 翟 نىڭ ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن» دەپ يېزىلغان؛ جۇ شياڭۋاڭ قىزىل دىلاردىن خوتۇن ئېلىپ، ئۇنى ئۆزىگە خانىكە قىلغان بولۇپ، «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان. جۇ سۇلالىسىدە ئۆتكەن دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان» دا: «دى (翟) لىق خانىكە» دەپ ئاتالغان؛ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ «دى (狄) لىق خانىكە» دەپ تىلغا ئېلىنغان؛ رۇك، دى، ئاق دى، قىزىل دى، ئېگىز دىلارنىڭ ھەممىسى «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە ئايرىم - ئايرىم ھالدا رۇك دى، قىزىل دى، ئاق دى، ئېگىز دى، دەپ يېزىلغان. ئومۇمەن ئۇلارنىڭ ھەممىسى 狄 (دى) ۋە 翟 (دى) لار بىلەن تەڭ قاتارغا قويۇلۇپ تىلغا ئېلىنغانىدى، بۇ يەردىكى 翟 (دى) لار يەنى دى (狄) لاردىن ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ سۇلالىسى پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر» گە ئاساسلانغاندا، جۇقىۋۇمى بۇ جۇنىڭ دەۋرىدىن باشلاپ، دىلار بىلەن ئۇزۇلۇكسىز ئۇرۇش قىلغان ئىتولۇپ، بۇ جۇ «رۇك، دىلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن»، گوك لىيۇ «رۇك، دىلارنىڭ ئارىسىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى»، دىلار بىن دېگەنلە

جايغا هۇجۇم قىلىپ كىرگەنلىكتىن گوگۇك دەلغۇ چى تېغىنىڭ ئېتىكىگە كۆچۈپ كەتكەنىدى. ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن كېيىن يېزىلغان يازمامەنبەلەردە دىلارنىڭ ئۇچ چوڭ تارمىقى خاتىرىگە ئېلىنىشقا باشلىغان بولۇپ، قىزىل دىلار ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ قەدىمكىسى ئىدى. دى تائىپىلىرى خۇاشيا دۆلەتلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىن، پەقەت قىزىل دىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىلا دىلارنى ئۆزلىرىنىڭ جەمەتى قىلغانىدى. ۋاڭ گوۋېي قىزىل دىلار «دى تائىپىلىرىنىڭ ئەجدادلىرىدۇر»⑩ دەيدۇ، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دىلار قىزىل دىلارنىڭ بىۋاستە ئەجدادلىرى ھېسابلىنىدۇ.

(4) «نەزىمنامە»، «تارىخىي خاتىرىلەر». جۇ پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر» گە ئاساسلانغاندا، دىلار شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىن بۇيان، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال ۋە شىمالىدىكى رايونلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ، ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى دېڭلىكلارنىڭ ماكانلاشقان ئورۇنلىرى بىلەن ئوخشايتتى، بەلكى ئارىلىقلىرى ئانچە توسۇلۇپ تۇرمايتتى. دېمەك، (1) ۋە (2) نۇقتىدىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى (تۇغبات — ۋېي دۆلىتى) دەۋرىدىكى دېڭلىكلار (قاڭقىل دەپ ئاتالغان دېڭلىكلار ۋە تاغلىق دېڭلىكلار) بىلەن خەن، ۋېي دەۋرىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دېڭلىكلارنى بىر قاتار دەپ خۇلاسە چىقىرىشقا، (3) ۋە (4) نۇقتىدىن خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دېڭلىكلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى قىزىل دىلار دەپ خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ. قىسقىسى، ۋېي شو، لى يەنشۇ، دۇيو قاتارلىق كىشىلەر، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىل دەپ ئاتالغان دېڭلىكلار بىلەن تاغلىق دېڭلىكلارنىڭ جايلاشقان ئورنى، كۆچۈشى، ئۇرۇق جەمەتلىرى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئۆزلىرى

ئىنتايىن پىششىق بىلىملىغان «زۇچيۇمىك تەپسىرى»، «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايانلار»، «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەنـ نامە»، «ۋېينامە» دىن ئۇزۇندىلەر» قاتارلىق كىتابلاردىن پايدىلىنىپ، دېڭىلىكلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن ئاساسىي بار خۇلاسىنى چىقارغان، يەنە كېلىپ ئۇلار پايدىلانغان ۋە ئاساسلانغان ئارخىپ ماتېرىياللار بىلەن تارـ خىي ئەسەرلەر، بىزنىڭ ھازىر كۆرۈۋاتقىنىمىزدىن تېخىمۇ كۆپ بولغان بولۇشى مۇمكىن.

بىزنىڭچە دېڭىلىكلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن مەسىلىگە مۇئامىلە قىلىشتا، تۆۋەندىكىدەك ئىككى نۇقتىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئىنتايىن زۆرۈر:

بىرىنچى، ۋېي شۇ، لى يەنشۇ ۋە دۇيۇلار شىمالىي سۇلالىلەر بىلەن تاك سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخشۇناسلار بولۇپ، ئۇلار يازغان «ۋېينامە»، «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «قانۇنلار قامۇسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى، ئەينى ۋاقىتتا ئوردا ۋە ئاۋام خەلق تەرىپىدىن يېزىلغان ھەمدە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە تارقالغان مەشھۇر ئەسەرـ لەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇچىلىسىنى شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ تاخىرقى مەزگىلىدىن تاك سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگىچە بولغان 300 — 400 يىللىق تارىلىقتا مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە شەخسلەر دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ دېڭىلىكلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن قارىشى، مۇنداقچە قىلغاندا، ۋېي شۇدىن دۇيۇغىچە بولغان بۇ نەچچە يۈز يىللىق تارىلىقتىكى مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەرنىڭ دېڭىلىكلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بولغان تونۇشى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىسىنى

ئەگىس ئەقتۇرۇپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى، ۋېي شۇ قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار بىلەن تاغلىق دىڭلىڭلارنىڭ پائالىيىتى ئىنتايىن جانلانغان دەۋردە ياشىغانىدى. مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، تۇغبات - ۋېي دۆلىتى چۆلۈكنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللار (يەنى قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار) نى ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى چېگرا رايونلارغا كۆچۈرگەندىن كېيىن، تۇغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ زېمىنىڭچىدە ئولتۇراقلاشقان قاڭقىللارنىڭ ئومۇمىي ئادەم سانى بىر مىليوندىن ئېشىپ كەتكەن. بۇ قاڭقىللار تۇغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاستىدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىدى، ئۇلارنىڭ تۇغبات - ۋېي سۇلالىسى بىلەن زىچ سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى بار ئىدى. تۇغبات - ۋېي سۇلالىسى قاڭقىللارنىڭ بەزى قەبىلە باشلىقلىرىغا يۇقىرى مەرتىۋە ۋە ئەمەلدارنى بەرگەنىدى. مەسىلەن، قاڭقىللارنىڭ قۇغۇرسۇ قەبىلىسى (قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ بىرى) نىڭ باشلىقى بېكقۇلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، شىمالىي ۋېي ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا مېڭدۇ بېگلىك ئۇنۋانىنى بەرگەنىدى. ئۇنىڭ ئوغلى پانتېكىن ئوردا دىۋانبېگلىك مەنسىپىگە ئېرىشكەنىدى. ئۇنىڭ نەۋرىسى قۇغۇرسۇ تېكىن ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەزگىلىدە قوشۇن ئەمىرى بولغان بولۇپ، كېيىن ئىككىنچى سۇيۇرغال قۇۋمىلارنىڭ قەبىلە باشلىقلىقىغا ئۆستۈرۈلگەنىدى. پادىشاھ ۋېي جۇڭدىنىڭ دەۋرىدە «فۇچىڭ بارونى، ئالتۇن جۇلالىق ئىناۋەتلىك تۆرە» دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەنىدى، ئۇ شىيايۇەن ئۇرۇشىدا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن گاۋخۇەن تەرىپىدىن باش ئەمىر لەشكەرلىكىگە ئۆستۈرۈلگەن، شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ باۋنەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى

(میلادی 551 — 559 - یىللار) دا یەنە خەلپەت بەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، سول قول ۋەزىرلىككە ئۆستۈرۈلگەن. مەشھۇر «تۇرا-قوشاقلىرى» نى مانا مۇشۇ قوغۇرسۇ تېكىن گاۋخوەنگە ئېيتىپ بەرگەنىدى. جىن زىگۇاڭ ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن، گاۋخوەن بىلەن قۇدىلاشقانىدى. ئۇنىڭ مەھرىتۇسى تەكداشسىز ئىدى. قاغقىللارنىڭ باشلىقى ئىلىغ گاۋخوەنگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، يەنجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگىلىكىگە ئۆستۈرۈلگەنىدى. قوغۇرسۇ تېكىن، قوغۇرسۇنۇر، ئىلىغ، تۇرا يالچىن قاتارلىقلار-نىڭ ھەممىسى ۋەپي شۇ بىلەن زامانداش كىشىلەر بولۇپ، مىلادىيە 2 - يىلى (میلادی 552 - يىلى) گاۋخوەن ۋەپي شۇنى «ۋەپىنامە» نى تۈزۈشكە تەيىنلىگەنىدە، قاغقىللارنىڭ بۇ قەبىلە باشلىقلىرى گاۋخوەننىڭ قول ئاستىدىكى چوڭ ئەمەلدارلار ئىدى. ۋەپي شۇ «قاغقىللار ھەققىدە ئەسلىمە» نى يازغاندا، ئېھتىمال ئۇ ئۆزى بىلەن بىرگە تۇرىدىغان ئەمەلدار بولغان قاغقىل قەبىلە باشلىقلىرىنى ئۆزاق مۇددەت تەكشۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. دەرۋەقە، تارىخىي ئەسىرلەردە بۇ جەھەتتىكى خاتىرىلەر بولمىغىنى، ئەمما مۇشۇنداق بولۇشى ئېھتىمالغا بەكلا يېقىن. ئىشكانىيەت قالدۇرۇپ سۆزلىگەندە، شىمالىي ۋەپي، شىمالىي چى سۇلالىلىرى بىلەن قاغقىللارنىڭ مۇناسىۋىتى شۇنداق زىچ بولغانىكەن، ئۇ ھالدا ئوردا ئېچىدە پايدىلىنىلمىغان قاغقىللارغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ئاز بولغانلىقىنى مۇمكىن، قىسمەن، ۋەپي شۇنىڭ كېيىنكى ئاكتىپ ئەمەلدار بىلەن سىلىشتۇرغاندا، ئۇ تېخىمۇ لىكۆپ ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە ئىدى، ئۇ يارغىلىق «قاغقىللار ھەققىدە قىسمە» ئۇنىڭ ئىشلىگەنلىرىنىڭ ئېتىبارلىك مەنبەسىگە بولغان تونۇشىنى ئۆز ئىچىگە

ئالغان بولۇپ، بىر قەدەر چوڭ تېپتىكى ئەسەر بولغاچقا مۇناسىپ ئىشەنچلىككە ۋە نوپۇزغا ئىگە ئىدى. پەقەت يازما مەنبەلەر دۆۋىسىنىڭ ئىچىدىلا چۆگىلەپ يۈرىدىغان ياكى مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك نامىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن ماقالە يازىدىغان ئايرىم كىشىلەرنىڭ يازغىنىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئىنتايىن زور ئوخشىماسلىق تەرىپى بار ئىدى.

يۇقىرىدىكى ئىككى نۇقتىغا ئاساسەن بىز، ئەگەر تېخىمۇ كۆپ يازما مەنبەلەر بىلەن ئارخېئولوگىيىلىك ئىسپاتلار بولمىغاندا، ۋەي شۇ ئوتتۇرىغا قويىدىغان، لى يەنشۇ بىلەن دۇيۇ تۈزەتكەن ھەمدە قۇۋۋەتلىگەن دىئىلىلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن قاراشنى تولۇقرا ئەمەس، بۇ قاراش داۋاملىق رەۋىشتە ئەھمىيەت بېرىشكە ئېرەك دەپ قارىغان بولاتتۇق.

ئەمما دۇيۇدىن كېيىن تاكى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچىلىك دىئىلىلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن قاراش ئۇستىدە ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىدى. بۇ مەزگىلدە، مەيلى ھۆكۈمەت تۈزگەن تارىخلاردا بولسۇن ياكى خۇسۇسلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بولسۇن دىئىلىلار بىلەن قىزىل دىلارنىڭ مۇناسىۋىتى كەمىدىن - كەم بايان قىلىنغان، بەلكى يېرىمىدىن كۆپرەكىدە «ۋېينامە. قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دېكى قاراش قايتىلانغان بولۇپ، قىلچە ئىلگىرىلەش بولمىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، مەملىكىتىمىزنىڭ زىيالىيلىرى چېگرا رايونلارنىڭ تارىخى بىلەن جۇغراپىيىلىك تۈزۈلمىسىنى تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بەردى، ئېلىم ساھەسىدىكىلەر ئۇزلۇكسىز ھالدا مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدى ۋە دىئىلىيىلىك،

گۈيغاق. دىلارغا ئائىت ماقالە بىلەن ئەسەر-لەرنى كۆپلەپ ئېلان قىلدى. بولۇپمۇ بۇنىڭ ئىچىدە ۋاڭ گۇۋېينىڭ «گۈيغاق، خۇنىيى، شيەنيۈنلەر توغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ماقالىسى ئەڭ مەشھۇر ئىدى. بۇ ماقالىدە يازما مەنبەلەر بىلەن ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيالالارنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى بويىچە، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۈيغاڭلار بىلەن ئەمنىيە دەۋرىدىكى دىلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى كىشىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە دەللىلەنگەن، ئەمنىيە دەۋرىدىكى دى مىللىتى گۈيغاڭلاردىن كېلىپ چىققان دەپ قارالغان. ۋاڭ گۇۋېينىڭ تەتقىقاتىنى دى مىللىتى بىلەن گۈيغاڭلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى شەرھلەشتە بىر قېتىملىق بۆسۈش پەيدا قىلغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ⑪.

گۈيغاڭلار شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە مەملىكىتىمىز-نىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان ئاز سانلىق مىللەت ئىدى. ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى «ئاستانىلىقتىن تېپىلغان جۇ سۇلالىسى تارىخىي»، «پالىنامە»، «تاغ - تىزمىلار قۇرئىي»، قەدىمكى ۋە ھازىرقى نۇسخىدىكى «بامبۇك يىلنامە»، «تارىخىي خاتىرىلەر. يىن سۇلالىسى ھەققىدە خاتىرە» ۋە يەر ئاستىدىن تېپىلغان «كىچىك يۈي داڭقىنى» ھەمدە شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىنىڭ چېغىناق - تاغاق يېزىقىدىكى پالىنامىلەردە خاتىرىلەنگەن. بولۇپمۇ، «كىچىك يۈي داڭقىنى» بىلەن چېغىناق - تاغاق يېزىقىدىكى پالىنامىلەر تېپىلغاندىن كېيىن. بىزدە شياڭ، جۇدىن ئىبارەت ئىككى سۇلالە دەۋرىدە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا «گۈي» دەپ ئاتىلىدىغان مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا نىسبەتەن ھېچقانداق گۇمان قالمىدى. يۇقىرىدىكى قەدىمكى ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئەھمىيەت بېرىشكە

ئېگىشلىكى «قەدىمكى يامبۇك يىلنامىسى» دە خاتىرىلەنگەن «ۋۇيىنىك 35 - يىلى، جۇ ۋاڭجىي غەربتىكى كۈيرۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، دىلارنىڭ 22 خانىنى ئەسىرگە ئالدى» دېگەن ماتېرىيال ئىدى. كۈيغاڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، كۈيغاڭلارنىڭ خانىنى ئەسىرگە ئېلىشى، بەلكى دىلارنىڭ خانىنى ئەسىرگە ئېلىشى بولۇپ، بۇ ھال كۈيغاڭلارنىڭ قەبىلە باشلىقىنىڭ يەنە دى خانى دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن كۈيغاڭلار يەنە دىلار دەپمۇ ئاتالغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ؛ كۈي، دى دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى بۇ مىللەتنىڭ ئاتىلىشى ئىدى⑫. بىراق يىن خارابىلىقىدىن چىققان پالىنامىلەردىن قارىغاندا، كۈيغاڭ دېگەن بۇ نام شياڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت ھۇججەتلىرىدە بىرقەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان تۈرغانىدى.

ئەگەر شياڭ سۇلالىسىدىكىلەر بۇ مىللەتنى ئاساسەن كۈيغاڭ ياكى كۈي دەپ ئاتىغان بولسا، ئۇ ھالدا جۇ سۇلالىسىدىكىلەر نېمىگە ئاساسەن بۇ مىللەتنى دى دەپ ئاتىغان بولغىيتتى؟ يۇقىرىدىكى جۇ ۋاڭجىيىنىڭ كۈيغاڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، دى خانىنى ئەسىرگە ئالغانلىق ھەققىدىكى خاتىرە، ئەڭ دەسلەپتە جۇ سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ يازما ھۇججەتلىرىدە تىلغا ئېلىنغانىدى. جۇ جەمەتىدىكىلەر بۇ جۇدىن تارتىپ تاكى گوگوڭ دەۋرىگىچە دى مىللىتى بىلەن ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش قىلغان، ئەمەلىيەتتە بۇ كۈيغاڭلار بولۇپ، ئىككىسى بىر مىللەتنى كۆرسىتەتتى.

ئەمما يۇقىرىدىكى «قەدىمكى يامبۇك يىلنامىسى» دىكى كۈيغاڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، دى خانىنى ئەسىرگە ئالغانلىق ھەققىدىكى خاتىرە، پەقەت پارچە - پۈرات سۆزلەرلا بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ دىققىتى - ئېتىبارىنى

قوزغىيالىسغانىدى، كېيىنكىلەربىر دەك گۈيفاڭلارنىڭ ئۆزى گۈيفاڭلار، دى مىللىتنىڭ ئۆزى دى مىللىتى دەپ قارىغاچقا، بەزى كىشىلەر ئۇلارنى بىر - بىرىگە باغلاشنى ئويلاپ يېتەلمىگەنىدى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلىپ ئۆتۈلگەندەك، دىلار ئەمىنىيە دەۋرىدە قىزىل دى، ئاق دى، ئېگىز دى دەپ ئۇچ تارماققا بۆلۈنگەنىدى. «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان. جۇ بەگلىكى ئەربابلىرى» دە «دىلار گۈي جەمەتىدىن ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن، ۋېي جاۋ «گۈي جەمەتى قىزىل دىلاردۇر» دەپ ئىزاھلىغان. جۇ شيا ڭۈاڭ قىزىل دىلارنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن مەلىكە «گۈيفاڭلىق خانىكە» دەپ ئاتالغانىدى. ئاق دىلار قىزىل دىلارنىڭ چياڭ جيۇرۇ ئۇرۇقىغا ھۆجۇم قىلىپ، ئىككى نەپەر قىزنى قولغا چۈشۈرگەن، چوڭنىڭ ئىسمى شۇگۈي، كىچىكىنىڭ ئىسمى جىگۈي ئىدى. ۋاڭ فۇ «خىيالچانلار. ئۇرۇق - جەمەتلەر ھەققىدە تەپسىر» دە «گۈي جەمەتىدىكىلەر قىزىل دىلاردۇر» دەپ ئېيتقانىدى. دېمەك، قىزىل دىلارنىڭ جەمەتىنىڭ گۈي ئىكەنلىكىدە ھېچقانداق مەسىلە يوق. ئۇنىڭدىن باشقا «نەسەبنامە» دە يەنە «لىيۈجۇڭ جەمەتى گۈيفاڭ جەمەتىنىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلەنىدى، ئۇ گۈيلۇق خانىش دەپ ئاتالدى» دېيىلگەن. يەر ئاستىدىن تېپىلغان بالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت «باۋجۇن داڭقىنى»، «باۋجۇن ئىسرىقتانى»، «جىڭ بېگى تۆڭگۈينىڭ داڭقىنى»، «رۇي بېگى زوشۇگۈينىڭ داڭقىنى» دا دىلىق خانىكە گۈي جەمەتىدىن دەپ، تىلغا ئېلىنغانىدى. ۋاڭ گوۋېي مول يازما ھۆججەتلەر، تارىخىئولوگىيىلىك ۋە قەدىمكى يېزىقلارغا ئائىت ماتېرىياللارغا ئاساسەن، «隗» (ۋېي)، «嬛» (گۇي)، «媿» (گۇي) لارنىڭ

ھەممىسى «鬼» (گۇي) نىڭ ۋاريانتى؛ ۋېي جەمەتى يەنى گۇي جەمەتىدۇر، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ «يىن. جۇ سۇلالىلىرى مەزگىلىدىكى گۇيفائلارنىڭ ھەممىسىنىڭ جەمەتى ۋېي ئىدى» دەپ قارايدۇ. «خىيالچانلار. ئۇرۇق ـ جەمەتلەر ھەققىدە تەپسىر» دە: «ۋېي ئەڭ قەدىمكى جەمەت ئىدى» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ يەردە دېيىلگەن «ئەڭ قەدىمكى جەمەتى»، بۇ جەمەتنىڭ ئەسلىيە دەۋرىدىن ئىلگىرىكى شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا دى مىللىتىنىڭ ئارىسىدا مەۋجۇتلۇقنىڭ جەزملەشتۈرۈلۈشى ئىدى. ۋاڭ گووېينىڭ يەكۇنى پۈتۈنلەي توغرا⑬. ئەسلىيە دەۋرىدىكى قىزىل دىلار شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى مىللەت جەمەتى (گۇي) نىي دۆلەت نامى قىلغان گۇيفائلارنىڭ بىۋاستە ئەۋلادلىرى ھېسابلىنىدۇ⑭. ئاق دى، ئېگىر دىلارغا كەلسەك، ئۇلار كېيىنچە دى مىللىتىنىڭ تەركىبى ئىچىگە كىرگەن ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر بولۇشى مۇمكىن. پەقەت شىمالىي دىلارنىڭ ئىچىدىكى قىزىل دىلارلا گۇيفائلار بىلەن تومۇرداش ئىتنىكىلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە.

شۇنداق قىلىپ بىز قىزىل دىلار بىلەن گۇيفائلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر ـ بىرىگە باغلىدۇق. ئەلۋەتتە يەكۇنمۇ ناھايىتى ئېنىق بولدى:گۇيفائلار غەربىي شەرقىيخەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئەجدادلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما يەنە بىر قىيىن مەسىلە داۋاملىق ھەل قىلىنىشىنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

دىڭلىڭلار «تاغ ـ تىزمىلار قۇرئى» دا: «钉灵» (دىڭلىڭ)، «تارىخىي خاتىرىلەر، ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە: «丁灵» (دىڭلىڭ)، «خەننامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى» دا: «丁零» (دىڭلىڭ)، «ۋېي خاتىرىلىرى، غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە» دە: «令丁» (دىڭلىڭ) دەپ يېزىلغان. خەن، ۋېي

دەۋرىدىكى دىئالىئىلار ھونىلارنىڭ شىمالىي بىلەن كانىكىمىنىڭ شىمالىدا يەنىي ھازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيەدىن شەرقىتە بايقال كۆلىگىچە، غەربىتە بالقاش كۆلىگىچە بولغان جايلاردا ئولتۇراقلاشقاندى، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، مەملىكىتىمىزنىڭ چېگرىسى ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان گۇيفاڭلار قايسى ۋاقىتتا، نېمە سەۋەبلەرتۈپەيلىدىن موڭغۇلىيەدىن جەنۇبىي سىبىرىيەگە كۆچۈپ كەتكەن؟

ۋاڭ كۇۋېيدىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ ۋە موڭغۇلىيە بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ *ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىش ۋە تەتقىقات خىزمەتلىرى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئالىملىرى، جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان دىئالىئىلار(يەنى دىلار ياكى گۇيفاڭلار، سوۋېت ئالىملىرى تەرىپىدىن «دىئالىك» دەپ تەرجىمە قىلىنغان تۇرالار)نىڭ بىر تارمىقى موڭغۇلىيە بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيەگە كۆچۈپ بارغان ھەمدە بۇ قېتىمقى چوڭ كۆچۈشتە شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ بىرونزا مەدەنىيىتىنى موڭغۇلىيە بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيەگە ئېلىپ بارغان دەپ ئىسپاتلىدى. ھالبۇكى، مەملىكىتىمىزنىڭ يازما ماتېرىياللىرىدا، بولۇپمۇ يەر ئاستىدىن تېپىلغان «كىشىنىڭ يۈي داڭقىنى» بىلەن چىغىناق ـ تاغاق يېزىقىدىكى پالىنامە لەردە، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا كۆپ قېتىم گۇيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. بۇ ئۇرۇشلىرىنىڭ يۈز بەرگەنلىكى ئىسپاتلانغانىدى، ئىككى پارچە چىغىناق ـ تاغاق يېزىقىدىكى پالىنامىدە «گۇيفاڭلار قاچتى» يەنى گۇيفاڭلار يىراق تامان

*بۇ يەردە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۆۋەندىمۇ شۇنداق ـ تەھرىردىن.

قېچىپ كەتتى ياكى كۆچۈپ كەتتى دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ سوۋېت ۋە موڭغۇلىيە ئالىملىرىنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى دىنىلىك لارنىڭ موڭغۇلىيە بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىگە كۆچۈپ بارغانلىقى ھەققىدىكى ھۆكۈمنى پايدىلىق قوشۇمچە دەلىل بىلەن تەمىن ئەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى يەنە ئانتروپولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىنىلىكلار بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى دىنىلىكلار (يەنى گۇيغۇلار) نىڭ ئېتنىكىلىق مۇناسىۋىتىنى شەرھىلىدى (مۇشۇ كىتابنىڭ ئىككىنچى بابىغا قارالسۇن). شەكسىزكى، بۇ تەتقىقاتلار مەملىكىتىمىزنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇيغۇلار بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىنىلىكلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى شەرھىلەشتە، يەنە بىر قېتىملىق بۆسۈش ئىدى.

يۇقىرىدىكى ئىككى قېتىملىق بۆسۈش نەتىجىسى بولغانلىقىن، بىز يېغىلىق دەۋرىدە كىتاب بولۇپ تۇزۇلگەن ھەمدە مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىنىڭ ئىچىدە «دىنىلىك دۆلىتى» بىلەن «گۇيغۇلار دۆلىتى» ھەققىدە ئىك كۆپ خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان «تاغ تىزمىلار قۇرئى» نى ئەمدى داۋاملىق رەۋىشتە ئىپتىدائىي ئېپسانىلەر بىلەن تولغان دەپ سەل قارىماسلىقىمىز كېرەك، بەلكى مەزكۇر كىتابتىكى دىنىلىكلار بىلەن گۇيغۇلارغائائىت پارچە پۇراتماتېرىياللار بىلەن چىن سۇلالىسىنىڭ ئالدىدىكى دەۋرلەرگە ئائىت باشقا ماتېرىياللارنى، تارىخىي ئولوگىيىلىك تەپپىلما ماتېرىياللارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ ۋېرسال رەتلەپ ۋە تەتقىق قىلىپ، دىنىلىكلار مىللىتىنىڭ يىراق قىياپىتىنى قەدىمكى زامان تارىخى تەمىنلىگەن يېڭى ئۇچى بىلەن ئەسلىگە كەلتۈرۈشىمىز كېرەك.

دىنىلىكلارنىڭ تارىخى «تاغ تىزمىلار قۇرئى» دا خاتىرىلەنگەن مەملىكىتىمىزنىڭ رىۋايەتلەردىكى دەۋرى بىلەن شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇيغۇلاردىن باشلىنىدۇ؛

گۈيغانلار مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدىكى دىئالىكتلار تارىخىنىڭ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ.

2. قاڭقىللار بىلەن دىئالىكتلارنىڭ مۇناسىۋىتى

قاڭقىللار بىلەن دىئالىكتلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئىككى مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بىرى، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ چېگرىسى ئىچىدە ياشىغان دىئالىكتلارنىڭ مۇناسىۋىتى؛ يەنە بىرى، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن خەن، ۋېي دەۋرىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دىئالىكتلارنىڭ مۇناسىۋىتىدۇر. ئالدىنقى خىلدىكى مۇناسىۋەت قاڭقىللار بىلەن دىئالىكتلارنىڭ تىلىنىيلىك مۇناسىۋىتى، كېيىنكى خىلدىكى مۇناسىۋەت قاڭقىللار بىلەن دىئالىكتلارنىڭ توغرا لىنىيىلىك مۇناسىۋىتى ئىدى.

ئاۋۋال، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى دىئالىكتلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىللار: «سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، تۇرا (تېرە) نى كىيىم، گۆشنى ئوزۇق قىلىدۇ، كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مالىلارنى بېتىشتۇرۇشى، جورجانلارنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ھارۋىلىرىنىڭ چاقى ئېگىز، گۈگۈسۈنى كۆپ» دېيىلگەن ھەمدە يەنە قاڭقىللار: «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، چارۋىچىلىققا تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ» دېيىلگەن. دېمەك، «چاقى ئېگىز، گۈگۈسۈنى كۆپ» ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ياساش

ۋە ئۇنى ئېشلىتىش، قائىدىل مىللەتنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. «يېڭى تاكنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇيغۇرلار (يەنى «ۋېينامە. قائىقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن قائىقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى يۈەنخېلار ئاساس قىلىنغان)نىڭ ئەجدادلىرى ھونلار ئىدى، «ئۇلار ئادەتتە كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ يول يۈرىدۇ، ئۇلار يۈەنۇېي دەۋرىدە قائىقىل قەبىلىسى دەپمۇ ئاتالغان» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، قائىقىللارنىڭ مىللەت نامى، ئۇلار ئىشلەتكەن ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى مەنبە قىلغانىدى. سېن جوڭمېەن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «قائىقىللار، ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ نامى بويىچە ئاتالغانىدى»، سېن جوڭمېەن ئەپەندىنىڭ سۆزى پۈتۈنلەي توغرا. قائىقىللار بۇ مىللەتنىڭ ئۆزلىرىنى ئاتىشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۇلارنىڭ ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەنلىكىگە قاراپ، ئۇلارغا بەرگەن لەقىمى ئىدى.

بۇ مىللەت نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق لەقەم بىلەن ئاتىلىپ قالغان؟ نېمە ئۈچۈن كېيىنكى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىمۇ، بۇ لەقەم بۇ مىللەتنىڭ رەسمىي نامىغا ئايلىنىپ قالغان؟ ئۇلارنىڭ ئەسلى مىللەت نامى نېمە؟ بۇ مەسىلەرگە توغرا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن، قائىقىللار بىلەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش زۆرۈر.

«ۋېينامە. قائىقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى قائىقىللارنىڭ ئاتىلىشلىرىدا دى، تىل (تۇرا)، چىلى (يەنى چىلى دېگەن سۆزدە 勅 ،敕 دېگەن خەتلەر ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلۇپ قوللىنىلغان)، قائىقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار بار ئىدى. «ۋېينامە: قائىقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى بايانلاردىن قارىغاندا، ۋېي شۇ

دى، تىل (تۇرا)، چىلى بىلەن دىڭىلىك دېگەن سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاھاڭ ئۆزگىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تەشەببۇس قىلغان (گەرچە تىل مەنىسى ئېنىق بولمىسۇ)، شۇڭا قاڭقىللارنىڭ ئەسلى نامى دىڭىلىك ئىدى. «دىڭىلىك» دېگەن بۇ نام غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيان خەنزۇچە مەنبەلەردە ئىنتايىن كەڭ تارقالغان قوللىنىلىپ كېلىندى. ۋېي شۇ چىلىلارنىڭ دىڭىلىكلار ئىكەنلىكىنى، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاھاڭ ئۆزگىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلىسۇ، تەرتىپ بويىچە دىڭىلىك دەپ يېزىپ، چىلى دەپ يازمىغان. ئەمما ئۇ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە يەنە ئەتەي دىڭىلىك دەپ يازماي، بەلكى چىلى دەپ يازغان؛ قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭىلىكلارنىڭ نام تەركىبىدە گەرچە دىڭىلىكلار بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئالدىغا يەنە «قاڭقىل» دېگەن ئېنىقلىغۇچىنى قوشۇپ قويغان. ۋېي شونىڭ بۇنداق قىلىشى ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ خىيالىغا كەلگىنى بويىچە قىلغان ئىشى بولماستىن، بەلكى شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ بۇ بىر قىسىم دىڭىلىكلارنىڭ نامىنى ئاتاشتىكى ئەمەلىي ئەھۋالنى ئەكىس ئەتتۈرۈپ بەرگەنىدى.

ئەسلىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئېگىز چاقلىق ھارۇلاردا ئولتۇرىدىغان دىڭىلىكلار، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىنى ئىستىلا قىلىش يولىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىغا ئەگىشىپ، زور بىر قىسمى تالان ـ تاراج قىلىنىپ ئەسىر ئېلىنىپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ھەيدەپ كېلىنگەندە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە خېلى بۇرۇنلا غەربىي جىن، 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن كۆپ سانلىدىكى دىڭىلىكلار ئولتۇراقلاشقانىدى، بۇ ئىككى تارماقتىكى دىڭىلىكلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنى دىڭىلىك دەپ ئاتىغانىكەن، ئەلۋەتتە

ئۇلار بىر مىللەت ئىدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا زور پەرقلەرمۇ بار. ئەينى ۋاقىتتا ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دىڭ لىڭلار خەنزۇلار رايونىدا ئۇزاق تۇرغاچقا، ئاساسلىق دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئىقتىسادىي تۇرمۇش، مەدەنىيەت، ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىق جەھەتلەردە مەلۇم دەرىجىدە خەنزۇلاشقانىدى. ھالبۇكى موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلار بولسا ئوندىق ئەمەس ئىدى، ئۇلار بەلكىم ئاۋۋالقىدەكلا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدا تۇرمۇش كەچۈرگەنىدى يەكى موڭغۇل دالاسىدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن تالان ـ تاراج قىلىنىپ، ئەمدىلا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ھەيدەپ كېلىنگەنىدى. ئۇلار بۇ يەردىمۇ داۋاملىق ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تېۋرمۇشىنى ئۆتكۈزگەنىدى؛ مەدەنىيەت، ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتلەردە ئاۋۋالقىدەكلا يايلاق چارۋىچىلىرىنىڭ جەسۇرلۇقىنى ساقلاپ قالغانىدى، ئىككى تارماقتىكىلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئورۇنلىرىمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايتتى، ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلار ئاساسلىق شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دىڭجۇ ۋە بىڭجۇ ئايماقلىرىدا ئولتۇراقلاشقانىدى؛ موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلار بولسا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمال تەرەپتىكى چېگرىسى بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدا ئولتۇراقلاشقانىدى. ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلار بىلەن موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ پەرقى، دائىم ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان شىمالىي سۇلالىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئانچە مۇھىم ئەمەس ئىدى. نام جەھەتتە بۇ ئىككى تارماقتىكى دىڭلىڭلارنى قانداق پەرقلەندۇرۇش، ئىككىسىنى بىر ـ بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋېتىمەسلىك ئەينى ۋاقىتتىكى شىمالىي سۇلالىلەردىكى سىياسىيلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ كۆز ئالدى

دىكى بىر مەسىلىگە ئايلانغانىدى.

ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دىئالىكتلار خېلى بۇرۇنلا 16 پادىشاھلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئاشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، 16 پادىشاھلىقتىكى ھۆكۈمران سىنىپلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار تەرىپىدىن ئىزچىل تۈردە دىئالىكتلار دەپ ئاتالدى، شۇڭا شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، مەيلى توغىبات سىياسىيلىرى بولسۇن ياكى خەنزۇلار بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دىئالىكلارنى «دىئالىك» دېگەن نام داۋاملىق ئاتاپ كەلدى، ھالبۇكى، بۇ ئىككى تارماقتىكى دىئالىكلارنى نام جەھەتتە پەرقلەندۈرۈشنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى ئاساسلىقى تارىخ سەھنىسىدە كۆپىنچە ئوتتۇرىغا چىققان، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ياشايدىغان، يول يۈرگەندە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىدىغان دىئالىكلارغا مەركەزلەشتۈردى.

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «شىمال تەرەپ تىكىلەر» يول يۈرگەندە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىدىغان دىئالىكلارنى «چىلى» دەيتتى، «شىيالىقلار» بولسا ئۇلارنى «قاڭقىل دەپ ئاتىلىدىغان دىئالىكلار» دەپ ئاتايتتى، دېيىلگەن. «شىمالىي تەرەپتىكىلەر» ۋە «شىيالىقلار» دېگەن نېمە؟ بۇ ھەقتە بەزىلەر شۇنىڭغا قاراپلا تەبىر بېرىپ، نەتىجىدە خاتا يەكۈنگە سەۋەب بولغانىدى. مەن «شىمال تەرەپتىكىلەر» ۋە «شىيالىقلار» دېگەن سۆز «ۋېينامە» دە كۆرۈلگەن، شۇڭا شىمالىي ۋېيدىكىلەرنىڭ ئۇلارغا بەرگەن تەبىرىنى ئۆلچەم قىلىش كېرەك دەپ قارايمەن. «ۋېينامە. سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى» دا دەل شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىلىدا شىمالىي ۋېيدىكىلەرنىڭ «شىمال تەرەپتىكىلەر» ۋە «شىيالىقلار» دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەنلىكىگە

ئائىت ئەھەلىي مىساللار بار. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسـ
لەپكى يىلى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى، يول يۇرگەنـدە ئېگىز
چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىدىغان كۆپ ساندىكى دېڭىزلار-
نىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە
كەلگەن ھەم بۇ بىر قىسىم دېڭىزلارنىڭ نامىمۇ مۇقىملـ
شمىقا باشلىغان ۋاقىت ئىدى، شۇڭا بۇ ئەھەلىي مىسال
بىزنىڭ تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە ئەرزىيدۇ. بۇ يەردە
كەلتۈرۈلگەن نەقىلنىڭ مۇھىملىقىدىن ئالغاندا ھەمدە كەلتۈ-
رۈلگەن نەقىلنىڭ ئۇ يەردىن - بۇيەردىن ئېلىنمىشىدىن ساقلـ
نىش ئۈچۈن، قىسقىچە ئىزاھ بەردۇق، ئەسلى خاتىرىدىكىسى
تۆۋەندىكىچە:

«شېنرۇينىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 45 - يىلى) كۆزلۈك
ھوسۇل ياخشى بولمىغاچقا، سالنامچى ۋالڭ لياڭ بىلەن سۇ خۇەن
مەلىكە خوڭ يىننى ۋاستە قىلىپ، پادىشاھ تەيزۇڭ (يەنى شىمالىي
ۋېي سۇلالىسىنىڭ مىلڭ يۈەندى پادىشاھى توغبات — سى كۆزدە
تۇتۇلىدۇ) غا: بېشارەتتە 50 يىلدىن كاتتا مەربىكە كۇنىنى
كۆتكۈزۈپ، ئاستانىنى يې (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ لىنجاڭ
ناھىيىسى) غا كۆچۈرۈپ، دۆلەت ئىدارە قىلىنىشىكەن دەپ
مەلۇم بولدى، دېدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سېزى خاۋ بىلەن
جۇيانمۇ ئوردىغا كىرىپ پادىشاھ تەيزۇڭغا: بۇگۈنكى كۈنلۈكتە
ئاستانىنى يېغا كۆچۈرۈش، بۇيرىلقى قەھەتچىلىكتىن قۇتۇلۇشنىڭ
مۇقىم بىر چارىسى ئەمەس. شەرقىي ئايماقتىكىلەر: بىزنى
ھەمىشە دۆلىتى بىپايان چۆل - جەزىرىلەردە تۇرسۇن، پۇقرالىرى
بىلەن چارۋىلىرى ھەددى - ھېسابسىز، بەئەينى كالىنىڭ
مويىدەك كۆپ دەپ ئاتىشىدۇ. كونا ئاستاندا تۇرۇپ قالىمىز
دېگەك، پۇقرالار بۆلۈنۈپ كۆچكىلى تۇرسا، ئۇ ھالدا ئايماقتىكى
يەرلەر بېتىشمەي قېلىشى مۇمكىن. ھەرقايسى ۋىلايەت،

ناهىملەرگە تارقىلىپ، ئورمانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقاندىمۇ، يەر - سۇ يېتىشمەي، كېسەللىك، ئوللۇم - يېتىم ئىشلىرى ھەدەپ كۆرۈلسە پۇقرالارنى ئۈمىدسىزلەندۈرۈپ قويىدۇ. بۇنىڭدىن ئەتراپتىكىلەر خەۋەر تاپسا، ئەلۋەتتە بىزنى نەزەرىگە ئالمايدۇ. چۈگەي (يەنى تاڭغۇت پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى قۇلانبوبو كۆزدە تۇتۇلىدۇ) بىلەن جورجانلار باستۇرۇپ كەلگىلى تۇرسا، يۇنجوك بىلەن پېڭچىڭ خەۋپ ئىچىدە قالىدۇ - دە، بىزنى ئۇلاردىن ئايرىپ تۇرۇۋاتقان خېڭدايمۇ خەتەر ئىچىدە قالىدۇ. قۇتقۇزىمىزدىسەكمۇ، ۋاقتىدايېتىپ يېرىش ئۇنچىۋالا ئاسانغا توختىمايدۇ. شۇڭا بۇجايىنى ئۇن - تىنسىز ھالدا قولدىن بېرىپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. شىمال تەرەپتە تۇرساق شەندۇك تەرەپتە بەرەر غەلىيان بولغان تەقدىردىمۇ، جەنۇبقا ئەچىللىك بىلەن ئەسكەر يۆتكەپ، ئۇ جايلارغا ھەيۋىمزنى كۈرسىتىپ قويغىلى بولىدۇ. بۇنىڭغا كىمنىڭ ھەددى؟ پۇقرالارمۇ ھەدەپ ئىتائەت قىلىدۇ. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ شىمالىغا تىزگىنلەپ تۇرۇشنىڭ ئاقىلانە چارىسىدۇر. ياندۇرقى باھاردا ئوت - چۆپلەر ئاينىپ، سۈت - قايماقلار ئاۋۇسا ھەمدە كۆكتات، مېۋە - چېۋىلەر تەل بولسا، كۈز پەسلىگە ئوبدان ئۇلىشىۋالغىلى بولىدۇ. مۇبادا زىرائەتلەرنى ئاربىلىقتا يەغمۇالالساق، بۇ تېخىمۇ پايدىلىق بولىدۇ، پادىشاھ تەيزۇك ئاغلاپ بۇنى ئىنناينن توغرا دەپ قارىدى».

يۇقىرىدىكى بايانىنى تەپسىلىي ئوقۇساق، «شىمال تەرەپتىن كىلەر» دېگەن سۆز بىلەن «شىيالىقلار» دېگەن سۆزنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم ئىكەنلىكى ئايان بولىدۇ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاستانىسى دەي ۋىلايىتىدىكى پېڭچىڭ شەھىرى بولۇپ، پېڭچىڭ شەھىرى «شىمال تەرەپتىكىلەرنىڭ تۇرالغۇسى» دەپ ئاتىلاتتى، دېمەك، پېڭچىڭ شەھىرى شىمال تەرەپ دەپمۇ ئاتالغانىدى. يەنە يۇنجوك ۋىلايىتىدىكى شېكلىمۇ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ كونا ئاستانىسى بولۇپ، شىمالىي

ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى پادىشاھلىرىنىڭ قەبرىلىرى شېكلىدا ئىدى. يۇنجوڭ پېكچىڭ شەھىرى بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، يۇنجوڭ «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆزنىڭ ئىچىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەنىدى. يۇنجوڭ بىلەن پېكچىڭ شەھىرىنىڭ توغبات سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپلانغان جايى ئىكەنلىكىدىن ئالغاندا، بۇ جايلار ئەينى ۋاقىتتا توغبات سيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ئىدى. شۇڭا «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆز جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمدىن تاشقىرى ھەم بىر مىللىي ياكى سىياسىي ئۇقۇم بولۇپ، ئاساسلىقى توغبات - سيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنى كۆرسىتىش بىلەن چەكلەنگەنىدى. «شيالىقلار» دېگەن سۆز بىلەن «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆزنىڭ دەلمۇدەل تىلغا ئېلىنىشى، يۇنجوڭ بىلەن پېكچىڭ شەھەرىنىڭ جەنۇبىدىكى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان رايونلىرىغا قارىتىلغانىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئەينى ۋاقىتتا يەنە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋ(ئوردوس)،شەنشىبىلەن خېبېيدىكى جايلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، سۇي-تاڭ ئېيتقان شيالىقلار ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا، جەنۇبىي قىسمى بىلەن خېبېي ئۆلكىسىنى كۆرسىتەتتى. «شيالىقلار» دېگەن سۆز «ۋېينامە» ۋە ئۇنىڭدىكى خاتىرە، قىسسەلەردە يەنە «شيالىقلار رايونى» دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، ئۇنىڭ دائىرىسى، سۇي-تاڭ ئېيتقان دائىرىدىن كەڭ ئىدى، كۆپىنچە خۇەيخې دەريالىرىنىڭ شىمالىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنى كۆرسىتەتتى. «جالاڭكۇننىڭ تەرجىمھالى» دا «ئوتتۇرا شيا» دېگەن نام ئۇچرايدۇ. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ داۋۇۋدى پادىشاھىنىڭ خۇاڭشى ئىككىنچى يىلى (مىلادى 397 - يىلى) ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ قارىمىقىدىكى جۇڭشەنگە ھۇجۇم

قىلىپ، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ھازىرقى خېبېي بىلەن شەنشى ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلىۋالغان؛ يوڭشىڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 409 - يىلى) غا كەلگەندە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ زېمىنى جەنۇبتا خۇاڭخې دەرياسىغىچە يېتىپ بارغان، جاڭ گۇننىڭ ۋېي سۇلالىسى پادىشاھىغا سۇنغان مەكتۇپىدا «بۇيرۇققا بىنائەن ئوتتۇرا شيا تىنچىتىلغان بولسىمۇ» دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ، بۇنىڭدا «ئوتتۇرا شيا» نىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان دائىرىسى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ جەنۇبتىكى چېگرىسىنىڭ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتمىگەنلىكىنى شەكسىز ئىدى. «گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە «جەنۇبىي شيا» دېگەن نام ئۇچرايدۇ. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەي ۋۇدى پادىشاھىنىڭ دەۋرىدە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جەنۇبتىكى چېگرىسى خۇەيخې دەرياسىغا يېتىپ بارغان بولۇپ، خۇەيخې دەرياسى ئارقىلىق جەنۇبىي سۇلالىلەر بىلەن تىركىشىپ تۇرغانىدى. بۇ خىل خۇەيخې دەرياسى ئارقىلىق تىركىشىپ تۇرۇش ۋەزىيىتى تاكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋۋېندى (يەنى ۋېي گاۋزۇ) نىڭ دەۋرىگىچىلىك پۈتۈنلەي ئۆزگەرمىگەنىدى. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە «ۋېي سۇلالىسى ئەزەلدىن شىمالنى بازا قىلىپ، جەنۇبىي شيانى تىنچىتىپ كەلگەن ۋە بۇ جايلارنى نەچچە ئەۋلادتىن بۇيان ئۆزلەشتۈرۈپ، پۈتۈنلەي ھەيۋە بىلەن تىزگىنلەپ كەلدى» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنى «ئوتتۇرا شيا» ئۆز ئىچىگە ئالغان دائىرە بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇنىڭدىكى «جەنۇبىي شيا» خۇاڭخې دەرياسى بىلەن خۇەيخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلارنى كۆرسەتكەنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھازىرقى شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمى، قەدىمكى دەۋردە شيالىقلار زېمىنى دەپ ئاتالغان بولۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ھونلاردىن كېلىپ چىققان قۇلانىبو بۇ جايدا تاكغىت

به‌گلىكنى قۇرغاندى؛ تاڭغىت به‌گلىكى يوقىتىلغاندىن كېيىن، شمالىي ۋېي سۇلالىسى بۇ جايدا يەنە شياجو ئايمىقىنى تەسىس قىلغان، ئايماق ئورۇنلاشقان جايمۇ ئاۋۇالقىدەكلا تاڭغىت دەپ ئاتالغانىدى. يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، «شيالىقلار» دېگەن سۆز ئەمەلىيەتتە يۇنجوك بىلەن پېكىچىك شەھرىنىك جەنۇبىدىكى ئوتتۇرا شيا، جەنۇبىي شيا، غەربىي شيالارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، خۇەيخې دەرياسىنىڭ شمالىدىكى شمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنى كۆرسىتەتتى. «شمال تەرەپتىكى لەر» دېگەن سۆزگە ئوخشاش، «شيالىقلار» دېگەن سۆزمۇ نوقۇل ھالدىكى بىر جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم بولۇپ قالماستىن، ئاساسلىقى بىر مىللىي ۋە سىياسىي ئۇقۇم بولۇپ، ئومۇمەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئولتۇرۇشلۇق خەنزۇلارنى كۆرسىتەتتى. خۇەيخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جەنۇبىي سۇلالىلەر بولسا «شيالىقلار» دېگەن سۆزنىڭ سىرتىدا بولۇپ، شمالىي سۇلالىدىكىلەر ئۇلارنى شيا دەپ ئاتىماستىن، ئۇلارنى «دېڭىز قاراقچىلىرى» دەپ ئاتايتتى، مەسىلەن، لېۋسوگنى «دېڭىز قاراقچىسى لېۋسوك» دەپ، شياۋچىنى «دېڭىز قاراقچىسى شياۋداۋچىك» دەپ ئاتىغانغا ئوخشاش.

شۇڭا يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىلدە دېيىلگەن «شمال تەرەپتىكىلەر چىلى دەپ ئاتىسا، شيالىقلار دېگىلىگلار دەپ ئاتايتتى» دېگەن سۆز يۇنجوك بىلەن پېكىچىك شەھىرىدە ئولتۇراقلاشقان توغبات سيانپىلىرىنىڭ ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىدىغان دېگىلىگلارنى چىلى دەپ ئاتىغانلىقى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى خەنزۇلارنىڭ ئۇلارنى دېگىلىگ دەپ ئاتىغانلىقىغا قارىتىلغانىدى. دېمەك، توغبات ئاقسۆڭەكلىرى موڭغۇل دالاسىدىكى دېگىلىگلار بىلەن ئېچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دېگەن

لىكلارنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، دىكلىك دېگەن نامنىك يەنە بىر خىل ئاھالە تەرجىمىسى بولغان «چىلى» دېگەن نامنى قوللانغانىدى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار بولسا ئۇلار پىلەن ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىكلىكلارنىك ئەڭ چوڭ پەرقىنى ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈپ، ئۇلارنى «قاڭقىل» دەپ ئاتالغان دىكلىكلار دەپ ئاتىغانىدى. قاڭقىل - دىكلىك دېگەن سۆز كېيىن قاڭقىل دەپ قىسقارتىلدى؛ بۇ يەردە بۇ ئىككىسىنىك پەرقى كۆزدە تۇتۇلغاچقا، «دىكلىك» دېگەن سۆزنى قىسقارتىپ، «قاڭقىل» دېگەن سۆزنى قىسقارتماي ساقلاپ قالغانىدى.

قاڭقىللار «قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىكلىك» لارنىك قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى دېيىشتە يازما ئاساس بارمۇ-يوق؟ بار. بىرىنچى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى «شيالىقلار قاڭقىل دېيىلگەنلەرنى دىكلىك دەپ ئاتايىتتى» دېگەن سۆز، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىك چېگرىسى ئىچىدىكى خەنزۇلار قاڭقىل دەپ ئاتىغان دىكلىكلارنى كۆرسىتەتتى. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، پۈتكۈل شىمالىي سۇلالىلەر-نىك يازما مەنبەلىرىدە پەقەت ئىچكىرىگە كۆچۈپ، دىكجو بىلەن بىكجو قاتارلىق ئايماقلاردا ئولتۇراقلاشقان دىكلىكلار (ياكى تاغلىق دىكلىكلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) لا دىكلىك دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلار ھەرگىز قاڭقىل دەپ ئاتالمىغانىدى؛ ھالبۇكى، قاڭقىللار بولسا ياكى چىلىلار ياكى بولمىسا قاڭقىل دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلار ھەرگىزمۇ دىكلىك دەپ ئاتالمىغانىدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىللار ئۈچۈن مەخسۇس قىسسە تۇرغۇزۇلغان، مەزكۇر قىسسەنىك بېشىدىن ئايەت ئىبچە، ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دىكلىكلارغا چېتىشلىق بىرەر ئېغىز سۆزمۇ يوق. مەسىلەن، «شيالىقلار قاڭقىللارنى دىكلىك دەيتتى» دېگەن سۆزنى «شيالىقلار قاڭقىل، دىكلىك دەيتتى»

دەپ ئۆزگەرتىپ يازغاندا، چوقۇم قاڭقىللار ھەم دىڭلىك دەپمۇ ئاتىلاتتى دېگەنگە سەۋەبچى بولىدۇ، ھالبۇكى بۇ، شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ بارلىق يازما مەنبەلىرىدىكى قاڭقىللارنىڭ نامى بىلەن قارىمۇ قارشى بولۇپ قېلىپ، پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. بەزىلەر «شيالىقلار» دېگەن سۆز جەنۇبىي سۇلالىلەر بىلەن شىمالىي سۇلالىلەردىكى ھەممە خەنزۇلارغا قارىتىلغان، قەدىمكىلەرنىڭ «شيالىقلار قاڭقىل ـ دىڭلىك دەيتتى» دېگىنى شىمالىي سۇلالىلەردىكى خەنزۇلارنىڭ قاڭقىللارنى شۇنداق دەپ ئاتىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى خەنزۇلار دىڭلىك دەپ ئاتايتتى دەپ قارايدۇ[19]. بۇنداق چۈشەندۈرۈش توغرا ئەمەس. دەرۋەقە، جەنۇبىي سۇلالىلەردىكىلەرمەيلى ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىكلارنى بولسۇن ياكى قاڭقىللارنى بولسۇن، پەرقلەندۈرمەي ئومۇملاشتۇرۇپلا دىڭلىك دەپ ئاتىغانىدى. ئەمما خۇددى بىز كۆرسەتكەن ئۆتكەندەك شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىكىلەر جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەرنى «شيالىقلار» دېگەن سۆزنىڭ ئىچىگە كىرگۈزمەي، بەلكى دۈشمەنلىك بىلەن ئۇلارنى ھاقارەتلەپ، «دېڭىز قاراقچىلىرى» دەپ ئاتىغانىدى. ۋېي شۇ «ۋېينامە» نى جەنۇبىي سۇلالىلەر بىلەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ تىركىشىش ۋەزىيىتى تېخى ئاخىرلاشمىغان ۋاقىتتىدىلا تۈزگەن بولۇپ، ئەلۋەتتە شىمالىي سۇلالىدىكىلەرنىڭ كۆزقارىشى بويىچە يازغان، ئۇنداق بولمىسا جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەرنىڭ قاڭقىللار دەپ ئاتىغانلىقى قانداق قىلىپ «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە كىرىپ قالىدۇ؟ شۇڭا، جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەر قاڭقىللارنى دىڭلىك دەپ ئاتايتتى دېگەن چۈشەنچىمۇ ئوخشاشلا پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ، پەقەت قاڭقىللار دېيىلگەنلەرنىڭ دىڭلىك دېگەن نامىنى قاڭقىللارنىڭ تولۇق ئاتىلىشى دېگەندىلا، ئاندىن «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دېگەن ئەسلى مەنىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئىككىنچىسى، «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ دەسلەپكى

يىللىرىغا ئائىت تارىخىي پاكىتلاردا. يەنىلا «قاڭقىللار دېيىلگەن دۆلەت» لار دېگەن ئومۇمىي نام ئاستىدا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە تەيچاڭنىڭ ئوچىنچى يىلى (مىلادى 418 - يىلى) «پادىشاھ جاڭچۇەندىكى قاڭقىللارنى قوغدايدىغان كەپتاۋۇل شۆبىسى»نىڭ 12 قەبىلە سىنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ، شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، ئىرغۇنا دەرياسىغا يېتىپ بېرىشنى ئۇقتۇرغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ 12 قەبىلىنىڭ ئاقساقىلى قاڭقىللارنى قوغدايدىغان كەپتاۋۇلغا قاراشلىق بولۇپ، ھەر بىسىنىڭ قاڭقىللارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن ئۇلارنىڭ قوۋملىرى ئىكەنلىكىدە شەك يوق. شىمالىي سۇلالىلەرگە دائىر يازما مەنبەلەردە، يالغۇز سىيانپى، جورجان، قاڭقىللارنىڭلا قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئاقساقال دەپ ئاتىلىدىغانلىقى ئۇچرايدۇ (مۇشۇ كىتابنىڭ XI بابىغا قارالسۇن)، ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دۆلەتلەرنىڭ باشلىقلىرىنىڭ ئاقساقال دەپ ئاتىلىدىغانلىقى كۆزگە چېلىقمايدۇ. شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئىچكىرىگە كۆچۈپ بېرىپ، دۆڭجو بىلەن بەيجو قاتارلىق ئايماقلاردىكى تەيخاڭشەن تاغلىرىنىڭ ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان دۆلەتلەر ئاساسلىقى دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغانىدى، ئۇلار جەڭ ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ يۈرەلمەيدىغان، ھەتتا چەۋەندازلار دەپمۇ ئاتالمىغان تۇرسا، قانداقلارچە چەۋەندازلار دەپ ئاتالغان قاڭقىللار بىلەن بىللە شىمالغا يۈرۈش ئېلىپ بارالىغاي؟ «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن مانېرە يالاردىن قارىغاندا، ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دۆلەتلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش كۈچى ئاجىز بولغاچقا، ۋېي سۇلالىسىدىكىلەر دائىم ئۇلارنى سۈبە بولۇشقا مەجبۇرلايتتى، ھالبۇكى، قاڭقىللار ئۇلارغا قارىغاندا ئات مىنىپ ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولغاچقا،

ئۇلار داتىم دېگۈدەك ھەممىدىن ئاۋۋال ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە مەجبۇر ئىدى. شۇنداق ئىكەن، ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى قانداقلارچە جەڭگىۋارلىقى بولمىغان دىگلىدىلارنى چۈللۇكنىڭ شىمالىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ جورجان خانلىقىغائۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتەلمەسۇن؟ شۇڭا، مەيلى قايسى تەرەپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شۆۋەن باشچىلىق قىلغان «قاڭقىللار دەپ ئاتالغان دىگلىكلارنىڭ 12 قەبىلىسى بىلەن قوۋملىرى» نىڭ ھەممىسى قاڭقىللارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن قوۋملىرى بولۇپ، ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىگلىكلارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن قوۋملىرى ئەمەس. «ۋېينامە. گۇبىنىڭ تەرجىمھالى» دا «پادىشاھ شىزۇ قاڭقىل دەپ ئاتالغان چىللارنى غەربىي شيا بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمرانى قۇلاندىڭغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ۋەقە شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا يۈز بەرگەنىدى، «قاڭقىل دەپ ئاتالغان چىللار» «قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىگلىكلار» نىڭ باشقىچە تەرجىمىسى ئىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىگلىك»، «قاڭقىل دەپ ئاتالغان چىلى» دېگەن ناملار، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەسلىدىكى ئوردا ئارخىپلىرىدا ساقلانغان بولۇپ، ۋېي شۇ كىتاب تۈزگەندە قىسقارتىۋەتمەيلا «ۋېينامە» گە كىرگۈزگەنىدى. يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، «قاڭقىل»، دېگەن نامنىڭ «قاڭقىللار» دېيىلگەن دىگلىكلارنىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق.

قاڭقىل دېگەن بۇ نامنىڭ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئىنتايىن كەڭ تارقىلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىگلىكلار مەۋجۇت بولغانلىقتىن، كىشىلەردە بۇنىڭكى قوۋمنى پەرقلەندۈرۈش ئېھتىياجى تۇغۇلغانىدى. شىمالىي سۇلالىلەر ئاخىرلىشىپ، ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىگلىكلار پۈتۈنلەي خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن، قاڭقىل

مىللىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما قاتقىل دېگەن نامنىڭ مەۋجۇت بولۇش زۆرۈرىيىتى قالمىغانىدى. شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ تاخىرقى يىللىرىغا ئائىت قەدىمكى تارىخىي كىتابلاردىن بىز كۇندىن - كۇنگە كۆپ قوللىنىلغان «چىلى» دېگەن نامنى كۆرىمىز. قاتقىل دېگەن نام شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىدىن ئاۋۋالقىغا ئوخشاش تارقالمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. سۇي سۇلالىسى دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە تارىخىي كىتابلاردا قاتقىل دېگەن بۇ نامدىن ئەسەر قالمىدى.

يۇقىرىقىلار قاتقىللار بىلەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ چېگرىسى ئېچىگە كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلارنىڭ مۇناسىۋەتىدۇر. تۆۋەندە قاتقىللار بىلەن خەن - ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇھاكىمە قىلىمىز.

يۇقىرىدىكى بايانلارغا ئوخشاش، شىمالىي سۇلالىدىكى لەر مۇڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلارنى ياكى چىلى، ياكى قاتقىللار دېيىلىدىغان دىڭلىڭلار دەپ ئاتايتتى. بۇ بىر تەرەپتىن، قاتقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار بىلەن ئېچىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلارنىڭ ھەممىسىنىڭ دىڭلىڭلار ئىكەنلىكىدىن، ئوخشاش ئىرق، ئورتاق ئەجدادقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ ئىككى تارماقتىكى دىڭلىڭلارنىڭ پەرقلىق ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ خىل ھەم ئوخشاشلىق ھەم پەرقلىق نام، شىمالىي سۇلالىدىكىلەرنىڭ ئەمەلىي پوزىتسىيەسىنى ئىپادىلەپ بەرگەنىدى. ئەمما مەملىكەت زېمىنىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلىگەن جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەر بۇنىڭغا ئوخشاش مايىتتى، ئۇلار ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان قاتقىللار بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دىڭجو بىلەن بىڭجو قاتارلىق ئايماقلىرىدا ئولتۇراقلاشقان دىڭلىڭلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى

پەرقتىن بىخەۋەر ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ مەخسۇس ئېتنىك جەھەتتىكى تەكشۈرۈش مەسىلىسى ئۇلارنىڭ نەزىرىدە، بۇ ئىككى تارماقتىكىلەرنىڭ ھەممىسى دىئالېكتلار بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىلا دىئالېكتلار دەپ ئاتىغانىدى. جەنۇبىي سۇلالىلەر بىلەن شىمالىي سۇلالىدىكىلەرنىڭ قايسىسى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ بۇ ئىككى تارماقتىكى دىئالېكتلارنىڭ نامىنى ئاتىشىدا يۇقىرىقىدەك پەرق بار ئىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئىككى تارماقتىكى دىئالېكتلارنى «دىئالېكتلار» دەپ قارىغانلىقتىن، بۇ نام جەھەتتە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار (قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىئالېكتلار) بىلەن دىئالېكتلار (يەنى ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دىئالېكتلار) نى خەن - ۋېي دەۋرىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دىئالېكتلار بىلەن بىر - بىرىگە باغلاشنى مەقسەت قىلاتتى. ئەلۋەتتە، بۇ ئۇلارنىڭ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن دىئالېكتلارنى پۈتۈنلەي خەن - ۋېي دەۋرىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دىئالېكتلارنىڭ ئەۋلادى دەپ قارىغانلىقىدىن بولغانىدى.

شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن دىئالېكتلارنى خەن - ۋېي دەۋرىدىكى دىئالېكتلارنىڭ ئەۋلادى دەپ قاراش پۈتۈنلەي توغرا. ئۇلارنىڭ ئەجداد، ئەۋلادلىق مۇناسىۋىتى ھەققىدە، ئۇلارنىڭ نامى بىلەن ئۇرۇق جەھەتىدىن يېپ ئۇچى تېپىلسىلا قالماي (بۇنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدۇق)، بەلكى ھۇنلار مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن كۆپ سانلىق دىئالېكتلار جەنۇبىي سىبىرىيەدىن ئايرىلىپ موڭغۇل دالاسى بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىنىڭ ئىچكى قىسمىغا كۆچۈپ كەلگەن، بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك ھالقىلىرىنى تېپىپ چىقىشقا بولىدۇ (بۇنىڭ تەپسىلاتى ئۇچۇن مۇشۇ كىتابنىڭ Ⅳ، Ⅴ بابلىرىغا قارالسۇن)، شۇڭا شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن دىئالېكتلار-

لى خەن - ۋېي دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭ لاردىن كېلىپ چىققان دېگەن بۇ يەكۈن، مۇڭغۇل دالاسىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن ھۆكۈمدۇر.

قىسقىسى، قاڭقىللار بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇنداق بىر جۈملە سۆزكە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن شىمالىي سۇلالىلەر چېگرىسى ئۇچىدىكى دىڭلىڭلار ئوخشاش بىر مىللەت ئۇچىدىكى قېرىنداش-لىق ياكى تارماق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولۇپ، خەن-ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن ئەجداد ۋە ئەۋلادلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە ئىدى.

سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى قاڭقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى-نىڭ دىڭلىڭلار ئىكەنلىكى ھەققىدە باشقىچە پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇ «يېڭى تاڭنامە. توغباتلار ھەققىدە قىسمەگە ئىزاھ» دا مۇنداق دەيدۇ: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 98 - جىلدتا: «قاڭقىللار... دەسلەپتە تىل (تۇرا) دەپ ئاتالغان، شىمال تەرەپتىكىلەر ئۇلارنى قاڭقىللار دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار دەپ ئاتايتتى» دېيىلگەن. «ۋېينامە» دىكى خاتىرىلەرنىي مۇھاكىمە قىلغاندا، قاڭقىللار بىلەن دىڭلىڭ-لار كۆپىنچە ئايرىم بايان قىلىنغان. مەسىلەن، تىيەنشىڭنىڭ ئۇچىنچى يىلى، تىيەنشىڭنىڭ بەشىنچى يىلى، تەيچاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى، شېنجيانىڭ تۇنجى يىلى، يەنخېنىڭ تۇنجى يىلى، تەيپىڭ جىنجۈنىڭ سەككىزىنچى يىلىدىكى خاتىرىلەرنىڭ ھەم-مىسىدە دىڭلىڭلار ئايرىم تىلغا ئېلىنغان، پەقەت تەيچاڭنىڭ ئۇچىنچى يىلىدىكى خاتىرىدىلا «قاڭقىللارنى ھىمات قىلدىرغان كەپتاۋۇل شۆخەنگە يارلىق چۈشۈرۈپ، قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلارنىڭ 12 قەبىلىسىدىكى ئاقساقاللار بىلەن قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ، شىمالدىكى ئېرغۇنا دەرياسىغا يېتىپ بېرىشنى بۇيرۇغان» دېيىلگەن. بۇنىڭدا ئالدىنقىسىنىڭ كېيىنكى-سىگە قوماندانلىق قىلغانلىقى بىلەن ئىككىسىنىڭ بىر-بىرىنى

تىزگىنلىگەنلىكى ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئورنى ھەقـ
قىدىكى سېلىشتۇرمىدىسىن قارىغاندا. ئىككىسىنى بىر قاتاردا
قويۇش سەل‌توغرىدەك قىلىدۇ. بۇرۇنقى قىسسە، خاتىرىلەردىكى قاڭـ
قىللار بىلەن دىڭلىكلار ئوخشاش مىللەت ئىدى دېگەن سۆزلەر-
نى شۇڭىپتىچە دەلىللەشمۇ زىددىيەتلىكتەك تۇرىدۇ». ئۇ يەنە
مۇنداق دەيدۇ: «سۇڭنامە» نىڭ 33 - جىلدتا، جىن سۇلا-
لىسى پادىشاھى شيا ۋۇدىنىڭ تەييۇەن 15 - يىلى 8 - ئاي
دا گۇنجۇ ئايمىقىدا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى، بۇ ۋاقىتدا
دىڭلىكلار گۇنجۇ بىلەن يۈجۇ ئايمىقىغا پاراكەندىچىلىك
سالدى، سيانپىلار خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىغا باستۇرۇپ كىر-
دى. جازالاش ئۇرۇشلىرى تىنچىمىدى، «جىنىنامە»
نىڭ 113 جىلدتا: «فۇجيەن شىمالدىكى دىڭلىكلارنى شىئەنگە
كۆچۈردى»، شۇ كىتابنىڭ 114 - جىلدتىكى «فۇجيەن ھەققـ
دە خاتىرە» دە: «مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ مۇلازىم‌كەپتاۋۇلى
دىۋۇ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدا غەلىيان كۆتۈردى» ھەم «ۋېينامە»
نىڭ ئىككىنچى جىلدتا تەيىنشىڭنىڭ ئىككىنچى يىلى دىڭـ
لىكلارنىڭ قوماندانى دىۋۇ ئىچكىرىگە بەيئەت قىلدى دېگەن
سۆزلەر ئۇچرايدۇ. شۇڭا دىڭلىكلارنى قاڭقىللار بىلەن‌بىر قىلىپ
ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ.»⑰ سېن جوڭمەن ئەپەندى قاڭـ
قىللارنىڭ تولۇق ئاتىلىشى بىلەن قىسقارتىلىپ ئاتىلىشىنىڭ
پەرقىنى چۈشەنمەي، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار
ھەققىدە قىسسە» بىلەن«ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دىكى
«قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىكلار» دېگەن سۆزنى «قاڭقىل ۋە
دىڭلىكلار» دەپ چۈشىنىۋالغان ھەم بۇ يەردىكى قاڭقىللار
بىلەن دىڭلىكلار ئوخشاش بىر مىللەت ئەمەس دەپ كېسىپ
ئېيتقان. ئەگەر «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى «قاڭقىل
دېيىلگەن دىڭلىكلار» نى «قاڭقىللار، دىڭلىكلار» دەپ يازغاندا
ھەمدە ئۇنىڭدىكى قاڭقىللار بىلەن دىڭلىكلارنى ئايرىم مىللەت

دەپ ھۆكۈم قىلغاندا، «شىيالىقلار قاتقىل ـ دىئالىك دەپ ئاتايتتى» دېگەنلىق چۈشەندۈرمەكمۇ قىيىن بولۇپ قالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، «قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى قاتقىللارنىڭ ئۇرۇق ـ قوۋملىرىنىڭ نامىلىرىنى رەتكە تىزىپ، تۈيۈقسىزلا قاتقىللار بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان يات مىللەتلەرنىڭ نامىلىرىنى ئۇنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويغاندا، بۇ تېخىمۇ غەلىتە ئىش بولغان بولىدۇ. سېن جوگمېيەن ئەپەندى كۆرسەتكەن «ۋەپىنامە» بىلەن «جىنىنامە» دىكى دىئالىكلارنىڭ ئايرىم نامىغا ئائىت مىسال پۈتۈنلەي ئىچكىرىگە كىرىپ بارغان دىئالىكلار (يەنى تاغلىق دىئالىكلار) نى كۆرسىتىدۇ، دىئالىكلار بىلەن قاتقىللارنى ئايرىم بايان قىلغان مىسال بولسا، ئىچكىرىگە كىرىپ بارغان دىئالىكلار بىلەن قاتقىل دەپ ئاتالغان دىئالىكلارنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تىلغا ئالغان مىسال بولۇپ، قالغانلىرىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. يۇقىرىدىكى بايانلارغا ئوخشاش، شىمالىي سۇلالىدىكىلەر ئىچكىرىگە كىرىپ بارغان دىئالىكلارنى دىئالىك ياكى تاغلىق دىئالىكلار دەپلا ئاتىغان بولۇپ، ئۇلارنى قاتقىل دەپ ئاتىمىغانىدى، لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن ئۇلار قاتقىللاردىن ئايرىم مىللەت ئەمەس ئىدى. بەلكى ئۇلار ئىقتىسادىي تۇرمۇش قاتارلىق جەھەتلەردە ئاللىقاچان خەنزۇلىشىپ بولغانىدى. سېن جوگمېيەن ئەپەندى قاتقىللار بىلەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى دىئالىكلارنىڭ نام جەھەتتىكى «ئايرىم ئاتىلىشى» ياكى شۇنىڭغا ئائىت «ئايرىم بايانلار» نىلا كۆرگەنىدى، ئەمما ئۇ «قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى «قاتقىل دەپ ئاتالغان دىئالىكلار» نىڭ قاتقىللارنىڭ تولۇق ئاتىلىشى ئىكەنلىكى بىلەن شىمالىي سۇلالىدىكىلەرنىڭ قاتقىللار ۋە دىئالىكلار ھەققىدىكى ئايرىم بايانى بىلەن قاتقىللارنىڭ تولۇق ئاتىلىشى بولغان «قاتقىل دەپ ئاتالغان دىئالىكلار» نىڭ پۈتۈنلەي ئىككى ئىش ئىكەنلىكىنى پەرقلەنمە

دۇرمىگەن، نەتىجىدە «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى «قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار» نى ئوخشاش بولمىغان ئىككى مىللەت دەپ قارىغان، شۇ ئارقىلىق نام جەھەتتە يورۇتۇلغان قاڭقىللارنىڭ شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن بولغان ئەجداد، ئەۋلادلىق مۇناسىۋىتىنى نەزەردىن ساقىت قىلغان.

سېن جوڭمىيەن ئەپەندى قاڭقىللار بىلەن خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىنكار قىلىشىمۇ، قاڭقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى باشقا تەرەپتىن ئىزدىمەي تۇرالمىغانىدى. ئۇ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن كانگىيە ھەققىدە «ئىزاھ» نامىلىق ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «قاڭقىللار كانگىيىلىكلەرنىڭ بىر تارمىقى بولسا كېرەك، قاڭقىل بىلەن كانگىيە بىر خىل ئاھاڭنىڭ ئۆزگىرىشىدۇر.»⑱ ئۇ «يېڭى تاڭنامە. توغباتلار ھەققىدە قىسسە» گە «ئىزاھ» دا يۇقىرىدىكى قارىشىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا راۋاجلاندۇرۇپ، مۇنداق دەيدۇ: «كانگىيە بىلەن دىڭلىڭلار خەنزۇچە يېزىلغان تارىخ كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن، كانگىيە يەنى kankali دېگەننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى ھارۋا دېگەنلىك ئىدى، ۋېي دەۋرىگە كەلگەندە قاڭقىل دەپ ئۆزگەرتىپ تەرجىمە قىلىنغان بولسىمۇ، بۇرۇنقى مەنىدە قوللىنىلغان، بۇنىڭدىن قارىغاندا كانگىيە بىلەن دىڭلىڭلار ئىككى خىل ئىرق، قاڭقىللار بىلەن دىڭلىڭلارمۇ ئوخشاشلا ئىككى خىل ئىرقتۇر.» ئۇ «تۈركلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى توغرىسىدا بايان»⑲ نامىلىق ماقالىسىدە يەنە مۇنداق دەيدۇ: «كانگىيە ــ قاڭقىل ــ قاڭلى دېگەنلەرنىڭ ئوخشاش بىر سۆز ئىكەنلىكىنى پۈتۈنلەي بېكىتىشكە بولىدۇ». 1958 ــ يىلى ئۇ «چىللار بىلەن تېلە-

لارنىڭ، قاڭقىللار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ پەرقى، (قوشۇمچە دېگىلىك، ئوغۇزلار ھەققىدە»[20] ناملىق ماقالىسىدە «شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئەسلىدىكى «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىكى كانگيە» ئىكەنلىكىنى قايتا تەكتىلىگەنىدى، ئەمما ئۇ قاڭقىل «كانگىيىنىڭ باشقىچە ئاھاڭ تەرجىمىسى» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى «ئاھاڭ تەرجىمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى» دېگەن قارىشىنى «تۈزەتكەنىدى.»

سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ بۇ قارىشى، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر بىلەن غەرب ئالىملىرىنىڭ قاراشلىرىنى مەنبە قىلغانىدى. بۇ قاراش ئەڭ دەسلەپتە XIV ئەسىردىكى ئىرانلىق تارىخشۇناس راشىددىننىڭ «جامىئۇتتاۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدە كۆرۈلگەنىدى. راشىددىن (Rashid — eddin) تىلغا ئالغان قاڭقىللار (يەنى «يۇمن سۇلالىسىنىڭ تارىخى. بۇخامىنىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا قاڭقىللار مىلادى XII ئەسىردە ھازىرقى كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئولتۇراقلاشقانىدى) «تۇنجى بولۇپ ھارۋا ياسىغانلىقى ئۈچۈن، قاڭقىللار دەپ ئاتالغانىدى، تۈركلەر ھارۋىنى قانقىل دەپ ئاتايتتى.»[21] كېيىن روسىيىلىك ئالىم رادلوف (W.Radloff) «قەدىمكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە: «ئۇيغۇر رىۋايەتلىرىدىكى مۇقەددەس باتۇر ئوغۇزخان ئەتراپىتىكى ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، نۇرغۇنلىغان غەنىيمەتلەرنى قولغا چۈشۈرگەندە، ئىلپ كېتىش كە چارىسىز قالغان، زېرەك بىر كىشى ھارۋا ياساپ غەنىيمەتلەرنى ھارۋىغا قاچىلاپ توشۇغاندا، ئوغۇزخان بىلەن كۆپچىلىك ئىنتايىن خۇرسەن بولۇشقان، ھارۋا ماڭغاندا قانقا، قانقا دەپ ئاۋاز چىقارغاچقا، ئوغۇزخان ئۇ كىشىگە بەگلىك نامىنى بېرىپ، ئۇنى قانقىل (Kankly) دەپ ئاتىغان»[22] دەپ

يازغان. قانقىل دېگەنلىك يەنى قاڭقىل ھەم قاڭلى دېگەنلىك ئىدى. يېقىنقى يىللاردا تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» دىمۇ ئوغۇزخاننىڭ قوشۇنلىرى ئىچىدە زېرەك بىر چېۋەر ئادەم بار، ئۇ «بىر ھارۋا ياسىدى، ھارۋا ئۈستىگە بارلىق غەنىيمەتلەرنى قاچىلىدى، ھارۋىنىڭ ئالدىغا جانلىق غەنىيمەتلەرنى قوشتى. ئۇلارغا ھارۋىنى تارتقۇزدى. ئەتراپتىكى ئەل ـ جامائەت بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولدى. ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىدى. ھارۋا ماڭغاندا Qangha،Qangha دېگەن ئاۋاز چىقاتتى، شۇڭلاشقا ئۇ ئادەم Qangha دەپ ئاتالدى»㉓ دەپ رىۋايەت قىلىنغان. Qangha يەنى قاڭقىل ئىدى. فرانسىيلىك ئالىم پىللىئوت (P.Pelliot)، نىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا «ئوغۇزنامە» مىلادى XI ئەسىردىن XV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەسەر ئىدى㉔. يۇقىرىدىكى قاراشلارنى سېلىشتۇرغاندا، بۇ نامىلار ئانچە پەرق قىلمايتتى، يەنى ھەممىسىنىڭلا نامى ھارۋا دېگەن مەنىدىكى قاڭلى بولۇپ، ئۇلار ھارۋا ياساپ ۋە ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن شۇ نام بىلەن ئاتالغانىدى، ئوغۇزخان ۋە ئۇنىڭ قوۋملىرىنى، مەيلى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا بولسۇن، مەيلى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ تارىخىغا بولسۇن، پۈتۈنلەي تەڭ ئورۇنغا قويغىلى بولمايدۇ، بۇ ئەسلى مىلادى XII، XIV ئەسىرلەر مەزگىلىدە قاڭلى رايونىغا تارقالغان قاڭلى دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى رىۋايەت بولۇپ، كېيىن ئەدەبىلەر («ئوغۇزنامە»نىڭ نامەلۇم ئاپتورىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) تەرىپىدىن تارىخقا كىرگۈزۈلگەن، بىراق ئۇ يەنىلا رىۋايەت بولۇپ غانلىقى ئۈچۈن رەسمىي تارىخلاردىكى مەلۇماتلار بىلەن بىر ـ بىرىگە ماس كەلمەيدۇ.

خوڭ جۇن قاڭلىلار بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە

«يۇەن سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت تەرجىمە - ۋەسىقىلەرنى دەلىللەپ تولۇقلاش» ناملىق تەسىرىنىڭ 24 - جىلىدتىكى «قائىللار ھەققىدە قىسسە» گە تولۇقلما» دا مۇنداق دېگەن: «قائىلى - كائىلىك دەپمۇ باشقىچە يېزىلىدۇ، ئۇلار قەدىمكى قائىقللارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى.» خوڭ جۇن يەنە ئۇنىڭ ئاستىغا ئۆزى «راشىددىن، ئەبۇلغازىلارنىڭ بايانلىرىمۇ پۈتۈنلەي ئوخشىشىدۇ» دەپ ئىزاھ بەرگەن، بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، قائىللار «قەدىمكى قائىقللارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى» دېگەن قاراش، ئىران تارىخچىسى راشىددىن قاتارلىقلارنىڭكىنى مەنبە قىلغان بولۇپ، خوڭ جۇن ئۆزى ئوتتۇرغا قويغان ئەمەس، خوڭ جۇن يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن «قەدىمكى قائىقللارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى» دېگەن سۆز يەنە «ۋېينامە. قائىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى قائىقللارنىڭ پائالىيىتىدىن بىۋاسىتە ئېلىنغان بولغاچقا، ئاندىن مۇنداق دېگەنىدى: «...جورجانلار تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلگەچكە، يۇەن، ۋېي دەۋرىدىن كېيىن ئۇلارنىڭ نامى تارىخنامىلەردە كۆرۈلمىدى، تۈركىلەر باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، شەرقتىن غەربكىچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان زېمىنلارنى ئىلكىگە ئالغاندا، ئۇلار تۈركىلەرگە بەيئەت قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ نامى ئۆزگىرىپ كەتكەچكە، كىتابلاردا ئىسپاتلانمىدى، موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىنلا، ئاندىن قائىلى دەپ يېزىلدى، ئۇلار ئارال دېڭىزىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي بىلەن كاسپى دېڭىزىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقانىدى.» خوڭ جۇن بۇ يەردە راشىددىننىڭ كۆز قارىشىغا تولۇق ئەمەل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا مەلۇم قارىشى بار ئىدى. ئۇنىڭ «جورجانلار تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلگەچكە، يۇەن، ۋېي دەۋرىدىن كېيىن تارىخىي كىتابلاردا كۆرۈلمىدى» دېگىنىدىن قارىغاندا، ئۇ قائىللارنى مىلادىي 541 - يىلى جورجانلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان قائىقللار دەپ قارىغان.

جانلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان پوۋۇرغور قەبىلىسى تەرىپىدىن قۇرۇلغان قاڭقىل دۆلىتىنىڭ بىۋاستە كېيىنكى ئەۋلادلىرى دەپ ھېسابلىنىدۇ. مۇمكىن (قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسى قۇرغان قاڭقىل دۆلىتى «ئالدىنقى قوشۇنلىق غەربىي شىمالىي تەرىپىدە» يەنى ھازىرقى ئۇرۇمچى ئەتراپىدا ئىدى، مۇشۇ كىتابنىڭ VII بابىغا قارالسۇن). خوڭ جۇنلىق ئەسلى مەقىستىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، ئۇنىڭ راشىددىنىڭ «جامىئۇتتاۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدىكى بايانلارنى نەقىل كەلتۈرگەنلىكىدىن قارىغاندا، راشىددىننىڭ پىكرىمۇ ئەلۋەتتە موڭغۇللارنىڭ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭقىللارنى مىلادى IV — V ئەسىرلەردە موڭغۇل دالاسى بىلەن شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان قاڭقىللارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى دېگەنگە مايىل بولغاچقا، ئۇ قاڭقىللارنى قاڭلىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى دەپ قارىمىغانىدى. خوڭ جۇنمۇ مۇشۇنداق چۈشەنگەنىدى، بۇ خىل قاڭلىلارنىڭ ئېتنىسىنى مەنبەسىنىڭ قاڭقىللار ئىكەنلىكىگە ئائىت رىۋايەتنىڭ مەلۇم ئاساسى بار، يۇقىرىدىكى خوڭ جۇن كەلتۈرگەن نەقىللەردىن تاشقىرى يەنە، يەنە بىرخىل ئېھتىمالىلىقىمۇ مەۋجۇت. «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «قەدىمقى دۆلىتى ئۇدىياناڭ غەربىدە بولۇپ، ئەسلى نامى پۇرۇسا پۇرائىدى، ئېفتالىتلار تەرىپىدىن مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، بۇ يەردە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ئۇلارنىڭ خان جەمەتى تۇرالار ئىدى، ئۇلار بۇ ئەلگە ئىككى ئەۋلاد ھۆكۈمرانلىق قىلدى» دېيىلگەن. قەدىمقى دۆلىتىنىڭ ئورنى ھازىرقى پاكىستانىڭ شىمالىي قىسمىدا ئىدى. بۇ سۆزلەر تەييۇەنىنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 436 - يىلى) دوڭ ۋەن غەربىي يۇرتىدىكى توققۇز جاۋۇپ دۆلىتىگە ئەلچىلىككە بېرىپ قايتىپ كەلگەندە، ئوردىغا مەلۇم قىلغان ماتېرىياللارنى ئاساس قىلـ

هالىدى، «ئۇلار بۇ ئەلگە ئىككى ئەۋلاد ھۆكۈمرانلىق قىلدى» دېگىنى، تۇرالارنىڭ قەدىمقى دۆلىتىگە مىلادى V ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىنىڭ ئالدى - كەينىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ئىدى. دېمەك، غەربىي دىڭلىڭلارنىڭ ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن باشلىغان جەنۇبقا كۆچۈش پائالىيىتى، مىلادى V ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە، ئامۇ دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى جايلارغا يېتىپ بارغانىدى، ھالبۇكى غەربىي دىڭلىڭلارنىڭ بۇرۇنقى ئورۇنلىرىغا يېقىن بولغان قاڭسىنى قاڭگىللارنىڭ ئىشغال قىلىۋېلىشى ھەمدە ئۇ جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى پۈتۈنلەي تولۇق ئىدى. «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە تەييۇەننىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 436 - يىلى) يەنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى جايلار ئوتتۇرىسىدا قويۇق بېرىش - كېلىش يۈز بېرىشكە باشلىغان ئاشۇ يىللاردا «قاڭگىل دۆلىتىنىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ «قاڭگىل دۆلىتى» پوۋۇرغور قەبىلىسى قۇرغان «قاڭگىل دۆلىتى» (پوۋۇرغور قەبىلىسى قاڭگىل دۆلىتى مىلادى 487 - يىلى قۇرغانىدى) ئەمەس ئىدى. قاڭگىللار بىلەن تۇرالارنىڭ تارىخى ئۇستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدىغانلارمۇ بۇ «قاڭگىل دۆلىتى» نىڭ قەيەردىكىنى كۆرسەتمىگەن، قاراڭغۇلۇق ھېس قىلماقتا، مەن ئۇنى چوقۇم تۇرالار ئىشغال قىلىۋالغان جايلاردىكى قەدىمقى دۆلىتى ياكى قاڭلى دۆلىتى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايمەن.

ئەمما «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. بۇقانىڭ تەرجىمھالى» دا: بۇقان «قاڭلى بەگلىكىنىڭ ئاقساقاللىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغانىدى، قاڭلى دۆلىتىدىكىلەر يەنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭگىل دۆلىتىدىكىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى» دېيىلىپ، قاڭگىللارنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭگىللارنىڭ

ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەنىدى. لېكىن غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ كىتابلىرىدا غەربىي يۇرتتا قاڭقىل نامىدىكى دۆلەتنىڭ بارلىقى پەقەت خاتىرىلەنمىگەن، جاڭ چىيەنىنىڭ غەربىي يۇرتقا قىلغان ئىككى قېتىملىق ئەلچىلىكىنى تەكشۈرگەندىمۇ، ئۇنىڭ ئۆزى ۋە ئۇنىڭ نائىب ئەلچىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەرگىلا بارغانىدى، بەن چاۋ ئاتا - بالا ئىككىيلەنمۇ غەربىي يۇرتنى كۆپ يىل ئىدارە قىلغانىدى، گەنيىڭ داكچېنغا ئەلچىلىككە بارغانىدا، ئۇنىڭ تېخىمۇ غەربىدىكى سۇرىيە (هازىرقى ئىراقنىڭ چېگرىسى ئىچىدە)گە بارغانىدى. ئەگەردە ئىككى خەن دەۋرىدە راستتىنلا قاڭقىل دۆلىتى بولغان بولسا، ئۇ چوقۇم خەۋەر تاپقان بولاتتى؛ «بۇقانىڭ تەرجىمھالى» دىكى سۆزنىڭ خاتا ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. مەلۇمكى، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ ئۇسخىلىرى كۆپ بولۇپ، پۈتۈن كىتاب 210 جىلد، كىتاب تۈزۈلۈشتىن باشلاپ كىتاب بولۇپ شەكىللەنگىچە «ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ پەقەت 331 كۈنلا كەتكەن»، قەدىمدىن ھازىرغىچە تۈزۈلگەن تارىخىي كىتابلارنىڭ ئىچىدە «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دەك تېز تۈزۈلۈپ بولۇنغان كىتابلار كەم ئۇچرايدۇ.[28] ئالدىراپ تۈزۈش، ئاساسلانغان تارىخىي ماتېرىياللار ئۇستىدە تەپسىلىي تەكشۈرۈش ۋە تۈزىتىش ئېلىپ بارماسلىق تۈپەيلىدىن، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا خاتا بولۇپ قالغان، چالا قالغان، قايتىلانغان ئورۇنلار ئىنتايىن كۆپ بولغاچقا، كېيىنكىلەر ئارىسىدا بۇ كىتابنى داۋاملىق ئۆزگەرتىپ ۋە تولۇقلاپ تۇرغانلار بار ئىدى. قاڭقىللارنى «خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭقىل دۆلىتىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى» دەپ قاراش «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ مۇشۇنداق سەۋەنلىكلىرىگە دائىر بىر مىسالدۇر.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئورۇنلاشقان

جايلىرى ئەسلىدە، ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كانگىيە دۆلىتىنىڭ كونا زېمىنى ئىدى؛ قاتلى بىلەن كانگىيە دېگەن سۆز ھەم ئاھاڭ جەھەتتە يېقىن بولغاچقا، بۇ كىشىنى ئاھانىيەتى ئاسانلا ئەككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا نېمە مۇناسىۋەت بار-دۇر دېگەن ئويغا سالىدۇ، راشىددىننىڭ «جامىئۇتتاۋارىخ» ناملىق ئەسىرى بىلەن «ئوغۇزنامە» دە ئىزاھلانغان قاڭلىنىڭ ھارۋا دېگەن مەنىسى بىلەن ئۇلارنى «قەدىمكى قاڭقىل دۆلىتىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى» دەپ ئاتاش كېرەك دېگەن قاراش مەملىكىتىمىزگە تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئەسلىدىلا بۇرمىلىنىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دىكى «قاڭلىلار، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭقىل دۆلىتىدۇر» دېگەن قاراشقا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلدى، سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ يۇقىرىدىكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كانگىيە دۆلىتى يەنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭقىل دۆلىتىدۇر دېگەن قارىشى، دەل مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەيدانغا كەلگەنىدى.

سېن جوڭمىيەن ئەپەندى 1934 - يىلى، قاڭقىللار يەنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كانگىيىلىكلەردۇر دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلغاندىن بۇيان، ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئارىسىدا ئۇنىڭ بۇ قارىشىغا قوشۇلىدىغانلار ئىنتايىن ئاز بولدى، بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ بۇ قارىشىنىڭ يازما مەنبە جەھەتتىكى ئاساسى ئىنتايىن كەم ئىدى. مەملىكىتىمىزنىڭ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. بۇ-قانىنىڭ تەرجىمھالى» بولسۇن، مۇسۇلمانلار يازغان «جامىئۇتتاۋارىخ» بولسۇن ۋە يېقىنقى يىللاردا تېپىلغان «ئوغۇزنامە» بولسۇن، قانچىلىك بىباھا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسى XII ئەسىردىن كېيىنكى يازما ماتېرىياللار ئىدى، ئەمما قانچە قىلغان بىلەن

ئۇنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدىكى كان-گىنىسى قەدىمكى قاڭقىل دۆلىتى دەپ ھۆكۈم قىلىشتىكى تۈپ ئاساسقا ئايلاندۇرۇشقا بولمايدۇ، يالغۇز كانگىيە، قاڭقىل، قاڭلى دېگەن ئۈچ سۆزنىڭ ئاھالە ئۆزگىرىش مۇناسىۋىتىگە تايىنمىلا، ئۇلارنى ئوخشاش مىللەت ئىدى دەپ ھۆكۈم قىلىشتا قايىل قىلىش كۈچى يېتەرلىك بولماس، يا پونىيىلىك ئالىم شىراتورى كۈراكىچى «كانگىيە بىلەن قاڭلى (قاڭقىل) نىڭ ھەرقايسىسى ئايرىم مىللەت»[20] دەپ قارايدۇ. 1958 - يىلى سېن جوڭمىيەن ئەپەندى قاڭقىل كانگىينىڭ ئاھالە ئۆزگىرىشى دېگەن قارىشىدىن ۋاز كېچىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتتى. (بۇ قاراش سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ كانگىيە يەنى قاڭقىل، قاڭلىدۇر دەيدىغان تەشەببۇسنىڭ ئاساسلىق دەلىلى ئىدى). شۇنىڭ بىلەن شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كانگىيىلىكلەر دەيدىغان قاراش تېخىمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى.

بىز مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كىتاب بولۇپ تۇزۇلگەن «ۋېينامە» دىكى قاڭقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنىڭ خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار ئىكەنلىكى ھەققىدىكى تەشەببۇسنى ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان جۇڭگو بىلەن غەرب مەنبەلىرىنىڭ ئازىسىدا ئەڭ يۇقىرى قىممەتكە ئىگە ۋە ئەڭ ئەھمىيەت بېرىلىشكە تېگىشلىكى دەپ قارايمىز، بۇ يالغۇز ئۇنىڭ «جامىئۇتتاۋارىخ»، «ئوغۇزنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردىن خېلى بۇرۇن ئىكەنلىكى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماستىن، بەلكى مەزكۇر قاڭقىل مىللىتى چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدا ئادەتتىن تاشقىرى جانلانغاندا، ئاپتونۇمنىڭ قاڭ-قىللارنىڭ ئارىسىغا بېرىپ بىۋاستە مىللەت تەكشۈرۈشى ئېلىپ بارغان دەۋردە يېزىلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

تۇنىمدىن باشقا، جۇلىيەنكۇن ئەپەندىمۇ «ۋېينامە» دىكى قاتقاللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار دېگەن قاراشقا قارىتا، تۆۋەندىكى گۇمانىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ⑰ ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان «سەۋەبلىرى» نىڭ بەزىلىرىگە بىز يۇقىرىدىكى بايانلىرىمىزدا جاۋاب بەرگەن دەپ قارايمىز. بەزىلىرى دىڭلىڭلار بىلەن قاتقاللارنىڭ تارىخىدىكى داۋاملىق تەتقىق قىلىنىشقا تېگىشلىك مەسىلە بولغاچقا، قاتقاللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنىڭ خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار ئىكەنلىكى ھەققىدىكى قاراشقا قارىتا، ھەل قىلغۇچ ئىنكار دەلىللەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىغانىدى، شۇڭا بۇ يەردە قىسقارتتۇق.

3. تۇرالار بىلەن قاتقاللارنىڭ مۇناسىۋىتى

يۇقىرىدا بىز قاتقاللار بىلەن تۇرالارنى ئوخشاش بىر خىل مىللەتنىڭ ئوخشاشمىغان ئاتىلىشى، يەنى «شىمال تەرەپتىكىلەر» چىلى دەپ ئاتىسا، «شيالىقلار» قاتقىل دەيتتى دەپ تىلغا ئالغانىدۇق. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا قاتقاللار يەنى چىلىلار ئىدى.

شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە، يەنى «قاتقىل» ۋە «چىلى» دېگەن ئىبارەت بۇ ئىككى نام، مەملىكىتىمىزنىڭ يازما مەنبەلىرىدە ئاز كۆرۈلۈشكە باشلىغان ۋاقىتتا، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاتقاللار ئەڭ زىچ تارقالغان چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىننىڭ سىرتى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا خەنزۇچە مەنبەلەردە تېلى دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ئۇرۇق - قەبىلىلەر بارلىققا كەلدى. تۇرالار تاكى سۇي سۇلالىسى دەۋرىگىچە تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى 40 قا يېقىن ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ بىرىدىنبىر

نامىغا ئايلانغانىدى، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرالار شىمالىي سۇلالىلەر بىلەن جورجان خانلىقى دەۋرىدىكى چىلىلار شۇمۇ - قانداق؟

«قانۇنلار قامۇسى. تۇرالار» دا: «16 پادىشاھلىقتىكى كىيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى مورۇنچۇينىڭ دەۋرىدە، سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى شىمالىي ۋېي بىلەن كىيىنكى ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە خېشى ئارىلىقى بىلەن يېڭجۇ ئايمىقىدا چىلى قەبىلىلىرى بار ئىدى؛ تۇرا ئۇنىڭ ئۆزگەرتىلىپ ئاتىلىشىدۇر» دېيىلگەن، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: ئۇيغۇرلار (يەنى قاڭقىللارنىڭ ئۇيغۇر ئۇرۇقى) «كىيىنكى ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرا قەبىلىلىرى دەپ ئاتالدى» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: ئۇيغۇرلار «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىناتتى، ۋېي دەۋرىدە قاڭقىل قەبىلىسى دەپ ئاتالدى. كىيىن يەنە چىلى ياكى تۇرا دەپمۇ ئۆزگەرتىلىپ ئاتالدى» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، مەملىكىتىمىزنىڭ كىتابلىرىدا، تۇرالارنىڭ چىلى دەپمۇ باشقىچە تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى چۈشىنۈۋېلىشقا بولىدۇ.

تۇرالارنىڭ يەنى چىلىلار ئىكەنلىكى ھەققىدە، ئاتىلىش تېكى ئاھاڭ ئۆزگىرىشى جەھەتتىنلا تارىخىي كىتابلاردا يۇقىرىقىدەك ئاساسلار بولۇپ قالماستىن، بەلكى شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا قاڭقىل ياكى چىلى قەبىلىسىنىڭ يەنە تۇرا دەپ ئاتالغانلىقىغا ئائىت دەلىللەرمۇ ئاز ئەمەس. «ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جېڭگۇاڭ بەشىنچى يىلى (مىلادى 524 - يىلى) 3 - ئايدا، ئالتە قورغانىنىڭ بىرى بولغان ۋويې قورغىنى ئەتراپىدا قوزغىلاڭ پارتلىغان. 4 - ئايدا ئالتە قورغانىنىڭ غەربىي قىسمىدا تۇرۇشلۇق «غەربىي چىلىلار» نىڭ قەبىلە

باشلىقلىرىدىن قوغۇرسۇتبېكىن، نېلىغ، تېلەنپى، تېلەنغۇت قاتارلىقلار ئۆز قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشقان. 8 - ئايدا ئالتە قورغاننىڭ شەرقىي قىسمىدا تۇرۇشلۇق «شەرقىي چىلىلار» مۇ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنغا قاتناشقان. تارىختا «شەرق ۋە غەربىي قىسمىدىكى چىلىلار يېغىلىقى» دەپ ئاتالغان («ۋېينامە. گۇاڭ ياڭ ۋاڭسى يۈەن شېننىڭ تەرجىمھالى»). شىمالىي ۋېي سۇلالىسى يۈەن شېننىنى قوشۇن باشلاپ شىمالغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولغاچقا، يۈەن شېن چېكىنىپ يۈنجوگىنى قوغداشقا مەجبۇر بولغان. 10 - ئايدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ باش سانغۇنى خې بادۇبا چىلىلار بىلەن خۇەيسۇدا ئۇرۇش قىلغان. دۇبا ئۇرۇشتا ئۇلۇپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنلار خۇەيسۇنى ئىشغال قىلىۋالغان. نەتىجىدە ئالتە قورغان ئەتراپى پۈتۈنلەي قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان. يۈەن شېن ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «ھازىر ئالتە قورغاندىكىلەر توپىلاڭ كۆتۈردى، قاڭقىللارنىڭ ئىككى قەبىلىسى (شەرق ۋە غەربىي قىسىم چىلىلار كۆزدە تۇتۇلغان) ئۇلارغا ھەمنەپەس بولۇۋاتىدۇ» دېگەن. يۈەن شېن يۈجىننى ئەۋەتىپ، غەربىي قىسىم چىلىلارنى تەسلىم بولۇشقا قىزىقتۇرغان. غەربىي قىسىم چىلىلار ئۆز قەبىلە باشلىقىنىڭ باشچىلىقىدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ ھەمدە جەنۇبقا كۆچكەن. «جۇنامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى بۇ بىر ئابزاس تارىخ چىلىلارغا چېتىشلىق بولۇپ، چىلىلار ھەمىشە «تۇرا» دەپ ئاتالغانىدى. مەسىلەن، «جۇنامە. يۈجىننىڭ تەرجىمھالى»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. يۈ سۇتەننىڭ تەرجىمھالى. قوشۇمچە يۈجىننىڭ تەرجىمھالى» دا جېڭگۇاڭنىڭ تۆتىنچى

يىلى يۇجېننىڭ «يېنىك قوراللار بىلەن قوراللانغان چەۋەنـ
دازلارنـى باشلاپ ئوغرىلارنى چارلاش ئۈچۈن سەددىچىندىن
چىققانـدا، نەچچە مـڭ ئۇرا چەۋەندازلىرىنىڭ يوشۇرۇنچە
يېتىپ كـەلـگەن» لىكـى. يۇجېننىڭ غـەربىي قىسمىدىكى
چىلدلارنى تـەسلىم بولۇشقا ئۇندىگـەنـلىكى. «شۇنىڭ بىلەن
غەربىي قىسمىدىكى ئۇرالارنىڭ باشلىقى نېلىغ قاتارلىقلارنىڭ
30 مىڭ ئوتۇنـگـە يېتـەكـچىلىك قىلىپ بەيـئـەت قىلىپ،
داۋاملىق جەنۇبقا كۆچكەن» لىكى خاتىرىلەنگەن. «جۇنـامە.
خې باشكىنىڭ تەرجىمھـالى» دا خې بـادۇبـانىڭ خۇەيسۇدا
«ئۇرالار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ھـالاك بولغان» لىقى خاتىرە
لەنگەن. بۇنىڭغا ئاساسەن «ۋېينامە» دە چىلى دەپ ئاتالغانلار-
نـىڭ «جۇنامە» بىلـەن «شىمـالىي سۇلالىلەر تـارىـخى» دا
پۈتۈنلەي تـۇرا دەپ ئاتالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. يۇقىرى
قىلار چۆللۈكنىڭ جـەنـۇبى بىلەن سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى
چىلىلارنىڭ ھەم تـۇرا دەپمۇ ئاتالغانلىقىغا ئائىت دەلىلدۇر.
«ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرىسى» دە: قوچۇنىڭ «شىمـالىدا
قىزىلـتاغ بـار، ئۇنىڭ شىمـالىغـا 70 چاقىرىـم كېلىدىغان
جايدا تەكرىخانتېغى بار بولۇپ، يـازدىمۇ قـار - مۇز بىلەن
قاپلىنىپ تۇرىـدۇ؛ بۇ تـاغنـىڭ شـمـالىي تـۇرالار بىلـەن
چېگرىـداش» دەپ خـاتـىرىلىنىپ، قاڭـقىل دۆلىتى بىلـەن
قوچـۇ بـەگـلىكىنىڭ مۇنـاسىۋىتىدىـە ئائىـت ئـش - ئىزلار
بايـان قىلىـنغان. بۇ يـەردىـكى قاڭـقىل دۆلىتىنى مىلادى
487 - يىلى قـاڭـقىللارنىڭ پوۋۇرغور قـەبىلىسى غـەربكە
كۆچۈپ «ئالدىنقى قىسمى غەربىي شىمالغا كـەلـگـەن» دىـن
كېيىن قۇرغانىدى. قىزىلـتاغ بىلەن تەكرىخانتېغى ھـازىرقـى
شەرقىي تېيانشان تاغ تىزمىسىدىكى بوغدا تېغىنى كۆرسىتەتتى.
تاغنىڭ شىمالـى يەنى قـاڭقىل دۆلىتىنىڭ زېمىنلىرى ئىدى.
بۇ يەردە دېيىلگەن «تاغنىڭ شىمالىي تۇرالار بىلەن چېگرە-

داش» دېگـەن سۆز تـاغنىڭ شىمـالـىنىڭ تـۇرالار يـەلـى قاڭقىللار تـارقـالغان جايلار ئىكەنـلىكىنى كۆرسەتـكەنىدى. ۋېي شۇ يازغان «ۋېينامە». قاڭقىللار هـەقـىقىدە قىسـسە» سۆڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يوقىلىپ كەتكەنىدى. «ۋېينامە. قاڭـقىللار هەققىدە قىسسە» نىڭ هـازىرقى نۇسخىسى بولسـا «شىمـالـىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار هەققىدە قىسـسە» دىن تولۇقلاپ كۆچۈرۈلگەنىدى، هـالبۇكـى، «شىمالىي سۇلالىلـەر تارىـخى. قاڭقىللار هەقـىقىدە قىسسە» نىڭ ئۆزى بولسا «ۋېينامە» دىن ئېلىنغانىدى. دېمەك، «ۋېينامە» دە قاڭقىل دەپ ئاتالغانلارنىڭ تۇرا دەپ ئاتالغانلىقى «جۇنامە» گە قارىغاندا، بىرئاز بۇرۇن تىلغا ئېلىنغانىدى. بۇ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى قاڭقىللارنىڭ هەم تـۇرا دەپ ئاتالغانلىقىغا ئائىت روشەن دەلىلدۇر.

يۇقىرىدىكىلـەر 16 پادىشاهـلىق، شىمـالـىي سۇلالىلـەر دەۋرىدىكى چىلى (قاڭـقىل) لارنىڭ، شىمالىي سۇلالىلـەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن باشلاپ يەنە تـۇرا دەپ ئاتالغانـلىقىنى چۈشەنـدۈرۈپ بېرىـدۇ. «قـانۇنـلار قـامۇسى» بىلەن «يېڭى تاڭنامە» دىكى «تېلى»، «چىلى» نىڭ ئۆزگەرتىلىپ ئاتىلىشى ەبگەن قاراش توغرىدۇر. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلـگـەنـدەك «چىلى» لار «شىمالىي تەرەپتىكىلەر» يەنى سىيانپى ئاقسۆڭەك لىرىنىڭ دىڭلىڭلارنى ئاتىشى ئىدى. دىڭلىڭلار يەنى دى، دىلار ئىدى؛ هالبۇكى دى، نىل بىلـەن تـۇرا دېگـەن سۆز ئاهـاڭ جەهـەتتىن يېقىن بولغاچـقـا، دەۋرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە شېۋە پەرقى تۈپەيلىدىن، چىلى دېگەن سۆزنىڭ تـۇرا دەپ تەرجىمە قىلىنىشىدىن ساقلانغىلى بولمايتتى. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار هەققىدە قىسسە» دە «تېلى» دېگەن سۆز «تۇرا» (特勒) دەپ يېزىلغان، سېن جوڭمېەن ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانـ غاندا «تې» (特) بىلـەن «دى» (狄) سۆزىـنىڭ جـاراڭسىز ۋە جاراڭلىق ئۈقۇلۇشتىكى پەرقى («تـې» جـاراڭسىز، «دى»

جاراڭلىق تاۋۇش ئىدى) بولسىمۇ، ئەمما ئۇتتۇرا ئاسىيادا «تې» تاۋۇشى خېلى بۇرۇنلا جاراڭلىق «دى» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنىدى.»㉘ بۇنىڭدىن قارىغاندا «تۇرا» (特勒) دېگەن سۆزنىڭ ئۇتتۇرا ئاسىيادا يەنە «تېلى» دېگەن سۆزگە ئاھاڭ جەھەتتە يېقىن بولغان «تىل» دېگەن سۆز بىلەنمۇ ئاتالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇڭا مەن تۇرانى غەربىي يۇرت ئارقىلىق تارقىلىپ كىرگەن دىئالېكتلارنىڭ ئاتىلىشىغا ئائىت نام بولۇشى مۇمكىن دەپ گۇمان قىلىمەن. تۇركلەر ئالتاي تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپى (ھازىرقى جۇڭغارىيە ئويمانلىقى) دە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارمۇ دىئالېكتلارنى تۇرا دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تۇرك خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تېلەلەر دىئالېكتلاردىن ئىبارەت بۇ مىللەتنىڭ بىردىنبىر نامىغا ئايلانغانىدى.

ئىلىم ساھەسىدىكى بەزى يولداشلار تۇرالارنىڭ قاڭقىللار ئىكەنلىكىگە قوشۇلمايدۇ. جۇ لىيەنكۈن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «دىئالېكتلارنىڭ ئىرقى بىلەن تىلى ۋە ئۇلارنىڭ شىمالىي چۆللۈكتىكى قوۋملار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»㉙ ناملىق ماقالىسىدە «قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنىڭ پەرقى بار» دەپ قارايدۇ، ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان بەش نۇقتا بىرقەدەر ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ماددىلىرىنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىرگە يىغىنچاقلاپ تۆۋەندىكىدەك بايان قىلدۇق:

(1) جۇ لىيەنكۈن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى دى ئۇرۇقى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» بىلەن «سۇيىنامە» نىڭ «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلمەيدۇ. يۇەنخې يەنى ۋېيخېلار «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلىدۇ. قوغۇرسۇ ئۇرۇقى «تۇرالار

هەققىدە قىسسە»دە تىلغا ئېلىنمىسمۇ، ئەمما «شىمالىي چې سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 17 - جىلدىدىكى «قوغۇرسۇ ئالتۇنـ نىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ تەخەللۇسى ئالتۇن بولۇپ، سۈجۇ ئايمىقىدىكى چىللار قوۋمىدىن ئىدى، قوغۇرسۇلارنىڭ ئۆزى بولسا تۇرا قەبىلـ لىرىنىڭ بىرى ئىدى.» ⑩ جۈبە ئۇرۇقى يەنى «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى چۈبە قەبىلىسى ئىدى. قۇتلۇق غۇز ئۇرۇقى يەنى «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاككاسلار ئىدى. ئىزگىل ئۇرۇقى بىلەن «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى ئېركىننىڭ ئوقۇلۇشى بىر - بىرىگە يېقىن بولسىمۇ، ئەمما «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «نامى ئېركىن دەپىيىلمۇ» دەپ ئېركىننى ئەمەل ھەسىدە ئىپادىلىگەچكە، ئىزگىل ئۇرۇقى بىلەن ئوخشاشمايىتتى. شۇنداق بولغان تەقدىردە «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ تۆتىلا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، قالغان ئىككى قەبىلە كۆرۈلمەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «ۋېينامە» ئىككىنچى جىلد «تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنـ لىرى قاڭقىللارنىڭ داۋغان قەبىلىسى (ئىلاۋە: «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە») دە «豆陈» (داۋغان) دەپ يېزىلغان. «臣» دەپ يېزىش خاتا) گە جازا يۈرۈش قىلىپ، بۆرە تېغىغچە يېتىپ بارغان، يەنە شۇ كىتابتىكى «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، «شىمالدا قاڭقىللارنىڭ ئايرىم قوۋملىرى بولغان يۈەنخېلار بىلەن ئۇيغۇرلارغا زەربە بېرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغانىدى»، بىراق قاڭقىللارنىڭ داۋغان قەبىلىسى بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىسى «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلمەيدۇ. يەنە شۇ كىتابتىكى «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاڭقىل قوۋملىرى (ئىلاۋە: «ئەسلىدىكى قىسسەدە «جەمەت»» دەپ يېزىلغان.

«قوۋم» دەپ يېزىش خاتا) نىڭ يەنە «12 جەمەتى بار ئىدى .....» بۇ 12 جەمەتنىڭ ئىچىدە تارۇن يەنى ئالانلار، پوۋۇرغور يەنى پوۋۇرۋارلاردىن تاشقىرى، قالغان 10 جەمەت «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە يوق، بەلكى تۇرا قوۋملىرىنىڭ خېلى كۆپ سانىدىكىلىرىمۇ «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلمەيدۇ، دېمەك، ئىككى قىسسەدە ئۆز ئىچىگە ئېلىنغان قوۋملارنىڭ بىر - بىرى بىلەن زور پەرقى بار ئىدى».

بىرىنچىدىن، شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى دى ئۇرۇقىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى خېلى بۇرۇنلا غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىلا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كېلىپ، 16 پادىشاھلىق، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە دىڭلىڭلار (ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى پائالىيىتىنى مۇشۇكىتابنىڭ ۷بابىغا قارالسۇن)دەپ ئاتالغانىدى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا قالغانلىرى ئىنتايىن ئاز ئىدى. شۇڭا «سۇي نامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى خاتىرىلەنمەيلا قالماي، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ ئۇلارنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ قويۇش بىلەنلا چەكلەنگەنىدى. «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە تىلغا ئېلىنغان «قاڭقىللارنىڭ داۋغان قەبىلىسى»، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە يۇەنخې قەبىلىسىنىڭ «ئايرىم قوۋمى» دەپ ئاتالغان بولۇپ، يۇەنخې قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىدى. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن «يۇەنخې — ئۇيغۇر قەبىلىسى» دىكى يۇەنخېلار بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىسى تەڭداش مۇناسىۋەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى، ئالدىنقىسى كېيىنكىسىگە قوماندانلىق قىلىدىغان بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىدى، شۇڭا ئۇنى يۇەنخې قەبىلىسىگە قاراشلىق ئۇيغۇر قەبىلىسى دەپ چۈشىنىشكە بولمىدۇ.

قاڭقللارنىڭ12 جەمەتىدىكى بۆركلى ئۇرۇقى يەنى غەربىي چىلە
لارنىڭ ئىچىدىكى چىلى ئۇرۇقى («ۋېينامە. تۆرا يالجىنىڭ
تەرجىمھالى»، «جۇنامە. چىلى كۆۋەكنىڭ تەرجىمھالى»، «شىما
لىي چى سۆلالىسى تارىخى. چىلى بېكنىڭ تەرجىمھالى»
بىلەن مۇشۇ كىتابنىڭ Ⅳ بابىغا قارالسۇن) دىن ئىبارەت.
جۇلىيەنكۈن ئەپەندىنىڭ چىللار يەنى تۆرالاردۇر
دېگەن دەلىلىگە ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدىكى قاڭقىل
لارنىڭ ئۇچ قەبىلىسىنىڭ ھەممىسى تۆرا قەبىلىلىرى
ئىدى. دېمەك، قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ ئىچكىرىگە كۆچۈپ
بارغان ئۇرۇقلىرى ئىچىدە، دى ئۇرۇقىدىن باشقىسى «تۆرالار
ھەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلمىگەنلىكى سىر ئەمەس.
تۆرا دېگەن نام بىلەن ئاتالغانلىرى جۇلىيەنكۈن ئەپەندى
كۆرسەتكەنگە قارىغاندا كۆپ ئىدى. ئىككىنچىدىن، «قاڭقىللار
ھەققىدە قىسسە» بىلەن «سۇيىنامە. تۆرالار ھەققىدە قىسسە»نى
سېلىشتۇرغاندا، دەرۋەق ئىككى «قىسسە» دىكى نۇرغۇنلىغان
قەبىلىلەر بىر - بىرىگە ماس كەلمەيدۇ، بولۇپمۇ «تۆرالار
ھەققىدە قىسسە»دە خاتىرىلەنگەن قەبىلىلەرنىڭ كۆپ قىسمى،
«قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە يوق. بىزنىڭچە بۇ مەسىلىگە
قاڭقىللارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن ئۇلار
ئۇچراپ كەلگەن يات مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە زۇلمى
جەھەتتىن چۈشەنچە ھاسىل قىلىش كېرەك. قاڭقىللارنىڭ مىللەت
نامى مىلادى Ⅳ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ تاكى تۆرا
قەبىلىلىرى «سۇيىنامە» دە خاتىرىلەنگىچە بولغان تەخمىنەن 240
يىللىق ۋاقىتنىڭچە بولغان تارىخىنامىلەردە كۆرۈلۈپ تۇرغانىدى.
گەرچە قاڭقىللارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى يات مىللەتلەرنىڭ
ھۆكۈمرانلىقى ۋە زۇلۇمى تۈپەيلىدىن ئاستىراق بولغان بولسىمۇ،
ئەمما ئومۇمىي جەھەتتىن يەنىلا تەرەققىي قىلغانىدى. ئىشلەپ
چىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ،

يېڭى قائقىل قەبىلىلىرىنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشى مۇقەررەر ئىدى. شۇڭا «سۆيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن تۇرا قەبىلىلىرى «قائقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن قائقىل قەبىلىلىرىدىن كۆپ ئىدى، بۇ قائقىللارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى ئىدى. قائقىللار يات مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئازابىنى يەتكىچە تارتقان مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، Ⅳ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئۇلار ئاۋۋال ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن توغىات سىيانپىلىرىنىڭ دەي پادىشاھلىقىنىڭ تالان ـ تاراج قىلىشىغا، ئارقىدىنلا يەنە جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇچرىغان، جورجان خانلىقىنىڭ دەۋرىدە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ئۈزلۈكسىز ئىچكىرىلەپ كىرىپ جورجان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، نەتىجىدە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، بىر مىليوندىن ئارتۇق قائقىل ئاھالىلىرى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن مەجبۇرىي تۇردە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلگەنىدى؛ يەنە نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قائقىل ئاھالىلىرى ئاۋۋالقى دەكلا جورجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلمىغا ئۇچراپ، موڭغۇل دالاسىدىن كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، ئالدىنقى قىسمى غەربىي شىمالغا بېرىپ ماكانلاشقانىدى. قائقىل قوۋملىرى چوڭ چۆل لۇكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىغا تارقىلىپ كېتىشكە ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغانىدى. تۈرك خانلىقى باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇلار يەنە تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇچرىغان. ئۇرۇش ۋە يات مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان قائقىل ئۇرۇق ـ قوۋملىرىنىڭ تارقاپ كېتىش ۋە كۆچۈشلىرى، ئۇرۇق ـ قوۋملارنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە قايتا بىرىكىشىنىڭ مۇقەررەرلىكى ئىدى. بەزى ئۇرۇق ـ قوۋملار زاۋاللىققا يۈزلەنگەنلىكتىن،

هەتتاكى تارىختىن يوقالغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئەزالىرى يېڭى ئۇرۇق - قەبىلىلەرنى تەشكىل قىلغانىدى. يەنە بەزى ئۇرۇق - قوۋملار بولسا نۇرغۇنلىغان قوۋملارغا پارچىلىنىپ كەتكەنىدى ھەمدە يېڭى ناملارغا ئېرىشكەنىدى. ⑬ ئۇنىڭدىن باشقا «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» مەملىكىتىمىز جەنۇب بىلەن شىمال دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن دەۋردە قاڭقىللار ئۇچۇن ئۇرغۇزۇلغان قىسسە بولۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئاساسەن موڭغۇل دالاسىدىكى جورجان خانلىقى ۋە قاڭقىللار بىلەن ئۇرۇش قىلغانىدى، شۇڭا «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ئاساسلىق موڭغۇل دالاسىغا تارقالغان ۋە موڭغۇل دالاسىدىن غەربكە كۆچۈپ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا بارغان قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ تەشكىللىنىش ئەھۋالى خاتىرىلەنگەنىدى. ھالبۇكى ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن كانگىيىنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىن جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شىمالى بىلەن غەربىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭ قەبىلىلىرى توغرىلىق ئېنىق چۈشەنچە بېرىلمىگەنىدى. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە بۇ رايوندىكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرىنى چۈشۈرۈپ قويغانلىقى ئېھتىمالغا بەكلا يېقىن بولسا كېرەك. سۇي سۇلالىسى قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، مەملىكىتىمىزنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىنىڭ تەپرىقە ۋەزىيىتى ئاخىرلاشتى. سۇي سۇلالىسىنىڭ بۇيۇك بىرلىكى ناھايىتى تېزلىكتىلا چۆللۈكنىڭ شىمالى بىلەن غەربىي يۇرتقا تەسىر كۆرسەتتى. بۇ شەرقىي ۋە غەربىي قۇرۇق خانلىقلىرىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان ۋاقتى بولۇپ، چۆللۈكنىڭ شىمالى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ كۆپ قىسىم زېمىنلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ كونترول‌لۇقى ئاستىدا ئىدى، ئەمما غەربىي يۇرت ئەلچىلىرى بىلەن غۇز سودىگەرلىرى يەنىلا قۇرۇق خانلىقىنىڭ توسقۇنلۇقىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ،

تۈركۈم - تۈركۈملەپ سۇي سۇلالىسىگە كەلگەنىدى. سۇي سۇلالىسى ئۆزىنىڭ تۈرك خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ، ئۇلاردىن چۆللۈكىنىڭ شىمالى بىلەن غەربىي يۇرتقا ئائىت نۇرغۇنلىغان ئاخبارات ماتېرىياللىرىنى توپلىغان، جۈملىدىن تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى تۈرا قوۋملىرىغا ئائىت ماتېرىياللارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ تۈرك خانلىقىغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى، تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ تۈرك خانلىقى تەرىپىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىنىدىغان ئاھالىلەرنىڭ كۆپ سانىدىكىسىنى تەشكىل قىلىدىغان تېلى قوۋملىرىنىڭ ئەھۋالىنى كۆكۈل قويۇپ تەكشۈرۈپ ئىگىلىگەنىدى. ۋەزىر جاڭ سۇنشېڭ بىلەن فېي جۇي قاتارلىق كىشىلەر، چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا كۆپ قېتىم ئەلچىلىككە بېرىپ، تۈرك خانلىقىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى، چۆللۈكىنىڭ شىمالى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسى، مىللەتلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى قاتارلىق جەھەتلەردە كۆپ تەرەپلىمىلىك مول بىلىملەرگە ئىگە بولغانىدى. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، سۇي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن موڭغۇل دالاسىدىكى تۈرا قوۋملىرىنى چۈشىنىشى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارىغاندا، خېلى تەپسىلىي بولغانىدى، شىمالىي سۇلالىلىدىكىلەر خېلىدىن بېرى ئۇقماي كەلگەن جۇڭغارىيەئويمانلىقى بىلەن كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرى سۇي سۇلالىسىدىن باشلاپ خاتىرىگە يېزىلىشىمۇ ئىنتايىن تەبىئىي ئىش ئىدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «سۇينامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن قاڭقىل قەبىلىلىرى بىلەن تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆزئارا بىر - بىرىدە تولۇق كۆرۈلمەيدۇ ۋە «تۈرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن تۈرا قەبىلىلىرى، «قاڭقىللار ھەققى

قىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن قاڭقىل قەبىلىلىرىدىن كۆپ، ئۇنىڭ سەۋەبىنى پۈتۈنلەي قاڭقىل مىللىتىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن دەۋر تارقا كۆرۈنۈشىدىن مۇڭلۇق چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. مۇڭغۇل دالاسىنىڭ تارىخىدىكى بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى كۆپىنچە بويسۇندۇرغۇچى مىللەتلەرنىڭ نامى ياكى بويسۇندۇرغۇچى مىللەتلەرنىڭ نام - ئاتاقلىرى بىلەن ئاتالغانىدى، بۇنى ھون دۆلىتى، جورجان خانلىقى ۋە تۈرك خانلىقىنىڭ تارىخىدىن دەلىللىگىلى بولىدۇ. لېكىن مەيلى قاڭقىللار بولسۇن ياكى تۈرالار بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سۇي سۇلالىسىدىن ئاۋۋال ھۆكۈمران مىللەتكە ئايلىنالمىغانىدى؛ يات مىللەتلەرنىڭ تۈرالارنى قارىسىغىلا ئاتاپ قويۇشىنىڭ مۇمكىنچىلىكىمۇ ئەسلا يوق ئىدى. قىسقىسى، تۈرا قوۋملىرىنىڭ نام - ئاتاقلىرىنىڭ «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە تولۇق كۆرۈلمىگەنلىكىگە ئاساسەن، «ئىككى قىسسەدە ئۆز ئىچىگە ئېلىنغان قوۋملارنىڭ زور پەرقى بار ئىدى» دەپ ھۆكۈم چىقىرىشنىڭ ئۆزىنىڭ قايىل قىلىش كۈچى تولۇق ئەمەس. ئەكسىچە تۈرا قوۋملىرىنىڭ ئارىسىدا قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ خېلى كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ نام - ئاتاقلىرىنىڭ بارلىقىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي پاكىتنىڭ ئۆزىمۇ، قاڭقىللار بىلەن تۈرالارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى دەللەپ، كېيىنكىسىنىڭ ئالدىنقىسىدىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

(2) جۇلىيەنكۇن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «تۈرا قوۋملىرىنىڭ ئورۇنلاشقان جايلىرى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، مۇڭغۇل دالاسىدىن كاسپى دېڭىزغىچە بولغان جايلارغا تارقالغانىدى، ئەمما قاڭقىل قوۋملىرىنىڭ پائالىيىتى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسىدىن ئېشىپ كېتەلمىگەنىدى.» دېگىنىڭلار ھون

دۆلتىنىڭ ۋاقتىدا ئاساسەن جەڭۈبىي سەپىرىسىدە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ھون دۆلتىنىڭ تالان - تاراج ۋە قۇل قىلىشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، تەخمىنەن ھون دۆلتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، بىر قىسىم دىڭلىڭلار پەيدىنپەي غەربكە كۆچكەنىدى. ھون دۆلتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن كۆپلىگەن دىڭلىڭلار جەنۈبقا كۆچۈپ موڭغۇلىيەيايلىقى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كەلگەنىدى. كېيىن جورجان خانامقى بىلەن تۈرك خانلىقىمۇ كەينى - كەينىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقتى. بىر بۆلۈم دىڭلىڭلار جورجانلار بىلەن تۈركلەرنىڭ تاجاۋۇز ۋە تالان - تاراج قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، تېخىمۇ غەربكە كۆچۈپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسپى دېڭىزىنىڭ ئەتراپىغا كۆچۈپ بارغانىدى. تۈرالارنىڭ موڭغۇل دالاسىدىن كاسپى دېڭىزىنىڭ ئەتراپىغىچە بولغان جايلارغا تارقىلىشىنى پۈتۈنلەي مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە زۇلمى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. «قاڭقىل» دېگەن نام بولسا «شيالىقلار» نىڭ موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ جەنۈبىي قىسمىدىكى دىڭلىڭلارنى ئاتىشى ئىدى. شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى «شيالىقلار» كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن قىلچە ئۇچرىشالمىغانىدى، شۇڭا بۇ جايلاردىكى دىڭلىڭلارنىڭ نامى مەسىلىسى ھەققىدە بىر نەرسە دېيىگەنىدى. «قاڭقىل» دېگەن نامنىڭ چەكلىمىلىكىنى پۈتۈنلەي دەۋر كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. بۇنىڭغا ئاساسەنلا قاڭقىللار بىلەن تۈرالارنى ئايرىم مىللەت دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ.

(3) جۇلىيەنكۇن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «قاڭقىللار چاقى ئېگىز، كۈگۈسۈنى كۆپ ھارۋىلارنى ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان، ھالبۇكى تۈرالار ھەققىدە قىسسە، دە بۇنداق سۆزلەر ئۇچرىمايدۇ.» قاڭقىللارنىڭ قايسى ۋاقىتلاردىن باشلاپ ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەنلىكى تارىخ

مىي ماتېرىياللاردا ئېنىق ئەمەس. «ئوغۇزنامە» دە: ئۇيغۇرلار-
نىڭ ئوغۇز خاقانى ۋاقتىدا ئىشلىتىلگەن دېيىلگەن، ھالبۇكى
ئوغۇزخاننىڭ كىملىكى، قايسى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ
خاقانى ئىكەنلىكىنىڭ ھەممىسى ھەل قىلىش قىيىن بولغان
مەسىلە. «ئوغۇزنامە» نىڭ مىلادى XIII ۋە XV ئەسىرلەر ئارى-
لىقىدىكى ئەسەر ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ
ھارۋا ئىشلەتكەنلىكىگە ئائىت نىسبەتەن كېيىنكى رىۋايەت
خاراكتېرلىك بىر ھېكايىدۇر. شۇڭلاشقا مىلادى VI ئەسىرنىڭ
ئوتتۇرىلىرىدا كىتاب بولۇپ تۇزۇلگەن «ۋېينامە. قاتقىللار
ھەققىدە قىسسە» دىكى «شىمال تەرەپتىكىلەر چىلى دەپ
ئاتىسا، شىيالىقلار قاتقىل - دىڭلىڭلار دەيىتتى»
دېگەن قاراش، «ئوغۇزنامە» گە قارىغاندا زور تارىخىي ما-
تېرىيال قىممىتىگە ئىگە ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدىكى تەھلىللەرگە
ئاساسلانغاندا، قاتقىل دېگەن نام شىيالىقلارنىڭ يەنى شە-
مالىي سۇلالىلەردىكى خەنزۇلارنىڭ ئۇلارنى ئاتىشى ئىدى،
شىيالىقلارنىڭ قاتقىللارنى ئاتىشى پۈتۈنلەي ئۇلار بىلەن
ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلارنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن
ئىدى، «شىمالىي تەرەپتىكى» خېلى، دەي ئايماقلىرىدا ئولتۇ-
رۇشلۇق سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن باشقا مىللەتلەرگە كەل-
سەك، ئاۋۋالقىدەكلا ئۇلارنى چىلى دەپ ئاتىغانىدى، شىمالىي
سۇلالىلەردىن كېيىن ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلار
پۈتۈنلەي خەنزۇلىشىپ كەتكەنىدى، چۈللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى
قاتقىللارنىڭ كۆپ قىسمى يەنە چۆللۈكنىڭ شىمالىي (X
بابقا قارالسۇن) غا قايتىپ كېتىپ، داۋاملىق قاتقىل دەپ
ئاتالغان دىڭلىڭلار بىلەن ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭ-
لارنىڭ قاتقىل دېگەن بۇنامۇ ئىجتىمائىي ئېھتىياجدىن قېپ
قالغان ۋە پەيدىنپەي پۈتۈنلەي يوقالغانىدى. سۇي،
تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تۇرالارنىڭ داۋاملىق ئېگىز چاقلىق

هارۋىلارنى ئىشلەتكەن ياكى ئىشلەتمىگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلە ھەققىدە. گەرچە بىز يازما ماتېرىياللاردىن ئېنىق دەلىل تاپالمىساقمۇ، ئەمما ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار يايلاقتا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان مىللەتلەرگە ماس كېلىدىغانلىقتىن، ئۇنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردىن يوقىلىپ كەتمىگەن دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ، شۇڭا بىز تۇرالارنى ئاۋۋالقىدەكلا ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەن دەپ تەخمىن قىلىمىز. «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە تۇرالارنىڭ بۇنداق ئادەتتىنىڭ بارلىقى ياكى بولمىسا ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتمىشنىڭ بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، بۇ مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىكى بولماي قالغانلىقى خاتىرىلەنمىگەچكە، «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە ئالاھىدە تىلغا ئېلىنمىغانىدى. بىز «قاڭقىل» دېگەن نامنىڭ يوقىلىشىنى ھەرگىزمۇ ئادەم سانى بۇنداق كۆپ قاڭقىل مىللەتنىڭ يوقىلىشىدىن دېرەك بەرمەيدۇ دەپ قارايمىز. «سۇينامە»، كونا ۋە يېڭى «تاڭنامە» دە قاڭقىللارنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى تولۇق خاتىرىلىمەي، بۇ مىللەتنىڭ داۋاملىق تۇرا دېگەن نام ئاستىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى ھەققىدە مۇڭاپىق چۈشەندۈرۈش بەرگەنىدى، ئۇنداق بولمايدىكەن، بىز شىمالىي سۇلالىلەر ئاخىرلىشىش بىلەنلا، قاڭقىل مىللەتنىڭ قانداق قىلىپ يوقالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيمىز.

(4) جۇلىيەنكۇن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «تۇرالار ئەسلىدە ھونلارنىڭ ئايرىم جەمەتىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، قوماندانلىرى يوق ئىدى، سىياسىي جەھەتتە مۇستەھكەم قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئەمەس ئىدى، ئەزەلدىن ھۆكۈمران ئۇرۇقى يوق ئىدى. ئەمما قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ 12 جەمەتى ئىچىدىكى ئالتە قەبىلە مېھمان جەمەت بولۇپ، 12 جەمەت بولسا قاڭقىللارنىڭ ئەسلى جەمەتى ئىدى، ھالبۇكى

12 جەمەتنىڭ ئىچىدىكى يۇۋۇرغۇرلار قاڭقىللارنىڭ ھۆكۈمران ئۇرۇقى ئىدى.» بۇنداق دېيىش قاڭقىللاردا يۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنى ھۆكۈمران ئۇرۇق قىلغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بار ئىدى، ھالبۇكى، تۇرالاردا بۇنداق قەبىلىلەر ئىتتىپاقى يوق ئىدى. شۇڭا ئۇلارنى بىر مىللەت ئەمەس دېگەنلىك بولىدۇ. «ۋەيىنامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاڭقىللارنىڭ ئالتە «قوۋمى» (يەنى قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى) بىلەن قاڭقىللارنىڭ 12 جەمەتى ئايرىم خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئالدىنقى ئابزاستا. «ئۇلارنىڭ قوۋمى» دە دى ئۇرۇقى قاتارلىق ئالتە قەبىلە بار دېيىلگەن، كېيىنكى ئابزاستىمۇ «قاڭقىللارنىڭ جەمەتىدىن يەنە 12 جەمەت بار» دېيىلگەن. قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى بىلەن 12 جەمەتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىملارنىڭ كۆپلىگەن تەتقىقاتلىرى بار، بەزىلىرى ئۇلارغا ئائىت قەدىمكى كىتابلاردىكى خاتىرىلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكىنى ئاساس قىلىپ، بەزىلىرى ئۇلارنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى تارقىلىش ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى ئاساس قىلدى، بەزىلىرى ئۇلارنىڭ جورجان خانلىقى ۋە شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكىنى ئاساس قىلدى، يەنە بەزىلىرى ئۇلارنىڭ نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىنى ئاساس قىلدى[33]. قاراشلاردا ئوخشىماسلىق بولسىمۇ، ئەمما ھەممىسى ئۇلارنى بىر مىللەت دەپ قارىغانىدى. ئېلىمىز ئالىمى فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى يۇقىرىدىكى قاراشلارغا ئوخشىمايدىغان قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇ قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى «قاڭقىللارنىڭ ئەسلى جەمەتى ئەمەس»، بەلكى قاڭقىللارنىڭ «مېھمان قەبىلىسىدۇر»، ھالبۇكى 12 جەمەتى بولسا «قاڭقىللارنىڭ ئەسلى جەمەتىدۇر». ئالتە قەبىلە بىلەن 12 جەمەتنىڭ مۇناسىۋىتى «خوددى تۇركلەر بىلەن تۇرا

قوۋملىرىنىڭ، توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرى بىلەن قارلۇق، باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاشتۇر» دەپ قارىغانىدى. بۇ 12 جەمەت بىلەن ئالتە قەبىلىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئاساسىي گەۋدە بىلەن مېھمان قەبىلىنىڭ، ھۆكۈمرانلىق قىلىنىشىنىڭ، قۇل قىلىش بىلەن قۇل قىلىنىشىنىڭ مۇناسىۋىتى دېگەنلىك ئىدى. فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «قاڭقىللار (12 جەمەتنى كۆرسىتىدۇ) گۇللەنگەن مەزگىلدە ئۇلارغا قاراشلىق قوۋملار بۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنمىگەنىدى.»[34] بۇ يەردە بايان قىلىنغان قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى بىلەن 12 جەمەتنىڭ مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»، «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» نى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، ئەمما يۇقىرىدىكى قىسسەلەرنىڭ ھەممىسىدە ئالتە قەبىلىنىڭ قاڭقىللارنىڭ قوۋمى ئىكەنلىكى ئېنىق خاتىرلىنىپلا قالماي، بەلكى ئالتە قەبىلىنىڭ 12 جەمەتكە تەۋەلىكى ھەققىدە ھېچقانداق ئاساس ئۇچرىمايدۇ. فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى ئۆزىنىڭ ئالدىراپ چىقارغان ھۆكۈمگە ئاساسەنلا، ئالتە قەبىلىنىڭ 12 جەمەتىنىڭ «مېھمان قەبىلىسى» ئەمەسلىكىنى ئويلاپ يېتەلمىگەنىدى. جۇلىيەنكۇن ئەپەندى فېڭ چېڭجۇن ئەپەندىنىڭ قارىشىغا ئۆكتە قويۇپ، مەن ھەرگىزمۇ قوشۇلمايمەن دېگەنىدى. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن قاڭقىللارنىڭ «قوماندانلىرى بولمىسىمۇ، ھەرقايسى قوۋملارنىڭ جەمەت پېشۋالىرى بار ئىدى» دەپ كۆرسىتىلگەنىدى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، قاڭقىللارنىڭ بارلىق جەمەتلىرىنىڭ قوماندانلىرى يوق بولۇپ، پەقەت «قوۋم» پېشۋالىرىلا بار ئىدى، قوۋم يەنىلا قەبىلە بولۇپ، «قوۋم» نىڭ جەمەت پېشۋاسى قەبىلىنىڭ

قوماندانی یاکی قەبىلىنىڭ باشلىقى ئىدى. ئالتە قەبىلىنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ قەبىلە باشلىقلىرى بار ئىدى. مەسىلەن، قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ قەبىلە باشلىقى بېگسۇلى، يۇەنىخې قەبىلىسىنىڭ باشلىقى شۇقا ئىدى، پوۋۇرغور ئۇرۇقى باشچى لىقىدىكى 12 جەمەتنىڭمۇ قەبىلە باشلىقى بار ئىدى؛ «قاڭ قىلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى كېيىن 12 جەمەتنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، غەربكە كۆچۈشكە باشچىلىق قىلغان ئاپۇرغۇر ئىدى. قىسقىسى، قاڭقىل لارنى ھۆكۈمران ئۇرۇق بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى ئۇرۇقلارغا بۆلۈنگەن، شۇنىڭدەك ھەممە قاڭقىل مىللىتىنىڭ «مۇستەھكەم قەبىلىلەر ئىتتىپاقى» نى تەشكىل قىلغان دەسلەپكى ئىگىز تاسىسى كەمچىلدۇر. ئۇنىڭدىن سىرت، بۇنداق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قاڭقىللار بىلەن ئۇرالارنىڭ بىر مىللەت ئەمەسلىكىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۆلچىمى قىلغاندىمۇ، ئوخشاشلا قايىل قىلىش تەس. ئىنگىلىس خېلى بۇرۇنلا «ئۆزئارا تۇغقانچىلىقى بولغان قەبىلىلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ھامان ۋاقىتلىق ۋە جىددىي ئېھتىياج تۈپەيلىدىن ۋۇجۇدقا چىقىدۇ، بۇنداق ئېھتىياجنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ يەنە تارقىلىپمۇ كېتىدۇ.»[39] دېگەنىدى. بۇنى دىڭلىڭلار بىلەن ئۇرالارنىڭ تارىخىنىڭ ھەممىسىگە تەتبىقلاشقا بولىدۇ. «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، دىڭلىڭلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردە، ھون دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى (مۇشۇ كىتابنىڭ IV بابىغا قارالسۇن) نى تەشكىل قىلغانىدى. مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، دىڭلىڭلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقىمۇ پەيدىنپەي يىمىرىلدى. بىز ئەلۋەتتە بۇنىڭلىق بىلەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردىكى دىڭلىڭ مىللىتى بىلەن مىلادى I ئەسىرنىڭ

ئاخىرىدىكى دىنىلىك مىللىتىنى بىر مىللەت ئەمەس ئىدى. دەپ قارىمايمىز. تۇرالارنى ئېيتقاندىمۇ، مىلادى VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جۇڭغارىيە ئوتتۇرا قەبىلىلىرى غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش ئېھتىياجى تۇغۇلۇپ، چۈبە قەبىلىسى بىلەن سىرتاردۇش قەبىلە سىنىڭ نامىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغانىدى، ئەمما ئۇ ئاران سەككىز يىللا مەۋجۇت بولۇپ يىمىرىلگەنىدى (بۇ كىتابنىڭ IX بابىغا قارالسۇن). بۇنىڭدىن بىلەن بىز ئەلۋەتتە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان چۈبە، سىرتاردۇشلار بىلەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى چۈبە، سىرتاردۇشلارنى بىر مىللەت ئەمەس دېسەك بولمايدۇ. ئۇرغۇنلىغان مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىدا، ئۇزۇقتىن قەبىلىگە، قەبىلىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئۆتۈشتىن ئىبارەت ئورتاق تەرەققىيات يولىنى بېسىپ ئۆتكەنىدى، ئەمما تۇرلۇك مۇرەككەپ تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات يولىدا، ھامان بۇزۇلۇش ھەتتا قىسقا مۇددەتلىك چېكىنىشلەرمۇ كېلىپ چىقاتتى. شۇڭا جۈلىيەنكۈن ئەپەندى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، قاڭقىللار مۇستەھكەم قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان بولسىمۇ، بۇنىڭغا ئاساسەنلا ئۇلار بىلەن تېخى بۇ خىل قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قۇرمىغان تۇرالارنى بىر مىللەت ئەمەس ئىدى دەپ ھۆكۈم قىلالمايمىز.

(5) جۈلىيەنكۈن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا: «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» ھەم «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بار، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «شىمال تەرەپتىكىلەر چىلى دەپ ئاتىسا، شىيانبىلار قاڭقىل ـ دىنىلىك دەيتتى» دېيىلگەن، ئەمما «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «پەقەتلا

شمال تەرەپتىكىلەر قاتقىل - دىڭىلىك دەيتتى» دېيىلگەن، ھەرگىزمۇ «شمال تەرەپتىكىلەر چىلى دەپ ئاتىسا» دېيىلمەيدۇ. «ۋېينامە» گەرچە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىن بۇرۇن تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما «ۋېينامە» نىڭ ئەسلىدىكى 103 - جىلدى كەمتۈك بولغاچقا (ئىلاۋە: «قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» مۇ مۇشۇ جىلدىنىڭ ئىچىدە)، كېيىنكىلەر بۇ ئابزاسنى «شمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىن ئېلىپ تولۇقلاپ كىرگۈزگەنىدى. تولۇقلاپ كىرگۈزگۈچى كىشى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى». قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن پايدىلىنىپ، ئەسلىدىكى ئابزاسنى ئۆزگەرتىپ تۈزەتكەچكە، مۇشۇنداق بىر جۈملىنى قوشقانىدى. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، «شمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا ۋېي، چى (شەرقىي ۋېينىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، جۇ (غەربىي ۋېينىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، سۇيدىن ئىبارەت تۆت سۇلالىنىڭ 230 يىللىق (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى داۋ ۋۇدىنىڭ دېگىو تۇنجى يىلىدىن سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى دىڭ يىنىڭ ئىككىنچى يىلىغىچە يەنى مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن 618 - يىلىغىچە) تارىخىغا ئائىت ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ تۈزۈلۈش ئۇسۇلى ئاساسەن تۆت كىتاب يەنى «ۋېينامە»، «جۇنامە»، «شىمالىي چى تارىخى»، «سۇينامە» گە قارىتا ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇش، چىقىرىۋېتىش (ھەم تولۇقلاشمۇ بار) ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. ئۇنىڭ «قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» سى «ۋېينامە» دىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاتقىللارنىڭ تارىخى خاتىرىلەنگەن: «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» سى «سۇينامە» دىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارنىڭ تارىخى خاتىرىلەنگەن. «قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىن ئىبارەت بۇ ئىككى قىسسە

مەنىڭ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىن ئىبارەت بۇ بىر تارىخىي كىتابتا بىرگە مەۋجۇت بولۇشى، ئاپتور (لى يەنسۇ) نىڭ قاڭقىللار بىلەن تۇرالار بىر مىللەت ئەمەس، ئىككىسىنى بىرلەشتۈرۈپ بايان قىلىشقا بولمايدۇ دەپ قارىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ؛ ھالبۇكى، ئاپتورنىڭ كىتابنى تۈزۈش ئۇسۇلى ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى تارىخلارنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇش، چىقىرىۋېتىشنىلا يەنە كېلىپ ئۆزگەرتمەسلىكنى تەلەپ قىلماقتا، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا ھەم «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ھەم «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» نىڭ بولغانلىقى، قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنىڭ بىر مىللەت ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغاچقا «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» كەلتۇرۇپ چىقارغان خاتا چۈشەنچىنى بىلەلمىگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ھازىرقى نۇسخىسىدا: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە قارىغاندا، ھەققەتەنمۇ «...چىلى دەپ ئاتاش شىيالىقلار... دەيتتى» دېگەن سۆز كۆپلەپ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ سۆزلەر ۋېي شۇنىڭ ئەسلىدىكى «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» سىدە جەزمەن بار ئىدى، بۇنى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» نى سېلىشتۇرۇپمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لى يەنشۇ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نى تۈزگەندە، بۇ سۆزلەرنى چىقىرىپ تاشلىغانىدى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىنىڭ سەۋەبىنى يۇقىرىدا بىز سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. كېيىنكىلەر «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن پايدىلىنىپ، «ۋېينامە» نى كۆچۈرۈپ تولۇقلىغاندا، «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» نى ئاساس قىلىپ

بۇ سۆزلەرنى تولۇقلاپ كىرگۈزۈپ، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نى ئەسلىگە كەلتۈرگەنىدى، بۇنداق قىلىش پۈتۈنلەي توغرا. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە بۇ سۆزلەرنىڭ يوقلۇقىغا ئاساسەنلا، ئەسلىدىكى «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ بۇ سۆزلەر يوق ئىدى دەپ ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئۆزى، شىمالىي سۇلالىلىدىكىلەرنىڭ قاڭقىللارنى چىلى دەپ ئاتىغانلىقىنى ئىنكار قىلىش ھەم قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنىڭ مىللەتداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئىنكار قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە زىت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى چىلىلار بىلەن قاڭقىللارنىڭ «ۋېينامە» دە كۆپ قېتىم بىرلىكتە تىلغا ئېلىنغانلىقىدىن ئىبارەت پاكىتقىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. پۈتۈن تىرەپ تۇرالمايدۇ.

يۇقىرىدىكى قاراشلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، جۈملىنەكۇن ئەپەندىنىڭ تۇرالار بىلەن قاڭقىللارنى پەرقلىق دەپ قاراپ، ئۇلارنى ئىككى مىللەت دەپ ھۆكۈم قىلىشنىڭ «ئاساسى» تولۇق ئەمەس. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى ھەر خىل مۇمكىنچىلىكى بار جاۋابلارغا بولغان گۇمان يىلكى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللارغا بولغان خاتا چۈشەنچىلەر ئىدى. ئەلۋەتتە قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى مەسىلىلەرنى، ئۆۋەتتە تەتقىقاتتا پۈتۈنلەي ئايدىڭلاشقان ياسفۇچقا يەتتى دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. بىراق، بىزنىڭ قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنى بىر مىللەتنىڭ ئاتىلىشى دەپ ھېسابلىمىسىمىز بىر قەدەر ئاساسى بار قاراش بولۇپ، ئەكسىچە قاراشلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆز گۈپىنى يورغىلىتىشتىن خالى بولالمىغان.

4. گۈيغاق، دېڭلىك، قانۇقمل، تۈرالارنى مىللەت دەپ ئاتاشقا بولمايدىغانلىقى توغرىسىدا

يۇقىرىدىكى بايانلاردا بىز گۈيغاق، دېڭلىك، قانۇقمل، تۈرالارنى مىللەت دەپ ئاتىغانىدۇق. ئەمما ماركسىزملىق قاراشتىن ئالغاندا ئۇلارنى مىللەت دەپ ئاتاشقا بولامدۇ- يوق؟

مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىدىكى گۈيغاق، دېڭلىك، قانۇقمل ۋە تۈرالارنى مىللەت دەپ ئاتاشقا بولمايدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى پەرقلەندۈرگەن ۋاقتىمىزدا، ستالىننىڭ «مىللەت ئادەملەرنىڭ تىل، تېررىتورىيە، ئىقتىسادىي تۈرمۇش ئومۇملۇقى ۋە مەدەنىيەت بىرلىكىدە ئىپادىلىنىدىغان روھىي ھالەت تۈزۈلۈشى ئومۇملۇقى ئاساسىدا تارىخىي يوسۇندا شەكىللەنگەن مۇستەھكەم بىرلىكىدۇر» ㊱ دېگەن مەشھۇر ھۆكۈمنى شەرتسىز ھالدا ئۆزىمىزنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسىگە ئايلاندۇرۇشىمىز كېرەك. ئەمما شۇنىڭغىمۇ ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەككى، ستالىننىڭ مىللەتنىڭ تۆت ئاساسلى ھەققىدىكى يۇقىرىدىكى ھۆكۈمى، يېقىنقى زامان مىللەتلىنىڭ يەنى بۇرژۇئازىيە مىللەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە قارىتىلغانىدى. ماركسىزم كلاسسىكلىرىمۇ كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن ئاۋۋالقا مىللەتلەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆپ قېتىم ئىپتىدائىي جەمئىيەت، قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەتتىكى مىللەت ۋە مىللىي مەسىلىلەرنى ㊲ تىلغا ئالغانىدى. ستالىن ئۆزىنىڭ «مىللىي مەسىلە ۋە لېنىنىزم» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ كۆرسەتـ

كەلىدى: «تىل، تەرىقىتورىيە، مەدەنىيەت ئومۇملۇقى قاتارلىقلار ئاسماندىن چۈشكەن ئەمەس، بەلكى كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى مەزگىللەردىلا پەيدا بولغان شەكىللەنگەن.» ⑧ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدە مىللەتنىڭ تۆت ئامىلى بىرلىككە كەلگەنىدە، بۇ خىل بىرلىك ھالەت پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ، نوتا بولۇپ ئۆسۈپ يېتىلگەنىدى. ئەلۋەتتە ئۇنى يېقىنقى زامان مىللىتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن ئاۋۋالقى مەزگىلدىكى مىللەتنىڭ تۆت ئامىلى يەنىلا پىشىپ يېتىلگەن، ئىنتايىن مۇقىم ھالەتتە ئەمەس ئىدى، ئەمما ئۇنىڭ بىرلىك، نوتا ھالەتتىكى مەۋجۇتلۇقى، مۇقەررەر ھالدا ئادەملەرنىڭ ئومۇملۇقى ئارىسىدىكى مىللەتنىڭ پەرقىنى نامايان قىلىپ بەرگەنىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس مانا مۇشۇ مەنە جەھەتتىن كاپىتالىزمەدىن ئاۋۋالقى مەزگىلدىكى مىللەت ھەققىدە توختىلىپ ئۆتكەنىدى، شۇڭا بىز مەملىكىتىمىزدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنى تەتقىق قىلغان ۋە پەرقلەندۈرگەن ۋاقتىمىزدا، شۇنداق پوزىتسىيە تۇتۇشىمىز كېرەككى: «ھەرگىزمۇ كاپىتالىزم دەۋرىدە شەكىللەنگەن مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى دوگما قىلىپ، مىللەتنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۆلچىمى قىلىۋالماسلىقىمىز ھەم بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى تەتقىقاتتىكى يېتەكچى قىلىۋالماسلىقىمىز كېرەك.» ㊴

يەنە، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۈيفاڭلار خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىلاردىن سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرالارغىچە تەخمىنەن ئىككى مىڭ يىللىق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇ ئىككى مىڭ يىللىق ئۇزاق دەۋر ئىچىدە، بۇ مىللەتنىڭ بەزى ئورۇق - قەبىلىلىرى داۋاملىق بۆلۈنۈپ چىقىپ، قوشنا رايونلاردىكى باشقا مىللەتلەرگە قوشۇلدى ۋە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتتى

(مەسىلەن، قاھىمىللارنىڭ خاككاس، ئىلغان قاتارلىق ئۇرۇق-لىرى توغىسىيانىپىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن، دى ئۇرۇقى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن، مۇشۇ كىتابنىڭ Ⅳ، Ⅴ بابلىرىغا قارالسۇن)؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە باشقا مىللەتلەرنىڭ بەزى ئۇرۇق قەبىلىلىرىمۇ ئۇزلۇكسىز ھالدا بۇ مىللەتكە قوشۇلغان (مەسىلەن، ھوئلار-نىڭ قالدۇق قوۋملىرى دىڭلىڭلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن، مۇشۇ كىتابنىڭ Ⅳ بابىغا قارالسۇن)، نەتىجىدە بۇ ئۇلارنىڭ تىل، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق جەھەت-لىرىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلغانىدى. لېكىن ئۇلاردا قانداق زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ مىللەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى باشتىن - ئاياغ مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى باشتىن - ئاخىر تومۇرداش بولۇپ كەلگەنىدى. گۇيغاق، دىڭلىڭ، قاڭقىل، تۇرالار ھەر قايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق-ئاتقان دەۋرىدە، ھەممىسىنىڭ باشقا مىللەتلەردىن پەرقلىنىدىغان ئورتاق مىل-لەت بىرلىكى بار ئىدى.

شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇيغاڭلار دەسلەپتە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى رايونلىرىدا ئولتۇراق-لاشقانىدى، كېيىن شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى قۇلدارلىرىنىڭ ئۇلارغا قارشى ئىلىپ بارغان ئۇزلۇكسىز جازا يۈرۈشلىرى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا، يەنە بىر تارمىقى شەرقە كۆچۈپ شەنشىنىڭ گاۋيۇەن ئەتراپىغا يېتىپ بارغانىدى. چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ بارغان تار-ماقتىكىلەر غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دىڭلىڭلار دەپ ئاتالدى. شەنشىنىڭ گاۋيۇەن ئەتراپىغا كۆچۈپ بارغان تار-ماقتىكىلەر يېغىلىق دەۋرىدە خۇاشيا مىللىتىگە قوشۇلۇپ كەتتى. ㊵ گۇيغاڭلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايلىرىدا قانداق

ئۆزگىرىشنىڭ يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، گۈيغاڭلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى بەزىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدا، بەزىدە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلاردا تېررىتورىيە ئومۇملۇقىنىڭ بولغانلىقى ئىنتايىن ئېنىق ئىدى. گۈيغاڭلارنىڭ ئۇرۇق، قوۋملىرىنىڭ قانداق تىلنى قوللانغانلىقى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان تېلىلار تۈرك تىلىدا سۆزلەشكەنىدى، بۇنىڭغا ئاساسەن بىز گۈيغاڭلارمۇ تۈرك تىلىنى قوللانغان بولۇشى مۇمكىن دەپ قىياس قىلىمىز. گۈيغاڭ «گۈي» جەمەتىدىكى ھەر قايسى ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ قانداشلىقىنى ئاساسىي بىرلىك قىلغان ئۇرۇقلارنىڭ ئورتاق بىرلىكى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇرۇق قەبىلىلەردە تىل، ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئومۇملۇقىنىڭ بولىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. ئۇلاردا يەنە ئورتاق ئەجداد ئېتىقادى بىلەن ياۋا توخۇغا بولغان توتېم ئېتىقادىمۇ بار ئىدى. ئۇلار تۇغاق، گوڭغاك قاتارلىقلار بىلەن بىرگە شياڭ سۇلالىسى پادىشاھلىقىنىڭ غەربىي شىمال تەرەپلىرىدە ئولتۇراقلاشقانىدى، ئەمما شاڭ سۇلالىسىدىكىلەر ئۇلار بىلەن تۇغاق، گوڭغاك قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمىگەنىدى. بىز چىغىناق - سۆڭەك پۈتۈكتىكى پالىنامىلەردىن شياڭ سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ ھامان ئۇلار بىلەن تۇغاق، گوڭغاك قاتارلىقلاردىن پەرقلەندۈرگەنلىكىنى كۆرىمىز. قىسقىسى، گۈيغاڭ تېررىتورىيە، تىل، ئىقتىسادۇەمەدەنىيەت، ئۇرۇپ - ئادەت جەھەتلەرنىڭ ھەممىدە ئالاھىدىلىككە ئىگە مىللەتنىڭ ئورتاق بىرلىكىدۇر.

غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىدەۋرىدە دېگىلىلارجەنۇبىي سىبىرىيىدە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، جەنۇبىي سىبىرىيە بۇ مەزگىلدىكى دېگىلىك ئۇرۇق - قەبىلىرىنىڭ ئومۇمىي تېررىتورىيىسى ئىدى. دېگىلىلارنىڭ تىل، ئۇرۇپ - ئادەت قاتارلىق

جەمەتلەردىكى ئەھۋالىغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار كەمچىل بولغاچقا، بۇ ھەقتە بىز ھېچنېمە بىلمەيمىز. دىڭلىڭلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بولغان شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاغقىللار بىلەن ھونلارنىڭ ئايرىم قوۋملىرىنىڭ مۇڭغۇل دالاسىدىكى نەچچە يۈز يىللىق قوشۇلۇشىدا، ئەينى ۋاقىتتا ئىككىسى (يەنى قاغقىل قوۋملىرى بىلەن ھونلارنىڭ بايىرغىت قەبىلىسى)نىڭ تىلىدا يەنىلا «ئازراق پەرق بار ئىدى.» غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بولسا ئىككىسىنىڭ «تىلىدىكى پەرق زورايدى.» ئۇلۇم ساھەسىدىكىلەر ئادەتتە ھونلارنى مۇڭغۇل تىلىدا سۆزلىشەتتى، دەپ قارايدۇ. دىڭلىڭلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بولغان تۇرالارنىڭ تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغانلىقىدىن ئالغاندا، غەربىي ۋەشەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار ئەلۋەتتە تۈركىي تىلىدا سۆزلىشەتتى. دىڭلىڭلار بىلەن ھونلارنىڭ سۆزلەيدىغىنى بىر - بىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل تىل ئىدى. ھون دۆلىتىنىڭ دەۋرىدە، مەيلى ھونلار بولسۇن ياكى دىڭلىڭلارنىڭ ئۆزلىرى بولسۇن، دىڭلىڭلار باشتىن - ئاياغ ئورتاق بىر مىللەت بىرلىكى بويىچە مەۋجۇت بولغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئىدى. دىڭلىڭلارنىڭ ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىغان ئۇچ قېتىملىق كەڭ - كۆلەملىك قوزغىلىڭىدىن قارىغاندا، دىڭلىڭلاردا «مەدەنىيەت بىرلىكىدە ئىپادىلىنىدىغان روھى ھالەت تۈزۈلۈش ئومۇملۇقى» شەكسىز مەۋجۇت ئىدى، يەنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ھونلارغا قارىمۇقارشى بولغان ئورتاق مىللەت بىرلىكىگە مەنسۇپلۇقىنى ھېس قىلغان. ھەممىسى ھون دۆلىتىنىڭ زۇلمىغا ئۇچرىغاچقا، ئۇلاردا ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش، مۇستەقىل تەرەققىي قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت روھى ھالەت ئومۇملۇقى بار ئىدى. مانا مۇشۇنداق پۈتۈن مىللەتنىڭ روھى

هالەت تۈزۈلۈش ئومۇملۇقىنىڭ رولى بىلەن، دىڭلىڭ قوۋمـ لىرى ئاندىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشقان ھەمدە ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى مىللىي كۆلەمگە ئىگە ئۇرۇشلارنى ئۇزلۇكسىز ئېلىپ بارغانىدى (مۇشۇ كىتابنىڭ I بابىغا قارالسۇن). دېمەك، دىڭلىڭلارنىڭ ئورتاق بىر مىلـ لەت بىرلىكى ئىگەللىكى شۇبھىسىز.

شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار، دەسلەپتە ئاساسەن موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئولتۇراقلاشقانىدى؛ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە جورجانلار بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بىر قىسمى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە كۆچكەن، بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ ھازىرقى جۇڭغارىيەئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىغا بارغان، يەنە ئاز بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ پامىرنىڭ غەربىي قىسمىغا بارغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل ئولتۇراقلىشىش جەھەتتىكى ئىنتايىن تارقاق ھالەت، ئەلۋەتتە بىر قىسىم قاڭقىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلدىكى بۆلۈنۈشى، باشقا مىللەتلەرگە قوشۇلۇش ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بەرگەنىدى، ئەمما مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئاسسىمىلياتسىيىسى بىردەمدىلا ئىشقا ئاشمايىتتى، ئولتۇراقلىشىشتىكى تارقاقلىق ھەرگىزمۇ نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان بىر جايدا شەكىللەنگەن تىل، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئومۇملۇقنى بىراقلا يوقىتالمايتتى، قاڭقىللارنىڭ تىلىنى، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىملار بىردەك تۈركىي تىل دەپ قارايدۇ، مەسىلەن، ياپونىيىلىك ئالىم شىراتورى كۈراكىچى قاڭقىللارنىڭ باشلىقى ئاپۇرغۇرنىڭ «كۆل بىلگە» (勒蜀娄侯) دېگەن نامىنى تۈركىي تىلىدىكى Ulu (ئۇلۇق) Beglik (بەگلىك) دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى㊷ دەپ

قارايدۇ. ئېلىمىزنىڭ ئالىمى سېھىن جوڭمىيەن ئەپەندىمۇ بۇ خىل قاراشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: قاڭقىللارنى «ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان، بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرق قىلىدىغان» بىر خىل تىلدا سۆزلىشەتتى دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ يەردىكى ھونلارنىڭ تىلى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە قاڭقىللار بىلەن قوشنا ئولتۇراقلاشقان ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى (مەسىلەن، بايىرغۇ قەبىلىسى) نىڭ تىلىنى كۆرسەتتى. قاڭقىللار ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى ۋە توغبات سىيانپىلىرى بىلەن مىللىي قوشۇلۇشۇۋە ئاساسىلىياتسىيە جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن (مۇشۇ كىتابنىڭ IV بابىغا قارالسۇن). گەرچە ئۇلارنىڭ تىلىغا ھون تىلى (موڭغۇل تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ) دىكى نۇرغۇنلىغان سۆزلەر بىلەن سىيانپى تىلى (تۇڭغۇس تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ) دىكى سۆزلەر قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئاساسىي تىل قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش يۈز بەرمىگەچكە، داۋاملىق تۈركىي تىلدا سۆزلەشكەنىدى. قاڭقىللارنىڭ دەۋرىدە، ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى قاڭقىللارغا كۆپلەپ قوشۇلۇپ كەتكەنىدى، شۇڭا قەدىمكى ھون تىلىدىكى بەزى سۆزلەر قاڭقىللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشتىن تاشقىرى، قالغانلىرى پەيدىنپەي ئىستېمالدىن قېپقالغانىدى. «ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان، بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرق قىلىدىغان» دېگەن سۆز قاڭقىللارنىڭ تىلى بىلەن ھونلارنىڭ بايىرغۇ قەبىلىسىنىڭ تىلىنى سېلىشتۇرۇشقا قارىتىلغانىدى، بۇنى تەتقىقىسىگە ئۆرۈپ ھونلارنىڭ بايىرغۇ قەبىلىسىنىڭ تىلى «قاڭقىللارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرق قىلىدۇ» دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ. شۇڭا بىز شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى موڭغۇل دالاسىدىكى ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنى

قاڭقىللار بىلەن ئازراق پەرق قىلمىدىغان ئىدا سۆزلىشەتتى، ئىككىسىنىڭ پەرقى ئىنتايىن زور دەرىجىدە تۇركىي تىلىنىڭ ئۇچكى قىسمىدىكى شېۋىلەرنىڭ پەرقىگە ئوخشاپ كەتكەن دەپ ئويلىتالايمىز. قاڭقىللارنىڭ ئىقتىسادى گەرچە ئەينى ۋاقىتتىكى موڭغۇل دالاسىدىكى جورجان قاتارلىق مىللەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىقتىساد بولسىمۇ، ئەمما «چاقى ئېگىز، گۈگۈسۈنى كۆپ» ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلىتىش، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدىكى ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئۇلارنىڭ توي - تۆكۈن، دەپنە - مۇراسىم قاتارلىق ئۆرپ - ئادەتلىرىدە يەنە ئۇرغۇنلىغان ئۆزگىچە تەرەپلەر بار ئىدى (مۇشۇ كىتابنىڭ VI بابىغا قارالسۇن). قاڭقىللار كۆچ لۈك مىللىي ئاڭغا ئىگە بولۇپ، گەرچە ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئورۇنلىرى كېيىنچە ئىنتايىن تارقاق بولۇپ ئۆزگىرىپ، ھەم جورجانلار بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارغا قاراشلىق ئۇرۇق، قەبىلىلەر، قانچىلىك يىراقلىقتا ئايرىلىپ تۇرۇشتىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ئۆزلىرىنى چىلىلار دەپ ئاتىغانىدى. يات مىللەتلەرگە قارشى كۈرەش جەريانىدا، قاڭقىللار ھامان بىردەك ئىتتىپاقلاشقانىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قاڭقىللارنىڭ باشقا مىللەتلەردىن پەرقلىنىدىغان ئورتاق بىر مىللەت بىرلىكى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تۇرالارنى مىللەت دەپ ئاتاشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىق مەسىلىسى توغرىسىدا، ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا تېگىشلىك ئىككى مەسىلە بار: بىرىنچى، تۇرالار بىلەن تۇركلەر بىر مىللەتمۇ ياكى ئايرىم مىللەتمۇ؟ ئىككىنچى، تۇرالار مىللەتنىڭ خاس نامىمۇ ياكى ئۇرغۇنلىغان مىللەتتىن بىرى ئىچىگە ئالغان «ئومۇمىي نامىمۇ؟»

بىر نەچچە مەسىلە يەنسى تۇرالار بىلەن تۇركلەرنىڭ مۇناسىۋەت مەسىلىسى، جۈڭگو ۋە چەت ئەل ئىلىم ساھەسىدە ئىختىلاپلار بىرقەدەر كۆپ، ھازىرغا قەدەر قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرىلگەن مەسىلە ئەمەس.

«سۇيناما»، تۇرالار ھەققىدە قىسمەن دە تۇرالارنىڭ 40 تېن ئارتۇق قەبىلىسى بارلىقىنى خاتىرىلەنگەن. تاڭ سۇلالىسى نىڭ پادىشاھى ئۇدىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تۇرالارنىڭ 15 قەبىلىسى بار ئىدى. جېنگۈەن يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە «توققۇز تۇرالار» بار دېيىلىپ، توققۇز تۇرالار يەنە «توققۇزدىلار» دەپمۇ ئاتالغانىدى. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا «توقسۇز ئوغۇز» دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ. ئىلىمىز ئالىمى سېن جوڭمىيەن بىلەن ياپونىيەلىك ئالىم ئونا گاۋاخىدېمى توقسۇز ئوغۇزلار بىلەن توققۇز تۇرالارنىڭ ھەممىسىنى توقسۇز ئوغۇزلار دەپ ھېسابلايدۇ[44]. ئۇنىڭدىن باشقا «تۇركچە ئۇيغۇر تۆھپىدار يىلتىگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا «سەككىز ئوغۇز[45]» دېگەن نام، يەنسەي دەريالىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى بارسقان دەريالىسىنىڭ قىرغىقىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشتا «ئالتە ئوغۇز» دېگەن نام ئۇچرايدۇ[46]. سەككىز ئوغۇز، ئالتە ئوغۇز دېگەن ناملار، سەككىز تۇرا، ئالتە تۇرا دېگەن سۆزلەر بىلەن ئوخشاش بولۇشى كېرەك. ئەمما خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا سەككىز، ئالتە تۇرا دېگەن مۇنداق نام ئۇچرىمايدۇ.

تۇرا دېگەن نامنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك غەرىبلىكى خەنزۇشۇناسلاردىن چاۋانىنس (Chavannes)، توماسۇن (V. Thomsen) قاتارلىقلار Tolis نىڭ ئاھاڭ تېخىرجىمىسى دەپ قارايدۇ. ئىلىمىز ئالىملىرىدىن جوڭمىيەن ئەپەندى 1937 - يىلى ئىلان قىلغان «تۇركچە كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشىغا يۇقىرىدىسىمە» ناملىق ماقالىسىدە كۆپ تەرەپلىمە ماتېرىياللارنى نەقىل ئېلىش ئارقىلىق، «تۆلۈس» دېگەن نامنىڭ ئىلىمىزنىڭ سۇيى

تاۋ سۇلالىلىرىنىڭ تارىخلىرىدا دائىم ئۇچرايدىغان تازدۇ بىلەن بىرلىكتە تىلغا ئېلىنىدىغان «تولشاد» دېگەن سۆز ئىككەنلىكىنى ئىسپاتلىغان، ئۇ «تولشادنىڭ تولۇق نامى تۆلۈس بولۇشى كېرەك، يەنى Tölis نى تولۇق تەرجىمە قىلغاندا، شەرقىي (شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ) مەمۇرىي رايونىنىڭ باشلىقى دېگەنلىك بولىدۇ»[47] دېگەنىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن 1940 - يىلى ياپونىيىلىك ئالىم ئونا گاۋاخىدېمى «تۇرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ماقالىسىدە Tölis نى «مىللەت» نامى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى رايون نامى سۈپىتىدە چۈشەندۈرۈش كېرەك» دەپ ھېسابلىغانىدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «تۇرا» نى Tölis نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قاراشنىڭ خاتا قاراش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلانىدى.

ياپونىيىلىك يەزى خەنزۇشۇناسلار تۇرالار بىلەن تۈركلەرنى بىر قەۋم، «تۇرا» نى يەنى تۈرك دېمەكتۇر دەپ قارايدۇ. «突厥» دېگەن خەت ئۇرقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا «Türk» دەپ يېزىلغان، غەرب خەنزۇ شۇناسلىرىنىڭ مەنىسى خەنزۇچىدىكى «突厥» دېگەن خەتنى «Türk» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ خىل قاراش ئاساسەن مۇقىملىشىپ قالىدى. مىلادى 1915 - يىلى پېللىئوت «خەنزۇچىدىكى تۈرك دېگەن نامنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە، تۈرك دېگەن سۆزنى «Türk» نىڭ موڭغۇل تىلىدىكى كۆپلۈك شەكلى بولغان «Türküt» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، بۇ سۆز موڭغۇل تىلىدا سۆزلىشىدىغان جورجانلار جورجان خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، غەربىي ۋېي خانلىقىغا قېچىپ بارغاندا خەنزۇلار رايونىغا تارقالغان دەپ قارىغانىدى[48]. ياپونىيىلىك ئالىم خانىداتورۇ ئۆزىنىڭ تۇرالار بىلەن تۈركلەر بىر قەۋم دېگەن قارىشىنى

قىلغانلىقىدىن ئۇيغۇر، تۈرۈك، تۈرك دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ. شۇنا ئۇ ئوناگاۋاخدەبمىنىڭ قارىشىغا قارىتا «تارىخشۇناسلار تۈرا دېگەن سۆزنى «Türk»، نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، تۈرك موڭغۇل تىلىدىكى كۆپلۈك شەكلى «Türküt» نىڭ، يازما شەكلى دەپ ھېسابلايدۇ. گەرچە ئۇنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلىدە پەرق بولسىمۇ، تۈرا بىلەن تۈرك دېگەن سۆزنىڭ ھەر ئىككىسى «Türk» دېگەن نامدىن كەلگەن[49]» دېگەنىدى. ئېلىمىز ئالىمى ماچاڭشۇ «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» دېگەن ئەسىرىدىمۇ «تۈرا دېگەن نامنىڭ ئەسلى ئاھاڭى تۈرك بولۇپ، 突厥 نىڭ ئەسلى ئاھاڭى بىلەن ئوخشاش. ھالبۇكى تۈرا دېگەننى كەڭ مەنىدىكى تۈرك دېگەن نام دەپ قاراشقا بولىدۇ»[50] دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ تۈرالار تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا تۈرك دېمەكتۇر دېگەن قاراشتۇر.

يەنە بىر خىل قاراشمۇ بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىقى بەزى غەرب خەنزۇشۇناسلىرى تەشەببۇس قىلىدۇ، ئۇلارمۇ تۈرالار بىلەن تۈركلەرنى بىر مىللەت دەپ قارىسىمۇ، ئەمما «ئۇغۇزلار Ⅵ ئەسىردە جۇڭگودىن قارا دېڭىزغىچە بولغان جايلاردا، بىر كۆچەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئېلىدە ياشىغان ئۇلۇغ مىللەتنىڭ ئومۇمىي نامىدەك قىلىدۇ»[51] دەپ ھېسابلايدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ تۈرك خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى «ئومۇمىي ئۇلۇغ خەلق» يەنى تۈركلەر بىلەن، تۈرالارنىڭ ھەممىسى ئوغۇزلار (يەنى تۈرالار) غا مەنسۇپ دېگەنلىكتۇر. بۇ قاراشقا ئاساسەن، ئۇلار «تۈركچە مەڭگۈ تاشلاردىكى تۈرك دېگەن سۆزنى ئىرقىي مەنىسى بار دېگەندىن كۆرە، سىياسىي مەنىگە ئىگە دېگەن تۈزۈك»[52] دەپ ھېسابلىغانىدى. ئۇلارنىڭ نەزەرىچە «ئوغۇز مىللەت نامى، تۈرك ئوغۇزلىرى قۇرغان كۆچمەن چارۋىچىلار دۆلىتىنىڭ نامى يەنى سىياسىي جەھەتتىكى نام ئىدى.»[53] بۇ شەرق ئالىملىرى

نىڭ تۇرالارنى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا تۈركلەردۇر دېگەن قارىشىنىڭ ئەكسى بولۇپ، بۇمۇ بىر خىل تۈركلەر تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا تۇرا (ئوغۇز) لاردۇر دېگەن قاراشتۇر.

يۇقىرىدىكى ئىككى خىل قاراش بىر - بىرىگە ئوخشاشمىسمۇ ماھىيەتتە بىر بولۇپ، يەنى ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى تېلىلار بىلەن تۈركلەرنى بىر مىللەت دەپ قارايدۇ. بۇ مىللەتنىڭ نامى تۈركمىدى؟ ياكى ئوغۇز (تۇرا) مىدى؟ دېگەن مەسىلىگە كەلسەك بۇ ئانچە مۇھىم ئەمەس. مەسىلەن، تۇرا تۈرك دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئوناگاۋاخىدېمى مۇنداق دەيدۇ: «قىياسىمچە، ئاشنا (تۈركلەرنىڭ قاغانلىرىنىڭ فامىلىسى) ئۇرۇقىنىڭ مەنبەسىمۇ تۇرالارغا مەنسۇپ بولۇشى كېرەك.»[20] ھالبۇكى، تۈرك ئوغۇزلارنىڭ قۇرغان دۆلەتلىرىنىڭ نامى دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلىدىغان بارتولد (Barthold) «ئوغۇزلارنىڭ تۈركلەر ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق»[21] دەپ قارايدۇ. تارىخشۇناسلار تۇرالار بىلەن تۈركلەرنىڭ تۈركىي تىلى ئۇرۇپپىسىغا مەنسۇپلۇقىنى ئاللىبۇرۇن مۇقىملاشتۇرغاچقا، كۆپ ھاللاردا ئۇلار تۇرالار بىلەن تۈركلەرنى ئاساسەن تۈرك دەپ ھېسابلاۋاتىدۇ.

تۇرالار تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا تۈركلەردۇر دەپ قاراپ، ئۇلارنى تۈركلەردىن ئۆزگىچە بىر مىللەت دەپ قارالماسلىقتا، مېنىڭچە ئاساسلىقى ئۇرقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىكى تۆۋەندىكى ئىككى جۈملىگە ئاساسلىنىلغان: «تۈركچە كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ شىمالىي يۈزىدىكى تۆتىنچى قۇرىدا «توققۇز ئوغۇزلار ئەسلىدە ئۆز خەلقىم ئىدى، جاھان قالايمىقانلاشقانلىقى ئۈچۈن، (بىز بىلەن) دۇشمەنلەشتى» دېيىلگەن؛ «تۈركچە بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرقىي

يۇزىدىكى 29 - قۇردا: «توققۇز ئوغۇزلار مېنىڭ ئۆز جەلقىم ئىدى، جاھان قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ۋە ئەجدەد ئاداۋەت ساقلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن بىزگە دۈشمەن بولدى»(11) دېيىلگەن. مەڭگۈ تاشتا تەخمىنەن مىلادى 715 - يىلى توققۇز ئوغۇزلار تۈركلەرنىڭ بەگچور قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى، ئەكسىنچە يىلى بەگچورنىڭ ئىسيانچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە ئائىت ئەھۋاللار سۆزلەنگەن. بىلگە قاغان بەگچورنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان تۈرك قاغانى ئىدى. مەڭگۈ تاش تېكىستىدىن ئېلىنغان بۇ ئەكسى جۈملە سۆز بىلگە قاغاننىڭ ئۆز سۆزى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەمەلىي خاتىرە دەپ ئىشىنىشكە بولىدۇ. بىلگە قاغان ئوغۇزلار بىلەن تۈركلەرنى بىر قەۋم دەپ قارىپ، ئوغۇزلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىنى جاھاننىڭ قالايمىقانلىشىشى دەپ ھېسابلىغان. ئوغۇزلار بىلەن تۈركلەر راستتىنلا بىر قەۋمۇ؟ بىلگە قاغانىنىڭ ئوغۇزلار بىلەن تۈركلەر بىر قەۋم دېگەن قارىشىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟

تۈرالار بىلەن تۈركلەر ھەرگىزمۇ بىر قەۋم ئەمەس. بىرىنچىدىن، تۈرالار بىلەن تۈركلەرنىڭ ياشىغان ئورۇنلىرى ئوخشاش ئەمەس. «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە جورجان خانلىقى دەۋرىدە تۈركلەر «ئالتۇن تاغنىڭ كۈنگەيىدە تەرىپىدە»، «قوچۇنىڭ شىمالىدىكى تاغدا» دېيىلگەن. («سۇيىنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «ئەسىرلەر بويى ئالتۇن تاغدا»، «قوچۇنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان» دېيىلگەن؛ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «ئالتۇن تاغنىڭ كۈنگەيىدە تەرىپىدە»، «قوچۇنىڭ غەربىي شىمالىدا» دېيىلگەن. بۇ جاي شەرقىي تېيانشان تاغ تىزمىسى بىلەن ئالتاي تېغىنىڭ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ). ھالبۇكى ئەينى ۋاقىتتا تۈرالار (قاڭقىللار) ئاساسەن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى

موڭغۇل دالاسىدا ئولتۇراقلاشقانىدى. قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسى غەربكە كۆچكەنىدىن كېيىن، تۈركلەرنىڭ زېمىنلىرى قاڭقىللارنىڭ زېمىنلىرى بىلەن قوشنا بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئورۇنلىرى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايتتى. ئەكسىنچىدىن، تۈرالار بىلەن تۈركلەرنىڭ ھەر ئىككىسى تۈركىي تىلداسۆزلەشسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ شېۋىلىرى ئوخشاشمايتتى(57)؛ تىلىنىڭ ئوخشاشلىقى ياكى ئوخشىماسلىقى، مىللەتنى پەرق لەندۇرۇشتە كەم بولسا بولمايدىغان پايدىلىنىش ئۇلۇغچىمى بولسىمۇ، لېكىن بۇ مۇتلەق دەرىجىدە ئەھمىيەتكە ئىگە دېگەنلىك ئەمەس. چۈنكى تارىختا بولۇن ياكى ھازىر بولۇن بىر خىل تىلدا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ باشقا - باشقا مىللەت ھېسابلانغانلىقىغا ئائىت مىسالىلار ناھايىتى كۆپ. ئۇچىنچىدىن، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئالغاندا تۈركلەرمۇ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ تۇمۇر ئېرىتىش تېخنىكىسى ئەينى ۋاقىتتا ئالاھىدە تەرەققىي قىلغانىدى، ئۇلار جورجانلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغانىدىن كېيىن، جورجان ئاقسۆڭەكلىرى ئۇچۇن مەخسۇس تۇمۇرچىلىك قىلغاچقا، «بازغانچى قۇللار» دەپ ئاتالغانىدى. ھالبۇكى قاڭقىللار بولسا «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قېتىلمىغان كۆچۈپ يۈرگەن»، ئاساسلىقى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى، قول سانائەت جەھەتتە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ياساشتىن ئىبارەت ياغاچچىلىق سانائىتى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغانىدى، مەسىلەن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيەنشىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 399 - يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قاڭقىللارغا جازا يۈرۈش قىلغانىدا، بىر قېتىمدىلا ئىككى تۇمەندىن ئارتۇق ئېگىز چاقلىق ھارۋىنى غەنىيمەت ئالغانىدى. «قاڭقىل» لارنىڭ مىللەت نامىي ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى

ياساش ۋە تۈنى ئىشلىتىشتىن كەلگەنىدى. تۈركلەر تۆمۈر تاۋلاش بىلەن، قاڭقىللار ھارۋا ياساش بىلەن نام قازانغانىدى، روشەنكى بۇ ئىككىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايتتى، تۈرك خانلىقىدىن كېيىن تۈركلەرنىڭ تۆمۈر تاۋلاش سانائىتى بىلەن تۈرالارنىڭ ھارۋىچىلىق سانائىتىگە ئائىت باشقا مەلۇمات ۋە خاتىرە بولمىسىمۇ، ئەمما ئىككىسىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بۇنداق پەرقى يەنىلا مەۋجۇت بولغانىدى، يەنە كېلىپ تۈرالار بىلەن تۈركلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدىمۇ خېلى زور پەرق بار ئىدى. تۈركلەر كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغانىدى، «ئۇلار مۇڭاپىق بىر كۈننى تاللاپ، ئۆلگۈچىنىڭ مىڭەن ئېتى ۋە كىيىم - كېچەك لىرىنى ئېلىۋالغان ھەمدە ئۆلۈكنى كۆيدۈرۈپ كۈلىنى دەپنە قىلغان» («جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»). ھالبۇكى تۈرالار بولسا جەسەتىنى كۆمۈپ دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان، قاڭقىللار «جەسەتىنى ئازگالغا تاشلاپ قويۇپ كۆمىمگەن» («ۋەينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»)، تۈرالار «ئۆلگۈچىنى كۆمۈپ دەپنە قىلىدۇ» («سۇينامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە»). قاڭقىللار بىلەن تۈرالارنىڭ دەپنە قىلىش ئۇسۇلىدا پەرق بولسىمۇ، ئەمما كېيىنكىسى ئالدىنقىسىدىن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئاساسەن كۆمۈپ دەپنە قىلغان، بۇ تۈركلەرنىڭ «جەسەتىنى كۆيدۈرۈش» ئۇسۇلى بىلەن زادىلا ئوخشاشمايدۇ. ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تارىخلارنىڭ «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» لىرىدە تۈركلەرنىڭ تۇي - تۆكۈن ئادەتلىرى جاتىرىلەنمىگەنىدى. «سۇينامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە» دە تېلىلار بىلەن تۈركلەرنىڭ تۇي - تۆكۈن جەھەتتىكى ئادەتلىرىنىڭ پەرقى ھەققىدە «(تۈرالاردا) ئەرلەر تۇي قىلغاندىن كېيىن ئايال تەرەپنىڭ ئۆيىگە بېرىپ تۇرىدۇ، پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن ئۆز ئۆيىگە قايتىپ كېلىدۇ»

دەيىلگەن. تۇي - تۇكۈن، دەپنە مۇراسىم ئادەتلىرى. مىللەت
نىڭ روھىي ھالەت تۈزۈلۈش ئومۇملۇقىدىكى مۇھىم ئەزمۇن،
ئۇ ھەرقانداق بىرەر مىللەتنىڭ تارىخىدا بىرقەدەر مۇھىم
بولغاچقا، ئەزەلدىن مىللەتنى پەرقلەندۈرۈشتىكى مۇھىم
ئاساس بولۇپ كەلگەنىدى. مىللەتشۇناسلار بىزگە مىللەت
ئۇقۇمى يەنى ئورتاق بىرلىكتىكى ئەزالارنىڭ ھەممىسىنىڭ
ئۆزلىرىنى بۇنداق روھىي ھالەت ئومۇملۇقىغا مەنسۇپ دەپ
ھېس قىلىشى. «مەدەنىيەت ئومۇملۇقىدا ئىپادىلىنىدىغان روھىي
ھالەت تۈزۈلۈش ئومۇملۇقى» دىن ئىبارەت بۇ مىللەت
ئامىلىنىڭ يادروسى دەيدۇ. تۇرالار كۆچلۈك مىللەت
ئۇقۇمىغا ئىگە، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تۇرا دېگەن مىللەت
نامى بار. ئۇلار مەيلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئولتۇراق
لاشقاندا بولسۇن ياكى يىراقتىكى كۆكئارتنىڭ غەربىدە
ئولتۇراقلاشقاندا بولسۇن، ئۆزلىرىنى يەنىلا تۇرا دەپ
ئاتىغانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى يەنىلا تۇرا دەپ ئاتىغانلىقىنى
خارلانغانلىق دەپ ھېسابلىمىغان. مەسىلەن، تۇرالارنىڭ
سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ باشلىقى يانۇن قاغان دەپ
ئاتىلىپ 10 يىلدىن كېيىنمۇ ئۆزىنى يەنىلا «مەن تۇرا قوۋمىدىن»
(«يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ كېيىنكى
قىسمى) دېگەنىدى. سۇي، تاڭ سۇلالىسىدىكىلەرمۇ ئۇلارنى
تۇرا دەپ ئاتىغان. «سۇينامە» بىلەن «كونا تاڭنامە» دە ئۇلار
ئۇچۇن تۇرالار قىسسىنى تۇرغۇزۇلغانىدى. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى
زىنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا تۇرا «تېلى» دەپ، تۇركىنى «تۇرك»
دەپ، ئىككىسىنى ناھايىتى ئېنىق ئايرىپ، تۇرالارنى تۈرك
دەپ، تۇركلەرنى تۇرا دەپ زادىلا ئارىلاشتۇرۇۋەتمىگەنىدى.
ياپونىيىلىك خەنزۇشۇناسلارنىڭ تۇرالار تېگىنى - تەكتىدىن
تۇركلەردۇر دەپ، نام جەھەتتە تۇرالار بىلەن تۇركلەرنى بىر -
بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋېتىشىنىڭ تارىخىي كىتابلاردا ھېچقانداق

ئاساسى يوق، سېن جوڭمىيەن ئەيەندى مۇنداق دەيدۇ: «ما چاكشۇ ئەپەندى ئېيتقاندەك، ئىككىسى «Türk» دەپ تەرجىمە قىلىنسا ھەمدە بۇ ئىككى نام ئەينى ۋاقىتتا ئۇخشاش قوللىنىلغان بولسا، سۆزدە ئۇلارنى قانداق پەرقلەندۈرۈش تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدىغان ئىش بولۇپ قالىدۇ. بولۇپمۇ «突» خېتى لەۋ تاۋۇشى ئاملىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، «铁» خېتى بولسا ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ، «铁» خېتىنىڭ ئوقۇلۇشىنى «Tür» دەپ تەڭلەشتۈرۈش شەكىل جەھەتتە زورۇقسانلىق.» (۞ شۇنىڭدەك تۈركىنى ئوغۇزلار قۇرغان دۆلەتنىڭ نامى دەپ قارىشىنىڭمۇ ئاساسى كەمچىل. چۈنكى مىلادى 630 - يىلى شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن جەنۇبقا كۆچۈپ بېرىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان تۈركلەرنىڭ 10 تۇمەندىن ئارتۇق ئادىمى ئۆزلىرىنى ئوغۇز دېمەي، يەنىلا تۈرك دەپ ئاتىغان (تاڭ سۇلالىسىمۇ ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىغان) ئىدى. قىسقىسى، تېلىلارنى تېڭگى - تەكتىدىن تۈركلەر دەپ، تۈركلەرنى تېڭگى - تەكتىدىن تۈرالار دەپ، ئۇلارنى نام جەھەتتە ئاردلاشتۇرۇۋېتىش، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە پۈتۈلگەن تارىخىي كىتابلارغا پۈتۈنلەي زىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۈرالار بىلەن تۈركلەرنىڭ مىللەت ئارا پەيدا - زىيان توقۇنۇشى جورجان خانلىقى دەۋرىدىلا ئېپادىلەنگەنىدى. ئەينى ۋاقىتتا قاڭقىللار جورجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن چۆللۈكنىڭ شىمالىي بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا جورجان خانلىقى بىلەن كەسكىن كۈرەش ئېلىپ بارغانىدى. ھالبۇكى تۈركلەر بولسا «ئالتۇنتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە»، جورجان ئاقسۆڭەكلىرى ئۈچۈن تۆمۈر تاۋلاپ، «بازغانچى قوللار» غا ئايلىنىپ، قاڭقىللارنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى كۈرىشىگە باشتىن - ئاياغ قاتناشمىدى. مىلادى 546 - يىلى (غەربىي ۋېي سۇلالىسى

پادىشاھى ژىلدىنىڭ داتۇڭ 12 - يىلى) جۇڭغارىيە ئويماندىقىدىكى تۇرالار (يەنى قاڭقىللارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى) 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى شەرقە جورجانلارغا قارشى يۈرۈش قىلغاندا، تۇركلەرنىڭ باشلىقى تۇمەن قول ئاستىدىكىلىرىنى باشلاپ، ئۇلارغا زەربە بېرىپ، تۇرالارنى ئەل قىلىدۇرغان، شۇنىڭدەك بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن جورجان قاغانىغا «قۇدىلىشىش» تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. تۈرك خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇركلەر ھۆكۈمران مىللەت، تېلىلار ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەت بولغاچقا، پۈتكۈل تۈرك خانلىقى دەۋرىدە تۇرالار بىلەن تۇركلەر ئۇزۇنارا قارىمۇقارشى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. تۇركلەر ئىنتايىن شەپقەتسىز ۋاستىلەر ئارقىلىق تېلىلارنى تالان - تاراج قىلغان ۋە باستۇرغان. ھالبۇكى تېلىلار تۇركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشنى بىر كۈنمۇ توختىتىپ قويمىغان (بۇ كىتابنىڭ XIV—XI بابلىرىدىن كۆرۈڭ). مىلادى 630 - ۋە 745 - يىلى ئالدىنقى ۋە كېيىنكى شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشنىڭ ئۆزى. تۇرا قوۋملىرىنىڭ قوزغىلىپ كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. تۇرالارنىڭ تۇركلەر بىلەن بولغان قارىمۇقارشىلىقى ۋە تۇركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى، تۇرا قوۋملىرىنىڭ تۇركلەردىن كەلگەن مىللىي زۇلۇمنى ئورتاق ھېس قىلغانلىقىنى، ئۇلاردا زۇلۇمغا ئۇچراشتەك ئورتاق مىللىي تەقدىر بارلىقىنى، تۈرك لەرنىڭ مىللىي زۇلمىدىن قۇتۇلۇشنىڭ تۇرا قوۋملىرىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇلار تۇرا خەلقىنىڭ مىللىي ئېڭىدا ئەڭ مەركەزلىك ئىپادىلەنگەنىدى. يۇ نۇقتىنى سۆيۈ ۋە تاڭ سۇلالىسىدىن ئىبارەت ئىككى سۇلالىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىمۇ ئاھايىتى ئېنىق كۆرۈپ يەتكەچكە، ئۇلار تۈرك خانلىقىغا زەربە بېرىشتە، دائىم تۇزالارنىڭ تۈركلەرگە

قارشى كۆرىشنى قوللىغاندى. بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسى تۇرا قوۋملىرىنىڭ كۆرىشىگە ھەربىي يارەمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ تەرەپلىمە يارەملەرنى بەرگەندى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن ئۇچىنچى يىلى (مىلادى 629 - يىلى) تۇرالارنىڭ سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ باشلىقى يانۇنىڭ سىرتاردۇش خانلىقىنى قۇرۇشى، تاڭ تەيزۇڭنىڭ زور كۈچ بىلەن مەدەت بەرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئالدىنقى شەرقىي تۇرك خانلىقىنىڭ تېزلىكتە مۇنقەرز بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەندى. ئالدىنقى شەرقىي تۇرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى تۇرالار بىلەن تۇركلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى مىللەت، ئۇلاردا ئوخشاشمىغان مىللىي مەنپەئەت بارلىقىنى چىقىش قىلىپ، ئۇلارغا قارىتا بۆلۈپ باشقۇرۇش سىياسىتىنى قوللانغاندى. ھەمىشە مەلۇمكى، ئالدىنقى شەرقىي تۇرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، تۇركلەرنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ سىرتاردۇشلار باشچىلىقىدىكى تۇرا قوۋملىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان ۋە ھەربىي يۇرتقا قېچىپ بارغانلىرىدىن باشقا، چۆللۇكنىڭ جەنۇبىغا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانلىرىدىن يەنە 10 تۈمەندىن ئارتۇق ئادەمى بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى ۋېن يەنبونىڭ تەكلىپى بويىچە چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدا تۇرك ئايماق - ۋىلايەتىنى تەسىس قىلىپ ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندى. بۇ ۋاقىتتا سىرتاردۇشلار باشچىلىقىدىكى تۇرا قوۋملىرى چۆللۇكنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقاندى. تاڭ تەيزۇڭ يارلىق چۈشۈرۈپ «چۆللۇكنىڭ شىمالىنى سىرتاردۇشلار باشقۇرۇۋاتىدۇ، ئۇلارنىڭ جەنۇبىدا تۇركلەر تۇرۇۋاتىدۇ، ئۇلاردىن ئۆزئارا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقانلىرى بولسا كەچۈرمەستىن ئۇلۇمگە ھۆكۈم قىلىش كېرەك» («يېڭى تاڭنامە». ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»نىڭ كېيىنكى قىسمى»)

دېگەندى. سىر تاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارنىڭ زېمىنلىرىدا ئالتە ۋىلايەت، يەتتە ئايماق تەسىس قىلىپ، يەنىمۇ تۇتۇق مەھكىمىسى ئارقىلىق ئۇلارنى ئىدارە قىلغاندى. ھالبۇكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى تۇرك ئايماق-ۋىلايەتلىرى بولسا خانگاي تۇتۇق مەھكىمىسى ئارقىلىق ئىدارە قىلىنغاندى. بۇ خىلدىكى رايونلارغا بۆلۈپ باشقۇرۇش ۋەزىيىتى مىلادى 682 - يىلى قۇتلۇق سىلگە قايتا دۆلەت قۇرغان (يەنى كېيىنكى شەرقىي تۇرك خانلىقى) غا قەدەر داۋام قىلدى. ئەگەر ئىلىك قاغانىنىڭ دۆلىتى مۇنقەرز بولغان ۋاقىتتىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، تۇرا قوۋملىرى بىلەن تۇرك قوۋملىرىنىڭ چوڭ چۆللۈكنى پاسىل قىلىپ بۆلۈنۈپ ئولتۇراقلاشقان ۋاقتى 50 يىلدىن ئاشىدۇ. بۇنىڭدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرالار بىلەن تۇركلەرنىڭ ئايرىشىنىڭ ناھايىتى ئېنىق بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دەرۋەقە تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇرالار بىلەن تۇركلەرگە بۇنداق بۆلۈپ باشقۇرۇش سىياسىتىنى قوللىنىشتا، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرىنى قوشۇۋېلىپ، موڭغۇل دالاسىدا تاڭ سۇلالىسىگە رەقىب بولىدىغان كۆچمەن چارۋىچى چوڭ دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بولسىمۇ، ئەمما بۇ يەنە بىر تەرەپتىن، تۇرالار بىلەن تۇركلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان مىللىي ئاڭ ۋە مەنپەئەتكە ئىگە مىللەت ئىكەنلىكىنى چۈشەنىدۇ-رۇپ يېتىدۇ.

نىھايەت، تۇرالار بىلەن تۇركلەر بىر مىللەت ئەمەس ئىكەن، لېكىن ئۇچۇن بىلگە قاغان مەڭگۈتېشىدا قايتا - قايتا قىلىپ: «توققۇز ئوغۇزلار ئەسلى مېنىڭ ئۆز خەلقىم ئىدى» دېيىلىدۇ؟ «جۇڭنامە» تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن تۇرك لەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەت بىزنىڭ بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشىمىزنى يېپ ئۇچى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ:

«جۇنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە: «تۇركلەرنىڭ ئەجدادى سەگ دۆلىتىدىن، يۇ دۆلەت ھونلارنىڭ شىمالىدا ئىدى»، دەسلەپكى ئەجدادىنىڭ ئىسمى ئىل نىشاچور، نىشاچوردىن تۆت ئوغۇل تۇغۇلۇپتۇ. «ئۇلاردىن بىرى ئاق ياۋا غازغا ئۇزگىرىپ كېتىپتۇ، بىز ئوغۇلنىڭ دۆلىتى ئاباقان دەرياسى بىلەن كېيىم دەريانىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، نامى قىرغىز ئىكەن، يەنە بىر ئوغۇلنىڭ چۇاكىم دەريانىڭ بويىدا بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى چۇاكىمىش تېغىنى ساقلايدىكەن»، «ئۇكلىرى بىرلىكتە چوڭ ئاكىسىنى ئۆزلىرىگە ھۆكۈمدار قىلىپ، ئۇنىڭغا تۇرك دەپ نام بېرىپتۇ. ئۇنىڭ ئىسمى «نارتۇغلاشاد ئىدى» دېيىلگەن، ما چاڭشۇ ئەپەندىنىڭ دەللىلىشىگە ئاساسلانغاندا، يۇقىرىقىسى دەريالار ھازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى يەنسەي دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىدا ئىكەن. ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، نەقىل ئېلىنغان باياندىكى قىرغىزلارنى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، يەنى «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن ئاق تاغنىڭ ئەتراپىغا تارقالغان تۇرالارنىڭ خاككاس قەبىلىسى ئىدى. تۇرالارنىڭ خاككاس قەبىلىسى بىلەن تۇركلەر ئىل نىشاچورنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر. يۇ رىۋايەتتىن قارىغاندا، تۇرالار بىلەن تۇركلەردە ناھايىتى يىراق قەدىم زاماندا ئورتاق ئېتنىك مۇناسىۋەت بارىدەك قىلىدۇ. يۇ رىۋايەت تۇركلەر ئارىسىدىلا تارقالغان بولۇشى مۇمكىن (ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تارىخىي كىتابلارنىڭ «تېلىلار ھەققىدە قىسسە» لىرىدە يۇ توغرىسىدا خاتىرە يوق). بىلكە قاغان ئېيتقان «ئۆز خەلقىم» دېگەن سۆز، ئورتاق ئەجدادى ئورتاق قانداشلىقنى كۆرسەتسە كېرەك، ئۇ يۇنداق ياكى ئۇنداق خىلدىكى رىۋايەتكە ئاساسلانغان بولۇشى مۇمكىن. بىلىش كېرەككى بىز دەۋاتقان مىللەت، مەركىزىلىق نەزەرىيىگە ئاساسەن، تارىختا شەكىللەنگەن ئورتاق تېررىتورىيە، ئورتاق

تىل، تۈرتاق ئىقتىساد ۋە تۈرتاق مەدەنىي تۇرمۇش ئالاھە
دىلىكىگە ئىگە ئادەملەرنىڭ ئومۇمىي برلىكىگە قارىتا بېرىلگەن
قانۇنىق ئىلمىي مەنىگە ئىگە نامنى كۆرسىتىدۇ. بىلگە قاغانىدا
بۇنداق ئىلمىي مىللەت ئۇقۇمىنىڭ بولۇشىنى مۇمكىن ،ئەمەس،
شۇڭا بىز دەۋاتقان مىللەت بىلەن ئۇ ئېيتقان «قوۋم» نىڭ
ھېچقانداق ئومۇملۇقى يوق. تۈركلەر بىلەن تۈرالار ناھايىتى
يىراق قەدىم زاماندا مەنبەداش بولسىمۇ، ئەمما مىللەتلەرنىڭ
تارىخىدا مەنبەداش مىللەتنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىشى يەنى
قەدىمكى بىر مىللەت ناھايىتى مۇرەككەپ ئىجتىمائىي تەرەققىيات
جەريانى ئىچىدە ئىككى ياكى بىرقانچە مىللەتلەرگە بۆلۈنۈپ
كەتكەنلىكىگە دائىر مىساللار ناھايىتى كۆپ. ئەگەر بىز سۆز،
ئاڭ سۈلالىلىرىنىڭ كلاسسىك كىتابلىرىدىكى تۈرالار بىلەن
تۈركلەرنى ئايرىم - ئايرىم مىللەتنىڭ تۈرتاق برلىكى دەپ
قارىغان مول ۋە قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە ماتېرىياللارغا
سەل قاراپ، تۈرقۇن مەڭگۈتاشلىرىدىكى مەنىنى گادىرماش
بىرئەچچە جۈملىگە ئاساسلىنىپلا، تۈلارنى بىر مىللەت دەپ
ھۆكۈم قىلساق، ئۇنداقتا بۇ بەك بىر تەرەپلىمە بولۇپ قالماما
دۇ؟ ئەلۋەتتە تۈرالار بىلەن تۈركلەر بىر خىل تىلدا سۆزلىنە
شىدۇ، تۈلارنىڭ ھەممىسى تۈزلىرىنى بۆرە ئەسلىدىن دەپ
ئاتايدۇ. ئەمما بۇلارنى تۈلارنىڭ بىر قوۋملۇقىنى ھۆكۈم
قىلىشنىڭ ئاساسى قىلىشقا بولمايدۇ.

تۆۋەندە بىر ئىككىنچى مەسىلىنى يەنى «تۈرالار» مىللەتـ
نىڭ خاس نامىمۇ ياكى نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنى تۆز ئىچىگە
ئالغان مىللەتنىڭ ئومۇمىي نامىمۇ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە
توختىلايلى. دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا تۈرالارنى مىللەتنىڭ
خاس نامى ئەمەس دېگەن قاراشنى ئەسەببۈس قىلىدىغان
بۆرك تارىخىي ماتېرىياللىرى بار.(٥) تۈلارنىڭ ئاساسلىق دەللىلىرى
ئۇچ تۈرلۈك: بىرىنچى، ۋەكىلەر تۈرا تۈرقىنىڭ نامى بولسا، تۈركچە

مەڭگۈتاشلاردا نېمىشقا چېلىقمايدۇ؟» ئىككىنچى، «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە تۇرالار ناھايىتى كەڭ جايلارغا تارقالغان. قەبىلە سانى 40 تىن كەم ئەمەس دېيىلگەن، بۇنىڭ دىن ئۇلارنىڭ مىللەتنىڭ خاس نامى ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ؛ ئۇچىنچى، «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇرۇق، قوۋمى ھەممىدىن كۆپ»، «نامىلرى ھەر خىل بولسىمۇ، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ تۇرا دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن. بۇ سۆزنىڭ ئورامىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ تەركىبىنىڭ ئىنتايىن مۇرەككەپلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ(11).

دەرۋەقە، ئورقۇن مەڭگۈتاشلىرىدا تۇرا دېگەن نام ئۇچرىمايدۇ، «ئوغۇز» دېگەن ناملا ئۇچرايدۇ. ئەمما مەڭگۈ تاشلاردا تۇرا دېگەن نامنىڭ ئۇچرىمىغانلىقى، ھەرگىزمۇ تۇرا دېگەن نام مىللەتنىڭ خاس نامى ئەمەسلىكىگە سەۋەب بولالمايدۇ، چۈنكى كىشىلەر مۇنداق سوئاللارنى يەنە تېپىلى دېگەن نام مىللەتنىڭ خاس نامى بولمىسا، «سۇينامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «كونا تاڭنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردە نېمە ئۈچۈن تۇرالار ئۇچۇن مەخسۇس قىسسە تۇرغۇزۇلغان؟ سۇي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىەنباۋ يىللىرىغىچە يەنى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان 200 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، نېمىشقا «تۇرا» دېگەن نام ئىزچىل تۇردە قوللىنىلىپ كېلىنىدۇ؟ نېمىشقا بۇ مەزگىلدە بىرەر تېپىلى قەبىلىسىنىڭ ئۆز نامىنى ئۆزگەرتكەنلىكىنى چېلىقتۇرمايمىز؟ ئەگەر مەڭگۈتاشقا ئاساسەن تېپىلى دېگەن نامنى مىللەتنىڭ خاس نامى دەپ ئىنكار قىلىشقا بولسا، يازما مەنبەلەرگە ئاساسەن تۇرا دېگەن نامنىڭ مىللەتنىڭ خاس نامى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرگىلى بولمامدۇ؟ دېگەن سوئاللارنى ياندۇرۇپ قويالايدۇ. مەڭگۈتاشلاردىكى «تۇرا» دېگەن نامنىڭ چېلىقىشىغانلىق مەسلىسىنى تەتقىق

قىلىشقا توغرا كەلسىمۇ، ئەمما بۇنىڭغا ئاساسەن تۇرا دېگەن نامنى مىللەتنىڭ خاس نامى ئەمەس دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ.

«سۆزىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ھەققەتەن 40 نەچچە ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ شەرقتىن موڭغول دالاسىدىن غەربتە تاكى كاسپى دېڭىزى ئەتراپلىرىغىچە بولغان كەڭ جايلارغا تارقالغانلىقى خاتىرىلەنگەن. قەبىلىلەرنىڭ كۆكتارتنىڭ غەربىگىچە تارقىلىشى قاڭقىللار دەۋرىدىلا باشلانغانىدى. بىراق تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە تارقىلىشى قاڭقىللارنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ يىراقتا ئىدى. تۇرا قەبىلىلىرى تارقالغان جايلارنىڭ كېڭىيىشى، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ كۆچمەنلىك ئالاھىدىلىكىدىن باشقا، ئاساسلىقى ئۇلارنىڭ تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تالان - تاراج قىلىشى، ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنى ئويلىغانلىقى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. مەسىلەن، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «كەيخۇاڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، جىن بېگى گۇاڭ شىمالدىكى نارچى (ئەسلى چىمەن دەپ ئوقۇلسىمۇ، ئەمما خەنزۇچە ئاھاڭى تاڭ تەيزۇڭىنىڭ ئىسمىغا ئوخشاپ قالماسلىقى ئۈچۈن نارچى دەپ ئىلىنغان) لارغا يۈرۈش قىلىپ، بىلگە قاغان (غەربىي تۈركلەرنىڭ تاردۇ قاغانىنى كۆرسىتىدۇ) نى مەغلۇپ قىلغاندا، تۇرالار تارقىلىپ كېتىشتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ خاتىرە تۇرا قەبىلىلىرى سۇي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. تارىختا بىر مىللەت (بولۇپمۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەت) نىڭ ماكانى تەبىئىي سەۋەب (مەسىلەن، تەبىئىي ئاپەت) ۋە ئىجتىمائىي سەۋەب (مەسىلەن، ئۇرۇش ۋە مىللىي

ژولوم، قاتارلىقلار)، توپه يلىدىن، ۋاقتىلىق تۇزگىرىپ تۇرغان ئەھۋالغا قاراپ، تەلىلار نىڭ بىر قىسىم رەزالىرى ياكى تۇروق - قەبىلىلەرنىڭ ئورنىنىڭ تۇزگەرگەنلىكى. ھەتتا يىراق جايلارغىچا كۆچۈپ، كەتكەنلىكى مەۋە بولماق، ئۇلارغا شۇ مىللەتنىڭ بىر قىسمى ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. مەسىلەن، ئىلىمىز موڭغۇللىرىنىڭ تۇرغۇت قەبىلىسىدىن بەش تۇمەندىن كۆپرەك تۇتۇن يىغىلىپ 20 تۇمەندىن ئارتۇقراق كىشى، ئەسلى چارۋىچىلىق قىلىغان جايى ھازىرقى شىنجاڭدىكى تارباغاتاي رايونىدىن مىلادىيە 1616 - يىلى غەربكە كۆچۈپ، نەچچە مىڭ كىلومېتر يول يۈرۈپ، ھازىرقى قارا دېڭىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ۋولگا دەريالىق جويلىرىغا بارغان، ئۇلار 165 يىلدىن كېيىن يەنىلا 1771 - يىلى، چار روسىيىنىڭ زۇلمىغا چىدىمالماي ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن. ئۇلار غەربكە كۆچكەن مەزگىللەردە، مەيلى تورغۇتلار ياكى باشقا مىللەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يەنىلا موڭغۇللار دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ ئورۇنلىرى شۇنچە يىراق جايغا بارغىنى بىلەن غەربكە يۆتكەلگەن بولسىمۇ، ئۇلار باشقا بىر مىللەت دەپ ئاتالمىغان. مەسىلەن، يەنە قىرغىزلارنىڭ كۆپ قىسمى شىنجاڭنىڭ قىزىلسۇ قاتارلىق جايلىرىدا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان، يەنە بىر قىسمى خېيلۇڭجىيانىڭ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇيىتو ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چېيەنلوڭنىڭ دەۋرىدە، مەجبۇرىي كۆچۈرۈۋېتىلگەن، ئۇ ئىككى تارماق قىرغىزلارنىڭ تارىلىقى نەچچە مىڭ كىلومېتر كېلىدىغان، ئۇلارنىڭ ھەممىسى قىرغىز دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا شىمال داغۇر قاتارلىق مىللەتلەرمۇ، شىنجاڭ ۋە خېيلۇڭجىيانىڭ قاتارلىق ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارغا تارقالغان، ئىلىمىزدىكى موڭغۇللار تارقالغان رايونلارنى داھا يىتى، كەڭ دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلار ئاساسەن ئىچكى موڭغۇلغا جايلاشقانلىق باشقا، يەنە لياۋنىڭ، خېيلۇڭجىيانىڭ، جىلىن، گەنسۇ، شىنجاڭ

يولنەن، قاتارلىق جايلارغا تارقالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرى تېلىلارنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇللار دەپ ئاتالمىدۇ، قىسلقىسى، ئىگىلىگەن ئورنىنىڭ كەڭ ۋە تار بولۇشى مىللەتنىڭ پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۆلچىمى ئەمەس.

ئەمدى «سۇينامە» تۇرالار ھەققىدە قىسسە»دە دېيىلگەن «ئۇرۇقى ھەممىدىن كۆپ»، «ئۇرۇق - جەمەتلەرنىڭ نامى ھەر خىل» دېگەن سۆزگە كەلسەك، بۇلار ھەرگىزمۇ «ئۇلارنىڭ تەركىبى مۇرەككەپ» دېگەننى بىلدۈرمەيدۇ. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى يەنە ئالتە «قوۋم» دەپمۇ ئاتالغاندى. ئالتە قوۋمنىڭ ھەربىرى «پالانى ئۇرۇق» دەپ، «12 جەمەت» نىڭ ھەربىرىمۇ «پۇكۇنى ئۇرۇق» دەپ ئاتالغان. «سۇينامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دىكى «ئۇرۇقى ھەممىدىن كۆپ»، «ئۇرۇق - جەمەتلەرنىڭ نامى ھەر خىل» دېگەن سۆزلەرنىلا تۇرالارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۇرۇق - جەمەتلەرنى كۆرسىتىدۇ، باشقا مىللەتنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ.

دەرۋەقە «سۇينامە» تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرە لەنگەن تېلى قەبىلىلىرى، بولۇپمۇ كۆكتارتنىڭ غەربۇ ۋە شەرقىگە جايلاشقان تۇرا قەبىلىلىرى تارىخىغا باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ كىرىپ قالغانلىقىنىڭ ئىزىنى كۆرەلەيمىز. غۇز سودىگەرلىرىنىڭ خاتا مەلۇماتىغا بولغاندىكى ئاساسلىق ئىزچىل بەلگىلىرى بولۇشى مۇمكىن. ھەمدەمنىڭ ئايانكى سۆزى سۆلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتلىكى بىگەگلىكلەر ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ جايلىشىشى توغرىسىدىكى بايانى، قاسانىلىقى قېچى جۇاينىڭ «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنەن خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىدىن كەلگەن. «غەربىي

يۇرتىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن خاتىرىلەر» نى، فېي جۇي «جاڭپىدا بازار نازارەتچىسى بولغاندا، غەربىي يۇرتلۇق غۇز سودىگەرلەرنى زىيارەت» قىلىپ ئېرىشكەن ماتېرىياللار ئاساسىدا يېزىپ چىقىلغان دى. ئۇ ئېيتقاندەك «لياڭجۇنىڭ باي سودىگەرلىرى جاھانكەشتىلەر بولغاچقا، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا ئۇلارنىڭ بىلمەيدىغىنى يوق» («سۇيىنامە. فېي جۇينىڭ تەرجىمھالى») بولغاچقا، ئۇنىڭ كىتابى مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللىق قىممەتكە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ تارىخ ۋە مىللەتنى پەرق ئېتىش قابىلىيىتى يېتەرسىز سودىگەرلەرنىڭ سۆزىنى ئاساس قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭدا بەزى نۇقسانلارنىڭ بولۇشى تامامەن مۇمكىن.

قىسقىسى، تۇرانى مىللەتنىڭ ئومۇمىي نامى دېگەن سۆز كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ. تۇرا دېگەن نامنىڭ مىللەتنىڭ خاس نامى ئىكەنلىكى ئېنىق.

ئىزاھلار:

① ھەن ۋېنلەن يازغان «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىغا ئائىت قىسقىچە تەپلام» (تۇزمىتىلگەن نۇسخا)، ئۇچىنچى بۆلۈم، بەشىنچى بابتىكى «ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى» خەلق نەشرىياتى 1965 - يىل نەشرى؛ فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللاردىن قىسقىچە توپلام» بېرىنچى كىتاب، بېرىنچى، ئىككىنچى باب، مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى ۋە يې چۈن يازغان «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تونۇشتۇرۇش»، خەلق نەشرىياتى 1958 - يىل نەشرى، 23 - بەتكە قارالسۇن.

② ۋاڭ رىۋبې، «دىڭلىڭ مىللىتىنىڭ تارىخى»، (دۆلەتلىك بىيىنىڭ تەتقىقات ئورنىنىڭ «تارىخشۇناسلىق مەجمۇئەسى» ئىلمىي

ئىككىنچى سانىغا بېسىلغان) دا خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىنىلىقلار بىلەن 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى قاغقىل، چىلىلارنىي بىر قوۋم دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ تارىخىنى دىنىلىق دېگەن نام ئاستىدا بايان قىلىغانىدى. سېن جوڭمىيەن ئەپەندى بۇنى نامۇۋاپىق دەپ ھېسابلايدۇ. سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ «دىنىلىق مىللەتلەنىڭ تارىخى» توغرىسىدىكى باھاسى ھەققىدە سېن جوڭمىيەن ئەپەندى يازغان «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» نىڭ ئىككىنچى قىسمىدىكى «رېگىن تاغنامە. توغباتلار ھەققىدە قىسىم» گە ئىزاھ قارالسۇن. جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1958 - يىل نەشرى 747 - بەت.

③ مېنىڭ ئىگىلىشىمچە، ھازىرغىچە تۇرالار بىلەن دىنىلىقلارنىڭ تارىخىنى كۆيغانلارغىچە سۈرۈشتە قىلىپ يېزىلغان ئەسەرلەردىن، پەقەت مېڭ ۋېنتۇڭ يازغان «جۇ، چىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەققىدە تەتقىقات» نامىلىق ئەسەر (لوڭمىن بىرلەشمە كىتاب ئىدارىسى، 1958 - يىل نەشرى) لا بار. مېڭ ئەپەندى «ھونلارنىڭ شىمالىدىكى دىنىلىقلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرالارنىڭ 15 قەبىلىسىنىڭ ھەممىسى ئەسلىدىكى قېزىل دىلارنىڭ ئايرىم بىر قوۋمى، ياكى كۆيغانلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر» دەپ قارىغانىدى («جۇ، چىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەققىدە تەتقىقات» 53 - بەتكە قارالسۇن).

④ «ۋېينامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسىم» دە خاتىرىلەنگەن «شىيانبىلار قاغقىل-دىنىلىقلار دەيىتتى» دېگەن جۈملىدىكى «قاغقىل-دىنىلىق» دېگەن سۆزنى، چەت ئەللەردە تۇنجى بولۇپ يابونىيەلىك ئالىم شىراتورى كۇراكىچى 1923 - يىلى يابونىيەدىكى «تارىخشۇناسلىق ژۇرنىلى» دا ئېلان قىلغان «ھون مىللىتى توغرىسىدا مۇھاكىمە» نامىلىق ماقالىسىدە تىلغا ئالغانىدى (خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى 1936 - يىلى شاڭخەيدىكى جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىغان بولۇپ، جې جيەنمىن

تۇزگەن دەپىلگەن. ئىچكى موڭغۇل داشۆسىدىكى يولداش لىن گەن تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئەسلى ئەسەرنىڭ شىراتورى كۇراكىچىنىڭ ئەسىرى ئىكەنلىكىنى، خې جيەنمىنىڭ تەرجىمە قىلغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان. شىراتورى كۇراكىچىنىڭ ئەسلىدىكى ماقالىسىنىڭ تېمىسى «ھونلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مۇھاكىمە» بولۇپ، دەسلەپتە 1923 - يىلى پارىژدىكى «ئاسىيا ژۇرنىلى» نىڭ 202 - جىلدىغا بېسىلغان، كېيىن «موڭغۇللارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مۇھاكىمە» دەپ ئۆزگەرتىلىپ، شۇ يىلى ياپونىيەدىكى «تارىخشۇناسلىق ژۇرنىلى» نىڭ 18 - سانىغا بېسىلغان، يېقىندا لىن گەن تۇزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1983 - يىل نەشرى 184 — 216 - بەتلەر)، بۇ سۆز دۆلەت ئىچىدە تۇنجى بولۇپ، 1939 - يىلىدىكى «تەل، تارىخ مەجمۇئەسى» نىڭ VI توم، تۆتىنچى قىسىمدا ئېلان قىلىنغان «شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ يۈيۈبىن جەمەتى ھەققىدە» ناملىق ئەسەردە تىلغا ئېلىنغانىدى. شىراتورى كۇراكىچى «قاڭقىل - دىڭلىڭ» دەپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن چۈشەندۈرۈش بەرمىگەنىدى، «شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ يۈيۈبىن جەمەتى ھەققىدە» نىڭ ئاپتورى: «قاڭقىل - دىڭلىڭلار، ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلىتىدىغان بولغاچقا، بۇ ئىككى خەتنى يېزىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ سۈپىتى ئىپادىلىنىپ بېرىلگەنىدى، شۇ سەۋەبتىن قىسقارتىلىپ يەنە قاڭقىللار دەپمۇ ئاتالغان» دەپ قاراپلا، يەنىمۇ ئېنىق بايان قىلمىغانىدى.

⑤ ئىچكىرىگە كۆچۈپ، بىنگجۇ بىلەن دىڭجۇ ئايىمىقىغا بارغان دىڭلىڭلار (ئاساسلىقى دى جەمەتىدىكى دىڭلىڭلار)، تاغلىق دىڭلىڭلار دەپ ئاتالغانىدى.

⑥ لىۋ جىنجى، يازغان «ئومۇمىي تارىخ» غا قارالا.

⑦ جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى تەرىپىدىن يېقىندا نەشر

قىلىنغان تەنىش بەلگىسى قويۇلغان «شىمالىي سۆلالىلەر تارىخى» قاتقاللار ھەققىدە قىسسە» دە بۇ سۆزلەر بار (كىرىتاق بەلگىسىنىڭ ئىچىگە ئېلىنغان)، كەيىنىدىكى قوشۇمچە «تەھقىق خاتىرىسى» دە، «ھەرقايسى نۇسخىلاردا چىقىش ... پەرقلار ... دەيىتتى» دېگەن سۆزلەر چۈشۈپ قالغاچقا، «ۋېيىنسىنامە» 103 - جىلد (يەنى «قاتقاللار ھەققىدە قىسسە» مۇ مۇشۇ جىلدىنىڭ ئىچىدە)، «قانۇنلار قامۇسى» 197 - جىلد (يەنى «قانۇنلار قامۇسى، قاتقاللار») گە ئاساسەن تولۇقلاندى» دېيىلگەن. دەرۋەقە بۇ يەردە دېيىلگەن ھەرقايسى نۇسخىلاردا چۈشۈپ قالغان بۇ سۆزلەر، ئەسلىدىكى «شىمالىي سۆلالىلەر تارىخى، قاتقاللارھەققىدە قىسسە»دەيوق ئىدى، شۇڭا ھازىرقى نۇسخىدىكى «ۋېيىنسىنامە. قاتقاللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «قانۇنلار قامۇسى. قاتقاللار» دا بۇ سۆزلەرنىڭ بولغانلىقىغا ئاساسەنلا، بۇ سۆزلەرنى «شىمالىي سۆلالىلەر تارىخى. قاتقاللار ھەققىدە قىسسە» گە تولۇقلاپ كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تۇتۇشتىكە ئۇرۇنۇشتىمىز. ھېچقانداق ئاساسى يوق.

⑧ نەشىر قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان ئەسىرىم «شىمالىي دىلار ۋە جوڭشەن بەگلىكى» گە قارالسۇن، خېنىي خەلق نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى 67 - 69 - بەتلەر.

⑨ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» نىڭ 94 - جىلدىدىكى پادىشاھ جىن چېڭدىنىڭ شەنخې بەشىنچى يىلىدىكى يارلىقىدا «دۆلەتلىك ئارخىپ دېپىتات ھەمەدىنى دەسلەپتە كانگىيىدە ئولتۇراقلاشىپ كەلگەن بولۇپ، كېيىن جۇڭگوغا كۆچۈپ كەلگەن دەپ كۆرسىتىلگەن، ئەمما گۇاڭدۇڭنىڭ بۇ قارىشى سۇلالىلىسى دەۋرىدە يوقىلىپ كەتكەن ئالاقىدار ئەسەرلەردىن ئىسپاتلىنىپ بولسا كېرەك. ۋېيشۇمۇ بۇ ئەسەرلەرنى كۆرگەن بولسا كېرەك.

⑩ ۋاڭ گوۋېي: «گۇيىفاڭ، خوتەنىي، شەھەر يۇرتلىرى توغرىسىدا مۇھاكىمە». «گۇەنتاڭ تۇپلىمى» 13 - جىلد.

⑪ ۋاڭ گوۋېي: «گۇيىفاڭ، خوتەنىي، شەھەر يۇرتلىرى توغرىسىدا

مۇھاكىمە» ناملىق ئەسىرىدە قىزىل دىلار بىلەن گۈيىغۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ئىنتايىن قىممەتلىك تەكشۈرۈش ۋە تەھلىل ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن دىئالېكتلار بىلەن قىزىل دىلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە توختالمىغانىدى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ گۈيغۇرلار بىلەن كېيىنكى مەزگىلدىكى خۇنىيى، شىەنيۈن، ھونلارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ بىر قىلىپ قويغان سۆزلىرىنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ.

⑫ «دى» ۋە «گۈي» سۆزلىرىنىڭ مەنىسى توغرىسىدىكى چۈشەندۈرۈشنى، نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان ئەسىرىم «شىمالىي دىلار ۋە جوڭشەن بەگلىكى» نىڭ 2 — 3 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑬ بۇنىڭدا ۋالگ گوۋېينىڭ «گۈيغاق، خۇنىيى، شىەنيۈنلەر توغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ئەسىرىدىكى ئەمىنىيە دەۋرىدىكى دىلار بىلەن پەن، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۈيغاقلارنى بىر قاتار دەپ قارىغان قارىشى كۆزدە تۇتۇلغان. ۋالگ گوۋېينىڭ بۇ ئەسىرىدىكى گۈيغاقلار بىلەن كېيىنكى مەزگىلدىكى خۇنىيى، شىەنيۈن، ھون قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر قاتار دەپ قارىغان قارىشىغا كەلسەك، شەكسىز خاتا ئىدى.

⑭ ۋالگ گوۋېينىڭ دىلار يەنى گۈيغاقلار، ئەمىنىيە دەۋرىدىكى دىلار، شىالگ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۈيغاقلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى دېگەن قارىشى، نۆۋەتتە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلىم - ساھەسىدىكىلەرنى تەرىپىدىنمۇ قوبۇل قىلىنغانىدى. گومورو يازغان «جۇڭگو تارىخى» نىڭ بىرىنچى قىسمىدا: «دىلار ئەسلىدە گۈيغاقلارنىڭ ئايرىم بىر تارمىقى ئىدى» دېيىلگەن، سېن جوڭمىيەن يازغان «شىا دەۋرى ۋە شيا مىللىتى» («غەربىي جۇ سۇلالىسى مەدەنىيەت تارىخ مەجمۇئەسى» گە بېسىلغان) دە «مېنىڭ دىققەت قىلىشىمچە 20 نەچچە دى خانىسى، گۈيروگىلاردىن ئەسىر ئېلىنغانىدى، دى (翟) يەنى دىلار (狄) دۇر، گۈيغاقلارنىڭ ئۆزىمۇ دىلاردىن ئىدى» دېيىلگەن. مېڭ ۋېنتوڭمۇ گۈيغاقلار

يەنى دىلار دەپ قارايدۇ. «جۇ، چىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەققىدە تەتقىقات» قا قارالسۇن.

⑮ مۇشۇ كىتابنىڭ II بابىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن چىڭناق ـ سۆگەك پوتۇكلەردىكى پالتامىلەرگە مۇناسىۋەتلىك بايانلارغا قارالسۇن.

⑯ جۇڭبېجۇ: «چىنلىلار ۋە جورجانىلار» شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل نەشرى 3 ـ بەت.

⑰ سېن جوڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى كىتاب 746 ـ بەت.

⑱ «فۇرېن داشۆ ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» IV توم، ئىككىنچى سان.

⑲ «مىللەتشۇناسلىققا ئائىت تەتقىقات مەجمۇئەسى» ئالتىنچى سان.

⑳ سېن جوڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى قىسىم 1059 ـ بەت.

㉑ جاڭ شىڭلياڭ تۈزۈپ ئىزاھلىغان «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار» نىڭ بەشىنچى قىسمىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1978 ـ يىل نەشرى 46 ـ بەت.

㉒ لېۋ يىتاڭ يازغان «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» تا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، تەيۋەن مەركىزىي كىتاب ئىدارىسى نەشرى 77 ـ بەت.

㉓ سېن جوڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى قىسىم 1118 ـ بەت.

㉔ بۇنىڭدا سېن جوڭمىيەننىڭ «تۈركلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى توغرىسىدا بايان» ناملىق ماقالىسى ئاساس قىلىنىغان، «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى قىسىم 1118 ـ بەتكە قارالسۇن، چىنلىڭ سۇلۇ ئەپەندى مىلادى

XII ئەسىرگە ئائىت ئەسەر دەپ ھېسابلايدۇ، ھەرگىزمۇ مىللەتلەر ئىستېتىتوتىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزگەن «مىللەتلەر تەتقىقاتىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» (ئىنكىسنىچى توپلام) نىڭ 160 - بېتىگە قارالسۇن.

㉕ چىەن داشى: «خىلۋەتخانا خاتىرىلىرى» 9 - جىلد، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» ماددىسى.

㉖ «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى تارىخ، جۇغرافىيەگە ئائىت ماقالىلەر مەجمۇئەسى» 404 - بەت. «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» نىڭ 2 - قىسىم 1120 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

㉗ جۇ لىيەنكۈن: «دەشتىلىكلارنىڭ ئىرقى بىلەن تىلى ۋە ئۇلارنىڭ چوللاۋكىنىڭ شىمالىدىكى قوۋملار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»، «جوڭشەن داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1957 - يىلىنىڭ 2 - سانى. «ئىرق» بىلەن «مىللەت» بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئۇقۇم. مىللەت تارىختا شەكىللەنگەن تىل، تېرىتورىيە ۋە ئىقتىسادىي مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىغىدىكى ئادەملەرنىڭ مۇستەھكەم بىرلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ تارىخشۇناسلىق بىلەن مىللەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولۇپ، ئىجتىمائىي پەن كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. «ئىرق» دېگەن بۇ ئۇقۇم ئىنسانلارنىڭ ناشقى بەدەنىڭ قۇرۇلۇشى ئالاھىدىلىكى (تېرىسى قاتارلىقلار) گە ئاساسەن شەكىللەنگەن ئىنسانلار گۇرۇھىغا قارىتىلغان، ئۇ ئانتروپولوگىيىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولۇپ، بىئولوگىيە ئىلمىگە كىرىدۇ. «مىللەت» بىلەن «ئىرق» بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئىلىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جۇلىيەنكۈن ئەپەندى بۇ ماقالىسىدە «ئىرق» بىلەن «مىللەت» دىن ئىبارەت بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان بۇ ئىككى خىل كاتېگورىيىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، بىر قىلىپ سۆزلىگەچكە، ئۇرغۇنلىغان ئۇقىمالار بىلەن خاتا قاراشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغانىدى.

㉘ سەن جوڭسيەن، «دى دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئىزدىنىش»، «تۈرك تارىخىنىڭ ئاتىسى ماتېرىيالارنىڭ توپلىمى» نىڭ ئىككىنچى قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن.

㉙ «جوڭشەن داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1957 - يىللىق 2 - سان.

㉚ جۈملىدىكىلەرنى ئەپەندى «قانۇنلار قامۇسى» دىكى «يېڭى تاڭنامە» دىكى چىللار يەنى تۈرالار دېگەن قاراشقا قوشۇلىدۇ، لېكىن ئۇ قاڭقىللار دېگەن چىللار ئىكىكى مىللەت، بىر مىللەت ئەمەس دەپ قارايدۇ، ئۇنىڭ «قاڭقىللار دېگەن تۈرالار ئايرىم - ئايرىم مىللەت» دەيدىغان قارىشى مانا مۇشۇنى ئاساس قىلغان. قاڭقىللار يەنى چىللار «ۋېينامە، قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»، «يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلۈشتىن تاشقىرى يەنە «ۋېينامە، شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «دىلك يېڭىلىك تەرجىمھالى» ۋە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، «ۋېينامە، شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە شىنجيانىڭ تۆتىنچى يىلى «بىلىق يىلنىڭ 11 - ئىيىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالار ئاقاقىلى باغا كوراگان قول ئاستىدىكى نەچچە يۈزمىڭ چەۋەندازغا باشچىلىق قىلىپ، نەچچە مىليون بۇغلارنى ھەيدەپ، پادىشاھ شىزۇنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنىغا ئاپىرىپ بەردى، پادىشاھ شىزۇ بۇ بۇغلارنى ئىۋۈلاپ قول ئاستىدىكى مۇلازىملىرىغا تارتۇق قىلىپ بەردى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ھالبۇكى، شۇ كىتابتىكى «دىلك يېڭىلىك تەرجىمھالى» دا يولسا، «قاڭقىللارنىڭ ئاقاقىلى قول ئاستىدىكى نەچچە يۈز مىڭدىن كۆپ چەۋەندازلارغا باشچىلىق قىلىپ، نەچچە مىليوندىن كۆپ بۇغلارنى ھەيدەپ ئاپاردى ..... » دېيىلگەن. يەنە «ۋېينامە، گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرىلەر» دە تەيخىنىڭ 22 - يىلى «چىللارنىڭ ئاقاقىلى شۇقا ئۈز قوۋمىلىرىغا باشچىلىق قىلىپ،

ئىسيان كۆتۈردى» دېيىلگەن. ئەمما «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، قاتقللار ھەققىدە قىسسە» دە «قاتقللار جەنۇبقا كۆچۈشنى خالىمىغاچقا، شۇقانى ئۆزلىرىگە ئاقساقال قىلىپ سايلاپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ئىسيان كۆتۈردى» دېيىلگەن، يۇقىرىقىلار قاتقللارنىڭ چىللار ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

㉛ ياپونىيەنىڭ ئالىم ئونوگاۋا خىدىمى «تۇرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە» («شەرقىي ئوكيان تارىخ تەتقىقاتى» نىڭ 1940 – يىلىنىڭ 5 – جىلد، ئىككىنچى نومۇرلۇق سانىغا بېسىلغان، خەنزۇچە تەرجىمىسى «مىللەتلەر تارىخىغا ئائىت تەرجىمە ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ 1978 – يىللىق 6 – سانىغا بېسىلغان) ناملىق ماقالىسىدە: «سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ياشىغان تېلىلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى بىلەن ئۇلاردىن ئىلگىرىكسى دەۋرلەشكەن قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى (قاتقىل قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرىنى كۆرسىتىدۇ) پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىمۇ تەستە ئىزدەپ تېپىشقا بولىدۇ. بۇ قاتقىل دۆلىتى، جورجانلارنىڭ مۇنقەرز بولۇشى ۋە تۈركىلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى قاتارلىق چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ ۋەزىيىتىدىكى زور ئۆزگىرىشلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن، ھالبۇكى تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدىكى گۇللىنىش ۋە زاۋاللىققا يۈزلىنىشىنىڭ ئالمىشىشىمۇ بار ئىدى» دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە ئۇنىڭ تېلىلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرى بىلەن قاتقىللارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرى «پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ» دېگەن بۇ ئۇقتۇمىنى زەرىنىڭ خاتا بولۇشىدىن سىرت، قالغان دەلىللىرى توغرا.

㉜ جۇ ۋېيجو: «چىللار ۋە جورجانلار» 39 – 40 – بەتلەرگە قارالسۇن.

㉝ فەن ۋېنلەن ئەپەندى «تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ توپۇسى كۆپەيگەنلىكتىن، ئەسلىدىكى بار قەبىلىلەردىن سىرت يەنە

يوۋۇرغور قاتارلىق 26 قەبىلە بارلىققا كەلگەن» دەپ قارايدۇ. «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىنىڭ قىسقىچە توپلىمى» ئۇچىنچى بۆلۈم، ئىككىنچى كىتابتىكى «ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى» غا قارالسۇن.

㉞ فېڭ چېڭجۇن: «قاڭقللارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە قۇش، پىشامشان بەگلىكلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ تارقىلىپ كېتىشى»، «غەربىي يۇرت، جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسىنى تەكشۈرۈپ دەللىلەشكە ئائىت ماقالىلەر توپلىمى» غا بېسىلغان، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1957 - يىل نەشرى.

㉟ ئېنىگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، خەلق نەشرىياتى 1958 - يىل نەشرى 91 - بەت.

㊱ ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللىي مەسىلە»، «ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى»، I توم 294 — 295 - بەتلەر.

㊲ لېنىن ياۋخۇا: «مىللەت» دېگەن سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە ئۇنىڭ تەرجىمە نامى ھەققىدە» گە قارالسۇن، «تارىخ تەتقىقاتى» 1963 - يىللىق 2 - سان.

㊳ ستالىن: «مىللىي مەسىلە ۋە لېنىنىزم»، «ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى» I توم، 289 - بەت.

㊴ فېي شياۋ توڭ: «مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەرنى پەرق ئېتىش مەسىلىسى توغرىسىدا»، «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1980 - يىللىق 1 - سان.

㊵ نەشىر قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان ئەسەرنىڭ: «شىمالىي دىيار ۋە جوڭشەن بەگلىكى» گە قارالسۇن، 9 — 12 - بەتلەر.

㊶ نەشىر قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان ئەسەرنىڭ: «شىمالىي دىيار ۋە جوڭشەن بەگلىكى» گە قارالسۇن، 2 — 9 - بەتلەر.

㊷ شىراتورى كۇراكىچى: «توڭۇسلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مۇھاكىمە» نىڭ ئىككىنچى بۆلۈمىدىكى «كېشى غۇزلىرى» غا قارالسۇن.

⑬ ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھاۋارىغا موڭغۇلىيەنىڭ ئۇرگۇن دەرياسى بويلىرىدىن تېپىلغان «تۇرك يېزىقىدىكى كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «تۇرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نى كۆرسىتىدۇ. ھەر ئىككى مەڭگۈ تاشنى تۆنجى بولۇپ خەن رولىن ئەپەندى تېپىپچىقىپ، تەرجىمە قىلغان، ئالدىنقىسى «بېيپىڭ تەتقىقات ئۇرۇنلىرى كەسىپى دوكلاتى» نىڭ VI توم، 6 - سانىغا بېسىلغان، كېيىنكىسى «يۇگوك يېرىم ئايلىق مەجمۇئەسى» نىڭ VI توم 6 - سانىغا بېسىلغان. كېيىن 1937 - يىلى سېن جوڭمىيەن ئەپەندى «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشىغا مۇقەددىمە» نى يازغان («ئۇرېن داشۇ ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ VI توم، بىرىنچى. ئىككىنچى يېرىم لەشمە «سانىغا بېسىلغان»). 1958 - يىلى «تۇرك يېزىقىدىكى كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «تۇرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» يەنە قايتا تەرجىمە قىلىنىغان («تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالارنىڭ توپلىمى» نىڭ ئىككىنچى قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن). ھەر ئىككى مەڭگۈ تاشتا كېيىنكى تۇرك خانلىقى دەۋرىدىكى تېپىلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىياللار بار بولۇپ، كونا ۋە يېڭى «تاڭنامە» دىكى بوشلۇقلارنى تولدۇرىدۇ.

⑭ سېن جوڭمىيەن: «تۇرك» تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى قىسىم: «يېقىنقى مەن ئۇمۇمىيۈزلۈك رەتلەش ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تۇرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردىكى «توققۇز ئوغۇز» ياكى «ئوغۇز» ھەققىدىكى توققۇز تۇرالارنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېنىق بېسىپ چىقتىم»، ئونوگاۋا ئىتتىھامى: «تۇرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە»: «چوڭ لوكمان شەھىرىدىكى تۇرالارنىڭ توققۇز قەبىلە بېتەكچىلىكىدىكى توققۇز تۇرالار» توققۇز ئوغۇزلارغا توغرا كېلىدۇ.»

⑮ ۋاڭ جەنيۈ: «تۇرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر تۆھپىدار بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ تەرجىمىسىگە ئىزاھ»، «ئۇرېن داشۇ ئىلمىي

ماقالىلەر توپلىمى» VII توم، [illegible]
(47)(49)(44)(45) ھالقىغا ئەچىگە ئېلىنىشۇن ئىبنۇلوگاۋا خەتبەسى: «تۇرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە» گە قارالسۇن.

(47) «فۇربىن داشۇ ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» VII توم 1 — 2 - بەتلەرشەرھىسىگە قارالسۇن.

(48) يىللىئوت: «خەنزۇچەدىكى تۈرك دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى» خەنزۇچە تەرجىمىسى «غەربىي يۇرت جەنۇبىي دېڭىزىنىڭ تارىخى» جۇغراپىيەسىنى تەكشۈرۈپ دەللىلەشكە ئائىت تەرجىمىلەر ماقالىلەر توپلىمى» ئاپتونۇم كىتاب ئىدارىسى 1962 - يىل نەشرى 48 - بەت.

(50) ما چاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» 88 - بەت.

(51) «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى» تۈرك ماددىسى، ئونوكاۋا خەتبەسىنىڭ «تۇرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە» نامىدىن ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(52) «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى» خۇز (Ghuz) ماددىسىنى ئونوكاۋا خەتبەسىنىڭ «تۇرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە» نامىدىن ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(53) سېن جۇڭمىيەن قايتا ئىزاھلىغان: «تۈرك يېزىقىدىكى كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن.

(57) (سوۋېت ئىتتىپاقى)ل. پوتاپوۋ: «جەنۇبىي ئالتايلىقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 1959 - يىلى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمە ماقالىلەر توپلىمى» غا كىرگۈزۈلۈپ نەشىر قىلىنغان) نامىلىق ماقالىسىدە «تۇرا» دېگەن بىر بىرىكمە ئاتالغۇ مىللەت نامى ئەمەس» دەپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تۇرالار بىلەن تۈركلەر

«تىل مۇناسىۋىتى جەھەتتە ھازىرقى تۈرلۈك ئېتنىك كېلىپ چىقىش لار ۋە تۈرك خانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان قەبىلە ۋە مىللەتلەر- نىڭ تىلىغا ئاساسەن ئېيتقاندىمۇ ئۇلارنىڭ ھامىسى پەرقى بار ئىدى» دەپ قارايدۇ.

(48) سېن جوڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالالارنىڭ توپلىمى» بىرىنچى قىسىم 7 - بەت.

(49) ئالدىنقى نەقىلدىكى ل. پوتاپوۋ: «جەنۇبىي ئالتايلىق لارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا تەتقىقات» دا يەنە تۈرا «بىر بىرىكمە ئاتالغۇ، مىللەت نامى ئەمەس» دەپ قارىغان ئىدى. دۆلەت ئىچىدە «تۈرا» مىللەتنىڭ خاس نامى ئەمەس دېگەن قاراشنى ئاساسلىق سېن جوڭمىيەن ئەپەندى تەشەببۇس قىلىدۇ.

(50) سېن جوڭمىيەن: «سۆيىنىمە». تۇرالار ھەققىدە قىسمەكە ئىزاھ» 84-جىلد، «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالالارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى قىسىمغا كىرگۈزۈلگەن، 662 - بەت.

بیرنجی قسم

دنگلنگلار

II باب شیاء، شیاك، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە گۈيەاك دېگەن نام ئاستىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان دېڭىزلار

«مۇقەددىمە» دە ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، شیاء، شیاك، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۈيفاڭلار دېڭىزلارنىڭ ئۇزۇن ئىدى. بۇ بابتا چىن سۇلالىسىدىن ئاۋۋالقى دەۋرگە ئائىت قەدىمكى كىتابلار ۋە مېتال پۈتۈك، چىغىناق ـ سۆڭەك پۈتۈكلەردىكى گۈيفاڭلارغا دائىر خاتىرىلەر ھەمدە جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىش ئاساسىدا، بۇ دەۋردىكى گۈيفاڭلارنىڭ تارقىلىشى، ئۇلارنىڭ خۇاشیالار قۇرغان سۇلالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ بىر تارمىقىنىڭ شیاك، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ جازا ئۇرۇشلىرى تۈپەيلىدىن جەنۇبىي سىبىرىيىگە كۆچۈشى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە ئومۇميۈزلۈك بايان يۈرگۈزىلدۇ.

1. چىن سۇلالىسىدىن ئاۋۋالقى دەۋرگە ئائىت قەدىمكى كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن گۈيفاڭلار ۋە ئۇلار ئورۇنلاشقان جايلار

«تاغ ـ ئېزىملار قۇرئى. ئەلنامە»دە خاتىرىلەنگەن ئەللەرنىڭ ئىچىدە «گۇرلار ئېلى» بار بولۇپ، گۇر ئېلىدىكى

كىشىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى «يەكچەشمە» ئىدى، شۇ كىتابنىڭ «چەت ئەللەر» دېگەن بابىدا يەنە ئۇلارنى «يەكچەشمىلەر ئېلى» دەپ ئاتاپ، ئۇ ئەلدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ «بىر كۆزى يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوقچيىپ چىققان» دەپ كۆرسىتىلگەن. «ئۇستۇنكى ئايدالا» دىمۇ چوڭ چۆللۈكتە «بىر كۆزى يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوقچيىپ چىققان «كىشىلەر بار، ئۇلار ۋېي (威) جەمەتىدىن»① دېيىلگەن. خاۋيى بۇنىسى ئىزاھلاپ «بۇ كىشىلەر يەكچەشمىلەر ئېلىدىن. «تاغ ـ ئىزىملار قۇرئى. چەت ئەللەر، دىمۇ تىلغا ئېلىنغان» ② دەپ كۆرسەتكەنىدى. يېقىنقى زامانىدىكى يۈەن كېنىڭ بەرگەن ئىزاھىدا «تاغ ـ ئىزىملار قۇرئى. ئەلنامە، دە خاتىرىلەنگەن گۈرلار ئېلى شۇلارنى كۆرسىتىدۇ؛ ۋېي (威) بىلەن گۇر (鬼) ئاھاڭ جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە يېقىندۇر» دېيىلگەنىدى. بۇلارغا ئاساسلانغاندا، گۈرلار ئېلى يەنى يەكچەشمىلەر ئېلىدىن ئىدى؛ «يەكچەشمىلەر» دېگەنلىك گۇر ئېلىدىكىلەرنىڭ بېشىغا كىيىدىغان دۇبۇلغىسىغا ياكى يۈزلىرىگە تاقۇالىدىغان تۆشۈكلۈك نىقابقا قارىتا ئېيتىلغان بولۇشى مۇمكىن. «تاغ ـ ئىزىملار قۇرئى. ئەلنامە» دە «دىگلىگلار ئېلى» خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا «ئۇلارنىڭ قوۋملىرىنىڭ تىزىنىڭ ئاستى پۇتۇنلەي موي بىلەن قاپلانغان، پۇتى ئاتنىڭ تۇيىقىغا ئوخشايدۇ. ئۇلار يول يۈرۈشكە بەك ماھىر» دېيىلگەن، گويۇ بۇ نەقىلنى «نەزىمنامىدىكى سىرلار» دا «ئاتقا ئوخشاش كۆنىگە 300 چاقىرىم يول باسىدۇ» دېيىلگەن دەپ ئىزاھلىغانىدى. بۇ قاراشلارنىڭ سىرلىق تەرەپلىرىنى چىقىرىۋەتكەنده، دىگلىگلارنى ئات بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتتى بولغان كۆچمەنلىك تۈرمۇشنى كەچۈرگەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

«تاغ ـ ئىزىملار قۇرئى» چىن سۇلالىسىدىن ئاۋۋالقى دەۋرلەرگە ئائىت قەدىمكى جۇغراپىيە كىتابى بولۇپ، تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، كىتابتا ساقلىنىپ قېلىنغان كۆپلىگەن

ماتېرىياللارغا ئىشىنىشكە بولىدۇ.④ «تاغ - ئېزىملار قۇرئى» يېغىلىق دەۋرىدە كىتاب بولۇپ پۈتكەنىدى. لېكىن خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لیۇ شىن شەرھلەپ چىققان «تاغ - ئېزىملار قۇرئى» دا بۇ كىتابنى ئاقساقال دا يۈي بىلەن بويى يازغان، دېيىلگەن. ۋاڭ چوڭمۇ بۇ قاراشنى تەشەببۇس قىلمىدۇ. «تاغ - ئېزىملار قۇرئى» نى دايۈي بىلەن بويى يازغان دېگەن قاراشقا ئىشىنىشكە بولمايدۇ، ئەمما «تاغ - ئېزىملار قۇرئى» دا ھېكايەت قىلىنغان قىسسەلەردە شىيا، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىدىكى ھاكىمىيەتنى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە ئائىت ئىشلار بىرقەدەر ئاز تىلغا ئېلىنغانلىقى ۋە شەيئىلەرگە بولغان ئىپتىدائىي دىنىي ئۇقۇم بىلەن تولغانلىقىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭدىكى ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى چوقۇم ئىنتايىن قەدىمكى دەۋرنى مەنبە قىلغان بولۇپ. ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ تارقىلىش شەكلى ئارقىلىق شىا سۇلالىسى دەۋرىگىچە تارقىلىپ يېتىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداقتا، يەنە شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇكى، گۈيفائلار رىۋايەتلەر دەۋرىدىكى شىا سۇلالىسى دەۋرىدىلا، ئەينى مەزگىلدىكى كىشىلەرنىڭ بىلگىنى بويىچە خاتىرىگە ئېلىنغانىدى.

گۈيفائلارنىڭ رىۋايەتلەر دەۋرىدىكى جايلىشىشى ھەققىدە، «تاغ - ئېزىملار قۇرئى. ئەلنامە»دە: «گۈرلار ئېلى ئەرفۇجىشىنىڭ شىمالىدا»؛ «ئەرفۇجىشىن ئۇلارنىڭ شەرقىدە» دېيىلگەن. لیۇ شىن «تاغ - ئېزىملار قۇرئى» دىكى مەلۇماتلار» دا: «ئەرفۇجىشى شياڭجۇن ۋىلايىتىدە» دېگەنىدى. بۇ يەر ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى سۇيدىنىڭ شىمالىدا ئىدى. شەنشىنىڭ شىمالى ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ خېتاۋ رايونى گۇر ئېلىنىڭ زېمىنلىرى ئىدى. «تاغ - ئېزىملار قۇرئى. يۇقىرىقى ئايدالا» دا ۋېي جەمەتىدىكى «يەكچەشمىلەر»، «چۇەنروڭ» ۋە «چۇەنروڭلار ئېلى» ماددىلىرىدا بايان قىلىنغان بولۇپ،

ئۇلارنىڭ زېمىنلىرى چۈەنروكلار بىلەن قوشنا يەنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردا ئىدى. «تاغ - ئېزىملار قۇرئى. ئەلنامە» دە «دىكلىك ئېلى» نىڭ ئورۇنلاشقان ئورنى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، مەزكۇر قىسسەنىڭ «شىمالىي دېگىزنىڭ ئىچىدە» (رۇەن يۇەن ئىزاھلىغان نۇسخىدا: «ماۋ يىنىڭ نۇسخىسىدا ئىچىدە» دېگەن سۆز «جەنۇبىدا» دەپ يېزىلغان» دېيىلگەن) دېگەن مەددىسىدا، ئاۋۋال دېڭىزلار، كېيىن دىكلىكلار ئېلى، ئاندىن كېيىن يەن، خۇاڭ جامائەسى خاتىرىلەنگەنىدى. بۇ يەردىكى «شىمالىي دېگىز» نى «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن «خەننامە» دە خاتىرىلەنگەن شىمالىي دېگىز (خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىمالىي دېگىز ھازىرقى بايقال كۆلىنى كۆرسىتەتتى) دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولمىسمۇ،⑤ ئەمما دىكلىك ئېلى بايقالنىڭ جەنۇبىدا ھەم ۋېيشۇي دەرياسى بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىدىكى خۇاڭ، يەن، دېچاڭ جامائەلىرى بىلەن قوشنا زېمىنلارغا تارقالغان بولۇپ، ئۇ جايلار مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدىكى گەنسۇدىن ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋغىچە بولغان رايونلار ئىدى. ئومۇمەن، مەملىكىتىمىزنىڭ رۇايەتلەر دەۋرىدىكى گۇيفاڭ (گۇر ئېلى، يەكچەشماەر ئېلى، دىكلىكلار ئېلى) لارنىڭ تارقالغان رايونلىرى، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي رايونى يەنى ھازىرقى شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمى، ئىچكى موڭغۇلنىڭ خېتاۋ رايونى، نىڭشيا ۋە گەنسۇنىڭ خېشى ئاربىلىقى ئەتراپلىرى ئىدى.

شياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرى، «ئاستانىلىقتىن تېپىلغان جۇنامە. ۋاڭ خۇي شەرھى» دە خاتىرىلەنگەن يېجۇننىڭ تۆت ئەتراپتىكىلەردىن تارتۇق ئېلىش پەرمانىدا «كۇئېنلۇندىكى سەگلەر ئېلى بىلەن گۈرچىنلارنىڭ دەل غەربىدە» دېيىلگەن. كوئېنلۇن يېر نامى،

سەگلەر ئىلى چۆەنروگىلاردەك قىلىدۇ. «زۇچيۇمىلك تەپسىرى» دە جاۋ گوگنىك 14 - يىلىدا شياك سۇلالىسى گورچىنلارغا «تارتۇق ۋە ئىنئام بېرىپ، ئۇلار بىلەن بىرلەشتى» دېيىلگەن، دۇيۇنىك ئىزاھىدا «چىن (来)، تۆت ئەتراپتىكى جامائىلەردۇر» دەپ كۆرسىتىلگەن. گۇرچىن ــ گۇيغائىلارنىك جامائىلىرى (جەمەتلىرى) نى كۆرسەتتى. شياك سۇلالىسىنىك پادىشاھى جى يى ھازىرقى خېنەندىكى ئەنياگنى مەركەز قىلغان بولۇپ، ئۇنىك غەربىدىكى ھازىرقى سەنشىنىك جەنۇبىدىكى جايلار شياك سۇلالىسى پادىشاھىنىك شىكار قىلىدىغان رايونى ئىدى، جىگۈيې دەريا ۋادىلىرى بولسا شياك سۇلالىسىگە قاراشلىق جۇ جامائەسىنىك تارقالغان ئورۇنلىرى بولۇپ، گۇر ئىلىنىك تارقالغان جايلىرى، جۇ جامائەسىنىك تارقالغان ئورۇنلىرىنىك غەربىدە، يەنى ھازىرقى گەنسۇ، نىڭشيا ئەتراپلىرى ئىدى. «ماۋ چاك - ماۋ خېك نەزىلىرىنىك يەشمىسى»دە: «گوگۈكبىن دېگەن جايدا ئولتۇراقلاشقاندا، دىلار دائىم بۇ جايلارغا تاجاۋۇز قىلىپ تۇراتتى» دېيىلگەن. دىلارنىك بىن دېگەن جايغا بېسىپ كىرگەنلىكىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىك ئولتۇراقلاشقان جايلىرى بىن دېگەن جايدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ياكى ئۇنىڭغا قوشنا ئورۇنلاردا ئىدى. «كېيىنكى خەنناما» غەربىي چائلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ۋۇدىك (يىن گاۋزۇك) غەربىي چائلار بىلەن گۇيغائلارغا جارا يۇرۇشى قىلغان» دېيىلگەن. چائلار جامائەسى تارىختىن بۇيان مەملىكىتىمىزنىك گەنسۇ، چىڭخەي رايونلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنىدى، ۋۇدىك جازا يۇرۇشى قىلغان گۇيغائلار مەملىكىتىمىزنىك غەربىي قىسمى ۋە غەربىي چائلار بىلەن چېگرىداش رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان بولسا كېرەك. «قەدىمكى يامبۇك يىلنامە» دە جۇ سۇلالىسى پادىشاھى جيې «شىلودىكى گۇيرۇغلارغا جازا يۇرۇشى قىلدى» دېيىلگەن، شىلو يەنى

غەربتىكى لوشۇي دەريانى ئىدى. قەدىمكى دەۋردە لياۋ، شۇي ناملىدىكى دەريادىن تۆتىنىك بولغانلىقىغا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ يېرى، ھازىرقى خېنەندىكى لوياڭنىڭ شەرقىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ خۇاڭخې دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان لوخې دەريانى ئىدى⑦؛ ئىككىنچىسى، شەنشىنىڭ ۋۇ جى ناھىيىسىدىن باشلىنىپ، شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ ۋېيخې دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان لوخې دەريانى ئىدى⑧؛ ئۈچىنچىسى، بولسا سىچۈەنىڭ شىمالىي قىسمىدىن شەرققە قاراپ ئېقىپ مىنجياڭ دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ⑨؛ تۆتىنچىسى، ھازىرقى نىڭشيا چېگرىسى ئىچىدە ئىدى. نىڭشيانىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى لوشۇي دەريانى ھەققىدە «تاغ ـ ئېزىملار قۇرئى. قىبلىدىكى تاغ ـ قىبلىدىكى تۆت تەرەپ» تە: «جىڭشۇي دەريانى جۇڭگو تېغىدىن باشلىنىدۇ ..... ئۇنىڭ غەربىدىن 120 چاقىرىم يىراقلىقتا گاڭشەن تېغى بار، ئۇنىڭ غەربىدىن يەنە 200 چاقىرىم يول يۈرگەندە گاڭشەن تېغىنىڭ ئايمىغا يەتكىلى بولىدۇ، بۇ لوشۇي دەريانىڭ باشلىنىش مەنبەسى بولۇپ، شىمالغا قاراپ ئېقىپ، خۇاڭخې دەريانىڭ قۇيۇلىدۇ» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بۇ يەردىكى لوشۇي دەريانى ھازىرقى شەنشىدىكى جىڭشۇي دەريانىڭ غەربى بىلەن نىڭشيادىكى جىگيۈەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا ئىدى. يۇ جوگىيىڭ «تاغ ئېزىملار قۇرئى» دىكى جۇغراپىيىۋى مەلۇماتلارغا ئىزاھ» دا: «گاڭشەن تېغى دېگەن سۆزنى يۆشەن تېغى دەپمۇ ئوقۇشقا بولىدۇ، يۆشەن تېغىنىڭ ئايىغى، ھازىرقى گەنسۇنىڭ گويۈەن ئايمىقىدىكى جىتو، لىۋ پان، دافاڭ، شيۇمى تاغلىرىدۇر، ئۇ شەنشىدىكى لوڭجو تېغى بىلەن ئۆزئارا يانتۇ تۇتىشىپ تۇرغاچقا، بۇرۇندىن تارتىپ يۆشەن تېغىنىڭ ئايىغى دەپ ئاتالغان. لوشۇي دەريانى ھازىرقى جىڭشۇيخې دەرياسىدۇر، شىمالغا قاراپ ئېقىپ، لىڭجودىكى مىڭشا قورغىنىنىڭ غەربىدە خۇاڭخې

دەريا سىغاقۇيۇلىدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. جۇۋاڭجيې گۇيروگلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ بارغان لو دېگەن جاي «شىلو» (غەربىي لو) دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، چىشەن تېغى ئېتىكىنىڭ غەربىدە ئىدى؛ ئالدىنقى ئۇچ لوشۇي دەريا سى جۇ جامائەسى ئېلىنىڭ غەربىدە ئەمەس ئىدى. شىلو (لو) دەپمۇ ئاتالمىغانىدى. پەقەت بۇنىڭ دىكى لوشۇي دەريا سىلا چىڭشۇيخې دەريا سىنىڭ ئورنىغا مۇڭاپىق كېلىدۇ. يۇقىرىقىلارنى خۇلاسىلىگەندە، شياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئورۇنلىرى، ئۇلارنىڭ رىۋايەتلەر دەۋرىدىكى ئولتۇراقلاشقان ئورنى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشاتتى.

جۇ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت پۈتۈكنامىلەردىمۇ، گۇيفاڭلارنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرىغا دائىر مەلۇماتلار داۋاملىق ئۇچرايدۇ. «لياڭ بېگىنىڭ يالمىنى» دا: «گۇيفاڭ بەدىۋىلىرى» ۋە «لياڭ بېگى ئۇرۇش قىلغان» دېگەن مېتال پۈتۈك يېزىقلىرى ئۇچرايدۇ، تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، «لياڭ بېگىنىڭ يالمىنى» نى غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، لياڭ بېگى گۇيفاڭلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن قۇيدۇرغان نىدى⑩. لياڭ بېگىنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنى، ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ خەنچىڭ ناھىيىسىدە ئىدى. لياڭ بېگى بىلەن گۇيفاڭلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن سۇركىلىشلەر، گۇيفاڭلارنىڭ لياڭ بېگىنىڭ سۇيۇرغاللىقىدا ياكى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ تارقالغان رايونلىرىنىڭ ھازىرقى شەنشى، ئىگشيا چېگرىسى ئىچىدىن گۇەنجۇڭ تۈزلەڭلىكىگە تۇتىشىدىغان لوخې دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىغىچە كېڭەيگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «كىچىك يۈي داڭقىنى» غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كاڭۋاڭنىڭ دەۋرىدىكى ئەسۋاب بولۇپ، بۇ مېتال

پۈتۈكته جۇ سۇلالىسىنىڭ گۈيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بارغان جازا يۈرۈشلىرى خېلى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن؛ گەرچە مېتال پۈتۈكته ئۇرۇش بولغان ئورۇن خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇرۇشنى، گۈيفاڭلارنىڭ جەڭلو دەريا ۋادىسىغە قىلغان كېڭىيىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشى، ئۇرۇش جۇ سۇلالىسى بىلەن گۈيفاڭلار تۇتىشىپ تۇرىدىغان چېگىلىۋىدا ياكى لياڭ بېگىنىڭ سۈيۈرغاللىق زېمىنىنىڭ مەلۇم بىر ئورنىدا يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

قىسقىسى، رىۋايەتلەر دەۋرىدىكى شيا سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ، تاكى جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كاۋۋاڭنىڭ دەۋرىگىچىلىك بولغان ئارىلىقتا، گۈيفاڭلارنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرىدا مەلۇم ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار باشتىن - ئاياغ موڭغۇل چوڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى شەنشىدىكى ۋېيشۇي دەريا سىنىڭ شىمالى، ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋ ۋە نىڭشيا، گەنسۇ رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان، مەملىكىتىمىزنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىي دەۋرىدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇلار خۇاڭخې دەريا سىدىكى خۇاشيا جامائەسى بىلەن بىرلىكته، مەملىكىتىمىزنىڭ يىراق قەدىمكى زامان دەۋرىدىكى ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىدە ئۆزلىرىنىڭ تۆھپىلىرىنى قوشقان.

2. گۈيفاڭلار بىلەن شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى

رىۋايەتلەر دەۋرى بىلەن شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۈيفاڭلار، خۇاشيا جامائەسى بىلەن قوشنا جايلاردا ياشىغا چقا،

ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتنىڭ بولغانلىقى شۇبھىسىز ئىدى. بۇ توغرىلىق شيا سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت مەنبەلەردە خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. «ئاستانىلىقتىن تېپىلغان جۇنامە» گە ئاساسلانغاندا، شياڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى يى جۇن غەرب تەرەپتىكى گۇرچىنلارغا شياڭ سۇلالىسىگە ئۆز جايىدىن چىقىدىغان قىزىل بويياق، ئاق قوتاز قۇيرۇقى، پالاس، ئەنبەر، مۆڭگۈز، تاشپاقا تاپشۇرۇش ھەققىدە بۇيرۇق قىلغان؛ غەربىي شىمال تەرەپتىكى دى قەبىلىلىرىگە نار تۆگە، ئاق قاشتېشى، ياۋا ئات، دۇلدۇل، چاپقۇر ئات، ئېسىل ئوقيا تەقدىم قىلىشنى بۇيرۇق قىلغان. دەرۋەقە گۇيفاڭ قەبىلىلىرى شياڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، شياڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ھەمدە شياڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرىدىغان بىر ئاز سانلىق مىللەت ئىدى، يېقىنقى يىللاردا شەنشىدىكى چىشەن تېغى ئېتىكىدىن تېپىلغان غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت چىغناق ـ سۆگەك پۈتۈك پالىنامىلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر پارچە پالىنامىدە: «西商乎实（事）鬼入吏» دېيىلگەن. تەكشۈرۈپ دەللىلەشلەرگە ئاساسلانغاندا، «实» خېتى ئادەم ئىسمىنى، «商» خېتى «ئىنئام قىلىش» تەكى «赏» خېتىنى، «鬼入吏» بولسا «گۇيفاڭلاردىن..... مەنسەپكە تەيىنلەندى» دېگەننى بىلدۈرۈپ كەلگەن بولۇپ، بۇ ھال گۇيفاڭلارنىڭ جۇ سۇلالىسىدە خىزمەت قىلغانلىقى بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ ئىناق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ» ⑫.

لېكىن شياڭ سۇلالىسى بىلەن كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققان جۇ سۇلالىسى، مەملىكىتىمىزنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ، قۇللارنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ئۇرۇشتىكى ئەسىرلەر ئىدى. شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگىمۇ قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ چوڭقۇر تامغىسى

نىڭ بېسىلىشى شەكسىز ئىدى. شياڭ جۇ سۇلالىلىرىنىڭ قۇلدارلار سىنىپى قۇللارغا ئېگە بولۇش ۋە قۇللارنىڭ سانىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن دائىم دېگۈدەك، ئەتراپتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا ئۇرۇش قوزغايتتى. چىغىناق ـ سۆڭەك پۈتۈك پالىنامىلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شياڭ سۇلالىسى ئاساسەن غەرب ۋە غەربىي شىمال تەرەپلەردىكى توفاڭ 方، تۇفاڭ، گۇيفاڭ، گوفاڭ قاتارلىقلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغايتتى. جۇ سۇلالىسىمۇ ئەتراپتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا ئۇرۇش قوزغىغانىدى، «ئاستانىلىقتىن تېپىلغان جۇنامە. نەسەبىي ئەسەرلەر ھەققىدە پارچىلار» غا ئاساسلانغاندا، جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە «99 بەگلىك يوقىتىلغان»، «652 بەگلىك ئەل قىلدۇرۇلغان»، «177 مىڭ 729 ئادەمنىڭ كاللىسى ئېلىنغان»، «310 مىڭ 230 ئادەم ئەسىرگە ئېلىنغان.»⑬ غەربىي شىمال رايونىدىكى گۇيفاڭ، رۇڭ قەبىلىلىرى بىلەن خۇەييى رايونىدىكى بەدەۋىلەر ئەللىرىنىڭ ھەممىسى شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىدىكى قۇلدارلارنىڭ دائىم ئۇرۇش قوزغاپ قۇللارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدىغان ئوبېيېكتىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى قۇلدارلار دۆلىتىنىڭ گۇيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بارغان جازا يۈرۈشلىرىنىڭ ئىچىدە كۆلىمى بىر قەدەر چوڭراق بولغان ئۇرۇشتىن تۆۋەندىكى ئۈچ قېتىمقىسىنى مىسالغا كەلتۈرىمىز:

بىرىنچى قېتىمقىسى، شياڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ پادىشاھى ۋۇدىنىڭ زامانىسىدا يۈز بەرگەنىدى. ئەينى زامانىدا بىن دېگەن جايدا ئولتۇرۇشلۇق، شياڭ سۇلالىسىگە قاراشلىق جۇ جامائىسى دائىم دېگۈدەك رۇڭ، دى جامائىلىرىنىڭ پاراكەندە قىلىشىغا ئۇچراپ تۇراتتى. «دۆلەت ئەربابلىرى

ھەققىدە بايان. جۇ بەگلىكىدىكى ئەربابلار ھەققىدە بايان» دا كۆلىيۇنىڭ ئەجدادى بۇجۇ «رۇك ۋە دىلارنىڭ تارىخىغا قېچىپ شۇ يەردە بېرىپ تۇلگەن» لىكى خاتىرىلەنگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ سۇلالىسى پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر» دە گوكلىيۇنىڭ تۇزىنىڭمۇ «روك، دىلارنىڭ تارىخىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. گوكلىيۇ پايتەختىنى تەي دېگەن جايدىن بىن دېگەن جايغا كۆچۈرگەنىدى، «تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ سۇلالىسى ھەققىدە قىسسە» دە بۇ قېتىمقى كۆچۈشنىڭ سەۋەبى توغرىسىدا ھېچنەرسە دېيىلمەن بولمىسۇ، لېكىن يۇقىرىدىكى ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، رۇك، دىلار بىلەن بولغان سۇركىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. گوكلىيۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى تۇنىڭ يەتتىنچى ئەۋلادى گاۋيۇگە قەدەر، يەنى شياڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ پادىشاھى ۋۇدىڭنىڭ دەۋرىگىچىلىك سەلتەنەت سۇرگەنىدى. ⑭ «پالنامە. رەمباللىق» تا: «پادىشاھ گاۋزۇڭ گويفاڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇچ يىلدا ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن غەلىبە قىلغان» دېب يىلگەن. قۇدرەتلىك شياڭ سۇلالىسى ئۇچ يىللىق ۋاقتىنى سەرپ قىلغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرەلىگەن بولۇپ، بۇ ھال گويفاڭلارنىڭمۇشياڭ سۇلالىسىگە قارشى كەسكىن ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەش ئېلىپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش شياڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەلۋەتتە قۇل بۇلاش ئۈچۈن بولمىسۇ، ئەمما گويفاڭلارغا قوشنا جايلاردا ئولتۇراقلاشقان جۇ جامائەسىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغىمۇ پايدىلىق ئىدى. گاۋيۇ باشچىلىقىدىكى جۇ جامائەسى ۋۇ دىڭنىڭ گويفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىغا قاتناشقان بولۇشى مۇمكىن. جۇ جامائەسىنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇنى، شياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇ بىلەن شياڭجياۋبيدىن

ئىبارەت مىللەتنىڭ گۈللىنىش ۋە مۇنقەرز بولۇشىدا زور تۆھپە قوشقان كىشىلەر بىلەن تەڭ قاتاردا قويۇپ، ئەڭ كاتتا نەزىر ـ چىراغلار ئارقىلىق ئۇنى خاتىرىلىگەندى، ⑯ ھەتتا ئەمىنىيە دەۋرىگە كەلگەندىمۇ، چۈ جىڭۈاڭ يەنە تەسىر-لىك سۆزلەر بىلەن ئۆزىنىڭ گاۋ يۈ، يايۈ (گاۋيۈنىڭ بالىسى) لەرنىڭ تۆھپىلىرىنى ئۇنتۇپ قالمايدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى.

ئىككىنچى قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك جازا يۈرۈش، شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋاڭ يىنىڭ دەۋرىدە يۈز بەرگەنىدى. چۈ جامائەسىدە گاۋيۈ ئۆلگەندىن كېيىن گوگوڭ دەنفۇنىڭ دەۋرىگىچىلىك ئۇچ ئەۋلاد ئۆتتى. ئەينى ۋاقىتتا گۈيفاڭلار ئارام ئېلىپ ئۆرىنى ئوڭشۇۋلىش ئارقىلىق يەنە كۈچەيگەچكە، بىن دېگەن جايىنى تارتىۋلىش ئۈچۈن جۇ جامائەسى بىلەن كۈندىن ـ كۈنگە دەھشەتلىك بولغان ئۇرۇش-لارنى ئېلىپ بارغان. دىلارنىڭ تەھدىتى تۈپەيلىدىن جۇ جامائەسىدىكىلەر بىن دېگەن جايدا ياشاشقا ئامالسىز قالغانىدى. «ماۋ چاڭ ـ ماۋ خېڭ نەزىلىرىنىڭ يەشمىسى» دە: «گوگوڭ دەنفۇ بىن دىيارىدا ئورۇۋاتقان چاغدا، دىلار بىن دىيارىغا ھۇجۇم قىلىپ كىردى. گوگوڭ دەنفۇ ئۇلارغا مال ـ دۇنيا بەرسىمۇ، ئۇلار رازى بولۇشمىدى؛ ئۇلارغا سەممىيەتلىكىنى بىلدۈرسىمۇ، ئۇلار يەنە رازى بولۇشمىدى؛ ئۇنچە ـ مەرۋايىت، قاشتاشلىرىنى بەرسىمۇ، ئۇلار يەنە رازى بولۇشمىدى. گوگوڭ دەنفۇ قول ئاستىدىكى چوڭ ـ كىچىكلەرگە: «دىلار ئاچكۆز بولغاچقا بىزنىڭ يېرىمىزگە بېسىپ كىردى. مەن قول ئاستىمدىكىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇپ، ئۇلارغا ھۆكۈمران بولۇشتەك بۇنداق ئىشنى قىلالمايمەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ قوۋملىرىنى باشلاپ، لياڭشەن تېغىدىن ئېشىپ، چىشەن تېغى ئېتىكىگە كېلىپ جايلاشتى» دېيىلگەن. گوگوڭ دەنفۇ بىن دىيارىدىن ۋاز كېچىپ،

چىشەن تېغىنىڭ ئېتىكىدىكى جويۇەن دېگەن جايغا كۆچۈپ كېلىشكە مەجبۇر بولغانىدى. ئەمما ئۇ بۇ جايدا ئۇزاق ئولتىمەيلا يەنە دىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان. گوگۇك دەنغۇ بىر تەرەپتىن جۇ جامائىسىگە باشچىلىق قىلىپ دىلار بىلەن ئۇرۇش قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن قەبىلە تەشكىلىنى تەرتىپكە سېلىپ، يەرلەرنى بۆلۈپ تېرىشنى، ئەمەلدارلىق تەسىس قىلىپ جۇ يۇەن دېگەن جايىنىڭ مۇنبەت تۇپرىقىدىن پايدىلىنىپ، ئىشلەپ چىقىرىشنى راۋاجلاندۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جۇ جامائەسىدىكىلەر سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغان ھەمدە تېخىمۇ كۆچەيگەن. گوگوك دەنغۇ ئۆلگەندىن كېيىن جىلى تەختكە چىقتى، بۇ ۋاقىت شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇيىنىڭ سەلتەنەت دەۋرىگە توغرا كېلەتتى. جىلى گوگوئنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، شياڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى راۋاجلاندۇردى. ۋۇيىنىڭ 34 - يىلى ئۇ شەخسەن شياڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە بېرىپ ۋۇيى بىلەن كۆرۈشكەن ھەمدە شياڭ سۇلالىسىنىڭ قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى ئېچىدىكى رېن جەمەتىنىڭ جى ئۇرۇقى بىلەن قۇدىلاشقان، شياڭ سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى ئاكتىپ قوبۇل قىلىپ، جۇ جامائەسىنىڭ كۇچىنى تېخىمۇ زورايتقان. قۇدرەتلىك شياڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان جۇ جامائەسىنىڭ قۇلدارلار سىنىپى گۇيفاڭلارغا قارىتا ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. ئۇلار زەربە بېرىشنىڭ نۇقتىسىنى ئاۋۋال، جۇ جامائەسىنىڭ بازىسى بولغان جۇيۇەن دېگەن جايغا يېقىن بولغان شىلونىڭ ئەتراپىدىكى گۇيفاڭ قەبىلىلىرىگە قاراتقان. «قەدىمكى بامبۇك يىلنامە» دە: «ۋۇيىنىڭ 35 - يىلى (يەنى جۇۋاڭجېي شياڭ سۇلالىسى

نىڭ پادىشاھى ۋۇيىنى تاۋاب قىلىپ قايتىپ كەلگەن ئىككىنچى يىلى)، جۇۋاڭ جيې شىلودىكى گۇيغاڭلارغا ⑰ جازا يۈرۈشى قىلىپ،دىلارنىڭ㉒ خانىنى ئەسىركە ئالغان» دېيىلگەن. «پالنامە، ئاخىرقى رەم» دە: «جېن گۇيغاڭلارغا قارشى جازا ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشتا ئۇدا ،ئۇچ يىلغىچە ئۇلۇغ ئەلنىڭ ئىلتىپاتىغا مۇيەسسەر بولغان» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى «جېن»، دېگىشەن ئەپەندىنىڭ تەقلىقاتىغا ئاساسلانغاندا جۇۋاڭجيې بولۇشى مۇمكىن. ⑱ «ئۇلۇغ ئەل» شياڭ سۇلالىسىنى كۆرسەتكەن بولۇپ، جۇۋاڭ جيېنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇيىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەسىركە ئېلىنغان گۇيغاڭلارنىڭ ئادەم سانى ئىچىدە، يالغۇز ئاقساقاللىرىدىنلا 22 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭدىن ئەسىركە ئېلىنغانلارنىڭ ئادەم سانىنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. جى لى ئۇزاق ئۆتمەي يەنە «يىن سۇلالىسىنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار» لىققا تەيىنلىنىپ، شياڭ سۇلالىسىنىڭ غەربتىكى ئەڭ كۈچلۈك بېقىندى ئېلىگە ئايلانغانىدى.

ئۇچىنچى قېتىم گۇيغاڭلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان كەڭ كۆلەملىك جازا يۈرۈشى، جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن يۈز بەرگەنىدى. غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرى مەملىكىتىمىز قۇللۇق جەمئىيىتىنىڭ تولۇق گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ، قوللۇق تۈزۈم ئىقتىسادىي، شياڭ سۇلالىسى دەۋرىگە قارىغاندا تېخىمۇ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى. گۇيغاڭلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان جازا يۈرۈشىمۇ، كۆلەم جەھەتتە شياڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭكىدىن تېخىمۇ زورايغانىدى. گومورو، چېن مىڭجيا قاتارلىقلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، چوڭ ـ كىچىك يۈي داڭقىنى، جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كاڭۋاڭنىڭ دەۋرىدىكى جابدۇق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «چوڭ يۈي

داڭقىنى» دا خاتىرىلىنىشىچە، يۇي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كاڭۇاڭ تەرىپىدىن «رۇڭلارغا قارشى پىدائىيلار مەھكىمىسىنىڭ بېگى» يەنى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشلىرىنى باشتىن - ئاياغ باشقۇرىدىغان باشلىقلىققا تەيىنلەنگەنىدى[20]. «كىچىك يۇي داڭقىنى» دا جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كاڭۇاڭنىڭ يۇينى ئىككى قېتىم قوشۇن باشلاپ بېرىپ گۇيفاڭلارغا قارشى جازا ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتكەنلىكى تەپسىلىي خاتىرە لەنگەن. بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا يۇي «ئىككى نەپەر قەبىلە باشلىقى» نى تىرىك تۇتقان، 4812 دانە «بەلگە قۇلاق» (ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلگەن دۈشمەنلىنىڭ سول قۇلىقى) يىغىۋالغان، «13 مىڭ 81 ئادەم ئەسىر ئالغان»، «30 دانە ھارۋا ئولجا ئالغان»، «□□ ئات ئولجا ئالغان»، «355 كالا ئولجا ئالغان»، «38 تۈياق قوي ئولجا ئالغان». ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا، بىر نەپەر قەبىلە باشلىقىنى تىرىك تۇتقان، 237 دانە «بەلگە قۇلاق» يىغىۋالغان، □□ ئادەم ئەسىر ئېلىنغان، 104 تۈياق ئات ئولجا ئالغان، 100 □ دانە ھارۋا ئولجا ئالغان. ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا گۇيفاڭلارنىڭ جەمئىي ئىككى تۈمەنگە يېقىن ئادەمى ئەسىر ئېلىنغان ۋە ئۆلتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن ئۇرۇشنىڭ كۆلىمىنىڭ زور ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شۇنىمۇ ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، خۇاشيا مىللىتى بىلەن گۇيفاڭ قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا، بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى بولۇپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىمۇ مەۋجۇت ئىدى. مەسىلەن، 1956 - يىلى شەنشىدىكى تۇدې دېگەن جايىنىڭ ۋۇتۇ كەنتىدىن شياڭ سۇلالىسى-نىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە مەنسۇپ بىر تۈركۈم برونزا قوراللار تېپىلغان، بۇ قوراللارنىڭ ئىچىدە داڭقان، قۇمغان، چۆگۈن،

جام، جاۋۇر، ساپلىق، ئارا، ئىسكىنە، پىچاق، خەنجەر، يالمان، تەبەر قاتارلىقلار بار ئىدى، قورالـلارنىڭ شەكلى بىلەن نەقىشلىرى شياڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى قوراللار بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولـسىمۇ، ئەمما يەرلىك ۋە كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى[21]. تودىغا قوشنا بولـغان بودې، شىلو قاتارلىق جايلاردىنمۇ، ۋۇتۇ كەنتىدىن تېپىلغان قورالـلارغا ئوخشاش، شياڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە مەنسۇپ برونزا قورالـلار تېپىلغان[22]. بۇ برونزا قوراللارنىڭ شياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۈيفاڭلاردىن قالغان يادىكارلىق ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى، ئەلۋەتتە يەنىلا تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ شياڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ برونزا مەدەنىيىتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا، شىمالىي شەنشى، خېتاۋ رايونـلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئاز سانلىق مىللەتلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، بولۇپمۇ شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ چۆللۈكنىڭجەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارغا تارقالغانلىقىنى مۇنازىرە قىلمايىدىغان پاكىت بىلەن ئىسپاتلاپ بەرگەنىدى.

3. گۈيفاڭلارنىڭ تارقىلىشى ۋە كۆچۈشلىرى

شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدىڭنىڭ گۈيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كەڭ كۆلەملىك جازا يۈرۈشلىرى، بولۇپمۇ شياڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە جۇ جامائىسىنىڭ ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى جىڭۈېي دەريا ۋادىسىدا باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، بۇ رايونـدىكى خۇاشىيالار بىلەن گۈيفاڭ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشى

لىق ۋەزىيەتنى تۈپتىن ئۆزگەرتمەۋەتكەنىدى، ئەگەر گوگولۇڭ دەنىڤۇدىن ئىلگىرى گۈيغاۋلار ھۆجۇم قىلىش ھالىتىدە، جۇ جامائەسى مۇداپىئە ھالىتىدە تۇراتتى دېيىلسە، ئۇنداقتا گوگولۇڭ دەنىڤۇ جۈيۈەن دېگەن جايغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، گۈيغاڭ خەلقى كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقان جۇ جامائەسى قۇلدارلار ھاكىمىيىتىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدىغان ئوبيېكتىغا ئايلانغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

شياڭ سۇلالىسىگە يېقىن جايلاردا ئۇلتۇراقلاشقان گۈيغاۋلارنىڭ بىر قىسىم قەبىلىلىرى شياڭ سۇلالىسى بىلەن جۇ بەگلىكىنىڭ بىرلەشمە كۈچلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا ئۇرۇش ئاپەتلىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن شياڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولۇشتى؛ ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن بەگلىك ئوتۇغاتىغا ئېرىشىپ، تارىختا «گۇر بېگى» دەپ ئاتالدى㉓. شياڭ جۇۋاڭنىڭ دەۋرىدە گۇر بېگى بىلەن كۈنىپېتىش بېگى چاڭ، ئېخۇ (سۇيۇرغاللىق زېمىنى ھازىرقى شەنشىنىڭ نىڭشياڭ ناھىيىسىدە) قاتارلىقلار بىرلىكتە ئۈچ ۋەزىرلىك ئوتۇغاتىغا ئېرىشكەنىدى. گۇر بېگى يەنە شياڭ سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىپ، قىزىنى شياڭ جۇ-ۋاڭغا ياتلىق قىلغانىدى، گۇر بېگىنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنى توغرىسىدا «تارىخىي خاتىرىلەر. يىن پادىشاھلىرى ھەققىدە» نىڭ شەرھىدە نەقىل كەلتۈرۈلگەن «زېمىنلار تەپسىرى» دە: «شياڭجو ئايمىقىنىڭ فۇيىاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا توقۇز بەگلىكلەر قەلئەسى بار، باشقىچە نامى گۇر. قەلئەسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ يىن دەۋرى دىكى توققۇز بەگلىكلەر قەلئەسىدۇر» دېيىلگەن. ئۇنىڭ ئورنى خېبېيدىكى ھازىرقى سىشيەن ناھىيىسىدە ئىدى㉕. تارىخىي كىتابلاردا گۇر بېگىنىڭ قول ئاستىدىكى گۈيغاۋلارنىڭ ئەل

بولغان قوۋملىرىنىڭ سانى ۋە ئۇلارنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرى مۇنداقچىلا خاتىرىلەنگەنىدى، كۇر بېگىنىڭ سۈيۇرغاللىق زېمىنىنىڭ ھازىرقى سىشيەن ناھىيىسى ئىچىدە ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ ئەل بولغان قوۋملىرى، ھازىرقى سىشيەن ناھىيىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ياكى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا ئولتۇراقلاشقانىدى. شىياڭ سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن جۇ چېڭۋاڭ ئۇۋزىنىڭ تاغىسى يۇ خۇەيشىگە توقۇز ئۇرۇقنى سۈيۇرغال قىلىپ بەرگەچكە، تارىخچىلارنىڭ ھەممىسى خۇەي جەمەتىدىكىلەرنى بىردەك يەنى كۇر جەمەتىدىكىلەر دەپ ئاتىغانىدى㉘. خۇەي جەمەتىنىڭ توقۇز ئۇرۇقى يەنى يىن دەۋرىدىكى جۇۋاڭنىڭ مەزگىلىدىكى كۇر بېگىنىڭ باشچىلىقىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ ئەل بولغان قوۋملىرى ئىدى، شۇڭا ئۇلار توققۇز بەگلىكلەر دەپمۇ ئاتالغانىدى. بۇ ئېھتىمال كۇر بېگىنىڭ باشچىلىقىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ ئەل بولغان قوۋملىرىنىڭ ئىچىدە توققۇز ئۇرۇق ياكى توققۇز قەبىلىنىڭ بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن㉗. ياكى بولمىسا «كۇر» ياكى «جيۇ» (توققۇز) نىڭ بىرىنىڭ ئاھاڭى بىلەن پەرقلەندۈرۈلگەنىدى. بۇنىڭدىن شىياڭ جۇۋاڭ دەۋرىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ ئەل بولغان قوۋملىرىنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئورۇنلىرى، غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە، يەنى ھازىرقى سەنشىنىڭ جەنۇبىي ياكى شەرقىي جەنۇبىدىكى مەلۇم جايلاردا بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ (بۇ جايلارنىڭ شەرقىي كۇر بېگىنىڭ سۈيۇرغاللىق زېمىنىدىن ئانچە يىراق ئەمەس). «تارىخىي خاتىرىلەر» يىن پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر» گە ئاساسلانغانىدا، كۇر بېگى ئۇچ ۋەزىرنىڭ بىرلىك ئوتۇغاتىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما

ئۇ ھەقىقىي قەدىرلەشكە ئېرىشەلمىگەنىدى. شياك جۇۋاك سەل تەلتىنىك ئاخىرقى بىرقانچە يىلىدا، دۆلەتنىك ئىچكى قىسمىدا، قۇللار بىلەن قۇلدارلار، ئاددىي خەلق بىلەن ئاقسۆڭەكلەرنىك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مىسلىسىز دەرىجىدە ئۆتكۈرلەشكەنىدى. ئۇ قۇللار بىلەن ئاددىي خەلقنىك كۈرىشىنىك يۆنىلىشىنى بۇرۇۋېتىش ئارقىلىق شياك سۇلالىسىنىك قۇلدارلىق ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، مىللەتلەر ماجىراسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. ئۇ يالغاندىن كۈر بېگىنىك قىزى «يولدىن چىقىپ كەتتى»㉘ دېگەننى باھانە قىلىپ، ئۇنىك قىزىنى ئۆلتۈرگەن، بۇ ئارقىلىق كۈر بېگىنىك غەزىپىنى قوزغاپ، ئارقىدىنلا يەنە كۈر بېگىنىك ئۆزىنىمۇ قىيما - قىيما قىلىپ چاناپ ئۆلتۈرگەن. «نەزمىنامە. مۇناجات. لاغايلىماق» تا جۇ ۋېنۋاڭ شياك جۇۋاڭنى سۆكۈپ: «ئىچكى جەھەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىك نەپرىتىنى قوزغىسا، تاشقى جەھەتتە گۇيفاڭلارنىك ئۆچمەنلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى» دېگەنىدى، جۇ ۋېنۋاڭنىك دېگىنى ئېھتىمال مۇشۇ ۋەقەنى كۆرسەتسە كېرەك. جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، بۇ بىر تۈركۈم گۇيفاك قوۋملىرى (يەنى خۇەي جەمەتىنىك توقتۇز ئۇرۇقى)، جۇ سۇلالىسىنىك سۈيۈرغاللىقىدىكى جىن بەگلىكىنىك پۇقرالىرىغا ئايلانغانىدى، ئالاھازەل غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇلارنىك ھەممىسى خۇاشيا مىللىتىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتتى.

شياك، جۇ سۇلالىلىرىدىكى قۇلدارلارنىك قوزغىغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرىنىك زەربىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن گۇيفاڭلارنىك يەنە بىر قىسىم قوۋملىرى، مىللەتنىك كۆچۈش ھەرىكىتىنى قوزغىغانىدى.

گۇيفاڭلارنىك كۆچۈشى ھەققىدە، جىن سۇلالىسىدىن

بۇرۇنقى دەۋرىگە ئائىت يازما ماتېرىياللاردا ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرۇلمىغانىدى، پەقەت شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇ دىڭنىڭ دەۋرىگە ئائىت ئىككى پارچە چىغىناق ـ سۆڭەك پۈتۈك پالنامىدە بۇ زور ۋەقەنىڭ ئۈچۈرىنى قىسقىچە قىلىپلا يورۇتۇپ ئۆتكەن. بۇ ئىككى پارچە پالنامە تېكىستىنىڭ تولۇق خاتىرىسى تۆۋەندىكىچە:

(1) قۇرئەندازنىڭ بېشارەت بېرىشىچە، توخۇ يىلىنىڭ 5 ـ ئېيىدا گۈيفاڭلار بالايىشاپەتلەر تۈپەيلىدىن يېراق تامان كۆچۈشكە باشلىغان («يىن خارابىلىقىدىن تېپىلغان يېزىقلارنىڭ B توپلىمى» 6684 ـ تارشا).

(2) بېشارەت بېرىلىشىچە، توخۇ يىلىنىڭ 5 ـ ئېيىدا گۈيفاڭلار ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن يېراق تامان كۆچۈشكە باشلىغان («يىن خارابىلىقىدىن تېپىلغان يېزىقلارنىڭ A توپلىمى» 3343 ـ تارشا).

«سۆز ـ خەتلەر ئىزاھاتى» دا «易» خېتى «ئايرىلىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، «日» ۋە «勿» دېگەن ئىروگلىفلىقتىن بېرىكىپ بارلىققا كەلگەن. بەزىدە «كېتىش» دېيىلسە، بەزىدە «ئۇزىراش» ياكى «باشقىلاردىن پەرقلىنىش» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ، دېيىلگەن. «鬼方易» دېگەن سۆز توغرىسىدا، ھازىرقى كىشىلەردىن دىڭشەن «شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈپ دەللىلەش» ناملىق ئەسىرىدە «易 خېتى 鬼 (ياڭ) دەپمۇ ئوقۇلۇشى مۇمكىن، بۇ گۈيفاڭلارنىڭ يېراق تامان كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ» دەپ ئىزاھلىغان. ھازىرقى كىشىلەردىن يۇ شىڭۈمۇ «鬼方易 سۆزى توغرىسىدا ئىزاھ» ناملىق ئەسىرىدە «鬼方易 سۆزىگە بۇرۇندىن تارتىپ ھېچقانداق ئىزاھ بېرىلمىگەن». 易 خېتى بىلەن 扬 خېتىنىڭ ھەر ئىككىلىسى

قەدىمكى ۋە ھازىرقى خەت شەكىللىرى. جۇ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت مىستال پۈتۈك يېزىقلىرىدا 扬 خېتى كۆپىنچە شەكىللىدە يېزىلغان، بۇ خەت 凡 خېتى بىلەن 手 خېتى شەكىللىرىن بارلىققا كېلىپ ئورتاق ئىشلىتىلگەن. «سۆز-خەتلەر ئىزاھاتى» دا: «扬 خېتى كېتىش دېگەنلىكتۇر، ئۇ 手 شەكىللىدە بولۇپ، 易 ئاھاڭىدا ئوقۇلىدۇ» دېيىلگەن. «نەزمە-نامە. مەنشۇي دەريا سى» دا «ھەم كۆتۈلمىگەندە ھەم تۇزۇش دەپ خاتىرلەنگەن». كېتىش بىلەن تۇزۇشنىڭ مەنىسى بىر-بىرىگە يېقىن كېلىدۇ. 扬 خېتى ئادەتتە يەنە 飏 دەپمۇ يېزىلاتتى، «نەسرىنامە. پەن گېنگ» دا خاتىرلەنگەن 历 优贤扬 دېگەن سۆزدىكى 扬 خېتىنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكىلەر 飏 دەپ يازغان. جاڭ جەن «لېيزى. خۇاڭدى» دىكى «扬于地» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ «扬 » خەتلىرىنىڭ ھەممىسى 风 خېتى شەكىللىدىن بارلىققا كەلگەن دەيدۇ؛ «鬼方易» دېگەن سۆزدىكى 易 خېتى پېئىل ئورنىدا ئىشلىتىلگەن بولۇپ، گۈيفاڭلارنىڭ توزۇپ كەتكەنلىكىنى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ سەرسانلىقتا قالغانلىقىنىڭ دەرىجىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ» دەپ يازغانىدى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن پالنامىدىكى «鬼方易» دېگەن سۆز، گۈيفاڭلارنىڭ يېراق تامان كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ[29]. ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردا، جۇكاڭ ئۇاڭنىڭ گۈيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئىككى قېتىملىق جازا يۈرۈشىدىن كېيىن ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە، گۈيفاڭلارنىڭ پۈتۈنلەي ئىز-دېرەكسىز يوقالغانلىقى، چۈنكى ئۇ شىيەنيۈك دېگەن ئاملارنىڭ ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەنلىكى يورۇتۇلغان. بىز بۇنى گۈيفاڭلارنىڭ كۆچكەنلىكىنىڭ ئېنىق بىر ھادىسىسى بولسا كېرەك دەپ قارايمىز.

گۈيغانلار قەيەرگە كۆچكەن؟ بۇمۇ ئوخشاشلا تارىخىي كىتابلاردا ھېچقانداق ئىز قالدۇرۇلمىغان مەسىلىنىڭ بىرىدۇر. لېكىن بىز شۇنىڭدىن كېيىنكى گۈيغانلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى جەھەتتىن ئايرىم قىياسلارغىمۇ ئىگە بولالايمىز. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا «ھونلار شىمالىدا دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغان» دەپ خاتىرىلەنگەن، ھونلار غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن ئاۋۋال ئاساسلىقى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى چوغاي تېغىدىكى خېتاۋ رايونىغا تارقالغانىدى، ھونلارنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىڭلار، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىغا تارقالغانىدى (بۇ ھەقتە مۇشۇ كىتابنىڭ Ⅲ باب، 1 - بۆلۈمىگە قارالسۇن)؛ يەنە «خەننامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى» دا سۇۋۇ شىمالىي دېڭىزنىڭ بويىدا تۇرۇۋاتقاندا «دىڭلىڭلار ھەمىشە سۇۋۇنىڭ قوي، كالىلىرىنى ئوغرىلاپ كېتەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇنىڭدىن ھازىرقى بايقال كۆلى ئەتراپلىرىدىمۇ دىڭلىڭلارنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دەرۋەقە گۈيغانلارنىڭ بىر قىسىم خەلقلىرى شىمالغا كۆچكەنىدى. يەنە «زۇچيۇمىڭ تەپسىرى» جاۋگۈنىڭ 15 - يىلىدا «جىن بەگلىكىدىكى تاغلارنىڭ ئارىسىدا رۇك - دىلار ئۆزئارا قوشنا ئولتۇراتتى، ھالبۇكى بۇ جايلار جۇ سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدىن يىراق ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن؛ «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان، جىن بەگلىكىدىكى ئەربابلار ھەققىدە بايانىنىڭ ئىككىنچىسى» دە «(جىن بەگلىكى) جىڭغودا شەھەرىستان قۇرغاندىن كېيىن، فېنخې دەريا سى بىلەن سۇشۇي دەريا سىنىڭ ئارىلىقىدا بىر ئۆستەڭ قازدۇرغان، ھالبۇكى بۇ جايلار رۇك، دى قوۋملىرىنىڭ ئەڭ ئاۋات ماكانلىرىدۇر» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن ئەمنىيە دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن كېيىن بىر قىسىم دى

قوۋملىرىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلىرىنىڭ شەرقىي خۇاڭخې دەريا سىدىنمۇ ھالقىپ ئۆتۈپ، جەن بەگلىكىنىڭ جەنۇبىدىكى فېنشۇي دەريا ۋادىسى بىلەن تەيخاڭشەن رايونىنى ھېچچە يېتىپ بارغانلىقىنى كۆرسۈتىدۇ. دەرۋەقە يەنە گۇيغاڭلارنىڭ بىر قىسمى شەرقىمۇ كۆچكەنىدى. بىز گۇيغاڭلارنىڭ كۆچۈش جەريانلىرىنى تۆۋەندىكىدەك ھۆكۈم قىلالايمىز: گۇيغاڭ خەلقلىرى شىياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدىڭنىڭ ئۇرۇشچەرەسلىك سىياسىتى تۈپەيلىدىن، ئۇزلۇكسىز ھۇجۇمغا ئۇچرىغان ۋاقىتتا، بىر بۆلۈم گۇيغاڭ خەلقلىرى كۆچۈش پائالىيىتىنى باشلىغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا گۇيغاڭلارنىڭ غەرب تەرىپى كۇچلۇك غەربىي رۇڭ قەبىلىلىرىنىڭ، جەنۇب تەرىپى كۇنلۇن ـ كۇنگە كۇچمىيۋاتقان جۇ جامائەسىنىڭ، شەرقىي تەرىپى شىياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھىغا قاراشلىق زېمىنلار ئىدى. گۇيغاڭ خەلقى پەقەت شىمال تەرەپتىكى موكغۇل دالاسىغا كۆچىدىغان بىر يول ئارقىلىقلا كۆچەلەيتتى. چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈش پۈتۈن مىللەتنىڭ پىلانلىق كۆچۈشتىكى ھەرىكىتى ئەمەس ئىدى. بەزى قەبىلىلەر شىياڭ، جۇ ھاكىمىيەتلىرىگە يېقىنراق جايلاردىن ئايرىلىپ چىقىشتا، بۇرۇنراق كۆچكەن بولسىمۇ، زور تەھدىتلەرگە ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن. بەزى قەبىلىلەر شىياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىدىن يىراقراق ياكى چەت جايلاردا ئولتۇراقلاشقانلىقتىن، ئىنتايىن زور تەھدىتلەرگە ئۇچرىمىغان بولغاچقا، داۋاملىق چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا قېپقالغان بولۇشى مۇمكىن. قىسقىسى، ۋۇدىڭ نىڭ دەۋرىدە باشلانغان چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈش، قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى مۇمكىن، شىياڭ سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، يېڭىدىن تىكلەنگەن جۇ جامائەسىنىڭ قۇلدارلار ھاكىمىيىتى يەنە گۇيغاڭلارغا بولغان

جازا ئۇرۇشلىرىنى جىددىيلەشتۈرگەنىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى جۇ سۇلالىسىنىڭ سۇيۇرغال بەگلىكلىرى بىرقەدەر ئاجىز بولغانلىقتىن، بىر بۆلۈك گۇيفاڭ خەلقلىرى داۋاملىق رەۋىشتە چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈشتىن تاشقىرى، يەنە بىر قىسىملىرى شەرقىگە كۆچۈپ، سەنشى - شەنشى ئېگىزلىكى بىلەن تەيخاڭشەن ئەتراپلىرىغا كەلگەن، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل يايلىقىغا كۆچۈپ بارغان گۇيفاڭ خەلقلىرىنىڭ بىر قىسمى، كېيىن يەنە جەنۇبىي سىبىرىيە، بايقال كۆلى ئەتراپلىرى ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا كۆچكەن. بۇنىڭ بىلەن كېيىنكى مەزگىلدىكى تارىختا شىيا، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىنىڭكىدىن پۈتۈنلەي ئوخشاشمايدىغان گۇيفاڭلارنىڭ تارقالغان رايونلىرى مەيدانغا كەلگەن: موڭغۇل دالاسى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىدە دىڭلىڭلار بار ئىدى، شىمالىي شەنشى، سەنشىنىڭ شىمالىي بىلەن جەنۇبىي، تەيخاڭشەن ئەتراپلىرىدا دىلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇيفاڭ خەلقلىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى.

كىشىنى ئويلاندۇرىدىغىنى شۇكى، «زوچيۇمىڭ تەپسىرى»، «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ۋە ئەمىنىيە دەۋرىدە جۇ سۇلالىسىنىڭ لوياڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان قىزىل دى قەبىلىلىرى جىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى دى (翟 دەپمۇ يېزىلاتتى) جەمەتى دەپ ئاتالغانىدى، كېيىن ھەممىسى خۇاشيالارغا ئاسسىملياتسىيە بولۇپ كەتكەن، شۇڭا جىن، خەن سولالىلىرىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا ئۇلارنىڭ نېمە پائالىيەتلەرنى

ئېلىپ بارغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. لېكىن بىز 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە جەنۇبىي سىبىرىيە دىن ئېچكىرىگە كۆچۈپ سەددىچىننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا كەلگەن دېڭىزلارنىڭ يۇرت كاتتىلىرىنىڭ ئۇرۇق-جەمەتلىرىدىن جەنۇبىي سىبىرىيىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان دېڭىزلارنىڭ ئارىسىدا دى (翟) جەمەتىنىڭ بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى ئېچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ئۆز قەبىلە باشلىقلىرى بولغان دىشۇ، دىبىن قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا، 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى سىياسىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتناشقانلىقىنى ھەمدە خېنەننىڭ ھازىرقى خۇاشيەن ناھىيىسى، شەندۇڭدىكى تەيئەن قاتارلىق جايلاردىكى «يەتتە بەگنىڭ زېمىنى» دا ئۇلۇغ ۋېي بەگلىكىنى قۇرغانلىقىنى بىلەلەيمىز.[31] ئۇلۇغ ۋېي بەگلىكى كېيىن كېيىنكى يەن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز بولغان. چۆللۇكنىڭ شىمالىدا داۋاملىق تۈرۈپ قالغان دېڭىزلار قاڭقىل قەبىلىلىرى دەپ ئاتالغان. ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ نامىلىرى ئېچىلدىنقى قاتاردا تۇرىدىغىنى يەنىلا دى (狄) جەمەتى ئىدى، دى جەمەتى شۇبھىسىزكى چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى دېڭىزلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئۇرۇق - قەبىلىسى ئىدى. چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى شىمالىي دىلار بىلەن چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى دېڭىزلارنىڭ ئورتاق ئۇرۇق - جەمەتداشلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي پاكىت، ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئوخشاش ئىكەنلىكىنى، يەنى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىيا، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۈيفاڭلاردىن كېلىپ چىققانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىپ قالماستىن، بەلكى چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى دېڭىزلارنىڭ چۆللۇكنىڭ جەنۇبىغا كۆچكەنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

4. گۇيغاتلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىنى ئۆزلەشتۈرۈشى — قاراسۇق مەدەنىيىتى

يۇقىرىدا كۆرسىتىلىپ ئۆتۈلگەندەك، دىلارنىڭ بىر قىسمى شىياڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىدىن باشلاپلا شىمالغا كۆچكەنىدى. ئەمما چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت يازما مەنبەلەردە ئۇلارنىڭ شىمالغا كۆچكەنلىكىگە ئائىت ھېچقانداق ماتېرىيال قالدۇرۇلمىغانىدى، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندىلا، ئۇلارچۆللۇكنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىدە يېڭىباشتىن ئوتتۇرىغا چىققانداۋ، ئاندىن ئېلىمىزنىڭ يازما تارىخىي مەنبەلىرىدە خاتىرىلىنىشكە باشلىغان. «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە» قاتارلىق كىتابلاردا ھونلارنىڭ دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرۇشى ھەمدە دىڭلىڭلارنىڭ ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇچ قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك قوزغىلىڭى خاتىرىلەنگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چۆللۇك شىمالىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ تارىخى، جۈملىدىن سىياسىي مۇناسىۋەتلىرى ۋە تارىخچىلىرى تەرىپىدىن ئىزچىل تۇرۇپ ئەھمىيەت بېرىلگەنىدى. «ۋېينامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»، «سۇينامە» بىلەن «كېيىنكى خەننامە» دە «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بار، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەڭ قايىل قىلارلىق پاكىت ھېسابلىنىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىي يىللىرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى، تاڭ تەيزۇڭنى ھۆرمەتلەپ تەڭرى قاغان دەپ ئاتىغانىدى، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىدا ئايماق ـ مەھكىمىلەرنى تەسىس قىلغان ھەمدە يەنىمۇ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى

ئايماق - مەھكىمىلەرنىڭ سىياسىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرغان، ئىلىمىزدىكى دى مىللىتى ئاچقان جەنۇبىي سىبىرىيە، مانا مۇشۇ [illegible]تتىن باشلاپ رەسمىي مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇش تەۋەسىگە كىرگەن[32].

لېكىن يېقىنقى زامان ئارخېئولوگىيە ئىلمى گۈللىنىش-تىن ئاۋۋال، يېغىلىق دەۋرىدىن ئاۋۋالقى مەزگىلدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دىئالېكتلارنىڭ تارىخىي، تارىخىي كىتابلاردا مۇنداق-چىلاتىلغا ئىلىنىپ قالغاچقا، داۋاملىق ئېنىق بولماي كەلگەن-دى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئار-خېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىئالېكتلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلارنى كەڭ كۆلەمدە قازدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى XIII ئەسىردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى XVII ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا مەنسۇپ بولغان قەدىمكى خارابە-ۋە قەبرىلەردىن نۇرغۇنلىغان ئۆزگىچە بروئنزا ۋە ساپال قاچىلار تېپىلدى. بۇ خىل ئۆزگىچە بروئنزا مەدەنىيىتى ئاۋۋال خاككاس باتىن كەنتىنىڭ ئەتراپىدىكى قاراسۇق دەرياسىنىڭ قىرغىقى-دىن تېپىلغاچقا، ئۇنىڭغا قاراسۇق مەدەنىيىتى (КарасукскаяКультура) دەپ نام بېرىلدى. ئىلان قىلىن-غان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، تاشقى بايقال رايونىدىكى قاراسۇق مەدەنىيەت دەۋرىگە مەنسۇپ قەدىمكى خارابە ۋە قەبرىلەردىن شياك، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىنىڭ قوراللىرىنىڭ شەكلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان 13 خىلدىن ئارتۇق ساپال داۋقان، ئوچ پۇتلۇق ساپال داۋقان، برونزىدىن ياسالغان پىچاق، پالتا تېپىلغان؛ تاشقى بايقالنىڭ غەربىدىكى دىئالېكتلار ياشىغان يەنسەي دەريا ۋادىسىدىن، تاشقى بايقال رايونىدىن تېپىلغان يۇقىرىدىكى قوراللارنىڭ شەكلىگە ئوخشاش، كۆپلىگەن جابدۇقلار تېپىلمىشتىن تاشقىرى، يەنە 1950 - يىلى ئەنياڭدىن تېپىلغان قوراللارنىڭ شەك-

لىگە ئوخشىشپ كېتىدىغان ئوقيا، بروئزدىن ياسالغان
نەيزە ۋە ئوق باشقى تېپىلغان㉝. دىققەت قىلىشقا تېرزىيدە-
غىنى شۇكى، جەنۇبىي سىبىرىيىدىن تېپىلغان يۇقىرىدىكى
برونزدىن ياسالغان پالتا بىلەن ساپال قاچىلار، موڭغۇلىيە
جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىنمۇ كۆپلەپ تېپىلغان،
ستالىنىنىڭ دەۋرىدە سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر
ئاكادېمىيىسى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پەنلەر
كومىتېتى بىرلىكتە تۈزگەن «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى-
نىڭ ئومۇمىي تارىخى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «موڭغۇلىيە
خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىن برونزا
دەۋرىگە مەنسۇپ نۇرغۇنلىغان مەدەنىي يادىكارلىقلار
قېزىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ بالدۇرقىلىرى
دەپ ھېسابلانغانلىرى قاراسۇق دەۋرىگە ئائىت يادىكارلىقلار-
دۇر ..... موڭغۇلىيەنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن تېپىلغان
ۋە موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان
برونزا قوراللىرىنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ.
بۇ يەردە ئالدى بىلەن تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېرزىيدىغىنى
بىر تۈركۈم برونزا پىچاقلاردۇر. بۇ پىچاقلار سىبىرىيىدىكى
قاراسۇق پىچاقلىرىغا ئىنتايىن ئوخشايدۇ، شۇنىڭدەك يەنە
شياڭ، يىن دەۋرى ۋە جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە
شىمالىي جۇڭگودا ئىشلەنگەن پىچاقلار بىلەنمۇ ئوخشىشىدۇ.
چۆللۈكىنىڭجەنۇبىدىن قېزىۋېلىنغان ئاياپالتامۇكەممەل ياسالغان
بولۇپ، مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئۈچ قىرلىق يوپۇرماق شەكلىدىكى
برونزا چەمبىرىكى بىلەن بىر تۈركۈمدىكى يادىكارلىق بۇ-
لۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل چەمبىرەكنىڭ شەكلى ئەينى ۋاقىت-
تا جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن شىمالىي جۇڭگودىكى ئايالارنىڭ
چاچلىرىغا قىستۇرۇۋالىدىغان تاقا شەكىللىك چەمبىرەكنىڭ
شەكلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇرچىن يولىدىن بايىن

ئۇلان تېغىغا 10 كىلومېتر ئايرىلىپ تۇرىدىغان جېڭىر تېغى ئېتىكىدىن بىر دۆۋە سۆڭەك، كۆزارتىس تاش پارچىلىرى ۋە قوپال ئۇسۇلدا ياسالغان ساپال پارچىلىرى تېپىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، چۆللۈك بىلەن سېلىنگا دەريا ئويمانلىقىدىن ھۆ ئوخشاش خىلدىكى ساپال بۇيۇملار تېپىلغان. بۇ قاچىلارنىڭ ياسىلىش تېخنىكىسى ۋە شەكىل جەھەتتە، يەنىمۇ ۋە ئالتايدىكى قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ قاچىلاش ئەسۋابلىرى بىلەن بەك ئوخشىشىپلا قالماستىن، يەنىلا رېخى رايونىدىكى تاش لەھەتتىن تېپىلغان ھەمدەپنە قىلىنغان ساپال كومزەك بىلەنمۇ ئىنتايىن ئوخشايدۇ.» ⑭ 1960 - يىلىدىن كېيىن قاراسۇق شەكلىدىكى برونزا ئاپپالتا بىلەن شىمالىي جۇڭگودىن تېپىلغان ساپال قاچىلار شەكلىدىكى ساپال قاچىلارچە نۇبىي چۆللۈك ئۆلكىسى بىلەن ئوردجار دەريا سى، دېل تېغى ئەتراپىدىن داۋاملىق كۆپلەپ تېپىلغان. دەرۋەقە قاراسۇق مەدەنىيىتى، جۇڭگونىڭ شىمالى، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىنىڭ برونزا مەدەنىيىتى بولۇپ، جۇڭگودىن موڭغۇلىيە ۋە سىبىرىيە رايونلىرىغا تارقالغانىدى. 1956 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەھرىرلەپ نەشر قىلغان «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ خەنجەر، پىچاق، نەيزە، ئەگرى دەستىلىك پالتا، تاقا شەكىللىك ھالقا ۋە ھەرخىل شەكىلدىكى ئۇششاق پەيپەيزە قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرى، جۇڭگونىڭ سەددىچىن سېپىلىغا يېقىن بولغان شىمال تەرەپتىكى ھەرقايسى رايونلاردىن تېپىلغانلىرى بىلەن ئالاھىدە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. كۆپلىگەن ئەڭ تىپىك قاراسۇق جابدۇقلىرىنىڭ، بولۇپمۇ پىچاق، جۇپ ئات قوشۇلغان ھارۋىنىڭ رەسمى، ساپال قاچىلارنىڭ زىننەتلىنىشى، پۈتۈنلەي ئەنياڭ بىلەن ئەتراپىدىكى شياڭ (يىن) سۇلالىسىنىڭ ئاستانىسىدىن تېپىلغان بۇيۇملار بىلەن برونزا قوراللارنىڭ زىننەتلىرىدىن،

ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى بىۋاسىتە ئەدەبىياتلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ. قاراسۇقنىڭ ئۆزگىچە تاش ئابىدىلىرى (تىك تاختا شەكىللىك تاش ئابىدە) دىكى ئەقىشلەرنىڭ زامانداشلىرىنىڭ بىۋاسىتە ھالدا يېزىۋىلىرىنى مەنبە قىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتمۇ، بۇ دەلىلنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ»[36]. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى س. ۋ. كىسېلىۋ ئەينى ۋاقىتتا مۇنداق دېگەنىدى: «قاراسۇقنىڭ ئۆزگىچە مىس ساپال قورالىرى بىلەن زامانداشلىرىنى سەنئىتى، سەددىچىنىڭ شىمالىدىكى ئاشۇ رايونلار — ئوردوس، سۇييۈەن، رېخې (ئىلاۋە: يۇقىرىدىكى رايونلار پۈتۈنلەي ئىلىمىزنىڭ ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل، خېبېي، لياۋنىڭ ئۆلكىلىرىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە) نىڭكىگە ئوخشاش يېقىن. ھالبۇكى، بۇ رايونلارنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن جۇڭگونىڭ ئۆزىنىڭ يېمىن، شياڭ دەۋرىنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەت بار ئىدى.»[37] «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئومۇمىي تارىخى» نىڭ ئاپتورلىرىمۇ، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى قاراسۇق مەدەنىيىتىنى، مەملىكىتىمىزنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ بىرونزا مەدەنىيىتىنى مەنبە قىلغان دەپ قارايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى، ئەينى ۋاقىتتىكى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تارىخشۇناس ۋە ئارخېئولوگلىرىنىڭ يەر ئاستىدىن تېپىلغان كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا چىقارغان، قاراسۇق مەدەنىيىتى شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنى مەنبە قىلغان دېگەن توغرا يەكۈنىنى چۇشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنى كىملەر جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا ئىلىپ بارغان؟ «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» I تومىنىڭ ئاپتورى مۇنداق يازغان: «قاراسۇق تېپىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلارنى رايونلار بويىچە

چه تۆۋەندىكىدەك تەتقىقات تۈرلىرىگە بۆلۈشكە بولىدۇ: بايـ قال بويى رايونى (بۇ يەردىن يىن دەۋرىگە ئائىت ئۇچ پـۈتـ لۈق بۇيۇملار تېپىلغان)، مىنسكى ئويمانلىقى، ئالـتـاي (بـۇ يەردىن تېپىلغان، بۇرۇندىن بـار بـولغان قاراسۇق مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنىڭ سانى ئالاھىدە كۆپ)، قازاقستـان، جـۇڭ گونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدىكى خاتىرىلەرگـە ئاساسلانغاندا، دەسلەپتە جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن خـەنزۇلارغـا يېـ قىن ئولتۇراقلاشقان دېگلىك قەبىلىلـىرى يـۇقىرىدىكـى ئاشۇ جايلاردا ئولتۇراقلاشقانىدى، شۇبھىسىزكى، ئۇلار شياڭ (يىن) سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمكى جۇڭگو ئاھالىلىرىنىڭ ھەرخىل مەدەنىيەت ئامىللىرى (بولۇپمۇ برونزا قۇيمىچىلىق ماھارىتـى) نى جەنۇبىي سىبىرىيىگە ئېلىپ كەلگەنىدى»[38]. «موڭغۇلـيـە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئومۇمىي تارىخى» نىڭ ئاپتـورلىرىمـۇ مۇنداق يازغان: «سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن موڭغـۇلىيىدىكـى قاراسۇق دەۋرىدىكى ئالاھىدە مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى، زور بىر تۈركۈم ئاھالىلەرنىڭ جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىن بۇ يەرگە كەلگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ ئاھـالـىلـەر چۆللۈك بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا ياشىغان كۆچـمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بولۇشى مۇمكىن.»[39] كىسېلېۋمـۇ ئۆزـ زىنىڭ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» نامـلـىـق ئەسىرىدە مۇنداق يازغان: «مىنسكى ئويمانلىقىدىكى تېپىـك قاراسۇق بۇيۇملىرىنىڭ ئىچىدە، شەرقىي جـەنـۇب يۆنىلىشـ ىدىكى جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئاھالىلەرنىڭ يەنسەي دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا ئېلىپ كەلگەن بـۇيـۇملىرى بـار دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇنى پېچاق ۋە يالماق بىلەنمۇ مۇقىملاشتۇـ رۇشقا بولىدۇ، قىسقا شەمشەر بىلەن مەلۇم زىننەت بۇيۇملىرى ئۇستىدىنمۇ مۇشۇنداق قىياس قىلغىلى بولىدۇ. شۇنىڭدەك قـا ـراسۇق دەۋرىدىكى يەنسەي دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكـى برونزا

سەنئىتى بىلەن غەربىي سىنبرىيىنىڭ ھېچقانداق ئوخشاشلىق ھادىسىسى مەۋجۇت ئەمەس، ئۇنىڭ يۇكسەك تەرەققىي قىلغانلىقىدىن قارىغاندا، شەرقىي جەنۇب تەرەپ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى كېرەك. مەلۇم پاكىتلىق قىياسلارغا ئاساسلانغاندا، جۇڭگودىن شىمالغا كۆچۈش، شياڭ، يىن دەۋرىدىلا باشلانغان بولۇشى مۇمكىن.»[40] كىسىلبۇنىڭ ئۆزى ۋە سۇئېت ئىتتىپاقىنىڭ باشقا تەسىرى بار ئارخېئولوگلىرى، يەنە قاراسۇق دەۋرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ بەدەن تۈزۈلۈش ۋە ئىنسانشۇناسلىققا ئائىت ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئەينى ۋاقىتتىكى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى ئاھالىلەر بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ئىلىمىزنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئىرقىنىڭ ئوخشاشلىقىنى ئىسپاتلاش ئارقىلىق. قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنى مەنبە قىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ يەكۈنىنىڭ توغرىلىقىنى تېخىمۇ پايدىلىق دەلىللەر بىلەن تەمىن ئەتكەنىدى.

دېڭىلكلارنىڭ قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ تارىخىدىكى ئورنى ھەققىدە، «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۇمۇمىي تارىخى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىن تېپىلغان بۇ خىل قەدىمكى بادىكارلىقلار بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قاراسۇق شەكلىدىكى قەدىمكى يادىكارلىقلىرىنىڭ ئۆزئارا ئوخشاشلىقىنىڭ، شۇنىڭدەك جۇڭگونىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى سەددىچىننىڭ شىمالىدىن تېپىلغان قەدىمكى يادىكارلىقلارنىڭ ئوخشايدىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتلارنىڭ ئىنتايىن زور تارىخىي ئەھمىيىتى بار.»[42] كىسىلبۇ يەنە مۇنداق يازىدۇ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ بروئزا دەۋرىدىكى يۇكسەك تەرەققىي قىلغان قاراسۇق تېپىدىكى مەدەنىيىتى، ئىچكىرىدىكى سىبىرىيەدىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ بىرلىك

كىدە ئىپادىلەنگەن»، «بۇ جەنۇبىي سىبىرىيە مەدەنىيىتىنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ھازىرلانغان ئاساستۇر.»[43]

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن موڭغۇلىيە ئالىملىرىنىڭ 50 - يىللاردا ئېلان قىلغان يۇقىرىدىكى ماتېرىيال ۋە بايانلىرىدىكى مۇھاكىمىلىرىدىن بىز يەن، جۇ ئارىلىقىدا گۈيفاڭ خەلقلىرىنىڭ شىمالغا كۆچۈپ، موڭغۇلىيە بىلەن سىبىرىيىگە بارغانلىقىغا ئائىت دەلىللەرگە ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى شىمالغا كۆچكەن گۈيفاڭ خەلقىنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ شانلىق برونزا مەدەنىيىتىنى موڭغۇلىيە بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىگە ئېلىپ بېرىپ، موڭغۇلىيە بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيە قاتارلىق رايونلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆلۈغ تۆھپىلەرنى قوشقانلىقىنى بىلەلەيمىز [44].

لېكىن 60 - يىللاردىن كېيىن ھەممەيلەنگە ئايان بولغان تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكى بەزى كىشىلەر قاراشۇق مەدەنىيىتىنىڭ مەنبە مەسىلىسىنى ئۆزگەرتىشكە باشلىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھېلىقى كىسىلىۋ ئۆزىنىڭ 1959 - يىلىدىكى جۇڭگوغا زىيارەتكە كېلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، بىر تەرەپتىن «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ برونزا دەۋرى بىلەن جۇڭگو-نىڭ شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە» سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى كۆپلىگەن ئىسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك جۇڭگونىڭ خۇاڭخې ۋادىسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان، شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتى سەددىچىنىڭ ئەتراپلىرىغا تارقىلىپ بارغاندىن كېيىن يەنە، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى تاشقى بايقال رايونى، يەنىسەي، كۇما دەريا ۋادىلىرىغا، ھەتتا تاكى گورکي شەھىرى ئەتراپىدىكى ۋولگا دەريا ۋادىلىرى قاتارلىق رايونلارغا تەسىر كۆرسەتكەن»

دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولسا، يەنە بىر ئەرەپتىن، بۇ مەسىلە ھەققىدە ئۆزىنىڭ ھازىر «يېڭى» قارىشىنىڭ بارلىقىنى پەش قىلىپ: «ئىلگىرى شەرقنىڭ غەربكە كۆرسەتكەن تەسىرىدىلا مەۋجۇت دەپلا قارالغان، ھالبۇكى ھازىر بولسا ئىككى تەرەپ ئۆزئارا بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن دەپ قاراش كېرەك» دېگەنىدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ «ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەن» دېگەن بۇ سۆزنى چۈشەنمەي قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، قايتا ئىزاھلاپ مۇنداق دېگەن: «تەسىرنى ئەكس دەسلەپ غەرب شەرقتە كۆرسەتكەن، ئارقىدىنلا يەنە شەرقمۇ غەربكە كۆرسەتكەن»، بۇ خىل غەلىتە شەرقتە كۆرسەتكەن تەسىرى «جۇڭگو چېگرىسى ئىچىگە تارقىلىپ كىرگەندە، ئېھتىمال ..... شياڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ مەلۇم بۇيۇملىرىنىڭ شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا، بۇ دەۋردىكى ئەنياڭ تىپىدىكى بۇيۇملارىدا ناھايىتى زور دەرىجىدىكى ئىلگىرىلەشلەر بولغان.»[45] كىسېلېۋنىڭ «يېڭى» قارىشى مۇنداق بىر جۈملە سۆزدىن ئىبارەت ئىدى: مەيلى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى قاراسۇق مەدەنىيىتى بولسۇن ياكى جۇڭگونىڭ ئەنياڭدىكى شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتى بولسۇن، ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياۋروپا قىسمىنىڭ يىراق قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا تەرەققىي قىلغانىدى.

1974 - يىلى ل. س. ۋاسىلىيېۋ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «تارىخ مەسىلىلىرى» ژۇرنىلىدا «قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى» [46] نامىلىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىغان. ئۇ ماقالىسىدە شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتى «پەقەت سىرتتىن كىرگەن كۆپلىگەن ئۇچۇرلار ئارقىلىقلا، ئاندىن تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلەتكەن» دەپ چورت كېسىپ ئېيتقان، ئۇ شياڭ سۇلالىسىنىڭ ئات ھارۋىسىنى مىسال قىلىپ مۇنداق دېگەن:

ئەمما يەنە شۇنى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، يېڭى دەۋرنىڭ ئات ھارۋىسى بىلەن غەربنىڭ ئاسىيانىڭ ئات ھارۋىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولغان ئوخشاشلىق تەرەپلەرنى مۇنازىرە قىلىش ھاجەتسىز. ..... ئۇلارنىڭ ئات ھارۋا ۋە جەڭ ھارۋىسىنى قەدىرلىشى بىلەن كىرىت ـ مىدىيە ۋە ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنىڭ ئۇنى قەدىرلىشى بەكلا ئوخشايدۇ». «بۇنى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ماس كېلىپ قالغانلىق دېگىلى بولمايدۇ.» ۋاسىلىيېۋ يەنە دەۋرنىڭ ئات ھارۋىسى بىلەن غەربنى ئاسىيادىكى ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكىلەرنىڭ قەدىمكى ھارۋىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانداق ئوخشاشلىقلارنىڭ بارلىقى، شۇنىڭدەك بۇ ئوخشاشلىق تەرەپلەرنى مۇنازىرە قىلىشنىڭ ھاجەت ئىكەنلىكى ياكى ئەھمىيەتسىز ئىكەنلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق دەلىل كۆرسەتمىگەنىدى. ئىنسانىيەتنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ھەرقانداق بىر مىللەت ياكى ئۇنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ ھەممىسى مەلۇم ئوخشاشلىق قانۇنىيىتى بويىچە ئالغا تەرەققىي قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىقتىسادىي مەدەنىي تۇرمۇشنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، كۆپىنچە باشقا مىللەت ۋە يەرلىكتىن مەلۇم جەھەتتىن ياكى ئۆزئارا ئوخشاپ كېتىدىغان شەيئىلەرنى بارلىققا كەلتۈرەلەيدۇ. يەنە دەۋرنىڭ ئات ھارۋىسىنىڭ غەربنىڭ ئاسىيانىڭ ئات ھارۋىسى بىلەن بولغان مەلۇم تەرەپلەردىكى «ئوخشاشلىق تەرەپلىرى»، پەقەت يەنە دەۋرى بىلەن غەربنىڭ ئاسىيانىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتنىڭ رولىدىكى ئىقتىسادىي ئېھتىياجىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنىلا چۈشەندۈرۈپ بەرگەن، شۇڭا بۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. ۋاسىلىيېۋنىڭ ئۆزىمۇ «غەربنىڭ ئاسىيا بىلەن يەنە دەۋرىدىكى جۈڭگونىڭ ئارىلىقى نەچچە مىڭ كىلومېتر كېلىدۇ، بۇ بۆلەكتىكى ئارىلىقتىن ئات ھارۋىسىنىڭ ئېزىنى پۈتۈنلەي تاپقىلى بولمايدۇ» دېگەنىدى. بۇ ھال ئارخېئولوگىيە ئىلمىدىمۇ غەربنىڭ ئاسىيانىڭ ئات ھارۋىسىنىڭ يەنە

ھەۋرنگە ئارقىلىپ كىرگەنلىكىگە ئائىت ھەرقانداق ئۇنۇسلۇق يوقلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ۋاسىلىيېۋ ئېيتقان «سىرتتىن كەلگەن ئۇچۇرلار» جۈملىسىگوفا يەنە قانداق قىلىپ تارقىلىپ كىرگەندۇ؟ كېلىش يولى بولمىغان ئەھۋالدا، ئۇ يەنە قاراسۇق مەدەنىيىتىنى كۆتۈرۈپ چىققانىدى. ۋاسىلىيېۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ بىرونزا قوراللىرى بىلەن يېنى دەۋرىنىڭكىسى ئۆزئارا ئوخشايدۇ، يېنىلغىلار بىلەن قاراسۇقلۇقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئۇچرىشىش مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلغۇچى كۆپلىگەن ئالىملارنىڭ ھەممىسى، بۇ نۇقتىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن» دەپ ئېتىراپ قىلغانىدى. قاراسۇق مەدەنىيىتى ئېلىمىزنىڭ يېنى دەۋرى مەدەنىيىتىدىن كېيىن بولغان (قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى چېكى يېنى دەۋرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ) بىر خىل مەدەنىيەت، بۇ نۇقتىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئېتىراپ قىلغانىدى. بۇ ھەقتە ۋاسىلىيېۋمۇ مۇنداق دېگەنىدى: «قاراسۇقنىڭ بىرونزا قوراللىرى ئىچىدە ئىشلىتىلىشى ئېنىق بولمىغان، بويۇنتۇرۇق شەكىلدىكى بۇيۇملار بار، بۇ بىر مۇنچە ئۇزۇن تىك تۆت تەرەپلىك شەكىلدىكى مىس پىچاقچىلارنىڭ ئىككى بېشى ئەگرى، ياي شەكىلدە بولۇپ، نەقىشلىرىدە كىچىك بۆكەن ياكى يېرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئوبرازلىرى بار. ئۇ يېنى دەۋرنىڭ جابدۇقلىرىنى تەقلىد قىلىپ ياسالغان كىچىك تېپتىكى بۇيۇم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» بۇ نېگىدىن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قاراسۇقنىڭ بىرونزا مەدەنىيىتى، شىياڭ سۇلالىسى دەۋرنىڭ بىرونزا مەدەنىيىتى جەنۇبىي سىبىرىيىگە تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن شەكىللەنگەن بىر خىل مەدەنىيەت بولۇپ، ۋاسىلىيېۋنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇ يېنى دەۋردە جەنۇبىي سىبىرىيىگە

تارقىلىپ كىرگەن كۆپلىگەن «سىرتىنىڭ ئۆچۈرى» نىڭ نەتىجىسىدە ئىدى. ئەمما ۋاسىلىيېۋ ئۆزىنىڭ «يېڭى دەۋرى مەدەنىيىتى پەقەت سىرتتىن كىرگەن كۆپلىگەن ئۆچۈرلار تارقىلىپلا، ئاندىن تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلەتكەن» دەپ كېسىپ ئېيتقان سۆزىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن پاكىتلاردىن كېيىن يەنە تۆۋەندىكىدەك ئەقلىي خۇلاسە چىقارغان: «بۇ ناھايىتى تەبىئىي ھالدا ئېرىشىلىدىغان بىر يەكۈندۇر، يەنى قاراسۇقلارنىڭ ئەجدادلىرى ئات ھارۋىسىنى بىلەتتى، لېكىن كېيىنچە بۇنداق قورال - جابدۇقلارنى ئۇنتۇپ كەتكەن، پەقەت ئىشلىتىلىشى راستىنلا ئېنىق بولمىغان كىچىك بۇيۇم سۈپىتىدە ساقلاپ قېلىپ (يەنى ۋاسىلىيېۋ ئېيتقان يېڭى دەۋرىنىڭكىنى تەقلىد قىلىپ ياسالغان بويۇنتۇرۇق شەكىلدىكى بۇيۇمنى كۆرسىتىدۇ)، ئۇنتۇشنىڭ ئەسلىمىسى قىلغان، بۇنداق كىچىك تېپتىكى بۇيۇملار ئېھتىمال ئات ھارۋىسىغا بولغان ئېشقادىنى بىلدۈرسە كېرەك.» قاراسۇقلار يېنلىق لاۋىسكىنى تەقلىد قىلىپ برونزا بويۇنتۇرۇقنى ياسىغاندا، قانداق قىلىپ قاراسۇق كىشىلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ھارۋا ئىشلەتكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلالىغان؟ بۇ ئەڭ مۇھىم جەھەتتە مەسىلە ھەققىدە ۋاسىلىيېۋ جىم تۇرۇۋالغان. ئۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم بولغىنى شۇكى، ئۇ مۇنداق بىر چېكىنىش ئورنىنى قالدۇرغان ھەمدە بۇ چېكىنىش ئورنىغا ئاساسەن قاراسۇقلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ مەدەنىيىتى، يەنى دەۋرى مەدەنىيىتىدىن ئىلگىرى ئىدى دېگەن ئەقلىي خۇلاسىنى چىقارغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «شۇڭا شۇنداق ئېزاھلاشقا بولىدۇكى، يەنى قاراسۇق مەدەنىيىتى بىۋاستە ھالدىكى مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى يۇنىلىشىنى كۆرسەتكەن بولۇپ، يېنلىق لازىنىڭ ئەجدادلىرى بۇ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئات ھارۋا (ئەلۋەتتە ئاتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە نۇرغۇنلىغان

هەربىي قورال، جابدۇقلار ھەققىدىكى بىلىملەرگە ئېرىشكەن»، «ھەمدە قاراشۇق مەدەنىيىتىنىڭ زۆرۈر بولغان روشەن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە مەلۇم مىللىي تەركىبلەرمۇ، ئەنىلىك ئۇنىۋېرسال گەۋدىسىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىغا قاتناشقان.» باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، قاراشۇق مەدەنىيىتى شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىدىن كېلىپ چىققان ئەمەس، ھالبۇكى، ئۇنىڭ ئەكسىچە، شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتى قاراشۇق مەدەنىيىتىگە ئوخشاش تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە «مەلۇم مىللىي تەركىبلەر»نى مەنبە قىلغان.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەزى ئالىملىرىنىڭ قاراشۇق مەدەنىيىتىنىڭ مەنبە مەسىلىسىنى ئۆزگەرتىشى نېمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؟ ئەجەبا 1959 - يىلىدىن كېيىن جەنۇبىي سىبىرىيىدىن يەنە قانداق يېڭى ماتېرىياللارنىڭ چىققانلىقى بىلەن ھېسابلاشماي، قاراشۇق مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى ئىلگىرىكى بارلىق نۇقتىنەزەرلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پۈتۈنلەي يېڭى يەكۈن ئوتتۇرىغا قويۇش ئەسلا ھاجەتمۇ؟ ياق، ئۇلارنىڭ قاراشۇق مەدەنىيىتىنىڭ مەنبە مەسىلىسى ھەققىدىكى مەيدانىنىڭ ئۆزگىرىشى، پۈتۈنلەي سىياسىي جەھەتتىكى سەۋەبتىن بولغان. بۇ نۇقتا ناھايىتى ئېنىق.

ئىزاھلار:

① نەقىللەرنىڭ باشتىكىلىرى يۈەن كې يازغان «تاغ - ئېزىنىلار قۇرئىغا ئىزاھ» دىن ئېلىنغان، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 1960 - يىلى نەشرى، ئاياغدىكىلىرى «تاغ ئېزىنىلار قۇرئى» دىكى بايان بولۇپ، مەزكۇر كىتابنىڭ ئۆزىدىن ئېلىنغان.

② خاۋ يىشىڭ (چىڭ سۇلالىسى): «تاغ ئېزىنىلار قۇرئىنىڭ تەپسىرى»، يۈەن كېنىڭ «تاغ ئېزىنىلار قۇرئىغا ئىزاھ» ناملىق ئەسىرىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، 436 - بەت.

⑧ ئىلىگىرى كىشىلەر «تاغ ئېزىملار قۇرئى» دىكى بەزى ئاجايىپ ـ غارايىپ خاتىرىلەرنى تازا ياخشى چۈشىنەلمىگەن لىكىتىن، قاملاشمىغان گەپلەرنى قىلغانىدى. مورگانىنىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرى دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، بولۇپمۇ ئېنگېلىسنىڭ «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق كىتابى خەلزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن، ئېلىمىزنىڭ ئىلىم ساھەسىدىكىلىرىمۇ ئىلمىي تارىخىي قاراش يەنى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق پرىنسىپى بويىچە، «تاغ ئېزىملار قۇرئى» دىكى ئەپسانىلەرنى شەرھلەپ ۋە ئىزاھلىدى. «تاغ ئېزىملار قۇرئى» دىكى ئاشۇ ئىپتىدائىي ئۇرۇق قەبىلىلەرنىڭ ئەزالىرى ۋە ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ سىرلىق تۇس بىلەن تولغان تەسەۋۋۇرلىرى ھەققىدىكى بايانلارنى، بەزى ئالىملار ئىپتىدائىي ئىنسانلارنى توتېم ئېتىقادىنى نامايان قىلغان دەپ قارىسا، يەنە بەزى ئالىملار ئىپتىدائىي سەنئەت نۇقتىسىدىن ئىزاھلىغان. ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا تۇرغىرا ئىدى. 1980 ـ يىلى ئېلىمىزدىكى تەيۋەنلىك رەسسام ۋۇ شۆەنسەن ئەپەندى غەربىي ئافرىقىدىكى بىر قەدىمىي قالاق رايونلارغا ساياھەتكە بېرىپ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، «ئافرىقىدىكى غەلىتە نەرسىلەر» ناملىق بىر پارچە ماقالە يازغان، ماقالىدە مۇنداق دېيىلگەنىدى: «نىقاب ئافرىقىدىكى يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئۇسۇللىرىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇراسىم. توي ـ تۆكۈن، دەپنە ـ مۇراسىم يا كى ياشلارنىڭ ئۇسۇل پائالىيەتلىرىدە ئۇلار يا غاچتىن ئويۇلغان نىقابلارنى باشلىرىغا كىيىشتۇ ئالىدۇ. نىقابسىز ئىلاھلار، پېرىخۇنلار يا كى يىرتقۇچ ھايۋانلارنى تۇتقۇچىلارنىڭ سۈرەتلىرى سىزىلىدۇ، بەزىلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئىككى ئادەمنىڭ بويىچىلىك، بەزىلىرى قۇش، كالا قاتارلىقلارنىڭ شەكلىدە ئىدى. دالدىغۇچىلاردا ئىپادىلەنگەن نەقىشلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ بىر تەرىپى قەستەنگە چوگايتىلۇپتىلگەن بولسا، بەزى رەسىملەردىكى ئادەملەر ھايۋان تەنلىك قىلىپ سىزىلە-

غان. غەربىي ئافرىقىنىڭ ئەتراپىدىكى دالدىغۇچىلارنىڭ بەزىلىرىگە قاتمۇقات رەسىم سىزىلغان، بەزىلىرىدە سەككىز كۆزلۈكلەر چېلىنغىدۇ، بەزىلىرىدە مۈڭگۈزى كالىنىڭ، ئېغىزى قۇشلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان شەكىللەر بار. لەقىشلەرنىڭ قۇرۇلمىلىرى ئىنتايىن ئەركىن، تۇرمۇش ھېسابلاپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز، نامسۇ ھەرخىل» (ئەسلىدىكى نۇسخىسى تەيۋەندە چىقىدىغان «جۇڭگو ۋاقىت گېزىتى» نىڭ 1980 - يىللىق 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىكى سانىدىن 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى سانىغىچە ئېلان قىلىنغان). يەنە «دۇنيا بىلىملىرى رەسىملىك ژۇرنىلى» نىڭ 1984 - يىللىق 3 - سانىدا، «قىزىقارلىق قۇشلار دۆلىتى — پاپۇئا يېڭى گۋېنىيەسى» ناملىق بىر پارچە ماقالە ۋە ئۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىپ، بېشىغا لايدىن ياسالغان نىقاب كىيىۋالغان بىر يەرلىك كىشىنىڭ سۈرىتى بېسىلغان، سۈرەتنىڭ ئاستىغا تۆۋەندىكىدەك ئىزاھ بېرىلگەن: «ئېپىتسىلارغا قارىغاندا، بۇرۇن سۇ يۇدۇقۇپلىپ ئۇرۇش قىلىدىغان بىر قەبىلە بار بولۇپ، خېلى كۆپ كىشىلەر كۆچلۈك دۈشمەن تەرىپىدىن دەريالغا كىرگۈزۈۋېتىلگەنىكەن. بۇ خىل ئەھۋال ئاسا-تىدا، جەڭچىلەر بەدىنىگە لايىنى سۈرتۈۋېلىپ قايتىدىن دۈشمەنگە ئېتىلغان. دۈشمەنلەر جەن - ئالۋاستىلار كېلىپ قالغان ئوخشايدۇ دەپ قاراپ قورقۇنچ ئىچىدە تەرەپ - تەرەپكە قاچقان، نەتىجىدە بۇ قەبىلە مەغلۇبىيەتنى غەلىبىگە ئايلاندۇرغان، شۇنىڭدىن تارتىپ بېشىغا لايدىن ياسالغان دالدىغۇچ كىيىدىغان، قولىغا ئوقيا ئالغان لاي ئادەملەرنىڭ ئۇسۇلى پەيدىنپەي تارقىلىپ، ھازىرقىدەك چەت ئەل ساياھەتچىلىرى ياخشى كۆرىدىغان نومۇر-لارغا ئايلانغان». گۈيفاڭلارنىڭ «يەكچەشمىلەر» شۇنىڭدەك «يۇقە-رىقى ئايدالا» دا خاتىرىلەنگەن «چۈەنروڭلارنىڭ ئېلىمدە ئىلاھلار بار، ئادەملىرى ھايۋان تەسلىك»، «ئەلنامە» دە خاتىرىلەنگەن «مىياۋلىقلارنىڭ ئىلاھلىرى بار، ئادەملىرىنىڭ باشلىرى يىلان تەنلىك»، «غەربىي چۆللۈك ھەققىدە قۇرئى» دا خاتىرىلەنگەن

شيا قۇكەي «ئىككىسى كۆك يىلاننى بېشىغا يۆگۈۋالاتتى. ئىككىسى ئەجدىھالىق مىنىپ يۈرەتتى» دېگەندىلەرنىڭ ھەممىسى رەسىم قىلىپ سىزدىلغان ياكى ئىشلەتكەن نىقاب بولۇشى مۇمكىن.

④ مېنىڭ ۋېنتوك يازغان «تاغ ئېزىملار قۇرئى» نىڭ يېزىلغان دەۋرى ۋە ئۇنىڭ پەيدا بولغان ئورنى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» («جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخ مەجمۇئەسى» 1 - كىتاب) بىلەن يۇەن كې يازغان «تاغ ئېزىملار قۇرئىغا ئىزاھ» ۋە شۇ شۇنجىەن يازغان «تاغ ئېزىملار قۇرئى» ياخشى بىر كىتاب» («نۇر گېزىتى» 1962 - يىل 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىكى سانى) قاتارلىق ماقالىلەرنىڭ ھەممىسىدە «تاغ ئېزىملار قۇرئى» نى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ باھا بەرگەنىدى. شۇ شۇنجەن «تاغ ئېزىملار قۇرئى» دا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن توتېم ئۇرۇقى، جۇڭگونىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيىتىنى چۈشىنىشتىكى ئىنتايىن مۇھىم بىر تەرەپ بولۇپ، ئوخشاشسىغان توتېم ئېتىقادىدىكى قوۋملارنىڭ تارقىلىشىنى تەتقىق قىلىشتا، مۇھىم قىممەتكە ئىگە» دەپ قارىغانىدى.

⑤ «خەنىنامە» سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى» دا: «(ھونلار) سۇۋۇنى شىمالىي دېڭىزنىڭ بويىدىكى ئادەمزاتسىز جايغا سۈرگۈن قىلىپ، قوچقار باققۇزغان. قوچقار قوزىلىغاندا قايتىپ كېلىشىنى بۇيرۇغان. شۇ يىلى قىشتا، دېڭىلىكلار ئۇنىڭ قوي، كالىلىرىنى ئوغرىلاپ كەتكەن» دېيىلگەن. «خەنىنامە» ھونلار ھەققىدە قىسسە» كە ئاساسلانغاندا، دېڭىلىكلار ھونلارنىڭ شىمالىدا ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىمالىي دېڭىز ھازىرقى بايقال كۆلى ئىدى.

⑥ ئىلىم ساھەسىدىكىلەر بىردەك «تاغ ئېزىملار قۇرئى» نىڭ ھەرقايىسى قىسىملىرى «ھەركىزمۇ بىر ئادەمنىڭ قولىدىن چىققان ئەمەس. شۇنىڭدەك بىر دەۋردە يېزىلغانمۇ ئەمەس» دەپ قارايدۇ (شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى نەشىر قىلغان «تاغ ئېزىملار قۇرئىغا ئىزاھ» دېكى نەشرىياتتىن بېرىلگەن چۈشەندۈرۈش). شۇڭا گۇر ئىلى، يەنەكچەشىملەر ئىلى ياكى دېڭىلىڭ

لار ئېلى دەپمۇ ئاتالغاندى.

⑦ «تاغ ئېزىملار قۇرۇلى. كۈن چىقىشتىكى ئەللەر» دە: «لوشۇي دەريا‌سى ئۇستۇنكى لوشى تېغىدىن باشلىنىپ، شەرقىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ، چېك گاۇنىك غەربىدە خۇاڭخې دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ» دېيىلگەن. ئۇنىڭ ئورنىدىن قارىغاندا، بۇ يەردىكى لوخې دەريا‌سى يەنى خېنەندىكى لوياڭنىڭ شەرقىي شىمالىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان، ھازىرقى كوكشىيەن ناھىيىسىدە خۇاڭخې دەريا‌سىغا قۇيۇلىدىغان لوخې دەريا‌سى ئىدى.

⑧ بۇ يەردىكى لوخې دەريا‌سى ھەققىدە «تاغ ئېزىملار قۇرۇلى. غەربىي تۆت قۇرۇلى» غا قارالسۇن.

⑨ «لياڭ بېگىنىڭ يالمىنى» ھەققىدىكى ئېنىقلىمىنى، ۋاڭ گوۋېيىنىڭ «گۇيغاڭ. خۇنيى، شيەنيۇنلەر توغرىسىدا مۇھاكىمە» نامىلىق ماقالىسىغا قارالسۇن.

⑩ سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى شياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دىلار (گۇيغاڭلار) يەنى دىڭلىڭلاردۇر، «ئۇلار دەسلەپتە جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمى ۋە خەنزۇلارغا يېقىن جايلاردا ئولتۇراقلاشقان» دەپ قارايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» I توم، 456 - بەت، موسكۋا 1956 - يىل نەشرىگە قارالا.

⑪ شۇشتەي: «جۇيۇەندىن تېپىلغان چىغىناق - سۆڭەك پۈتۈكنامىسىدە تىلغا ئېلىنغان ئادەم، ئەمەل، ئەل نامىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە ئىزاھ». «قەدىمكى يېزىقلار تەتقىقاتى» 1 - توپلام، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1980 - يىل نەشرى.

⑫ «ئاستانىلىقتىن تېپىلغان جۇنامە. ئەسىرلەر» دە «107 مىلا 779 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالغان، 300 مىلا 230 ئادەمنىئەسىرگە ئالغان» دېيىلگەن. گومورونىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، جۇ جامائەسىدىكىلەر 100 مىڭنى يۈز مىليون دەپ ھېسابلايتتىنى؛ «يۈز مىليون 100 مىلا» دېگەن سان «يۈز مىليون 70 مىلا»

دەپنۇ يېزىلاتتى (دجۇڭگونىڭ قەدىمكى جەمئىيىتى توغرىسىدا تەتقىقات» 271 - بەتكە قارالسۇن).

⑬ جۇ جامائەسىنىڭ قەبىلە باشلىقى گاۋيۇنىڭ يىن گاۋزۇڭ ۋۇدىڭ بىلەن دەۋرداش ياكى ئەمەسلىكى توغرىسىدا تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق خاتىرە يوق. بۇ يەردە مېڭ ۋېنتۇڭ نىڭ قىياسى ئاساس قىلىندى، مېڭ ئەپەندى يازغان «جۇ. چىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەققىدە تەتقىقات» نىڭ 51 - بېتىگە قارالسۇن.

⑭ «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان. لو بەگلىكىدىكى ئەربابلار ھەققىدە بايان. بىرىنچى قىسىم» دا «جۇ يۇنىڭ ئەۋلادى ئىدى، شيالاقلار ئۇنىڭغا بەك چوقۇناتتى: شياڭ جياۋبي چىنىڭ ئەۋلادى ئىدى، شياڭلىقلار ئۇنىڭغا بەك چوقۇناتتى؛ گاۋيۇ بىلەن تەيۋاڭ (يەنى گوگوڭ دەنغۇ) جىنىڭ ئەۋلادى ئىدى، جۇلۇقلار ئۇلارغا بەك چوقۇناتتى» دېيىلگەن.

⑮ «زوچيۇمىڭ تەپسىرى» جاۋگوڭنىڭ يەتتىنچى يىللىدا، جو چىڭۋاڭ «گاۋيۇ بىلەن يايۇنىڭ تۆھپىلىرى قانداقمۇ ئۇنتۇپ كېتىلسۇن» دېگەنىدى.

⑯ غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە، جۇلۇقلار ھەمىشە ھەربىي ئىشلارنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان كۆچلۈك دۈشمەنلىرىنى رۇڭلار (戎) دەپ ئاتايتتى، مەسىلەن، شەرقىي يىلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنى شۇرۇڭ، خۇەيرۇڭ دەپ، چاڭلارنى چاڭرۇڭ، ھەتتا يىن سۇلالىسىنى رۇڭيىن دەپ ئاتىغانىدى. بۇ يەردىكى گۇيرۇڭلار گۇيفاڭلارنى كۆرسىتەتتى. نەشىر قىلىنمىش ئالدىدا تۇرغان ئەسىرىم «شىمالىي دىلار ۋە جوڭشەن بەگلىكى» دە «گۇيرۇڭ» دېگەن سۆز، گۇيفاڭ ۋە غەربىي رۇڭلار دەپ خاتا ئىزاھلانغان، تۈزەتمىشكە تېگىشلىك.

⑰ جېن (震) نىڭ ۋاڭ جى ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى ھەققىدە ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس. بۇ يەردە

دىكشەنىڭ قارىشى ئاساس قىلىنىدى. دىكشەنى يازغان «شياك جۇ سۇلالىلىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈپ - دەلىللەش» كە قارالسۇن. لوكسىن بىرلەشمە كىتاب ئىدارىسى 1960 - يىل نەشرى 78 - بەت.

⑱ «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چاكلار ھەققىدە قىسسە» دە «قەدىمكى يېزىقتىكى باميۇكنامە. خاتىرىلىرى» دىن ئېلىنغان «جۇ ۋاڭجى يىلنامىلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلىققا تەيىنلەنگەن» دېگەن نەقىلنى. ۋاڭ جى ۋېندىكنىڭ تۆتىنچى يىلى ۋېندىك تەختكە چىققاندىن كېيىن يىلنامىلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلىققا تەيىنلەنگەن دەپ ئىزاھلىغان. لېكىن ئەينى مەزگىلدىكى ئەھۋالنى تەھلىل قىلغاندا، ۋاڭ جىنىڭ يىلنامىلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلىققا تەيىنلەنگەن ۋاقتى، ئۇنىڭ جامائەسى بىلەن شياك سۇلالىسىنىڭ گۈيفاكلارنىڭ ئۇستىدىن قازانغان غەلىبىسىدىن كېيىن ئىدى. بۇ ۋاقىتتا شياك سۇلالىسى بىلەن جۇ جامائەسىدىكىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق بولغانىدى.

⑲ چېن مىڭجيا: «غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ مىس قورالىدىكى پۈتۈكلەرنىڭ يىل دەۋرى توغرىسىدا ئېنىقلىما (ئۈچىنچى قىسىم)». «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 1956 - يىللىق بىرىنچى سان.

⑳ «شەنشى ئۆلكىسىنىڭ سۇدېندىكى ۋۇسۇن كەنتىدىكى گەمىدىن تېپىلغان بىر تۈركۈم مىس قوراللار». «مەدەنىي يادىكارلىقلار ژۇرنىلى» 1975 - يىللىق ئىككىنچى سان.

㉑ «باۋدې ناھىيىسىدىن يېڭىدىن تېپىلغان يەن دەۋرىگە ئائىت بىرونزا قوراللار». «مەدەنىي يادىكارلىقلار ژۇرنىلى» 1972 - يىللىق ئىككىنچى سان. «شىلو خۇلەنجيا ئېقىنىدىن شياك دەۋرىگە ئائىت يېڭىدىن تېپىلغان بىرونزا قوراللاردىن قىسقىچە دوكلات». «مەدەنىي يادىكارلىقلار ژۇرنىلى» 1962 - يىللىق

4 ـ ، 5 ـ سان.

㉒ كۆيغانلارنىڭ شياڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغانلىقى، تارىخىي كىتابلاردا كەمدىن ـ كەم تىلغا ئېلىنغان، ئەمما كۆر بېگىنىڭ كۆر دېگەن نامىدىن قارىغاندا، بۇ نامنى كۆيغانلاردىن كېلىپ چىققان بىر قەبىلە باشلىقى شياڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغانلىقىدىن كېيىن، ئۇنىڭغا بەرگەن ئوتۇغات نامى ئىدى.

㉓ «يېغىلىق دەۋرىدىكى تەدبىرلەر. جاۋ پادىشاھلىقى تەدبىرلىرى» دە «بۇرۇن شياڭ جۇۋاڭ كۆر بېگى، ئې زېمىن بېگى، ۋېنۋاڭلارغا ئوچ ۋەزىرلىك مەرتىۋىسىنى بەرگەن» دېيىلگەن؛ «تارىخىي خاتىرىلەر. يىن خاتىرىلىرى» دە (شياڭ جۇۋاڭ غەرب تەرەپ بېگى چاڭ، توققۇز جەمەت بېگى («دېۋانلار شەرھى» دە شۇ گۇۋاڭنىڭ «كۆر بېگى دەپمۇ يېزىلىدۇ» دەپ ئېيتقان سۆزى نەقىل كەلتۈرۈلگەن) ۋە ئې زېمىن بېگىنى «ئوچ ۋەزىرلىككە تەينىلىگەن» دېيىلگەن.

㉔ چېك ئېنزې: «يېغىلىق دەۋرىدىكى تەدبىرلەر» دە خاتىرىلەنگەن يەر ناملىرى توغرىسىدا مۇھاكىمە» نىڭ 18 ـ جىلدىدا «ئىنانچىلىق تەپسىرى» دە تىلغا ئېلىنغان «يې دېگەن جاينىڭ غەربىدىكى توققۇز بەگ قەلئەسى، كۆر بېگىنىڭ ئېلى بولۇشى مۇمكىن» دەپ يازغان. «شەرھىنامە» دە: «توققۇز بەگ قەلئەسى شياڭجۇ ئايمىقىدىكى فۇياڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا» دېيىلگەن، «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى» دە: «توققۇز بەگ قەلئەسىنىڭ يەنە بىر نامى كۆر بېگى قەلئەسىدۇر، سىجۇ ئايمىقىدىكى فۇياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا، بۇ شيا جۇۋاڭنىڭ ۋاقتىدىكى كۆر بېگى قەلئەسىدۇر» دېيىلگەن.

㉕ سېن جوڭمىيەن: «شيا سۇلالىسى دەۋرى ۋە دى مىللىتى» دە: «گۇي ۋېي خواي سۆزلىرى بەقەت شېۋىدىكى ئاھاڭ جەھەتتىلا ئىنتايىن كىچىك پەرق قالمىدۇ»، «خواي جەمەتىنىڭ

توققۇز ئۇرۇقى ھەققەتەنمۇ دىلارنى كۆرسەتسە گەرەك» دەپ يازغان. گومورو: «جۇڭگونىڭ قەدىمكى جەمئىيىتى توغرىسىدا تەتقىقات» دا «خۇاي جەمەتىنىڭ توققۇز ئۇرۇقىدىكى خۇاي سۆزى ۋېي بىلەن ئوخشاش بولۇپ، يەنىلا دى جەمەتىدىندۇر» دەپ يازغان.

㉖ «زوچيۇمىڭ تەپسىرى» دىكى كوڭنىڭ تۆتىنچى يىلىدا «تاڭ شۇغا خۇەي جەمەتىنىڭ توققۇز ئۇرۇقى ئىتتىپاق قىلىپ بېرىلدى» دېيىلگەن. جىن دەۋرىدىكى دۇيۇ «خۇەي جەمەتىنىڭ توققۇز ئۇرۇقىنىڭ بىر جەمەتى توققۇز جەمەت دەپ ئاتىلاتتى» دەپ ئىزاھ بەرگەن.

㉗ «تارىخىي خاتىرىلەر. يىن خاتىرىلىرى» دە شياڭ جۇ ۋاڭنىڭ گۈرىگىنىڭ قىزىنى ئۆلتۈرۈش سەۋەبىنى، يازغاندا ئۇنىڭ «يولدىن چىقىپ كەتكەن» لىكىنى سەۋەب قىلىپ يازغان. «لۈي بۇۋېي ئەسىنىمسى» 23 - جىلد «يوللار» دىمۇ يەنە «شياڭ جۇۋاڭ گۈر بېگىنىڭ قىزىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئۆزىنى قولغا چۈشۈرگەن» دېيىلگەن. گاۋ شيۇ «شياڭ جۇۋاڭ خانىكە دايىنىڭ ئۆسەك گەپلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، گۈر بېگىنىڭ قىزىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىگە بەيئەت قىلغان گۈر بېگىنى تۆتۈۋالغان» دەپ ئىزاھ بەرگەن. بۇلار بىلەن «يىن خاتىرىلىرى» دىكى سۆزلەر سەل - پەل پەرق قىلىدۇ.

㉘ لى شۆچىن «يىن دەۋرىنىڭ جۇغرافىيىسى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» دا «كۇيغاڭلار يىراق تامان كەتكەن» دېگەن سۆزنى ئادەم ئىسمى دەپ قارىغان. پالنامىدىكى سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي مەنىسىدىن قارىغاندا، ئادەم ئىسمى دەپ ئىزاھلانغان ئۇنىڭ ئالدى - ئارقىسىنى چۈشىنىش بەك قىيىن. بۇ يەردە دىكشەن بىلەن يۈشكۆۋنىڭ قارىشى ئاساس قىلىندى.

㉙ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 94 - جىلد، پادىشاھ جىن چىڭدىنىڭ شېھنىي توققۇزىنچى

يىلى (مىلادى 334 - يىلى) دىنى يارلىقىدا «دىنئىلىملارنىڭ ئاقسۇيەكلىرى دىنى بىر دەسلەپتە كانگىيىدە ياشاپ كەلگەن بولۇپ، كېيىن جۇڭگوغا كۆچۈپ كەلگەن» دېيىلگەن. يۇقىرى چۈن يازغان «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» غەربىي رۇيلار ھەققىدە قىسىم» دە «دىنئىلىملار دۆلىتى كانگىيىنىڭ شىمالىدا» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى دىنى بىرنىڭ باشچىلىقىدىكى دىنئىلىملار، ئەسلىدە بالقاش كۆلىدىن تاكى يەنسەي دەريالىرىنىڭ ئەتراپىغىچە بولغان جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان دىنئىلىملار (تارىختا «غەربىي دىنئىلىملار» دەپ ئاتالغانىدى) نىڭ بىر تارمىقى ئىدى.

㉚ دى جەمەتى قۇرغان بۇيۇك ۋېي يەگلىكى ھەققىدە «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»گە ئائىت خاتىرىلەرنىڭ داۋامى. دىنئىلىملار-نىڭ يەن يەگلىكىگە ئاسىلىق قىلىشى»: «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما. كېيىنكى يەن يەگلىكى خاتىرىلىرى» دىن كۆرۈڭ. بۇ كىتابنىڭ بەشىنچى باب ئۇچىنچى پاراگرافىدا تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

㉛ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىم» گە قارالسۇن؛ ھەم بۇ كىتابنىڭ 13 - باب ئىككىنچى پاراگرافىدا تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

㉜ س. ۋ. كىسىلېۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى): «سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئىچىدىكى برونزا قوراللار بىسلەن جۇڭگونىڭ شىمالىي سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى»، «ئارخېئولوگىيە ژۇرنىلى» 1960 - يىللىق ئىككىنچى سان؛ «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى برونزا دەۋرىنىڭ ئون تۆت يىلدىن بۇيانقى تەتقىق قىلىنىشى»، «ئارخېئولوگىيە ژۇرنىلى» 1959 - يىللىق ئالتىنچى سان (ئەسلى نۇسخىسى «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» نىڭ 1957 - يىللىق تۆتىنچى سانىغا بېسىلغان). ئۇنىڭدىن باشقا سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»

I توم 458 - بەت. موسكۋا 1956 - يىل نەشرىگە قارالا.

㉝ ㊳ ㊷ سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىلىم - پەن كومىتېتى بىرلىكتە تۈزگەن «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە تەرجىمىسى، پەن نەشرىياتى 1958 - يىل نەشرى، 48 - بەت.

㊴ ن. سېرىنجاپ (موڭغۇلىيە): موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تارىخىنولوگىيىلىك يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، «تارىخىنولوگىيە ژۇرنىلى» 1961 - يىللىق ئۇچىنچى سان.

ياپونىيە ئالىمى شىراتورى كۇراكىچى 1923 - يىلى يازغان «ھون ھىللىتى توغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ئەسىرىدە دىڭلىڭلار ھون ئىمپېرىيىسى باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئاۋۋال، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۇرقۇن ۋە سېلىنگا دەريا ئەتراپلىرىغا تارقالغان دەپ قارىغان.

㉟ ㊲ سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» I توم 458 - بەت. موسكۋا 1956 - يىل نەشرى. ئۇنىڭدىن باشقا س. ۋ. كىسىلېۋ يازغان «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» دېگەن تەپسىلىي مەلۇماتلىرىغىمۇ قارالا.

㊱ س. ۋ. كىسىلېۋ «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جېگىرىنى ئىچىدىكى بىرونزا دەۋرىنىڭ 14 يىلدىن بۇيانقى تەتقىق قىلىنىشى»، «تارىخىنولوگىيە ژۇرنىلى» 1959 - يىللىق ئالتىنچى سان.

㊴ س. ۋ. كىسىلېۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 191 - بەت، موسكۋا 1951 - يىل نەشرى.

㊵ ئا. ل. مېنگىت (سوۋېت ئىتتىپاقى): «سوۋېت ئارخىئولوگىيىسى» خەنزۇچە تەرجىمىسى 117 - بەت. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىلىم - پەن كومىتېتى بىرلىكتە تۈزگەن «موڭغۇلىيە خەلق جۇم-

ھۆرىيەتنىڭ ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە تەرجىمىسى 48 - بەت. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە تەرجىمىسى 627 - بەت.

㊶ س. ۋ. كىسىلېۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى):«كىسىلېۋ لېكسىيلىرى توپلىمى» خەنزۇچە تەرجىمىسى 81 - بەت.

㊷㊸ س. ۋ. كىسىلېۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى): «سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئىچىدىكى بىرونزا مەدەنىيىتى بىلەن شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى». «ئارخېئولوگىيە ژۇرنىلى» 1960 - يىللىق ئىككىنچى سان.

㊹ ل. س. ۋاسىلېيېۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى): «قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى». سوۋېت ئىتتىپاقى «تارىخ مەسىلىلىرى ژۇرنىلى» 1974 - يىللىق 12 - سان. تەرجىمىسى «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماقالىلەردىن تاللانمىلار» غا بېسىلغان، مەدەنىيەت يادىكارلىقلار نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرى. ئۇنىڭ ئاستىدىكى نەقىللەرمۇ مۇشۇ ماقالىدىن ئېلىنغاچقا، ئايرىم ئىزاھ بېرىلمىدى.

III باب هون دۆلتى مەزگىلدىكى دىنگلىقلار

هون دۆلتى مەزگىلىدە، دىنگلىقلار هونلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، بولۇپمۇ ئىككى خەن سۇلالىسى بىلەن هون دۆلتىنىڭ قارىمۇقارشى لىقى سەۋەبىدىن، ئېلىمىزنىڭ يازما مەنبەلىرىدە دىنگلىقلار نىڭ بۇ مەزگىلدىكى پائالىيىتى بىرقەدەر ئاز خاتىرىلەنگەنىدى. لېكىن بىز بار بولغان يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىش شۇنىڭدەك بەزى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار يادىكارلىقلاردىن پايدىلىنىش ئارقىلىقمۇ بۇ مەزگىلدىكى دىنگلىقلارنىڭ تارىخىي ئىزنالىرىنى مەلۇم جەھەتتىن تېپىپ چىقالايمىز.

1. دىنگلىقلارنىڭ باتۇر تەڭرىقۇت مۇڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرىكى مەزگىلدىكى جايلىشىشى

هون دۆلتى مىلادىدىن 209 يىل ئىلگىرى (چىن سىخۇاڭ I نىڭ تۇنجى يىلى) باتۇر تەڭرىقۇت تەختتە ئولتۇرغان ۋاقىتتا قۇرۇلغانىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ شىمالدا دىنگلىق،

هۇنگېر، خاككاس، چۇشۇر قاتارلىقلارنى بويسۇندۇرۇپ، موڭ غۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ھەمدە ئۆزىنىڭ ھۆكۈم رانلىقىنى پۈتكۈل چۆللۈكنىڭ شىمالىۋە ئۇنىڭغا قوشنا رايونلارغا كېڭەيتكەن. بىزچۆللۈكنىڭشىمالىدىكى قاراسۇق مەدەنىيىتىدىن يەنى دىڭلىڭلارنىڭ بىرونزا مەدەنىيىتىنىڭ تارقىلىشىدىن، ھازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن موڭغۇل ياپلىقىدىكى رايونلارنىڭ، دىڭلىڭلارنىڭ جايلاشقان رايونى ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ دەۋرلەرگە ئايرىشىغا ئاساسلانغاندا، قاراسۇق مەدەنىيىتى مىلادىدىن 1200 يىل ئىلگىرىدىن مىلادىدىن 700 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلگىچە تارقالغان مەدەنىيەت بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئورنىنى تاغار مەدەنىيىتى (مىلادىدىن ئىلگىرى 700 — 1200) ئالغان. قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ ئاخىرقى چېكىدىن باتۇر تەڭرىقۇت تەختتە ئولتۇرغان (تاغار مەدەنىيىتى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ) ۋاقتىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 500 يىل ئىدى. بۇ مەزگىلدە جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ جايلىشىشىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش يۈز بەرمىگەنىدى، مۇناقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى دىڭلىڭلارنىڭ ئاۋۋالقىدەكلا يەنە جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن موڭغۇل دالاسىغا جايلاشقان ياكى جايلاشمىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلە ھەققىدە، ئېلىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا ياكى تونۇق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان (مەسىلەن، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىڭلىڭلار ھەققىدە) ياكى يېزىپ قالدۇرۇلغان خاتىرىلەرمۇ مۇجمەل بولغاچقا، ئانچە ئېنىق (مەسىلەن، موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلار ھەققىدە) بولماي كەلگەنىدى.

دىڭلىڭلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى جايلىشىشى ھەققى

قىندە، ئېلىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، يەنى باتۇر تەڭرىقۇت ھون دۆلىتىنى قۇرغان ۋە موگغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئاندىن خاتىرە قالدۇرۇشقا باشلىغانىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا باتۇر تەڭرىقۇت «شىمالدا ھۇنگېر، چۇشەر، دىڭلىڭ، خاككاس، شىنلىڭ ئەللىرىنى بويسۇندۇرغان» دېيىلگەن، يەنى بۇنىڭدا باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ موگغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ۋە جەنۇبىي سىبىرىيەنى بويسۇندۇرغان ۋەقەسى كۆزدە تۇتۇلغانىدى. «خەتنامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە خەن شۇەندى دەۋرىدە «دىڭلىڭلار ئۇلار (ھونلار) نىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلغان» دېيىلگەن، «خەتنامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى» دا سۇۋۇ بايقال كۆلى بويىغا بېرىپ ماكانلاشقاندا، «دىڭلىڭلار ئۇنىڭ قوي ـ كالىلىرىنى بۇلاپ تۇراتتى» دېيىلگەن، «كېيىنكى خەتنامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە خەن جاكدى دەۋرىدە «دىڭلىڭلار ئۇلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى» دېيىلگەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى دىڭلىڭلارنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بايقال كۆلى زايونلىرىدا ياشىغانلىقىنىڭ ئېنىق دەلىلى ھېسابلىنىدۇ. «خەتنامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شۆەندى پادىشاھ دەۋرىدە ھونلارنىڭ قوتىنۇش تەڭرىقوتى غەربكە قېچىپ بېرىپ، ئاسىيولارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، «شىمالدا دىڭلىڭلارنى مەغلۇپ قىلغان» دېيىلگەن، بۇنىڭدىكى ئاسىيولار دىڭلىڭلارنىڭ شىمالدا بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋاڭ شىيەنچىيەن «خەتنامە»نىڭ تولۇقلىما ئىزاھلىرى» دا قوبدۇنىڭ شىمالدا يەنى ھازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى يەنسەي دەريا سى بىلەن كاتوڭدەر-

ياسىنىڭ ئارىلىقىدا دەپ كۆرسەتكەنىدى. يۇي خۇمن «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇئلار ھەققىدە قىسسە» دە دىئلىئلار شىمالىي دىئلىك ۋە غەربىي دىئلىئلارغا بۆلۈنگەن، شىمالىي دىئلىئلار «ھونلارنىڭ شىمالىدا»، غەربىي دىئلىئلار «كانگىيىنىڭ شىمالىدا» دېگەنىدى. ھالبۇكى، ئۇ يەنە غەربىي دىئلىئلارنى شىمالىي دىئلىئلارنىڭ «ئايىرىم بىر ئۇرۇقى» دېگەنىدى. دىئلىئلارنىڭ تارىخىنى بايان قىلىدىغانلار بۇ ئىككى قەبىلىنى ئوخشاش مىللەت دەپ قارايدۇ①. «غەربىي رۇئلار ھەققىدە قىسسە» دە تىلغا ئېلىنغان ئورۇنلارغا ئاساسلانغاندا، غەربىي دىئلىئلار ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ ئەتراپلىرىغا تارقالغانىدى. يۇقىرىقىلار خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىئلىئلارنىڭ بالقاش كۆلى ۋە ئۇنىڭ شەرقىگە تارقالغانلىقىغا ئائىت ئەھمىيلىك ئاساسلاردۇر. ئۇنداقتا دىئلىئلارنىڭ باتۇر تەڭرىقۇت موئغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئولتۇراقلاشقانلىقى راستتىنلا خاتا ئەمەس. بۇنىڭغا ئاساسەن بىز، تاغار مەدەنىيىتى دەۋرىدە يەنىلا قارا-موق مەدەنىيىتى ئاخىرلىشىپ، باتۇر تەڭرىقۇت موئغۇل دالا-سىنى بىرلىككە كەلتۈرگىچە بولغان 500 يىل ئىچىدە، دىئلىئلار جەنۇبىي سىبىرىيىگە جايلاشقان دەپ ھۆكۈم قىلالايمىز. چۈنكى ھون دۆلىتىدىن ئىلگىرى، جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا موئغۇل دالاسىغا تارقالغان قوۋملارنىڭ ھەممىسى سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى تەرەققىيات باس-قۇچىدا تۇرۇۋاتاتتى. بۇ يەردە كۆچلۈك دۆلەت تېخى ئوتتۇرىغا چىقمىغان ئەھۋالدا، شۇڭا دىئلىئلارنىڭ كەڭ كۆ-لەملىك كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان تارىخىي ئامىلمۇ مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئارخېئولوگىيە ئىلمىدىن قارىغاندا، بىر خىل مەدەنىيەت تىپىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، دەر-ۋەقە يۇ خىل مەدەنىيەت تىپىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ۋە ئۇنى

تارقىتىدىغان مىللەتنىڭ گۈللىنىش ۋە زاۋاللىققا يۈزلىنىشى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى، لېكىن بۇ خىل مەدەنىيەت تىپىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى يەنە بىر خىل مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئېلىشى، ئەسلىدىكى مىللەتلەرنىڭ يوقىلىشى ۋە كۆچۈشىدىن دېرەك بېرەتتى؛ ئۇ كۆپ ھاللاردا ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى جەمئىيەتتە بار بولغان مەدەنىيەت تىپى ئاساسىدىكى تەرەققىياتىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى، شۇنىڭ دەك يېڭى بىر باسقۇچقا تەرەققىي قىلاتتى. شۇڭا قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن تاغار مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى، ھەرگىزمۇ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭىزلىقلارنىڭ جايلىشىشىدا ئۆزگىرىشنىڭ يۈز بېرگەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا دېڭىزلىقلار قاراسۇق مەدەنىيىتى ئاخىرلاشقاندا، باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنسا، ئۇنداقتا ھون دۆلىتى قۇرۇلۇشىنىڭ ھارپىسىدا ئۇلار يەنە قايتا جەنۇبىي سىبىرىيىگە قايتىپ كەلگەن دېيىشىنىڭمۇ ئاساسى كەمچىلدۇر.

موڭغۇل دالاسىدىكى دېڭىزلىقلارنىڭ قاراسۇق مەدەنىيىتىنى ئاخىرلاشقان ۋە باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى مەركەزلەشتۈرۈشتىن ئىلگىرىكى قەيەرگە جايلاشقانلىقى ھەققىدىكى مەسىلە ئېلىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا ئىنتايىن تاز خاتىرىلەنگەچكە، پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققىتىنى ئېتىبارى ۋە تەتقىق قىلىشىغا ئېرىشەلمەي، ئا ھازىرغىچە ئېنىق بولماي كەلگەنىدى. بۇ مەسىلە دېڭىزلىقلارنىڭ تارىخىدىكى ئىنتايىن زور بىر ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشى ئىنتايىن زۆرۈر.

موڭغۇل دالاسى ھازىرقى چوڭ ھىنگان تېغىنىڭ غەربىي، سۇۋېت ئىتتىپاقىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ جەنۇبى، ئالتاي تېغىنىڭ شەرقى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى موڭغۇل رايونىدىن

كى چوغاي تېغى، خېتاۋنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلارنى كۆرستىدۇ. موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى چوڭ قۇملۇق ۋە چۆللۈك، غەربىي شىمال قىسمى ئېگىز كەتكەن تاغلىق، كۆل ۋە ئويمانلىقلار بولۇپ، شەرقىي جەنۇبى قىسمى ئېگىزلىك ۋە ئېگىز - پەس ئېدىرلىقلار ئىدى. شەرقىي قىسمىدا ئەگرى - بۈگرى كەتكەن كورولېن، ئونان دەريالىرى ۋە خۇلۇمبىر كۆلى شۇ سىستېمىلىرى بار، تۇرا، ئۇرقۇن، سېلىنگا دەريالىرى ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمىغا بۇرۇلۇپ ئاقىدۇ. غەربىي قىسمىدا قارا ئۇسۇ، قىرغىز كۆللىرىنى مەركەز قىلغان قوبدۇ ئويمانلىقى بىلەن ئۇسۇپ كۆلىنى مەركەز قىلغان ئۇسۇپ ئويمانلىقى بار. قىشى ئۇزۇن ھەم قاتتىق سوغۇق، يېزى قىسقا ھەم مۆتىدىل بولۇپ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە ماس كەلمەيدۇ، پەقەت ھەم قۇرغاقچىلىقتا ھەم شورغا چىدامлىق كۆپ يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشىگە باب كېلىدۇ. مانا بۇلار بۇ بىپايان كەڭ زېمىننىڭ ئوت - چۆپلىرى سېلىنچىدەك كەڭ ئوتلاق بىلەن كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ تەبىئي چوڭ يايلىقىغا ئايلاندۇرغان. باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرىكى، موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى توغرىسىدا، «تارىخىي خاتىرىلەر» ھونلار ھەققىدە قىسمەن» دە «چۈنۇبيدىن تۇمەنگىچە بولغان نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە، گاھ كۆچىيىپ، گاھ ئاجىزلاپ، تارقاق ياشاپ كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ شەجەرە، نەسەبنامىلىرىنى يېلىش، تۈزۈشكە بولمايتتى. لېكىن باتۇرغا كەلگەندە ئاھايىتى قۇدرەت تېپىپ، شىمالدىكى پات تاتىپىلەرنى تامامەن بويسۇندۇرۇپ، جەنۇبتا جۇڭگو بىلەن دۇشمەنلىشىدىغان بولغان» دېيىلگەن. «ھونلار ھەققىدە قىسمەن» دە يېغىلىق دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى يارلىق ئاز سانلىق مىللەت

لەرنى، مەسىلەن، شىيەنيۇن، خۇنبى، شەنرۇك قاتارلىقلارنىڭ ھەممە سىنى ھونلارنىڭ ئەجدادلىرى دەپ قارىغان بولۇپ، بۇنداق قىلىش دەرۋەقە نۇرغۇنلىغان تارىخىي ئەسەرلەردە كۆرسىتىلگەنلەرگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ، لېكىن سىما چىيەن ئېيتقىسان «گاھ كۈچىيىپ، گاھ ئاجىزلاپ، تارقاق ھالەتتە ياشاپ كەلگەنىدى» دېگىنى شۇبھىسىزكى، يىراق قەدىمدىن تۇمەنگىچە بولغان نەچچە مىڭ يىللىق ۋاقىتتا، ئېلىمىزنىڭ شىمالى بىلەن موڭغۇل دالاسىغا تارقالغان بارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر (ھونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) نىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەھۋالىنى سۆزلەگەنلىكى ئىدى. بۇ مەزگىلدە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى «گاھ كۈچىيىپ، گاھ ئاجىزلاپ تارقاق ھالەتتە ياشاپ كەلگەن» تەقدىردىمۇ، ئەلۋەتتە كىمنىڭ كۆلەملىك بويسۇندۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ يۈز بېرىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ۋەھالەنكى يىن، جۇ دەۋرىدىن بۇيان موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كەلگەن ھەمدە ئۇ جايدا قاراسۇق مەدەنىيىتىنى تارقاتقان دېگىلىلارنىڭمۇ، موڭغۇل دالاسىدىن كۆچۈشى ئېھتىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

سىما چىيەن ئېيتقان باتۇر تەڭرىقۇت «شىمالدىكى يات قائىپىلەرنى تامامەن بويسۇندۇرۇپ، جەنۇبتا جۇڭگو بىلەن دۇشمەنلىشىدىغان بولغان» دېگەن سۆزنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ سىما چىيەن ئېلىمىزنىڭ شىمالىنىڭ يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى ۋەزىيەتنى توغرىسىدا توختىلىپ «ئۇ چاغدا ئەتراپىنى يەتتە كۈچلۈك بەگلىك ئوراپ تۇراتتى، ئۇلاردىن ئۈچى ھونلار بىلەن چېگرىداش ئىدى» دەپ ئېيتقان. «تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ ئاچقۇچى» دېگەن ئىلاۋىدە: «ئۇچ بەگلىك يەن، جاۋ، چىن بەگلىكىدۇر» دېيىلگەن. يەنى يېغىلىق دەۋرىدىكى يەن، جاۋ، چىن بەگلىكلىرىنىڭ زېمىنلىرى ھونلار بىلەن بىۋاستە چېگرىلانغانىدى. باتۇر تەڭرىقۇت چىن سۇ-

لالسىنىڭ ئاخىرلىرىدا تەختكە چىققان، چىن بەگلىكى بۇ ۋاقىتتا يەن، جاۋ بەگلىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەندۇڭ دېكى ئالتە بەگلىكنى ئاللىقاچان يوقىتىپ بولغانىدى، ھونلارنىڭ زېمىنى چىن سۇلالىسىنىڭ لياۋدۇڭدىن — خېبېي، سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن گەنسۇنىڭ شەرقىي قىسمى (يەنى چىن بەگلىكىنىڭ سېپىل سىزىقىنى بويلاپ) غىچە بولغان جايلىرى بىلەن بۇ ۋاستە چېگرىداش بولغان بولسا كېرەك؛ «جەنۇبتا جۇڭگو بىلەن دۈشمەنلىشەلەيدىغان بولغان» دېگەندە، چىن ئىمپېرىيىسى بىلەن دۈشمەنلەشكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ھونلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان «شىمالدىكى يات تائىپىلەر» نىڭ ھونلار بىلەن چىن ئىمپېرىيىسىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس، يەنى ھونلارنىڭ شىمالىغا تارقالغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنى كۆرسىتىدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق.

ئېنىقلىنىشىچە، تۇمەن ۋە باتۇر تەڭرىقۇتلار تەختكە چىققان مەزگىللەردىكى ھونلارنىڭ سىياسىي مەركىزى ۋە ئۇلارغا قاراشلىق قەبىلىلىرىنىڭ پائالىيەت مەركىزى شىمالىي چۆللۈكتىكى موڭغۇل دالاسىدا ئەمەس ئىدى. «خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە ۋۇيۇەن ئايمىقىنىڭ ئايىغىدا تۇمەنبالىق دېگەن بىر يەر بار، بۇ يەرچۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى چوغاي تېغى (ئۇچكى موڭغۇلدىكى ھازىرقى داچىڭشەن تېغى) ئىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا② جايلاشقان دەپ يېزىلغان. ئۇنىڭ تۇمەنبالىق دەپ ئاتالغانلىقى، تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ بۇ جايغا ئوردا سالدۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە»دە كەپتاۋۇل خۇيىگنىڭ مۇنداق دېگەن بىر ئابزاس سۆزى خاتىرىلەنگەن، ئۇ: «شىمالىي چېگرىدىكى قورغان لياۋدۇڭغا تۇتىشىدۇ، سەددىچىننىڭ سىرتىدا چوغاي

تېغى بار، شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 1000 چا-قىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان جايدا دەل - دەرەخ، ئوت - چۆپ-لەر ئوبدان ئۆسىدۇ، قوشلار بىلەن ياۋايى ھايۋاناتلارمۇ ناھايىتى كۆپ، باتۇر تەكرىقوت مۇشۇ جايلارنىڭ ئوتتۇرا-سىدا تۇراتتى، ئۇ ئوقيا ئېتىپ قاراقچىلىق قىلاتتى، بۇ جاي-لار ئۇنىڭ ئوچۇن جەننەت ئىدى.» بۇنىڭدىن باتۇر تەكرە-قوتنىڭ ئۇرۇدىسىنىڭ چوغاي تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلا-نغاندا، چوغاي تېغىدىن تاشقىرى يەنە، ھازىرقى ئىچكى موڭ-غۇلنىڭ خېتاۋ رايونى، جۇملىدىن چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «خېنەن رايونى» مۇ، ھون قەبىلىلىرىنىڭ ئاساسلىق كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرى بولغان. دەرۋەقە چوغاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقلاردىكى بوستانلىقلار بىلەن مۇڭغۇل يايلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى بەزى جايلاردىمۇ قىسمەن ھون قەبىلىلىرى تارقالغان بولۇشى مۇمكىن. تارىخىي خاتىر-لىلەردە چىن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى مېڭ تيەننىڭ شىمالدا ھونلارغا زەربە بەرگەندە، خېتاۋ بىلەن چوغاي رايونىدىكى ھونلارنىڭ شىمالغا كېتىپ، «ئون يىلدىن ئارتۇق» يۇرگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. مۇڭغۇل دالاسىدا ھونلارنىڭ تارقالغانلىقى ناھايىتى ئېنىق ئىدى③. ئەمما تۇمەن تەكرىقوتنىڭ دەۋرىدە-كى ھونلارنىڭ ئوردىسى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا تەسەس قىلىن-غانىدى، مېڭ تيەننىڭ 100 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق چوڭ قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ھونلارغا زەربە بەرگەنلىكى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن ئىلگە-رىلا، ھونلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ مۇڭغۇل دالاسىدا بولماي، بەلكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى چوغاي تېغىنىڭ خېتاۋ رايونىدا ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئوتارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغ-

غان باتۇر تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن «شىمال تەۋ-رەپتە بويسۇندۇرۇلغان» ھونگېر، چۇشەر، دىڭلىك، خاككاس، شىنلى قاتارلىق ئەللەر، پۈتۈنلەي «شىمالدا بويسۇندۇرۇلغان» دېگەنلىك بولۇپ، بۇ مىللەتلەر باتۇر تەڭرىقۇت تەختكە چىقىشتىن ئىلگىرى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى چوغاي تېغىدىكى خېتاۋنى مەركەز قىلغان ھونلارنىڭ شىمالغا تارقالغانىدى، يەنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيەگە تارقالغانىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەق-قىدە قىسسە» دە ئېيتىلغان باتۇر تەڭرىقۇت «شىمالدىكى يات تائىپىلەرنى تامامەن بويسۇندۇردى» دېگىنى ئاساسلىق ئۇلارنى بويسۇندۇرۇشقا قارىتىلغان بولسا كېرەك.

چۇشەرلەرنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالغا تارقالغانلىقى، تارىخىي خاتىرىلەردە پۈتۈنلەي دېگۈدەك كەمىدىن كەم خاتىرىلەنگەن. خاككاسلار يەنى «تاڭنامە» دە تىلغا ئېلىنغان قىرغىزلار بولۇپ، ئۇلارنى يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىغا تار-قالغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. قالغان قەبىلىلەر چۆللۈك-نىڭ شىمالغا تارقالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنى ئىزدەپ تېپىشقا بولىدۇ. ھونگېرلار «خەن-نامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە: «浑窳» (ھونگېر) دەپ تىلغا ئېلىنغان، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ سۇۋاك ئايمىقىدا ھونگېر ناھىيىسى (浑窳县) بار بولۇپ، سۇۋاك ئايمىقىدىكى غەربىي قىسىم كاھىبگىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ئىدى، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋنىڭ غەربىي شىمال-لىدا ئىدى. «浑窳» خېتى 浑窳 نىڭ ئالمىشىپ قالغانلىقىدىن بولغان خاتالىق بولۇپ، خەن دەۋرىدىن ئىلگىرى ھون-گېرلارنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى بولغان، خەن سۇلالىسى ئۇ جايدا تەسىس قىلغان ناھىيىنىڭ قەدىمكى نامىمۇ ئاشۇنداق ئاتالغان. بۇ پىكىر خاتا بولمىسا، ھونگېرلارنىڭ تۇرۇشلۇق

ئورۇنلىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى مەلۇم جايدا بولسا كېرەك. ما چاڭشۇ ئەپەندى شىنلىنى «تارىخىي خاتىرىلەر، لى سىنىڭ تەرجىمھالى» دىكى شىيەنلى (纤离) مىكسن دەپ گۇمان قىلغان④. «لى سىنىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، چىن بەگلىكىنىڭ بېگى يېڭ جېڭىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، خەن بەگلىكى جېڭ گونى ئەۋەتىپ، ئېرتىق - شاخاپ چاپتۇرۇپ، چىن بەگلىكىنىڭ ئەسكەرلىرىنى توسىغانىدى، چىن بەگلىكىنىڭ شەرقىگە جازا يۈرۈش قىلىنىش سۈيىقەستى ئاشكارىلىنىپ قالغاندىن كېيىن، چىن بېگى مۇساپىر بەگلەرنى قوغلاپ چىقىرىش بۇيرۇقىنى چىقارغانىدا، لى سى مەكتۇپ سۇنۇپ توسۇپ، «ھازىر جانابلىرى قاراقۇرۇم قاشتېشىغا..... ئاستىلىرىدىكى تۇلپار (纤离之马)غا ئىگە بولدىلا» دەپ، تۇلپار ئاتنى «چاپقۇر دۇلدۇل» (骏良驮骡) دەپ ئاتىغانىدى. ھالبۇكى «تارىخىي خاتىرىلەر» ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە موڭغۇل دالاسىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا «دۇلدۇل» دەپ ئاتىلىدىغان ئات چىقىدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىنغان، بۇ يەردىكى تۇلپار ئات موڭغۇل دالاسىدىن چىقىشى مۇمكىن. بىراق، ھونلارغا قوشنا بولغان مىللەتلەرنىڭ ئىچىدىكى شىنلى دەپ ئاتىلىدىغان مىللەتنىڭ نامى شىيەنلىگە يېقىن بولغاچقا، شىيەنلىنىڭ شىنلى بولۇشىنىڭ ئېھتىماللىقى چوڭراق. ئەينى چاغدا چىن سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى چېگرىسى شىياڭجۇن ئايمىقى (ئورنى ھۇشىدا بولۇپ، ھازىرقى شەنشىدىكى يۇلىنىڭ جەنۇبىدا ئىدى) دىن ئۆتمىگەنىدى، ھازىرقى نىڭشيا، ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋ پۈتۈنلەي ھونلارنىڭ زېمىنلىرى بولۇپ، ئۇلارغا قاراشلىق تۇلپار ئاتلار قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يىراقتىكى سىبىرنىيىدىن كەلگەن بولماستىن، بەلكى چىن سۇلالىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان موڭغۇل دالاسىدىن كەلگەنىدى. قىسقىسى، شىنلىلار چىن

سۇلالىسىگە يېقىن بولغان موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولسا كېرەك. دىڭلىڭلار توغرىسىدا «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسقىچە «ھونلارنىڭ شىمالىدا «دىڭلىڭ، خاككاس، شىنلى ئەللىرى بار، شىمالىي دېڭىزنىڭ جەنۇبىدا دىڭلىڭلارنىڭ بارلىقى ئېنىق» دەپ كۆرسىتىلگەن. دېڭ چېن «رىخەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسقىچە» دېگەن جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلارغا ئېنىق ئىمما» دا دىڭلىڭلارنى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان دەپ كۆرسەتكەن، ياپونىيىلىك تالىم شىراتورى كۇراكىچى ئۆزىنىڭ «ھون مىللىتى توغرىسىدا مۇھاكىمە» نامىلىق ئەسىرىدە، باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى، «ھونلارنىڭ تايانچ بازىسى سەددىچىن سەپىلىنىڭ شىمالىدىكى چوغايى تېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بولۇشى كېرەك»، دىڭلىڭلار بىلەن ئۇيغۇرلار (ئۇيغۇرلارنى دىڭلىڭلار دەپ قارىغان) «بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى سىلىنگا ۋە ئورقۇن دەريا ۋادىلىرىغا جايلاشقان»⑤ دەپ ھېسابلىغان. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئاساسەن شىمالدىكى يات تائىپىلەر يەنى ھونگېر، چۈشەر، دىڭلىڭ، شىنلى قاتارلىق مىللەتلەر تارقالغاندەك قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دىڭلىڭلارنىڭ ئىگىلىگەن جايلىرى ئەڭ كەڭ بولۇپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا، شىمالىي ۋە غەربىدىكى مەلۇم جايلارغا تارقالغانىدى. باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، موڭغۇل دالاسىغا تارقالغان دىڭلىڭلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قۇل قىلىنۇبلىنغاندىن تاشقىرى⑥، يەنە بىر قىسمى شىمالغا يەنى جەنۇبىي سىبىرىيىگە قېچىپ بېرىپ، شۇ جايلارغا تارقالغان قۇۋملارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. ھونگېر، چۈشەر، شىنلى قاتارلىقلار، باتۇر

تەڭرىقۇت ئۇلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا قايتا كۆرۈلمىگەن، ئېھتىمال، ئۇلارنىڭ خەلقى ھونلار تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ، قۇل قىلىنغاندىن كېيىن، يۇتۇنلەي تارقىلىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىدىكى يەكۈنلەر چۆللۈكىنىڭ شىمالىنىڭ يېرىم ئەسىردىن بۇيانقى تارىخىنى تارىخىنولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللىرى تارقىلىق دەسلەپكى قەدەمدە ئىپادىلەنگەندى. مۇئەللىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ تارىخىنولوگى س. دورجى ۋە ئۇنىڭ «شىمالىي ھونلارنىڭ قەبرىلىرى» ناملىق كىتابىدا ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، مۆكۈل دالاسى رايونىنىڭ بىرونزا قوراللار دەۋرى تاكى مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىرگىچە داۋاملاشقان، ھەتتا مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە ئائىت ئايرىم قەبرىلەردىنمۇ يەنە، بىرقانچە پارچە تۆمۈردىن ياسالغان پالتا ۋە تۆمۈر باشاق تېپىلغان، ئەمما مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا باتۇر تەڭرىقۇت مۆكۈل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، مۆكۈل دالاسىدا «تۆمۈر قوراللار كەك كۆلەمدە ئىشلىتىلگەنىدى.» ئۇلانباتۇرنىڭ شىمالىدىن 70 ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان نويان تېغىدىكى ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، بۇ ۋاقىتتا تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىش، مۆكۈل دالاسىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ۋە ھەربىي پائالىيەتلىرىگە ئاساسىغا كەك كۆلەمدە، چوڭقۇر سىڭىپ كىرگەن. مۆكۈل دالاسىدا تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىش ئەھۋالىدىن ئىبارەت بۇنداق قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە يۈز بەرگەن چىددىي ئۆزگىرىش، شۇبھىسىزكى بۇ دەۋردىكى ھونلارنىڭ پائالىيەت مەركىزىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن، شۇنىڭدەك ھونلارنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا كۆچۈشىۋە چۆللۈكىنىڭ شىمالىنى

ھويۇندۇرۇشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

ئىلىمىزدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى VI ۋە VII ئەسىرلەك ئالدى - كەينىدىلا، سەددىچىننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا تۆمۇر تاۋلاش تېخنىكىسى، ئۇزاق ئۆتمەي يەنە تۆمۇر قۇيۇش تېخنىكىسى كەشپ قىلىنغانىدى. ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى ھازىرقى جياڭسۇنىڭ لىيۇخېچىڭ كۆۋرۈكى، چاڭشانىڭ شەرقىي شەھەر رايونىدىكى لوڭدوڭسېپو، شىزىلىڭ قاتارلىق جايلاردىكى شەرقىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت قەبرىلەردىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، تۆمۇر ساقا، تۆمۇر تايياقچە، تۆمۇر خەنجەر، تۆمۇر ئارا قاتارلىق تۆمۇر قوراللارنى تاپقان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا تۆمۇر قوراللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى V ئەسىرگە كەلگەندە، تۆمۇر قوراللارنى ئىشلەپ چىقىرىش ۋە ئىشلىتىش تېخىمۇ ئومۇملاشقان. لۇياڭ سېمونت زاۋۇتىدىن تېپىلغان، يېغىلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە مەنسۇپ تۆمۇرئوتىغوچ ئىنچىكىلىك بىلەن تەپسىلىي تەكشۈرۈشتىن تۆتكۈزۈش ئارقىلىق ئاق چويۇنغا سۈرمەتاش ئارىلاشتۇرۇلۇپ تاۋلاش ئارقىلىق قۇيۇلغانلىقى ئېنىقلانغان بولۇپ، تۆمۇرتاۋلاش بىلەن تۆمۇر قوراللارنى ياساش تېخنىكىسىنىڭ يېغىلىق دەۋرىدىن ئىلگىرىلا ئىنتايىن يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىلىرىگە كەلگەندە، تۆمۇر قوراللارنى ياساش ۋە ئىشلىتىش، ئىلىمىزنىڭ شىمالىي ۋە چېگرا رايونلىرىغا كېڭ تارقىلىشقا باشلىغان. خېبېيدىكى شىگلوك، يىشەن، شىجياجۇاڭ، سەنشىدىكى چاڭجى قاتارلىق جايلاردىن، ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىلىگە مەنسۇپ زور بىر تۈركۈم تۆمۇر قوراللار تېپىلغان. دېھقان-

چىلىق، قورالليرىدىن بىنگەن، جوتۇ، ئوتغۇچ، ئورغاق، يونۇش، قوزالى، پالتا، ساپان قاتارلىقلار، ھەربىي قورالدىن سىلۇۋت - قۇيماق، شەمشەر، نەيزە، يالمان، پىچاق، ئوممۇت، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قول ھۇنەرۋەنچىلىككە ئىشلىتىدىغان ۋەندە پىچقى، ئىسكىنە، بولقا قاتارلىق قوراللار بار. قالاھمدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، شىنجاڭدىكى جۇڭخۇا مەبرىستانلىقىدىن ئوتغۇچ، جوتۇ، ئورغاق، پالتىلارنى قوزۇپ ياسايدىغان زور بىر تۈركۈمدىكى تۆمۈر قېلىپلار تېپىلغان بولۇپ، تۆمۈر قوراللارنى ياساش ھۇنەر - سەنئىتىنىڭ قېخىمۇ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. چوغاي تېغىدىكى خېتاۋ رايونىغا تارقالغان ھونلار-نىڭ يۇقىرىدىكى رايونلار بىلەن بولغان ئارىلىقىنى ناھايىتى ئېنىق دەپ ئېيتىشقا بولغاچقا، شۇبھىسزكى، ئۇلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى Ⅳ ئەسىردە يۇقىرىدىكى رايونلاردىن تۆمۈر قوراللار بىلەن تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنى قوبۇل قىلغانىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى Ⅲ ئەسىردە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ھونلارنىڭ تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىش ئەھۋالى ئىنتايىن ئۇمۇملاشقان، «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن «خەننامە» نىڭ ھەر ئىككىلىسىدە بۇ مەزگىلدىكى ھونلارنىڭ ئىشلەتكەن ھەربىي قوراللىرى ئىچىدە تۆمۈردىن ياسالغان پىچاق، ئوممۇت قاتارلىقلارنىڭ بارلىقى قەيت قىلىنغان. موگغۇل دالاسىدا تۆمۈر قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشىنى ھازىر بار بولغان ماتېرىيالدىن قارىغاندا، تاسادىن ھوتلار ئارقىلىق تارقالغان بولسا كېرەك. موگغۇل دالاسىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى Ⅲ ئەسىردىن ئىلگىرىكى ۋاقىتقا ئائىت قېزىۋېلىنغان تۆمۈر قوراللار، شۇنىڭ ئۈچۈن ئازكى، چۈنكى بۇ ۋاقىتتا ھون قەبىلىلىرى

موڭغۇل دالاسىغا بىرقەدەر ئاز جايلاشقانىدى؛ مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن كېيىن موڭغۇل دالاسىدا تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىشنىڭ ئومۇملىشىشى بولسا، چۈنكى بۇ ۋاقىتتا تېخىمۇ كۆپ ھون قەبىلىلىرى موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. ھونلارنىڭ چۆللۈكىنىڭشىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى ھەربىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ، ھونلارنىڭ ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىدىن تاشقىرى، ئەڭ دەسلەپكى ئېھتىمالليق مىلادىدىن 265 يىل ئىلگىرى جاۋ بەگلىكىنىڭ سانغۇنى لى مۇنىڭ ھۇجۇمى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يۈز بەرگەن چىن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى مېڭ تيەننىڭ «شىمالغا ھۇجۇم قىلىشى» ئەڭ ئاخىرىدىكىسى مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ موڭغۇل دالاسىنى بويسۇندۇرۇشى ئىدى. موڭغۇل دالاسىدا تۆمۈر قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە ئۆتۈش بىلەن ھونلارنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە موڭغۇل دالاسىنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى بىر دەك. بۇ بىر جەھەتتىن ھونلارنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىنىڭ تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىش بىلەن ئۇنى ياساش تېخنىكىسىنى چۆللۈكىنىڭشىمالىغا ئېلىپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؛ يەنە بىر جەھەتتىن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن ئىلگىرى، تۆمۈر قوراللارنى ئىشلەتكەن ھونلارنىڭ ئاساسەن چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا تارقالغانلىقىنى، ھالبۇكى، چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئاۋۋالقىدەك ئالا برونزا دەۋرىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى، بۇ جايلاردا ئاساسلىق جايلاشقانلارنىڭ برونزا قوراللارنى ئىشلەتكەن دېگەنلىك قاتارلىق مەسىلەتەلەر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

2. هون دۆلىتىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، ئۇنىڭ دىكتاتلارنى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى

مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردە، ھونلار تۆمۈر قورال-لارنى چاروپچىلىق، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا كەڭ كۆلەمدە ئىشلەتكەنلىكتىن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچ-لىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشتەك ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. ھونلارنىڭ ئىپتىدائىي ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىكى ئىگىلىكى ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدا تۈزۈلگەن ئۇرۇق - قەبىلىلەر تەشكىلاتى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە خۇسۇسىي بايلىقنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، پەيدىنپەي پارچىلاندى، قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇ-زۇلمەي يوز بېرىپ تۇرىدىغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى، بۇنداق پارچىلىنىشنىڭ جەريانىنى تېزلەتتى. قۇللارنىڭ ئەمگىكى ئىشلەپچىقىرىشتا خېلى كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىدىغان بولدى، تۆمەن باشچىلىقىدىكى ھونلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن، ئىبارەت ئىجتىمائىي تەشكىلات شەكلى، قوللار ۋە قۇلدارلار-دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سىنىپ كەسكىن تۈركىشىۋاتقان يېڭى ۋەزىيەتكە ماسلىشالمايي قالدى. قەبىلىلەر ئىتتىپاقى قۇل-لۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتكە ئۆتۈشكە باشلىغانىدى.

مىلادىدىن 209 يىل ئىلگىرى، ھون تەخرىقۇتى، باتۇر (頓冒 مەتەي) ئاۋازلىق ئوقيادىن پايدىلىنىپ، ئاتىسى تۇمەن، ئۆگەي ئانىسى، ئىنىسى ۋە ۋەزىرلەرنىڭ ئىچىدىكى گەپكە كىرمەيدىغانلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قورال كۈچىنى بىلەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سايلام تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، قۇل

لۇق تۈزۈمدىكى ھون دۆلىتىنى قۇردى. باتۇر تەڭرىقۇت ئىچكى قىسمىنى زور كۈچ بىلەن تەرتىپكە سېلىپ، قۇللۇق تۈزۈمنى قوغدايدىغان ھەر خىل قانۇن - تۈزۈملەرنى تۈزۈپ چىقتى. ھەممىدە ھەربىي ئىھتىياج بويىچە ھون چارۋىچىلىرىنى تەشكىل لىدى. شۇنىڭدىن كېيىن سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق قىلىشقا باشلىدى. باتۇر تەڭرىقۇت «دۇشمەندىن بىرنى ئۆلتۈرگۈچى ياكى ئەسىر ئالغۇچىغا بىر ئاپقۇر شاراب ئىنئام قىلىنىدۇ، ئىرىشكەن غەنىيمەت، ئولجىسى كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ بىرىلىدۇ، ئەسىر ئالغان ئادىمنى ئۆزى قۇل قىلىدۇ» («تارىخي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە») دېگەن چاقىرىق ئاستىدا ناھايىتى زور ۋە كۈچلۈك قوشۇن ئۇيۇشتۇردى. ئۇ بۇ قوشۇننى باشلاپ، شەرقتە توغۇسلارنى يوقىتىپ، «پۈقرالىرىنى ئەسىر ئالدى، مال - چارۋىلىرىنى ئولجا ئالدى»، چوڭ-كىچىك ھېنگان تېغى ۋە لياۋخېدەريياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى رايونلارنى ئىگىلىدى؛ غەربتە خېشى ئارىلىقىغا جايلاشقان توخرىيلار بىلەن غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، توخرىيلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلىپ، غەربىي يۈرتتىكى 36 بەگلىكنى بويسۇندۇردى؛ جەنۇبتا خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، تەسىر دائىرىسىنى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چەت ئايماق، ناھىيىلىرىگىچە كېڭەيتتى؛ شىمالدا ھۇنكېر، چۆشەرى دېگلىكى، خاككاس، شىنلى قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، پۈتكۈل موڭغۇل دالاسىنى ئىگىلەپ، جەنۇبىي سىبىرىيىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى، ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بىپايان كەڭ موڭغۇل دالاسىدا زېمىنى ئىنتايىن كەڭ بولغان ھون دۆلىتىنى قۇردى.

ھونلارنىڭ دېگلىگلارنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى، «تارىخي خاتىرىلەر» بىلەن «خەننامە» نىڭ ھەر ئىككىلىسىدە تەپسىلىي خاتىرىلەنمىگەن. ئەمما بۇ ئىككى كىتابنىڭ «ھونلار ھەققى-

دە قىسسە» سىدە دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغان ۋاقىت ھونلار غەربتە توخرىلارغا زەربە بەرگەندىن كېيىنكى، خەن سۇلالىسى خەن بېگى خەن شىننى مايىغا ئەۋەتىشتىن ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدىغانلىقى يورۇتۇلغان. ئېنىقلىنىشىچە، ھونلار غەربتىكى توخرىيلارغا ئىككى قېتىم زەربە بەرگەن: بىرىنچىسى قېتىمقىسى. شياڭ يۈي يىلىدىن لىيۇ باڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى تالىشىۋاتقان مەزگىلدە يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 206 — 202 يىل بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن؛ ئىككىنچى قېتىمقىسى، مىلادىدىن 175 يىل ئىلگىرى يۈز بەرگەن. توخرىيلار ھونلارنىڭ ئىككى قېتىملىق زەربىسى تۈپەيلىدىن خېشى ئارىلىقىدا پۈت دەسسەپ تۇرالماي، غەربكە ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. خەن ئوردىسىنىڭ خەن بېگى خەن شىننى مايىغا ئەۋەتكەن ۋاقتى، «تارىخىي خاتىرىلەر» گە ئاساسلانغاندا، گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرىلەر» گە ئاساسلانغاندا، گاۋزۇنىڭ ئالتىنچى يىلى يەنى مىلادىدىن 201 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. ھونلار دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغان ۋاقىت ھونلار بىرىنچى قېتىم توخرىيلارغا زەربە بەرگەندىن كېيىن ۋە خەن گاۋزۇنىڭ ئالتىنچى يىلىدىن بۇرۇن يەنى مىلادىدىن ئىلگىرى 206 — 201 يىللار ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ.

لېكىن بۇ ئىككى كىتابنىڭ «ھونلار ھەققىدە قىسسە» لىرىدىكى ھونلارنىڭ دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغانلىقىغا ئائىت مەزمۇنلىرىنى تەپسىلىي مۇلاھىزە قىلساق، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن دىڭلىڭلارنىڭ ھونلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ۋاقتىنىڭ ئىلگىرى — كېيىنلىكىنى تېخىمۇ ئېنىقلاپ چىققىلى بولىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر» ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە «شىمالدا ھۇنگېر، چۇشەر، دىڭلىڭ، خاككاس، شىنلى ئەللىرىنى بويسۇندۇرغان» دېگەن سۆزلەردىن كېيىن، «بۇ ۋاقىتتىن

سۇلالىسى ئەلنى ئەمدىلا تىنچىتقان، خەن بېگى خەن شىن دەي ۋىلايىتىمگە بەگ بولۇپ يۆتكەلگەن، مايى شەھىرى مەر-كەز قىلىنغان ۋاقىت ئىدى، زور كۆچ بىلە ھۇجۇم قىلغان ھونلار مايىنى مۇھاسىرىگە ئالغاچقا، خەن بېگى خەن شىن ھونلارغا تەسلىم بولغان» دېيىلگەن. «بۇ ۋاقىت» دېگەننى «شۇ چاغدا»، «شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا» ياكى «شۇ يىلى» دەپ چۈشىنىش مۇمكىن. «خەن سۇلالىسى ئەلنى ئەمدىلا تىنچىتقان» دېگەن سۆز بىلەن «تارىخىي خاتىرىلەر. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرىلەر» نىڭ خەن گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى دېگەن قىسمىنىڭ ئاخىرىدا ئېيتىلغان «جاھان تازا تىنچىغان» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى پەرقى بولسىمۇ (بىرىدە «ئەمدىلا تىنچىتقان» يەنە بىرىدە «تازا تىنچىتقان» دېيىلگەن)، ئەمما بۇ سۆزلەرنى ئالدى - ئارقىسىدىكى سۆزلەر بىلەن باغلاپ قارىغاندا، ھەر ئىككىلىسىدە خەن گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى (مىلادىدىن 202 يىل ئىلگىرى) شىياڭ يۈينىڭ گەپ-ئاسادا يوقىتىلغانلىقى، جاھاننىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى لىيۇ باڭنىڭ قولىدا بىرلىككە كەلتۈرۈلگەنلىكى كۆرسىتىلگەن. خەن سۇلالىسىنىڭ خەن بېگى خەن شىننى مايىغا ئۆتكەنلىكى، خەن بېگى خەن شىننىڭ ھونلارغا تەسلىم بولغانلىقى خەن گاۋزۇنىڭ ئالتىنچى يىلى يۈز بەرگەن ۋەقەلەردۇر. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن نەقىلنىڭ ئالدى - ئارقىسىدىكى مەز-مۇنلارنى باغلاشتۇرۇپ قارىغاندا، ئۇنىڭ مەنىسى مۇنداق: ھونلار شىمالدا دېگىلىك قاتارلىق مىللەتلەرنى بويسۇندۇرغان «ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە»، خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنلىرىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن تىنچىتىلغان، شۇڭا، خەن گاۋزۇ ھونلار-دىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن خەن بېگى خەن شىننى مايىغا ئەۋەتكەن. مۇبادا مۇشۇنداق چۈشەندۈرۈشنى توغرا دېيىلسە، ئۇ ھالدا ھونلارنىڭ دېگىلىك قاتارلىق مىللەتلەرنى بويسۇن-

دۇرغان ۋاقتى چوقۇم، خەن سۇلالىسىنىڭ خەن بېگى خەن شىننى مايىغا ئەۋەتىشتىن ئىلگىرى، شۇنىڭدەك «خەن سۇلالىسى ئەلنى ئەمدىلا تىنچىتقان» ۋاقىتقا ياكى شۇنىڭغا يېقىن ۋاقىتقا، يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 202 — 201 يىللار ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. يۇقىرىدا دېيىلگەن ۋاقىت شۇنداق بىر تارىخىي پاكىتتىن دېرەك بېرىدۇكى: خەن گاۋزۇ چۇ، خەن ئۇرۇشىنى ئەمدىلا ئاخىرلاشتۇرۇپ تۇرۇشىغا، باتۇر تەڭرىقۇت نىڭ شىمالدا دىڭلىك قاتارلىق مىللەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ، موڭغۇل دالاسىنى پۈتۈنلەي بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان، شۇڭا، ئۇ ھون قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ چېت يېراق ئايماق، ۋىلايەتلىرىگە تەھدىت سېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، شۆھرىتى ئالەمگە پۇر كەتكەن سانغۇن خەن شىننى ئىلگىرى سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن يېڭىچۇەن (ھازىرقى خېنەننىڭ يۈيشەن ناھىيىسى) دىن دەرھال شىمالدىكى مۇھىم چېگرا جايى — مايىغا ئەۋەتىپ، ھونلارنىڭ زور قوشۇنىنىڭ جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىشىنى توسۇماقچى بولغان. ھونلارنىڭ دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغان ۋاقتىنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 202 — 201 يىللار ئەتراپىدا دەپ، خەن بېگى خەن شىننىڭ مايىغا ئەۋەتىلگەن ۋاقتى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قاراش شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ھونلارنىڭ دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرۇش جەريانى تارىخىي كىتابلاردا تەپسىلىي خاتىرىلەنمىگەن. ئەمما دىڭلىڭلار «گاھ كۈچىنىپ، گاھ ئاجىزلاپ، تارقاق ياشاپ كەلگەن» ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر سانجاق ـ سانجاق بولۇپ تۇرغان بىر قۇچتا تۇرغاچقا، بۇ شەكسىزكى، ھونلارنىڭ ئىستىلاسىغا ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى. ئۇ چاغدا دىڭلىڭلار بىرونزا قورالـلار دەۋرىگە، ھونلار بولسا تۆمۈر قورالـلار دەۋرىگە

ئۆتكەنىدى، دېڭلىڭلار ھون دۆلىتىگە قارىغاندا، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزلىرىدىن ئۈزۈپ كەتكەن ھونلارنىڭ ئىستېلاسىغا قارىتا ئۇنۇملۇك قارشىلىق كۆرسىتەلمەيتتى، ئۇلارنىڭ ھون قۇلدارلىرى تەرىپىدىن تېزلا بويسۇندۇرۇلۇشى تۇرغانلا گەپ ئىدى، ئەلۋەتتە.

ھازىر بار بولغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ھون ئاقسۆڭەكلىرى موڭغۇل دالاسىدىكى دېڭلىڭلار بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىڭلارغا قارىتا شەكىل جەھەتتە سەل پەرقلىنىدىغان قوللۇق تۈزۈمىدىكى سىياسەتنى قوللانغانىدەك تۇرىدۇ.

ھون ئاقسۆڭەكلىرى موڭغۇل دالاسىدىكى دېڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغان ۋاقىتتا، كۆپلىگەن دېڭلىڭلارنى ئەسىرگە ئالغان. ئاشۇنداق تۈتۈپ كېلىنگەن دېڭلىڭلار «كىم ئەسىر ئالغان بولسا شۇ قۇل قىلىدۇ» دەيدىغان قائىدە بويىچە، پۈتۈنلەي ھون قۇلدارلىرىنىڭ ئائىلە قوللىرىغا ئايلىنىپ، ئاساسەن قۇلدارلارنىڭ ئائىلە مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۆتىگەن؛ ھالبۇكى، پۈتۈن ئۇرۇق ياكى قەبىلە بويىچە قولغا چۈشۈرۈلگەن ياكى تەسلىم بولغان دېڭلىڭلار بۇقىرى قاتلام ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ يەنى چوڭ قۇلدارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قوللىرىغا ئايلىنىپ، نازارەت ئاستىدا كوللېكتىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنى بىلەن شۇغۇللانغان. قىسقىسى، پۈتكۈل موڭغۇل دالاسىدىكى دېڭلىڭلارنىڭ ھەممىسى ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ خۇسۇسىي قوللىرىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، موڭغۇل دالاسىدا ھونلارنىڭ قول ئاستىدا مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتىگەن ھەرقايسى مىللەتلەردىن بولغان قوللارنىڭ ئومۇمىي سانى 300 مىڭ دىن 500 مىڭغىچە بولۇپ، ھونلارنىڭ نوپۇسىنىڭ $\frac{1}{3}$

قىسمىدىن $\frac{1}{5}$ قىسمىغىچىلىكىنى تەشكىل قىلغان⑩. بۇنىڭ ئىچىدە بىۋاستە هون ئاقسۆڭەكلىرى ئۇچۇن مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتەيدىغان دېڭىلىك قۇللىرىنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلمىسەكمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ سانىنىڭ خېلى كۆپ ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ. «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇئلار هەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «زىلو (قۇل) هونچە سۆزىدۇر، هونلار قوللارنى «زىلو» دەيدۇ، جىيەنۇۋ يىللىرى (مىلادى 26 — 57 - يىللار) دىن باشلاپ هونلار ئاجىزلىشىپ پارچىلىنىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ قۇللىرى جەنجىڭ، ۋۇۋېي، جۇچىيەننىڭ شىمالىدىكى خېشۇي، شىنخې دەريا سىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىگە قېچىپ بېرىپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلدى، لياڭجۇ ئايمىقىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى، ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى كۆپەيىپ، نەچچە ئون مىڭغا يەتتى،... ئۇلار بىرلا ئۇرۇقتىن ئەمەس ئىدى، ئۇلۇغ غۇزلار — دېڭىلىكلار بولۇپ، چياڭ قوۋملىرى بىلەن ئارىلاش ياشايتتى، بۇ جايلار قوللارنىڭ قەدىمكى ماكانى ئىدى.» ئۇلار مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا هونلارنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ موڭغۇل دالاسىدىن خېشى ئارىلىقىغا قېچىپ كەلگەن ئۇلۇغ غۇز (غەربىي يۈرتلۇقلار)، دېڭىلىك ۋە چياڭلاردىن بولغان قوللار ئىدى. بۇنىڭدىكى «نەچچە ئون مىڭ تۇتۇن» دېگەن سۆزگە دېققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. «تۇتۇن» كىگىز ئۆيگە قارىتىلغان. جايى «يېڭىنامە» هونلار هەققىدە قىسسە» دە غەربىي خەن سۇلالىسى مەزگىلىدىكى هونلارنىڭ نوپۇسى هەققىدە سۆزلەپ كېلىپ، «ئىگىلىشىمچە، هونلارنىڭ 60 مىڭدەك ئاتلىق ئەسكىرى بار ئىكەن، هەر بەش جاندىن بىرى ئەسكەر بولىدىكەن، بەش كەررە ئالتە 30 بولىدۇ، شۇنداقتا هونلارنىڭ

لوپۇسى 300 مىڭ ئەتراپىدا بولغان بولىدۇ» دېگەن. بەش جاننى بىر تۈتۈن قىلىپ ھېسابلاش ئېھتىمال. يايلاق ئاھالىلىرىنىڭ سانىنى ئېنىقلاشنىڭ بىر قائىدىسى بولۇشى مۇمكىن. تاغ تەبىئىتىنىڭ ۋاقتىدا ۋەلىئەھد چىڭگىزنىڭ «تۆركلەرنىڭ تىلى ۋە كىيىم - كېچەكلىرىگە قىزىقىپ قېلىپ، ئادەملىرىنى تۆركلەردىن ئۆگىنىشكە، بەش جاننى بىر ئۆيلۈك قىلىپ، چاچلىرىنى ئۇرۇمە قىلىشقا، تېرىدىن كىيىم - كېچەك قىلىپ چارۋىچىلىق قىلىشقا دالالەت قىلغانىدى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» 196 - جىلد، جېنگۇەننىڭ 17 - يىلى). نەچچە ئون مىڭ دېگەن سانىنى 30 مىڭ تۈتۈندىن 50 مىڭ تۈتۈنگىچە دەپ چۈشىنىپ، 40 مىڭ تۈتۈن دەپ تەخمىن قىلساق، خېشى ئارىلىقىغا قېچىپ كەلگەن ھونلارنىڭ قۇللىرىنىڭ سانى 200 مىڭدىن ئارتۇق بولغان بولىدۇ①. بۇ بايانىدىن قارىغاندا، بۇ 200 مىڭدەك قۇل ئاساسەن غەربىي يۇرتلۇقلار بىلەن دېگىلىكلار بولۇپ، چياڭلار بىرقەدەر ئاز ئىدى. ئەگەر غەربىي يۇرتلۇقلار بىلەن دېگىلىكلارنىڭ ھەرقايسىسىنى 5:2 نىسبەت بويىچە ھېسابلىغاندا، خېشى ئارىلىقىغا قېچىپ كەلگەن دېگىلىك قۇللار ئاز دېگەندە، 100 مىڭ ئەتراپىغا يېتىدۇ. بۇ نىڭغا باشقا جايدىن قېچىپ كەتكەن ۋە قېچىپ كېتەلمەي قالغانلارنى (بۇلار كۆپ ساندا بولۇشى كېرەك) قوشقاندا، موڭغۇل دالاسىدا ھون قۇلدارلىرى بىۋاستە قۇل قىلىپ ئىشلەتكەن دېگىلىك قۇللارنىڭ ئومۇمىي سانى بۇ ساندىن ئېشىپ كېتىشى، بەلكىم نەچچە يۈز مىڭدىن ئېشىپ كېتىشى مۇمكىن. دېگىلىكلارنىڭ ئەزەلدىن موڭغۇل دالاسىدا ئولتۇراقلاشقانلىقىدىن شۇنىڭدەك ھونلارنىڭ دېگىلىكلارنى بويسۇندۇرۇشىدىن ئىبارەت بۇ ئەھۋالدىن ئويلاشقاندا، ھونلارنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۆتەيدىغان قۇللىرى

ئاساسەن دېڭىزلاردىنلا تەشكىل تاپقان بولۇشى مۇمكىن. نەچچە يۈز مىڭلىغان دېڭىزلىق قۇرۇلار موڭغۇل دالاسىدا ھون قۇلدارلىرىنىڭ چارۋىلىرىنى بېقىش، يۇڭ قىرقىش، سېغىنچىلىق قىلىش، كۆن - خۇرۇم تۇشلەش، ھەربىي ئەشيالارنى توشۇش، كۈتكۈچىلىك قىلىش قاتارلىق قۇللار ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغان، ھەتتا ھون ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن ھەمدەپنە قىلىنغان⑫، تەسەۋۋۇر قىلىش تەس بولغان ھەر خىل تەن ۋە مەنىۋى ئازابلىرىغا دۇچار بولۇپ، ھايۋاندىنمۇ بەتتەر ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرگەن.

جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭىزلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىگە، ھون قۇلدارلىرى قەبىلە قۇللۇق تۈزۈمى (ئىرقىي قۇللۇق تۈزۈمى دەپ ئاتىغۇچىلارمۇ بار) نى قوللانغان. جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭىزلار تەخمىنەن موڭغۇل دالاسىدىكى دېڭىزلار ھونلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان يىراق ئەل قىلىنغاندىن كېيىن، ھونلارغا تىز پۈكىكەن. ھونلار ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلاتلىرىنى ساقلاپ، ئۆز جايلىرىدا چارۋىچىلىق قىلىشقا رۇخسەت قىلىپلا قالماستىن، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ۋە تۈزۈملىرىنى ساقلاپ قېلىشىغىمۇ يول قويغان؛ ئەمما ئۇلارنىڭ ئۇرۇق، قەبىلە ئاقساقاللىرى ھون دۆلىتىنىڭ يارلىقلىرى (مەلۇم بىر قۇلدارغا ئەمەس) غا مۇتلەق بويسۇنۇشى، ھون دۆلىتىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ۋەكالەتچىلىرىنىڭ باشقۇرۇشى ۋە نازارىتىنى قوبۇل قىلىشى، دېڭىزلارنىڭ تاپشۇرۇشى ئۈچۈن ھون دۆلىتى بەلگىلەپ بەرگەن، دېڭىزلارنىڭ تۆلەش ئىقتىدارىدىن كۆپىنچە ئېشىپ تۇرىدىغان ماددىي نەرسىلەر ۋە ئىجارە سېلىقلارنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى. ئۇلار ھون دۆلىتىنىڭ يەنى پۈتكۈل ھون قۇلدارلىرىنىڭ قوللىرى ئىدى؛ ئۇلار موڭغۇل دالاسىدىكى دېڭىزلاردىن بولغان قۇللارغا

قارىغاندا، سىنىپىي ئورلى، تەقدىرى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش، ئىزىلىش دەرىجىسى جەھەتتىن ھېچقانداق پەرقلەنمەيتتى.

ھون قۇلدارلار دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىكلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئىھتىياجى ھەققىدىكى ماتېرىياللار كەمچىل بولغاچقا، بۇ مەسىلىنى بىۋاستە مۇھاكىمە قىلىش قىيىن. بىراق تەلىيىمىزگە يارىشا تارىخىي كىتابلاردا ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئوغان (توڭغۇسلارغا تەۋە) لار بىلەن غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەرنى قۇل قىلغانلىقىغا ئائىت بەزىبىر پارچە - پۇرات ماتېرىياللار ساقلىنىپ قېلىنغانىدى. ئوغانلار بىلەن غەربىي يۇرتتىكى شەھەر قەلئە بەگلىكلىرىنىڭ ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا كىرگەن ۋاقتى، دېڭلىكلارنىڭكى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش. يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا ـ پاتۇر تەكرىقۇت تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھون دۆلىتىدە تۇتقان ئورنىمۇ ئوخشاش يەنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھون دۆلىتىدە قۇل قىلىنىدىغان قەبىلە قۇللار ئىدى. شۇڭا ھون دۆلىتىنىڭ دېڭلىكلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى بىلەن قۇل قىلىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئوغان ۋە غەربىي يۇرتقا بولغان ھۆكۈمرانلىق ۋە قۇل قىلىشىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ھونلارنىڭ ئوغان ۋە غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەرنى ئەزگەن ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقىغا دائىر بەزىبىر ئەمەلىي پاكىتلاردىن، ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇل قىلىنغان قەبىلەرگە قارىتا يۈرگۈزگەن قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇ ئارقىلىق يەنە ھون دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىكلار ئارىسىدا يۈرگۈزگەن قەبىلە قۇللۇق تۈزۈمى ئەھۋالى توغرىسىدا ۋاستىلىك ھالدىكى چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز.

ئوغانلار هونلارنىڭ شەرق تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، توڭغۇسلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى، تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ دەۋرىدە توڭغۇسلار ئىنتايىن قۇدرەت تاپقان بولۇپ، تەسىر دائىرىسىنى موڭغۇل يايلىقىنىڭ شەرق ۋە شەرقىي جەنۇب قىسىملىرىغىچە كېڭەيتكەنىدى. باتۇر تەڭرىقۇت تەختكە ئولتۇرغان دەسلەپكى چاغلاردا ئۇ توڭغۇسلارنىڭ «تەيىارلىقسىز تۇرغان» لىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، خەلقىنى، چارۋا - مالىلىرىنى قولغا چۈشۈرگەن؛ هونلار توڭغۇسلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىدىن تەسلىم بولغان، هۆكۈمرانلىق تەجرىبىسىگە باي بولغان لۇۋەن (خەن گاۋزۇنىڭ دەۋرىدە يەن بەگلىكى سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن) نىڭ توڭغۇسلارغا بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن، لۇۋەن ئوغانلارنىڭ زېمىنىدا چىڭ ئورۇنلىشىۋېلىپ، ئوغانلارغا بولغان هۆكۈمرانلىق ۋە قۇل قىلىشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنى ئۆزىگە قولچوماق بولۇشقا مەجبۇرلىغان. هونلار ئوغانلارنى ناھايىتى ئېغىر «تۇياق بېجى» ۋە رەخت بېجى» تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلىغان، باجنىڭ مۆھلىتىنى ناھايىتى قىسقا قىلىپ بەلگىلىگەن. ئوغان خەلقى سەللا كېچىكتۈرۈپ قويسا، ئىنتايىن ئېغىر جازاغا ئۇچرىغان، هەتتا قۇل قىلىنغان. «خەننامە. هونلار هەققىدە قىسسە» دە هون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئوغانلاردىن ئېغىر باج - سېلىق ئېلىپ ئۇلارنى دەهشەتلىك تۇردە شىلىۋالغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئاھالىلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلىقىغا ئائىت ئەھمەلىي پاكىتلار خاتىرىلەنگەن بولۇپ، كىشىنى چۆچۈتىدۇ. مىلادى] ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، هونلار ئوغانلاردىن تۇياق بېجى، رەخت بېجى يىغىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتكەن، ئەلچى بىلەن بىر قىسىم سودىگەر ۋە ئادەم بىدىكلىرىمۇ بىرگە بارغان، هون ئەلچىسى رەخت بېجى تاپشۇرۇشنى رەت قىلغان ئوغانلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن

ئۇرۇپ - قىينىغان، ھەتتا ھونلارغا خۇشامەت قىلىپ ئادەت-لىنىپ كەتكەن قەبىلە ئاقساقاللىرىمۇ كەچۈرۈم قىلىنمىغان. ئۇغانلار تاقەت قىلىپ تۇرالمايدىغان ئەھۋال ئاستىدا قوزغ-لىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ، رەخت بېجى تاپشۇرۇشنى رەت قىلغان ھەمدە ھون ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە كەلگەن ئادەم بىدىكىلىرىنى گۆرۈگە ئالغان. ھون تەڭ-رىقۇتى ناڭقۇتىسۇش بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ قاتتىق غەزەپ-لىنىپ، زور قوشۇن باشلاپ بېرىپ باستۇرۇپ، نۇرغۇن بەختسىز ئۇغانلارنى قىرىپ تاشلىغان. «ئۇغانلار تارقىلىپ كەتكەن، بەزىلىرى تاغلارغا قېچىپ كەتكەن، بەزىلىرى شەرق تەرەپتىكى قورۇلارغا چېقىپ كەتكەن.» ھونلار ئۇغانلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرىدىن مىڭدەك ئادەمنى بۇلاپ كەتكەن ۋە ئۇلارغا «ئات ئەپكىلىپ قايتۇرۇپ كەتسەڭلار بولىدۇ» دېگەن، بۇلاپ كېتىلگەن ئۇغانلارنىڭ تۇغقانلىرى «ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن مال - چارۋا ئىلىپ كەلگەن» بولسىمۇ، ھون-لار مال - مۈلۈكلەرنى ئىلىپ قېلىپ، ئادەملەرنى قايتۇرۇپ بەرمەي، ھون قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى تولۇق ئاشكارىلىغان.

ھونلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى شەھەر-قەلئە بەگلىكلىرىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىمۇ ئىنتايىن ۋەھشىيانە بولغانىدى. باتۇر تەڭرىقۇت غەربىي يۇرتنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرت باتمىقانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. باتمىقان غەربىي يۇرتلۇقلارنى پۇتۇنلەي ھون دۆلىتىنىڭ قۇللىرى دەپ قارىغان. مەسىلەن، غەربىي يۇرتتىكى شەھەر - قەلئە بەگلىكلىرىنى باشقۇرىدىغان چوڭ ئەمەلدارلارنى «قۇلدارلار چاكار بېگى» يەنى «ئاغلاقچى» دەپ ئاتىغان. ھون ئاقسۆڭەك-لىرى غەربىي يۇرتتا يەنە «ھېسابسىز ئىغىر» باج - سېلىق تۈرۈمىنى يۈرگۈزگەن، غەربىي يۇرتلۇقلار سەللا نارازىلىق

ياكى قارشىلىق بىلدۈرسە، ھون ئاقسۆڭەكلىرى «ئۇلارنىڭ باج تاپشۇرماسلىقىدىن قاتتىق ئەھمىيات قىلىپ، ھەممە بەگ لىكلەرنى ئەدەبلەپ، باج نىسبىتىنى ئۆستۈرگەن، باج مۆھلىتىنى قاتتىق بېكىتكەن» («كېيىنكى خەننامە. يەن چاۋنىڭ تەرجىمھالى»).

ھونلار جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلارغا، ئوغاز ۋە غەربىي يۇرتلۇقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانغا ئوخشاش دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسا كېرەك. تارىخىي خاتىرىلەردە ھونلار دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغانلىقىدىن كېيىن، خوددى تۆگە غۇلارغا بەگ تەيىنلىگەندەك، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن ۋېي لۇي ئىسىملىك بىر غۇزنى دىڭلىڭلارغا بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن.

ۋېي لۇي خەن ۋۇدى زامانىسىدا ياشىغان كىشى ئىدى، «خەننامە. لى لىڭنىڭ تەرجىمھالى» دا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇنىڭ ئاتىسى چاڭشۇي ۋادىسىدىكى غۇز چەۋەندازلىرىدىن ئىدى. چاڭشۇي يەنى ھازىرقى شىمشەن شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى چەنشۇي دەريا‌سىنى، غۇزلار ــ غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەۋرىدە ھونلارنى كۆرسىتەتتى⑭. خەن ۋۇدى پايتەختىنى قوغداش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان بىر قىسىم ھون چەۋەندازلىرىنى تەشكىللەپ، چاڭشۇيگە يۆتكەپ، چېرىكچى بەگ تۇرغۇزۇپ، ئۇلارنى باشقۇرغانىدى. ۋېي لۇيىنىڭ ئاتىسىنىڭ تەرجىمھالى ئېنىق ئەمەس. ۋېي لۇينىڭ ئۆزى خەن ۋۇدىنىڭ خانىشى لى خېنىمنىڭ چوڭ ئاكىسى، يارەمچى مۇراسىمبېگى لى يەنيەن بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولغان. خەن ۋۇدى جىگخېنىڭ تۆنجى يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 92 ــ يىلى) لى يەنيەنىڭ كۆرۈشتىشى بىلەن ئۇنى ھونلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن، ئۇ كېلىشى ۋاقتىدا، لى يەنيەنىڭ كۈناھ ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، پۈتۈن جەمەتى⑮

بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، قۇرقۇپ كېتىپ، ھونلارغا تەسلىم بولغان. ۋېي لۇي خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىدا چوڭ بولغانلىقتىن، خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىنى پىششىق بىلىدىغان قۇۋۇ، تەدبىرلىك كىشى ئىدى، ھونلارغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن «ھونلار ئۈنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن، تەكرىقوت ئۈنى ئۆزىنىڭ يېنىدا ئېلىپ قېلىپ مەسلىھەتچى قىلىۋالغان» («خەننامە. لى لىڭنىڭ تەرجىمھالى») ۋە دىڭلىڭلارغا بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن. ۋېي لۇي ئۆزىنىڭ ھېيلە ۋە ئىقتىدارىغا تايىنىپ، تېزلىكتە ھون دۆلىتىنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇق مەركىزى ھون ئوردىسىغا كىرىپ، تەكرە قۇتقا ئەقىل كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى «باشقىلارنىڭ ھايات - ماماتىنى بەلگىلەيدىغان». ھەتتا تەكرىقوتنىڭ قارار چىقىرىش ۋە قارارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشتىمۇ رول ئويناپ بولۇۋالغان. ۋېي لۇي ئۆزىنى ماختاپ، «بەگ دېگەن نامىم بار، قول ئاستىمدا نەچچە ئون مىڭ خەلق ۋە تاغ دالىلارغا تارىلىپ كەتكەن يىلقىلىرىم بار، بايلىق دېگەن مانا شۇ-دە» دېگەن («خەننامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى»). ئۇ ھون قۇلدارلار دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان، ئۇلارنى تالان - تاراج قىلىدىغان ئەڭ ئالىي ۋەكالەتچىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى نەچچە ئون مىڭ دېڭلىك قۇلغا ۋە ئۇلارنىڭ مال - مۈلۈكلىرىگە بىۋاسىتە ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان ئەڭ چوڭ قۇلدار ئىدى.

1940 - يىلى، سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخىئولوگلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى خاككاس ئاپتونوم ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى ئاباقانغىچە سەككىز كىلومېتر جەنۇبىدىكى جايدىن روشەن چۈگۈ ئۇسلۇبىدىكى خان ئوردىسىنىڭ خارابىسىنى تاپقان. پۈتكۈل خارابىلىق 144 كۋادرات مېتر

كۆلەمگە ئىگە، مەركىزىي ئوردا ۋە 15 قوشۇمچە بىنا قالدۇق لىرىدىن تەركىب تاپقان. ئوردا سېپىلىنىڭ ئۇلىنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن ئىككى مېتر، ئوردا ئۇلىنىڭ تۆت تەتراپىدا جۇڭگو ئۇسلۇبىدىكى كاھىشلار ۋە «تەڭرىنىڭ ئەركە بالىسى مەڭگۈ ياشىغاي، خۇشاللىق مەڭگۈ يار بولۇپ، زاۋاللىق يەتمىگەي» دېگەن خەنزۇچە خەت يېزىلغان زىننەت كاھىشلىرى بار. بىنانىڭ ئاستىدا تاشتىن قوپۇرۇلغان كاك سىستېمىلىرى بار. ئوردا قوۋۇقلىنىڭ يېنىدىن مىستىن ياسالغان جۇڭگو ئۇسلۇبىدىكى شىر بېشى تېپىلغان.⑯ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئېلىمىزنىڭ ئالىملىرىنىڭ ھەمكارلىقى ئۇنى، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دېڭلىكلار جايلاشقان رايونلاردا جۇڭگوچە ئۇسلۇبتا ياسالغان خان ئوردىسى دەپ ھېسابلىغانىدى. ئەمما بۇ ئوردىنىڭ خوجايىنى كىم؟ بۇ مەسىلىدە تالاش ـ تارتىشلار بار. سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگى كىسېلېۋ ۋە ئوردا خارابىسىنى تەكشۈرۈپ قېزىشقا قاتناشقان بېيجىڭدىكى بىلەن ۋالىنسوۋا قاتارلىقلار خەن ۋۇدي دەۋرىدە ھونلارغا تەسلىم بولغان لى لىك بولۇشى مۇمكىن دېگەن قاراشقا مايىلراق تۇرماقتا⑰. ئېلىمىزنىڭ ئالىملىرىدىن بەزىلىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھون تەڭرىقۇتىغا ياتلىق قىلىنغان بىرەر مەلىكە بولسا كېرەك⑱ دەپ قارىماقتا. بەزىلەر ۋاك جاۋجۇننىڭ قىزى شۇي‌بۇقىز بولسا كېرەك دەيدۇ⑲. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، خاككاسلار «دېڭلىكلار بىلەن ئارىلاش ئۇرۇق ئىدى، ھونلارنىڭ غەربىدە تۇراتتى، ھونلار خەن سۇلالىسىدىن ئەل بولغان سانىغا لى لىڭنى خاككاسلارغا ئوك قول بىلىكخان قىلىپ، ۋېي لۇينى دېڭلىكلارغا بەگ قىلىپ تەيىنلىگەنىدى». «ئۇلارنىڭ بويلىرى ئىگىز، چاچلىرى قىزغۇچ، يۈزلىرى ئاق سۇزۇك، كۆزلىرى گۆكۈچ كېلەتتى، ئارا چاچلى شۇملۇقنىڭ بېشارىتى دەپ بىلەتتى،

قارا كۆزلۈكلەرنى لى لىڭلىق مىياۋلارنىڭ ئەۋلادى دېيىشەتتى.» يەنە تاك گاۋزۇك خاكىناس (يەنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كەنكۇنلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى) لەرنىڭ ئەلچىلىرىگە «سىلەرنىڭ ئەجدادلىرىڭلار بىزنىڭكى بىلەن بىر، باشقىلار بىلەن تەڭلەشتۇرگىلى بولمايدۇ» دېگەن. بۇلاردىن قارىغاندا، لى لىك ھونلارغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قاراشلىق قوۋملار يەنىسەي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى كەنكۇنلەرنىڭ زېمىنلىرىدا ئولتۇراقلاشقاندى. بۇ يەردىكى مەسىلە شۇكى، بىرىنچىدىن، «تارىخىي خاتىرىلەر، ھونلار ھەققىدە قىسسە» دەبايان قىلىنغان مەنسەپتۇزۇمىگە ئاساسلانغاندا، ئۇك قول بىلىكخان ھون دۆلىتىدىكى تەڭرىقۇت ۋە سول قول بىلىكخاندىن كېيىن تۇرىدىغان، چېگرا رايونلارغا ئەۋەتىلىدىغان چوك ئەمەلدار ئىكەن، ئۇنىڭغا قاراشلىق زېمىن ھون دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ يېرىمىغا توغرا كېلىدىكەن، شۇنداق بولغاندائۇ چوقۇم تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى ياكى ئىنىسى بولۇشى كېرەك؛ لى لىڭنىڭ بۇ ئەمەلنى تۇتالماسلىقى ئېنىق، «يېڭى تاڭنامە» دە دېيىلگەن لى لىك ئۇك قول بىلىكخان بولغان دېگەن سۆزدە خاتالىق بولۇشى ئېنىق. «خەننامە» لى لىڭنىڭ تەرجىمھالى» دا تەڭرىقۇت لى لىڭنى ئەتىۋارلاپ، «ئۇنى ئۇك قول دورغا پلىقا ئولتۇرغۇزدى» دەپ خاتىرىلەنگەن، «خەننامە» دە ئېيتىلغىنى ئورۇنلۇق بولسا كېرەك. ئىككىنچىدىن، تارىخىي خاتىرىلەردە ئۇك قول بىلىكخان ياكى ئۇك قول دورغا پلارنىڭ دىڭلىڭلارنى باشقۇرغانلىقىغا ئائىت مەلۇماتلار يوق، دىڭلىڭ بېگى ۋەيې لۇيىنىڭ ئۇك قول بىلىكخان ياكى ئۇك قول دورغا پلارنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرىغانلىقى ھەققىدىمۇ خاتىرە يوق؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ۋەيې لۇيىنىڭ ئورنى لى لىڭنىڭكىدىن يۇقىرى بولغاچقا، ئۇلاردا بېقىنىش مۇناسىۋىتىنىڭ بولمىغانلىقىمۇ ئېنىق. ئۇچىنچى، غەربىي خەن

سۇلالىسى دەۋرىدە چۆللۇكمىك شىمالىدىكى ھونلارغا قارشىلىق قەبىلىلەرنىڭ ئىچىدە دىنگىلىڭلار ئەڭ كۆچلۈكى ئىدى. قىرغىزلار دىنگىلىڭلار بىلەن ئاردىلاش ياشىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ زېمىنلىرى دىنگىلىڭ بېگى ۋەيي لۇيگە تەۋە ئىدى. قىسقىسى، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلاردىن لى لىڭ بىلەن قىرغىزلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئائىت ھەرقانداق بىرمۇ خاتىرىنى تاپقىلى بولمايدۇ، شۇڭا بۇ خان ئوردىسىنىڭ لى لىڭنىڭ ئىكەنلىكىنى ئىشەندۈرىدىغان ئاساس ھەققەتەن يوق. «يېڭى تاڭنامە» دە دېيىلگەن خاككاسلارنىڭ دۆلىتى ئىچىدىكى لى لىڭلىق مياۋلارنىڭ ئەۋلادلىرى، ئەينى ۋاقىتتا لى لىڭ ئۇلىگەندىن كېيىن، ھونلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن خاككاسلارنىڭ ئىچىدىكى لى لىڭنىڭ تاۋەللىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى. گەرچە بۇلار خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ھونلار لى لىڭنىڭ تاۋەللىرىنى، لى لىڭ ئۇلىگەندىن كېيىن قوملۇقنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇلارنى شىمالدىكى كەنكۈنلەرنىڭ زېمىنلىرىغا كۆچۈرگەنلىكى پۈتۈنلەي ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى. ئوردا خوجايىنىنىڭ شۇي بۇ قىز ياكى خەن سۇلالىسىنىڭ باشقا بىر مەلىكىسى ئىكەنلىكىدىنمۇ گۇمان بار. مەلۇمكى، دىنگىلىڭلار ھون دۆلىتىنىڭ قول قەبىلىلىرى بولغاچقا، ھون ئاقسۆڭەكلىرىگە قاتتىق ئۆچمەنلىك بىلەن قارايتتى، پۈتكۈل ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دىنگىلىڭلار پۈرسەت تاپسىلا ھون دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇرغان. ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئۆزىنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا، مۇشۇنداق بىر جايىنى تاللىۋېلىشى، ئەلۋەتتە سەل قارىغانلىقى ئەمەسمۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەر بىلەن جەنۇبتىكى تەڭرىقۇت ئوردىسىنىڭ ئارىلىقى، تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلىغاندىمۇ 1000 كىلومېتر-دىن ئارتۇق، يەنە كېلىپ ئارىنى چوڭ تاغلار ئايرىپ تۇرغاچقا،

بۇنىڭ ئەقىلغا سىغمايدىغانلىقى ئۈز - ئۆزىدىن مەلۇم. بۇ جۈملىگوچە ئۇرۇنلۇق ئىنكاسى باشقا يەرى بولماستىن، پەقەت دىئالېكتلار بېگى ۋەيي لۇيلا بولۇشى كېرەك، ۋەيي لۇي خەن سۇلالىسى زېمىنىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ھونلارغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ھونلارغا سادىق بولغان بولسىمۇ، خەن سۇلالىسىنىڭ مەدەنىيىتىگە مەپتۇن ئىدى. تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىلەرگە «دائىم قۇدىلىشىشنىڭ پايدىسىنى سۆزلەيتتى.» ئۇنىڭ جۈملىگو ئۇسۇلۇبىدىكى سارايلاردا تۇرۇشنى ياخشى كۆرۈشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى[20]. موڭغۇلىيەلىك ئالىم س. دورجىسۈرۈننىڭ «شىمالىي ھونلار» ناملىق كىتابىدا يېزىلغان ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلما ماتېرىياللار ۋە «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە»، «خەننامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى»، «ۋەيي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇملار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، غەربىي خەن دەۋرىدىكى دىئالېكتلار شەرقتە ھازىرقى بايقال كۆلىگىچە بولغان جايلار بىلەن، غەربتە ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىگىچە بولغان جايلار بىلەن چېگرىدىلانغانىدى، يەنىسەي دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئاباقان دىئالېكتلار كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئاشۇ يەرلەرنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان. ۋەيي لۇي ئوتتۇرىغا ئوردا قۇرۇپ، چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرى كەڭ بولغان دىئالېكتلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان، يەر شارائىتىدىن قارىغاندا، ئوردا خوجايىنى ۋەيي لۇيدىن باشقا كىشى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

ھونلار جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىئالېكتلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، دىئالېكتلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرىغا ۋە ئۆزلىرى بىلەن دىئالېكتلار چېگرىلىنىدىغان يەرلەرگە مۇداپىئە قورغانلىرىنى سالغان ھەمدە ئۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇز-

غان. «خەنىنامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى» دا خەن ۋۇددىنىڭ تىبەتنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىدىن 100 يىل ئىلگىرى) دا سۇۋۇ ھونلار تەرىپىدىن «شىمالىي دېڭىز» (ھازىرقى بايقال كۆلى) بويىغا سۈرگۈن قىلىنغان، «سۇۋۇ دېڭىز بويىغا باۋغان،..... ئۇ جايدا بەش - ئالتە يىل تۇرۇپ قالغان. تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى ئايكۇنبەگ (於靬王) دېڭىز بويىدا ئۇۋچىلىق قىلغان، سۇۋۇ تور توقۇيالايتتى، يانىڭ كىرىچىنى تەڭشەشكە ماھىر ئىدى. ئايكۇنبەگ ئۇنىڭغا ئىجىل بولۇپ قېلىپ، ئۇنىڭغا كىيىم - كېچەك ۋە يېمەك - ئىچمەكبەرگەن. ئۇچ يىلدىن كېيىن ئايكۇنبەگ ئاغرىپ قالغاندا، سۇۋۇغا ئات - چارۋا ۋە كىگىز ئۆي ئىنئام قىلغان» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن بايقال كۆلى رايونى ياكى كۆلىنىڭ جەنۇبىنىڭ ھون تەڭرىقۇتى غولقۇ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 96 — 85 - يىللار) نىڭ ئىنىسى ئايكۇنبەگكە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن زېمىن ئىكەنلىكىنى بىلمۇالغىلى بولىدۇ. بۇ جاي ھونلاردىن دېڭىلغا لارغا بېرىشتىكى مۇھىم قاتناش يولى بولۇپلا قالماستىن، يەلكى ھونلارنىڭ پايتەختىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى ئىدى. غولقۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئۆزىنىڭ ئەتىۋارلىق ئىنىسىنى بۇ جايغا قويغانلىقىدىن ئۇنىڭ دېڭىلغا رنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇش ۋە ئۇلاردىن مۇداپىئەلىنىشنى كۆزدە تۇتقانلىقى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇ جايدىكى ھونلار بىلەن دېڭىلغالار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئىنتايىن جىددىي ئىكەنلىكىنى، ھونلار سەللا پەرۋاسىزلىق قىلسا، دېڭىلغا رنىڭ كىچىك كۆلەمدىكى ئاتلىقلىرى («قاراقچىلار») نىڭ بۇ جايلاردا پەيدا بولۇپ قالىدىغانلىقى روشەن كۆرۈنۈپ بېرىلگەن.

1927 - يىلىدىن باشلاپ سۇۋېت ئارخېئولوگلىرى بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى

سوۋېت بۇرسىيات ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەركىزى تۇلانىۋد شەھىرىنىڭ 16 كىلومېتر غەربىي جەنۇبىدىن خەن دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان بىر چاسا شەكىللىك شەھەر خارابىسىنى تاپقان، بۇ خارابىگە «ئۇۋولگىبا شەھىرى» دېگەن نامنى بەرگەن. شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپى سېپىللىق بولۇپ، سېپىلنىڭ ئۇچىدە خەندەك بار، غەرب تەرەپتىكى سېپىلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 348 مېتر، جەنۇب بىلەن شىمال تەرەپتىكى ئىككى سېپىلنىڭ قالدۇقلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 216 ۋە 194 مېتر. شەرق تەرەپتىكى سېپىلنى سىلىنگا دەرياسى بۇزۇۋەتكەن. شەھەر ئىچىدىكى توققۇز جايدا ئادەتتىكى ئۆيلەرنىڭ ئىزلىرى بار، ئۇلار كىچىكرەك دۆڭگە سىلىنغان؛ ئىككى جايدا چوڭراق ئۆيلەرنىڭ ئىزلىرى بار، ئۇلار چوڭراق دۆڭگە سىلىنغان. بۇنداق ئېگىزلىكتىكى ئىمارەت، ئادەتتە ھەربىي مەقسەت (مۇداپىئە ۋە يىراقنى كۆزىتىش) نى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. خارابىلىقتىن ساپال دىن ئىشلەنگەن داس، كاسسا، تاۋاق، تەخسە، پەتنۇس، مىستىن ياسالغان قەدەھ، قازان، ساپالدىن ياسالغان ئۇرچۇق، تۆمۈر ساپان چىشى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىدىن باشقا، يەنە تۆمۈر قىلىچ، تۆمۈر باشاق، سۆڭەك باشاق قاتارلىق قورال - ياراقلار شۇنىڭدەك تۆمۈر ۋە مىس تاۋلىغان ئورۇنلارنىڭ ئىزلىرى تېپىلغان. س. دورجىسۈرەن «ئۇۋولگا شەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن ھونلارنىڭ قەبرىلىرى ۋە شەھەر خارابىلىرى پەقەت تېپىلمىدى. شۇڭا ئۇۋولگا شەھىرى ھونلارنىڭ ئەڭ شىمالىي تەرەپتىكى شەھىرى بولۇشى كېرەك؛ شەھەر ئەتراپىدا سېپىل ۋە خەندەكلەرنىڭ بولغانلىقىدىن قارىغاندا، بۇ شەھەر مۇداپىئە قەلئەسى» [22] دەپ ھېسابلىغان. ئۇ يەنە يەر ئاستىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارغا ئاساسەن، «بۇ شەھەر چوقۇم ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان»

دېگەن. شۇبھىسىزكى بۇ توغرا كۆز قاراشتۇر. بۇ ھەم تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرالايدىغان، ھەم قورال - ياراق ياسىيالايدىغان، رېمونت قىلالايدىغان، قاتتىق مۇداپىئەلىنىپ تۇرىدىغان چوڭ قەلئەنىڭ خوجايىنى كىم؟ بۇ قەلئەنىڭ ئايلىكۇنبەگكە تەۋە جايدا قۇرۇلغانلىقىدىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ۋاق مۇددەت ئەسكەر تۇرغۇزۇش خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئايكۇنبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ دىكتاتۇرلۇقىنى جەنۇبقا باستۇرۇپ كىرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قۇرغان چېگرا مۇداپىئە قورۇلىسى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن، ئايكۇنبەگ ئېھتىمال بۇ جايدا شىكارغا چىقىقاندا پايدىلىنىش ئۈچۈن ۋاقتىلىق ئوردا قۇرغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. «خەننامە. سۇۋۇنىڭتەرجىمھالى» دائايكۇنبەگ «دېڭىز بويىدا ئۇۋچىلىق قىلاتتى» دېيىلگەن، بايقال كۆلى بىلەن ئىۋولگا شەھىرىنىڭ ئارىلىقى نەچچە ئون كىلومېتىر كېلىدۇ، ئايكۇنبەگنىڭ بۇ ۋاقتىلىق ئوردىنى تۇرالغۇ قىلىپ، كۆل بويىدا ئۇۋ ئۇۋلىغان بولۇشى تامامەن مۇمكىن. يۇقىرىدىكى «سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى» دا يەنە «ئايكۇنبەگ ئۆلگەندىن كېيىن ئادەملىرى كۆچۈپ كەتكەن» دېيىلگەن، بۇنىڭدىكى «ئادەملىرى كۆچۈپ كەتكەن» دېگەن گەپنى ھونلارنىڭ چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى، بۇ جايدىن كەتكەن دەپ چۈشەنمەي، ئايلىكۇنبەگنىڭ قوغدىغۇچىلىرى ۋە ئۇنىڭ كۈتكۈچىلىرى بۇ جايدىن كەتكەن دەپ چۈشىنىش كېرەك. ئىۋولگا شەھىرىنى ئايلىكۇنبەگنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ دىكتاتۇرلۇقىنى باستۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ياسىغان ھەربىي قورغانى دەپ قاراش، تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن پاكىتلار بىلەن بىر يەردىن چىقىپلا قالمايدۇ. بەلكى بۇ خارابىلىقنى تېپىلغان يادىكارلىقلار ۋە ئۇي ئىشىلەتمىلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنىڭ روشەن ھەربىي خاراكتېرىگە

ئىگە ئىكەنلىكى بىلەنمۇ تولۇق ماسلىشىپ كېلىدۇ.

ۋېي لۇي قويانىدى تەڭرىقۇتنىڭ يەتتىنچى يىلى (خەن جاۋدىنىڭ يۈەنفېڭ ئىككىنچى يىلى، مىلادىدىن 79 يىل ئىلگىرى) دىن ئىلگىرى ئۆلگەن. ئۇنىڭ دېڭلىڭلارغا بەگ قىلىپ تەيىنلىنىشىدىن تارتىپ تا ئۆلگىچە بولغان ۋاقتى نەچچە ئون يىلغا يەتمىسمۇ، ھونلار باتۇر تەڭرىقۇت دېڭلىڭلارنىي بويسۇندۇرغاندىن تارتىپ، مىلادى I ئەسرىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە يەنى ھون دۆلىتى ھالاك بولغىچە تەخمىنەن 300 يىلدەك ھۆكۈمرانلىق قىلغان، ۋېي لۇي دېڭلىڭلارغا بەگ بولۇشتىن ئىلگىرى، ھونلارنىڭ دېڭلىڭلار ئۈستىدىن قانداق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەنلىكىگە، ۋېي لۇي ئۆلگەندىن كېيىن ھونلارنىڭ دېڭلىڭلارغا يەنە بەگ قويغان ياكى قويمىغانلىقىغا، شۇنىڭدەك ھونلارنىڭ دېڭلىڭلارغا قارىتا قۇل قەبىلە تۈزۈمىنى يۈرگۈزگەنلىكىگە ئائىت كونكرېت ئەھۋاللارنىڭ ئىزى يوقاپ كەتكەن.

يۇقىرىدا بىز ھونلارنىڭ موگغۇل دالاسى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىڭلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىغا دائىر ئەھۋاللارنى يازما ھۆججەت ۋە ئارخېئولوگىيەدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتىن ئايرىم - ئايرىم بايان قىلدۇق. بۇ بايانلاردىن بىز ھون قۇلدارلار دۆلىتىنىڭ دېڭلىڭلار ئۈستىدىن قۇل تۈزۈم ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزگەنلىكىنىڭ بەزى ئەھۋالىنى كۆرۈۋالالايمىز.

3. دېڭلىڭلارنىڭ ھون دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشلىرى

ھون دۆلىتىنىڭ دېڭلىڭلار ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقى مۇقەررەر ھالدا دېڭلىڭلارنىڭ ھون قۇلدار

ئاقسۆڭەكلىرىگە بولغان قارشىلىقى ۋە ئۆچمەنلىكىنى قوزغايتتى، دىڭلىڭلار هون قولدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىقىنى ئاستىدا تۇرغان 300 يىل ئىچىدە، هون قولدارلار دۆلىتىنىڭ هۆكۈمرانلىقى ۋە تالان - تاراج قىلىشىغا قارشىلىق كۆرسەتمىش، ئۆز مىللىتىنىڭ مۇستەقىل تەرەققىي قىلىش هوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، كۆپ قېتىم زور كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا غەربىي خەن ئىمپېرىيىسى دەسلەپكى ئون نەچچە يىللىق ئۆز زىنى ئوڭشۇۋېلىش ئاساسىدا، ئىلگىرىكى هونلار بىلەن «قۇدۇق لىشىش» تىن ئىبارەت سىياسىتىدىن ئۈزۈل - كېسىل ۋاز كېچىپ، هونلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق، بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىغا قارىتا قايتۇرما زەربە بېرىشكە باشلىدى. مىلادىدىن 123 — 119 يىللار ئىلگىرى، خەن ۋۇدى چوڭ سانغۇن ۋېي چىڭ، خۇ چۈ-بىڭلارنىڭ باشچىلىقىدا زور قوشۇن ئەۋەتىپ، هونلار بىلەن قايتا - قايتا قاتتىق ئېلىشتى، ئۇچ قېتىملىق هەل قىلغۇچ ئۇرۇشتا هونلار پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. مىلادىدىن 104 يىل ئىلگىرى (خەن ۋۇدىنىڭ تەيچى ئونجى يىلى) دىن باشلاپ، خەن سولالىسى غەربىي يۇرتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، غەر-بىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئاساسىدا، هون-لار بىلەن غەربىي يۇرتنى تالىشىش يۈزىسىدىن ئۇرۇش ئېلىپ بارىدى، هونلار بۇ ئۇرۇشلاردىمۇ ئۇرخاشلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتىكى مەغلۇ-بىيەت هون دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپى ۋە مىللىي زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، هون دۆلىتىنىڭ كۈچىنى تېز سۈرئەتتە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى.

مىلادىدىن 72 يىل ئىلگىرى (خەن شۇەندىنىڭ بېنشى ئىگە-كىنچى يىلى) خەن سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن ئاسىيۇ-

لار خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن زور قو-
شۇن ئەۋەتىپ، ھونلارنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئوڭ
قول بېلىكخانىنىڭ ئوردىسىنى ئىگىلەپ، ئۇنىڭ 40 مىڭدىن
ئارتۇق ئادىمىنى، 70 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋىسىنى ئول-
جا ئالدى، ئارقىدىنلا ھونلار تەۋەسىدە يەنە ئاز كۆرۈلدىغان
چوڭ جۇت بولۇپ كېتىپ، ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ كۆپ قىسمى
قىرىلىپ كەتتى. ھونلار زور دەرىجىدە ھالسىزلاندى. بۇ چاغدا،
ھونلارنىڭ زۇلمى ئاستىدا ناله قىلىۋاتقان دىڭلىڭ خەلقى پۈر-
سەتتىن پايدىلىنىپ، بىراقلا قوزغىلىپ زور كۆلەملىك قارشىلىق
كۆرسىتىش كۆرەشلىرىنى ئېلىپ باردى. «خەننامە» ھونلار ھەق-
قىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن
71 يىل ئىلگىرى (خەن شۇەندىنىڭ بېنشى ئۇچىنچى يىلى)
«ھونلار ئاجىزلاشقاندا، دىڭلىڭلار ئۇلارنىڭ شىمالىدىن، ئوغان-
لار شەرقتىن، ئاسىيۇلار غەرب تەرەپتىن زەربە بەردى. بۇ
ئۇچ ئەل تەڭلا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ
ئادەم ۋە چارۋىلىرىنى قىرىپ تاشلىدى. ھونلار ئېلىدە ئاچار-
چىلىقتىن ئادەملەر كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىپ ئاھالىنىڭ 30 پىر-
سەنتى، چارۋىنىڭ 50 پىرسەنتى كېمەيىپ كەتتى، نەتىجىدە
ھونلار ناھايىتىمۇ بەك ئاجىزلىشىپ كەتتى، ئۇلارغا بېقىندى
بولغان بەگلىكلەرمۇ پارچىلىنىپ كېتىپ، ئۆز-ئۆزىدە كچىلىكسىدە
قالدى.» گەرچە دىڭلىڭلارنىڭ شۇ قېتىم ھونلار بىلەن ئۇرۇش
قىلغان ئورنى ئېنىق بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ دىڭلىڭلارنىڭ ھون-
لارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىنىڭ تۇنۇ-
جى قېتىم خاتىرىگە ئېلىنىشى بولغاچقا، مۇھىم تارىخىي ئەھە-
مىيەتكە ئىگە. جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلار بۇ قېتىمقى
كۆرەش ئارقىلىق، ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن
قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل تەرەققىي قىلىش يولىغا قاراپ مېڭىشقا
باشلىدى.

دېڭلىك ۋە باشقا تېزلىگۈچى مىللەتلەرنىڭ كۈرىشىنىڭ غەلىبىسى، ھون قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بېرىپ، ھون ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنى زور دەرىجىدە كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. مىلادىدىن 60 يىل ئىلگىرى يېڭىدىن تەختكە چىققان قويانغۇت تەڭرىقۇت بىلەن كونا تەڭرىقۇت شۇرۇي چانچۇي تەڭرىقۇتنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۈرەش يۈز بەردى. ھون ئاقسۆڭەكلىرىمۇ ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كېتىپ، ھاكىمىيەتنى تالىشىش ئۈچۈن ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىشتى. دېڭلىك خەلقى ھون ھۆكۈمرانلىرى سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۆزئارا قىرغىنچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ھون دۆلىتىگە داۋاملىق زەربە بەردى. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىلادىدىن 60 يىل ئىلگىرى، «دېڭلىڭلار ھونلارغا ئۇدا ئۇچ قېتىم زەربە بېرىپ، نەچچە مىڭ ئادىمنى ئۆلتۈرگەن، چارۋىلىرىنى ھەيدەپ كەتكەن. ھونلار 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىقلارنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ھېچ نەرسە قىلالمىغان» («خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە»). بۇنىڭدىكى «نەچچە مىڭ ئادىمنى ئۆلتۈرگەن»، «ھونلار 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىقلارنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ھېچنەرسە قىلالمىغان» دېگەن سۆزلەردىن قارىغاندا، دېڭلىڭلارنىڭ شۇ قېتىم ھون دۆلىتىگە قارشى ئۇچ يىلغىچە ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ كۆلىمى ئىنتايىن زور بولغان بولۇپ، ھون دۆلىتىگە بەرگەن زەربىسىمۇ قاتتىق بولغان. بۇ قېتىمقى كۈرەش مىلادىدىن 71 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلدىكى قوزغىلاڭلارنىڭ مېۋىسىنى قوغداش خاراكتېرىگە ئىگە بولغاچقا، ھەققانىي كۈرەش ھېسابلىناتتى.

دېڭلىڭلارنىڭ غەلىبىلىك كۈرەشلىرى، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىڭلارنى مۇستەقىللىققا قولغا كەلتۈرۈش ۋە بۇ مۇستەقىللىقنى 20 يىلدىن ئارتۇقراق (مىلادىدىن ئىلگىرى 71 — 51) ساقلاپ قېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغانلىقى،

بۇ دىڭلىڭلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە جەمئىي
يەتتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. دىڭ
لىڭ ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ قوزغىلىپ زەربە بېرىشى
ئارقىسىدا، ھون دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر
كەسكىنلىشىپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا دۆلەتنى بەش تەڭرىقۇت تەڭ
لا تالىشىدىغان قالايمىقانچىلىق ۋەزىيەتكە پېتىپ قالدى. مىـ
لادىدىن 53 يىل ئىلگىرى (خەن شۇەندىنىڭ گەنلۇ تۇنجى
يىلى) ھونلار ئاخىرى جەنۇبىي ۋە شىمالىي ھونلار دەپ ئىك
كى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كېتىپ، جەنۇبىي ھونلار خەن سۇلالە
سىگە تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى، شىمالىي ھونلار چۆل
لۈكىنىڭ شىمالىغا كېتىپ، جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىشقا ئامالسىز
قالدى.

لېكىن دىڭلىڭ خەلقىنىڭ مۇستەقىللىققا تەرەققىي قىلىش
يولى ئەگرى - توقاي بولغانىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شىمالىي ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى قۇتـ
ئۇش، غەربىي خەن سۇلالىسى ۋە جەنۇبىي ھونلارنىڭ بىر
لەشمە كۈچىنىڭ غايەت زور بېسىمى بىلەن موڭغۇل دالاسـ
نىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن ئايرىلىپ، غەربكە قېچىشقا باشلىغان.
مىلادىدىن 51 يىل ئىلگىرى (گەنلۇنىڭ ئۇچىنچى يىلى) قۇتـ
ئۇش تەڭرىقۇت ھون قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، كەنكۈن،
ئۇغۇز (قىرغىزلارنىڭ غەربىدە) ۋە ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلغان
ھەمدە ئاسىيۇلارنىڭ شىمالىدىن دىڭلىڭلارغا ھۇجۇم قىلغان،
دىڭلىڭ خەلقى بېسىپ كىرگەن ھون قوشۇنلىرى بىلەن كەسـ
كىن جەڭ قىلغان بولسىمۇ، قايتا يەنە ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى.

ئەمما شىمالىي ھونلارنىڭ ھالاك بولۇشى مۇقەررەر ئىدى.
قۇتلۇغ تەڭرىقۇت غەربكە قېچىپ بېرىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا،
جەنۇبىي ھونلارنىڭ قوغۇشار تەڭرىقۇتى ئادەملىرىنى باشلاپ،

شىمالغا ــ موڭغۇل دالاسىدىكى تەڭرىقۇت ئوردىسى (ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى ئۇرقۇن دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى قوش سەيدام كۆلىنىڭ ئەتراپىدا) غا كۆچۈپ باردى. قۇتلۇق تەڭرىقۇت قوغۇشارنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ، تېخىمۇ غەربكە كۆچۈپ، تالاس دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ئوردا قۇردى. مىلادىدىن 36 يىل ئىلگىرى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قوروقچىبېگى گەن يەنشۇ بىلەن يانداش چېرىكچى بەگ چىن تاڭ غەربىي يۇرتتىكى شەھەر قەلئە بەگلىكلىرىنىڭ نەچچە ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ قۇتلۇق تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلدى. قۇتلۇق تەڭرىقۇت مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھونلار مۇنەرز بولدى.

ھون دۆلىتىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە شىمالىي ھون قۇلدارلار ھاكىمىيىتىنىڭ مۇنەرز بولۇشى، خەنزۇ خەلقى باشچىلىقىدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقلىرىنىڭ بىرلىشىپ كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر، ھالبۇكى، دېگىنىڭ خەلقىمۇ بۇ جاپالىق كۈرەشكە غايەت زور تۆھپە قوشقانىدى.

قوغۇشار تەڭرىقۇت شىمالغا ــ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئوردىسىغا كۆچكەندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەيلا پۈتكۈل موڭغۇل دالاسى قايتىدىن قوغۇشار سىستېمىسىدىكى ھون قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى، موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىدىكى سىيانپىلار، شىمالدىكى دېگىنىڭلار شۇنىڭدەك غەربىي يۇرتتىكى شەھەر قەلئە بەگلىكلىرىمۇ ئىلگىرى ــ كېيىن بولۇپ، ھون قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. قوغۇشار ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەڭرىقۇتلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى خەن شۇەندى (مىلادىدىن ئىلگىرى 73 ــ 49) دىن كېيىنكى 70 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ئاساسىي

جەھەتتىن ياخشى ئۆتتى. ئۇرۇشلار توختىتىلدى، خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ماددىي مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش بىرقەدەر كۆپەيدى. ۋاڭ ماڭنىڭ تۇزۇمىنى ئۆزگەرتىشىگە ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، ھونلار يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت دەرمانىغا كېلىپ كېلىۋالغانلىقتىن، ماغدۇرىغا كۇچىيۇالغانلىقىنى ھېس قىلمىشتى. ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ بايلىقى ۋە ئاھالىسىگە چىشىنى بىلەپ كەلگەندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىدىكى يېڭى ھاكىمىيەت بىلەن كونا ھاكىمىيەت ئالمىشىۋاتقان قالايمىقانچىلىق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، خەن سۇلالىسى (شەرقىي خەن) گە قارشى يېڭىباشتىن بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىنى باشلىدى. ئۇرۇش ھون دۆلىتىدىكى قۇللار بىلەن قۇلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى، ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئىچىدىكى گۇرۇھلارنىڭ ئۆزئارا زىددىيىتىنى كەسكىنلەشتۇرۇۋەتتى. مىلادى 47 - يىلىغا كەلگەندە، قايتا بىرلەشكەن ھون دۆلىتى يەنە جەنۇب، شىمال دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. جەنۇبىي ھونلار خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، شىمالىي ھونلارنى قامال قىلدى. ئۇرۇش گاھ ئەۋج ئېلىپ، گاھ پەسىيىپ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ نەچچە ئون يىل داۋاملاشتى. شىمالىي ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىمۇ كۇنسايىن كىچىكلەپ كەتتى. شىمالىي ھونلار ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇش ۋە ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ ئەيش - ئىشرەت تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن، ئۆز دۆلىتىدىكى قۇللار سىنىپىنىڭ ۋە قۇل قىلىنغان خەلقلەرنىڭ بايلىقلىرىنى ھەدەپ تالان - تاراج قىلدى. بۇنىڭ بىلەن قۇللار ۋە قۇل قىلىنغان خەلقلەرنىڭ ئەھۋالى تېزلا يامانلاشتى. سىنىپىي زىددىيەت، مىللىي زىددىيەت ۋە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر مىسلى كۆر

رؤلمىگەن دەرىجىدە كەسكىنلىشىپ كەتتى. شىمالىي ھونلار بۆلۈنۈپ، پارچە - پارچە بولۇپ كەتتى، قۇللار ھون دۆلىتى دىن قاچقىلى تۇردى. يۇقىرىدا بىز كۆرسەتكەن «ۋېينامە» دىن ئۈزۈندىلەر، غەربىي رۇئلار ھەققىدە قىسمە» دىكى نەقىلدىكىدەك خەن كۇاڭۇدۇنىڭ جيەنۇۋ يىللىرىدا ئۇلۇغ غۇز، دىڭلىڭ ۋە چياڭلاردىن بولغان قۇللار خېشى كارىدورىغا قېچىپ كەتكەنلىرى نەچچە ئون مىڭ قەبىلە، تەخمىنەن 250 مىڭغا يەتكەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە دىڭلىڭلاردىن بولغان قۇللار 80 مىڭدىن ئاشاتتى. بۇ قېتىمقى كەڭ كۆلەملىك قېچىش، ھون دۆلىتى ئاجىزلىشىپ، ھۆكۈمرانلار گۈرۈھى پارچىلىنىپ كەتكەن ئەھۋال ئاستىدا يۈز بەرگەنىدى، دىڭلىڭ قۇللار ۋە باشقا مىللەتتىن بولغان قۇللار قېچىش جەريانىدا، ھونلارنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بىر نىيەتتە، بىر نىشانغا قاراپ ئورتاق ھەرىكەت قىلىپ قېچىش ھەرىكىتىنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۇرگەن، شۇڭا بۇ روشەن قوزغىلاڭ خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. موڭغۇل دالاسىدىن يەنى ھون دۆلىتىدىن قېچىپ كەتكەن بۇ 200 مىڭ دىڭلىڭ ۋە باشقا مىللەتتىن بولغان قۇللارنىڭ ھەممىسى، ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قۇللىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ قېچىشى، ھون دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى تۇپتىن تەۋرىتىپ، ھون دۆلىتىنىڭ پارچىلىنىش ۋە ھالاك بولۇش جەريانىنى تېزلەتتى.

موڭغۇل دالاسى دىڭلىڭ قاتارلىق مىللەتلەردىن بولغان قۇللار كۆپلەپ قاچقان ۋاقىتتا، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلار ۋە باشقا قۇل قىلىنغان خەلقلەرمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە باشلىغانىدى. مىلادى 85 - يىلى (خەن جاڭدىنىڭ يۇەنخې ئىككىنچى يىلى) جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلار بىلەن سىيانپىلار، غەربىي يۈرتتىكى خەلق بىلەن بىرلىكتە، ھون دۆلىتى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى ئۇچىنچى قېتىملىق

زور قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ ئەھۋالى مەققەدە «كېيىنكى خەتنامە. جەنۇبىي ھونلار مەققەدە قىسسە» دە، ئۇ چاغدا شىمالدىكى بۇلاڭچىلار (شىمالىي ھونلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئاجىزلاشقان، گۈرۈھلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن ۋاقىت ئىدى. جەنۇبتىكىلەر (خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان جەنۇبىي ھونلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئۇدۇل تەرەپتىن، دىڭلىڭلار ئارقا تەرەپتىن، سىيانپىلار سول تەرەپتىن، غەربىي يۈرتلۇقلار ئوڭ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى، نەتىجىدە ئۇلار قايتا پۈت دەسسەپ تۇرالماي، تېخىمۇ يىراققا قاچتى» دېيىلگەن. يۇقىرىدىكى تەزكىرىدە يەنە «شىمالىي ھون تەخرىقۇتى جەنۇبىي ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ھەزەر ئەيلىدى، دىڭلىڭ، سىيانپىلاردىن ئەندىشىگە چۈشۈپ، يىراققا قېچىپ، ئورقۇن دەرياسىنىڭ غەربىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى»㉓ دېيىلگەن. ھون دۆلىتى ئاخىرى مۇنقەرز بولۇشتىن ئىبارەت شۇم تەقدىرگە دۇچ كەلدى، خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى. مىلادى 89 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇنى چۆللۇكنىڭ شىمالىغا ئېچكىرىلەپ كىرىپ، خانگاي تېغىنىڭ جەنۇبىدا شىمالىي ھونلارنى مەغلۇپ قىلدى. مىلادى 90 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن جەنۇبىي ھونلار سەددىچىندىن چىقىپ شىمالىي ھونلارغا يەنە زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ تەخرىقۇتىنى ياردار قىلدى. مىلادى 91 - يىلى، خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئالتاي تېغىدا شىمالىي ھونلارنىڭ تەخرىقۇتىنى قورشىۋالدى، تەخرىقۇت غەربكە — كانگىيە گە قېچىپ كېتىپ ئىز - دېرەكسىز يوقالدى. ھونلارنىڭ قۇللۇق تۇزۇمىدىكى دۆلىتى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مۇنقەرز بولدى (جەنۇبىي ھونلار خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان بولسىمۇ، قايتا دۆلەت بولۇپ شەكىللىنەلمىدى).

1952 — 1955 - يىللىرى، موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇرخېئولوگىيە خ. پۇرلە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ موڭغۇلىيىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى كورولېن دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن ئۆە دوڭبۇرخان دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن ھونىلارنىڭ ئەزىر - چىراغ ئۆتكۈزىدىغان گوۋا - دۆبۈ، دۆرچىن، بۈر-خاندىن ئىبارەت ئۈچ خارابىسىنى تاپقان. گوۋا - دۆبۈ خارابىسىنىڭ جەنۈبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 367 مېتر، غەربتىن شەرققە كەڭلىكى 360 مېتر بولۇپ، تۆت ئەتراپىدا سېپىلنىڭ خارابىسى ساقلىنىپ قېلىنغان، شەھەرنىڭ ئىچىدە سېپىلنى بويلاپ نۇرغۇن ئىمارەتلەر سېلىنغان، شەھەرنىڭ مەركىزىدە چوڭ بىر ئىمارەتنىڭ ئىزى بار، قالغان ئىككى خارابىلىقتىكى ئىمارەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ ئۈچ خارابىلىقتىن ئەزىر - چىراغ سۇپىسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان لاي سۇپىدىن باشقا، ئىقتىسادىي تۇرمۇش بىلەن ئالاقىدار بولغان ھېچقانداق نەرسە تېپىلمىغان. شۇڭا ئۇ ھونلارنىڭ ئەزىر - چىراغ سۇپىسى دەپ قارالغان. ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، گوۋا - دۆبۈ خارابىلىقىنىڭ يەر يۈزىدىلا چۆچۈلە بولۇپ كەتكەن ناھايىتى نۇرغۇن ياغاچ پارچىلىرى، كۇل دۆۋىلىرى تېپىلغان بولۇپ، ئوتتا كۆيگەن ئىزلىرى ئېنىق بار. قالغان ئىككى خارابىلىقتا ئوتتا كۆيگەن ئىزلار بولمىسىمۇ، ئەمما ۋەيران قىلىنغانلىقى ۋە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقىغا دائىر ئىزلار ئېنىق ساقلىنىپ قېلىنغان. پېرلە بۇ ئۈچ خارابە مىلادى 85 — 93 - يىللىرى ئەتراپىدا شىمالىي ھونلار سىيانپىلار ۋە دىڭلىڭلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرغان مەزگىللەردە بۇزۇلغان دەپ قارايدۇ[24]. ئەگەر پېرلەنىڭ پەرىزى توغرا بولىدىغان بولسا، بۇ بىرنەچچە خارابىلىق بىلەن بايقال كۆلى رايونىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئارىلىقى يىراق، سىيانپىلار بىلەن بولغان ئارىلىقى يېقىنراق بولغانلىقتىن،

ئۇنىڭ دېڭىلىڭلارنىڭ شىمالدىن ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندىن كېيىن بۇزۇۋېتىلگەنلىك ئېھتىمالى خېلى زور بولۇپ چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى دېڭىلىڭلار ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغالغاندا، بۇزۇلغانلىق ئېھتىمالىنىمۇ يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ. 1961 - يىلى، موڭغۇلىيە ئالىمى س. دورجى سېرىن «شىمالىي ھونلار» ناملىق كىتابىدا، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن 50 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىغىچە سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى بىلەن موڭغۇلىيە ئالىملىرى بىرلىشىپ قازغان نەچچە يۈز ھون قەبرىسى ۋە شەھەر خارابىلىرى ئۈستىدە كۆپ تەرەپتىن تەتقىقات يۈرگۈزگەن. ئۇ كىتابنىڭ ئاخىرىدا «ھازىر تېپىلغان 800 دىن ئارتۇق چوڭ - كىچىك ھون قەبرىسىنىڭ ھەممىسى بۇرۇن ئوغرىلانغان، بۇ ئىش ھون دۆلىتى ھالاك بولغاندىن، سىيانپىلارنىڭ ھونلار رايونىنى بېسىۋالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك»[25] دېگەنىدى. دورجى سېرىننىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى ھون قەبرىلىرىنىڭ ئوغرىلانغانلىقىنى سىيانپىلارغا دۆڭگەپ قويغانلىقى تارىخىي پاكىتلارغا ئانچە ئۇيغۇن ئەمەس. يەنىي موڭغۇل دالاسىدىكى دېڭىلىڭ قاتارلىقلارنىڭ قارشىلىق كۆرسەتكەن كۈرەشلىرىنى دېمىگەندىمۇ، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭىلىڭلار، سىيانپىلار موڭغۇل دالاسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن خېلىلا ئىلگىرى موڭغۇل دالاسىغا باستۇرۇپ كىرگەنىدى، ھېچ بولمىغاندا، ھازىرقى موڭغۇلىيەنىڭ پايتەختى ئۇلانباتۇرنىڭ شىمالىدىكى شۇنىڭدەك سېلىنگا دەريالىسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى ھون قەبرىلىرى دېڭىلىڭلار جايلاشقان رايونلارغا يېقىن بولغانلىقتىن، ئۇنى دېڭىلىڭلارنىڭ كولاپ كەتكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىنراق، ھونلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ قەبرىلىرىنى كولاشتا قەبرىدىكى مال - دۇنيالارنى ئېلىۋېلىش مەقسىتى قىلمىغىلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ھون ئاقسۆڭەكلىرىدىن ئۆچ

ئىلىش ۋاستىسى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. سىياسىيلار شۇنداق قىلغان يەردە، دىنلىكلار ئۇنداق قىلالماسمىدى؟[2]

ھون دۆلىتىنىڭ مۇنەۋەرز بولغانلىقى، تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، ھون دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي كۈرەشنىڭ نەتىجىسىدۇر. دىنلىك ۋە باشقا مەسىلەتنىڭ ئەڭكەچىي خەلقلەرى بىرلىكتە، نەچچە يۈز يىلغا سوزۇلغان كەسكىن سىنىپىي كۈرەش ئارقىلىق ھونلارنىڭ قۇلدارلىق دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆز ئالدىغا تەرەققىي قىلىش يۇرتىنى ئېچىپ، موڭغۇل يايلاقىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، بۇنىڭ ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور.

4. دىنلىكلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى

تارىخىئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللار، موڭغۇل دالاسى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيەدە برونزا دەۋرىنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرگىچە داۋام قىلغانلىقىنى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردىن كېيىن ئاندىن تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. دىنلىكلار ئىشلەتكەن تۆمۈر قوراللار ئاساسەن ھونلار ئارقىلىق كىرگەن. شۇڭا دىنلىكلارنىڭ تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە كىرىشى ھونلاردىن سەل كېيىنرەك. ئاباقانداكى جۇڭگوچە ئوردا خارابىسىدىن تۆمۈر قىلىچنىڭ تېپىلغانلىقى، بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى «ئۇۋولگا شەھىرى» دىن تۆمۈر ئوق باشقى، تۆمۈر قىلىچلارنىڭ تېپىلغانلىقى، بىز تەكشۈرۈۋاتقان ئاشۇ دەۋردە جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىدا تۆمۈر قوراللارنىڭ خېلىلا ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ

بېرىدۇ.

هون تەڭرىقۇتى باتۇر دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغان مەز-گىلدە، دىڭلىڭلار تېخى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئۇرۇقداشلىق جامائە باسقۇچىدا تۇرۇۋاتاتتى، چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى ئىلىمىزنىڭ شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تۇغرىسىدا سىماچىيەن ئېيتقان ئەھۋال يەنى «ھەرقايسىسى بىرەر يۇز تۇ-تۇندىن توپلىشىپ ئايرىم - ئايرىم جىلغىلاردا ياشايتتى، ئۇ-لارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاقساقاللىرى بار ئىدى، ئۇلار بىرلىككە كېلەلمىگەنىدى» («تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە») دېگەن ئەھۋالنى دىڭلىڭلارغىمۇ تەتبىقلاشقا بولاتتى.

تۆمۈر قورالالارنىڭ دىڭلىڭلارنىڭ ئارىسىدا تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، دىڭلىڭلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئاھالىسى مىلادى I ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە كۆرۈنەرلىك ئاشتى، ۋېيلۇي دىڭلىڭلارغا بەگ بولغاندا «نەچچە ئون مىڭ ئادىمىم بار» دېگەن، «نەچچە ئون مىڭ ئادەم» دېگەندە، ۋېيلۇي باشقۇرغان دىڭلىڭ ئاھالىلىرى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك. مىلادى III ئەسىرگە كەلگەندە، يۈيخۇەن «ۋېينامە» دىن قىس-قىچە ئۈزۈندىلەر» دېگەن كىتابنى يازغان ۋاقىتتا، «غەربىي دىڭلىڭلارنىڭ 60 مىڭ قاۋۇل ئەسكىرى بار» دېگەن. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك «غەربىي دىڭلىڭ»، «شىمالىي دىڭلىڭ» دېگەندە، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار بىر مىللەت ئىدى. بۇنىڭدىكى «60 مىڭ قاۋۇل ئەسكەر» دىڭلىڭلارنىڭ ئومۇمىي ئەسكەر سانى بولسا كېرەك. ئەگەر جايىنىڭ «ۋېيگىنامە» دىكى يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچى خەلقنىڭ «بەش جاندىن بىرى ئەسكەر بولىدۇ» دېگىنى بويىچە ھېسابلىغاندا، بۇ چاغدىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئاھالىسى ئاز دېگەندە ئىككى 300 مىڭغا بارغان. ئاھالىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ دىڭلىڭلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى تارقىلىشى تېخىمۇ كەڭ

بولغان. هونلار دۆلەت قۇرغاندا، پەقەت بايقال كۆلى رايونىدىلا دېڭىزلارنىڭ بارلىقى مەلۇم بولغانىدى، «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» يېزىلغاندىن كېيىن، كانگسىنىڭ شىمالىدىكى «غەربىي دېڭىزلار» ئوتتۇرىغا چىقىپ، تارىخقا پۈتۈلدى، بۇ ھەرگىز تاسادىپىي ئەھۋال ئىدى.

ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بولۇپمۇ ھون دۆلىتى بىلەن بولغان كۆرەش قىلىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، مىلادىدىن 71 يىل ئىلگىرى دېڭىزلار ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى زور كۆلەمدە قوزغالغان چاغلاردا، ئۇرۇق ـ قەبىلە باسقۇچىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى باسقۇچىغا ئۆتكەن. شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ ئۈيغۇشتۇرۇلۇشىدا پەيت ئوبدان تاللىنىپلا قالماي، بەلكى ھۇججەتلەردىكى خاتىرىلەردىن قارىغاندا، بۇ قوزغىلاڭغا دېڭىزلارنىڭ ھەممىسى قاتناشقان بولسا كېرەك. بۇ ئىشنى ئۇرۇق ـ قەبىلىدىن ھالقىغان چوڭ ئىجتىمائىي ئاپپاراتنىڭ ئۈيۇشتۇرۇشى ۋە رەھبەرلىكىلا قىلىشى ئارقىلىقلا ئورۇندىغىلى بولاتتى. شۇڭا دېڭىزنىڭ مىللىتى ھون دۆلىتىنىڭ كېيىنكى دەۋرلىردە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تەشكىلاتنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇشى تامامەن مۇمكىن. دېڭىزلار قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئاپپاراتىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇلارنىڭ ھون دۆلىتى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشلىرى مىللەت كۆلىمىگە ئىگە بولغان ۋە دائىم غەلىبە قىلىپ تۇرغان. بۇ نۇقتىنى «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە»، «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللاردىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئىزاھلار:

① يۇيخۇەن «دۇبينامە» دىن ئۇزۇندىلىدۇ. غەربىي رۇملار ھەققىدە قىسمەن» دە شىمالىي دېڭىلىق ۋە غەربىي دېڭىلىق دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە يەنە ياغلاقارجۇ تەرىپىدىن قايتا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «قوش ئېقىن بويىدىكى زاھىتلىق خاتىرىلىرى» نامىلىق ئەسىرىدە ئىزاھ بېرىپ «كانگىيىنىڭ شىمالى، ئاسىيۇلارنىڭ غەربىدە دېڭىلىكلار (丁令) بار دېگەن سۆزنىڭ ئوقۇلۇشى بىلەن ھونلارنىڭ شىمالىدا دېڭىلىكلار (零丁) بار دېگەن سۆزنىڭ ئوقۇلۇشى ئوخشاشمايدۇ، ئۇلار بىر ئىرق ئەمەستەك قىلىدۇ» دېگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىمالىي دېڭىلىك، غەربىي دېڭىلىك دېگەن قاراش ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئارىسىدا تارقالغانىدى. كېيىنكى زامانىدا ئۆتكەن بەزى ئالىملارمۇ ياغلاقارجۇنىڭ قارىشىنى خاتا دەپ ھېسابلىدى، ۋاڭ رىۋېي «دېڭىلىك مىللىتىنىڭ تارىخى» (دۆلەتلىك تەتقىقات ئورنىنىڭ «تارىخشۇناسلىق مەجمۇئەسى» نىڭ 2 - سانىغا بېسىلغان) دا مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: «دېڭىلىكلار يەنى سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تېلىلاڭ بولۇپ، موڭغۇللىيىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان رايونلارغا تارقالغان ئىنتايىن چوڭ بىر ئىرق ئىدى. خەن دەۋرىدىكى تارىخشۇناسلار ئۇلارنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى بىلمىگەچكە، دېڭىلىكلارنى ھونلارنىڭ شىمالىدىلا بار، بىراق كانگىيىنىڭ شىمالىدىكى دېڭىلىكلار ئۇلار بىلەن بىر مىللەت ئەمەس دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ بىر مىللەت ئىكەنلىكىگە سەل قارىغان، گەرچە ياغلاقارجۇنىڭ ئۆزى موڭغۇلىيىدە تۇرغان، ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىن غەربىي قىسمىغىچە تارقالغان ئىرقلار توغرىسىدا مۇبەسسەل چۈشەنچىگە ئىگە بولىسىمۇ، ئىككى سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن، رەسمىي تارىخ ۋە

مۇھىم تارىخىي پاكىتلارغا قارىماستىنلا، ئىككىسىنى بىر ئىرق ئەمەس دەپ مۆكۈم چىقىرىۋەتكەن». سېن جوڭىيەن: «ۋېيگى تاڭنامە. توغباتلار ھەققىدە قىسسە» گە ئىزاھ» («تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» نىڭ ئىككىنچى قىسمىغا بېسىلغان) دا ياغلۇقارجۇنىڭ دېگىنى (丁令) بىلەن دېگىنىڭ (丁零) دىن ئىبارەت ئىككى سۆزنىڭ ئاھاڭىنىڭ ئوقۇلۇشى ئوخشاشمايدۇ، شۇڭا ئۇلار ئىككى خىل ئىرق دەپ چىقارغان ھۆكۈمگە قارىتا رەددىيە بېرىپ مۇنداق يازغان: «تەرجىمىدە قوللىنىلىدىغان خەتلەرنىڭ ئوخشىمايى قېلىشى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ھادىسە، ng تاۋۇشى بىلەن n تاۋۇشى قاپىداش بولۇپ، خەنزۇ تىلىنىڭ شېۋىلىرىدە كۆپلەپ ئالمىشىپ تۇرىدۇ. شۇڭا بۇنىڭغا ئاساسلىنىپلا دېگىلىلار (丁零) بىلەن ئۇلارنىڭ ئىرقىنى پەرقلەندۇرۇشكە بولمايدۇ.»

② بەتكۇ «خەتنامە. جۇغرافىيىسە تەزكىرىسى» دە ۋۇيۇەن ئايمىقىدىكى كۈيانغا ئىزاھ بېرىپ «ئۇنىڭ شىمالىدىكى تاشقوۋۇق ئۆتكىلىدىن چىقىپ، كۈاڭلۇ شەھىرىنى ئىگىلىگىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ غەربىي شىمالىدا يەنە جىجۇ شەھىرىنى ئىگىلىگىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ غەربىي شىمالىدا يەنە تۇمەنبالىقىنى ئىگىلىگىلى بولىدۇ» دېگەن. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۈياڭ ناھىيىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى كۈياڭ ناھىيە شەھىرىنىڭ شىمالىدا ئىدى، ئۇنىڭ شىمالىدىكى تاشقوۋۇق ئۆتكىلى ھازىرقى داركان ماۋمىڭنەن بىرلەشمە خوشۇنىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە ئىدى، كۈاڭلۇ شەھىرى يەنى كۈاڭلۇ قورغىنى بولۇپ، خەنۋۇدىنىڭ ۋاڭ تەدا، ئۇنى كېڭەش بېگى شۇەنشۇ بىنا قىلدۇرغاچقا شۇنداق ئاتالغان. تۇمەنبالىق ئۇنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بولغان ئارىلىقى سەل يىراقراق، ئۇنىڭ ئورنى ئىچكى موڭغۇلدىكى داچىڭشەن تېغى (چوغاي تېغىنىڭ شەرقىي تارماق تېغى) نىڭ ئوتتۇرىسىدا.

③ «تاريخي خاتىرىلەر» ھونلار ھەققىدە قىسقە» دە «چىن بەگ-
امكى ئالتە بەگلىكنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، چىن شىخۇاڭ مىلادىيىنى
100 مىلگ كىشىلىك قوشۇن بىلەن شىمالدىكى ھونلارغا قارشى
جازا يۈرۈشكە ئەۋەتتى ..... تۇمەن تەگرىقۇت چىن خاقانلىقىغا
تەۋە كىلەلمەي، شىمالغا كۆچكەن» دېيىلگەن. تۇمەن تەگرىقۇتنىڭ
ئوردىسى چوغاي تېغىدىكى تۇمەنبالىقتا ئىدى، چوغاي تېغىنىڭ
شىمالى چوڭ قۇملۇق بولۇپ، ئۇ شىمالغا كۆچكەندە، چوڭ قۇملۇق-
نىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بوستانلىق بىلەن ياكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى
ھوڭغول دالاسىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ كۆچكەن. شىراتورى كۇرا-
كىچى ھونلار خەن دەۋرىدىن ئىلگىرى ئاساسەن چۆللۈكنىڭ جەنۇ-
بىدىكى چوغاي تېغىدىكى خېتاۋ رايونىغا تارقالغان، چىن سۇلالىسى-
نىڭ مىلادىيىنى ھونلارغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىشتىن ئەۋەتىلى
بىلەن تۇمەن تەگرىقۇتنىڭ شىمالغا كۆچۈشى، «چۆللۈكنىڭ شىما-
لىدىمۇ ئۇلارنىڭ جايلاشقان» لىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ دەپ
قارايدۇ. «ھون مىللىتى توغرىسىدا مۇھاكىمە» گە قارالسۇن.

④ ماچاگشۇ: «شىمالىي دىلار ۋە ھونلار» 24 - بەت.

⑤ لىن گەن جۇزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا دائىر ئىلمىي
ماقالىلەر توپلىمى» 214 - بەتكە قارالسۇن.

⑥ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىدا يالاڭتۇ موڭغول
دالاسىدىن خېشى تارىلمىغا قېچىپ بارغان تەخمىنەن 80 مىڭ
ئىنسانلىق قۇل. ئۇلارنىڭ بىر قىسىم ئىنسانلارنىڭ كېيىنكى ئەۋ-
لادلىرى بولسا كېرەك.

⑦ س. دورجى سېرىن (موڭغۇلىيە) نىڭ «شىمالىي ھونلار-
نىڭ قەبرىلىرى» ناملىق ماقالىسى، ئەسلى ئۇنىڭ ئۇلانباتۇر
ئىلمىي - پەن كومىتېتى تەشكىللىگەن «تاكادېمىيىنىڭ ئىلمىي
تەتقىقات نەتىجىلىرى» نىڭ 1956 - يىللىق بېرىنىچى سانىغا بېد-
سىلغان، قالغان ماتېرىياللار بىلەن تەقابىلە رنىڭ ھەممىسى لىن
گەننىڭ «ھونلارنىڭ قەبرىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش» ناملىق

ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن. بەقىلدەن ئېلىنىدى، ئەسلى گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن تاللانمىلار» غا بېسىلغان، 375 — 412 - بەتلەر.

⑧ ماچاڭشۇ «شىمالىي دىلار ۋە ھونلار» ناملىق ئەسىرىدە، ھۆل دالاسىدىكى تۆمۈر قوراللارنىڭ قەيەردىن كىرگەنلىكىدىن ئىبارەت يۇ مەسىلە، كىشىلەرنىڭ بەكرەك دىققىتىنى ئېتىبارىنى قوزغايدۇ. بىزنىڭ ئېگىلمىشىمىزچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى ▮ ▮ ئەسىرلەر مەزگىلىدە سىبىرىيەدىكى مىنۇسكىدا تۆمۈر قوراللار خېلى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەنىدى، بۇ شۇ جايدىكى چوڭ جامائەت قەبىلىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان بروئزا پالتا بىلەن تۆمۈر پالتىنىڭ سېلىشتۇرما ئەھۋالىدىنمۇ تامامەن شۇنداق ئىسپاتلانغان. شۇڭا بىز مىنۇسكىنىڭ تۆمۈر قوراللىرى ياكى تۆمۈر ئەرىتىش تېخنىكىسىنىڭ موڭغۇلىيەنىڭ شىمالىي قىسمىغا تارقالغان بولۇشى مۇمكىن دەپ ھۆكۈم چىقىرالايمىز. لېكىن يەنە بىز جەھەتتىن ئېلىمىزنىڭ ئەمنىيەت دەۋرىدىن يېغىلىق دەۋرىگىچە بولغان تارىلىقتا، خۇاڭخې ۋادىسىدا تۆمۈر قوراللار كېڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەنىدى، خەنزۇلارنىڭ تۆمۈر قوراللىرى بىلەن تۆمۈر ئەرىتىش تېخنىكىسىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا تارقىلىشى زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى» دەيدۇ. ئەمما ماچاڭشۇ ئەپەندى ئۆز بايانىدا موڭغۇل دالاسىدىكى تۆمۈر قوراللار جەنۇبىي سىبىرىيەدىن تارقىلىپ كىرگەن دەپ ھېسابلىغان دەك قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇ يايقال كۆلى رايونىدىن تېپىلغان تۆمۈردىن ياسالغان ئات ئېغىزدۇرۇقنىڭ ھونلارنىڭ تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە كىرىشىدىكى ئوھىمىيىتىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەنىدى، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ماچاڭشۇ ئەپەندى يەنە جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن موڭغۇل دالاسىنىڭ بروئزا مەدەنىيىتىنى، ھىلادىدىن ئىلگىرىكى ▮▮ — ▮ ئەسىرلەردە ياۋروپادىكى دونای، دون دەريا ۋادىلىرىغا تارقالغان سكىتىيان مەدەنىيىتىدىكى تارقىلىپ كىرگەن دەپ قارىغانىدى، دەرۋەقە، ماچاڭشۇ ئەپەندى قارىشىدا مەدەنىيەتنى

بىلەن - ئېلىمىزنىڭ شىمالى، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ مۇنا-
سىۋىتىگە ئەھمىيەت بەرمەي، سكىتسىيانلارنىڭ بىرونزا مەدەنىيىتى
بىلەن مىتۇسكىنىڭ تۆمۈر قوراللار مەدەنىيىتىدىن كۆپ ئىلگىرى
بولغان. ئېلىمىزنىڭ شىمالى، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ بىرونزا مەدەنىيىتى
ئەمىنىيە، يېغىلىق دەۋرىنىڭ تۆمۈر قوراللار مەدەنىيىتىگە، شۇنىڭ
دەك بۇ مەدەنىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە موڭغۇل دالاسىدىكى
رەز قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى تۆ-
ۋەن مۇلچەرلىگەندى»

⑨ «تارىخىي خاتىرىلەر. خەن بېگى خەن شىن، لۇفەنىنىڭ
تەرجىمھالى» دا: «خەن شىننى قابىلىيەتلىك، ئۇنىڭ ئۇستىگە
پالۋان، ئۇنىڭغا تەۋە يەرلەر (خەن بېگى خەن شىننىڭ بىنەگلىكى
يىڭچۈەندىن، ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ يۈيشەن ناھىيىسىدە
ئىدى)، شىمالىدا گوڭشيەن ناھىيىسى، لويانغا يېقىن، جەنۇبىدا ۋەن،
يەشيەن ناھىيىلىرىگە چېكىرداش، شەرق تەرەپتە خۇەيياڭ بار، بۇ
ئورۇنلارنى مەملىكەت بويىچە قاۋۇل ئەزىمەتلەر چېقىدىغان يەرلەر
دەپ قاراپ، خەن بېگى خەن شىننى تەييۇەننىڭ شىمالىدىكى
رايونلاردا بەگلىك تەسىس قىلىشقا، ھونلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇ-
داپىئە كۆرۈشكە، جىنيانىنى بەگلىكنىڭ باش شەھىرى قىلىشقا يار-
لىق چۈشۈردى. خەن شىن مەكتۇپ سۈتۇپ بەگلىكنىڭ قەرگىزىنى
ماينغا كۆچۈرۈشنى دەپ ئىلتىماس قىلدى. خاقان ئىلتىماسىنى ما-
قۇل كۆردى» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، خەن گاۋزۇ خەن
شىننى ماينغا كەۋەتىشتە بىرىنچىدىن، ئۇنىڭ يەر شارائىتى ئىنتا-
يىن مۇھىم بولغان، يىڭچۈەندە بىرەر ئۇزگىرىش پەيدا قىلىشىدىن
ئېھتىيات قىلىش، ئىككىنچىدىن، ھونلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن مۇ-
داپىئە كۆرۈش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گاۋزۇنىڭ خىزمىتىنى كۆرسەتـ
كەن ۋەزىرلەردىن گۇمانلىنىپ، ئۇنى ماينغا يۆتكەۋېتىشى ئېھتىمالى
باشقىلارنىڭ قولىدا بادەم ئۇلتۇرۇشنى مەقسەت قىلغانلىقى بولما
گىرەك: ئەمما شۇ چاغدا ھونلار جەنۇبقا باستۇرۇپ كىرمەكچە تەي-

بارلانغان ياكى رەسمىي باستۇرۇپ كىرىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ چەت ـ يېراق جايلىرىدىكى ئايماق ـ ۋىلايەتلىرىگە تەھدىت سالغاندىن كېيىنلا، خەن گاۋزۇ ئاندىن ئۇنى مايمغا «ھونلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە كۆرۈشكە ئەۋەتكەنىدى.»

⑩ ھون دۆلىتىنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى قۇللىرىنىڭ سانى تۇغرىسىدا، تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەرنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس. ماچاڭشۇ «شىمالى دىلار ۋە ھونلار» دا «ھونلارنىڭ پۈتۈن مەملىكەتتىكى قۇللىرىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 550 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت نوپۇسىنىڭ $\frac{1}{3}$ دىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلىدۇ» دەيدۇ؛ لىن گەن «ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» (لىن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن تاللانمىلار» غا بېسىلغان) دە ھونلارنىڭ قۇللىرىنىڭ نوپۇسى 300 مىڭ بولۇپ، ھونلارنىڭ نوپۇسىنىڭ $\frac{1}{7}$ نى ياكى $\frac{1}{5}$ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ دەپ قارايدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭكىنى قوبۇل قىلدۇق.

⑪ ماچاڭشۇ: «نەچچە ئون مىڭ تۈتۈن» نى 50 مىڭ تۈتۈن بويىچە ھىسابلىنىشى كېرەك دەپ، جېشى ئاردىلىقىغا قېچىپ بارغان غەربىي يۈرتلۇق غوزە، دېڭلىك، چىياڭ قۇللىرىنىڭ ئومۇمىي نوپۇس سانىنى 250 مىڭ دەپ قارايدۇ. ماچاڭشۇ ئەپەندىنىڭ ئەسىرى «شىمالىي دىلار ۋە ھونلار» نىڭ 39 ـ بېتىگە قارالسۇن.

⑫ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە ھون ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ قۇللارنى ھەمدەپنە قىلىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. «ھونلار ئۆلۈكنى دەپنە قىلىشتا، ئىچ ـ تاش قىلىپ، قوش قەۋەت تاۋۇت ياساپ، ئۇنىڭغا ئۆلۈكنى ئالتۇن، كۈمۈش، كىيىم ـ كېچەك بىلەن بىللە سالاتتى. ئۇلاردا گۆر ئۈستىگە دەرەخ تىكمەيتتى، ھازا كىيىمى كىيىش ئادىتى يوق ئىدى، ئۆلگۈچى بىلەن ئۇنىڭ

يېقىن خىزمەتچىلىرى بىلله كۆمۈلەتتى، بىلىله كۆمۈلگۈچىلەر كۆپ بولغاندا، بىر ئەچچە ئون ياكى 100 كىشىگە يېتەتتى». بۇنىڭدىن كى «يېقىن خىزمەتچىلىرى» نىڭ ئىچىدىكى 100 كىشى، ئاساسلىق قۇللارنى كۆرسەتسە كېرەك.

⑬ تارىخىي كىتابلاردا، ھونلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلار ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن قەبىلە قۇللۇق تۈزۈمىنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ماتېرىياللار بولسىغاچقا، ئالىملار كۆپىنچە ھونلارنىڭ ئۇيغانلارنىڭ ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن قەبىلە قۇللۇق تۈزۈمىگە ئاساسەن، دىڭلىڭلارنىڭكىنى قىياس قىلىدۇ، ماجاڭشۇ يازغان «ھون دۆلىتىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمى توغرىسىدا» غا قارالسۇن «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1954 - يىللىق 5 - سان.

⑭ سېن جۈڭمىيەن «ئۇيغۇر غۇزلىرى ۋە ھون غۇزلىرى» («ھەقىقەت ژۇرنىلى» بېرىنچى توپلام، 3 - سانىغا بېسىلغان) دا «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن «جەنناھە» دە غۇزلارنى يەككە ئاتىغاندا، ھونلارنى كۆرسەتكەن، ئەمما كېيىنكى خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى خۇ «(胡 غۇز) خەتكىنى ئىشلىتىشنىڭ ئۇسۇلى» يەددىدە پەيدا مەخسۇس غەربكە قارىتىلغاندەك قىلىدۇ» دەپ قارايدۇ.

⑮ «جەنناھە» لى يەنىيەنىڭ تەرجىمھالى» دا «لى يەنىيەن ئېيتىپ لى جى بىلەن ئوردىدىكى قالايمىقانچىلىقلاردىن پايدىلىنىپ، ئوردىغا كىرىپ - چىقىشتا بەك ئەركىن بولۇپ كەتتى، كېيىنىزەكلەر بىلەن ئاشايان ئىشلارنى قىلغانلىقى ئۈچۈن خانىش لى ئۆلگەندىن كېيىن يارلىق بويىچە ئېتىپ لى جى بىلەن ئائىلە لىيى! بويىچە پۇتۇن جەمەتى قىرىپ تاشلانغان» دېيىلگەن.

⑯ ⑰ س. ۋ. كىسلىۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى) «جەنۇبىي مىلىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» موسكۋا 1951 يىل نەشرى 458 - بەت.

⑱ گومورو كىسلىۋنىڭ «ئوردىنىڭ خوجايىنى لى لىڭشى دېگەن قارىشىغا قوشۇلماي، ئوردىنىڭ خوجايىنى خەن سۇلالىسى

تىلىك مەلۇم بىر مەلىكسى بولۇشى كېرەك دەپ قارايدۇ. گومورو يازغان «سوۋېت ئىتتىپاقىدا سەپەر» چىت ئەل تىلى دەشرىياتى 1948 - يىل دەشرى 136 - بەت.

⑲ جۇلىيەنكۇن: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى جەۋبىي سىستېمىدىن تېپىلغان جۇڭگوچە ئوردا خارابىسى»، «تارىخشۇناسلىق» ژۇرنىلى 1956 - يىللىق 4 - سان.

⑳ جۇلىيەنكۇن مۇنداق دەيدۇ: بەلكىم بۇ ئوردا دېڭىلىڭلار قا ياكى خەن سۇلالىسىنىڭ مەلىكسى ياتلىق قىلىنغان دېڭىلىڭ خانلىرىغا ياكى بولمىسا دېڭىلىڭلار باشقۇرىدىغان ھون خانلىرىغا قارا شىلىق بولۇشى مۇمكىن. ۋېي لۇي دېڭىلىڭلارغا بەگ بولغان بولسىمۇ، ئەمما تەڭرىقۇتنىڭ يېقىنى، يەنە كېلىپ ھونلارغا ئىنتايىن سادىق بولغاچقا، چوقۇم بۇ خىل كاھىشلار (يەر ئاستىدىن تېپىلغان «تەڭرىنىڭ ئەركە بالىسى مەڭگۈ ياشىغاي، خۇشاللىق مەڭگۈ يار بولۇپ، زاۋال يەتمىگەي» دېگەن خەتلەرنى كۆرسىتىدۇ) دىن پايدىلىنىپ خەن سۇلالىسىگە بولغان سېغىنىشىنى ئىزھار قىلا مايتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دېڭىلىڭ يا كى ھون خانلىرىغا مەلىكە ياتلىق قىلىنغانلىقىغا ئائىت بىرەر مىسال مۇ يوق («سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى جۇڭگوچە ئوردا خارابىسى» قا قارالسۇن). بۇ قاراشنىڭ مەسلىھەتلىشىشكە تېگىشلىك ئىككى تەرىپى بار: بىرىنچى، ۋېي لۇي ھون تەڭرىقۇتىغا سادىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەنلىكى، «خەننامە» ھونلار مەققىدە قىسىم» دە ئۇ يەنە خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان قۇدىلىشىشنى ئىزچىل تەشەببۇس قىلاتتى دېيىلگەن، بۇنىڭدا ئۇنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان دوستلۇق مۇھەببىتى بىلەن خەن سۇ لالىسى مەدەنىيىتىگە بولغان مەپتۇنلۇقى يوشۇرۇلغان بولۇپ، يەنە داۋامۇ ئۇنى «خەن سۇلالىسىنى ياد ئەتمەيتتى» دېگىلى بولمىدۇ؟ ئىككىنچى، ئوردىدا ئىشلەتكەن خەتنۇچە خەت يېزىلغان كاھىشلار بىلەن جۇڭگوچە ئۇسلۇبتىكى قۇرۇلۇش ماتېرىيالىرى، چوقۇم ئوردا

..دېنىك خوجايىنلىرىنىڭ سىياسىي پوزىتسىيىسى بىلەن باغلانمىلىق ئىكەنلىكى، بەلكى دۆتمىكەن ئەھۋاللار بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەسلىپىدىكى خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلارنىڭ قۇدىلىشىش ئەۋرىدە، خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىدىن چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا، مەلۇم بىر مەلىكىنىڭ ئوردا قۇرۇلۇشىغا تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن يۆتكەپ كېلىنىپ، كېيىن ئوردا قۇرۇلۇشى مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن توختاپ قېلىپ، ۋېي لۇي دىكلىئلارنىڭ بەگ ئوردىسىنى ياسىغاندا، ئۇنى ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن؛ بەلكىم يەنە بىخەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە، خەن سۇلالىسىنىڭ ھونەرۋەنلىرى چۆللۈكىنىڭ شىمالىدا مەلۇم بىر مەلىكە ئۈچۈن ئوردا قۇرغاندا قېچىپ قېلىپ، كېيىن ۋېي لۇي تەرىپىدىن ئوردا ياسالغاندا ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. ۋەھاكازالار. ئىھتىمالنىڭ يەنە خىلمۇخىل تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ، بىر پارچە كاھىشقا ئاساسلىنىپلا، ئابا-قلىدىكى ئوردىنى چوقۇم شۇ جايدىكى خەن سۇلالىسىنىڭ مەلۇم بىر مەلىكىسى ياكى قىزى ئۈچۈن مەخسۇس يانغالغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ.

㉑ س. دورجى-سەدرىن (موڭغۇلىيە): «شىمالىي ھونلار»، موڭ-غۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىلىم - پەن كومىتېتى 1961 - يىل نەشرى.

㉒ س. دورجى سېرىن يازغان «شىمالىي ھونلار» بىلەن لىن گەن يازغان «ھونلارنىڭ شەھەر ۋە ئىمارەتخانا خارابىلىرى» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل. لىن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن تاللانمىلار» 418 - بەتكە قارالسۇن.

㉓ دېلگ چېيەن «كېيىنكى خەننامە. جەلۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسمىدىكى جۇغرافىيىلىك مەلۇماتلارنى تەكشۈرۈپ دەلىللەش» دە «ئەنخۇ دەريا-سى (河侯安) يەنى «ۋېينامە» دىكى ئېگىن دەريا-سىنى ھازىرقى «ئۇرقۇن دەريا-سى» دەپ قارىغان.

㉔ خ. پۈرلە (موڭغۇلىيە) «ھونلارنىڭ ئۇچ شەھىرىنىڭ خا-

پرابىسى»، ئۇلانباتۇر ئىلىم - پەن كومىتېتى، 1957 - يىل لەشرى، بۇنىڭدا لىن گەن يازغان «ھونىلارنىڭ شەھەر ۋە ئىمپارىتورلۇقلىرى» ناملىق ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن بايانلار ئاساسلانغان، لىن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن تاللانمىلار»، 418 — 429 - بەتلەرگە قارالسۇن.

㉕ لىن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن تاللانمىلار»، 409 - بەتكە قارالسۇن.

㉖ سىيانىيەلارنىڭ ھونلارنىڭ قەبرىلىرىنى كولاپ كەتكەللىكىگە ئائىت ۋەقەسى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق دەلىل يوق. «كېيىنكى خەننامە» ئوغان، سىيانىيەلار ھەققىدە قىسمەن ئۇچۇرلارنى بەرگەن بولسىمۇ، ئۇغانلارنىڭ ھونلارنىڭ تەكرىقۇتلىرىنىڭ قەبرىلىرىنى كولاپ كەتكەللىكىگە ئائىت ۋەقەلەرنى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا «جاۋدىنىڭ زامانىسىدا ئوغانلار ئىمپېرىيەسىنىڭ كۈچەيگەن ھەمدە ھونلارنىڭ تەكرىقۇتلىرىنىڭ قەبرىلىرىنى كولاشقا قوشۇن ئەۋەتىپ شۇ يارقىلىق باتۇر تەكرىقۇتتىن قىساسىنى ئالماقچى بولغان» دېيىلگەن.

IV باب موڭغۇل دالاسىدا مىللەتلەرنىڭ چوڭ دېڭىزلىرىش مەزگىلىدىكى ئىشلار

قوغشار تەڭرىقۇت قايتا قۇرغان ۋە كۈللەنگەن ئۇيغۇر ھون دۆلىتى بوران - چاپقۇنلۇق سىنىپىي كۈرەش ۋە مىللىي كۈرەشلەرنىڭ قاتتىق زەربىسى ئاستىدا، ئىچكى جەھەتتە يىمىرىلىپ، ناھايىتى تېزلا جەنۇب ۋە شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. جەنۇبىي ھونلار موڭغۇل دالاسىدا پۈتۈن دەسسەپ تۇرالماي، شەرقىي خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى، شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى جەنۇبىي ھونلارنىڭ زېمىنىدا سەككىز ئايماق تەسىس قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن شىمالىي ھونلار كەينى - كەينىدىن خەن سۇلالىسى بىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ شۇنداقلا دىڭلىڭ، سىيانپىلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. مىلادى 87 - يىلى شىمالىي ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى ئۇلۇغ تەڭرىقۇت سىيانپىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، «شىمالىي ھونلارنىڭ ئوردىسىدا زور قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقتى». شىمالىي ھونلارنىڭ قوۋملىرى قەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ كېتىپ، ئۇرۇقىمىلەپ جەنۇبقا كۆچۈپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. موڭغۇل دالاسىدىكى ھەرمىللەت قوللىرى جىيەنۇ سىللىرىدىكى قېچىشتىن كېيىن، تېخىمۇ زور كۆلەمدىكى قېچىشتا

نى باشلىدى. مىلادى 89 - يىلى، شەرقىي خەن سۇلالىسى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، دۇ شيەننىڭ باشچىلىقىدىكى زور قوشۇن نى ئۇچ يولغا بۆلۈپ شىمالغا ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى سەددىچىندىن ئۆتۈپ 3000 چاقىرىمغىچە ئىچكىرىلەپ كىردى، «شىمالىي ھونلارنىڭ تەكرىقۇتى قېچىپ كەتتى»، خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى «200 مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى ئەسىرگە ئالدى» («كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە»). شىمالىي تەكرىقۇت (تەكرىقۇتنىڭ نامى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن) نىڭ باشچىلىقىدىكى ھون قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەھدىتى ئاستىدا مەجبۇرىي ئەگەشكەن بىر قىسىم قالدۇق ھون قوۋملىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىدىن ئايرىلىپ، غەربكە كۆچۈشكە باشلىدى. شۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ھون دۆلىتى مۇقەررەر بولدى. موڭغۇل دالاسىدا قېپقالغان 100 مىڭدىن ئارتۇق ھون قوۋملىرى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ باشچىلىقىدا، موڭغۇل دالاسىدىن ئايرىلىپ، «لياۋدۇڭغا بېرىپ ئارىلاش ئۇلتۇراق لېشىلى»①، شەرقىي قىسىمدىكى سىيانپىلارغا ئەل بولدى②. دۇشيەن يۈكيۈەننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 89 - يىلى) يەنزەن تېغى (ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي قىزمىسى) غا تۆھپە تېشىنى ئويدۇرغاندا، ئۇنىڭ كۆرگىنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى «تۆمەن چاقىرىملىق ئارىلىق ئارىلىپ، كەڭ دالىدا بۆلاڭچىلىقتىن ئەسرەمۇ قالمىغان» («كېيىنكى خەننامە. دۇشيەننىڭ تەرجىمھالى») ئەھۋالى ئىدى. مەن ئۇيغۇر يازغان «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئاخىرىدىمۇ «تەكرىقۇت قاتتىق ئەندىشىگە چۈشۈپ، ئالدىراپ - تېنەپ، ئاسىيۇلارنىڭ رەھىمىگە كەتكەچكە، چۆللۈكنىڭ شىمالى بوش قالدى» دەپ كۆرسەتكەنىدى. لى شيەنمۇ «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە ئىزاھ

يەرگە نىدە: «ئۇلارنىڭ 3000 چاقىرىمىدىن ئارتۇق زېمىنى بوش قالدى». دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ قارىلاردا بىرنەچچە ئاشۇرۇۋېتىلگەن جايلار بولسىمۇ، لېكىن چوڭ لوكىنىڭ شىمالى، زور تۈركۈمدىكى ھونلارنىڭ يۇرتىدىن ئايرىلىشلىرى ۋە ھەر مىللەت قوللىرى (بولۇپمۇ ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بولغان دېڭلىڭ قوللىرى) نىڭ قېچىشىغا ئەگىشىپ، ھەر قېتىمقىدىن بوش قالغاندەك بولۇپ قالغانىدى، ئەمەلىي ئەھۋال ھۇ ئۇندىن ئۇنداق ئىدى.

ھون دۆلىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى ۋە ھون قەبىلىلىرىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى بىلەن، ھىيايان كەڭ موڭغۇل دالاسىدا داۋاملىق شۇ جايلاردا تۈرۈپ قالغان قالدۇق ھون قوۋملىرىنىڭ ئىچىدىن باشقا، نەچچە يۈز يىلدىن بۇيانقى زېمىن كەڭ بولۇش، ئادەم شالاڭ بولۇش، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆچلۈك ھاكىمىيەتنىڭ يوق بولۇشىدەك ۋەزىيەت تۇنجى قېتىم كېلىپ چىقتى. بۇ موڭغۇل دالاسىنىڭ ئەتراپىدىكى ھەرقايسى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ، ئاساسلىقى شىمالىي قىسمىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىڭ مىللىتى بىلەن شەرقىي قىسمىدىكى توغۇبات سىيانپىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن سىيانپىلارنىڭ ئاقساقىلى تەن شەخۇاينىڭ باشچىلىقىدىكى سىيانپىلارنىڭ چوڭ ھەربىي كۈچى «شىمالدا دېڭلىڭلارغا تاقابىل تۇرۇپ، شەرقتە خۇيۇلەرنى بويسۇندۇردى، غەربتە ئاسىيولارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھونلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنىنى ئىگىلىدى» (دېكىيىنكى خەتنامە. ئوغان سىيانپىلىرى ھەققىدە قىسسە) بولسىمۇ، لېكىن ۋاقتى ئىنتايىن قىسقا، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 30 يىلچە داۋام لاشقاچقا، موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشىگە قارىتا ئېغىر تەسىر كۆرسىتەلمىدى.

شۇنداق قىلىپ، مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ھونلا

دۆلتى يىمىرىلگەندىن تارتىپ، مىلادى ۷ ئەسىرنىڭ دەسلەپ پىدە، جورجان، خانلىقى قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان تارىلىققا (ئومۇمەن ئىقرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن ۋېي، جىن دەۋرىگىچە بولغان تارىلىققا توغرا كېلىدۇ)، موڭغۇل دالاسىدا مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى ۋە قوشۇلۇش مەزگىلى بارلىققا كەلدى. زامان جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇ سەددىنچىن بىلەن چىلىشنىڭ جەنۇبىدىكى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى باشلىنىپ، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە داۋاملاشقان مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن بالدۇر بولدى. مىللەتلەرنىڭ بۇ ئىككى قېتىملىق قوشۇلۇشى ۋاقىت جەھەتتىكى ئىلگىرى-كېيىنلىكتە بىر-بىرىگە ماس كېلىدۇ، شۇنىڭدەك كۆپ تەرەپلىمىلىك مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىدى.

مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە قوشۇلۇشى مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتىدىكى مۇھىم تېما بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يابىتا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە، تۆۋەندىكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن، تۆۋەندىكى ھالدا دېڭلىكلارنىڭ مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان موڭغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا بولغان كۆچۈشى ۋە ئۇلارنىڭ ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى ۋە سيانپى قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن بولغان قوشۇلۇش مەسىلىسى بايان قىلىنىدۇ.

1. دېڭلىكلارنىڭ موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭ غارىيە ئويمانلىقىغا كۆچۈشى، دېڭلىكلارنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ قوشۇلۇشى

ھون دۆلتىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە ھون قەبىلىلىرىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى نەتىجىسىدە، كېيىنچىقان مىللەتلەرنىڭ

كۆچۈش هەرىكىتىنى ئالدى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىگە جايلاشقان دىڭلىڭلار باشلىغانىدى.

«كېيىنكى خەتنامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە»، «كېيىنكى خەتنامە. ئوغان، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە»، ۋاڭ شېن تۈزگەن «ۋېينامە» دە ۋە باشقا شۇ دەۋردە يازغان ئۇنىڭ دىن سەل كېيىن يېزىلغان تارىخىي كىتابلاردا، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ موڭغۇل دالاسىغا ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كۆچكەنلىكى توغرىسىدا بىۋاستە توختالمىغان بولسىمۇ، ئەمما بىز ئۇلاردا خاتىرىلەنگەن بەزى ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللاردىن، يەنىلا ۋاستىلىك ھالدا دىڭلىڭلارنىڭ موڭغۇل دالاسى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كۆچكەنلىنى كىنگە ئائىت ئىشەنچلىك پاكىتلارنى كۆرۈۋالالايمىز: ئالدى بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى. «كېيىنكى خەتنامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن:

يۈەنخېنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 85 - يىلى) ھەمەل ئېيىدا شىمالىي ھونلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن جۇلىي، سۈيبېڭ قاتارلىقلار سەدىچىننىڭ ئىچكە قېچىپ كەلدى، ئۇلار جەمئىي 73 لەڭ ئادەم ئىدى. شۇ چاغدا شىمالدىكى يۇلاڭچىلار ئاجىزلاشقان، كۈرۈھلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن ۋاقىت ئىدى. جەنۇبتىكىلەر ئۇدۇل تەرەپتىن، دىڭلىڭلار ئارقا تەرەپتىن، سىيانپىلار سول تەرەپتىن، غەربىي يۈرت لۇقلار ئوڭ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. نەتىجىدە ئۇ قايتا پۈت دەسسەپ تۇرالماي تېخىمۇ يىراقلا قاچتى.

چاڭخېنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 87 - يىلى) سىيانپىلار سول تەرەپتىن شىمالىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەغلۇپ قىلدى، ..... شىمالىي ھون تەكرىقوتى جەنۇبىي ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ئۆزىنى

چەتكە ئالدى. دېڭلىك، سىياپىلاردىن ئەندىشىگە چۈشۈپ، يىراقتا قېچىپ، ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ ھەربىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى.

بۇلارغا ئاساسلانغاندا، ھونلار دېڭلىك قاتارلىق مىللەت لەرنىڭ يىزا ۋاقىتتا قىلغان ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئۆزلىرىنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىنىڭ مەركىزىدىكى ئورۇنلىرىدىن ئايرىلىپ قېچىپ يىراق جايلارغا كەتكەنىدى. ھون قەبىلىسىنىڭ ئوردىسى ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى تەقسىمىدىكى خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي چېتىدە ئىدى③. ئارخېئولوگلار تەكشۈرگەندە ئوردىسىدىن 300 كىلومېتر يىراقلىقتىكى شەرقىي رايون (ھازىرقى ئولان باتۇردىن 112 كىلومېتر شىمالدا) دىن ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ يىر ئۈركۈم قەبرىلىرىنى تېپىپ، بۇ جايىنىڭ ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىشەنچلىك ھەم ئۇزاق مۇددەتلىك ئولتۇراق جايى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بۇنىڭدىن ھون ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ سىياسىي مەركىزى بىلەن ھون قەبىلىلىرىنىڭ ئاساسلىق جايلاشقان رايونىنىڭ، موڭغۇل دالاسىنىڭ سۇ ۋە ئوت - چۆپى ئەڭ ئەلۋەك بولغان ئۇرقۇن، تۇرا ۋە كوولبىن دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، يەنى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ جايلار بىلەن بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا جايلاشقان دېڭلىكلارنىڭ ئارىلىقى ئەڭ يېقىن ئىدى. «دېڭلىكلار ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن بۇلاڭچىلىق قىلدى» دېگەن سۆز دېڭلىكلارنىڭ ھونلارنىڭ شىمالىدىن يەنى بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى رايونلاردىن ئەسكەر چىقىرىپ بۇ جايلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ھونلار «تېخىمۇ يىراقا قاچتى»، «يىراقا قېچىپ ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ بېشىغا بېرىپ ئورۇنلاشتى» دېگەنلىك ھونلارنىڭ بۇ رايوندىن ئۇرقۇن دەريا سى

نىڭ غەربىگە قىنچىپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىقى ئەسەرلەردىن، سىيانچى، جەنۇبىي ھونلار ۋە غەربىي يۇرتلاۋلارنىڭ بۇ ۋاقىتتىكى ھۆجۇملىرىنىڭ يەنىلا ھون دۆلىتىنىڭ شەرقىي («سول تەرىپى»)، جەنۇبىي ۋە غەربىي جەنۇبىي تەرەپلىرى بىلەنلا چەكلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەگەر دىڭلىڭلارنىڭ ھون دۆلىتىنىڭ مەركىزىي رايونلىرىغا قىلغان ھۆجۇمى بولىغان بولسا، شىمالىي تەكرىقۇت غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەن ۋۇدىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانغا ئوخشاش، موگغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىي قىسمىدىن شىمالغا قاراپ، چۆللۈكنىڭ «شىمالىدىكى سۇ ۋە ئوت - چۆپى كەمچىل بولغان رايونغا كۆچۈپ بارغان» («خەننامە، ھونلار ھەققىدە قىسسە») بولاتتى، ئەكسىچە ئۇنىڭدىن يىراقتا قېچىپ موگغۇل دالاسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۇرغۇن دەريالىرىنىڭ غەربىگە بېرىپ ئورۇنلاشمىغان بولاتتى. ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قېچىش ھەرىكىتى، دىڭلىڭلارنىڭ «ئۇلارنىڭ تارقىلىدىن بۇلاڭچىلىق قىلىشى» دىن ئىبارەت كۆچلۈك رولىنى كۆرسىتىپلا قالماي، يەنە يەنە دىڭلىڭلارنىڭ تاللىقاچان ئۇرقۇن، تۇزا دەريالىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق تەھلىل قىلىش توغرا بولغان بولسا، ئۇ ھالدا دىڭلىڭلارنىڭ قورال كۈچى بىلەن موگغۇل دالاسىدىكى ھونلارنى قوغلاپ چىقارغان ۋە بۇ جايلارنى ئىگىلىگەن ۋاقتى (يەنى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلارنىڭ موگغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى جايلارغا بولغان كۆچۈشنى باشلىغان ۋاقتى)، مىلادى 85 - 87 - يىللىرى ئەتراپىدا بولغان بولۇشى كېرەك. [illegible] دېيىنكى خەنتىمە، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» دە، مۇنداق دېيىلگەن: [illegible] خېدىنىڭ يوگيۈەن يىللىرى (مىلادى 89 - 104 - 97

يسللار) دا، ئۇلۇغ سانئۇن دۇشيەن ئولۇ قول چېرىكچى گېك‌بېننى ئەۋەتىپ، ھونلارنى مەغلۇپ قىلدى، شىمالىي ھون لارنىڭ تەڭرىقۇتى قېچىپ كەتتى، لەتسجدە سىيانپىلار ئۇلارنى نىڭ زېمىنلىرىنى ئىگىلىدى. ھونلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرى دىن قېچىقالغان 100 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆزلىرىنىڭ نامىنى سىيانپى دەپ ئاتىدى، بۇنىڭ بىلەن سىيانپىلار پەيدىنپەي كۈچەيىشكە باشلىدى.

«كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «دۇشيەننىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، دۇشيەن بىلەن گېك بىن قاتارلىقلارنىڭ شىمالىي ھونلارغا زەربە بەرگەن ۋاقتى يوگيۇەننىڭ 1 - ۋە 3 - يىللى يەنى مىلادى 89 - ۋە 91 - يىلى ئىدى. دۇشيەننىڭ يوگيۇەننىڭ تۇنجى يىلىدىكى جازا يۈرۈشىنى تارىخىي كىتابلاردا «شىمالىي تەڭرى قۇتنى قوغلىۋەتتى» دەپ قەيت قىلىنغان، يوگيۇەننىڭ 3 - يىلىدىكى جازا يۈرۈشىنى تارىخىي كىتابلاردا «شىمالىي تەڭرىقۇت يەنە ئولۇ قول چېرىكچى گېك‌بىن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ قاچىدىن كېيىن، قايا قا قاچقانلىقىنىڭ ئىز - دېرىكى بولمىدى». («كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە»)، يۇقىرىقىغا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىندا نەقىل ئالغان «ئوغان، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن «شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ قېچىپ كەتكەن» لىك ۋەقەسىنىڭ مىلادى 89 - يىلى ياكى 91 - يىلى يۈز بەرگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە»، «ئوغان، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» دە سىيانپىلارنىڭ بۇ ئىككى قېتىملىق جازا يۈرۈشىنىڭ ھەر ئىككى نۆۋەتتىكىسىگە قاتناشقانلىقىن توغرىسىدا ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان، ھالبۇكى بۇنىڭدىن ئىككى يىل ئاۋال، يەنى جاڭخېنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 87 - يىلى) سىيانپىلار يەنىلا ھونلارنىڭ سول تەرىپىدە

يەلى هون دۆلىتىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە هونلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقانلىقى، تارىخىي كىتابلارغا نەزەر سالغاندا، سىيانپىلارنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىنكى پائالىيىتى ئاساسەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ لياۋدۇڭ، يوبېيپېڭ، يۈياڭ قاتارلىق ۋىلايەتلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش بىلەن ئۆتكەن. بولۇپ سىيانپىلارنىڭ چوللۇكنىڭ شىمالىنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى جايلارغا كىرگەنلىكى هەققىدە خاتىرە يوق. ئۇنىڭ ئۇستىگە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان نەقىلنىڭ بېشىدىكى «يوگېيۇەننىڭ ئوتتۇرىلىرى» دېگەن سۆزگە كەلسەك، يوگېيۇەن يىلىنىڭ ئۆزى ئىلگىرى ـ ئاخىرى 16 يىل بولۇپ، شىمالىي تەڭرىقۇت يوگە يۇەننىڭ تۇنجى يىلى بىلەن 3 ـ يىلىدا «قېچىپ كەتكەن» ياكى «قاچقان»، شۇڭا، «يوگېيۇەننىڭ دەسلەپكى يىللىرى» بولۇشى كېرەك بولۇپ، كىتابتىكىدەك «يوگېيۇەننىڭ ئوتتۇرىلىرى» بولماسلىقى كېرەك. دەرۋەقە، «شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ قېچىپ كەتكەن» لىكى بىلەن «سىيانپىلارنىڭ ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىگەن» لىكىدىن ئىبارەت ئىككىسى ۋاقىت جەھەتتىمۇ بىر ـ بىرىگە ماسلاشمايدۇ. قىسقىسى، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «ئۇغان، سىيانپىلار هەققىدە قىسسە» دىن كەلتۈرگەن نەقىلدە هەققەتەن مۇجمەللىك ۋە ئېنىق بولمىغان تەرەپلەر مەۋجۇت بولۇپ مەسىلە هەققىدە، «كېيىنكى خەننامە» يېزىلىشتىن بۇرۇن كىتاب بولۇپ تۇرۇلگەن ۋاڭ شېنىنىڭ «ۋېينامە» سىدە پىرقەدە ئېنىق بايان قىلىنغان. «ۋېينامە» دە «هونلارنىڭ شىمالىي تەڭرىقۇتى قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرىدىن 100 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەم لياۋدۇڭغا كېلىپ، سىيانپىلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشتى، ئۇلارنىڭ هەممىسى دېگۈدەك سىيانپىلارنىڭ ئاملىرىنى قوللاندى» دېيىلگەن. بۇ نېگىزغا ئاساسلانغاندا، هونلارنىڭ مۇڭغۇل دالاسىدىكى 100 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قالدۇق قوۋملىرى ئۇلار «لياۋدۇڭغا كېلىپ سىيانپ

پىلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان» دىن كېيىن سىياسىلارغا ئەل بولغان بولۇپ، ھەرگىزمۇ سىياسىلار چوڭلۇكنىڭ شمالىنى ئىشغال قىلغاندا، مەجبۇرىي ئەل بولمىغاندى. ۋاقىشېنىسىنىڭ بۇ سۆزى «كېيىنكى خەتنامە. ئوغان، سىياسىلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن ئېنىقسىزلىقلارنى تۈگىتىپلا قالماي، بەلكى يەنە ئەينى ۋاقىتتىكى موڭغۇل دالاسىنىڭ ۋەزىيىتىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا دېڭىلىكلار جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى بايقال رايونىدىن داۋاملىق موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ھونلارغا زەربە بەرگەندە، شمالىي تەڭرىقۇت ھونلارنىڭ ئاساسلىق ھەربىي كۈچى بىلەنمۇ دېڭىلىكلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇيالماي، جېنىنى ئېلىپ ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ غەربىدىكى جايلارغا كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى. شمالىي تەڭرىقۇت قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، قېپقالغان قالدۇق ھونلار يەنىلا 100 مىڭ تۆتۈندىن ئارتۇق بولغان بولسىمۇ، لېكىن باشپاناھسىز قالغاچقا، ئەلۋەتتە دېڭىلىكلارنىڭ ھۇجۇمىغا قارىتا ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسىتەلمەيتتى، ئۇلار موڭغۇل دالاسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ «لياۋدۇڭغا بېرىپ»، سىياسىلار بىلەن «ئارىلاش ئولتۇراقلىشىش» قا مەجبۇر بولغان، كېيىن يەنە شۇ جايدىكى سىياسىلارغا ئەل بولغانىدى. ۋاقىشېنىڭ قارىشىنىڭ توغرىلىقىدا گۇمان يوق. ناھايىتى ئېنىقكى، 100مىڭ تۆتۈندىن ئارتۇق ھون ئەگەر دېڭىلىكلار ئارقا تەرەپتىن قورال لىق قوغلىمىغاندا، ھەرگىزمۇ موڭغۇل دالاسىدىن ئۆزلۈكسىز ئايرىلىمغان بولاتتى، ئۇلارنىڭ 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يولنى بېسىپ لياۋدۇڭغا بېرىپ سىياسىلارغا ئەل بولۇشى، پۈتۈنلەي جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا يولمۇ يوق ئىدى④. شۇنداق قىلىپ بىز، شمالىي تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىگە قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، دېڭىلىكلارنىڭ جەنۇبقا بانتۇرۇپ كىرىپ، موڭغۇل

دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلغانلىقىغا ئائىت يەنە بىر پاكىتقا ئىگە بولالايمىز.

«ۋېنىامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ۋېي سۇلالىسى رەۋىشىدىكى قاڭقىللارنىڭ يىراق قەدىمكى تارىخىنى تىلغا ئالغاندا، ئۇلارنىڭ «كېيىن روقۇن كۆلى (ئۇرقۇن دەريا سىستېمىسى يۇقىرى ئېقىمىدىكى سۇ يىغىلىدىغان ئورۇندا)⑤ نىڭ غەربىي شىمالىدىكى نەچچە يۈز چاقىرىملىق جايغا كۆچۈپ بارغان» لىقىنىلا تىلغا ئېلىپ، قاچان، قايسى جايدىن كۆچۈپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرمىگەن. يۇقىرىدىكى دەلىللەرگە ئاساسەن بىز شۇنداق ھۆكۈم قىلالايمىزكى: قاڭقىل (دىڭلىڭ) لارنىڭ بەزى ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرى ئەڭ كېيىن بولغاندىسۇ، مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، ھون دۆلىتى يىمىرىلگەندە، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى بايقال كۆلى رايونىدىن روقۇن كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىغا كۆچۈپ بارغانىدى.

بالقاش كۆلى بىلەن يەنسەي دەريا سىستېمىسىنىڭ ئەتراپىدىكى دىڭلىڭلار («غەربىي دىڭلىڭلار») نىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا بارغانلىق مەسىلىسى توغرىسىدا، تارىخىي كىتاب لاردا ئوخشاشلا بىۋاستە دەلىل ـ ئىسپات بولمىغان ماتېرىيالغا ئىگە بولساقمۇ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك، ھون دۆلىتىنىڭ يىمىرىلىش ھارپىسىدا، شىمالىي ھونلارنىڭ كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ، دىڭلىڭلارنىڭ كۈچى ھونلارنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۈچەيگەنلىكى، شۇ سەۋەبتىن شىمالىي ھونلار «دىڭلىڭلاردىن ئەندىشە قىلىدىغان» بولۇپ قالغانىدى. مىلادى 91-يىلى ھون دۆلىتى مۇنتەزىم بولغاندىن كېيىن، ھونلارنىڭ قېرىنداشلىرى ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆز غويانداۋ دەپ ئاتالمىدىغان بىر ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم رەھبەرلىكىدە مۇڭغۇل دالاسىدىن ئايرىلىپ غەربكە قاراپ قاچقان. ئەھمىيەتلىك بىر نۇقتا

ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ھون تەڭرىقوتى قوۋملىرىنى باشلاپ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا جەنۇبىغا قىچىپ بارغاندىن كېيىن، ئالدىراپ ـ تېنەپ «ئاجىز، ئورۇق، ماڭالمايدىغانلىرى» نى كۆسەتمەك شىمالىدىكى جايلاردا قالدۇرۇپ قويۇپ، داۋاملىق غەربكە ـ كانگىيىگە قاراپ قاچقان بولسىمۇ («ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»)، كېيىنكى ئاقمۇتمەك قانداق بولغانلىقىنى بىلگىلى بولمىدى. غويانداۋخان غەربكە قاراپ قىچىپ بارىسكۆل (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى بارىكۆل كۆلى) ئەترابىغا بارغاندىن كېيىن، شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن غويانداۋخان بارىسكۆلنى بازا قىلىپ، پات ـ پات بېرىپ جەنۇبىي يولدىكى يۇرت شەھەر قەلئە بەگلىكلىرى (كىنگىت قاتارلىقلار) گە ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. غويانداۋخان ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قىتۇملىرى بېرىم ئەسىردىن ئارتۇق تۇرۇپ، تاكى مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تانشىخواي موڭغول دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنلا ئاندىن دېرىكى يوقالدى. بۇ مەزگىلدە ئۇلارنىڭ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا زادى نېمىلەرنى قىلغانلىقى پۈتۈنلەي نامەلۇم. ھون تەڭرىقوتى ۋە غويانداۋخانىڭ يۇقىرىدىكى ھەرىكىتى، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇتىتۇش تېمىدا جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قىچىپ بېرىپ جەمدە جۇڭغار ئويمانلىقىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، غەربتە ئاسىيولارنى مەغلۇپ قىلغانلىقى، شىمالدا دىڭلىڭلارنى ئەل قىلدۇرغانلىقى بىلەن كۆپ جەھەتتىن ئوخشاشمايتتى، دەرۋەقە ئەينى مەزگىلدە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا چوقۇم ھونلار بىلەن داۋشىمەنلىشىدىغان زور بىر كۈچ مەۋجۇت بولۇپ، بۇ خىل كۈچ ھون تەڭرىقوتىنى مۇشۇ جايدا تۇرۇشقا جۇرئەت قىلدۇرۇغان ھەم غويانداۋخانىنى بۇ جايغا ئاسان ئىچكىرىلەپ كىرىشكە

جۇرئەت قىلدۇرمىغان. ھونلار بىلەن داۋاملاشقان بۇنداق كۈچ، «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دىكى «دىڭلىڭلار ئۇلارنىڭ شىمالىدا بۇلاڭچىلىق قىلاتتى» دېگەن خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، چوقۇم دىڭلىڭلار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا غەربىي دىڭلىڭلارنىڭ «60 مىڭ ياراملىق ئەسكىرى»⑥ بار بولۇپ، ئىنتايىن زور بىر كۈچ ئىدى. ھالبۇكى، ھون خانى غويانداۋ-نىڭ كۆچى بولسا، ئەينى ۋاقىتتا دۇنخۇاڭ ۋالىيسى جاڭداڭ كۆپتۇرۇپ «غويانداۋخان دائىم باربكۆل بىلەن كۆككۆل (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قاراشەھەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى باغراش كۆلى)⑦ ئارىلىقىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ، غەربىي يۈرتتا زوراۋانلىق قىلماقتا» («كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۈرت تەز-كىرىسى») دەپ ئېيتقاندەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەر قېتىم ئەسكەر چىقارغاندا، كۆپ بولغاندا ئاران 3000 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر چىقىرالايدىغانلىقى ھەمدە ئەمەلىي ئۇرۇش قىلىش كۈچىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ باشچىلىقى-دىكى ھونلار، ئانچە زور بولمىغان بىر قالدۇق كۈچلەر ئىدى. مەسىلەن، شۇندىنىڭ يىلىغا 3 - يىلى (مىلادى 134 - يىلى) ئارقا قۇمۇ بېگى كاتانا 1500 كىشىلىك قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ غويانداۋخاننى تەكرى غول (جۇغراپىيىلىك ئورنى ئېنىق ئەمەس) دا مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ كۆپلىگەن قوۋملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، تەكرىقۇتنىڭ ئانىسى، كىچىك ئاپىسى ۋە خوتۇن-قىزلىرىنىدىن بولۇپ نەچچە يۈز ئادەمنى قولغا چۈشۈرگەن؛ مەسىلەن، يەنە شۇندىنىڭ يوكىنى 2 - يىلى (مىلادى 137 - يىلى) دۇنخۇاڭ ۋالىيسى فېي سېن دۇنخۇاڭ ۋىلايىتىنىڭ 3000 ئەسكىرى بىلەن بىر يولدا «غويانداۋخان قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، قوۋملىرىنى تىرىپىرەن قىلىپ، داۋاملاشقان قوشۇنىنىڭ پۈتۈنلەي مەغلۇپ قىلدى ⑧» قۇس قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ ھۆنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ

15 يىلغىچە خالاس قىلغان. دەرۋەقە، غويانداڭ باشچە لىقىدىكى ھونلار قۇدرەتلىك دېڭىلگالارنىڭ رەقىبى بولالىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ بارىسكۆل ئەتراپىدىلا تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولۇپ، قۇتئۇشنىڭ ئىزىدا مېڭىپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قاراپ راۋاجلىنىشقا جۇرئەت قىلالماسلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت. ئەينى ۋاقىتتا قۇدرەتلىك دېڭىلىك قەبىلىلىرىنىڭ ئۆز ئىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى ئاللىقاچان جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كېڭەيتىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

فېي سوڭجى «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى» گە ئىزاھ بەرگەندە، «ۋېينامە» دىن بىر ئابزاس سۆزنى نەقىل كەلتۈرگەن بولۇپ، بىزنىڭ «غەربىي دېڭىلگالار»، ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كۆچۈپ بارغان دەپ ھۆكۈم قىلىشىمىزنى يەنە بىر دەلىل ئىسپات بىلەن تەمىنلەپ بېرىدۇ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

ئۇلار ئىنيان كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن، (ئۇغانلارنىڭ) ئاقساقاللىرى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىندى، ئۇلار ئۇ جايدا تۇرۇۋېرىشنى خالىمىدى، نەتىجىدە ھەممىسى بىردەك ياريش تۈزلەڭلىكى (؟) گە كۆچۈپ باردى. ئۇ جايدا تاغ دېگەن نەرسە يوق بولۇپ، پەقەت قۇم ۋە ئۇت، سۇ، دەل - دەرەخلەرلا بار ئىدى. چار يىلانلار كۆپ ئىدى، دېڭىلگالارنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، ئاسىيولارنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلەتتى، تۇرمۇشى چاپالىق ئىدى. بۇنىڭدىكى «ياريش تۈزلەڭلىكى» نىڭ قايسى جايغا قارىتىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئاسىيولار شىنجاڭنىڭ ھازىرقى ئىلى ۋىلايىتىگە تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدا قۇرۇپان توڭغۇت (قاۋان توڭگۇ) قۇملۇقى بار ئىدى، «ياريش تۈزلەڭلىكى» بۇ قۇملۇقنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا ئىدى⑨، «ياريش

تۆزلەڭلىكى» نىڭ شەرقىي شىمالىدا دېڭلىكلار بار بولۇپ، بۇ دېڭلىكلار جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىكى ھازىرقى ئالتاي ۋىلايىتىگە تارقالغان بولسا كېرەك.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، يەنسەي دەريياسى بىلەن بالقاش كۆلى رايونىدىكى دېڭلىكلارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ جۇڭغار ئويمانلىقىغا كەلگەن ۋاقتى، مىلادى 1 ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھون دۆلىتى يىمىرىلگەن ۋاقىتتا يۈز بەرگەن بولۇپ، بايقال كۆلى رايونىدىكى دېڭلىكلارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ، موڭغۇل دالاسىغا كەلگەن ۋاقتى بىلەن ئوخشاش ۋاقىتتا يۈز بەرگەن.

تۆۋەندە بىز دېڭلىكلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىمىز. ئالدى بىلەن بىز ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن موڭغۇل دالاسىدا قېپقالغان ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ سانىنى تەكشۈرۈپ باقايلى.

يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن دۇشيەن ئېيتقان «تۆمەن چاقىرىملىق ئارىلىق تازلىنىپ، بۇلاڭچىلىقتىن ئەسەرمۇ قالمىغان» دېگەن سۆز، دۇشيەن خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ بېرىپ كۆرگەن موڭغۇل دالاسىنىڭ قىسمەن ئەھۋالىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئارىلىقى 2000 كىلومېتردىن، جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان ئارىلىقى 1000 كىلومېتردىن ئارتۇق بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن ئىككى مىليون كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. دۇشيەنىڭ ھەربىر جايىنى تەكشۈرۈپ كېتىلىشىمۇ، ھون قەبىلىلىرىنىڭ بۇ كەڭ زېمىندىن پۈتۈنلەي يوقىلىپ كېتىشىمۇ زادىلا مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، غەربكە كۆچۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغان، جەنۇبقا بېرىپ

خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان ۋە «لياۋدۇغا بېرىپ ئىياپەت-لار بىلەن ئالماشتۇرۇپ قالاشقان» ھون قەبىلىلىرىدىن سىرت، موگغۇل دالاسىدا يەنىلا ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى مەۋجۇت ئىدى. دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. «ۋېينامە» جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن:

سەللان يىراق چوڭلۇقنىڭ شىمالغا قېچىپ بېرىپ، قاغقاللارنىڭ زېمىنىغا ئېچكىرىلەپ بېسىپ كىردى، شۇ-نىڭدەك ئۇلارنىڭ قوۋمىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ئۆكتەم-لىك بىلەن كۈچىنى ھەدەپ ئاشۇرايتتى. شىمالدا تاكى رولو دەريا-سى (ھازىرقى تۇرا دەريا-سى) غىچە يېتىپ بارىدى، تۇرا دەريا-سىنىڭ غەربىي شىمالىدا ھونلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرى بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئېلى بايى ھەم قۇدرەتلىك بولۇپ، قەبىلە قوماندانى بايىرغۇت دەپ-ئاتىلاتتى، سەللانغا قارشى ئىتتىپاق كۈتۈرگەندە، سەللان ئېگىن دەريا-سى (ھازىرقى ئۇرقۇن دەريا-سى) بويىدا ئۇ-لارنى مەغلۇپ قىلدى، كېيىن سەللان تىنىرىپىدىن قوشۇۋېلىنىدى.

يۇقىرىدىكى نەقىل جورجان خانى سەللانىنىڭ چوڭلۇقنىڭ شىمالىدىكى قاغقاللار (دىڭلىڭلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى) بىلەن ھونلارنىڭ بايىرغۇت قەبىلىسىنى بويسۇندۇرغانلىقىغا ئائىت ۋەقە بولۇپ، ۋاقتى توغرىسىدا ۋېي دۆلىتىنىڭ تەيەنشىڭ 5 - يىلى، يەنى مىلادى 402 - يىلى (يۇۋ رېنەرگىلە نىڭ يۇنىڭدىن مىلادى 7 - ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە يەنى ھون دۆلىتى مۇنەۋەر بولۇپ، تارىدىن 300 يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى چوڭلۇقنىڭ شىمالىدىكى تۇرا دەريا-سىنىڭ غەربىي شىمالى قەبىلىسىدە يەنىلا «ئېلى قۇدرەتلىك ھەم بايى بولغان» ھونلار-نىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرىنىڭ يارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. دېمەك، مىلادى 1 ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھون دۆلىتى ئەمدىلا مۇنەۋەر-

بولغان ۋاقىتتا، موڭغۇل دالاسىدا تېخىمۇ كۆپ ھونلار قېپ قالغان دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ھون دۆلىتى قۇدرەت تېپىپ كۈللەنگەن مەزگىلدە نوپۇسى تەخمىنەن ئىككى مىليون ئىدى. مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ھون دۆلىتى جەنۇب ۋە شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەندە، شىمالىي ھونلارنىڭ نوپۇسى تەخمىنەن 1 مىليون 500 مىڭ ئىدى. لېكىن «كېيىنكى خەننامە» جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسىمەن كېيىن ئاساسلانغاندا، خەن سۇلالىسى چاغلىرىنىڭ جەنۇبى 7 - يىلى (مىلادى 82 - يىلى) دىن بۇرۇن، «شىمالىي ھونلار ئاۋۋالقى دەۋىلا كۆچلۈك بولغانلىقى، شۇنىڭدەك كۆپ قېتىم پاراكەندە چىلىك تۇغدۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇلاردىن غەم قىلىدىغان بولۇپ قالغان» ئىدى. خەن سۇلالىسى يىلەن شىمالىي ھونلار دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ھونلارنىڭ نوپۇسى ئىنتايىن تېز زىيانغا ئۇچرىغان؛ يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، زىيانغا ئۇچرىشى ئەڭ كۆپ بولغىنى، جىيەنچۇنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 76 - يىلى) دىكى يەنى «نەچچە يۈز مىڭ ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئېلىش يىلەن 3 - 4 مىڭ ئادەمنىڭ تەسلىم بولۇشى» ئىدى. بۇنىڭدىن مىلادى I ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدە، شىمالىي ھونلارنىڭ يەنىلا 1 مىليون 500 مىڭ ئەتراپىدا نوپۇسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى يەنە كېلىپ بولىدۇ.

جىيەنچۇنىڭ 8 - يىلى (مىلادى 83 - يىلى) دىن باشلاپ، ھون ئاھالىلىرى كەڭ كۆلەمدە جەنۇبقا كۆچۈپ بېرىپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان يا كى خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى يىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن، «كېيىنكى خەننامە» جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسمەن، گە ئاساسلانغاندا ئۇنىڭدا

مۇنداق دەيىلگەن:

جەنۇبىي ھونلارنىڭ 8 - يىلى، شىمالىي ھونلارنىڭ گۇندۇلۇچ ئاقساقلى كىلەۋسى قاتارلىقلار 38 مىڭ ئادەمنى باشلاپ، «ۋۇيۇەن قورۇلىدا ئۆزلىرىنىڭ تەسلىم بولىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدۇردى».

يۇەنخېنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 85 - يىلى)، «شىمالىي ھونلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن جۇلى، سۇيېبىڭ قاتارلىقلار سەددە چىققىنىڭ ئىچىگە قېچىپ كەلدى، ئۇلار جەمئىي 73 لەك ئادەم ئىدى». يەر لەك ئادەمنىڭ قانچە ئادەملىكى، تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن. «سۆز - خەتلەر. ھارۇا» دا «لەشكىرلىرى يۈرۈشتە 100 ھازۇا يەر لەك ھېسابلىنىدۇ» دەپ پىلگەن. دەي توك يازغان «لىيۇشۇ خەت شەكلى. مۇھاھارەت» دە «ھارۇلار لەك بويىچە ئايرىلىدۇ» دېيىلگەن. ئەگەر بۇ قاراشلارنى ئورۇنلۇق دەپ، ھەم ھەربىر ھارۇنىڭ ئۇچتىن ئۆتكە قەدىرى ئادەم ئولتۇرىدۇ دەپ ھېسابلىساق، ئۇنداقتا 73 لەك ئادەم تەخمىنەن 25 مىڭ ئەتراپىدا بولغان بولىدۇ.

يۇەنخېنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 86 - يىلى) جەنۇبىي ھونلارنىڭ قوشۇنلىرى سەددىچىندىن چىقىپ ئۇرۇش قىلغاندا، نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىرگە ئالغان، «بۇنىڭ بىلەن ھەر يىلى تەسلىم بولىدىغانلارنىڭ سانى بىرنەچچە مىڭغا يەتكەن». يۇقىرىدىكى جەنۇبىي 8 - يىلى بىلەن يۇەنخېنىڭ 2 - يىلىدا خاتىرىلەنگەنلەرنىڭ ھەممىسى شىمالىي ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ئادەم سانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جەنۇبىدىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، ئۇچ يىل ئىچىدە جەنۇبىي ھونلار قوبۇل قىلغان شىمالىي ھونلارنىڭ تەسلىم بولغان ئادەملىرى، تەخمىنەن 13 - 14 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، بۇنىڭغا شۇ يىلى ئەسىرگە ئېلىنغان 1000 ئادەمنى قوشقاندا تەخمىنەن جەمئىي 15 مىڭ

ئەتراپىدا ئادەم بولىدۇ.

جائىخېنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 87 - يىلى) سىيانپىلار ھونلارنىڭ سول تەرىپىدىكى زېمىنغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنى ئۇلتۇرگەن. شىمالىي ئوردىدا زور قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىپ، «ھونلارنىڭ 58 قەبىلىسىدىن 200 مىڭ نوپۇس، 8000 يارامليق ئەسكەر» جەنۇبقا كېلىپ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان.

جائىخېنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 88 - يىلى)، «شىمالدىكى بۇلاڭچىلارنىڭ ئارىسىدا زور قالايمىقانچىلىق ۋە ئاچارچىلىق، چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەرگەنلىكتىن، تەسلىم بولىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن». بۇ يىلى تەسلىم بولغانلارنىڭ سانىنىڭ قانچىلىكلىكى، تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلەنمىگەن.

يوڭيۈەننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 89 - يىلى) خەن سۇلالىسى بىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ قوشۇنلىرى سەددىچىندىن چىقىپ، شىمالىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، «200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالغان.

يوڭيۈەننىڭ 2 - يىلى (مىلادى 90 - يىلى)، خەن سۇلالىسى بىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ قوشۇنلىرى يەنە سەددىنچىندىن چىقىپ، شىمالىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، «8000 ئادەمنى ئۇلتۇرۇپ، بىرقانچە مىڭ ئاھالىنى ئەسىرگە ئالغان». ئىككىسىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا تەخمىنەن بىر ئۇيۇشقۇنىڭ ئارتۇق ئادەم بولىدۇ.

يوڭيۈەننىڭ 5 - يىلى (مىلادى 93 - يىلى) خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بازىسكۆل بويىدا شىمالىي ھونلارنىڭ ئوق قول بېلىكخانى ئېلىتېكىنىنىڭ باشچىلىقىدىكى بىر قانچە مىڭ ئادەمنى مەغلۇپ قىلىپ يوقاتقان.

يوڭيۈەننىڭ 6 - يىلى (مىلادى 94 - يىلى)، ھونلارنىڭ ئۈز تېكىن باتۇرقانى بىۋۇنخو يېڭىدىن تەسلىم بولغان 15

هون قەبىلىسىدىن 200 مىڭدىن ئارتۇق كىشىگە باشچىلىق قىلىپ، ئىسيان كۆتۈرۈپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتكەن. جەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، ئۇلتۇراقلاشقان ۋە ئەسىرگە ئالغان ئادىمىنى قوشۇپ ھېيتابلىغاندا، ھەممىسى بولۇپ جەمئىي 34 مىڭ ئادەم ئىدى. يۈەنشۇەيۈەننىڭ 8 - يىلى (مىلادى 96 - يىلى)، تەسلىم بولغان، ئىسيان كۆتۈرگەن ھەم ئىسيان كۆتۈرۈپ ھەم قارشى چىققان، جەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھونلار تەخمىنەن 30 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. يۈەنشۇەيۈەننىڭ 12 - يىلى (مىلادى 100 - يىلى) دەجەنۇ-يلي تەڭرىقۇت بىسۇ، بىۋوتخوغا قارشى ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇنىڭ تىرىك تۇتقان ھەمدە ئۆلگىرى - ئاخىر بولۇپ نەچچە مىڭ ئادەمنى قولغا چۈشۈرگەن.»

يۈقىرىدىكىلەر مىلادى 83 - يىلىدىن مىلادى 100 - يىلىغىچە بولغان ھون دۆلىتى يىمىرىلىشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى تەخمىنەن 20 يىل ئىچىدىكى، جەن سۇلالىسى بىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىرگە ئالغان شىمالىي ھونلار ۋە شىمالىي ھونلارنىڭ تەسلىم بولغان ئاھالىلىرىنىڭ نوپۇس سانى بولۇپ، ئىسيان كۆتۈرۈپ قايتىپ كەتكەنلەرنىڭ سانى بىلەن ئۆزئارا زىددىيەتلىك بولمىغان ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 300 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى.

غەربكە كۆچكەن ھونلارنىڭ نوپۇس سانىدا «ۋېينامە» غەربلىي يۇرت تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، كىشىنىڭ شىمالىدا تەخمىنەن 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قېپقالغانىدى؛ تەڭرىقۇتقا ئەگىشىپ كانگىيىگە قېچىپ بارغانلارنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس. سوغدىيانا كانگىيىدىكى كىچىك بىر بەگلىك بولۇپ، «ۋېينامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: «دەسلەپتە ھونلار ئۇلارنىڭ بېكىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۇلارنىڭ ئېلىستى

ئىگىلدۇالغان» دېيىلگەن. ئەمما گانگسىيەدىكى باشقا ئۇشتاق بەگلىكلەرنىڭ ھونلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغانلىقى توغرىسىدا خاتىرە يوق، شۇڭا سوغدىيانىغا تاجاۋۇز قىلغان بۇ ھونلار تەڭرىقۇتنىڭ باشچىلىقىدىكى ھونلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئادەم سانى ئانچە كۆپ بولماسلىقى مۇمكىن. غوياندۇخان باشچىلىقىدىكى ھونلارنىڭ ئىلكىدىكى ئەڭ زور ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ئاران 3 - 4 مىڭچە ئاتلىق ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، ئەڭ كۆپ بولغاندا 20 مىڭچە كىشى بولغاندا، غەربكە كۆچكەنلەرنىڭ نوپۇس سانىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، كۆپ بولدى دېگەندىمۇ 300 مىڭدىن ئاشمايدۇ. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۆتكەندەك، ھون دۆلتى يىمىرىلىگەندىن كېيىن 100 مىڭ ئۆيلۈك، تەخمىنەن 4 - 5 يۈزمىڭ ئادەم لياۋدۇڭغا قېچىپ بېرىپ، دەسلەپتە سىيانپىلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان، كېيىن سىيانپىلارغا تەسلىم بولغان، بۇ سانغا يۇقىرىدىكى ئۆلتۈرۈلگەن، ئەسىرگە چۈشۈپ خىزمەتكارلىققا تەسلىم بولغانلار بىلەن غەربكە كۆچكەنلەرنىڭ سانىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، ھەممىسى بولۇپ جەمئىي 1 مىليون 100 مىڭ ئەتراپىدا بولىدۇ، بۇنى 1 مىليون 500 مىڭدىن ئىلگىرى تەڭ، قېپقالغانلىرى 4 - 5 يۈز مىڭچە ئادەم بولىدۇ. ئەگەر بۇنىڭغا باشقا سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان نوپۇسنىڭ كېمىيىشى (تەبىئىي ئاپەت، كېسەل قاتارلىقلار) بىلەن ئاز مىقداردىكى يارىلانغان ۋە ئۆلگەنلەرنىڭ كىرگۈزۈلمىگەنلىكىنى ئويلاشقاندا، ئۇنداقتا ھون دۆلتى يىمىرىلىگەندىن كېيىن، موگغۇل دالاسىدا داۋاملىق تۇرۇپ قالغان ھونلار ئاز دېگەندىمۇ 200 مىڭ ئادەم، ئەتراپىدا بولىدۇ. ۷ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جورجان خانلىقىنى تەرىپىدىن ئېگىن دەريا سىنىڭ بويىدا بويسۇندۇرۇلغان، ھونلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرىدىن بولغان بايىرغۇت

قەبىلىسى ئۇلارنىڭ تارىسىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدۇر.

تارىختا مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى كۆپىنچە، مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بىللە يۈز بېرىدۇ، دېگىنىمىزدەك جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىدىن جەمئىيەتنىڭ كۆچۈپ مۇكۈل دالاسىغا كەلگەنلىكىدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنى بىلەن يايلاقلىرى، ھونلارنىڭ شۇ جايدىكى نەچچە يۈز مىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن ئۆزئارا تارىلىشىپ كەتكەنىدى. تارىخىمىزنىڭ ئولتۇراقلىشىش نەتىجىسىدە ئىككى مىللەت خەلقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت، نىكاھ، ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى بىلەن مۇقەررەر ھالدا مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇش ھادىسىسى پەيدا بولىدۇ. ھون دۆلىتىنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن ھونلارنىڭ دېگىلىكلارغا بولغان ئىلگىرىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنىش مۇناسىۋىتىمۇ تەڭلا يوقالدى. ئەينى ۋاقىتتا دېگىلىكلار يەنىلا سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقاچقا، يېڭىباشتىن دېگىلىكلارنىڭ ھونلارغا بولغان قۇل قىلىش ۋە قۇل قىلىنىش مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرەلمىدى. بۇ خىل ئەھۋال شۇبھىسىزكى ئىككى مىللەتنىڭ قوشۇلۇشىنى تېخىمۇ ئەركىن شەكىل بىلەن كەڭ كۆلەمگە ئىگە قىلىپ، ئىككى مىللەتنىڭ قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ۋە تېزلەتكەنىدى.

مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ياشىلانغان ھون دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى دېگىلىكلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ قوشۇلۇشى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردا پەقەت سىرلىق تۇسكە ئىگە بەزى بىر رىۋايەتلارلا ساقلىنىپ قېلىنغان، شۇڭا ئىككى مىللەتنىڭ ئەينى ۋاقىتتا پۈتۈنلەي يېزىقى بولمىغان شارائىتتا، ئىككى مىللەت خەلقى

ئىنسان قوشۇلۇشىنىڭ ئەينى تارىخىي جەريانىنى تولۇق يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ. «ۋېينامە» قاتقاللار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن:

بەزىدە ئۇلارنىڭ ئەجدادى ھونلار، ئۇلار ھونلارنىڭ جەمەنى دېيىلىدۇ، ..... ئېيتىلىشىچە، ھون تەڭرىقۇتىنىڭ چېرايى – تۇرقى ناھايىتى گۈزەل ئىككى قىزى بار ئىكەن. بۇ ئەلدىكىلەر ئۇلارنى خاسىيەتلىك دەپ بىلەتتىكەن، تەڭرىقۇت: «بۇ قىزلىرىمنى ئۆز لايىقىغا بېرىش ئۈچۈن كۆك تەڭرىنىڭ ئىختىيارىغا قويىمەن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەلنىڭ شىمالىدىكى ئادەمزات يوق جايغا ئېگىز تۇر ياستىپ، ئىككى قىزىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، قىزلىرىغا «كۆك تەڭرىگە تاپشۇردۇم» دەپتۇ. ئاردىدىن ئۇچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئانىسى قىزلىرىنى سېغىنىپ، ئۇلارنى يانىدۇرۇپ كېلىمەكچى بولغاندا، تەڭرىقۇت: «بولمايدۇ، تېخى ۋاقتى ئەمەس» دەپتۇ. يەنىسە بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، بىر قېرى بۆرە كېچە – كۈندۈز تۇرنى ساقلاپ ھۆۋلاپتۇ. تۇرنىڭ ئۇۋىدە ئورا بولغاچقا، كىرگىلى بولمايدىكەن. كېچىك قىز: «ئاتام بىزنى بۇ يەردە، كۆك تەڭرىگە تاپشۇرغان، ئەمدىلىكتە بۆرە كەپتۇ، يەلكىم خاسىيەتلىك مەخلۇقتۇر، كۆك تەڭرى ئەۋەتكەن بولسا كېرەك» دەپ پەسكە چۈشمەكچى بولۇپتۇ. ئاچىسى ھەيران بولۇپ: «ئەي ھايۋان تۇرسا، ئاتا – ئانىمىزغا ئوخشاش بولىدۇ!» دېسىمۇ، ئۇلىسى ئۇنىماي پەسكە چۈشۈپ بۆرىگە تېگىپتۇ. ئۇ ئۇنىڭدىن تۇغۇپتۇ، كېيىن بارا – بارا ئاۋۇپ ئەل بولۇپتۇ، ئۇلارنىڭ ئاۋازى ھەم ناخشا ئاۋازىغا، ھەم بۆرىنىڭ ھۆۋلىشىغا ئوخشاپ كېتەتتىكەن.

يۇقىرىدىكى رىۋايەت قاتقاللارنىڭ دىنىلىكلار بىلەن

ب هونلارنىڭ نىكاھلىنىشى تارقىسىدا كېلىپ چىققانلىقىغا ئائىت ئەپسا-
ەلەر سۆزى رىۋايەت بولۇپ، مۇئەللىل دالالىسىدىكى ھەر مىللەتتىن بولغان
چارۋىچىلارنىڭ تارىخىدا ئۇزاقتىن بۇيان كەڭ تارقالغان. شۇڭا
ۇبىي شۇ تەرىپىدىن تارىخقا كىرگۈزۈلۈپ، «رىۋايەت» تەرىقىسىدە
نەقىل كەلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر بۇ ئەپسانىدىكى
خۇراپىي تەركىبلەر بىلەن ھېچ ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قالاق دېگە
لىگىلارنى كەمسىتىپ ئېيتقان ئىبارىلىرىنى چىقىرىپ تاشلىغاندا،
مۇنداق بىر ئاددىي تارىخىي پاكىت قالىدۇ، يەنى مۇغۇل
دالاسىدا تۇرۇپ قالغان ھېچ ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن دېگىلگىلار
(ئېھتىمال دېگىلىك مىللىتىنىڭ ئىچىدىكى ئۇرۇق ـ قەبىلە ئاقساقال
لىرى ياكى ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرى بولۇشى مۇمكىن) نىكاھ ئۇنتۇرىسىدا
نىكاھلىنىش مۇناسىۋىتى يۈز بەرگەن. قاڭقىللار دەل بۇ خىل
نىكاھلىنىش مۇناسىۋىتى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن كېيىنكى
ئەۋلاد ئىدى. «سۇيىنامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «قانۇن
لار قامۇسى» قاتارلىق كىتابلارنىڭ «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» سىنىڭ
ھەممىسىدە: «تۇرالارنىڭ ئەجدادلىرى، ھونلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلاد-
لىرىدۇر» دېيىلگەن؛ «كونا تاڭنامە» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە-
دىمۇ، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ھونلاردىندۇر، ئادەتتە ئۇلار كۆ-
پىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردا يۇرىدۇ، يۇمۇلۇپي زامانىسىدا قاڭقىل
قەبىلىسى ياكى چىلى دەپمۇ ئاتالغانىدى» دېيىلگەن. تۇرا
دېگىلگىلارنىڭ مىللىي نامىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى، ھالبۇكى
خۇيغۇ (يەنى خۇيگو ـ قەدىمكى ئۇيغۇرلار) بولسا تۇرالارنىڭ
بىر قەبىلىسىنىڭ نامى ئىدى. بىزغەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى
دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردىن دېگەنىڭ دېگە
لىگىلار ئىكەنلىكىنى، ھون دېگەنىڭ ھونلار ئىكەنلىكىنى،
ئىككىسىنىڭ جايلاشقان ئورنىنىڭمۇ ئوخشىمايلا قالماستىن،
بەلكى نەچچە يۈز يىللىق تارىخ جەريانىدا ئۇلارنىڭ ئىزچىل
ھالدا ئۆزئارا قارشىلىشىپ كەلگەن ئىككى مىللەت ئىكەنلىكىنى،

ئەينى ۋاقتتا ياشىغان سياسىئون ۋە تارىخشۇناسلار تەرىپىدىن، ئارىلاشتۇرۇۋېتىلمىگەنلىكىنى كۆرسۈتۈش ئۈچۈن، بىز ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىمىز. «ۋېينامە» دىن «يېڭى تاڭنامە» گىچە بولغان ئارىلىقتا ياشىغان شۇ دەۋرنىڭ ئالىملىرى ئىچىدە ئەڭ داڭلىقلىرى ھېسابلىنىدىغان ۋاڭ شۇ، لۇ جى، لى بو، دۇ فۇ، باي جۈيى، يۈەن جېن، ياڭ گۇيفېن، ياڭ شەن، ئوۋياڭ شيۇ، سۇ شى، ۋاڭ ئەنشى، سىما گۇاڭ، جۇ شى، لۇ يۇ، شېن كۇئا، سۇ شۈن، سۇ دۇڭپو، ۋاڭ گەن، ۋاڭ شىزېن، ۋاڭ شىمېن، ۋاڭ شىچېڭ، ۋاڭ شىخۇ، ۋاڭ شىلى، ۋاڭ شىدۇ، ۋاڭ شىچۇن، ۋاڭ شىچۇن، ۋاڭ شىچۇن

«قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە دېيىلگەن ھونلار ئەلۋەتتە غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھونلار ئەمەس ئىدى، ۋېي شۇ «ۋېينامە» نى يازغاندا، ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھونلارغا ئاللىقاچان 400 يىلدىن ئارتۇق (مىلادى 1 ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ھون- دۆلتى يىمىرىلگەندىن باشلاپ ھېسابلىغاندا) بولغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋېي شۇ قاتارلىقلار تېخى ئېنىق بىلمەيتتى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە شىمالىي ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىچكى رايونلاردا ياشايدىغان ھونلارنىڭ تىلى ئەمەس ئىدى، چۈنكى بۇ ھونلار ۋېي شۇنىڭ زامانىسىدا ئاللىقاچان خەنزۇلىشىپ كەتكەن ياكى خەنزۇلىشىپ كېتىشكە ئاز قالغانىدى. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە دېيىلگەن ھونلار، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرى بىلەن بىر دەۋرده چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئېگىن دەريا سىستېمىسىنىڭ بويىدا ماكانلاشقان ھونلارنىڭ بايىرغىت قەبىلىسىگە قارىتىلغان، «ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ، بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرق قىلىدۇ» دېگىنى بولسا، قاڭقىللارنىڭ تىلى بىلەن) ھونلارنىڭ بايىرغىت قەبىلىسىنىڭ تىلىنىڭ «ئوخشاپ كېتىدىغانلىقى» بىلەن بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرق قىلىدىغان» لىقىغا قارىتىلغان بولسا كېرەك. شۇنى ۋاقتىتىكى بۇ ئىككى مىللەتنىڭ تىلى قاڭقىللارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەرگىزمۇ غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمكى دېگلىكلارنىڭ تىلى ئەمەس ئىدى؛ ھونلارنىڭ بايىرغىت قەبىلىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھونلارنىڭ تىلى ئەمەس ئىدى، بەلكى دېگلىكلار بىلەن ھونلارنىڭ قوشۇلۇشى جەريانىدا شەكىللەنگەن، دېگلىك تىلىنى ئاساس قىلىپ، ھون تىلىنىڭ كۆپلىگەن ئېلېمېنتلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان تىل ئىدى. «ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ، بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرق قىلىدۇ» دېگىنى مانا مۇشۇنىڭغا قارىتىلغانىدى.

يېقىنقى زامان سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ قەدىمكى هون تىلى هەققىدىكى تەتقىقاتى بىزنىڭ يۇقىرىدىكى يەكۈنىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. شىراتورى كۇراكچى «هون مىللىتى توغرىسىدا» دا خەنزۇچە تەرجىمە قىلىنغان هون تىلىدىكى 17 سۆزنى مىسال كەلتۈرگەن بولۇپ، ئىككىسى تۈرك تىلىغا، ئىككىسى موڭغۇل تىلىغا، ئۈچى توڭغۇس تىلى (توڭغۇس تىلى غۇز مىللەتلىرى يەنى سىيانپى، ئوغانلاز ئىشلەتكەن بىر خىل تىل) غا مەنسۇپ، بىرى تۈرك تىلى بىلەن موڭغۇل تىلىغا، تۆتى موڭغۇل تىلى بىلەن توڭغۇس تىلىغا، بەشى تۈرك، موڭغۇل، توڭغۇس تىللىرىغا ئورتاق بولغان سۆزلەر هېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدىكى تىل جەهەتتىكى ئورتاقلىقلار، شەكسىز هالدا تىل تەرەپتىن دىكلەمگىلار بىلەن سىيانپىلار (ئاساسلىقى توغبات سىيانپىلىرى) نىڭ هونلار بىلەن بولغان قوشۇلۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنىدى. دىكلىگىلار بىلەن سىيانپىلارنىڭ قوشۇلۇشى توغرىسىدا بىز تۆۋەندە قايتا توختىلىپ ئۆتىمىز. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، شىراتورى كۇراكچى تىلغا ئالغان هون تىلىدىكى ئىككى تۈركچە سۆز (قىزاق، قىز)، هون دۆلىتى مەزگىلىدىكى هۆكۈمرانلىق قىلىنغان دىكلىگىلارنىڭ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان. تۈرك، موڭغۇل تىللىرىغا ئورتاق بولغان ئالتە سۆز (تەڭرى، تۇغ، تۇمەن، ئوتاغ، تۇپراق، پىشلاق يۇلارنىڭ ئىچىدىكى كېپىنكىسى بەشى تۈرك، موڭغۇل، توڭغۇس تىلىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل تىلغا ئورتاق بولغان سۆزلەر) نىڭ كۆپ قىسمى «تارىخىي خاتىرىلەر. هونلار هەققىدە قىسسە» بىلەن «خەنناما. هونلار هەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلگەن قەدىمكى هون تىلىدىكى سۆزلەر بولۇپ، دىكلىگىلار جەنۇبقا كۆچۈپ موڭغۇل دالاسىغا كەلگەندىن كېيىن، هون تىلىدىن قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنىدى. ئىككىسىنى قوشقاندا، شىراتورى كۇراكچى تىلغا ئالغان قەدىمكى هون

تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تەخمىنەن 50 پىرسەنتىنى تىگىلىدۇ؛ ھالبۇكى، دېگلىكلار قەدىمكى ھون تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ئىشلەتكەن سۆزلەر، ھونلار تۈرك تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ئىشلەتكەن سۆزلەرگە قارىغاندا خېلىلا كۆپ ئىدى. ئالىدىنقىسى دېگلىكلار بىلەن ھونلارنىڭ تىل جەھەتتىكى قوشۇلۇش ھادىسىسىنىڭ گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۇرگەنىدى؛ كېيىنكىسى، ھونلارنىڭ ئىقتىسادىدىكى دېگلىكلارغا قارىغاندا تېخىمۇ قىلغانلىقىنى، تىلىدىمۇ دېگلىكلارنىڭكىدىن باي ئىكەنلىكىنى، شۇ سەۋەبلىك دېگلىكلار جەنۇبقا كۆچۈپ مۇڭغۇل دالاسىغا كېلىگەندىن كېيىن، ھون تىلىدىن نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز تىلىدىكى كەم سۆزلەرنى تولۇقلاشقا مەجبۇر بولغانلىقىدىن دېرەك بېرەگەنىدى⑫.

دېگلىكلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى قوشۇلۇشى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردىن بەزىبىر ئىزلارنى ئىزدەپ تېپىشقا بولىدۇ. مىلادى ۷ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، كۇسەنتىنىڭ شىمالىدىكى ئاسىيولارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنى (ھازىرقى ئىلى ۋىلايىتى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى. بۇ ۋاقىتتا ئاسىيولار ئاللىقاچان غەربىي جەنۇبقا كۆچۈپ پامىر تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا كەتكەنىدى) دا ياپىنان دۆلىتى بار ئىدى. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇلار شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ قەبىلىسىدىن ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھارۋا - ئاتلىقلار مىنانغۇنى دۇشمەن ئۇلارنى سۈرۈپ چىقارغاندا، شىمالىي تەڭرىقۇت ئالتۇن تاغدىن ئۆتۈپ غەربتىكى كانگىيىگە كەتتى، ئاجىز - ئورۇق ماڭالمايدىغانلىرى كۇشەننىڭ شىمالىدا قالدى. زېمىنى تەخمىنەن مىڭ چاقىرىم، ئاھالىسى 200 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى» («ۋېينامە. غەربىي يۇرت ھەققىدە قىسسە»). لېكىن شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ غەربتىكى كانگىيىگە كەتكەن ۋاقىتىدىن

ياپونيا دۆلتىنىڭ دائۇرىگىچە 300 يىل ئۆتكەنلىكىنى «ئۇلارنىڭ ئۆزۈپ - ئادەتنى بىلەن تىلى قانچىلارنىڭكىنى بىلەن ئوخشىشىپ قالغان»، بۇ ھال مىلادى V ئەسىرگە كەلگەندە، «غەربىي دىڭلىڭلار» نىڭ بىر تارمىقىنىڭ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقىنىغا ئىنتايىن ئۇزاق بولغانلىقىنى، ھەمدە شۇ يەردە ئۆزۈپ قالغان ھونلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشتىن ئۆزئارا قوشۇلۇشقا تەرەققىي قىلىپ، خۇددى موڭغۇل دالاسىدا يۈز بەرگەن دىڭلىڭلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ قوشۇلۇشىغا ئىنتايىن ئوخشاپ كېتىدىغان ئەھۋالنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ھون دۆلتى يىمىرىلىشىنىڭ ئالدى - كەينىدىن باشلاپ، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى «دىڭلىڭلار»، يەنىي «مەيلى «شىمالىي دىڭلىڭلار» ياكى «غەربىي دىڭلىڭلار» (ئەمەلىيەتتە بىر مىللەت) بولسۇن، ھەممىسى ئوخشاش ۋاقىتتا ياكى ئۇنىڭدىن سەل - پەل رېكىين جەنۇبقا كۆچۈپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئىشغال قىلغان ھەمدە شۇ جايدا قېيىقالغان ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ھونلار جەمئىيىتى تەرەققىياتى جەھەتتىن دىڭلىڭلارغا قارىغاندا، تىپتوغرا بىر دەۋر ئالدىدا تۇراتتى، دىڭلىڭلارغا قارىغاندا، ئىلغار چاغچىلىق، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى تېخىنىكىسىغا ئىگە ئىدى. دىڭلىڭلارنىڭ ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن بولغان قوشۇلۇشى، دىڭلىڭلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشى كۆچلۈرنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇيغۇرلاشتۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەنلىكى ئۈنىڭ ئىنكارلىق قارا كۈچلەرنىڭ گۇمان قىلىش ھاجىتىسىز «شىمالىي سۇلالىلەر

تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ «تەرجىمھالى» دا قوغۇرسۇ ئالتۇنى (قاڭقىللارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىدىن) «ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر، ھەربىي يۈرۈشتە ھونلارنىڭ ئادەتتى بويىچە ماڭاتتى، چاڭ- توزانىنى كۆرۈپلا، ئاتلىقلارنىڭ قانچە ئاتلىق ئىكەنلىكىنى، يەردىكى تۈشقا قارا‌پلا قوشۇننىڭ يىراقتا ياكى يېقىنلىكىنى بىلۈالالايتتى» دېيىلگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمھالى» دىمۇ «ھەربىي يۈرۈشتە ھونلارنىڭ رەسمىي ئادەتتى بويىچە، ياخشىلىق بىلەن ياماناتلىقنى ئايرىماي قويمايتتى» دېيىلگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى، دىڭلىڭلارنىڭ ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن بولغان قوشۇلۇشىنىڭ، دىڭلىڭلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمۈشىغا ئىلغارلىق ۋە ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلگەنلىكىنى مەلۇم تەرەپلەردىن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

2. سىيانپى قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشى، دىڭلىڭلار بىلەن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى

سىيانپى قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشىنىڭ بايان قىلىشتىن ئاۋۋال، ئالدى بىلەن سىيانپى مىللىتىنىڭ ئەسلىدىكى جايلاشقان ئورۇنلىرى ئۈستىدە توختىلىپ باقايلى.

سىيانپى مىللىتى شەرقىي غۇزلارنىڭ بىر تارمىقى. شەرقىي غۇزلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى ئوغانلار دەپ ئاتىلىدۇ. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شەرقىي غۇزلار ھون دۆلىتىنىڭ شەرقىگە يەنى موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا تارقالغانىدى. ئوغانلار جەنۇبقا، مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىكى شارمۇرۇن دەريا‌سىنىڭ جەنۇبىدىكى

جايلارغا تارقالغاندى. سيانپلار بولسا ئۇلارنىڭ شىمالىدا بولۇپ، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان ئېگىز تاغلارنىڭ جەنۇبىدا دەريالىرنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىغىچە بولغان جايلارغا تارقالغاندى.

يازما مۇنداق تەرجىمە تىلەرگە ئاساسلانغاندا، سيانپلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى رايونلار بىلەن بولغان ئۇچرىشىشى، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى باشلانغاندى. بۇنىڭدىن ئاۋۋال ئۇلار «يەنىلا يېراق لياۋدۇڭنىڭ سرتىدا تۇرغاچقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقىلەشمىگەنىدى» («كېيىنكى خەننامە. ئوغان، سيانپلار ھەققىدە قىسمە»). لېكىن يېقىنقى يىللاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىيالىلارغا ئاساسلانغاندا، سيانپى مىللىتى قەدىمىي بىر مىللەت ئىدى. يازما مۇجمەلتەرده خاتىرىلەنگەن مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيالىلاردىن قارىغاندا، دەسلەپكى مەزگىلدىكى سيانپى مىللىتى ئاز دېگەندە ئىككى قەبىلە گۇرۇھىغا ئايرىلغان: بىرى، توغبات ـ سيانپى قەبىلىلىرى گۇرۇھى بولۇپ، 36 بەگلىك (قەبىلە) ۋە 99 چوڭ جەمەت (ئۇرۇق) تىن تەشكىل تاپقان؛ يەنە بىرى، «شەرقىي قىسىم سيانپى» قەبىلىلىرى گۇرۇھى بولۇپ، مورۇك، دۇنشى، يۈيۈپىن ئۇرۇقى قاتارلىق قەبىلەردىن تەشكىل تاپقان. «كېيىنكى خەننامە. ئوغان، سيانپىلار ھەققىدە قىسمە» دە «سيانپىلار توغباتلارنىڭ سر تارىمقەدىرى، ئىلگىرى سيانپى تېغىغا يېقىن ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن شۇ نام بىلەن ئاتالغان» دېيىلگەن. «ۋېينامە. پادىشاھلار ھەققىدە، خاتىرە» مۇقەددىمە» دە: «سيانپى ئىلىدە سيانپى نامىلىق چوڭ تاغ بولغاچقا، شۇ نام بىلەن ئاتالغان» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، سيانپى مىللىتىنىڭ نامى ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرىدىكى سيانپى تېغى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتەك قىلىپ

توغبات سيانپلىرىنىڭ دەسلەپكى جايلاشقان ئورنى «ۋېينامە» قائىدە ـ يوسۇنلار تەزكىرىسى»، «ۋۇلوخولار ھەققىدە قىسسە»، «پادىشاھلار ھەققىدە خاتىرە»، «مۇقەددەسنامە» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ۋۇلوخو ئېلىنىڭ غەربىي شىمالىدا دېيىلگەن، ئۇ جايدا ھەيۋەتلىك سىيانپىي تېغىنى بىلەن توغبات سيانپىلىرىنىڭ ئەجدادلىرى بۇتخانىسى بولغان «تاش ئۆيى» بار ئىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋۇلوخو ئېلىنى ھازىرقى خېيلۇڭجياڭ ئۇلكىسىدىكى ھىنجياڭ دەرياسى ۋادىسىدا ئىدى. توغبات سيانپىلىرىنىڭ ئەجدادلىرى بۇتخانىسى بولغان «تاش ئۆيى»، ۋۇلوخو ئېلىنىڭ غەربىي، شىمالىدا بولغاچقا، ئۇلارنىڭ دەسلەپكى جاشلاشقان ئورنى ھازىرقى چوڭ ھىنگان تېغىنىڭ شىمالىي تىزمىسىنىڭ ئىچىدە بولسا كېرەك. 1980 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ خۇلۇمبۇر ئايمىقىنىڭ ئېلىنچۇن ئاپتونوم خوشۇنىدىكى ئالدىغا بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 10 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى گاشىيەندوڭ دېگەن غارنىڭ تاش تېمىدىن ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەي ۋۇدى پادىشاھى توغبات شو يۇنىڭ (تەيپىڭ جېنجۇن 4 ـ يىلى (مىلادى 443 ـ يىلى)، بۇ غارغا ھۆرمەتپەي بەگ لى مىنى ئەجدادلىرىغا نەزىر ـ چىراغ قىلىشقانلىقى ئۈچۈن تەكلىدە ئۇيدۇرغان تىلاۋەت سۆزى تېپىلدى. تىلاۋەت سۆزىدە: «خانىدانىمىزنىڭ تەڭرى ئىلاھى پادىشاھلىقىمىزنىڭ باشلىنىشى، ئۇ خان جەمەتىمىز بىلەن زېمىنىمىزغا تامان ـ ئېسىلىك ئاتا قىلىدۇ. بەختىياب ئەسىرلەردىن كېيىن ئاندىن جەنۇبقا كۆچتۇق»[13] دېيىلگەن. بۇنىڭدىن بۇ غارنىڭ يەنىمۇ يازما ھۆججەت تىلەردە خاتىرىلەنگەن توغبات سيانپىلىرىنىڭ ئەجدادى بۇتخانىسى بولغان «تاش ئۆيى» ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. «پادىشاھلار ھەققىدە خاتىرە»، «مۇقەددەسنامە» دە دېيىلگەن ھەيۋەتلىك سيانپي تېغى گاشىيەندوڭ غارىنىڭ يېنىدىكى چوڭ

باغنى كۆزستىدۇ. ئۇ توغبات سىيانپىلىرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئۇلادمۇئەۋلاد ياشاپ كەلگەن جايىنى «بەھەيسابسىز ئىسرارلەردىن كېيىن» بولۇپ، بۇ زېمىننىڭ بۇ ھەقىقىي ئىگىسىنىڭ كامىل قىلدى. كاشىيەندوك غاربىدىكى تاشقا ئويۇلغان تىلاۋەت مۆزىنىڭ تېپىلىشى، توغبات سىيانپىلىرنىڭ جايلاشقان ئورنىنى يازما ھۇججەت جەھەتتىن دەللەپ بەردى.

«شەرقىي قىسىم سىيانپىلار» نىڭ دەسلەپكى جايلاشقان ئورنىنى، ئۇلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇچرىشىشىنىڭ توغبات سىيانپىلىرىغا قارىغاندا، خېلى بالدۇر ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، لياۋدۇڭدىكى ئوغانلارنىڭ زېمىنلىرىنىڭ شىمالى بىلەن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئايرىم جايلاردا بولۇشى كېرەك. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۆلىما جاڭ مۇ يازغان «موڭغۇللارنىڭ چاڭچىلىق رايونلىرى ھەققىدە خاتىرە» دە، «شەرقىي موڭغۇللارنىڭ كېرچىن قەبىلىسىنىڭ ئوڭ قانات ئوتتۇرا خوشۇنىنى تىلغا ئالغاندا، «خوشۇننىڭ غەربىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا سىيانپى تېغى بار، يەرلىكلەر مېڭگە دەپ ئاتايدۇ» دەپ خاتىرىلىگەن. ئۇ بۇ سىيانپى تېغىنى يەنە «شەرقىي قىسىم سىيانپىلار» نىڭ ئاپىرىدە بولغان جايى دەپ قارايدۇ. جاڭ مۇنىڭ ھۆكۈمىدە يازما ھۇججەت ۋە تارىخىئولوگىيە جەھەتتە بۇ ئاستە دەللىلىنىپ بولىدىغان ماتېرىياللار كەم بولسىمۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن قارىغاندا، «شەرقىي قىسىم سىيانپىلار» نىڭ ئەينىدىكى جايلاشقان ئورنىنى مۇشۇ ئەتراپتا دېگەنگە ئىشىنىشكە بولىدۇ.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ھونلار نىڭ باتۇر ئەڭ ئۇقۇتى «شەرقىي ئوۋلارنى بەغلوپ قىلغاندا، «شەرقىي ئوۋلارنىڭ تەركىبىي قىسمىدىكى سىيانپى قەبىلىلىرى ئوغانلارغا، ئوخشاشلا، پۈتۈنلەي ھوق قۇلىغان دۆلىتىنىڭ

ئۇلۇس قوللىرىغا ئايلانغانلىقىدا شەك يوق ئىدى. لېكىن ھەر-
بىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھونلارنىڭ سىيانپىلارغا بولغان
ھۆكۈمرانلىقى يازما مەنبەلەردە پۈتۈنلەي
خاتىرىلەنمىگەنىدى.

سىيانپى مىللىتىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا بولغان كۆچۈشىدە،
شەرقىي قىسىم سىيانپىلار بىلەن تۇغبات سىيانپىلىرىنىڭ
بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. بۇنىڭ تەپسىلاتى ئايرىم - ئايرىم
ھالدا توختىلىدىكىچە.

شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ موڭغۇل دالاسىغا بولغان
كۆچۈشى، مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ھون دۆلتى
جەنۇب، شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەندە يۈز بەرگە-
نىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ گۈاڭۋۇدىنىڭ جەنۇ 21 -
يىلى (مىلادى 45 - يىلى) سىيانپىلار بىلەن ھونلارنىڭ بىر-
لەشمە قوشۇنلىرى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ لياۋدۇڭ
ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭچىلىق قىلغانىدا، خەن
سۇلالىسىنىڭ لياۋدۇڭ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى سەي رۇڭنىڭ
باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، «پۈتۈن
لەي ئۇلتۇرۇلۇپ ياكى ئەسىرگە ئېلىنىپ، زور ۋەھىمە پەيدا
قىلغان» («كېيىنكى خەننامە». ئۇغان، سىيانپىلار ھەققىدە
قىسىمە»). جەنۇ 25 - يىلى (مىلادى 49 - يىلى)
ھونلار بۆلۈنگەندە، جەنۇبىي ھونلار خەن سۇلالىسىگە تەسلىم
بولدى. شەرقىي سىيانپىلارمۇ خەن سۇلالىسىگە «ئەلچى ئەۋەتىپ
ئالاقە باغلىدى»، سىيانپىلارنىڭ ئاقساقىلى بىيەنكې سەي رۇڭ-
نىڭ ھوزۇرىغا بېرىپ، «ئۆزىگە خىزمەت كۆرسىتىش پۇرسىتى
بېرىشنى تەلەپ قىلدى». سەي رۇڭ بىيەن كېغا كۆپلەپ ئىنئام
بېرىدىغانلىقىنى پەش قىلىپ، ئۇنى ئەسكەر چىقىرىپ شىمالىي
ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا كۇشكۇرتتى. بىيەنكېنىڭ باشچىلىق-
دىكى سىيانپى قوشۇنلىرى ھازىرقى شارموڭرون دەرياسىنىڭ

غەربىگە ھۇجۇم قىلىپ، ھونلارنىڭ سول تەرىپىدىكى زېمىنلار-
غا باستۇرۇپ كىردى. شارمۇرۇن دەريا سىنىڭ غەربىدىكى يەنى
ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى شىلىنغۇل ئايمىقىدا، شىمالىي
ھونلارنىڭ سول قول قەبىلىسى ـ ئىچىغسە قەبىلىسىنى⑭ مەغ-
لۇپ قىلىپ، 2000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئوللتۇردى. شۇنىڭدىن
باشلاپ، شەرقىي قىسىم سىيانپىلار موڭغۇل دالاسىغا كىرىپ
ئورۇنلاشتى.

لېكىن بىيەنكېنىڭ سول قول ئىچىغسە قەبىلىسىگە ھۇجۇم
قىلغىنىدىن، خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې تۇنجى يىلى (مىلادى
87 ـ يىلى) سىيانپىلارنىڭ شىمالىي ھونلارنىڭ سول تەرە-
پىگە باستۇرۇپ كىرىپ، «ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنى ئوللتۇرگەن» لېكىگە
قەدەر بولغان 40 يىل ئىچىدە شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ
پائالىيىتىنى ئىزچىل تۇردە ھونلارنىڭ سول تەرىپىدىكى زېمىن-
لارنىڭ شەرقىي جەنۇبى يەنى موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي
جەنۇبى قىسمى بىلەن چەكلەنگەنىدى. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ
شىمالىي ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشى، پۈتۈنلەي بايلىق
بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش بىلەن قىزغىنچىلىق قىلىپ، «لياۋدۇڭغا
بېرىپ ئىنئام ئېلىش» (دكېيىنكى خەننامە. ئۇغان، سىيانپىلار
ھەققىدە قىسسە») خاراكتېرىگىلا مەنسۇپ بولغاچقا، ھەرگىزمۇ
موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئىشغال قىلىش ۋە كۆچۈپ
بېرىشنى مەقسەت قىلمايتتى. ھەتتا خەن خېدىنىڭ يوڭىيۈەن
تۇنجى يىلىدىن 3 ـ يىلىغىچە ھونلار ئۇزۇل ـ كېسىل يىمىنە
رىلىپ، قەبىلىلىرى غەربىكە كۆچكەنىدىن كېيىن، شەرقىي قىسىم
سىيانپىلار دەرھال موڭغۇل دالاسىنى ئىشغال قىلمىدى، ئۇلار-
نىڭ كۆپ قىسىم ئورۇق ـ قەبىلىلىرى يەنىلا لياۋدۇڭ
قورۇلىنىڭ شەرقى بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا
جايلاشقان بولغاچقا، شۇ سەۋەبلىك موڭغۇل دالاسىدا تۇرۇپ
قالغان ھونلارنىڭ 100 مىڭ تېۇتۇنىدىن ئارتۇق ئادەمنى

دىكتاتورلۇقنىڭ مۇجۇمىدىن ساقلىنىش مۇچۇن ليياۋدۇڭغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلارغا تەسلىم بولدى. يۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى: ئېسىلىدە غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى دەۋرىدىلا، خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ھونلارنىڭ سول قانىتىنى مەغلۇپ قىلىپ، كۆچمەن ئاجىزلاشتۇرۇش ئۇچۇن، يۇەنشۇ 4 - يىلى (ميلادىدىن ئىلگىرىكى 119 - يىلى) ئوغانلارنى شياڭنۇ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇەيلەي ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى)، يۇيياڭ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ مىيۇن ناھىيىسى)، يوبېيىڭ (خېبېيىنىڭ پىڭچۇەن ناھىيىسى)، ليياۋدۇڭ (ھازىرقى ليياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ ليياۋياڭ ناھىيىسى)، ليياۋشى (ھازىرقى ليياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ چاۋياڭ ناھىيىسى) دىن ئىبارەت بەش ۋىلايەت ۋە قوزۇلنىڭ سىرتىغا «ھونلارنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىش» كە ئورۇنلاشتۇردى. جەنۇبىي 22 - يىلى (ميلادى 46 - يىلى) ھونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك يەنە ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەندە، «ئوغانلار ھونلارنىڭ ئاجىزلاشقان پۇرسەتتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. ھونلار شىمالىغا قاراپ بىر قانچە مىڭ چاقىرىم يىراقلاپ كەتتى. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بوش قالدى» (ۋكىپېدىيىنىڭ خەنناممە. ئوغان سىياسەتچىلەر ھەققىدە قىسسە»). بۇنىڭ بىلەن ئوغانلار پەيدىنپەي مۇڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىنى كونترول قىلدى. ئاردىدىن - ئۈچ يىل ئىچىدە ئۇلار يەنە جىيەنۇ ئۇنىڭ 25 - يىلى (ميلادى 49 - يىلى) گە كەلگەندە، ليياۋشىدىكى ئوغانلارنىڭ ئاقسۇلتىنى جېك دەن قاتارلىق 922 ئادەم «قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ كۆچمەكچى بولۇپ»، خەن سۇلالىسىگە ئولپان تەقدىم قىلدى. خەن سۇلالىسى ئوغانلارنىڭ ئاقتىسلاقلىرىدىن 81 كىشىگە تارخان، يەنى ئىناچى دېگەن ئوغۇغات زامىنى بەردى. ھەمدە ئۇلارنىڭ قېۋملىرىنى (باشقىلاپ، ليياۋدۇڭ

لياؤشى، يوبيبيلك، يۇييالك، گۇاڭيالك، شيائگۇ، دەي، يەنمن، تەپيۇەن، سۇخاك قاتارلىق 10 ۋىلايەت بىلەن سىنەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كېلىشكە قوشۇلدى. بۇنىڭ بىلەن سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار، شارمۇرۇن دەريا-سىنىڭ جەنۇبى ئادەم سانى كۆپ بولغان ۋە ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغان سيانپى قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپلىندى. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ يېرى كەڭ، مۇنبەت يايلاقلىرى بولۇپلا قالماستىن، يەلكى يەنە يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان خەنزۇلارنىڭ ماددىي مەدەنىيەت رايونىغا يېقىن بول-غاچقا، خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىدىن ئىلغار مېتال بۇيۇملىرى بىلەن تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى كىرگۈزۈشكە پايدىلىق ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدىكى ۋىلايەت-لەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقىمۇ پۇرسەت يارىتىلغا-نىدى. شەرقىي خەن ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ مەزگىلدە يولغا قويغان كۆپلەپ ئىشئام بىرىپ ھونىلارنىڭ كاللىسىنى سېتىۋېلىش سىياسىتىمۇ، بايلىققا ھەۋەس قىلدىغان شەرقىي قىسىم سيانپى-لارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن سەركەردىلىرىنى جەلپ قىلغاچقا، سيانپىلار شىمالدىكى بۇلاڭچىلارغا ئۇزۇلدۇرمەي زەربە بەردى ھەمدە «ئۇلارنىڭ كاللىسىنى كېسۈۋېلىپ» لياۋدۇڭغا ئەۋەتىپ بېرىپ «ئىنئام ئالدى»، شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى ھەر يىلى مۇشۇنىڭ ئۈچۈنلا 27 مىليون يارماق سەرپ قىلاتتى. («كېيىنكى خەننامە. ئۇغان، سيانپىلار ھەققىندە قىسسە»)، شەرقىي قىسىم سيانپىلار چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايوندا مانا مۇشۇنداق پايدىلىق ئورۇنغا ئىگە بولغاچقا، ئۇلارنىڭ چۆللۈك-نىڭ شىمالىدىكى رايونى (ھونلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، كۆچلۈك دىڭلىڭ قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان) غا قارىتامۇ ئانچە چوڭ قىزىقىشى يوق ئىدى، ئەلۋەتتە،

مىلادىي II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، سيانپى قەبىلىسىدىن

بولغان، تانشىخۇاي «ئاقساقال» لىقتا سايلاندى، سىياپىلارنىڭ باشقا قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ «ھەممىسى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىپ»، سىيانپى قەبىلىسىنى (شەرقىي قىسىم سىيانپىلار بىلەن توغبات سىيانپىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ زور ھەربىي ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلدى. تانشىخۇاي ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ يانگاۋ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 300 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئوردا قۇرۇپ، «جەنۇبتا چېگرا رايونلارنى بۇلاپ، شىمالدا دىڭلىڭلارغا تاقابىل تۇرۇپ، شەرقتە فۇيۈكلەرنى بويسۇندۇرۇپ، غەربتە ئاسىيولارغا زەربە بېرىپ، ھونلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى ئىگىلىدى، دائىرىسى شەرقتىن غەربكە 14 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق (ۋاڭ شېن يازغان «ۋېينامە» دە: «شەرقتىن غەربكە 12 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇقراق» دېيىلگەن)، جەنۇبتىن شىمالغا 7000 چاقىرىم-دىن ئارتۇقراق كېلىدىكەن، بۇ دائىرىدىكى تاغ ـ دالا، دەريا، كۆل، سازلىقلارنى ئىگىلەۋالدى»، شۇنىڭ بىلەن بىرگە «ئۇ يەنە ئۆز زېمىنىنى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈپ»، يوبېيىنىڭ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ پىكچۇەن ناھىيىسى) نىڭ شەرقىدىكى 20 دىن ئارتۇق قەلئەنى شەرقىي قىسىم؛ يوبېيىنىڭ غەربتە شىياڭگو (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇەيـلەي ناھىيىسى) غىچە بولغان 10 دىن ئارتۇق قەلئەنى ئوتتۇرا قىسىم؛ شياڭگودىن غەربتە دۇنخۇاڭ، ئاسىيولارغىچە بولغان ئاربىلىقتىكى 20 دىن ئارتۇق قەلئەنى غەربىي قىسىم قىلدى. ئۈچ قىسىمنىڭ «ھەرقايسىسىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەنگەن ئاقساقاللارنىڭ ھەممىسى تانشىخۇايندىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇندى» (يۇقىرىدىكىلەر ھەققىدە «كېيىنكى خەننامە» ئوغان، سىيانپىلار ھەققىدە، قىسقە» گە قارالسۇن). بۇنىڭدىن ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇەيلەي ناھىيىسىدىن تاكى شىمالى ۋە شەرقىنچە يەنى موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي جە-

لۇبىي قسمىنىڭ تانشىخۋاينىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي قسمىدە كى ئاقساقاللىرى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنغانلىقىنى، خوتەيلەي ناھىيىسىدىن تاكى شىمال ۋە غەربكىچە يەنى ھازىرقى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قسمى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قسمىنىڭ غەربىي قسمىدىكى ئاق ساقاللار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. ۋاڭ شېن تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، «ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، شەرقىي قسمىنىڭ ئاقساقاللىرى مى جا، چۆچى، سۇلى، كۇي توئىدى؛ ئوتتۇرا قسمىنىڭ ئاقساقاللىرى كې زۇي، چۆجۇ، مورۇڭ قاتارلىقلار ئىدى؛ غەربىي قسمىنىڭ ئاق ساقاللىرى جى جيەن، لو لو، رى لۇ، تۇي يەن، يان لى قاتارلىقلار بولۇپ، «ھەممىسى ئۇيغۇر تازلار ئىدى». شەرقىي قسمىنىڭ ئاقساقاللىرى ئىچىدىكى كۇي تو، ياۋ ۋېيۋەن يازغان «شىمالىي سۇلالىلەردىكى «غۇزلار» فامىلىسى توغرىسىدا تەھلىل» غا ئاساسلانغاندا، شەرقىي قسىم سىيانپىلارنىڭ يۇيۇەن ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى يۇۋەن سوگۇي بولۇپ، «جۇنامە» يۇۋەن موگۇينىڭ تەرجىمھالى» دا ئۇ: «ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە شەرقىي قسىم سىيانپىلارنىڭ ئاقساقىلى بولغان» دېيىلگەن، بۇ يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ۋاڭ شېننىڭ «ۋېينامە» دە دېگەن لىرى بىلەن ماس كېلىدۇ. ئوتتۇرا قسىم ئاقساقاللىرىنىڭ ئىچىدىكى مورۇڭ، خۇ سەنشېڭنىڭ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» گە بەرگەن ئىزاھىدا، شەرقىي قسىم سىيانپىلارنىڭ مورۇڭ ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى دەپ كۆرسىتىلگەنىدى. غەربىي قسىم ئاقساقاللىرىنىڭ ئىچىدىكى تۇي يەننى، خۇ سەنشىڭ ئىزاھلىغان «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» بىلەن ماچاڭشۇ يازغان «ئوغان ۋە سىيانپىلار» دا توغبات سىيانپىلىرى نىڭ قەبىلە ئاقساقىلى بولۇشى ⑮ كېرەك (يۇ ۋاقىتتا توغبات سى

يانپىلىرى ئاللىقاچان مۇڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كىرگەن، تەپسىلاتى تۆۋەندە) دەپ كۆرسىتىلگەن، يۇنىكىدىن تانىشخۇاي مۇڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنىڭ ئاساسەن يەنىلا مۇڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى (يەنى ھونلارنىڭ ئۇل تەرىپىدىكى زېمىنلار) ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ مۇڭغۇل دالاسىغا بولغان كۆچۈشۈشىنىڭ ئومۇمەن مۇشۇ جايلار بىلەن چەكلەنگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ جايلارغا ھون دۆلىتى يىمىرىلىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئاساسەن، خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان ھونلارنىڭ قالدۇق قىسىملىرى بىلەن ئۆزلۈكىدىن تەسلىم بولغىلى قېچىپ كەلگەن ھونلار تارقالغان بولۇپ، دىڭلىڭلار، پۈتۈنلەي دېگۈدەك تارقالمىغانىدى. شۇڭا تانشخۇاينىڭ ئۇلارغا باشچىلىق قىلىپ، «شىمالدا دىڭلىڭلارغا تاقابىل تۇرغان» لىقىدىن يەنى چۆلۈكنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىڭلارغا زەربە بەرگەنلىكىدىن تاشقىرى، ئۇلار دىڭلىڭلار بىلەن تېخىمۇ كۆپ ئۇچراشمىغانىدى. شۇ سەۋەبتىن بىز شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ پائالىيىتى ھاتىرىلەنگەن كۆپلىگەن ماتېرىياللاردىن، ئاساسەن دېگۈدەك ئۇلارنىڭ دىڭلىڭلار بىلەن بولغان ھەرقانداق پاكىت ۋە ئىزلارنى ئۇچرىتالمايمىز ⑯. ئەكسىچە، تارىخىي كىتابلاردا ئۇلارنىڭ ھونلار بىلەن بولغان قوشۇلۇشىغا ئائىت ئۇرغۇنلىغان ماتېرىياللار ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ ئىچىدىكى يۈيۈەن ئۇرۇقى، تارىخ كىتابلىرىدا ئۇلار ھونلارنىڭ «جەنۇبىي تەرىپىدىكى شىمالىم تۇغقىنى» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ھون يۈۋەن موگۇينىڭ تەرجىمھالى») دەپ كۆرسىتىلگەن؛ «ۋېينامە. توبا لیۇخۇنىڭ تەرجىمھالى» دا: توغبات لیۇخۇ «جەنۇبىي تەرىپىدىكى پۈشتى»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئانسى غۇز (ھون)، ئانسى سىيانپىلار-

كۈن بولغانلارنى توغبات دەپ ئاتىغاچقا، شۇ نام بىلەن ئاتالغان، دېيىلگەن، ۋەھاكازالار.

تۆۋەندە توغبات سىيانپىلىرىنىڭ موڭغول دالاسىغا كۆچكەنلىك مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىمىز. يۇقىرىدا بىز توغبات سىيانپىلىرىنىڭ دەسلەپتە چوڭ ھىنگان تېغىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئېچىدىكى ئېلىنچۇن ئاپتونوم خوشۇنى ئەتراپىدا جايلاشقانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدۇق. «ۋېينامە. مۇقەددىمە» گە ئاساسلانغاندا، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ بۈيرۇكتۇار بوۋىسى خۇاڭدىنىڭ كىچىك ئوغلى چاڭيى ئىدى. بۇ ئەلۋەتتە بىر قوشۇمچە قاراش. شۇنىڭدىن چېگدى ماۋغىچە 67 ئەۋلاد ئۆتكەن، ماۋ «ئەقىللىق ھەم ئۈرۈشتا تەدبىرلىك بولۇپ، مىڭنىڭ ئىچىدە - يېتىكلىكىگە قاراپ ھۆكۈم چىقىراتتى، 36 بەگلىك، 99 چوڭ جەمەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغان، پۈتۈن شىمالىي زېمىنىغا سالغان، بىرەرسىمۇ قالمايلا ئىتائەت قىلغان». بۇنىڭدا ئەلۋەتتە بەزى ئاشۇرۇۋېتىلگەن سۆزلەر بار ئىدى؛ لېكىن «36 بەگلىك، 99 چوڭ جەمەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغان» دېگىنى، ۋەقەنامە. ۋېنىدى ھەققىدە خاتىرىنىڭ داۋامى» دا: «كۆرسەتكەن خىزمىتى يۇقىرى بولغان سانغۇنلار-دىن 36 بەگلىك، كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۆۋەنرەك بولغانلىرىدىن 99 جەمەت ۋۇجۇدقا كەلگەن» دەپ دەللىلەنگەچكە، راستتىنلا مۇشۇنداق ئىش بولغان بولۇشى مۇمكىن. دەرۋەقە، توغبات سىيانپىلىرى ئاخىرقى قېتىم ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى جايلاشقان ئورنىدىن ئايرىلىشىدىن ئاۋۋال، ئاللىقاچان 36 قەبىلە (بەگلىك) بىلەن 99 ئۇرۇق (چوڭ جەمەت) قا ئىگە كۈچلۈك قەبىلىلەر مۇنتىپاقى بولۇپ قالغانىدى.

توغبات ماۋنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن شۇەندى تۇيۇيەن (بىرىنچى تۇيۇيەن) گىچە 7 ئەۋلاد ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ جەمەتىدىكىلەرگە باشچىلىق قىلىپ، «جەئۇبتىكى داتۇرسىنى

1000 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىدىغان چوڭ سازلىقنى كۆز چۆپ باردى، ئۇ جاي كېرەكسىز چوڭ سازلىق ئىدى. شۇڭا تېخىمۇ جەنۇبقا كۆچمەكچى بولغاندا، ئىشقا ئاشماي تۇرۇپلا ئۆلدى» («ۋېنىامە. مۇقەددىمە»). شۇەندىنىڭ كۆچكەن سازلىقى، جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن قارىغاندا، ئورنى سىيانپىلارنىڭ گاشىيەندۇڭ غاربىدىكى تاش ئۆڭىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىدىكى ھازىرقى خۇلۇمبىر كۆلى بولسا كېرەك؛ كۆلنىڭ شەرقىي كەڭ كەتكەن سازلىق بولۇپ، «ئۇ جاي كېرەكسىز چوڭ سازلىق ئىدى» دېگەنگە ئويغۇن كېلىدۇ. بۇ توغبات سىيانپىلىرىنىڭ موڭغۇلىيە دالاسىغا كىرىشىنىڭ باشلىنىشىدۇر.

شۇەندى تۇي يەنىنىڭ خۇلۇمبىر يايلىقىغا كىرگەن ۋاقتى، تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. «ۋېنىامە. مۇقەددىمە» گە ئاساسلانغاندا، شۇەندى تۇي يەنىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن، پادىشاھ شېنيۇەن توغبات لى ۋېيگىچە تۇققۇز ئەۋلاد ئۆتكەن؛ ھالبۇكى، لى ۋېينىڭ تەختتە ئولتۇرغان تۇنچى يىلى «گېگىزى يىلى ئىدى». لېكىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن چىن داشىن يازغان «22 تارىختىكى غەيرىي ئىشلار» بىلەن ۋاڭ مىڭشىڭ يازغان «17 تارىخ ئۇستىدە مۇتالىئە» دىكى تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ گېگىزى يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ شۇەندى پادىشاھىنىڭ يەنكاك تۇنجى يىلى يەنى مىلادى 220 - يىلى ئىدى. تۇققۇز ئەۋلادنىڭ ھەر بىرىنى 30 يىل دەپ ھېسابلىغاندا، شۇەندى تۇي يەنىنىڭ خۇلۇمبىرغا كۆچكەن ۋاقتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىنىڭ ئالدى - كەينىدە، يەنى ھون خانلىرى تەڭرىقۇتلۇقنى تالاشقان ۋە بىرىنچى قېتىم جەنۇب، شىمال دەپ ئىككى قىسمىغا بۆلۈنگەن ۋاقىتقا توغرا كەلگەن كېرەك. توغبات سىيانپىلىرى ھون دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا

قالايمقانچىلىق يۈز بېرىپ، شەرقىي غۇزلارنىڭ قەبىلىلىرىنى كونترول قىلىشقا ئامالسىز قالغاندا، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، جەنۇبقا كۆچۈپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپى ئەلۋەك بولغان خۇلۇن بىر چوڭ يايلىقنىڭ بارغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ شۇبھىسىزكى، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ كېيىنكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىلەن جەمئىيىتىنىڭ ئالغا بېسىشىغا قارىتا ئىنتايىن زور رول ئويناندى. كۆچۈش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقتىن، شۇنداق جەمەتلىكلەر تەرىپىدىن «تۇي يەن» (سىيانپى تىلىدا ئاتاش، بېغىشلاش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) لىككە سايلاندى.

توغبات سىيانپىلىرىنىڭ خۇلۇمبىر يايلىقىدا قانچە ئۇزۇن ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق مەلۇمات يوق، لېكىن توغبات سىيانپىلىرى شۇنداق تۇي يەننىڭ كېيىنكى Ⅶ ئەۋلادى شەيەندى تۇي يەن (ئىسمى لەك، تارىختا ئىككىنچى تۇي يەن دەپ ئاتىلىدۇ) گىچە بولغان مەزگىلدە، ئاللىقاچان موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارغا ماكانلىشىپ بولغانىدى. بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكىدەك ئىككى جەھەتتىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ: بىرىنچى، شەيەندى تۇي يەن بىلەن شۇنداق تۇي يەننىڭ تارىلىشىدا Ⅵ ئەۋلاد ئوتتۇرىسىدا، ھەربىر ئەۋلادىنى يەنىلا 30 يىل دەپ ھېسابلىغاندا، شەيەندى تۇي يەننىڭ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى تەخمىنەن مىلادى Ⅱ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن بولۇپ، سىيانپىلارنىڭ ئاساسلىق تانشىخۇايىنىڭ موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگىنى (مىلادى 160 — 180 - يىللار ئەتراپىدا) بىلەن دەل بىر ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. يۇقىرىدانە قىل كەلتۈرۈلگەن ۋاقىت شېننىڭ «ۋېينامە» سىدىكى، تانشىخۇايىنىڭ قەبىلىلەر ھەربىي ئىتتىپاقىنىڭ غەربىي قىسىم ئاساسلىق قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى تۇي يەن يەتتى شەيەندى تۇي يەنلىك بولسا كېرەك [47]. توغبات سىيانپىلىرى ئانا مۇشۇ شەيەن-

دى تۇي يەنىنك دەۋرىددىلا موڭغۇل دالاسىنىك ئوتتۇرا غەربىي قىسمىلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ يولغانىدى. ئىككىنچى، «ۋېنىامە. مۇقەددىمە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شىيەنى دى تۇي يەنىنك ئاخىرقى يىللىرى، تۇغبات سىيانپىلىرى يەنە جەنۇبقا كۆچمەكچى بولغاندا، «شىيەندى جەنۇبقا كۆچۈش نى بۇيرۇغان، تاغ - جىلغىلار، ئېگىز ۋە چوڭقۇر، يول ئۇزۇن، كۆرمىنىڭ چاپا - مۇشەققەت بىلەن تولغاچقا، بۇ يەردىن ساق چىقىپ كېتىشتىن ھېچقانداق ئۈمىد قالمىغان، دەل شۇ چاغدا شەكلى ئاتقا، ئاۋازى كالىغا ئوخشايدىغان سىرلىق بىر ھايۋان ئۇلارنىڭ ئالدىدا يول باشلاپ ماڭغان، بىرقانچە يىلدىن كېيىن ئاندىن جىلغىدىن چىققان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇلار ھونىلارنىڭ زېمىنىدا ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان». تۇغبات سىيانپىلىرى جەنۇبقا كۆچكەندىن كېيىن دەسلەپتە خەن سۇلالىسىنىڭ ۋۇيۈەن ۋىلايىتىدە يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇيۈەن ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقانىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ۋۇيۈەن ۋىلايىتىدە ھونىلارنىڭ تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭ ئوردىسى جايلاشقان، تۇمەن بالىق شەھىرى بار ئىدى، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىن بۇرۇن ھون قەبىلىلىرى مانا مۇشۇ جايغا تارقالغان، تۇغبات سىيانپىلىرى جەنۇبقا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان «ھونىلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى» مۇشۇنى كۆرسىتىسە كېرەك. بۇنىڭدىن شىمالدىكى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسىم رايونلىرىغا قاراپ ئۆزگەرگەن، «جەنۇبقا كۆچۈپ ھونىلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىدا ئولتۇراقلاشقان» دېگىنىدە، يەنە تۇغبات قەبىلىسىنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىدا ئولتۇراقلىشىشىنى كۆزدە تۇتۇلغان. تۇغبات قەبىلىلىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىنى بىلەن جەنۇبقا كۆچكەندە، دەل خانكاي تېغى بىلەن چۆللۈك ۋەئالتاي تاغلىرىنىڭ تويىقۇنلۇقىغا ئۇچرايتتى، «تاغ بىلەن جىلغا

ھىلار ئېگىز، ۋە چوڭقۇر، يول ئۇزۇن، كۆرمەك جاپا ـ مۇشەققەت بىلەن تولغان، ... بىرقانچە يىلدىن كېيىن ئانىدىن جىلە ھىدىن چىققان، دېگىنى بولسا، ئۇلارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشتە بۇ چوڭ تاغلاردىن ئۆتكەن ۋاقتىدىكى تارتقان كۆرمەك جاپا لىرىغا قارىتىلغان بولسا كېرەك. يۇقىرىدىكى ئىككى نۇقتىنى ئومۇملاشتۇرغاندا، توغبات سىيانپىلىرى شىمالىدىكى ئاخىرقى پىللىرىدىكى جەنۇبقا كۆچۈشتىن ئاۋۋال، ئۇلارنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىدا ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدا ئانچە چوڭ مەسىلە يوق.

شۇ ھىندى تۇيى يەندىن شىمالىدى تۇيى يەنگىچە بولغان جەمئىي VI ئەۋلاد تەخمىنەن 210 يىل ئىچىدە، (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە)، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى خولۇن بۇيرىدىن موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىغا يۆتكەلدى. بۇ توغبات سىيانپىلىرىنىڭ تارىخىدىكى يەنە بىر قېتىملىق مىللەتلەر كۆچۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەپسۇسكى، «ۋېينامە» دە شۇ ھىندىن شىمالىدىكى بولغان خانلارنىڭ نەسەبنامىسىنىڭ رەت تەرتىپىلا كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇ قېتىمقى كۆچۈش توغرىسىدا بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلىنمىغان. «ۋېينامە» مۇقەددىمە» گە ئاساسلانغاندا، شۇ ھىندىن كېيىنكى ۋە شىمالىدىن بۇرۇنقى نەسەبنامىسى مۇنداق:

پادىشاھ جەھكىدى توغبات لى تەختتە، ئۆلگەن.

پادىشاھ ھىندى توغبات سى تەختتە، ئۆلگەن.

پادىشاھ خىدى توغبات سى تەختتە، ئۆلگەن.

پادىشاھ دېگىدى توغبات جى تەختتە، ئۆلگەن.

پادىشاھ شىدى توغبات گەي تەختتە، ئۆلگەن.

پادىشاھ ۋېيدى توغبات كۆمەي تەختتە، ئۆلگەن.

يۇقىرىدىكى پەرىزىمىزگە ئاساسلانغاندا، شۇ‌ندىنىڭ چوڭ هىنگان تېغىنىڭ شىمالىي تىزمىسى ئىچىدىكى تاش ئۆيدىن جەنۇبقا كۆچۈپ چوڭ سازلىققا بارغان ۋاقتى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى هون دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن ۋاقىت بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، شىمالىي هونلارنىڭ قۇتسۇش تەڭرىقۇتى غەربتىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ بارغان، جەنۇبىي هونلارنىڭ قوغشار تەڭرىقۇتى شىمالغا كۆچۈپ موڭغۇل دالاسىغا بارغان، پۈتكۈل موڭغۇل دالاسىنى هون ئاقسۆڭەكلىرى قايتا كونترول قىلغان. شۇنىڭدىن مىلادىدىن كېيىنكى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى هون دۆلىتىنىڭ مۇنەزەرز بولۇشىنىڭ هارپىسىچە بولغان 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، قوغشار تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىقىدىكى هون دۆلىتى، ئومۇمەن ئالغاندا يەنىلا كۆچلۈك ئىدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ ئوردىسى جائىدىنىڭ يۇەنخې 2 - يىلى (مىلادى 85 - يىلى) دىن ئاۋۋالمۇ ئىزچىل تۈردە موڭغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىدىكى قوش سەيدام كۆلىنىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، تېخى يۆتكەلمىگەنىدى. توغبات سىيانپېلىڭ رىنىڭ يۇ مەزگىلدە ئۆزلىرىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىدىن، موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىغا يۆتكەلمەسلىكى ناهايىتى ئېنىق ئىدى؛ ئۇلار موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرى هون دۆلىتى يىمىرىلىپ، مۇنقەرز بولغاندا ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىن كۆچكەن؛ بولىا كېرەك. ئەگەر يۇ قاراش خاتا بولمىسا، ئۇنداقتا بىز توغبات سىيانپېلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشىنى، تۆۋەندىكىدەك پەرەز قىلالايمىز: مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى شۇ‌ندى هونلارنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۆز قوۋمىنى باشلاپ چوڭ هىنگان تېغىنىڭ شىمالىي

ئىزمىسىددىكى سىيانپىي ئېغىدىن جەنۇبقا قاراپ كۆچۈپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى خۇلۇمبىر يايلىقىغا يېتىپ بارغان؛ ئۇلار داۋاملىق جەنۇبقا كۆچمەكچى بولغاندا، شۇەندى «كۆچمەي تۇرۇپلا ئۆلگەن». بۇ ئېھتىمال موڭغۇل دالاسىنىڭ ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش بولغان (ئەتىسالىم جەنۇبىي ھونلارنىڭ قوغشارتەگرىقۇتىنىڭ ئوردىسىنى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈرگەنلىكى ئىشى تۇپەيلىدىن) لېكىنىڭ بېشارىتى بولسا كېرەك. شۇنىڭدىن كېيىن، تۇغبات سىيانپىلىرى خۇلۇمبىردا بەلكىم تۆت ـ بەش ئەۋلاد، تەخمىنەن بىر يېرىم ئەسىر ئەترا- پىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇشى مۇمكىن. پادىشاھ دېگىدى ياكى پادىشاھ شىدىنىڭ دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىدىن كېيىنكى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى) لىرىدە، ھون دۆلتى يىمىرىلىپ، ئارقا- دىنلا مۇنقەرز بولدى. ئەسلىدە نوپۇسى 2 مىليونغا يېقىن بولغان ھونلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنۇبلىنغان ئادەتتىن تاشقىرى كەڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ بىر قىسمى ھونلارنىڭ 100 نەچچە مىڭدىن ئارتۇق قالدۇق قوۋمى بىلەن جەنۇبىي سىبىرە- يىدىن جەنۇبقا كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلار تەرىپىدىن ئىگىلە- ۋېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئىنتايىن كەڭ ئىدى. شۇڭا تۇغبات سىيانپىلىرى پادىشاھ دېگىدى ياكى پادىشاھ شىدىنىڭ باشچىلىقىدا موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كۆچتى. تۇغبات سىيانپىلىرى پادىشاھ شىدى بىلەن پادىشاھ ۋېيدىدىن شىيەندى تۇيەنگىچە بولغان تەخمىنەن 80 يىل ئىچىدە، موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن «سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ»، موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىغا كۆچۈپ بارغانىدى. تانشىخۇاي موڭغۇل دالاسىدا سىيانپى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىنى قۇرغانىدا، شىيەندى بۇ ئىتتىپاقنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ئاقساقىلى بولدى. شىيەندى تۇيەننىڭ ئاخىرقى يىلى تانشىخۇاي ئۆلگەندە، تانشىخۇاينىڭ

قورال كۆچكه ئايمنتپ قۇرۇپ چىققان قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقنىڭ تەڭلا يىمىرىلدى (تانشىخۇاي شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ لىڭدى پادىشاھىنىڭ گۇاڭخې يىللىرىدا، مىلادى 178 — 184 - يىللىرى ئۆلكەن) توغبات سىيانپىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورنىنىڭ ئۇزۇنسىزلىكىدىن ياكى خەن سۇلالىسىنىڭ پارلاق فېئودال ئىستىبدات مەدەنىيىتىنىڭ جەلپ قىلىشى تۈپەيلىدىن ھەم شۇنىڭدەك ئادەم سانى كۆپ بولغان دىڭلىڭلارنىڭ چەتكە قېچىشى سەۋەبىدىن، ئەڭ ئاخىرىدا شىيەندى ئۇغلى پادىشاھ شېكۈۋدى جىنچىنى قوۋملىرىنى باشلاپ، چۆل لوكىنىڭ جەنۇبىدىكى چوغاي تېغىدىكى «ھونلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى»[18] غا كۆچۈپ بېرىشىنى بۇيرۇغان بولۇشى مۇمكىن؛ ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، توغبات سىيانپىلىرى خۇلۇمبۇر يايلاقىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىدىن موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىغا كۆچۈشتە، ئۇچ - تۆت ئەۋلادقا سوزۇلغان 100 يىلغا يېقىن ۋاقىتنى باشتىن كەچۈردى؛ بۇنداق ئۇزۇن ۋاقىت ئىچىدە، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ 36 قەبىلە ۋە 99 ئۇرۇقى، دىڭلىڭلار ۋە ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن موڭغۇل دالاسىدا ئۆزئارا قوشۇنا، ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشتى. شۇنداق قىلىپ، يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان دىڭلىڭلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ مىللەتلەر قوشۇلۇشى بىلەن ئوخشاش ۋاقىتتا ياكى ئۇنىڭدىن ئەل كېيىن، موڭغۇل دالاسىدا يەنە توغبات سىيانپىلىرى بىلەن دىڭلىڭ ۋە ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ مىللەتلەر قوشۇلۇشى بارلىققا كەلدى. توغبات سىيانپىلىرى بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى يەنىلا سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بولغاچقا، تانشىخۇاينىڭ قەبىلىلەرھەربىي چوڭ ئىتتىپاقى قۇرۇلۇشتىن ئاۋۋالقى يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، توغبات سىيانپ

پىلىرى‌بىلەن دېڭىزلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا، قاسادىپىي يۈز بەر-
گەن يايلاق ۋە سۇ تالىشىش قاتارلىق كىچىك كۆلەمدىكى سۈر-
كىلىشلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسىي جەھەتتىن ئىناق ئۆتكەن
بولۇشى مۇمكىن. دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ؛ ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا
توقۇنۇش يۈز بەرگەن تەقدىردىمۇ مەغلۇپ بولغان بىر تەرەپ
(ئۇرۇق، قەبىلە ياكى شەخسلەر) قولغا ئايلاندۇرۇلمىدى،
بەلكى كۆپ جەھەتتىن، بۇخىل تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرغان
ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارغا ئوخشاش، مەغلۇپ بولغان بىر تە-
رەپ، يەنىدە ئۆزلىرى ئىگىلىگەن يايلاقلىرىدىن قوغلاندى
ياكى مەجبۇرىي رەۋىشتە غەلبە قىلغۇچى تەرەپنىڭ ئۇرۇق
قەبىلىلىرىگە قاتناشتى ھەمدە غەلبە قىلغۇچى تەرەپكە ئوخشاش-
ئىمتىيازدىن تەڭ بەھرىمەن بولدى. بۇنداق مىللىي ئۇيۇشما
ۋە مىللىي كەمسىتىلىش بولمىغان. ئىپتىدائىي مىللىي باراۋەر-
لىك، شۇبھىسىزكى توغبات سىيانېپلىرى بىلەن دېڭىزلارنىڭ
يېقىنلىشىش ۋە قوشۇلۇشى جەريانىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى.
دەرۋەقە، توغبات سىيانېپلىرى بىلەن دېڭىزلارنىڭ مىللەتلەر
قوشۇلۇشىنىڭ كونكرېتنى جەريانى بىلەن ھالقىلىرى، دېڭىز-
لار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ قوشۇلۇشىغا ئوخ-
شاشلا، تارىختىن ئۆچكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەقىقەتەن
مۇ توغبات سىيانېپلىرى بىلەن دېڭىزلارنىڭ تارىخىدا بولۇپ
ئۆتكەنلىكىگە مۇناسىرە. تەلەپ قىلغىلى بولمايدىغان پاكىتتۇر.
ھەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى ئاز سانلىق
مىللەتلەر (دېڭىزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ ئىچكى قىسىم
دىكى ئۇرۇق ياكى قەبىلەرنىڭ ئايرىلىشىنى، كۆپىنچە، ئۇلار-
نىڭ ئۇرۇق ياكى قەبىلە ئەزالىرىنىڭ ئىسمىلىرىدىن كۆرۈۋالغىلى
بولىدۇ. مەسىلەن، سىيانېپى مىللىتى توغباتنى، مورۇن،
يۈيۈپىن، دۇمەن قاتارلىق ئۇرۇق، قەبىلىلەرگە بۆلۈنەتتى، ئومۇمەن
ھۇشۇ ئۇرۇق، قەبىلىلەردىن كېلىپ چىققان مەيلى قەبىلە

ئاقسۇ قاللىسىدىكى ياكى ئادەتتىكى ئەزالار بولسۇن، ھەممىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىسمىنىڭ ئالدىغا توغبات، مورۇن، يۈيۈپن ۋە دۆمەن دېگەن خەتلەرنى يېزىپ، كېلىپ چىققان ئۇرۇق. قەبىلىلىرىنىڭ ئوخشاشمايدىغانلىقىنى پىلدۇرگەندى. دېگىلىك مىللىتى ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بولغان قاقسىلارمۇ شۇنداق بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقسۇ قاللىرى بىلەن ئادەتتىكى ئەزالىرىمۇ ئىسمىغا ئۇرۇق قەبىلىلەرنىڭ نامىلىرىنى قوشۇپ يازاتتى. ياۋ ۋېيۈەن ئۆزبېكنىڭ «شىمالىي سۇلالىلەردىكى «غۇزلار» نامىلىسى توغرىسىدا قەھسەل» ناملىق ئەسىرىدە: «غۇزلارنىڭ ئەسلىدىلا نامىلىسى يوق ئىدى، قەبىلىنىڭ نامىنى جەمەت قىلاتتى. ئومۇمەن بىر قەبىلە بىر جەمەت ھېسابلىناتتى، قەدىمكى دەۋردىكى غۇزلارنىڭ جەمەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ نامى ئىدى»⑲ دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ قارىشى، شىمالدىكى قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا ئىنتايىن باب كېلىدۇ. تۆۋەندە بىز جەمەتلىرى تۈرلۈپ قېلىپ ئۇرۇپ، «ۋېينامە» دە. مەنسەپ - نامىلە تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن توغبات سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ جەمەتلىرى بىلەن «ۋېينامە» قاتقىلىلار ھەققىدە قىسمەن ۋە باشقا تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن دېگىلىكلارنىڭ جەمەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ، توغبات سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ جەمەتلىرى ئېچىدە، دېگىلىكلارنىڭكىنى مەنبە قىلغانلىرىدىن زادى قانچىلىكىنىڭ بارلىقىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز. بۇ تارقىلىق توغبات سىيانپىلىرى بىلەن دېگىلىكلارنىڭ موڭغۇل ئالاسىدىكى مىللەتلەر قوشۇلۇش مەسىلىسىنى شەرھلەپ ئۆتەلەيمىز.

مۇرگە مەلۇم، توغبات سىيانپىلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېلىپ خوجايىنلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلار سىنىپى، ئۇرۇقىنىڭ ئون

جەمەتى بىلەن تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتى ۋە ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن باشقا جەمەتتىكىلەردىن تەشكىل تاپقانىدى. ئۇرۇقنىڭ بۇ ئون جەمەتىدىكىلەر يەنە ئون قوۋمدىكىلەر دەپمۇ ئاتىلاتتى؛ ئون قوۋمدىكىلەر «ئۆزئارا توي قىلىشمايتتى، تەيخې يىلىدىن بۇرۇن (ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋۋېندىنىڭ ئىلاھاتىدىن بۇرۇن) دۆلەتتە دەپنە، لەزىر - چىراغ مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلگەندە ئۇنىڭغا ئون قوۋمدىكىلەردىن باشقىلىرى قاتناشمايتتى» («ۋېينامە. مەنسەپ- فامىلە تەزكىرىسى»)، سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئورنى ئەڭ قەدىرلىنەتتى. تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتىدىكىلەر توغبات قەبىلىسىنىڭ دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدا زور خىزمەت كۆرسەتكەن سەككىز ئۇرۇق ياكى بۆلەك ئائىلە دىكىلەر ئىدى. ئۇلار ھەمىشە خان جەمەتى بىلەن قۇدىلىشىپ تۇراتتى، قىزلىرى خانىكا، ئوغۇللىرى كوراگان بولاتتى، «خىزمەت كۆرسەتسە، شاھزادە - بەگلىك مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلاتتى»، سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچىدە، ئۇلارنىڭ ئورنى ئۇرۇقتىكى ئون فامىلىلىكتىنلا كېيىن تۇراتتى. ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن باشقا جەمەتتىكىلەر، «ۋېينامە. مەنسەپ، جەمەت تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، جەمئىي 68 جەمەت بولۇپ، ئەسلىدە ھەننۇاسى باشقا مىللەتتىن بولغان قەبىلىلەر، ياكى ئۇرۇقداش جەمەتتىكىلەر ئىدى، ئۇلار پادىشاھ شېنىۋۇەن، توغبات لى ۋېي (مىلادى 173 — 277 - يىللار) نىڭ ئالدىدا - كەينىدە، ئىلگىرى - ئاخىر- بولۇپ توغبات قەبىلىسىگە كىرىپ ۋە قوشۇلۇپ، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى توغبات سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلغان، ئۇلارنىڭ ئورنى، يەنە تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتىدىكىلەردىنلا كېيىن تۇراتتى.

لېكىن بىر توغبات سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ يۇقىرى قاتلاملىرىنى تەشكىل قىلغان ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتىدىكىسىدە، تۆھپىندار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتىدىكىسىدە، ۋە ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن باشقا جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئارىسىدىن، دىئېلىكتلارنىڭ توغبات سىيانپىلىرىغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىگە ئائىت كۆپلىگەن پاكىتلارنى تېپىپ چىقالايمىز. ئاۋۋال ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتى ئىچىدىكى دىئېلىكتلارنىڭ جەمەتلىرى ئۇستىدە توختىلىپ باقايلى. ۋۇبىنامە. مەنبەپ - فامىلە تەزكىرىسى» دەپ مۇنداق دېيىلگەن: ئەينىسى ۋاقىتتا، پادىشاھ ئەندى (ئىلاۋە: ۋۇبىنامە، ئۇقەددىمە» دە ئەدىنىڭ نامى يوق: چىڭدى دەپ خاتا ئېلىنغان) دۆلەتنى ئىدارە قىلىۋاتقان مەزگىلدە، پادىشاھ زايىسى قەبىلىلەردە ۋو جەمەت بار ئىدى. شەندىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، دۆلەتنىڭ ئاھالىسىنى يەتتە قىسمغا ئايرىپ، بۇ يەتتە قىسمغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۇنىڭ ئاكا - ئىنىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇلارنى جەمەت بويىچە ئايرىدى، ... شەندى ئاكىسىنىڭ جەمەتىنى خاكەناس دەپ، كېيىنكى غوز جەمەتى (فامىلىنى ئۆزگەرتىش 88 شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋۋېندى پايتەختىنى لويادىغا كۆچۈرگەندىن كېيىن بولغان) گە ئۆزگەرتتى؛ ئىككىنچى ئاكىسىنىڭ جەمەتىنى پۇ دەپ، كېيىن چۇ جەمەتىگە ئۆزگەرتتى؛ ئۈچىنچى ئاكىسىنىڭ جەمەتىنى توغبات (ئەسلى ئاتىلىشى خاتا جەمەتى دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان بولۇشى كېرەك)⑳ دەپ، كېيىن چاكسۇن جەمەتىگە ئۆزگەرتتى؛ ئىنىسىنىڭ جەمەتىنى داشى دەپ، كېيىن شى جەمەتىگە ئۆزگەرتتى، ئىككىنچى ئىنىسىنىڭ جەمەتىنى يىلو دەپ، كېيىن يې جەمەتىگە ئۆزگەرتتى؛ ئۈچىنچى ئىنىسىنىڭ جەمەتىنى چېۋدۇن دەپ، كېيىن چېۋ جەمەتىگە ئۆزگەرتتى؛ تۆتىنچى ئىنىسىنىڭ جەمەتىنى خۇ دەپ،

كېيىن گەپ جەمەتىگە ئۆزگەرتتى. يەتتە قوۋمدىكىلەر، مانا مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ كۈللەندى. ئۇ يەنە تاغنىڭ يىلتىز ئېلخان جەمەتى دەپ، كېيىن ئىسمىنى جەمەتىگە ئۆزگەرتتى، يەنە شۇ شۆھرەتى چېكۈن جەمەتى دەپ، كېيىن چۇ جەمەتىگە ئۆزگەرتتى. بۇلار يۇقىرىدىكى خان جەمەتى (يەنى توغبات جەمەتى) بىلەن قوشۇلۇپ ئۇيغۇر بولۇپ قالدى. توي قىلىشمايتتى.

يۇقىرىدىكى ئۇرۇقنىڭ ئۇيغۇر جەمەتى ئىچىدە، خان جەمەتى بولغان توغبات جەمەتىدىن باشقا، قالغان توققۇز جەمەتىنىڭ ئاز دېگەندە ئىككىسى يەنى خاككاس جەمەتى بىلەن ئېلخان جەمەتى دىگىلىك مىللىتىدىن كېلىپ چىققان، خاكاس جەمەتى دىگىلىكلارنىڭ خاككاس قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققانىدى. «ۋېنامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇلار-نىڭ ئىچىدە قۇتلۇق غۇز جەمەتى بار» دېيىلگەن، بۇ قاڭقىل مىللىتىنىڭ ئىچىدىكى قۇتلۇق غۇز جەمەتى ئىدى. «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇيغۇرغولنىڭ شىمالىدا، ئاقتاغ-نىڭ يېنىدا خاككاسلار بار» دېيىلگەن. بۇ تۇرا مىللىتىنىڭ ئىچىدىكى خاككاسلار ئىدى. 护 بىلەن 纥 خېتى ئوخشاش ئۇيغۇرچە خەت ھېسابلىنىدۇ، مەسىلەن، «يېگى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «يۇەنخىلار ئوغۇز (乌护) ياكى ئۇيغۇر (乌纥) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سوي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر (纥韦) دەپ ئاتالدى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن خاك-كاسلارنىڭ قۇتلۇق ئوغۇزلار ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ھالبۇكى توغبات ۋېي دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن سوي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تۇرالارنىڭ ھەممىسى دىگىلىكلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى. خاككاس جەمەتىنىڭ ئەسلىدە دىگ-لىكلار جەمەتىدىن ئىكەنلىكىدىن گۇمان قىلىش ھاجەتسىز.

ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتى ئىچىدىكى ئىلخان، جەمەتىمۇ دېگلىگلار جەمەتىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، «ۋېينامە» قائىللار رەھقىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن قائىللارنىڭ 12 جەمەتىنىڭ ئىچىدىكى ئىلخان جەمەتى بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. تارىخشۇناسلار «ۋېينامە، مەنسەپ جەمەت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن توغبات سىيانپىلىرى ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتى ئۇستىدە مۇھاكىمە قىلغاندا، خاككاس جەمەتى بىلەن ئىلخان جەمەتىنى دېگلىگ قەبىلىسى ياكى دېگلىگلار جەمەتىدىن دەپ ئۇزۇپ ئېيتقانىدى[21]. توغبات سىيانپىلىرى تەرىپىدىن «ئۇرۇق جەمەتى»، «ئوخشاش جەمەت» دەپ قارالغان، توي قىلىشىا بولمايدىغان خاككاس جەمەتى بىلەن ئىلخان جەمەتى، دېگلىگلار بىلەن قانداق قىلىپ ئېتنىكىلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولۇپ قالغان؟ بىزنىڭچە، بۇنى توغبات سىيانپىلىرى بىلەن دېگلىگلارنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەر قوشۇلۇشى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈش كېرەك. سىيانپىلارنىڭ «36 بەگلىك بىلەن 99 چوڭ جەمەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغان» لىقى، پادىشاھ چېگىدى ماۋنىڭ سىيانپى تېغىدىكى ۋاقتىدىكى ئەھۋالى ئىدى. توغبات جەمەتى چېگىدى ماۋدىن شېئەندى لىگغىچە 12 ئەۋلاد، يۈز نەچچە يىلنى باشتىن كەچۈرگەن، شۇنىڭدەك موڭغۇل دالاسىدا يۈز نەچچە يىلدىن ئارتۇق ماكانلاشقانىدى. بىر تەرەپتىن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئۆز جەمەتى (يەنى 36 «بەگلىك» بىلەن 99 «چوڭ جەمەت» ئىنكىلەر) نىڭ نوپۇسى كۆپەيگەن؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىككى خىل چىگىش مۇرەككەپ مىللەتلەر قوشۇلۇش مۇناسىۋىتى تۈپەيلىدىن، دېگلىگلارنىڭ خاككاس جەمەتى بىلەن ئىلخان جەمەتىنىڭ ئەزالىرى ياكى ئۇرۇقلىرى، توغبات جەمەتىنىڭ باشچىلىقىدىكى سىيانپى قەبىلىسىنىڭ تەركىبىگە كىرىپ، توغبات جەمەتىنىڭ باشچىلىقىدىكى دۆلەتنىڭ پۈتۈن كىشىلىرىگە ئايلانغان. ئۆز جەمە-

تەنتەك نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى ۋە يات مىللەت ئەزالىرى ياكى ئۇرۇقداشلىرىنىڭ قاتنىشىشىغا ئەگىشىپ، توغبات جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ياكى باشقۇرۇش ئورگانلىرىمۇ مۇناسىپ دەرىجىدە كېڭەيدى، بۇ ئېھتىمال شېجەندى لەقەبلىك «ئالتى يەتتە ئۇلۇشقا كەلگەن ئايرىغان» لەقەبلىك سەۋەبى بولسا كېرەك. شېجەندى ئىلگىرى - ئاخىر ئۆزبېكنىڭ ئوچ نەپەر ئاكىسى بىلەن تۆت ئىنىسى ۋە تاغىسى، شۇشۇ قاتارلىق جەمئىي توققۇز ئادەمنىڭ يېگىدىن قاتناشقان يات قەبىلىلەرنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىقىغا تولۇقلاپ ئەۋەتكەن، ئۇلار توغبات خان جەمەتى بىلەن بىر جەمەتتىن بولسىمۇ، لېكىن بۇ يات قەبىلىلەرنى باشقۇرغاندىن كېيىن، ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنى مۇشۇ قەبىلىلەرنىڭ فامىلىلىرى بويىچە ئاتىماي تۇرالمىدى. توغبات جەمەتىگە بۇ توققۇز يېگى جەمەت قوشۇلغان، مانا بۇ ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتتىكىلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىدۇر. بۇ ئون جەمەتتىكىلەر قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغاچقا، «توي قىلىشا بولمايتتى». ئەلۋەتتە بۇ توغباتلارنىڭ خان جەمەتى بىلەن باشقا توققۇز جەمەتنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلىرىگە قارىشلغان بولۇپ، قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ ئىچىدە، ئۇنداق بۇلماسلىقى مۇمكىن. قىسقىسى، توغبات جەمەتى ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتى ئىچىدىكى دېگلىك جەمەتىدىكىلەر، دېگلىك مىللىتى بىلەن سىياسىي مىللەتنىڭ قوشۇلۇشىدىن كېيىن قېپ قالغان ئىزلاردۇر.

تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتى بىلەن ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن 68 جەمەتنىڭ ئىچىدىكى دېگلىك لاردىن بولغانلىرى جەمەتتىكىلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) خې شى جەمەتى تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتىنىڭ بىرى بولۇپ، كېيىن يەنە جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن، دۆپىنامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسمەن دە، خې شى جەمەتىنىڭ

قوماندانلىك تېنىگەن (叱奴根) دەپ ئاتىلىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قاڭقىللارلىق 12 جەمەتلىك ئېچىدە تېلە دەپ ئاتىلىدىغان جەمەتلىك يارلىقى خاتىرىلەنگەن. «ۋېينامە. جورجانلار. ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىل قەبىلىسىدە ئائىب قوماندانى تېلەكخور دەپ ئاتالىدىغانلار بار دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، تېنە، تېلە، تېلەك دېگەنلەر بىر خىل ئاھاڭلىق ئۆزگىرىشى بولۇپ، قاڭقىل يىللىتتىنلىك جەمەتلىرىدىن بولۇشى كېرەك. «ۋېينامە» دە «خەن شىلار ھەققىدە قىسسە»نى «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئارقىسىغا قوشۇمچە قىلىپ بېرىشنىڭ ئۆزىمۇ، ئۇلارنىڭ قاڭقىللاربىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئىنتايىن قويۇق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئېھتىمال ئۇلار قاڭقىللارنىڭ بىر قەبىلىسى بولۇشى مۇمكىن.

(2) تېلو جەمەتى كېيىن لو جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن جەمەتتىكىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ (تۆۋەندە ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن جەمەتتىكىلەر دەپ ئاتىلىدۇ). تاڭ چاكرۇي ئەپەندى بۇ جەمەت بىلەن «مەنسەپ ـ فامىلە تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن تېلى بىلەن تېلونى قاڭقىللارنىڭ 12 جەمەتىدىكى تېلەنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى، «بىر، قەبىلىدىن ئايرىلىپ چىققان»㉒ دەپ قارايدۇ.

(3) ئاپۇرغان جەمەتى كېيىن ئاپۇرنۇر جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «يۈەنخې يىللىرىدىكى فامىلىلەر قوللانمىسى» V جىلد، «قەدىمكى ۋە ھازىرقى فامىلىلەرگە ئائىت ئەسەرلەر ھەققىدە ئىسپات» 26 ـ جىلد، «ئەلنى ئىندازە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆزۈنكەلەر» 118 ـ جىلد، خۇسەنشىڭنىڭ ئىزاھاتىغا ئاساسلانغاندا، «阿伏于» (ئاپۇرغان) دېگەن سۆز «于阿伏» (ئاپۇرغان) دەپمۇ يېزىلغان.

يېزىلغان. ياۋۇيېيۇەن «شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى غەرب جەمەتلىكىلەر ئوغرىسىدا» دا «مەنسەپ - جەمەتلەر تەزكىرىسى» دىكى «于伏阿» (ئاپۇرغان) «于伏阿» (ئاپۇرغان) نىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى دەپ قارايدۇ[23]. ياۋۇيېيۇەنىڭ قارىشى توغرا. ئاپۇرغان (于伏阿) دېگەن سۆز يەنە «于薄阿» (ئاپۇرغان) دەپمۇ يېزىلغان. «جىنىنامە. ئەندى ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «سۆڭنامە. جۇلىڭشىنىڭ تەرجىمھالى» دا «于薄阿» (ئاپۇرغان) دېيىلگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق نومۇسى ئۇرۇنەكلەر» دىكى خۇسەنشىڭنىڭ ئىزاھاتىدا يەنى «مەنسەپ - فامىلە تەزكىرىسى» دىكىسى «于伏阿» (ئاپۇرغان) نىڭ باشقىچە تەرجىمىسى دەپ قارالغان. «ۋېينامە. قائقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قائقىللاردا داۋغان دېگەن جەمەتنىڭ بارلىقى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئاپۇرغان دېگەننىڭ باشقىچە تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن. لېكىن «ۋېينامە. جاڭ سۇنفېينىڭ تەرجىمھالى» دا: «ئاپۇرغان» داتەن (جورجان خاقانى) نىڭ ئەمرى لەشكىرىنىڭ نامى دېيىلگەن. بۇ شۇ چاغدىكى قائقىللارنىڭ جورجانلارغا قاراشلىق قەبىلىسى يەنى باشقا بىر قەبىلىسى ئىدى. داتەننىڭ باشچىلىقىدىكى ئاپۇرغان قائقىللارنىڭ داۋغان جەمەتىنىڭ قوماندانى بولۇشى كېرەك.

(4) ئۈلتەبىر جەمەتى كېيىن باۋ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. ئۈلتەبىر (俟力伐) يەنە «俟利发» (ئۈلتەبىر) دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ تۈركىلەردە ئەمەل نامى ئىدى. توغبات سىيانپىلىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كۆچۈپ كەلگەندە، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا دېڭىزلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرىلا باۋ بولۇپ، تۈركىلەر تېخى باش كۆتۈرۈپ چىقمىغانىدى. ھونلارنىڭ بۇندىق ئەمەل نامى يوق ئىدى. ئۈلتەبىر ئەسلىدە دېڭىزلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ نامى ئىدى، شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدا «بۇزرۇكئوار ۋە باتۇرلارنىڭ

ئاملىرىنى جەمەت نامى قىلىدىغان» ئادەت بولغاچقا، كېيىن پەيدىنپەي دىئالىك ياكى قاۋقىللارنىڭ ئۇرۇق نامىغا ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن. تۈرك خانلىقى دەۋرىدە يەنە ئەمەل نامىغا ئۆزگەردى.

(5) تېلى جەمەتى كېيىن لى جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «شىمالىي چى تارىخى. تېلىبېكنىڭ تەرجىمھالى» دا تېلىبېكنى غەربىي قىسىم تۈرالاردىن دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن تېلىنىڭ قاۋقىللارنىڭ جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. «قاۋقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاۋقىللارنىڭ 12 جەمەتىنىڭ ئىچىدە بۆركلى ئۇرۇقى بار. «泣» بىلەن «叱» ئاھاڭ جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن. تېلى جەمەتى (叱利氏) نىڭ قاۋقىللارنىڭ بۆركلى جەمەتى (泣伏利氏) نىڭ باشقىچە تەرجىمىسى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق㉔.

(6) چى فۇ جەمەتى كېيىن فۇ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «شىمالىي چى تارىخى. گۇاڭنىڭ ۋاڭى شياۋخېنىڭ تەرجىمھالى» دا «ئاسىي ۋەزىر چىفۇلىڭخې» دەپ خاتىرىلەنگەن، شۇ كىتابتىكى «جاڭ باۋلۇنىڭ تەرجىمھالى» دىمۇ «چىفۇلىڭخې» دېيىلگەن. «ۋېينامە. ئېرجۇرۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دا چىفۇمويۇ دېگەن ئىسىم بار، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە «چىفۇمويۇ» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، چىفۇ جەمەتى (乞伏氏) يەنى 乞扶氏 (چىفۇ جەمەتى) ئىدى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. چىفۇباۋنىڭ تەرجىمھالى» دا «چىفۇباۋ قاۋقىل قەبىلىسىدىن» دېيىلگەن. چىفۇ جەمەتى قاۋقىل قەبىلىسىنىڭ يەتتە دىئالىنىڭ جەمەتىلىرىدىن ئىدى. تاڭچاۋرۇي چىفۇ جەمەتىنى يەنىلا بۆركلى جەمەتىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى دەپ، يۇقىرىدىكى تېلى جەمەتى (叱利氏) بىلەن «بىر قەبىلىدىن ئايرىلىپ - ئايرىلىپ بۆلۈنۈپ چىققان»㉕ دەيدۇ.

(7) تېلەن جەمەتى كېيىن بى جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «جىنىنامە. چىڧۇگورېن ھەققىدە خاتىرە» دە: «چىڧۇگورېن لوڭشىدىكى سىيانپىلاردىن (ئىلاۋە: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. چىڧۇباۋنىڭ تەرجىمھالى» دا چىڧۇباۋنى قاڭقىل قەبىلىسىدىن دەپ ئاتىغان، بۇنىڭدىكى چىڧۇگورېن بولسا لوڭشىدىكى سىيانپىلاردىن ئىدى. چىڧۇگورېن قاڭقىللارنىڭ چىڧۇ جەمەتى بىلەن سىيانپى ئۇرۇقلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن كېيىن تۆرەلگەن كېيىنكى ئەۋلاد بولۇپ، ئۇنىڭ جەمەتىنىڭ كېلىپ چىقىشى، روشەن ئىككى ياقلىمىقا ئىگە ئىدى) بولۇپ، ئىلگىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن جەنۇبتا چوغاي تېغىغىچە بولغان جايلارىدا روۋۇس، تېلەن، تېلەدىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان» دېيىلگەن. يۇقىرىدا تېلەنىڭ قاڭقىللاردىن ئىكەنلىكى دەلىللەنگەنىدى. ئۇنداقتا تېلەنمۇ قاڭقىللارنىڭ چىڧۇ، تېلە جەمەتلىرىگە ئوخشاش بىر قەبىلىدىن بولۇپ، ئۆزئارا ئايرىلالمىغان مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىدى. يەنى كېلىپ قاڭقىللارنىڭ جەمەتلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن.

(8) غۇبات جەمەتى كېيىن نامى خې جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. غۇبات جەمەتى يەنە قۇبات جەمەتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «شىمالىي چى تارىخى. شېنۇۋۇ ھەققىدە خاتىرە» دە غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھىياجو ئايمىقىدا قۇبات مىئوتو دېگەن ئايماق بېگىنىڭ بارلىقى خاتىرىلەنگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. شېنۇۋۇ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ ئوردا نۇسخىسىدا غۇبات مىئوتو دېيىلگەن، بۇنىڭدىكى غۇبات جەمەتى يەنى قۇبات جەمەتى ئىدى. «جۇنامە. غۇبات گىئوكنىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، غۇبات مىئوتو تۇرالاردىن يەنى كېلىپ قاڭقىللاردىن ئىدى. بۇمۇ غۇبات جەمەتىنىڭ قاڭقىللارنىڭ جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. لېكىن مىئوتو ئادەمنىڭ ئىسمى ئىدى، ئەڭ دەسلەپتە «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە

قىسسە» كۆرۈلگەن بولۇپ، پوۋژۇرغور قەبىلىسىنىڭ «كۆلىمبى» (نائىب خاقانى) چوڭچىسىنىڭ ئوغلى ئىدى، بۇ ئادەم پوۋژۇرغور قەبىلىسىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى بىرقانچە يىل ئىگىلەپ تۇرغانىدى. مانا بۇلارمۇ، غۇبات جەمەتىنىڭ قاڭقىللارنىڭ جەمەتلىرىدىن ئىكەنلىكىنى دەللىلەپ بېرىدۇ.

(9) تېلە جەمەتى كېيىن نامى لۇ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «ۋېينامە» گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «تېلە تېكىن جورجانلارنىڭ بىر ئەمىرلەشكىرىنىڭ نامى» دېيىلگەن. فونېتىكا جەھەتتىن ئالغاندا، تېلە قاڭقىللارنىڭ تېلا ۋە تېلى جەمەتىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسىدۇر قىلىسۇ، توغباتلار بىلەن تۇفالارغا ئوخشاش كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن بىردۇر، لېكىن ھەرقايسىسى ئايرىم - ئايرىم بۆلۈنۈپ چىققاچقا، خەنزۇچىدا پەرقلەندۈرۈلۈپ تەرجىمە قىلىنغانىدى.

(10) مولۇجىن جەمەتى كېيىن نامى لۇ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «شىمالىي سۇلالىلەردىكى «غۇزلار» فامىلىسى توغرىسىدا تەھلىل» قاڭقىللارنىڭ جەمەتلىرىدىن دەپ كۆمان قىلىنغان.

(11) خېگەن جەمەتى كېيىن نامى گەن جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «16 پادىشاھلىق يىلنامىسى» گە قوشۇمچە غەربىي چىن پادىشاھلىقى ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، خېگەن ئەسلىدە چىۋۇ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلىنىڭ ئاسرانىدىسى بولۇپ، باتۇر، ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر بولغاچقا، چىۋۇ، تېلەن، تېلە، روۋۇس قاتارلىق تۆت قەبىلىگە بىر تۇتاش ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، كېيىنچە ئايرىم بىر جەمەت بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇنىڭدىن خېگەنلەرنىڭ قاڭقىللارنىڭ چىۋۇ قەبىلىسىنىڭ بىر تارمىقى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(12) ئارسلان جەمەتى كېيىن شى جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. شىراتورى كۆراكچى «توكۇغۇسلار توغرىسىدا» دا ئۇنىڭ

«لياؤ سۇلالىسى تارىخى» دىكى «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» دېگەن دىكى «ئارسلان» سۆزىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ. ئەگەر شىراتورى كۇراكىچىنىڭ قارىشى خاتا بولمسا، ئارسلان جەمەتى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى يەنە كېلىپ قاڭقىللارنىڭمۇ بىر تارمىقى بولۇشى كېرەك.

(13) چۇبە جەمەتى كېيىن جې جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. چۇبە جەمەتى «يەرلىك شېۋىدىكى 12 چۇبەلەر» دا 氏批解 (چۇبە جەمەتى) دېيىلگەن؛ «فاملىلەر دەستۇرى» 12 فاملىلىك چۇبەلەر» دا 氏毗解 (چۇبە جەمەتى) دەپ يېزىلغان. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىل مىللىتىدە چۇبە جەمەتى بار دېيىلگەن. ياۋۇبېيۇەن «شىمالىي سۇلالىلەردىكى «غۇزلار» فاملىسى توغرىسىدا تەھلىل» دە بۇنىڭغا ئاساسەن 枇 (بى)، 批 (پى)، 毗 (بى) دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر خىل ئاھاڭ نىڭ ئۆزگىرىشى دەپ قارايدۇ[27]. بۇنىڭدىن 枇解 (چۇبە)لەرنىڭ يەنىلا قاڭقىللارنىڭ چۇبە جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(14) ئىزگىل جەمەتى كېيىن چې جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇلارنىڭ ئۇقۇرۇنىڭ ئارىسىدا ئىزگىل ئىزگىل جەمەتى بار» دېيىلگەن. 斤奇 (ئىزگىل) قاڭقىللارنىڭ ئىزگىل جەمەتى (氏斤异奇) نىڭ قىسقارتىلغان تەرجىمىسى بولۇشى كېرەك.

(15) ۋۇيمن جەمەتى كېيىن خاڭ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاڭقىللارنىڭ ھۆكۈمرانى مىئوتو «ئۆزۈننىڭ باغاتۇركابونى (ئەمەل نامى) ۋۇيمن تېكىن» نى سۇغا ـ سالاملار بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. بۇنىڭدىن ۋۇيمن جەمەتىنىڭ قاڭقىللارنىڭ جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(16) كۇدى جەمەتى كېيىن دى جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن، «فاسىلىك» ئىزاھاتى» غا ئاساسلانغاندا، كۇدى جەمەتى شېدى جەمەتى دەپمۇ يېزىلغان، شې (厍) يەرلىك شېۋىدە شې (舍) دەپ ئوقۇلاتتى. «ۋېينامە» قائقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قائقىللارنىڭ ئارىسىدا دى جەمەتى بار دېيىلگەن. ياۋۇيېيۈەن بۇنىڭغا ئاساسەن، «كۇدى»، «چىدى» (قىزىل ئوزا) دېگەنلەرنىڭ خاتا يېزىلىشى يەنى قائقىللارنىڭ دى جەمەتى بولۇپ ھەسابلىنىدۇ دەپ تەخمىن قىلغان.

(17) كې گو جەمەتى كېيىن نامى گو جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «ۋېينامە» لۇدافېينىڭ تەرجىمھالى» دا: «لۇدافېي داتەنگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە كې گو تېغىنچە بېرىپ، شەرقىي قىسىم قائقىللارنى زىنھتباي كۆلى (ھازىرقى بايقال كۆلى) بويىدا بويسۇندۇردى» دېيىلگەن. كې گو تېغىنىڭ ھازىرقى ئورنى ئېنىق ئەمەس. ئەمما «لۇدافېينىڭ تەرجىمھالى» نىڭ ئۆزىدىكى بايانغا ئاساسلانغاندا، قائقىللار بايقال كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقانىدى. كې گو جەمەتى كې گو تېغىدا ماكانلاشقان قائقىللارنىڭ جەمەتلىرى بولۇشى مۇمكىن.

(18) تېلە جەمەتى كېيىن نامى جۇ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «غەربىي چىن پادىشاھلىقى ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، تېلە جەمەتى بىلەن چې فۇ، رۇفۇس، تېلەن جەمەتلىرى، غەربىي چىننىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى ئاقسۆڭەك جەمەتلىرى ئىدى، لېكىن تاغ چاڭ رۇينىڭ تەكشۈرۈپ دەلىللىشىگە ئاساسلانغاندا، تېلە جەمەتى قائقىللارنىڭ 12 جەمەتىنىڭ ئىچىدىكى تۆرە جەمەتى ئىدى. تۆ (𠀋) چى (𠀋) نىڭ خاتا يېزىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.[29]

(19) تېنە كېيىن بۆرە ئۇرۇقىنىڭ نامى بولغان. «ۋېينامە. قائقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خې شى جەمەتىنىڭ

تېنىگەن دەپ بىر ئەمرلەشكىرى بارلىقى خاتىرىلەنگەن، تېنە (拔都) يىلەن تېلا (铁穆耳) بىر خىل ئاھانىلىك ئۆزگىرىش بولۇپ، بىر قەبىلىدىن ئايرىم - ئايرىم بۆلۈنۈپ چىققان بولۇشى كېرەك.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، توغىات - سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنى تەشكىل قىلغان تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتى بىلەن ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن 68 جەمەتىنىڭ ئىچىدە دىگلىكلاردىن كېلىپ چىققانلىرى يا كى دىگلىكلاردىن كېلىپ چىقىش ئېھتىمالى بولغانلىرى جەمئىي 19 جەمەت بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئىچىدە خې شى جەمەتى (ئۇلارنىڭ ئەمرلەشكەرلىرىنىڭ نامى تېنىگەن) بىلەن تېلو جەمەتى، تېلا جەمەتى، تېلە جەمەتى، تېنە جەمەتلىرى ئوخشاش جەمەت ھېسابلىنىدۇ؛ تېلى جەمەتى بىلەن چى فۇ ئوخشاش جەمەت ھېسابلىنىدۇ؛ لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى، ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋۋېندىنىڭ دەۋرىدە ئوخشاشمىغان جەمەتلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەنىدى. «ۋېينامە» مەنسەپ - جەمەتلەر تەزكىرىسى» دە «شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئىلىنى قوشۇۋالدى، ئۇلار ھەرقايسى جايلارنى قاپلىدى، ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە ياشىغا جەمەتتىكىلەر بار ئىدى، كېيىن ئۇلار ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ جەمەتىدىكىلەرگە ئايلانغان» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن جەمەتتىكىلەرنىڭ ئىچىدە دىگلىك جەمەتىدىكىلەرنىڭ، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دىگلىكلارنىڭ ئۇرۇق يا كى قەبىلىلىرىگە قاراتقان بويسۇندۇرۇشىدىن ئاپىرىدە بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. يۇ بويسۇندۇرۇش تاڭشىخۇاينىڭ قەبىلە ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقى مەزگىلىدە، يەنى مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق بويسۇندۇرۇش تارقىلىق

توغبات ئۇرۇقنىڭ قەبىلىلەر، ئىشتىپاقىغا كىرگەن دۆلەتلەر جەمەتىدىكىلەرنىڭ دەسلەپتە يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق قەبىلە ئاقساقاللىرى بار بولۇشى، ئەمما ئۇلارنىڭ سىياسىي مىللىتى بىلەن بولغان قوشۇلۇشىغا ئەگىشىپ، پەيدىنپەي سىياسىي مىللەتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان بولۇشى مۇمكىن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى داۋ ۋۇدىنىڭ دېگىگو دەسلەپكى يىلى يولغا قويغان «تارقىلىپ جايلاشقان قەبىلىلەرنى بىر تۇتاش نوپۇسلۇق پۇقراغا ئايلاندۇرۇشى» دىن كېيىن، سىياسىپلاشقان بۇ دۆلەتلىك جەمەتىدىكىلەر يەنە سان-ساناقسىز ئائىلە ۋە ئۇرۇقلارغا بۆلۈندى. شىاۋ ۋېندىنىڭ فامىلە تۈزگەرتىشىگىچە بولغان ئارىلىقتا يەنە 100 يىلغا يېقىن ۋاقىتنى باشتىن كەچۈردى. «بېسىپ تۆتكەن ۋاقتى سەل تۇزۇن بولسىمۇ، ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقاچقا ناھايىتى تېز تۈزگەردى»، نەتىجىدە، ئەسلىدىلا جەمەتى ۋە كىلىپ چىقىشى ئوخشاش بولغان قوۋمدىكىلەر، ناھايىتى ئاسانلا ئوخشاشمىغان جەمەتلەرگە تۈزگىرىپ كەتتى، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى جەھەتتىكى ئوخشاشلىق مۇناسىۋىتىمۇ قالمىدى.

قىسقىسى، سىياسىي ئاقسۆڭەكلىرىنى تەشكىل قىلغان ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتى، تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتى بىلەن ئىچكى زاپونلارغا كۆچۈپ كەلگەن 68 جەمەتنىڭ ئىچىدە، دۆلەتلىك جەمەتىدىكىلەردىن كېلىپ چىققانلىرى 21 جەمەتتىن كۆپرەك بولۇپ، «ۋېينامە» مەنسەپ-فامىلە تەرتىپى» دە خاتىرىلەنگەن سىياسىپلارنىڭ پۈتكۈل جەمئىيتىنىڭ $\frac{1}{4}$ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ يەنە توغبات سىياسىي پىلانلىرىغا قوشۇلۇپ كەتكەن دۆلەتلىك جامائەلىرىنىڭمۇ سانى يولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۆلەتلىك مىللەتنىڭ قوشۇلۇپ كەتكەن توغبات سىياسىپلىرىنىڭ سانىغا كەلسەك، تارىخىي كىتابلاردا

خاتىرىلەنمىگەن بولغاچقا، بىز ھېچقانداق سانلىق مەلۇماتنى ھېسابلاپ چىقالمايمىز. لېكىن ئىككى مىللەتنىڭ ئەينى ۋاقىت-تىكى جەمئىيەت تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئومۇمىي جەھەتتىن سېلىشتۇرغاندا، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ بەزى جامائىلىرىمۇ ھەر خىل يوللار بىلەن دىگلىك مىللىتىگە قوشۇلغان، ئۇلار-نىڭ سانىمۇ ئانچە ئاز ئەمەس ئىدى. يالغۇز توغبات سىيان-پىلىرغا قوشۇلغان دىگلىك جامائىلىرىنىڭ يۇقىرىدىكى سانلىق مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ئىككى مىللەتنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەر قوشۇلۇشى بىلەن ئاساسەنلىياتسىيە كۆلىمى شەكسىزكى ئىنتايىن زور ئىدى. دىگ-لىكلار بىلەن سىيانپىلارنىڭ مىللەتلەر قوشۇلۇشى، دىگلىكلار-نىڭ ھونلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرى بىلەن بولغان قوشۇلۇشى-غا قارىغاندا بىرئاز كېيىن باشلانغانىدى، ئەمما ئىككى خىل قوشۇلۇش، روشەنكى ئارىلاش ئېلىپ بېرىلغانىدى.

لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «زوراۋانلىق يوقىكى ئىمتىيازغا تايانغان ئاسسىملاتسىيە بولمىسا، مىللەتلەر-نىڭ ھەرقانداق ئاسسىملاتسىيىدە بولۇشىنى قارشى ئالمىمىز». ئۇ يەنە مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: «بارلىق مىللىي پەرق بىلەن مىللىي چەك - چېگرىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ئەر-مىلەرنى يوقىتىشقا يارىدەم بېرىدىغان، ھەرقايسى مىللەتلەر-نىڭ قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ (پرولېتارىياتنىڭ - ئەقىل كەلتۈرگۈچىدىن) يارىدىمى ئارقىلىقلا ئېلىپ بېرىلىدۇ». باشقا ئۇسۇللار ئەكسىيەتچىل دەل-لال مىللەتچىلىك تەرەپكە ئېلىپ بارىدۇ»[30]. دىگلىك خەلقى-نىڭ ھون، توغبات سىيانپىلىرى بىلەن بولغان مىللەتلەر قوشۇلۇشى، ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى بولۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ مىللەتلەر مۇناسىۋىتى تارىخىدا

دىكى ئىلغار ئەنئەنىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ ۋەقەگە جەزمەن يۇقىرى باھا بېرىلىشى كېرەك.

3. سىياسىي قانۇنشۇناسلىق دەرسلىكىدىكى قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە «شىمالدا دىكلىكلارغا تاقابىل تۇرۇشى»، توغرىسىدا

سىياسىي ئىلىملەر ئىنىستىتۇتىنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشى ۋە دىكلىكلارنىڭ ئىككىنچى نۆۋەتلىك جەنۇبقا كۆچۈشى

مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، يەنى موڭغۇل دالاسىدا دىكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى بىلەن قوشۇلۇشى دەل يۇقىرى دولقۇنغا قەدەم قويۇشقا باشلىغان مەزگىلدە، موڭغۇل دالاسىدا سىياسىيلارنىڭ ئاقسىلى تانشىخۇاينىڭ ياشچىلىقىدىكى سىياسىي قەبىلىلەرنىڭ ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقى (قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ بىر خىل شەكلى) ۋۇجۇدقا كەلدى. شەرقىي قىسىم سىياسىيلار مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، ھون دۆلىتى مۇنەزەرە بولغانلىقتىن كېيىن، موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىنى يەنى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ لياۋدۇڭ، لياۋشى، شياڭگۇ، دەيجۇنلىرىدىن ئىبارەت تۆت ۋىلايەتنىڭ سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى زېمىنىدا تەمسىر داۋامسىز كېڭەيتىپ، ھەدەپ ھونلارنىڭ 100 مىڭ تۆيلۈكتىن ئارتۇق قالدۇق قوۋمىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئۇزۇنگە قوشۇۋالدى. خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنلىرىدىن «ئىلغار تۆمۈر قوزۇلار» نى كىرگۈزگەچكە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە يۇكسىلىشكە ئېرىشتى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تارقاق ئۇرۇقى، قەبىلە ھالەتتىن، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئۆتۈش

قەدىمى تېخىمۇ تېزلەشتى.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ خوجەندى پادىشاھ دەۋرى (مىلادى 147 ـ 167 ـ يىللار) دە، «باتۇر ھەم پەم ـ پارا-ۋەتلىك»، قەبىلىلەرنى «يول ـ يولى» بىلەن باشقۇرۇشقا ما-ھىر بولغان تانشىخواي (شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ قايسى قەبىلىسىگە تەۋە ئىكەنلىكى، تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلەن-مىگەن) سىيانپى ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئاقساقال (قەبىلە ئاقساقىلى) لىققا سايلاندى. ئۇزاق ئۆتمەي باشقا سە-يانپى قەبىلىلىرى (ئەينى ۋاقىتتا چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ بارغان توغبات سيانپىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ) ھۆ ئۇنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ ئىتائەت قىلدى. بىر نەچچە يىلنىڭ ئىچىدىلا ئۇ موڭغۇل دالاسىدا دائىرىسى شەرقتىن غەربكە 14 مىڭ چاقى-رىمدىن، جەنۇبتىن شىمالغا 7000 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىنى قۇردى. تانشى-خواي گاۋلىيو (ھازىرقى سەنشىنىڭ يانگاۋ ناھىيىسى) نىڭ شىمالىدىن 300 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان تەڭرىتاغ تېغىدىكى جۇ شۇي دەريا سىستېمىسىغا بويىدا بولۇپ قۇردى. پۈتۈن زېمىنىنى شەرق، ئوتتۇرا، غەرب دەپ ئۈچ قىسمىغا بۆلۈپ، 12 نەپەر ئاقساقالنى ئايرىم ـ ئايرىم ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا تەيىنلىدى. ئۆزى ئوتتۇرا قىسمىدا تۇرۇپ، ئومۇمىي ئىشلارنى باشقۇردى. بۇ غايەت زور ھەربىي مەمۇرىي بىرلەشمە گەۋدە 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە بولغاچقا، ھەر يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسىگە تەۋە يېزىلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى، شەرقىي خەن سۇلالىسى ئاجىزلىشىپ كەتكەچكە، زور تەھدىتكە ئۇچرىدى.

تانشىخواينىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىنى ئاساسەن سىيانپى قەبىلىلىرى قاتناشقان بۇ-

لۇپ، ئۇ سىياسىي مىللەتنىڭ ئىنتايىن زور دەرىجىدىكى قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ بىرلىكى ئىدى. شۇڭا يېقىن ئەتراپتىكى قوشنا مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇئامىلە مۇناسىۋىتىدە، ئۇ ھەر دېگەندىلا تار مىللىي بىر تەرەپلىمىلىك ئىپادىسىنى كۆرسەتتى. خۇددى ۋاڭ شېن «ۋېينامە» دە ئېيتقاندەك، تانشىخۇاي: «شىمالدا دىڭلىڭلارغا تاقابىل تۇردى». تانشىخۇاينىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى زېمىنلارنىڭ جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان دائىرىسى 7000 چاقىرىمدىن ئارتۇق كەلگەچكە، شىمالدا تاكى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىچە يەتكەن بولۇشى كېرەك. بۇنىڭدىن ئاۋۋال موڭغۇل دالاسىنىڭ يايلىقىغا كۆچۈپ كېلىپ بولغان دىڭلىڭلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرى، سىيانپىلار تەرىپىدىن جەنۇبىي سىبىرىيىگە قوغلىۋېتىلىگەنمۇ ياكى قوغلىۋېتىلمىگەنمۇ؟ بۇ مەسىلە توغرىسىدا، بىز «شىمالدا دىڭلىڭلارغا تاقابىل تۇرۇپ» دېگەن بىر جۈملە سۆزگە قاراپلا ھۆكۈم چىقىرالمايمىز. «ۋېينامە. مەنسەپ ـ فامىلە تەزكىرىسى» بىلەن يۇقىرىدىكى بۆلۈمەردىكى دىڭلىڭلار بىلەن تۇغبات سىيانپىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەر قوشۇلۇشى ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان تەھلىلگە ئاساسلانغاندا، تانشىخۇاي قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىنى قۇرغان مەزگىلدە، موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلار يا خېلى بۇرۇنلا ئۆزلۈكىدىن تۇغبات قەبىلىسىگە قاتنىشىپ، تۇغبات سىيانپىلىرىنىڭ پۇقرالىرىغا ئايلانغان (مەسىلەن، ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتى ئىچىدىكى قوتلۇق غۇز جەمەتى بىلەن ئېلخان جەمەتى)، ياكى بولمىسا ئەينى ۋاقىتتا تانشىخۇاينىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىغا قاتناشقان تۇغبات سىيانپىلىرى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، تۇغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن جەمەتلىرى (مەسىلەن، خېشى جەمەتى قاتارلىق 19 جەمەت) گە ئايلانغان. لېكىن دىڭلىڭلارنىڭ كۆپ قىسمى قوغلىنىپ جەنۇ-

بىلەن سىنبرنيمگە قايتىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

مىلادى 180 - يىللىرى، تاڭشىخۇاي ئۇلۇسىدا، سيانپەيلارنىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىمۇ تەڭلا يىمىرىلدى. مىلادى II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن II ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، شەرقىي قىسىم سيانپەيلار بىلەن تۇغبات سيانپەيلىرى كەينى - كەينىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ھازىرقى لياۋنىڭ بىلەن ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋ رايونىغا كۆچۈپ باردى. تۇغبات قەبىلىلىرىنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشىنىڭ سەۋەبى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن. ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، ئېھتىمال ئۇلار تاڭشىخۇاينىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، دېڭىلىلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىدىن قايتا موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈش بىسىمىغا تاقابىل تۇرالمىغان؛ ئۇلارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشى، مانا مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكتىن بولغان بولۇشى مۇمكىن.

تۇغبات سيانپەيلىرى موڭغۇل دالاسىدىن ئايرىلىپ جەنۇبقا كۆچۈپ «ھونلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى» غا بارغانىدىن كېيىن، موڭغۇل دالاسىدا II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، ھارپىسىغچە، ھون دۆلىتى ۋە تاڭشىخۇاينىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىغا ئوخشاش، ھوقۇقنىڭ مەركەزلىشىش ھادىسىسى قايتا ئوتتۇرىغا چىقمىدى. كۆپلىگەن دېڭىلىلار، مۇناداقچە قىلغاندا پۈتكۈل دېڭىلىك مىللىتى بىپايان، مۇنبەت، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئادەمى شالاڭ موڭغۇل دالاسىغا بېسىپ كىردى. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى مىلادى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئۇزۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىغىچە بولغان 600 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، موڭغۇل دالاسى ئىزچىل تۇرمە، دېڭىلىك ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى (قاچقىل، تۇرا، ئۇيغۇر)

نىڭ ئاساسلىق تارقالغان ئورنى بولۇپ كەلدى. دىڭلىڭ خەلقى بۇ مۇنبەت يايلاقتا ھايات كەچۈرۈپ ۋە كۆپەيىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شانلىق قەدىمكى مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈپ ۋە بەرپا قىلىش ئۈچۈن تىرىشىپ ئەمگەك قىلدى.

ئىزاھلار:

① ۋاڭ شېن يازغان «ۋۇبېينامە» دە: «ھونلارنىڭ شىمالىي تەڭرىقوتى قېچىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ 100 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق قالدۇق ئۇرۇقلىرى لياۋدۇڭغا بېرىپ ئارىلاش ئولتۇراقلاشتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ نامىلىرىنى سيانپى دەپ ئاتىدى» دېيىلگەن.

② قەدىمكى سيانپى مىللىتى موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي چېتى بىلەن چوڭ ھىنگان تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تىزملىرىنىڭ ئېچىدە ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى؛ توغبات سيانپىلىرى شىمالدا، قالغان سيانپى قەبىلىلىرى (يۈيۈپن جەمەتى، مورۇن جەمەتى، دۇەنشى جەمەتى) جەنۇبتا بولغاچقا، ئەسلىدە شەرقىي قىسىم سيانپى قەبىلىلىرى دېگەن نام يوق ئىدى. مىلادى III ئەسىردىن كېيىن، توغبات سيانپىلىرى يۆتكىلىپ ئىچكى موڭغۇلدىكى چوڭ غاي تېغى بىلەن سەنشىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى جايلارغا كۆچۈپ باردى. باشقا سيانپى قەبىلىلىرى يەنى يۈيۈپن جەمەتى، مورۇن جەمەتى، دۇەنشى جەمەتىدىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلە داۋاملىق لياۋخې دەريياسىنىڭ شەرقىي بىلەن غەربىي ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى لوخې دەريا ۋادىسىدا ياشىدى، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى توغبات سيانپىلىرىنىڭ شەرقىدە بولغاچقا، «شەرقىي قىسىم سيانپىلار» دەپ ئاتالغانىدى.

③ ھون تەڭرىقوتىنىڭ ئوردىسى تەختىھون دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تەختىھونلىنىڭ زادى قەيەردىلىكى ھەققىدە جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرى كۆپ قېتىم تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغانىدى.

ببردەك ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنىڭ شەرقىي چېتى بىلەن قوش سەيدام كۆلىنىڭ ئەتراپىدا دەپ قارايدۇ.

④ مېنىڭچە ھازىرغىچە نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تارىخلار بىلەن مىللەتلەر تارىخىغا ئائىت ئېسىرلەردە، ھونلارنىڭ 100 مىڭ تۆتۈندىن ئارتۇق قالدۇق قوۋمىنىڭ زادى موڭغۇل دالاسىدا ياكى «لياۋدۇڭغا بېرىپ» سىيانپىلارغا تەسلىم بولغانلىقى مەسىلىسى توغرىسىدا بىرنەرسە دېيىلمىگەنىدى. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ۋالۇ شىن يازغان «ۋېينامە» دىمۇ، ھونلارنىڭ 100 مىڭ تۆتۈندىن ئارتۇق قالدۇق قوۋمىنىڭ قەيەردىن «لياۋدۇڭغا بېرىپ ئارىلاشقانلىقى» لىقى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىلمىگەنىدى. ئەگەر بۇ مەسىلىنى دىققەتكىلارنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ھۇجۇم قىلغانلىقى بىلەن بىرلەشتۈرمىگەنده، ھەقىقەتەنمۇ چۈشەنمەس دۇرۇش تەسىن.

⑤ رۇقۇن كۆلىنىڭ ھازىرقى ئورنى توغرىسىدىكى قاراشلار ئوخشاش ئەمەس، بەزىلەر ئۇزقۇن دەريا سىنىڭ بېشىدا دەپ قارايدۇ (مىڭ جياشىڭ قاتارلىقلار تۆزگەن «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى»)؛ يەنە بەزىلەر ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ سۇ يىغىلىدىغان ئىورنىدا دەپ قارايدۇ (ماجاڭشۇ «تۇركلەر ۋە تۈرك خانلىقى»)؛ يەنە بەزىلەر بولسا ئۇرقۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى سازلىقتا دەپ قارايدۇ («جۇڭگو تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمى»). دىڭ چېەن «ۋېينامە» چىەت ئەللەر تەزكىرىسىدىكى جۇغرافىيىلىك مەلۇماتلارنى تەكشۈرۈپ تولۇقلاش»دا ھازىرقى بۇرۇلتوقاي كۆلى (يەنە بىر نامى ئۇلۇنگۇر كۆلى بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ھازىرقى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا) نى شۇ دەپ قارايدۇ. دىڭ چېەننىڭ قارىشى توغرا ئەمەس: رۇقۇن سۆزى بىلەن ئۇرقۇن سۆزى ئوخشاش بىر خىل ئاھاڭنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى بولۇپ، رۇقۇن كۆلىنى ئۇرقۇن

دەريانىڭ ئۈزىدەش كېرەك. بۇ يەردە «جۇڭگو تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمى» دىكى ئاساس قىلىنىدى.

⑥ جاڭ چىگىي يازغان «ۋېي خاتىرىلىرى توپلىمى» نىڭ 22 - جىلدى، «غەربىي رۇئلار ھەققىدە قىسسە» دە «دىڭلىڭ دۆلىتى كانگىيىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، 60 مىڭ يارىملىق ئەسكىرى بار» دېيىلگەن.

⑦ «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە «داكچىن دۆلىتى» تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا داكچىن دۆلىتىنى «غەربىي دېڭىزدا، شۇڭا غەربىي دېڭىز دۆلىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن. داكچىن دۆلىتى يەنى قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسى ئىدى. داكچىن دېگەنى دېڭىزى دېگەننى ۋاڭ شىەنچىيەن «كېيىنكى خەننامە. توپلاملىرىغا ئىزاھ» دا «ۋۇبىنامە» دىن ئۈزۈندىلەر. تەزكىرىلەر» دىن نەقىل كەلتۈرگەنلىكىنى يەنى ئۇنىڭ ئوتتۇرا يەر دېڭىز ئىكەنلىكىنى ئېيتقانىدى. ۋاڭ شىەنچىيەن «داكچىن غەربىي دېڭىزدا بولغاچقا، شىمالىي ھونلار بىلەن بولغان ئارىلىقى بەكلا يىراق، قويان خانىنىڭ بۇ ئارىلىقتا ئايلىنىپ ھەركەت قىلىشى مۇمكىن ئەمەس، شۇڭا يۇقىرىدىكى كىتابتا داكچىن دېڭىزىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى چۈشەنمەي تۇرۇپلا، مۇشۇنداق كەلىمىلەرنى كەلمەس بېكىتىپ قويغان» دەپ كۆرسەتكەن. قويان خانىنىڭ ئاران دېگەندە 20 مىڭ قەبىلىسى (3000 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم) بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەسىر كۈچىنى ئوتتۇرا دېڭىزغىچە كېڭەيتەلمەيدىغانلىقى ئېنىقتۇر. دەل شۇنىڭ ئۈچۈن «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»نىڭ جۇغراپىيىسىنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاش» دا ئايار كۆلى (ھازىرقى ماناس كۆلى)نى كۆك كۆل دەپ قارىغان. «جۇڭگو تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمى» نىڭ 2 - قىسمىدا تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى باغراش كۆلىنى كۆك كۆل دەپ قارىغان. بۇ يەردە «جۇڭگو تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمى» دىكى ئاساس قىلىندى.

⑧ «مىتال تاش پۈتۈكلىرى توپلىمى» 7 ـ جىلد، «خەن سۇلالىسىنىڭ دۇنخۇاڭ ۋالىيسى فېي سېنىنىڭ شىمالىي ھونلارنى مەغلۇپ قىلغانلىق تۆھپە مەدگۈ تېشى».

⑨ ئەقىل كەلتۈرۈلگەن بايانىدىكى جۇغرافىيىلىك ئورۇندىن قارىغاندا «يارىش تۈزلەڭلىكى»، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى قۇربان توڭغۇت (قاۋان تۈڭگۈز) چوڭ قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇشى كېرەك. «كېيىنكى خەننامە. ئۇغان. سىيانپىلار ھەققىدە قىسمە» گە ئاساسلانغاندا، ئۇغانلارنىڭ جايلاشقان ئورنى، ئەڭ غەربتە تاكى سۇفاڭخەچە يېتىپ باراتتى، غەربىي شىمالىدا جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن بولغان ئارىلىقى نەچچە ئون مىڭ چاقىرىم بولغاچقا، ئۇغانلارنىڭ ئاق ساقاللىرى قانداق قىلىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ يۈ جايغا قوغلىۋەتكەن؟ بۇ بايان ئەسلى سىيانپىلار ھەققىدە قىسمە (ئەسىر-نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سىيانپىلارنىڭ تەسىر كۈچى بۇ جايلارغا يېتىپ كەلگەن) نىڭ ئىچىدە بولۇپ، خەن-خۇا خاتا ھالدا ئۇنى «ئۇغانلار ھەققىدە قىسمە» نىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويغان بولۇشى مۇمكىن.

⑩ لىن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن تاللانمىلار»نىڭ 12 ـ بېتىگە قارالسۇن.

⑪ شىراتورى كۇراكىچى يازغان «ھون مىللىتى تەۋەسىدا» بىلەن سۆھبەت ئىنتېياقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى، موڭغۇلىيە جەلىق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىلىم ـ پەن كومىتېتى بىرلىشىپ تۈزگەن «مۇڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۇمۇمىي تارىخى»غا قارالسۇن.

⑫ شىراتورى كۇراكىچى دېگىنىڭ، ھون، توڭغۇسلارنىڭ تىل جەھەتتىكى ئارىلاشما ھادىسىنى كۆرسەتكەندىن كېيىن «توڭغۇس، ھون، تۈركىلەردىن ئىبارەت ئۈچ مىللەتنىڭ ئۇرال ـ ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ ئىچىدە مۇناسىۋەتتى قويۇق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ئۈزئارا ئوخشىشىپ كېتەتتى، بۇ ناھايىتى تەبىئىي، شۇڭا قىلچىمۇ ئەجەبلىنىش ھاجەتسىز. مۇنداقچە قىلغاندا يەنە باتۇر تەڭرىقۇتتىن باشلاپ، بولۇپمۇ ھونلار

چۆللۇكنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر مىللەت جەمئىيىتى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىتە بولغان، شۇ سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ بىرى بولغان ھونلارنىڭ تىلىغا قالغان ئىككى مىللەتنىڭ تىلىنىڭ كۆپلىگەن ئامىللىشىپ كېتىشى تۈرغانلا گەپ» (لىن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» 212 - بەتكە قارالا) دەپ كۆرسەتكەندەك. مارکسىزملىق تىلشۇناسلىق قارىشىغا ئاساسلانغاندا، تىلنىڭ سىنىپىيلىكى بولمايدۇ، لېكىن تىلنى قوللىنىدىغان ئىجتىمائىي كۈرۈھلار مىللەت بىلەن سىنىپقا ئايرىلىدۇ، ئومۇمەن، ھۆكۈمران مىللەتنىڭ ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئېزىلگۈچى مىللەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ، ئەلۋەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەتنىڭ تىلىدىن بەزى سۆزلەرنى قوبۇلمۇ قىلىدۇ، ئەمما ئاساسىي جەھەتتىن كەسىتىدۇ، ۋە چەتكە قاقىدۇ، شۇڭا يۇقىرىدىكى ئۇيغۇر مىللەتنىڭ تىل جەھەتتىكى كۆپلەپ ئارىلىشىش ھادىسىسىنىڭ تەڭدىن تولۇنىشى، ھون دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەزگىلىدە يۈز بەرمەي، بەلكى ھون دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇيغۇر مىللەتنىڭ موڭغۇل دالاسىدا ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ۋاقىتدا يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

⑬ مى ۋېنپىڭ: «سىيانپىلارنىڭ تاش ئۆيىنىڭ تېپىلىشى ۋە دەسلەپكى تەتقىقات»، «مەدەنىي يادىكارلىقلار ژۇرنىلى» 1982 - يىللىق 2 - سان.

⑭ لىن گۈەنىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىشىغا ئاساسلانغاندا، شىمالىي ھونلارنىڭ سول قول ئىچىغە قەبىلىسىنىڭ يايلاقلىرى، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شىلىنغول ئايمىقىنىڭ ئەتراپىدا ئىدى. لىن گۈەن يازغان «ھونلارنىڭ تارىخى»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1 - نەشرى، 44 - 45 - بەتلەرگە قارالا.

⑮ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 77 - جىلدىتىكى جۇ سەنشىنىڭ ئىزاھاتىدا شۇندى تۇي يەن (بىرىنچى تۇي يەن) دېيىلگەن، ماچاگشۇ يازغان «ئوغانلار

ۆە سىيانپىلار» (شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1962 - يىل نەشرى، 185 - 186 - بەتلەر) دا شەندى تۇي يەن(ئىككىنچى تۇي يەن) دېيىلگەن. ئىلاۋە: يەل دەۋرىدىكى مۇلچەركە ئاساسلانغاندا، ماچاڭشۇنىڭ قارىشى توغرا بولۇشى كېرەك.

⑯ «يۇەنخي يىللىرىدىكى فامىلىلەر قوللانمىسى» نىڭ بىرىنچى تومىدىكى «توققۇز بۇغا يۇيۇپنلىرى» ماددىسىنىڭ كېيىنكى قىسمىدا: «(يۇيۇپن) ئەسلىدە لياۋدۇڭدىكى جەنۇبىي تەڭرىقۇتنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ئىدى. ئۇ قاشتېشى تامغىدىن بىرنى تېپىۋېلىپ، ئۇنى تەڭرى ئاتا قىلغان دەۋالغان. ئادەتتە سىيانپىلارنىڭ تىلىدا تەڭرىقۇت دېگەننى يۇيۇپن دەپ ئاتايتتى. شۇڭا ئۇ يۇيۇپن جەمەتى دەپ ئاتالغان. بەزىدە يەنە ئەجدادى يەندىنىڭ ئوت - چۆپلەرنى پىرق ئېتىش ماھارىتى بار ئىدى. ئوت - چۆپ دېگەن سۆز سىغىن دەپ ئاتالغاچقا، بۇ سۆزنىڭ ئاھانگى يۇيۇپن دېگەنگە ئۆزگەرگەن دەپمۇ ئېيتىلمىدۇ» دېيىلگەن. «يەرلىك شېۋىلەر» دىكى بىرىنچى تومدىكى «توققۇز بۇغا يۇيۇپنلىرى» سۆزلىرىنىڭ ئاخىرىدىكى يۇيۇپن سۆزى، سىغىن سۆزىنىڭ خاتا تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىلاۋە: قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ ئارىسىدا چوپان جەمەتى بار ئىدى. بۇنىڭدىكى يۇيۇپىنىڭ خاتا يېزىلىشى بولغان سىغىن بىلەن قاڭقىللارنىڭ چوپان جەمەتىنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بار - يوقلۇقى توغرىسىدا تارىخىي ماتېرىياللاردا دەلىل بولمىغاچقا، بۇنىڭغا ئاساسەن دېگىلىگلار بىلەن شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ.

⑰ ماچاڭشۇ: «ئوغانلار ۋە سىيانپىلار» 458 - بەت.

⑱ توغبات سىيانپىلىرىنىڭ كۆچۈش يۆنىلىشى بىلەن ئۇنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا بىز، ماچاڭشۇ ئەپەندىنىڭ «ئوغانلار ۋە سىيانپىلار» ناملىق كىتابىدىكى بەزى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلاندۇق.

⑲ ياۋ ۋېيىۋەن: «شىمالىي سۇلالىلەردىكى «غۇزلار» فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1962 - يىل نەشرى، 4 - بەت.

⑳ «ۋېينامە. مەنسەپ - فامىلىلەر تەزكىرىسى» نىڭ جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى نەشر قىلغان تىنىش بەلگىلىك «تۇزئىتىلگەن خاتىرىسى»دا: «ۋېينامە. مەنسەپ - فامىلىلەر تەزكىرىسىگە شەرھ» دە، «قەدىمكى ۋە ھازىرقى فامىلىلەرگە ئائىت كىتابلار ئۇستىدە ئايرىپ تەھسىل» نىڭ 37 - جىلدى بىلەن «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 119- ۋە 140 - جىلدلىرىگە ئاساسەن توغبات جەمەتى بوبو جەمەتى (氏拔拔) دەپمۇ يېزىلىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن» دېيىلگەن، «شىمالىي سۇلالىلەردىكى «غۇزلار» فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل»دا يۇەن خۇڭ يازغان «داۋىخان قەبرە تېشىغا ئويۇلغان بېغىشلىسما سۆزى»دىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن «بوبوجېن» دېگەن سۆز بار، بۇ «توغبات» دېگەن سۆزنىڭ «بوبو» (باتبات) دەپ خاتا يېزىلىپ قالغانلىقىنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

㉑ ياۋۇېيۇەن: «شىمالىي سۇلالىلەردىكى «غۇزلار» فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» نىڭ 9-، 23 - بەتلىرى بىلەن ماچاڭشۇ يازغان «ئوغانلار ۋە سيانپىلار»نىڭ 247-، 248 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

㉒ تاڭ چاڭرۇي: «ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى توغرىسىدا مۇھاكىمىلەر»، سەنلىەن كىتاب ئىدارىسى 1955 - يىل نەشرى، 437 - بەتكە قارالسۇن.

㉓ ياۋۇېيۇەن: «شىمالىي سۇلالىلەردىكى «غۇزلار» فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» 72 - بەت.

㉔ ياۋۇېيۇەن: «شىمالىي سۇلالىلەردىكى «غۇزلار» فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» 104-، 297 - بەتلەر.

㉕ تاڭ چاڭرۇي: «ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى توغرىسىدا مۇھاكىمىلەر» 437 - بەت.

㉖ ياۋۇبييۇەن: «شمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» 129 – بەت.

㉗ ياۋۇبييۇەن: «شمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» 144 – بەت.

㉘ ياۋۇبييۇەن: «شمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» 185 – بەت.

㉙ تاك چاكرۇي: «ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شمالىي سۇلالىلەر تارىخى-توغرىسىدا مۇھاكىمىلەر» 437 – بەت.

㉚ لېنمن: «مىللىي مەسىلىمىز ئاساسىي تەنقىدىي پىكىر توغرىسىدا».

7 ئاب ۋېي، جىن، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئىنچىكى رايونلارغا كۆچكەن دېگلىگلار

چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن سەددىچىننىڭ ئىچىدە ياشىغان دېگلىگلار ھەققىدە ئەڭ بۇرۇنقى خاتىرە «كېيىنكى خەنناما». ئۇغان سىيانپىلىرى ھەققىدە قىسسە» بولۇپ، ئۇنىڭدا: «ۋاڭ ماڭ سەلەتەنەت سۇرگەندىن كېيىن، ھونلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ، 12 قەبىلە قوشۇننى سەپەرۋەر قىلدى، كۈنچىقىش تەرەپ سانغۇنى يەنيونى ئۇغان، دېگلىگ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، دەي ۋەلايىتىدە ھەربىي تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتتى، ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرىنى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە بارىمتايلىققا تۇرغۇزدى» دېيىلگەن. ۋاڭماڭنىڭ 12 يول قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى «خەنناما». ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، جيەنگۈنىڭ 3 ـ يىلى يەنى مىلادى 11-يىلى باشلانغانىدى. ۋاڭ ماڭ سانغۇن يەنيو باشچىلىقىدىكى دېگلىگ ئەسكەرلىرىنىڭ قېچىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرىنى بارىمتاي قىلىپ ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ئورۇنلاشتۇرغانىدى، بۇ ھال غەربىي خەن ۋە ۋاڭ ماڭنىڭ يېڭى ھاكىمىيىتى دەۋرىدە دېگلىگلارنىڭ قەبىلىلىرى ياكى ئۇرۇقلىرىنىڭ ئاللىقاچان غەربىي خەن ۋە ۋاڭ ماڭنىڭ يېڭى

ماكسيمتسلك زېمنى ئېچىلىپ ئولتۇرا قلاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمما، غەربىي ۋەشەرقىي ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلارنىڭ ئۇلار ھەققىدىكى خاتىرىلىرى ماناموشۇنىڭ بىلەن ئىلا چەكلەنگەنىدى. ئۇلارنىڭ قانداق شەۋبە لەر تۈپەيلىدىن خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا كۆچكەنلىكى، خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى جايلىشىشى، پائالىيىتى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئاقىۋىتى قاتارلىقلار تارىخىي مەنبەلەردە پۈتۈنلەي خاتىرىلەنمىگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇئلار ھەققىدە قىسسە» دە خەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىي يېلىلىرىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن خېشى تارىلىقىغا قېچىپ بېرىپ، «زىلۇ» (قۇل) دەپ ئاتالغان دىئىلئلار خاتىرىلەنگەن. بۇ قىسىم دىئىلئلار خەن سۇلالىسى زېمىنىغا بارغاندىن كېيىن «لياڭجۇ ۋىلايىتىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان». ئەمما جەنۇبىي يېلىدىن كېيىنكى ئۇلار تارىخ كىتابلىرىدا پۈتۈنلەي كۆرۈلمەيدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىدە باش ـ ئايىغى بىرقەدەر باغلىنىشلىق قىلىپ خاتىرىلەنگىنى ۋېي، جىن دەۋرىدىكى ئىچكىرى رايونلارغا كۆچكەن دىئىلئلاردۇر. يۇقىرىدا بايان قىلىنغانغا ئوخشاش، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە تانشىخۇاينىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقى يېمىرىلگەندىن كېيىن، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىئىلئلار قايتا بىرلىشىپ موڭغۇل دالاسىغا بېسىپ كىردى. ئۇ دەسلەپتە كىرگىنى دىئىلئلار قەبىلىسى ئىچىدىكى دى جەمەتى بولۇپ، چوڭ قۇمۇلۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بېلەن خۇاڭخې دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەنكى ئېقىملىرىغا كۆچۈپ كەلدى. بۇ تارماقتىكى ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىئىلئلار ئۆز قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ باشچىلىقىدا 16 پادىشاھلىق مەزگىلىدىكى تارىخىي پائالىيەت-

له‌رگه پائال قاتناشتی همده هازیرقی خهنه‌نمك شمالي قسمی، شه‌ندۇكنمك غه‌ربي قسمیدا دی جه‌مه‌تنمك دىكلمك دۆلیتی یه‌نی «بۇیۇك ۋهي به‌گلمكی» نی قۇردی. بۇیۇك ۋهي به‌گلمكی یوقالغاندین كهیین، دىكلمكلارنمك قالدۇق قوۋملری توغبات ۋهي سۇلالمسی بىلەن ئۇزلۇكسىز كۆره‌ش ئېلىپ باردی. بۇ ئۇرۇش تاكی توغبات ۋهي سۇلالمسی هۆكۈمرانلیقنمك ئاخیرقی یىللىرىغىچه داۋاملاشتی. سۇي سۇلالمسی قۇرۇلغاندین كهیین، ئىچكی رایونلارغا كۆچكه‌ن دىكلمكلارنمك پائالیمتی سۇسلىشىپ، ئۇلار ته‌دریجي یوسۇندا هون، ئۇغان، سیانپي مىللە‌تلىرىگه ئوخشاش، 16 پادىشاهلىق، شمالي سۇلالىلەر دەۋرىدكی 200 یىلدین ئارتۇق داۋام قىلغان مىللە‌تلە‌رنمك قوشۇلۇشی ئارقىلىق، خه‌نزۇلارغا پۈتۈنله‌ي قوشۇلۇپ كه‌تتی.

بۇ بابتا ئاساسلىق قىلىپ، ۋهي، جىن سۇلالمسی دەۋرىدكی دىكلمكلارنمك ئىچكی رایونلارغا كۆچۇشی بىلەن ئۇلارنمك ئىچكی رایونلارغا كۆچكه‌ندین كهیینكی تاریخی ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بایان قىلىنىدۇ.

1. دىكلمكلارنمك بىر تارمىقنمك چۆللۈكنمك جه‌نۇبی بىلەن ئوتتۇرا تۈزلە‌نگىلمك رایونىغا كۆچۇشی

ۋهي، جىن دەۋرىده ئۇنجی تۇركۈمده چۆللۈكنمك جه‌نۇبي رایونىغا كۆچكه‌ن دىكلمكلار ــ دىكلمكلارنمك ئېرشه‌ن قه‌بىلمسی ئىدی. «كىتابلار جه‌ۋهری» نمك 968 ــ جىلدتىدا: «ۋهي منگدىنمك ته‌یخي 5 ــ یىلی 4 ــ ئایدا، سیانپىلارنمك ئىتتائه‌تمه‌ن، ئادىل ۋاڭی كی بهینمك ئۆز ئۇرۇقىنی ۋه دىكلمكلارنمك ئاقساقىلی ئېرشه‌ن قاتارلىقلارنی یاۋجۇ ئایمىقی (ۋىلایه‌ت ئورنی جی یه‌نی هازیرقی خهبىي ئۆلكىسىنمك داشمك ناهیىسىنمك غه‌ربي جه‌نۇبي قىسمی) غا باشلاپ

كېلىپ داڭلىق ئاتلارنى تەقدىم قىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئېرشەن قەبىلىسىدىكى دېڭىلىڭلارنىڭ قايسى جايدا ئولتۇراق لاشقانلىقى، تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنمىگەن. كې بىينىڭ تانىشىخۇاي ئۆلۈگەندىن كېيىن سىيانېلارنىڭ چۆللاۋكىنىڭ جەنۇبىي رايونىدىكى ئەڭ كۆچلۈك رەھبىرىگە ئايلانغان بولۇپ، ساۋ - ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ دەسلىپىدە، ئۇ 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ قوۋملىرى گاۋلىۋ (سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى گاۋشەن ناھىيىسى) نىڭ شەرقىي قىسمىدىكى دەي، شاڭگۇ (ۋىلايەت ئورنى چۆيادا بولۇپ، خۇەيلەيشەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي) دىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەتكە ۋە سەددىچىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى رايونلىرىغا كېلىپ ماكانلىشىپ، دەي ۋىلايىتىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى سىيانېلارنىڭ بۇرۇڭقىن ئىتتىپاقى بىلەن لياۋشى، يۈيياك، يوبېيگىدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتكە، شۇنداقلا سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان سۇلى مىجىيا ئىتتىپاقى بىلەن ئۆز ئارا تىركىشىپ تۇردى. تەيىخېنىڭ 5 - يىلى كى بېينىڭ يەنە چۆللۇكىنىڭ جەنۇبىدىكى سىيانپى قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن بۇرۇن، ئۇنىڭغا قاراشلىق رايونلاردا ئانچە چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولمىدى. ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى دېڭىلىڭلارنىڭ ئېرشەن قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى چۆللۇكىنىڭ جەنۇبىي، دەي ۋە شاڭگۇ ۋىلايىتىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى ئايرىم جايلار بولسا كېرەك①.

دېڭىلىڭ قەبىلىلىرى چىن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە سەددىچىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەنىدى. چىن ۋۇدىنىڭ تەيشى تۇنىجى يىلى (مىلادى 265 - يىلى) سەددىچىنىڭ سىرتىدا زور سۇ ئاپىتى يۈز بەردى. سەددىچىنىڭ سىرتى ۋە موڭغۇل دالاسىدا ئولتۇراقلاشقان كۆچمەن

چاروٴنچی قەبىلىلەر ئارقا - ئارقىدىن سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىردى. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى تەيكائىنىڭ 5 - يىلى (ميلادى 284 - يىلى) غىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ھون ۋە باشقا «ئارىلاشما غوزلار» دىن 280 مىڭ ئادەم سەددىچىننىڭ ئىچىگە كىرىپ ئولتۇراق لاشتى. «جىننامە. شىمالىي دىلار ھەققىدە. قىسمە» دە «شىمالىي دىلار قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلىپ سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى رايونلارغا كېلىپ ئولتۇراقلاشتى. ئۇلار جەمئىي 19 ئۇرۇق ئىدى. قەبىلىلەر ئايرىم - ئايرىم ئولتۇراقلاشقان» دېيىلگەن. يۇ 19 ئۇرۇق:

(1) تۇغا ئۇرۇقى (14) قۇلان ئۇرۇقى
(2) شىيەنجى ئۇرۇقى (15) جۇجى ئۇرۇقى
(3) كۇەيتو ئۇرۇقى (16) دالۇ ئۇرۇقى
(4) ئوغان ئۇرۇقى (17) يوگچۇ ئۇرۇقى
(5) چىلى (تۇرا) ئۇرۇقى («شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسمە» دە «赤勤»)
(6) خەنجى ئۇرۇقى
(7) كۆك بۆرە ئۇرۇقى دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدا «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى» دىكىشى ئاساس قىلىنغان)
(8) چىشا ئۇرۇقى
(9) يۇبىك ئۇرۇقى
(10) ۋېيشا ئۇرۇقى
(11) ئوتۇك ئۇرۇقى (18) جەنشۇ ئۇرۇقى
(12) بومىي ئۇرۇقى (19) لى جى ئۇرۇقى
(13) جيائجۇ ئۇرۇقى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان 19 ئۇرۇق «جىننامە. شىمالىي دىلار ھەققىدە. قىسمە» دىكى «ھون ماددىسى»غا كىرگۈزۈلگەن. ئەمما تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ھون ئەمەس، بەلكى ھون دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان غەيرىي مىللەت قەبىلە ياكى ئۇرۇقلىرى يەنى ھونلارنىڭ باشقا

قەبىلىلىرى ئىدى.

19 ئۇرۇقىنىڭ ئىچىدىكى چىلى قەبىلىسى يەنى قۇرا (救勒) دېگىلىلار ئىدى②. جىن سۇلالىسىنىڭ ئوردا ئالىنات مىچىلىرى سەددىچىنىنىڭ سىرتىدىن تەددىچىنىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەن كۈپ سانىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلىرىگە قارىتا، يۇزەكىلا ھەم تازا ياخشى چۈشەنچە بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان مىللەتلەرگىچە بىلەن ئىنسىكلىق مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرالمىغان. شۇ سەۋەبتىن ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ بۇرۇندىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تەرجىمەنامىلىرىنى قوللانماي، بەلكى يېڭى تەرجىمەنامىلارنى قوللانغان، شۇڭا بىز 19 ئۇرۇقنىڭ ئىچىدىكى دېگىلىك دېگەندەك ئاھاڭ جەھەتتىن يېقىن بولغان چىلى (赤勒) دەپ تەرجىمە قىلىنىپلا قالماي، بەلكى ھونلارنىڭ قۇلان قەبىلىسىنىڭ خېلەي ئۇرۇقى (种贺赖) دەپ، ئوغان دېگەندىكى ۋۇتەن (乌谭) دەپ تەرجىمە قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. كىشىلەر «19 ئۇرۇق» نىڭ ئىچىدىكى كۆپىنچىسىنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى ھازىرغىچە بىلەلمەيدۇ. بۇنىڭدەكى سەۋەب ئۇلارنىڭ تەرجىمەنامىلىرى بىلەن ئىشلىتىدىكى نامىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ بەكلا چوڭ بولۇپ كەتكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

19 ئۇرۇقنىڭ ئىچىدە ھېچ بولمىغاندا، قۇلان، توغا، كۇەنتو قاتارلىق ئۇرۇقلار ھون مىللىتىگە تەۋە؛ بۇنىڭدىن باشقا يەنە سىيانپى، ئوغان مىللەتلىرىگە تەۋە ئۇرۇقلارمۇ بار. ئەينى ۋاقىتتىكى دېگىلىكلار كەڭ كۆلەمدە كۆچۈپ پۈتكۈل موڭغۇل دالاسىنى ئىگىلەپ، تارقىتىلا 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە كەڭ كۆلەمدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا ئۇرۇنلاشقانلىقتىن ئومۇمىي ئەھۋالىنى تارىخىي يوسۇندا كۆزىتىش؛ 19 ئۇرۇقنىڭ ئىچىدە چىلى قەبىلىسىدىن سىرت، يەنە

دىڭلىڭلارغا تەۋە كۆپلىگەن ئۇرۇقلار بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، تۇرلىۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ھازىرغىچە پەرقلەندۈرۈپ چىقالمىدۇق.

چىلىلار سەددىچىنىڭ ئىچىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىن باشلاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى دىڭلىڭ لار بىلەن سىياسىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشقا باشلىدى. ھەمىمگە ئايانكى، 16 پادىشاھلىق تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلاردا مۇنداق بىر ئورتاق چۈشەنچە بار ئىدى. يەنى 16 پادىشاھلىق مەزگىلىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا تۈيۈقسىزلا نۇرغۇن دىڭلىڭ قەبىلىلىرى پەيدا بولۇپلا قالماي، يەلكى مۇرەككەپ سىنسىپىي كۈرەش ۋە مىللىي كۈرەشتىن ئىبارەت سەنەھنە ئادەتتىن تاشقىرى جانلىنىپ كەتكەنىدى. «جىننامە» شىلا ھەققىدە خاتىرە» دە مۇنداق دېيىلگەن:

ئەينى ۋاقىتتا، جوڭشەن بىلەن چاڭشەندە، ئادەتتىن تاشقىرى زور چېكەتكە ئايىتى يۈز بەردى. جوڭشەندىكى دىڭلىڭلاردىن دى شۇشىلادىن يۈز ئۆرۈپ جوڭشەن بىلەن چاڭشەنگە ھۇجۇم قىلدى، نەتىجىدە شىلا ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ ئۇنىڭغا زەربە بېرىپ، ئۇنىڭ ئانىسى بىلەن خوتۇن - بالىلىرىنى تۇتۇپ كەتتى، شۇگۈەننى ساقلاپ يانغان دى شۇدەي ۋىلايىتىگە قېچىپ كەتتى.

خۇڭ لياڭجى «16 پادىشاھلىقنىڭ زېمىنلار تەپسىراتى» كىتابىدىكى جاۋ پادىشاھلىقى» دە بۇ ۋەقەنى غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ مىندى پادىشاھىنىڭ جىيەنشىنىڭ 4 - يىلى يەنى مىلادى 316 - يىلى بولغان دەپ خاتىرىلەنگەن. مانا بۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشقا باشلىغانلىقىنىڭ تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق

خاتىرىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 14 يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادى 330 - يىلى كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنى ئىچىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ دى بىن ئاتلىق قەبىلە ئاقساقىلى، دىڭلىڭ قەبىلىسىگە باشچىلىق قىلىپ كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىغا ئەل بولدى. دىڭلىڭلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن دى شۇ بېلەن دى بىن جاۋ پادىشاھلىقىدىن گاھ يۇز ئۆرۈپ گاھ ئەل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قەبىلە نامى بىلەن جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن قارىغاندا، يەنىلا بىر مىللەت ياكى بىر قەبىلە ئىدى. دىڭلىڭلارنىڭ دى بىن قەبىلىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 94 - جىلدىدا: «ئىلگىرى دىڭلىڭلارنىڭ دى بىن قەبىلىسى كانگىيىدە ياشايتتى، كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كەلدى» دېيىلگەن. «ۋېينامە» دىن ئۈزۈندىلەر. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسمە» گە ئاساسلانغاندا، كانگىيە رايونىدىكى دىڭلىڭلار «غەربىي دىڭلىڭلار» بولۇپ، دى بىننىڭ باشچىلىقىدىكى دىڭلىڭ قەبىلىسى ئەسلى غەربىي دىڭلىڭلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. بۇ ئابزاستىكى نەقىل «جىننامە» بىلەن «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما» دا ئۇچرىمايدۇ، ئەمما سىماگۇڭ بېكىتكەن نۇسخىدىكىسى بولسا، بەلكىم سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئالىملىقاچان يوقىلىپ كەتكەن بىرەر تارىخ كىتابىدىن ئېلىنغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ.

دىڭلىڭلارنىڭ دى جەمەتىنىڭ قايسى ۋاقىتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كەلگەنلىكى، ئۇلارنىڭ ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ۋېي پادىشاھلىقىغا ئات تارتۇق قىلغان دىڭلىڭلارنىڭ ئىرشەن قەبىلىسى بىلەن قانداق مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقى. ئۇلارنىڭ جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋردە سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەن چېلى قەبىلىسىدىن ياكى

ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت. بۇ مەسىلىلەر تاكى ھازىرغىچە ئېنىقلانماي كېلىۋاتىدۇ. بىراق ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە سەددىچىننىڭ سىرتىدا ماكانلاشقان دىڭلىڭلارنىڭ ئېرىشىەن قەبىلىسىدىن، غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى چىلىلارنىڭ سەددىچىننىڭ ئىچىگە كىرىشىگىچە، دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا كۆچۈشىگىچە ماڭغان يوللار شۇبھىسىزكى، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلارنىڭ موڭغۇل دالاسى ئارقىلىق ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا كېلىشتىكى بېسىپ ئۆتكەن يوللىرىدۇر. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كەلگەن زور تۈركۈمدىكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرى بار ئىدى.

2. ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرىنىڭ تەركىبى ۋە جايلىشىشى

ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرىنى، ۋېي، جىن، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردىكى پارچە ـ پۈرات ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، دى جەمەتى، شىيەنيۇ جەمەتى، لو جەمەتى ۋە يان جەمەتى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇرۇق ـ جەمەتى ئېنىق بولمىغان سۇفاڭ دىڭلىڭلىرى بىلەن مىيۇن دىڭلىڭلىرى قاتارلىقلار مۇ بار ئىدى. ئەمدى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ جايلىشىشىنى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىمىز:

(1) دى جەمەتى ئاساسلىقى دىڭجۇ ئايمىقىنىڭ چاڭشىيەن، جۇڭشەن، جاۋجۇن ۋىلايىتى بىلەن بىڭجۇ ئايمىقىنىڭ شياڭداڭ ۋىلايەتلىرىگە تارقالغان.

چاڭشەن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى جيۇمىن (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جېڭدىڭ ناھىيىسى)؛ جوڭشەن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى لۇنۇ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ دىڭشيەن ناھىيىسى)؛ چاۋجۇن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى پىڭجى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ چاۋشەن ناھىيىسى) ئىدى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى شىجياجۇاڭنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدىكى نەچچە 100 چاقىرىم كېلىدىغان دائىرە دىڭلىڭلارنىڭ دى جەمەتىنىڭ تارقالغان جايلىرى ئىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان دىڭلىڭلارنىڭ قەبىلە ئاقساقلى دى شۇ بىلەن دى بىننىڭ باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەرمۇ ئاساسەن مۇشۇ جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى. مىلادى 371 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جيەن ۋېندىنىڭ شىيەنئەن تۇنجى يىلى) ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ بىر يىلدىن كېيىن، فۇجيەن دى بەن باشچىلىقىدىكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنى شىنئەن (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ مىيەنچى ناھىيىسىنىڭ شەرقى) بىلەن مىيەنچى (ھازىرقى مىيەنچى ناھىيىسىنىڭ غەربىي) گە كۆچۈرىدۇ. ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى پارچىلانغاندىن كېيىن، مىلادى 384 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شاۋۋۇدىنىڭ تەيىۋەن 9 - يىلى) بۇ قىسىم دىڭلىڭ قەبىلىلىرى دى بىننىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ باشچىلىقىدا، قايىتىدىن چاڭشەن بىلەن جوڭشەن ۋە جاۋجۇن ۋىلايىتىدىن ئىبارەت كونا ماكانلىرىغا قايتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، جىن سۇلالىسىنىڭ تەيىۋەن 11 - يىلى (مىلادى 386 - يىلى) «16 پادىشاھلىقنىڭ يەر - زېمىن ئەپسىرى. كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى» دە خاتىرىلەنگەن دى ياۋ بىلەن ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيچاڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 417 - يىلى) «ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە خاتىرىلەنگەن دى شۇ

باشچىلىقىدىكى دېڭىزلارنىڭ پائالىيەت رايونى ئوخشاشلا چاڭشەن، جوڭشەن ۋە جاۋجۇن ۋىلايىتى بولىدۇ. مىلادى 451 - يىلى شىمالىي ۋېينىڭ پادىشاھى تۇغباتتاۋ قوشۇن باشلاپ جەنۇبىي سۇلالىدىكى لىيۇسۇڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شۇيى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇنىڭ لىيۇسۇڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شۇيى شەھىرىدىكى باقاۋۇل سانغۇنى ساڭ جىغا ئەۋەتكەن خەتتىدە، ئۇنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن «ئەسكەرلىرى» نىڭ چاڭشەن بىلەن جاۋجۇن ۋىلايىتىدىن ئەسكەرلىكە ئالغان دېڭىزلىق ئەسكەرلىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتقانىدى. تۇغبات ۋېي سۇلالىسىگە مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان بۇ تۈركۈم دېڭىزلار چاڭشەن بىلەن جاۋجۇن ۋىلايىتىدىكى دى جەمەتىدىن بولغان دېڭىزلارنى ئاساس قىلغانىدى. تارىخىي ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشىچە، دى جەمەتىدىن بولغان دېڭىزلار يۇقىرىقى ئۇچ ۋىلايەتتە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان مەزگىللەردە، كۆپ ھاللاردا «غەربىي تاغلىقلار»، «شىمالىي تاغلىقلار» دەپ تىلغا ئېلىنغانىدى. ھەتتا بەزىدە يەنە بۇ جايدىكى دى جەمەتىدىن بولغان دېڭىزلار، «غەربىي تاغ دېڭىزلىرى» ۋە «شىمالىي تاغ دېڭىزلىرى» دەپمۇ ئاتالغانىدى③. بۇ تەيخاڭشەن تېغىنىڭ قەدىمدە «غەربىي تاغ» دەپ ئاتالغانلىق سەۋەبىدىن بولغانىدى④. چاڭشەن، جاۋجۇن ۋىلايىتى بىلەن جوڭشەندىكى غەربىي تاغ، ئەينى ۋاقىتتىكى بۇ ئوچ ۋىلايەت چېگرىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تەيخاڭشەن تېغىنىڭ تارماقلىرى بولغان لياڭشەن تېغى، چاڭشەن تېغى (خېڭشەن تېغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، جىڭشەن تېغى، ۋاڭشەن تېغى بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا بولغان تاغلارنى كۆزدە تۇتقان. گۇزۇيۇ «تارىخ كىتابلىرىدىكى چېگرا قورغانلارغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دە چۈياڭ ناھىيىسى (تۇغبات - ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى دېڭجۇ ئايمىقىغا قاراشلىق جوڭشەن

ناھىيىسى) نىڭ ئورنىنى «تەيخاڭشەن تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەگرى-بۈگرى جايغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان» دەپ كۆرسەتكەن. دېڭلىڭلار جايلاشقان شىمالىي تاغ بەلكىم چۈياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى تاغنى كۆرسەتسە كېرەك⑤. خۇسەنشېڭ «غەربىي دېڭلىڭلار» غا ئىزاھ بېرىپ: «جوڭ شەنىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 200 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا لاڭشەن تېغى بار. لاڭشەن تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى چاڭشەن تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ، تاغ جىلغىلىرى ئىنتايىن خەتەرلىك، خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، قارا تاغلىق جاڭ يەنىنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى ئاكا - ئوكا فاڭ جىيەنلەرمۇ مۇشۇ جايغا بېكىنگەن» دېگەنىدى («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 109 - جىلد، جىن سۇلالىسى پادىشاھى ئەندىنىڭ لوڭئەن تۇنجى يىلى). دى جەمەتىدىن بولغان دېڭلىڭلار دەل مۇشۇ «خەتەرلىك تاغ جىلغىلار» دا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ جايلار ئىشلەپ چىقىرىشقا بىسەپ ئىدى. شۇبھىسىزكى، دېڭلىڭلار ئەينى ۋاقىت تا كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلىرى تەرىپىدىن ئاشۇ جايلارغا قوغلىنىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

دى جەمەتىدىن بولغان دېڭلىڭلارنىڭ يەنە بىر جايلاشقان ئورنى بېڭجۇ ئايمىقى بولۇپ، تارىختا «بېڭجۇ دېڭلىڭلىرى» دەپ ئاتالغانىدى. توغبات ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى بېڭجۇ ئايمىقىنىڭ مەركىزى جىنياڭ ئىدى، تەييۇەن، شياڭداڭ ۋىلايەتلىرىنىڭ مەركىزىي خۇگۇەندە بولۇپ (ھازىرقى سەنشى ئۇلكىسىنىڭ لۇچېڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربى)، شياڭجۇن، لىپىڭ ۋە شىياڭيۈەندىن ئىبارەت بەش ناھىيىنى باشقۇراتتى. دى جەمەتىدىن بولغان دېڭلىڭلار ئاساسلىقى شياڭداڭ ۋىلايىتىنىڭ خۇگۇەن ناھىيىسىگە جايلاشقان بولغاچقا، «شياڭداڭ

دىگلىكلىرى» دەپمۇ ئاتالغانىدى. «ۋېينامە. موتتىنىڭ تەرـ جىممەلىرى» دا ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيزۇنىڭ تەيشىڭ 5 ـ يىلى (مىلادى 402 - يىلى) «دى جەمەتىدىن بولغان دىگلىكلار خۇكۇەنگە توپلاندى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «ۋېينامە. گوگسۇن گۇيىنىڭ تەرجىمھالى» دا تۇۋەندىكى ماتېرىيال خاتىرىلەنگەن:

لىۋيىلۇك (يەنى جەنۇبى سۇلالىلەردىكى لىۋسۇڭ ھاكىمىيىتىنىڭ پادىشاھى ۋېندى) داۋيەنجىنى قول ئاستىدىكى قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنى ياۋزوگۇنۇ بىلەن جەڭ دەرياسىغا بىللە يېبەنگە ھۇجۇم قىلمىقا ئەۋەتتى. پادىشاھ شىزۇ (يەنى توغباتتاۋ) ئۇنىڭ شىمالىغا بېسىپ كىرىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، گوگسۇن گۇيىنى خۇكۇەنگە بوز يەر ئۆزـ لەشتۇرۇشكە ئەۋەتتى. دەل بۇ چاغدا شىياگىداگىدىكى دىگلىكلار ئىسيان كۆتۈردى، گوگسۇن گۇي ئۇلارنى تىنـ چىتتى ..... شىزۇ سۇي خاۋغا: «مەن شىياگىداگىدىن ئۆتكىنىمدە پۇقرالار ماڭا: گوگسۇن گۇي مال - دۇنيانى دەپ ئوغرى - قاراقچىلارنى مەيلىگە قويۇۋەتتى، شۇ ۋەجىدىن ھازىرغىچە يامانلىقلار تۈگىتىلمىدى، گوگسۇن گۇي جازاغا لايىق ئىدى. ئۇ دەسلەپتە تەنھا مال دۇنياسىز كەلگەنىدى؛ قايتىشىدا يۈز نەچچە ھارۋىغا مال-دۇنيانى بېسىپ جەنۇبقا قايتتى، دىگلىكلارنىڭ قوماندانى تاغقا چىقىپ ئۇنى راسا قارغىدى دېيىشتى،» دېگەنىدى... داۋيەنجىنى يېبەنگە مىلادى 430 - يىلى ھۇجۇم قىلغان بولۇپ، گوگسۇن گۇي شىياگىداگىدىكى دىگلىكلارنى مۇشۇ يىلى ياكى ئۇنىڭدىن بىر يىل كېيىن باستۇرغان. بىز يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن ماتېرىيالدىكى دىگلىكلارنىڭ دى جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى كېسىپ ئېيتالمىساقمۇ، ئەمما شىياگىداگى دىگلىكلىرىنىڭ تاقسا قاللىرىنىڭ نامىلىرى، تارىخىي كىتابلاردا

پۈتۈنلەي دېگۈدەك دى جەمەتىدىن دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ماتېرىيالدىكى شياڭداڭ دىسترىكتلىرىنى دى جەمەتىدىن دەپ مۇقىملاشتۇرۇش كۆپ جەھەتتىن خاتا بولمىسا كېرەك. بىڭجۇ ئايمەقبەدىكى دىڭلىڭلار دىڭجۇ ئايمەقبەدىكى دىڭلىڭلارغا ئوخشاش ئاساسلىقى يەنىلا تەيخاڭشەن تاغ تىزمىسىنىڭ تاغ جىلغىلىرىغا تارقالغانىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ۋېنجۇ ئايمەقبەدىكى شىخې دەريالىق (هازىرقى سەنشەدىكى ۋېنىياڭ) دا دى نۇقتىلىق قوماندانلىق ئايمەقبەدىكى دىڭلىڭلار («ۋېينامە. تەيزۇ ھەقىقىدە خاتىرە»)، سىجۇ ئايمەقبەدىكى بەيمىنشەن (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ ياڭچېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى) بىلەن شياڭجۇ ئايمەقبەدىكى لىنلۇشەن (هازىرقى خېنەن ئۇلكىسىنىڭ لىنشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىگە 20 چاقىرىم كېلىدىغان جاي) دى مېڭچۇنىڭ قوماندانلىقبەدىكى دىڭلىڭلار («ۋېينامە. جۇجىنىڭ تەرجىمھالى») بار بولۇپ، بۇ جايلارغىمۇ دى جەمەتىدىن بولغان ئاز مىقداردىكى دىڭلىڭلار تارقالغانىدى.

قىسقىسى، شىمالدا دىجۇ ئايمەقبەنىڭ جوڭشەن، چاڭشەن ۋە جاۋجۇن ۋىلايەتلىرىدىن، جەنۇبتا بىڭجۇ ئايمەقبەنىڭ شياڭداڭ ۋە شياڭجۇدىكى لىنلۇشەن تېغىدىن تارتىپ تاكى سىجو ئايمەقبەدىكى بەيجىنشيەن تېغىغىچە بولغان، تەيخاڭشەن تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى 1000 چاقىرىم كېلىدىغان ئىككى يان تەرىپى بىلەن تاغ جىلغىلىرىغا دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار تارقالغانىدى، هالبۇكى، جوڭشەن، چاڭشەن، جاۋجۇن ۋىلايەتلىرى (يۇقىرىقى ئۇچ ۋىلايەت تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىي چېتىدە) بىلەن شياڭداڭ (تەيخاڭشەن تېغىنىڭ غەربىي چېتىدە) قاتارلىق ۋىلايەتلەر دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ مەركەزلىك تارقالغان جايلىرى ئىدى.

دى جەمەتىدىن بولغان دىنگىلار ئىچكى قىسمىدا ئۇرۇق - قەبىلىلەر بويىچە ئايرىلغانمۇ - يوق؟ تارىخىي كىتابلىرىدا دىنگىلاردىن بولغان دى بىن تىلغا ئېلىنغان چاغدا، ئۇنىڭ ئىنىسى قايتا - قايتا تىلغا ئېلىنىدۇ ھەمدە دىبىنىڭ باشچىلىقىدىكى 4000 نەپەر دىنگىڭ قوشۇنىنى «چاچما قوشۇن» («16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما. كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى») دەپ كۆرسىتىلىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇنىڭدا دى بىن باشچىلىقىدىكى دى جەمەتى دىنگىلارنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئېھتىمال، دى جەمەتى دىڭ لىڭلارنىڭ ئىچىدە ئۇرۇق ئايرىمىسى بولغان بولۇشى كېرەك. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان نەقىلدىكى تاغقا چىقىپ گۇگۇن گۈينى قارىغىغان «دىنگىلىڭ قوماندانى» بەلكىم دىنگىلارنىڭ ئۇرۇق ئاقساقىلى بولۇشى مۇمكىن. ئۇرۇقتا قەبىلە ياكى قەبىلە ئىتتىپاقى تۈزىدىكى تەشكىلنىڭ بار ياكى يوقلۇقىدىن قەتئىينەزەر بۇ مەسىلە تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنمىگەن. لېكىن بەزى ماتېرىياللاردا ئوخشاش بولمىغان رايونلارغا تارقالغان. دى جەمەتىدىن بولغان دىنگىلارنىڭ ئارىسىدا ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقى چۈشەندۈرۈلگەن. مىلادى 402 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ يۈەنشىڭ تۇنجى يىلى) شياڭداڭدىكى دىنگىلار دى دۇنىڭ باشچىلىقىدا خوگۇەنگە توپلىنىپ ۋېي سۇلالىسىگە قارشى تۇرغان، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن لىنلۇشەن تېغىغا قېچىپ بېرىپ شۇ يەردىكى دى جەمەتىدىن بولغان دىنگىلارغا قوشۇلغان («ۋېيناما. موتىنىڭ تەرجىمىھالى»). مىلادى 416 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ يىشى 12 - يىلى) سىجۇ ئايمىقىنىڭ بەيجىنشەن تېغىدىكى دىنگىلارمۇ دى مىڭچۈنىڭ باشچىلىقىدا ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن لىنلۇشەن تېغىغا قېچىپ بارغاندا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى مىڭچۈنى

لىنلۇشەن تېغىشچە قوغلاپ كەلگەن. مېڭچۆنىڭ قالدۇق قوۋملىرى «شىڭتاڭ بىلەن شاڭگو ئارىلىقىدا قېچىپ يۈرگەن» («ۋېينامە. جۇجىنىڭ تەرجىمھالى»). شىڭتاڭ چاڭشەن ۋىلايىتىگە تەۋە ئىدى؛ شاڭگو (ھازىرقى خېبېيدىكى شىڭتەي) بولسا سىجو ئايمىقىنىڭ گۇاڭپىڭ ۋىلايىتىگە تەۋە بولۇپ، شىمالدا دىڭجۇ ئايمىقىنىڭ جاۋجۇن ۋىلايىتى بىلەن ئۆزئارا تۇتاشقاچقا، دىجۇ ئايمىقىدىكى دىڭلىڭ لارنىڭ جايلاشقان رايونلىرى ئىدى. بۇ دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ ھەر قايسى ئۇرۇقلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مىلادى 383 - يىلى دى بىن ئۆز قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ فۇجىيەن قۇرغان ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا قارشى تۇرغاندا، ئۇنىڭ 4000 كىشىلىك «چاچما قوشۇنى» بار ئىدى. ھەر بىر تۇتۇندىن بىردىن كىشى چىققان دەپ ھېسابلىغاندا، دى بىننىڭ باشچىلىقىدىكى دى جەمەتىدىكى ئادەم تەخمىنەن 20 مىڭ ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ ئاساسەن، دى بىننىڭ باشچىلىقىدىكى دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ ئومۇمىي سانى بولۇپ ھەم سابلىنىدۇ. ياندۇرقى يىلى بولسا مۇروڭچۇي يېگە ھۇجۇم قىلغان، تارىخ كىتابلىرىدا «مورۇڭچۇي 200 مىڭ دىڭلىڭ ۋە ئۇغان ئەسكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، ئاسما شوتا ۋە لەخمىلەردىن پايدىلىنىپ يېگە ھۇجۇم قىلغان.» («جىننامە. فۇجىيەن ھەققىدە خاتىرىلەرنىڭ داۋامى») دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ۋاقىتتا دى بىننىڭ ئىنىلىرىنىڭ قول ئاستىغا ئاز دېگەندە دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلاردىن 100 مىڭ ئادەم توپلانغانىدى. بۇ ئەينى ۋاقىتتا تەيخاڭشەن تېغىنىڭ باشقا رايونلىرىدىكى دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭ ئۇرۇقداشلىرىنىڭ ئاۋاز قوشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، دى بىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئەسلىدىكى ئۇرۇقنىڭ ئادەم سانى ئەمەس. مىلادى

338 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەيىۋەن 13 - يىلى) دى
بىننىڭ ۋارىسى دېلاۋ «بۇيۇك ۋېي بەگلىكى) نى قۇرغان
ۋاقىتتا، «30 مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇنى بار» («ئەلنى ئىدارە
قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرۇنلىكلەر» 108 - جىلد جىن ژۇ-
دىننىڭ تەيىۋەن 17 - يىلى) دەپ ئاتالغان بولۇپ، تەخمى-
نىي ھىسابلىغاندا، 100 نەچچە مىڭ ئادەم ئىدى. بۇ 100
نەچچە مىڭ ئادەم ئاساسەن دى جەمەتىدىن بولغان دىگلىگ-
لار بولۇپ، تەيخاگشەن تېغىدىكى دى جەمەتىدىن بولغان
بارچە دىگلىگلارنىڭ بىرلەشكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. مە-
سىلەن، شاگداگنىڭ خوگۇەن دېگەن يېرىدىكى دى دۇ دەل
بۇيۇك ۋېي بەگلىكىنىڭ سانغۇنى ئىدى. يۇقىرىقى ماتېرىياللار
16 پادىشاھلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، دى جەمەتىدىن
بولغان دىگلىگلارنىڭ ئۇرۇقلىرى ئۆتتۇرىسىدا مەلۇم مۇناسى-
ۋەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمما بۇ خىل
مۇناسىۋەتنىڭ قانداق جەمئىيەت قۇرۇلمىدا ئىلىپ بېرىلغان-
لىقى بىزگە يەنىلا نامەلۇم. كېيىن، بۇ خىل مۇناسىۋەت دا-
ۋاملىق كۆچەيگەن، بولۇپمۇ ئۇلار سىيانبىلار بىلەن كېيىنكى
يەن پادىشاھلىقىغا قارشى مىللىي ئۇرۇش ئىلىپ بارغان
ۋە دى جەمەتىدىن بولغان دىگلىگلارنىڭ بۇيۇك ۋېي بەگلە-
كىنى قۇرغان ۋاقىتتا، تېخىمۇ قويۇقلاشقانىدى.

(2) شىەنبۇ جەمەتى. شىەنبۇ جەمەتى ئىچكى را-
يونلارغا كۆچكەن دىگلىگلارنىڭ ئىچىدە دى جەمەتىدىن قالـ
سىلا، دىگلىگلارنىڭ ئىككىنچى چوڭ جەمەتى ئىدى. ئۇلارمۇ
دىگجۇ ئايمىقىغا تارقالغانىدى. مىلادى 385 - يىلى (جىن
سۇلالىسىنىڭ تەيىۋەن 10 - يىلى) دى بىن مورۇگچۇي
تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. دى بىننىڭ ئەۋلادى دى جىن دىگلىگ
قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ يې (ھازىرقى خېبېينىڭ لىنجاڭ

ناھىيىسى) دىن خەلدەن ئارقىلىق شىمالغا قاراپ مىڭىپ شىڭتاڭغا كېلىپ بۇز يەر ئۆزلەشتۈردى. تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنىشىچە، «دى جېنىنىڭ ئەسىر لەشكىرى شىەنيۇچى دى جېن ۋە دى بىننىڭ ئەۋلادلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى جاۋابكى دەپ ئاتىغان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 109 - جىلد جىنۇۋدىنىڭ تەييۇەن 10 - يىلى). مۇشۇنىڭدىن كېيىنكى خاتىرىلەردە 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى دۆڭ لىڭلارنىڭ شىەنيۇ جەمەتى كۆزگە چېلىقىشقا باشلايدۇ. دى جېن ئۆلگەندىن كېيىن، دى جەمەتىدىكى قوۋملار شىەنيۇچىنى ئۆلتۈرۈپ دى چېڭنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ تىكلەيدۇ. (دى چېڭ دى جېننىڭ ئىنىسى ئىدى). دى چېڭنىڭ شىەنيۇدى ئىسىملىك بىر دورغاپى بار بولۇپ، ئۇ دى چېڭنى ئۆلتۈرىدۇ ھەمدە كۈندىن - كۈنگە قىستاپ كېلىۋاتقان مۇرۇكچۇينىڭ كېيىنكى يەن قوشۇنىغا تەسلىم بولىدۇ. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، شىەنيۇچى بىلەن شىەنيۇدىنىڭ پائالىيەت ئىپلىپ بارغان جايى شىڭتاڭ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىڭتاڭ ناھىيىسى) ئىدى. يانداۇرقى يىلى (مىلادى 386 - يىلى) شىەنيۇچىباۋ⑥ ئىسىملىك بىرەيلەن مۇرۇكچۇينىڭ جەنۇبقا بېسىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئىشتىپ قوۋملىرىغا باش چىلىق قىلىپ، «چۇياڭدىكى (غەربىي تاغ) نى بازا قىلىپ قوۋملىرىنى باشلاپ» ۋاڭدۇغا كەلمەكچى بولغانىدا («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 106 - جىلد، جىنۇۋدىنىڭ تەييۇەن 11 - يىلى)، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مورۇكچۇي تەرىپىدىن تىرىك قولغا چۈشۈرۈلىدۇ. ۋاڭدۇ جوڭشەن ۋىلايىتىگە تەۋە بولۇپ؟ جەنۇبتا چاڭشەندىكى شىڭتاڭغا تۇتىشاتتى. پائالىيەت ئىپلىپ بارغان رايونلىرىدىن قارىغاندا، بۇنىڭدىكى شىەنيۇچىباۋ بىلەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان شىەنيۇچى، شىەنيۇ دىلەر بىر ئادەم

لەتتىن ئىدى. مىلادى 402 - يىلى شىەنيۇسىباۋ ئىسسىلىك يەنە بىرەيلەن (ئېھتىمال يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شىيەلىيۇچىباۋ يىلەن بىر ئادەم بولۇشى مۇمكىن) «چاڭشەندىكى يېقىنلىرىنى شىكىتاڭغا توپلاپ» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە») ۋېي سۇلالىسىگە قارشى تۇرغان، ۋېي سۇلالىسى چاڭشەنلىك ۋالىيسى لوفۇليەننى ئەۋەتىپ ئۇلارنى باستۇرغان، مىلادى 428 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ شېنجىيا تۇنجى يىلى) «دىڭجۇ ئايىمقىدىكى دىڭلىڭلاردىن شىەنيۇتەيياڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ شىشەنگە بېسىپ كىرىپ، ئايماق - ناھىيىلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغاندا، ئايماق قوشۇنلىرى ئۇلارغا جازا يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، زور چىقىمغا ئۇچرىغان» («ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»)، بۇ يەردىكى شىشەن يۇقىرىدا تىلغا ئالغان شىەنيۇچىباۋ ئىگىلىۋالغان چۇياڭدىكى غەربىي تاغ بولۇشى كېرەك. يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ شىەنيۇ جەمەتىنىڭ پائالىيىتى باشتىن - ئاياغ دىڭجۇ ئايىمقىنىڭ چاڭشەن ۋە جوڭشەن ۋىلايەتلىرى بىلەن چەكلەنگەنىدى. مىلادى 447 - يىلى (ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيپىڭنىڭ جېنجون 8 - يىلى) ۋېيشيزۇ توغباتتاۋ «دىڭجۇ ئايىمقىدىكى دىڭلىڭلاردىن 3000 ئۆيلۈكنى ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختى (ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختى يەنى دەي بولۇپ، ھازىرقى داتوڭ شەھرىنىڭ ئەتراپىدا) گە كۆچۈرگەن»، كۆچۈرۈلگەن بۇ 3000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق دىڭلىڭلارنىڭ ئىچىدە دې جەمەتىدىن باشقا يەنە شىەنيۇ جەمەتىمۇ بولۇشى مۇمكىن. ئالتە قورغان توپلىڭى ۋاقتىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ مەشھۇر رەھبىرى شىەنيۇشىلىننىڭ ئەسلى يۇرتى دىڭجۇ ئايىمقى بولۇپ، ئۇ پايتەخت دەيگە سۈرگۈن قىلىنغاندىن كېيىن قايتا يەنە ۋۇيەن قورغىنىغا ھەيدەلگەنىە

دى. ئالته قورغان توپلىنگى ۋاقتىدا، شيەنيۇ شيۇلى دىڭجۇ ئايمىقىغا قايتىپ كېلىپ، شيەنيۇ قوۋملىرىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قوزغىغان. شۇڭا «ۋېينامە. سۇزۇك ھەققىدە خاتىرە» دە «ۋۇيۇەندىكى تەسلىم بولغان ئاھالىلەر (ئىلاۋە: دىڭجۇ ئايمىقىدىكى شيەنيۇ جەمەتى، ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاچقا، «تەسلىم بولغان ئاھالىلەر» دەپ ئاتالغان) دىن شيەنيۇشيۇلى دىڭجۇ ئايمىقىدا ئىسيان كۆتۈردى» دېيىلگەنىدى. شيەنيۇشيۇلىنىڭ ۋۇيۇەن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى باۋتونىڭ غەربىدە) دە ئەمەس، بەلكى دىڭجۇ ئايمىقىغا بېرىپ ئىسيان كۆتۈرۈشى، توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (يەنى شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرى) دىمۇ دىڭلىڭلارنىڭ شيەنيۇ جەمەتىنىڭ ئاساسەن يەنىلا دىڭجۇ ئايمىقىغا تارقالغانلىقىنى، بولۇپمۇ جوڭشەن ۋىلايىتىنىڭ ۋاڭدۇ، چاڭشەن ۋىلايىتىنىڭ چۈياڭ، شىڭتاڭ ۋە ئۇنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تاغ ئېچىگە بىرقەدەر زىچ تارقالغانلىقىنى، دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارغا ئوخشاش كەڭ ۋە تارقاق تارقالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(3) لو جەمەتى دىڭلىڭلارنىڭ لو جەمەتى «ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دىلا چېلىقىدۇ، ئۇنىڭدا: «تەيچاڭ نىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 417 - يىلى) 11 - ئايدا، ئەمىر زېمىن چاڭسۇن سوڭ قاتارلىقلار قوشۇن باشلاپ لېپىڭغا باردى. چاڭسۇن سوڭ يارلىققا بىنائەن ئۇي جىڭ، جۇجى ۋە خان تاغىسى سۇنجەن بىلەن بىرگە غەربىي تاغدىكى دىڭلىڭلاردىن بولغان دى شۇ ۋە لوجىلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى يوقىتىپ قايتتى» دەپ قەيت قىلىنغان. لېپىڭ بىڭجۇ ئايمىقىنىڭ لېپىڭ ۋىلايىتىگە تەۋە بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ

شياك ناهيسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئىدى. ئىلى چىڭ قاتارلىقلار جازا يۇرۇش قىلغان دىڭلىڭلارنىڭ لو جەمەتى ۋەپ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى يېتىپ بارغان لېپىڭدىن ئانچە يىراق بولمىغان دىڭجۇ ئايمىقىنىڭ چاڭشەن ۋىلايىتى ياكى جوڭشەن ۋىلايىتىنىڭ دائىرىسىگە، يەنى بۇ ئىككى ۋىلايەتكە تارقالغان دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار بىلەن بىر جايغا تارقالغانىدى.

(4) يەن جەمەتى دىڭلىڭلارنىڭ يەن جەمەتى «جىننىڭ مەخسۇسلىقى» دە كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئەندىنىڭ لوڭئەن ئىككىنچى يىلى (مىلادى 398 - يىلى) مورۇڭچى قوۋملىرىنى جەنئەنگە توپلاپ لەنخەنگە جازا يۇرۇش قىلدى، پۇقرالار ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلدى ..... مورۇڭچى يىلىيەنگە كىرىپ ئورۇنلاشتى، مورۇڭچىڭ لەنخەننى قەتل قىلماقچى بولۇپ، مورۇڭچىنىڭ قوشۇنىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە بۇيرۇق قىلغاندا، مورۇڭچى دىڭلىڭلاردىن بولغان يەن شىك ۋە ئوغانلاردىن بولغان ۋاڭ لوك بىلەن بىرلىشىپ مورۇڭچىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى، قوشۇنلىرىنى ئېلىپ خېڭگوغا كېلىپ، لوڭچىڭ شەھىرىگە 10 چاقىرىمچە يېقىنلاپ باردى، مورۇڭچىڭ يەسكەر چىقىرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى، مورۇڭچىنىڭ تۇتۇپ، ۋاڭ لوك، يەن شىك قاتارلىق 100 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى».

«تارىخىي كىتابلاردىكى جىگرا - قورغانلارغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 18 - جىلد، دانىڭ ياساۋۇلخانىسىنىڭ يىلىيەن قەلئەسى ماددىسىدا «يىلىيەن قەلئەسى يىڭجۇ ئايمىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 200 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا،

«جەنئەن قەلئەسى بۇرۇنقى يىلىيەن قەلئەسىنىڭ جەنۇبىي لىنجىنىڭ شىمالىدا. ..... جىن سۇلالىسىنىڭ لوئىئەن يەتتى مورۇكشىڭ مورۇكچىنى لوكچىڭ قەلئەسىنى تاشلاپ چىقىشقا مەجبۇر قىلىپ، جەنئەندىن قوزغىلىپ يىلىيەنگە كىرىپ ئورۇنلاشتى» دەپ قەيت قىلىنغان. يىڭجۇ ئايىمىقىنىڭ بۇرۇنقى شەھەر ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ چاۋيانىڭ ناھىيىسىنىڭ دائىرىسىدە ئىدى. لىنجى بولسا ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى چېيەنئەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە ئىدى. يىلىيەن بىلەن چېيەنئەن قەلئەسى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ جېيەنچاڭ ناھىيىسى ئەتراپىدا ئىدى. مورۇكچى جەنئەندە قوشۇنلىرىنى قوزغىتاندا، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە مورۇكشىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن دىڭلىڭلارنىڭ يەن جەمەتى شۇبھىسىزكى، جەنئەنگە يا كى جەنئەنگە يېقىن ئايرىم جايلاردا يەنە ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ جېيەنچاڭ ناھىيىسى ئەتراپىغا تارقالغانىدى.

دىڭلىڭلارنىڭ يەن جەمەتى ۋاڭ ماڭنىڭ يېڭى ھاكىمىيەت تىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى يەنيونىڭ باشچىلىقىدىكى دىڭلىڭلاردىن بولغان قەبىلىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن. «رەخەتنامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دا يەنيونىڭ ۋاڭ ماڭغا ھونلارغا جازا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا بەرگەن بىر پارچە ئۇزۇن تەكلىپى خاتىرىلەنگەن. تەكلىپنامىدىن قارىغاندا، يەنيو مەدەنىيەتلىك، تەرىبىيە كۆرگەن ۋە تارىخ كىتابلىرىنى ئىنتايىن پىششىق بىلىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇ دىڭلىڭلارنىڭ باراڭلاسى بولۇپلا قالماستىن، يەلكى خەنزۇ مىللىتىنىڭمۇ تۆرىسى ئىدى. ئۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ «كۇنچىقىش تەرەپ لەرنىڭ سانغۇنى» دەپ ئاتىلىشىي ۋاڭ ماڭنىڭ يېڭى ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقىي شىمال چېگرىسىنى قوغداشقا مەسئۇل

قىلىنغانلىقىدىن بولسا كېرەك. شۇڭا ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى دىڭلىڭلار خەن سۇلالىسىنىڭ شەرقىي شىمال چېگرا رايونى لىرنغا ماكانلاشقانىدى. بۇ بىر قىسىم دىڭلىڭلار ئېھتىمال 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى جەنئىندە ئولتۇراقلاشقان يەن جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بولۇشى مۇمكىن. ئەمما ئۇلار كېيىن نېمە ئۈچۈن خەنزۇ مىللىتىنىڭ يەن (燕) فامىلىسىنى ئۆزلىرىگە جەمەت نامى قىلىۋالغان؟ «ئۇج پادىشاھلىق. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى» دە فېي سوڭجى «ۋېينامە» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «ئۇغانلارنىڭ فامىلىلىرى تۈراقسىز، ئۇلار ئاتاغلىق بۇزرۇكۇارلارنىڭ نامىلىرىنى ئۆزلىرىگە جەمەت نامى قىلاتتى» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ بىر قىسىم دىڭلىڭلار ئۇغانلار بىلەن ئۇزاققىچە ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقاچقا، ئۇغانلارنىڭ بۇ خىل ئادىتىنى قوبۇل قىلغان بولۇشى مۇمكىن. يەنىيو ئۇلارغا باشچىلىق قىلغانداء، بەلكىم يەنە ئۇلار ئۇچۈن نۇرغۇن پايدىلىق ئىشلارنى قىلغانلىقى ئۈچۈن، «پالۋان» دەپ ئىززەتلىنىپ، ئۇنىڭ نامى بىر دەۋرىگە جەمەت نامى قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. ئەلۋەتتە بۇمۇ بىر خىل پەرەزدۇر.

(5) سۇئال: دىڭلىڭلىرى «ۋېينامە» توغبات لىيۇ خۇنىڭ تەرجىمھالى» دا ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

لىيۇ خۇ دەسلەپتە دەي دۆلتى (توغبات دەي دۆلىتى ئىسمى كۆرسىتىدۇ) گە بەيئەت قىلغانىدى. كېيىن قەبىلىلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، قوشۇن توپلاپ ئىسيان كۆتۈردى. پىڭۈبن (توغبات) يۈلۈ، مىلادى 321 — 316 — يىللار) جىن سۇلالىسىنىڭ بىنجۇ ئايماق باشقىسى لىيۇ كۇن بىلەن بىرلىكتە ئۇنىڭغا جازا يۈرۈش قىلدى. لىيۇ خۇ قېچىپ بېرىپ، سۇغا ئىنى ئىگىلىدى..... لىيۇ سوك (لىيۇ يەنىنىڭ ئوغلى، ئالدىنقى جاۋ پادىـ

شاهلىقىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمرانى) لىيۇ خۇنى «بىر جەمەتتىن» دەپ قاراپ، ئۇنى شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن، سىياسىيلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى نازارەت قىلغۇچى، دىنگىنلارنىڭ كەپتاۋۇلى قىلىپ دەريادىن قايتا ئۆتۈپ دەي دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمى (توغبات ـ دەي دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمى) غا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. يىگىرمە قايتۇرما زەربە بېرىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. لىيۇ خۇ چېكىنىپ، شىمالغا قېچىپ كەتتى.

لىيۇ خۇنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايى سۇفاك ۋىلايىتى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئىكجاۋ ئايمىقى بىلەن سەنشىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى) دا بولۇپ، شەرقتە خۇاڭخەدىن ئۆتەيتتى، يەنە كېلىپ نامى شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن دېگەن ئاتاقنا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى دىنگىنلارنىڭ راستىنلا سۇفاك ۋىلايىتىگە تارقالغانلىقىدا شەك يوق ئىدى.

(6) مىيۇن دىنگىنلىرى «ۋېينامە». شىزۇ ھەققىدە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، مىلادى 432 ـ يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ يەنخې ئۇنجى يىلى) دا ۋېي شىزۇ (يەنى شىمالىي ۋېينىڭ پادىشاھى تەيۋۇدى) تۇغباتتاۋنىڭ مىيۇن دىنگىنلىرىنى ئېسىكەرلىككە ئۆتۈپ، شىمالىي يەن بەگلىكىگە جازا يۈرۈش قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. «ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتا ئەسكەرلىككە ئۆتۈلغان مىيۇن دىنگىنلىرى «بىر تۈمەن» دىن ئارتۇق بولۇپ، مۇشۇ بوينچە ھېسابلىغاندا، مىيۇن دىنگىنلىرىنىڭ ئاز دېگەندە 40 ـ 50 مىڭ نوپۇسى بولغان. بۇ سان ئاز ئەمەس. يەنە «ۋېينامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، تىشى قەلئەسى مىيۇن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ مىيۇن ناھىيىسى) بولۇپ،

خۇاڭشىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 397 - يىلى) تىنەشىش قىسىلىنغان. مىيۇن، ياۋياڭ، بەيشۇندىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيىنى باشقۇرغان. 2231 تۇتۇن، 9111 نوپۇس بولغان. نەچچە ئون مىڭ مىيۇن دىڭلىڭلىرى ئەينى ۋاقىتتا نوپۇس سانىنى كىرگۈزۈلمىگەن، بەلكى دىڭلىڭلارنىڭ ئاقساقاللىرى تەرىپىدىن ئايرىم - ئايرىم ئىدارە قىلىنغانىدى.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، ۋېي، جىن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا ئۇچقى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلارنىڭ تارقالغان رايونلىرى كۆندىن - كۈنگە كېڭىيىپ مەملىكىتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ تەسىر كۈچى ئەڭ زور بولغان. ئىگىلىگەن زېمىن دائىرىسىمۇ ئەڭ كەڭ ئىدى. مۇشۇنداق بولغاچقا، 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ پائالىيىتى باشقا دىڭلىڭلارنىڭكىگە قارىغاندا ھەرىكەتچان ۋە جانلىق بولغانىدى.

3. 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە ئۇچقى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار

(1) جوگشەن دىڭلىڭلىرىنىڭ ئالدىنقى ۋە كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، جۇدىڭ بېگى دى بىن يۇقىرىدا، يەنى مىلادى 316 - يىلى جوگشەن دىڭلىڭلىرىنىڭ بىردىن بولغان دى شۇنىڭ قورغىلىپ شىلانىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغانلىقىنى باياندا قىلىپ ئۆتكەنىدۇق. ئەينى

ۋاقتتا شى ـ جاۋ (يەنى كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقى) پادىشاھلىقى تەسىس قۇرۇلمىغان بولغاچقا، شىلا نامدا يەنىلا ئالدىنقى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ سانغۇنى ئىدى. لېكىن ئۇ مىلادىنىڭ 314 ـ يىلى ياۋجۇ ئايمىقىنىڭ تەپرىقىچى بېگى ۋاڭ جۇنگە ھۇجۇم قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، تەبغاچ ئەن تېغىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلارنىڭ ئەمەلىي ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. جوڭشەن ۋە چاڭشەندىكى دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار ئېھتىمال شىلا ۋاڭ جۇننى ئۆلتۈرگەندە، ئۇنىڭغا بويسۇنغان بولۇشى مۇمكىن. ۋاڭ جۇن يوقىتىلغاندىن كېيىن جىن سۇلالىسىنىڭ بىڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى لىيۇ كۇن ئارقا ـ ئارقىدىن شەرقتە جىڭجىكىدىكى قوشۇن چىقىرىپ، شىلانىڭ قوشۇنلىرى بىلەن چاڭشەن ۋە جوڭشەنلەردە كەسكىن ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارىدى. ئۇرۇش، شۇبھىسىزكى شۇ جايدىكى دىڭلىڭلارغا ئېغىر يوك ۋە ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مىلادى 314 ـ يىلىدىن باشلاپ، چاڭشەنىڭ شىمالىدىكى ياۋجۇ ئايمىقىدا «ئېغىر سۇ ئاپىتى» يۈز بېرىپ، كىشىلەر ھوسۇل ئالالمىدى. جەنۇبىدىكى شياڭ (ھازىرقى شىڭتەي) دا «ئېغىر ئاچارچىلىق ئاپىتى» يۈز بېرىپ، «ئىككى كاپچى ئاشلىقنىڭ باھاسى ئىككى جىڭ كۈمۈشكە تۇغرا كەلدى». دىڭلىڭلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جوڭشەن ۋە چاڭشەن ۋىلايەتلىرىنى «چېكە تكە ئاپىتى قاپلاپ كەتتى» تەبىئىي ئاپەت مۇشۇنداق ئېغىر ئەھۋال ئاستىدا، شىلا «ئەمەلىي نوپۇس سانىغا قاراپ، ھەربىر نوپۇسقا ئىككىدىن ئات، ئىككى پاتماندىن ئاشلىق ئالۋاڭ چىقاتتى.» («جىننىسامە. شىلا ھەققىدە خاتىرە»). شىلا 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ئاتاغلىق زالىم پادىشاھ بولغاچقا، ئۇنىڭ ئېچارە ۋە سىلىققا ئېرىشىش ئۈچۈن چاڭشەن بىلەن جوڭشەن رايونىدىكى دىڭلىڭلارغا قانداق تاقابىل تۇرغانلىقىنى مۇشۇنىڭدىنمۇ ئويلاپ بىلگىلى بولىدۇ. مىلادىنىڭ

316 - يىلى، چىقىش يولى قالمىغان دىڭلىكلار ئۆز قەبىلە ئاقساقىلى دى شۇنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلىپ شىلانىڭ مۇڭ كۈمرائىلىقىغا قارشى (يەنى يۇقىرىدا كەلتۇرۇلگەن نەقىلدە دېيىلگەن «شىلاغا قارشى تىسيان كۆتۈرۈپ») تۇرۇپ، جوڭشەن بىلەن چاڭشەندىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەتنىڭ مەركىزىگە ھۇجۇم قىلدى. شىلا شەخسەن ئۆزى زور قوشۇن بىلەن جازا يۇرۇش قىلىپ، دىشۇنىڭ ئانىسى بىلەن خوتۇنىنى تۇتۇپ كەتتى. دىشۇ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قالدۇق قوۋملىرىنى باشلاپ، شۇگۇەن (ئورنى ئېنىق ئەمەس) ئارقىلىق، دەيجۇن ۋىلايىتى (مەركىزى دەيشەن ناھىيىسىدە بولۇپ، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ ۋېيشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقى) گە قېچىپ كەتتى. قېچىپ كېتەلمىگەن قالغان دىڭلىكلار ئۆزلىرىنىڭ يەنە بىر قوماندانى دى بىنىنىڭ باشچىلىقىدا، چاڭشەن بىلەن جوڭشەننىڭ غەربىدىكى تەيخاڭشەن تېغىنىڭ تاغ - جىلغىلىرى ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالغان بولۇشى مۇمكىن. مىلادى 330 - يىلى شىلا ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى. بۇ مەزگىلدە ئالدىنقى جاۋ پادىشاھلىقى ئاللىقاچان يىمىرىلگەن بولغاچقا، شىلا خۇەيخې دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى ئاساسەن دېگۈدەك بىرلىككە كەلتۇردى. تارىخ كىتابلىرىدا شىلا ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىغان ئاشۇ يىلدا، دىڭلىكلاردىن بولغان دى بىنىنىڭ ئوردىغا كېلىپ شىلا بىلەن شياڭگو (ھازىرقى خېبېي ئۆلكە سىنىڭ شىڭتەي) دا كۆرۈشكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. شىلا دى بىنىڭگە جۇ دىڭنىڭ ۋاڭلىق ئوتۇغاتىنى بەرگەن. جۇ دىڭ ئەسلى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي جەنۇبتىكى يىۋاڭ يىلار ئىلىنىڭ نامى بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىرقى ئورنى يۈننەن ئۆلكەسىنىڭ توڭخەي ناھىيىسىدە ئىدى. شىلانىڭ دى بىنىگە چاڭشەن ياكى جوڭشەن ۋاڭلىق ئوتۇغاتىنى بەرمەي، بەلكى ئۇمەلىيەتتە مەۋجۇت بولمىغان جۇ دىڭنى دى بىنىنىڭ نامى

قىلىشى، ماھىيەتتە دى بىننىڭ دىڭلىڭلارنىڭ ۋاڭىي ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقى ئىدى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭدا مەنپەئەت سىتىمەسلىك نىيىتىنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

دىشۇنىڭ باشچىلىقىدا دەيجۇن ۋىلايىتىگە قېچىپ بارغان دىڭلىڭلار، دى بىنگە ۋاڭلىق ئوتۇغاتى بېرىلىپ دىڭلىڭلار كېيىنكى جاۋ ھاكىمىيىتى بىلەن ياراشقاندىن كېيىن، يەنە قايتىدىن چاڭشەن بىلەن جوڭشەنگە قايتىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

(2) جوڭشەن دىڭلىڭلىرىنىڭ ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىغا بەيئەت قىلىشى، ئادىل، بەيئەتچى دىشۇ

مىلادى 350 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ يوڭجىي 6 - يىلى)، كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ يۈز بېرىپ، يېچىك بىلەن شياڭگۇ ئۇرۇش گىردابىغا چۈشۈپ قالدى. سىياسىپلارنىڭ مورۇك جەمەتى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىن تېزلىك بىلەن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، ياۋجۇ ۋە جىجو ئايمىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئايماقنىڭ كۆپلىگەن زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلىۋالدى. مىلادى 351 - يىلى 8 - ئايدا يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مورۇكجۇن ئاجىز ۋەيي قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، جوڭشەننى ئىشغال قىلدى، «مورۇكجۇن قوشۇنلىرىغا قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ھەرقانداق جىنايى قىلمىشقا يول قويمىدى». كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ زالىملىقىنى يەتكىچە تارتقان دىڭلىڭ خەلقى يەن قوشۇنلىرىنىڭ كېلىشىنى قارشى ئالدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا دىشۇ كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زور قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنى باشلاپ «مورۇكجۇنگە تەسلىم بولدى». مورۇكجۇن دە

شۇغا ئادىل بەيتەچى ۋاڭ دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەردى. («جىننامە. مورۇكجون ھەققىدە خاتىرە»، «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما، ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر»).

تارىخىي كىتابلاردا ئالدىنقى يەن پادىشاھلىق ھۆكۈمرانلىق قىلغان 20 يىل (مىلادى 351 - دىن 370 - يىلىغىچە) ئىچىدە، دىئىلىكلارنىڭ ئالدىنقى يەن ھاكىمىيىتى بىلەن قانداق سوركىلىشلىرىنىڭ بولغانلىقى خاتىرىلەنمىگەنىدى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئالدىنقى يەن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دىئىلىكلارنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلىرىنى ئۆزىگە تارتىشى بىرقەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانىدى ⑦.

(3) ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ جوڭشەن دىئىلىكلىرىنى بىلەن مىيەنچىگە كۆچۈرۈشى، دى بىننىڭ چىن پادىشاھلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشى

ئالدىنقى يەن ئاقسۆڭەكلىرى خېبېي قاتارلىق جايلاردا فېئودال تەپرىقە قىلىۋاتقان، ۋاقىت بىلەن تەڭ، دى مىللىتىدىن بولغان خۇ جەمەتى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ كۈچى شەنشىنىڭ گۈەنجوڭ را-يونىدا تېزدىن تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى، مىلادى 370 - يىلى (چىن سۇلالىسىنىڭ تەيخې 5 - يىلى) فۇجيەن ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنى يوقاتتى. شۇ يىلى فۇجيەن ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ مورۇك جەمەتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن مۇنا-سىۋەتلى بىرقەدەر قويۇق بولغان دىئىلىك بارلاسلىرىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنقى ئېلىپ، خۇ جەمەتىنىڭ چىن سۇ-لالىسىنىڭ خېبېي قاتارلىق جايلاردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كۈ-چەيتىش ئۈچۈن، ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ئاق-سۆڭەكلىرى بىلەن سىيانپىي خەلقىدىن 40 مىڭ نوپۇسنى چاڭئەنگە كۆچۈردى، يانداۋرقى يىلى (مىلادى 371 - يىلى)

يەنە گۈەندۈگدىكى ھەرقايسى ئارىلاشما بەدنۇپلىرى دىن 100 مىڭ نوپۇسنى گۈەنجۇگغا كۆچۈردى؛ دىڭلىڭلارمۇ مۇشۇ قېتىمقى كۆچۈشتە بار ئىدى. فۇجيەن دىبىن (بۇ چاغدا دىشۇ بەلكىم قېرىپ ئۆلگەن بولۇشى مۇمكىن⑧) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى دىڭلىڭلارنى شىنئەن بىلەن ميەنچى دېگەن ئىككى جايغا ئورۇنلاشتۇردى⑨. فۇجيەنمۇ دىڭلىڭلارنىڭ بارلاسلىرىنى ئۆزىگە تارتىش، سېتىۋېلىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، دىبىننى مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ مۇلازىم كەپتاۋۇللۇقىغا تەيىنلەپ، ئۇنى دىڭلىلارنىڭ ئەرلىرىنى يىغىپ ۋە ئۇلارغا باشچىلىق قىلىپ جازا يۈرۈشكە قاتنىشىشقا بۇيرۇق قىلدى.

مىلادىي 383 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەييۇمن 8 - يىلى) دىبىن دىڭلىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، فۇجيەن بىلەن بىرگە، شەرقىي جىن سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. ئالدىنقى جىن قوشۇنلىرى فەيشۇي ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ يىمىرىلدى. دىبىن دىڭلىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ خېنەننىڭ شىمەن دېگەن جايغا قايتىپ كەلدى. فۇجيەن يول بويى مەغلۇپ بولۇپ پىشراپ كەتكەن ئەسكەرلىرىدىن «100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم» نى قايتا توپلىدى. بىراق ئۇ گۈەنجۇگنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن لويانغا 4000 ئەسكەرنى، يېچىڭغا 3000 ئەسكەرنى، بىڭجو ئايمىقىغا 5000 ئەسكەرنى قالدۇرۇپلا، قالغان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، گۈەنجۇگغا كەلدى. ئەلۋەتتە فۇجيەن قالدۇرۇپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇرۇش قىلىش جەڭگىۋارلىقىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلغان بۇ ئاز ساندىكى قالدۇق ئەسكەرلەرگە تايىنىپلا گۈەنىدۇگنىڭ كەڭ زېمىنىنى كونترول قىلغىلى بولمايتتى. شۇ سەۋەبتىن دىبىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، گۈەندۇگدا ھەممىدىن ئاۋۋال ئالدىنقى جىن پادىشاھلىقىغا قارشى چوڭ بايراقنى كۆتۈرۈپ چىقتى⑩. ئۇزاق ئۆتمەي ئالدىنقى جىن پادىشاھلىقىمۇ يىمىرىلدى.

(4) دىڭلىڭلارنىڭ كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن بولغان كۈرىشى

مىلادى 383 - يىلى 12 - ئايدا دېيىن دىڭلىڭلارنىڭ «چاچما قوشۇنى»، نى باشلاپ، شىنئىەن بىلەن مىيەنچىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن قوزغىلىپ، بىر يولىلا لويانىڭ يېنىدىكى مۇھىم قورغان خېنەن ناھىيىسى (خېنەن ناھىيىسى ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى دەۋرىدە يۇجۇ ئايمىقىغا قارايتتى، ھازىرقى لوياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي شەرق ئەترابلىرىغا توغرا كېلىدۇ.) نى ئىشغال قىلدى. ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ئاقسۆڭىكى مورۇڭجىڭ بىلەن ئىلگىرىكى ۋەزىر ۋاڭ تېڭ قاتارلىقلار بۇ- نىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ھەرقايسىسى ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ كېلىپ تېزلىك بىلەن ئىتائەت قىلدى. ئالدىنقى چىن پادىشاھ- لىقىنىڭ يۇجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى، لويانىڭنىڭ تۇرغاق سانغۇنى خۇخۇيي باش سانغۇن ماۋ داڭنى دېيىنىي جازالاشقا ئەۋەتتى. دېيىن ئالدىنقى چىن قوشۇنلىرىنى بىراقلا مەغلۇپ قىلىپ، ماۋ داڭنى ئۆلتۈردى ھەمدە ئالدىنقى چىن قوشۇنلىرى- نىڭ مۇھىم ھەربىي مۇداپىئە قورغىنى بولغان لىڭ يۇنتەي (ھازىرقى لوياڭدىكى شىگۇمەن) نى ئىشغال قىلىپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ساۋۇت - دۇبۇلغىنى غەنىيمەت ئېلىپ، بىر مەھەل زور زىلزىلە پەيدا قىلدى. لوياڭدا جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان خۇخېنىڭ ئالدىراپ - تېنەپ چاكىنەنگە قايتىپ كەلگەن فۇجىيەن بىلەن ئالدىنقى چىننىڭ يېنىڭ شەھىرىدىكى باسقاق قوۇلى چاڭلى بېگى فۇپىگە جىددىي قوتقۇزۇشنى مۇراجىئەت قىلدى. ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ئاقسۆڭىكى، ئالدىنقى چىننىڭ ئۇزغان سانغۇنى مورۇڭچۇي دەل بۇ چاغدا يېنىڭ شەھىرىدە. ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ بۇرۇنقى ئادەملىرى بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلاپ، ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشىنى پىلانلاۋاتاتتى. فۇپى مورۇڭ-

چۈينىڭ قوشۇنلىرىدىن 2000 ئادەمنى لويانغا ئەۋەتىپ دى بىنگە زەربە بېرىشكە يولغا سالدى. فۇپى دىڭلىڭلار بىلەن مۇناسىۋەتتى ياخشى بولغان مورۇڭ ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دېيىن بىلەن بىرلىشىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، دى مىللىتىدىن بولغان سانغۇن فۇ فېيلوڭنىڭ باشچىلىقىدا دىلارنىڭ 1000 نەپەر ئاتلىق ئەسكىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇنى نازارەت ئاستىغا ئالدى. مورۇڭچۇي قوشۇنلىرىنى باشلاپ خېبېي (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شىنياڭ ناھىيىسى) گە يېتىپ بارغاندا فۇ فېيلوڭنى ئۆلتۈرۈپ، دىلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدى. دى بىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، دەرھال ئەلچى ئەۋەتىپ مورۇڭچۇينى ئىتتىپاقنىڭ باشلىقى قىلىپ تىكلەپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مورۇڭچۇي مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندىمۇ يەنىلا ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا ئاشكارا قارشى تۇرماي، فۇجيەنگە مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ھەربكىتىنى ئاقلىدى. دېيىن قايتا يەنە دورغاپ گوتوڭنى ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلدى. ۋەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» (105 - جىلد، جىن سۇلالىسىنىڭ تەييۇەن 9 - يىلى) دە گوتوڭنىڭ مورۇڭچۇيگە مۇنداق دېگەنلىكى خاتىرىلەنگەنىدى:

سانغۇن جاناپلىرىنىڭ پېقىر گوتوڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى رەت قىلغانلىقى، ئاكا - ئۇكا دى بىنلەر قارا تۈرۈك، ئىقتىدارى يوق، ھېچقانداق زور ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدۇ دەپ قارىغانلىقىمۇ - قانداق؟ مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، سانغۇن جاناپلىرىنىڭ بۇگۈنكى كۈندە ئۇلار بىلەن بىرلىشىشنىڭ ئۆزى زور ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا پايدىلىقتۇر!

مورۇڭچۇي گوتوڭنىڭ بۇ پەندى - نەسىھىتىنى ئاڭلىغ

غاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇنىڭغا ئىجازەت بەردى. بۇ بىر تەت-
رەپتىن مورۇكچۇينىڭ ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا قارشى
تۇرۇشىنىڭ پۈتۈنلەي دېگۈلۈك قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ تۇرت-
كىسى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە،
يەنە بىر تەرەپتىن مورۇك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دى بىن بىلەن
ئىتتىپاق تۈزگەنلىكىنى، ھە دېگەندىلا دېگۈلۈك قوزغىلاڭچى
قوشۇنىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈ-
رۈش ھەرىكىتىنى «بىھۇدە زىيان تارتىپ قېلىشى» دىن ساقلاپ
قېلىشنى مەقسەت قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنداق
تېمۇ يەنە باشقىلار تەرىپىدىن «قارا تۇرك» دەپ ئاتالغان
دى بىننىڭ نەزەر دائىرىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكىنى، ئەينى ۋاقىتتا
ئەگەر سىياسىي، ئوغانلار بىلەن تەڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسى
بار مورۇك ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزمەي، نوقۇل
دېگۈلۈكلارنىڭ كۆچىگە تايىنىپلا ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەتمۇ مۇۋەپپەقىيەت
قازىنىش ئۇمىدىنىڭ يوقلۇقىنى ئېپادىلەپ بېرىدۇ، خالاس.
384 - يىلى 1 - ئايدا دى بىن مورۇكچۇينى ھۇرمەت نامىنى
قوللىنىشقا دەۋەت قىلدى. بۇنىڭ بىلەن مورۇكچۇي ئۆزىنى
ئۇلۇغ سانغۇن، يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى (تارىختا كېيە-
يىنكى يەن دەپ ئاتالغان) دەپ جاكارلاپ، دى بىننى دىيانەتلىك
لىك تۆھپىكار ئۇلۇغ سانغۇن دەپ ئاتاپ، خېنەن ۋاڭى دېگەن
ئوتۇغات نامىنى بەردى، دى بىننىڭ چەمەتىدىكى دىتەنىنى ئۇلۇغ
ئەركان سانغۇن دەپ، خوگنوكۇاڭلىق ئوتۇغاتنى بەردى.
مورۇكچۇي بىلەن دى بىننىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرى لوياڭدىن
ئالدىراپ - تېنەپ شەرقتە يۈرۈش قىلىپ، يېچىلىك شەھىرىنى
ئىشغال قىلىپ ئۇنى پايتەخت قىلماقچى بولدى. بۇ چاغدا مو-
رۇك جەمەتىدىكى ئاقسۆڭەكلەر خېبېيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا
تۇشمۇ تۇشتىن قوزغىلىپ، سىيانپىلارنىڭ بۇرۇنقى قەبىلە-

لىرى بىلەن ئوغان قوماندانلىرىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە كۈش-كۈرتۇپ «100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم توپلىدى» («جىننامە. مورۇكچۇي ھەققىدە خاتىرە»)دى بىنىنىڭ باشچىلىقىدىكى دېڭ لىڭلارمۇ نەچچە ئون مىڭ بولۇپ، ھەممىسى بولۇپ 2009 دىن ئارتۇق ئىدى. 2 - ئايدا زور قوشۇن يېچىڭ شەھىرىگە يېتىپ بېرىپ، ئۇنى مۇھاسىرىگە ئالدى. تارىخىي كىتابلاردا «مورۇكچۇينىڭ دېڭلىڭ، ئوغانلاردىن بولۇپ 2000 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ، ئاسما شوتىلار بىلەن يېچىڭ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان» («جىننامە. فۇجيەن ھەققىدە خاتىرە») لىقى خاتىرىلەنگەنىدى.

بۇ مەزگىلدە، مورۇكچۇي ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى زور ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۈچۈن، ھەدەپ ئۆزگىلەرنى چەتكە قاقتى. ئوغلى مورۇكجاۋنى ۋەلىئەھەد قىلدى ھەمدە مورۇك چەمەتىدىكى ئاقسۆڭەكلەرگە كەڭ كۆلەمدە ئوتۇغات بەردى: 17 ئادەمگە شاھزادىلىك، 37 ئادەمگە كىنەزلىك، 89 ئادەمگە گراف، ۋىكوند ۋە بارۇنلۇق مەرتىۋىسىنى بەردى. يەنە ئۇ ۋە سول قول دورغاپ، مۇلازىم، كەپتاۋۇل بولغانلار سان-ساناقسىز ئىدى. باشتا زور خىزمەت كۆرسەتكەن ئاكا - ئۇكا دې بىنلەر بىلەن دېڭلىڭلارنىڭ باشقا قوماندانلىرى پۈتۈنلەي سىرتتا قالدۇرۇلدى. بۇ دى بىن باشچىلىقىدىكى دېڭلىك قوماندانلىرىنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى. دى بىن «ياپتا گەپلەر بىلەن دېڭلىڭلار ۋە ئۆز جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئۆزىنى دۇئان بېگى قىلىشنى تەلەپ قىلغانلىقىنى بىلدۈردى»، كۆتۈلمىگەندە ھېچقانداق ئارتۇقچە بولمىغان بۇ تەلەپنى مورۇكچۇي تەرىپىدىن رەت قىلىۋېتىلدى. مورۇكچۇي تەرىپىدىن فەنياكۇاڭلىق ئوتۇغاتى بېرىلگەن مورۇكدېپى بىلەن چاپاۋۇل سانغۇن مورۇكنۇڭ قاتارلىقلار ئاكا - ئۇكا دې بىنلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، «خىزمەت كۆرسىتىپ ئۆزلىرى

گه تېخىمۇ تەمەننا قويۇشتى». ھەتتا ۋەلىئەھد مورۇڭباۋ ئاكا - ئۇكا دى بىنلەرنى ئۆلتۈرۈش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 105 - جىلد، جىن ۋۇدىنىڭ تەيىۋەن 9 - يىلى). بۇنىڭ بىلەن دى بىن باشچىلىقىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ مورۇڭ ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بولغان زىددىيىتى تېخىمۇ كەسكىنلەشتى.

ئاكا - ئۇكا دى بىنلەر مورۇڭ ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە ھەر ۋاقىت يېغا قوپۇش خەۋپى بار ئەھۋال ئاستىدا، ئۆزى ۋە نەچچە 10 مىڭ دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇتماي باشقا يول بىلەن خەتەردىن قۇتۇلماقچى بولدى. بۇ چاغدا مورۇڭچۇي يېڭىڭ شەھىرىنى ھۇجۇم قىلىپ ئالالمىغانلىقتىن، چاكشۇي دەريا سىنىڭ سۈيىنى يېڭىڭ شەھىرىگە قويۇۋەتكەنىدى. دى بىن دىڭلىڭلاردىن بىرەيلەننى تۇن قارا ئىغۇسىدىن پايدىلىنىپ شەھەرگە كىرگۈزۈپ، مۇھاسىرىدە تۇرۇۋاتقان فۇپى بىلەن ئالاقە باغلىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە دىڭلىڭلارنى ئەۋەتىپ توسمىنى بۇزدۇرۇۋەتتى. مورۇڭ چۇي دى بىن ۋە ئۇنىڭ ئىنىلىرى دەتەن بىلەن دى مىنلەرنى تۇتۇپ كېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. دى بىنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى دىجېن بۇ-نىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال 10 مىڭدىن ئارتۇق دىڭلىڭ «قووۋمى» نى باشلاپ، شىمالدىكى خەندەڭگە قېچىپ كەتتى ھەمدە يەنە خىللانغان ئەسكەرلەرنى ئېلىپ قايتا يېڭ شەھىرىنى قورشاپ، فۇپى بىلەن ئىچى ۋە سىرتىدىن ماسلىشىپ، يەن پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى شەھەر سىرتىدا يوقاتماقچى بولدى. كۆتۈلمىگەندە يېرىم يولدا مورۇڭباۋنىڭ باشچىلىقىدىكى يەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى؛ دى جېن دىڭلىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، خەندەن ئارقىلىق شىمالغا يۇرۇش قىلىپ، شىيىي (ھازىرقى خەندەننىڭ شىمالىدا) دا، يەن پادىشاھلىقىنىڭ قوغلاپ كەلگەن قوشۇنلىرىنى مەغ-

لۇپ قىلىپ، غەلىبە پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ شىمالدىن جوڭ شەنگە قاراپ يول ئېلىپ، جوڭشەن شەھىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان چېگىلىق (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ دىڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى) نى ئىگىلىدى، دى جېننىڭ ئوغلى دى لياۋ بولىدا ئەسكەرلىرىنى ئايرىپ، لۇكو (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شياۋياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى) نى ئىگىلەپ، دى جېن بىلەن ئۇزۇنارا ھەمدەم بولۇشتى، يەن پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرى لۇكوغا ھۇجۇم قىلغاندا، دى لياۋ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ۋۇجى (ھازىرقى خېبېينىڭ ۋۇجى ناھىيىسى) گە چېكىنىپ باردى. يەن قوشۇنلىرى ۋۇجىغا قوغلاپ بارغاندا، دى لياۋ يەنە مەغلۇپ بولۇپ، قالدۇق قوۋمىلىرىنى باشلاپ دى جېن بىلەن بىرلەشتى. دىڭلىڭلار مانا مۇشۇنداق ئوگۇشسىز لىقلارغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما ئاز ساندىكى يەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مۇستەھكەم قوغدىلىنىۋاتقان جوڭشەن شەھرىنى ئالالمىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تارىخىي كىتابلاردا جوڭشەن شەھرىنىڭ ئەتراپىنىڭ «ھەممىلا يېرىگە دىڭلىڭلار تارقىلىپ، شەھەر - قەلئەلەرنى ئىگىلىگەن» («ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 106 - جىلد، جىن ۋۇدىنىڭ تەييۇەن 10 - يىلى) لىكى خاتىرىلەنگەنىدى. لېكىن دى جېننىڭ كۈچى ئاجىز بولغانلىقتىن، دەرھال شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى تەشكىللىمەي، ياخشى پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويدى. مىلادى 385 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەييۇەن 10-يىلى) 2 - ئايدا مورۇڭتوك بىلەن مورۇڭلىنەر يەن بەگلىكىنىڭ زور قوشۇنىنى باشلاپ، چېگىڭغا باردى. دى جېن چەك ئەمدىلا باشلىنىشى بىلەن قوشۇننى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. دىڭلىڭلار قوۋملىرى قالايمىقانلىشىپ كېتىپ، «ئۇزۇنارا يېغا قوپۇشۇپ، تەڭدىن تولىسى ئۆلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش). دى جېن قالدۇق قوۋملىرىنى شىڭتاڭغا توپلىدى. ھەر-

بىي جەھەتتىكى مەغلۇبىيەت دېگلىك ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 4 ـ ئايدا دى جېننىڭ ئەمر لەشكىرى شىيەنيۇچى ئامبىنى يەشپ دى جېن ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى جاۋ بەگلىكىنىڭ بېگى دەپ ئاتىدى. شىيەنيۇچى ئارقىدىنلا يەنە دېگلىك قۇۋملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، دى جېننىڭ ئىنىسى دى چېڭ باشلىق قىلىپ سايلاندى. 5 ـ ئايدا مورۇكچۇي شەخسەن زور قوشۇنى باشلاپ چاكشەنگە كېلىپ، دى چېڭنى شىكتاكدا قورشۇالدى. 7 ـ ئايدا دى چېڭنىڭ قول ئاستىدىكى دورغاپ شىيەنيۇدى دى چېڭنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەردىن چىقىپ تەسلىم بولدى. يەن قوۋ شۇنلىرى شىكتاكدا قاتتىق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. دىچېڭنىڭ قول ئاستىدىكى قۇۋملىرىنىڭ چۈيانكدىكى شىسەنگە قېچىپ كەتكەنلىرىدىن سىرت، قالغان كۆپ قىسمى قىرىپ تاشلاندى. بۇنىڭ بىلەن دېگلىكلارنىڭ جوكشەن بىلەن چاكشەن رايونىدىكى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن بولغان كەڭ كۆلەمدىكى كۈرىشى ئاساسەن ئايانغلاشتى. ئەمما دېگلىكلار شۇنىڭدىن كېيىنمۇ كۈرەشنى ھەرگىز توختىتىپ قويمىدى، «غەربىي تاغ» قا قېچىپ يۈرگەن دى چېڭنىڭ قالدۇق قۇۋملىرى بىلەن دېگلىكلارنىڭ شىيەنيۇچىباۋ قەبىلىسى، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى قارشى كىچىك كۆلەمدىكى پارتىزانلىق ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ باردى. مەسىلەن، مىلادى 386 ـ يىلى، دىياۋنىڭ قۇۋمىدىن 5000 كىشىنى باشلاپ جوكشەن شەھىرىگە شىمبۇن (كېچىسى ھۇجۇم قىلدى)؛ قىلدى 387 ـ يىلى شىيەنيۇچىباۋ قۇۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ شىسەندىكى گازارمىسىدىن چېقىپ، ۋاكدۇغا ھۇجۇم قىلىپ، جوكشەن شەھىرىنى ئەنسىزلىككە چۈشۈرۈپ قويدى. بۇ كۈرەشلەرنىڭ ھەممىسى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ ئەمما، شۇبھىسىزكى، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ جوكشەن رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا بەلگىلىك قىيىنچىلىقلار-

نى كەلتۈرگەنىدى.

دىگلىكلارىدىن بولغان ئاكا ـ ئۇكا دىيىنلارنىڭ كېيىنكى يەن پادىشاھلىقنىڭ پادىشاھى مورزۇچۇي بىلەن بولغان ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن، دى چىڭنىڭ ئۆلتۈرۈلۈپ، يەن قوشۇنلىرىنىڭ شىمالغا تاللىق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەنلىكى تارىختا «دىگلىكلارنىڭ كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىغا قارشى ئىسيانى» دەپ ئاتالدى.

(5) دىگلىكلارنىڭ «يۈيۈك ۋېي يەگلىكى» نىڭ قۇرۇلۇشى ۋە يەمىرلىشى

مىلادى 385 ـ يىلى 4 ـ ئايدا دىيجىن ئۆلتۈرۈلگەندە، دى جېنىنىڭ ئوغلى دى لىياۋ بىر قىسىم دىگلىكلارنى باشلاپ جەنۇبتىكى لياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ جۇنشېەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى) غا قېچىپ باردى. ئەينى ۋاقىتتا لياڭ شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمى تېڭ تيەننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى (فېيشۇي ئۇرۇشىدىن كېيىن، شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى شىمالدا، لياڭ ئېترابىنى ئىشغال قىلىۋالغانىدى). دى لياۋ تېڭ تيەنگە بېقىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشتى. لياڭ دىگلىكلار توپلىشىپ ئۇلتۇراقلاشقان دىڭجو ئايمەقدىكى جۇڭشەن بىلەن يىڭجو ئايمەقدىكى شياڭداڭ ۋە سىجو ئايمەقدىكى لىن فۇشيەن تېغى قاتارلىق رايونلارغا بىرقەدەر يېقىن بولغاچقا. دى لياۋنىڭ بۇ جايغا كېلىپ ماكانلىشىشى، ئۆز جەمەتىدىكىلەرنى توپلاپ، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىغا قارشى كۈچ دېكمەك بىر بازا قۇرۇشى ئۇچۇن ئوڭايلىق تۇغۇلغانىدى. دى لياۋنىڭ جەنۇبتىكى لياڭغا قېچىپ بېرىشى، شۇبېسىزكى كۈرەڭ پىلانلاشلار ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشقان ھەرىكەت ئىدى.

تارىخ كىتابلىرىدا لياڭ ھاكىمى تېڭ تيەن جىنگەر-يىزە قابىلىيەتسىز بىر ئادەم دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. ئۇ

چېگرا مۇداپىئە ئالدىنقى سەپىدە تۇرسىمۇ، ھەرگىز ئۇرۇش تەييارلىقىنى، ئەسكەرلەرنىڭ غېمىنى قىلماي، كەيپ - ساپا، ئەيش - ئىشرەت بىلەن مەشغۇل بولغانىدى. ئۇ شىكارغا چىقىشقا قاتتىق ھېرىسمەن ئىدى. دى لياۋ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ تېڭ تيەننىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى ئاستا - ئاستا ئۆزىگە قاراتتى ھەمدە ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. مىلادى 386 - يىلى 1 - ئايدا (دى لياۋ قېچىپ كېلىپ ئارىلىقتىن سەككىز ئاي ئۆتكەندىن كېيىن)، دى لياۋ تېڭ تيەننىڭ سىرتتا شىكارغا چىقىپ كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، لياڭدا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، لياڭ ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالدى. تېڭ تيەن سىياسىي ئۆزگىرىشتىن خەۋەر تېپىپ شەرقتىكى جۇەنچىڭ شەھىرى (ھازىرقى شەندۇڭنىڭ جۇەنچىڭ ناھىيىسى) گە قاچقان بولسىمۇ، يېرىم يولدا دى لياۋ قوغلاپ بېرىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

دى لياۋ لياڭ ۋىلايىتىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، شياڭداڭنىڭ خوگۇەن دېگەن جايىدىكى دېڭىلىڭلاردىن دىدۇ قەبىلىلىرىنى باشلاپ لياڭغا كېلىپ ئۇنىڭغا قوشۇلغانلىقىنى، تەسىرى بارغانسېرى زورايدى. شۇ يىلى 3 - ئايدا، جىن سۇلالىسىنىڭ يانجۇ ئايمىقىنىڭ تەيشەن ۋىلايىتى (مەركىزى فىڭگاۋ بولۇپ، ھازىرقى شەندۇڭنىڭ تەيئەن ناھىيىسى) نىڭ ھاكىمى جاڭ يۈەن پۇتۇن ۋىلايەتتىكىلەرنى باشلاپ كېلىپ تەسلىم بولدى. تەيشەن ۋىلايىتىنىڭ دى لياۋغا تەۋە بولۇشى، دى لياۋنىڭ كۈچىنى تېخىمۇ زورايتتى. تارىخىي كىتابلاردا «دى لياۋ لياڭنى ئىگىلەپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، تېڭ تيەننى قەتل قىلدى؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە تەيشەن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى جاڭ يۈەن پۇتۇن ۋىلايەتتىكىلەرگە باشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكتىن، خېبېي ئەنسىزچىلىككە چۈشۈپ قالدى» («جىن نامە. شىنئەننىڭ تەرجىمھالى») دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. فېيى

شۇي ئۇرۇشىدىن كېيىن، شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى شىمالدا تاكى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ لويانگ رايونلىرىغىچە كېڭىيىپ بارغانىدى. دى لياۋنىڭ لياڭ بىلەن تەيشەن ۋىلايىتىدە قازانغان ئۇتۇقى، شەرقىي جىن سۇلالىسى نى خۇاڭخى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنلىرىدا ئىشغال قىلغان زېمىنلىرىدىن بىراقلا مەھرۇم قىلدى. فېيشۇي ئۇرۇشىدا زور خىزمەت كۆرسەتكەن شى شۇەنمۇ ئامالسىز پېكىنگ (ھازىرقى شۇيجو)، خۇيجېندىكى خۇەيىين (ھازىرقى جياڭسۇنىڭ خۇەيىين ناھىيىسى) دىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلدى. «شېشۇەن ئوردىغا مەكتۇپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ بىخەستەلىك قىلىپ قويغانلىقىغا چارە كۆرۈشنى، بارلىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش).

دى لياۋ لياڭ بىلەن تەيشەندىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەتنىڭ كەڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىنمۇ، قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ زېمىن كېڭەيتتى. شۇ يىلى 8 - ئايدا دى لياۋ شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ چياۋجۇن ۋىلايىتى (ھازىرقى ئەنخۇيىنىڭ خاۋشېەن ناھىيىسى) گە ھۇجۇم قىلغاندا، شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى جۇشى تەرىپىدىن چېكىنىدۇرۇلدى. يانداۋرقى يىلى (مىلادى 387 - يىلى، جىن سۇلالىسىنىڭ تەيۇەن 12 - يىلى) 1 - ئايدا، دى لياۋ ئوغلى دى جاۋنى شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ چېنجۇن ۋىلايىتى (ھازىرقى خېنەننىڭ خۇەيىين ناھىيىسى) بىلەن يېگچۇەن ۋىلايىتى (ھازىرقى خېنەندىكى شۇيچاڭنىڭ شەرقىي) گە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن چېكىنىدۇرۇلدى. بۇ چاغدا كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ۋېيجۇن ۋىلايىتى (ھازىرقى خېنەندىكى ئەنياڭ) نىڭ ھاكىمى جى شې مورۇڭچۇيدىن يۇز ئۆرۈپ، تەيشەن ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى جاڭ يۇەن بىلەن ئالاقە باغلىدى. جاڭ يۇەن

بىر تەرەپتىن ئۆزى 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ جۇنا (ھازىرقى شەندۇڭنىڭ چاڭچىك ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى) دىكى فېڭگوغا بېرىپ جەڭ شېنى قارشى ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن، دى لياۋغا «جەڭ شېنى بىرلىكتە قارشى ئالايلى» (ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» 107 - جىلد، جىن ۋۇدىنىڭ تەييۇەن 12 - يىلى) دەپ خەۋەر بەردى. جەڭ شې بۇ نۇقتىنى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقنىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما يۇنىڭدىن دى لياۋنىڭ تەسىرىنىڭ يەنىلا تۆتەئەتراپقا قاراپ كېڭىيىۋاتقانلىقىنى بىلىۋېلىشى مۇمكىن. 4 - ئايدا، شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ گاۋپىڭ ۋىلايىتى (ھازىرقى شەندۇڭنىڭ جىنشىياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقى) دىكى دى چاڭ (ئېھتىمال دى لياۋنىڭ جەمەتىدىكى ئادەم بولۇشى مۇمكىن) ۋىلايەت ئاسىپ ھاكىمى شۇي خەنيۇەننى ئۆلتۈرۈپ، گاۋپىڭ ۋىلايىتىنى دى لياۋغا تاپشۇردى. گاۋپىڭ ۋىلايىتىنىڭ دى لياۋغا تەۋە بولۇشىنى بىلەن دى لياۋنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى، جەنۇبقا قاراپ تېخىمۇ زور دەرىجىدە كېڭىيىدۇ.

كېيىنكى يەن پادىشاھلىقنىڭ پادىشاھى مۇرۇڭچۇي گاۋپىڭ ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي جىن سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، دى لياۋغا تەۋە بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، خاتىرجەم بۇلالىناي، بەگ - سانغۇنلىرىغا: «دى لياۋ بىراقلا بىر شەھەرنىڭ پۈتۈن ئاھالىلىرىگە ئىگە بولۇۋېلىپ، ئۇچ دۆلەت (شەرقىي جىن، كېيىنكى يەن ۋە غەربىي يەنلەرنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ ئارىلىقىدا پۈت دەسسەپ تۇرۇۋالدى، جازا يۈرۈش قىلمىساق زادى بولمايدۇ» (ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» 107 - جىلد، جىن ۋۇدىنىڭ تەييۇەن 12 - يىلى) دېگەنىدى. 5 - ئايدا مورۇڭچۇي ۋەلىئەھد مورۇڭباۋنى جۇنۇ شەن (كېيىنكى يەن پادىشاھلىقنىڭ پايتەختى جوڭشەن) نى

قوغداشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ دى لياۋغا جازا يۈرۈش قىلدى. دى لياۋ كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ زور قوشۇنىنىڭ جازا يۈرۈش قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئېھتىمال تاكتىكا جەھەتتە كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى پەرقنى كۆزدە تۇتقانلىقتىن بولسا كېرەك، ئەلچى ئەۋەتىپ تەسلىم بولىدىغانلىقىنى تەلەپ قىلدى، مورۇكچۇي ئۇنىڭ ئەل بولۇشىنى قوبۇل قىلدى؛ دى لياۋغا شۇيجۇنىڭ ھۆكۈمرانى، خېنەنۇاڭى دېگەن ئوتۇغاتنى بېرىپ، ئۆزى لياڭغا بېرىپ، ئۇنىڭ تەسلىمنى قوبۇل قىلىپ قايتتى. 10 - ئايدا دى لياۋ يەن قوشۇنلىرىنىڭ شىمالغا كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىغا قارىشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ جەنۇبىي (ھازىرقى شەندۇڭنىڭ لىنچىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقى) بىلەن پىڭيۈەن (ھازىرقى شەندۇڭنىڭ پىڭيۈەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى) ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلدى؛ جەنۇبىي ۋىلايەتلىرىنىڭ ھاكىمى شۇي چېڭنى بۇلاپ كەتتى. دى لياۋنىڭ تەسىر كۈچى شەرقىي شىمال تەرەپتىن، بىراقلا ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا كېڭەيدى. مورۇكچۇي ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنى ئەيىبلىدى، ھەمدە ئۇرۇش بىلەن تەھدىت سالدى. مىلادى 388 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەييۈەن 13 - يىلى) 2 - ئايدا دى لياۋ يەن قوشۇنلىرىنىڭ قايتا يەنە جازا يۈرۈش قىلىپ كېلىشىدىن قورقۇپ، ئەمرلەشكەر سۇي چېۋكنى ئەۋەتىپ، كېيىنكى يەن پادىشاھىدىن كەچۈرۈم سورىدى. مورۇكچۇي «ئۇنى قايتا يەنە يېنىۋالىدۇ دەپ قاراپ، سۇي چېۋكنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، ئۇنى كەچۈرۈشنى رەت قىلدى» («ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 107 - جىلىد. جىن ۋۇدىنىڭ تەييۈەن 13 - يىلى).

(دى لياۋ سۇي چېۋكنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپ-

قاندىن كېيىن، قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، بۇيۇك ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ بايرىقىنى ئاشكارا كۆتۈرۈپ چىقتى، ئۆزىنى ۋېي تەيزۇڭ دەپ جاكارلاپ، يىلنامىسىنى جەيەنگوگا ئۆزگەرتىپ، ئەمەل ـ مەنسەپلەرنى تەسىس قىلدى. دى لياۋ كېيىنكى يەن بەگلىكىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مەركىزىنى لياڭ (لياڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدا ئىدى) دىن خۇاتەي (ھازىرقى خېنەننىڭ خۇاشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربى) گە كۆچۈردى. خۇاتەي خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئىدى، خۇسەنشېڭ «دى لياۋ موروگىچۇي بىلەن ئادا ـ جۇدا بولغاندىن كېيىن خۇاڭخې دەرياسى ئارقىلىق ئۇنىڭدىن مۇداپىئەلەنمەكچى بولغانىدى» («ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 107 ـ جىلد، جىن ۋۇدىنىڭ تەييۇەن 13 ـ يىلىدىكى خۇسەنشېڭنىڭ ئىزاھاتى) دەپ كۆرسەتكەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن دى لياۋ داۋاملىق قوشنا رايونلارغا قارىتا زىمىن كېڭەيمىچىلىك قىلدى.

9 ـ ئايدا دى لياۋ سانغۇن دى ۋانى شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ لوياڭ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. جىن سۇلالىسىنىڭ خېنەن ھاكىمى گوگېي ئۇنىڭغا قارشى تۇردى. دى ۋا ھېچقانداق نەتىجە قازىنالماي قايتىپ كەلدى. يانداۋرقى يىلى مىلادى 389 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا دى لياۋ قوشۇنغا ئۆزى باشچىلىق قىلىپ، دوگىياڭ ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى ۋەيران قىلىپ، نائىب ھاكىم جاڭ جونى ئۆلتۈردى. 10- ئايدا دى لياۋ دىڭلىڭلاردىن گۇدىنى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ جىجو ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى موروگۈېننىڭ يېنىغا ئالچاقلىققا ئەۋەتتى. گۇدى موروگۈېننى ئۆلتۈرۈپ قېچىپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ جېڭخې ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى خې گېڭ (سۇي چېڭنىڭ ئورنىغا ھاكىم بولغان)، ئۆز ئادەملىرىنى دىڭلىڭ (ھازىرقى خېنەننىڭ ۋۇياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالى)

غا توپلاپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، جەنۇبتىكى دىلياۋغا ئاۋاز قوشتى. مورۇئنوك جازا يۈرۈش قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى؛ دىڭلىك شەھىرىنىك قايتا دىلياۋ تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى كۆيدۈرۈۋەتتى. مىلادى 300 - يىلى (جىن سۇلالەسىنىك تەيىۋەن 15 - يىلى) 1 - ئايدا، دىلياۋ شەرقىي جىن سۇلالەسىنىك سانغۇنى جۇشۇنىك غەربىي يەن بەگلىكى بىلەن بەيشۇي دەريا سى («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 107 - جىلدىتىدا خۇسەنشېك: «دەريا - شاخابلار تەپسىراتى. ئىزاھ» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ «بەيشۇي دەريا سى شياڭداڭ ۋىلايىتىنىك گاۋدۇ ناھىيىسىدىكى قەدىمىي شەھەرنىك غەربىدىن باشلىنىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن) بويىدا ئۇرۇش قىلىپ، لوياڭنىك بوش قالغانلىق پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئوغلى دى جاۋنى جىنيۇك (ھازىرقى لويياڭ شەھىرىنىك شەرقى)غا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. جۇشۇ قوشۇنلىرىنى ياندۇرۇپ كېلىپ شي مىن (ھازىرقى دوڭياڭ ناھىيىسىنىك دائىرىسىدە) دە دى جاۋنى مەغلۇپ قىلدى. شۇ ئايدا جىن سۇلالەسىنىك قوشۇنلىرى تەيشەندە دىلياۋ ۋە جاڭ يۈەنلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، مەغلۇپ بولدى. 8 - ئايدا جىن سۇلالەسىنىك سانغۇنى جۇشۇ، خۇاتەينىك جەنۇبىدا دىلياۋ بىلەن جاڭ يۈەنگە ھۇجۇم قىلدى، دى لياۋنىك قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولدى. دى لياۋ شەھەرگە چېكىنىپ كىرىپ، شەھەرنى ساقلاپ ياتقىلى، جاڭ يۈەن جىن سۇلالەسىنىك قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىندى⑫. شۇ ئايدا جىن سۇلالەسىنىك قوشۇنلىرى دى جاۋنى يەنە جۇەنچىڭدا مەغلۇپ قىلدى؛ دى جاۋ ئەسكەرلىرىنى خۇاڭخېنىك شىمالىغا چېكىندۈردى.

ئومۇمەن، بۇيۇك ۋېي بەگلىكى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، دىلياۋ لياڭ ۋىلايىتىنىك تۆت ئەترابىدىغا زېمىنلىرىنى كېڭەيتىپ، شۇنىڭدەك ئىلگىرى بۇ كېيىن

بولۇپ تەيشەن، گاۋپىلك قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى بويسۇندۇرۇغان بولسىمۇ، لېكىن لياك بىلەن خۇاتەي ھەرھالدا تەرەپ-تەرەپكە تۇتىشىدىغان خەتەرسىز، قوغدىنىشقا ئەپلىك جاي ئىدى. بۇيۇك ۋېي بەگلىكى شەرقىي جىن سۇلالىسى بىلەن كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىدىن ئىبارەت ئىككى كۈچلۈك دۆلەت-نىڭ ئارىلىقىدا تۇرغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ ئىككى دۆلەت بىلەن دوشمەنلىشىپ قالغاچقا، ئۇ جەنۇب بىلەن شىمالدىن ئىبارەت ئىككى ئۇرۇش سېپىدە تەڭلا ئۇرۇش قىلىدىغان پايدىسىز ۋەزىيەتكە چۈشۈپ قېلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. مىلادى 390 - يىلىغا كەلگەندە، خۇاتەيدىكى زور مەغلۇبىيەت بىلەن جالۇيۈەن ئەسىرگە چۈشكەندە، كىشىلەر شۇنى ئېنىق كۆردىكى، دىلياۋنىڭ بۇيۇك ۋېي بەگلىكىنىڭ جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغانىدى.

مىلادى 391 - يىلى 11 - ئايدا دىلياۋ كېسەل بىلەن ئۆلدى. ئوغلى دىجاۋ ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. دىجاۋ تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئىچكى قىسمىنى مۇستەھكەملىمەي، يېنىكلىك بىلەن كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ يېپىلغۇ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، نەتىجىدە مورۇكنوگنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تارمار قىلىنىپ، ئېچىنىشلىق تۇردە مەغلۇپ بولدى.

مىلادى 392 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەيۇەن 17 - يىلى) 6 - ئايدا، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مورۇكچۇي زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، دىجاۋغا جازا يۈرۈشى قىلدى. يەن قوشۇنلىرى تۇن قارانغۇسىدىن پايدىلىنىپ ئىسكەرلەرنى ئىككى بولغا بۆلۈپ لياڭجۇن بىلەن شىجىن (لياڭجىنىڭ غەربىدىن 40 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا) دا دەريادىن ئۆتۈپ، خۇاتەي شەھىرىدە دىجاۋغا تىرلىكتە زەربە بېرىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى[18]. دىجاۋ قالدۇق قوشۇنلىرىنى باشلاپ دەريادىن ئۆتۈپ يەلۇشەن تېغى

(هازىرقى خېنەنىڭ شىۋۇز ناھىيىسىدە) غا قېچىپ باردى. يەن قوشۇنلىرى بەيلۇشەنگە قوغلاپ كەلگەندە، دى جاۋنىڭ قوۋمىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىدى. دى جاۋ چوڭ ئوغلى بىلەن تاتلىق قېچىپ كەتتى، 2 - يىلى (مىلادى 393 - يىلى)، ئۇ غەربىي يەن پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى مورۇڭيوڭ تەرىپىدىن ئىسيان كۆتۈرمەكچى دېگەن جىنايەت بىلەن ئەيىبلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن دى جەمەتىنىڭ بۈيۈك ۋېي بەگلىكى مۇنقەرز بولدى.

دى لياۋ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ لياڭ ۋە تەيشەن قاتارلىق ۋىلايەتلەردىكى ھۆكۈمرانلىقى، دى لياۋنىڭ لياڭنى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىۋالغانلىقىدىن باشلاپ (مىلادى 386 - يىلى 1 - ئاي)، جەمئىي تالته يىل بەش ئاي داۋاملاشقانىدى؛ ئەگەردە بۈيۈك ۋېي بەگلىكى قۇرۇلغان مىلادى 388-يىلى 2 - ئايدىن باشلاپ ھېسابلىغانىدا، ئاران تۆت يىل ئۇچ ئاي داۋاملاشقان بولۇپ، 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ۋاقتى ئەڭ قىسقا پادىشاھلىقنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

بۈيۈك ۋېي بەگلىكىنىڭ زېمىنى بىلەن نوپۇسى توغرىسىدا، تارىخ كىتابلىرىدا كۆپلەپ خاتىرە قالدۇرۇلمىغان، پەقەت «جىننامە. مورۇڭچۇي ھەققىدە خاتىرە» دىلا قىسقىچە مەلۇمات بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا: «دى جەمەتى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، دى جاۋنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەتتە ۋىلايەتنىڭ 38 مىڭ تۆتۈنىنىڭ ھەممىسى بۇرۇنقى جايلىرىغا بېرىپ ماكانلاشتى» دېيىلگەن. بۇ يەتتە ۋىلايەتنىڭ نامىنىمۇ ئېنىق بېكىتكىلى بولمايدۇ. لېكىن تارىخىي كىتابلاردا بۈيۈك ۋېي بەگلىكى دەۋرىدە، لياڭ ۋىلايىتىدىن باشقا، تەيشەن بىلەن گاۋپېڭدىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەت دى لياۋغا تەۋە بولغاندىن كېيىن، ئىككى ۋىلايەتنىڭ دى لياۋدىن يۇز ئۆرۈگەنلىكى ياكى جىن سۇلالىسى بىلەن يەن پادىشاھلىقىنىڭ

قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغانلىقى خاتىرىلەنمىگەنلىـ
دى، شۇبھىسىزكى، دى لياۋ ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن ھۆكۈمرانـ
لىق قىلغان يەتتە ۋىلايەتنىڭ سانى ئىچىدە بولۇشى كېرەك.
دى لياۋ ئاتا ـ بالا ئىككىيلەننىڭ ۋەپي بەگلىكىنى قۇرۇشنىڭ
ئالدى ـ كەينىدە، ئۇرۇش قىلغان جايلىرىغا ئاساسلانغانـدا،
شەرق تەرەپتە جىڭخي ۋىلايىتى، پىڭيۈەن ۋىلايىتى ۋە جۇەنـ
چىڭ شەھىرى، غەرب تەرەپتە لوياڭ، روڭياڭ شىمىن، جەنۇب
تەرەپتە چېنجۇن ۋىلايىتى، سۇجۇن ۋىلايىتى، يىڭچۇەن ۋىلايـ
ىتى، شىمال تەرەپتە ۋەيجۇن ۋىلايىتى، يېچىڭ شەھىرى بـار
ئىدى. مۇبادا لياڭ، گاۋچىڭ، تەيشەندىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلا-
يەتنى مەركەز قىلىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇرۇش بولغان
جايلارنى سىزىق ئارقىلىق تۇتاشتۇرساق، سىزىقنىڭ دائىرىسى
ئىچىدىكىسى يۇقىرىدىكى ئۈچ ۋىلايەتتىن باشقا، يەنە چېنلىيۇ
ۋىلايىتى، لياڭجۇن ۋىلايىتى، پۇياڭ ۋىلايىتى، جىنجۇن ۋىلايـ
ىتى قاتارلىق تۆت ۋىلايەت بار بولۇپ، دەل يەتتە ۋىلايەتنى
يەنى دى جەمەتى ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەتتە ۋىلايەتنى شـە-
كىللەندۈرىدۇ. بۇيۇك ۋەپي بەگلىكىنىڭ نوپۇسى تـوغرىسىدا
«مو رۇگچۇي ھەققىدە خاتىرە» دە دېيىلگەن 38 مىڭ تۇتۇن،
ئاساسەن دېگلىكلارنىڭ نوپۇسى بولسا كېرەك④. «جىننامە.
جۇغراپىيىلىك تەپسىراتلار» گە ئاساسلانغانـدا، غەربىي جىن
سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، يۇقىرىدىكى يەتتە ۋىلايەتـ
نىڭ 158 مىڭ 800 نوپۇسى بار ئىدى. دى لياۋ بىلەن دى
چاۋ ئاتا ـ بالا ئىككىيلەننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇرۇش
قالايمىقانچىلىقى تۈپەيلىدىن بۇ جايدا دېگلىكلاردىن ماكانلـ
شىپ قالغان 38 مىڭ تۇتۇندىن كۆپرەك نوپۇسلا قالغانىدى.
خەنزۇ ئاھالىلىرى بەلكىم قېچىپ كەتكەن ياكى ئۇرۇشتا ئۆلـ
گەن بولۇشى، يا ئاچارچىلىقتا ئۆلگەن بولۇشى، يا پۈتۈنلەي
تارقىلىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.
قىسقىسى، 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە، خەنزۇ تۆرىلىرى

بىلەن مورۇك ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن كەمستىلىپ «قارا تۇركلەر» دەپ ئاتالغان دىڭلىك خەلقى (ئاساسلىقى دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار)، دەسلەپتە ئۆز قەبىلە ئاقساقاللىرى دى شۇ ۋە دى بىنلەرنىڭ باشلامچىلىقىدا ئالدىنقى ۋە كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقى، ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى ۋە كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ مىللىي زۇلۇم ۋە مىللىي كەمسىتىش سىياسەتلىرىگە قارشى باتۇرلۇق بىلەن كۆرەش ئېلىپ بارغان؛ دى شۇ بىلەن دى بىن ئۆلگەندىن كېيىن ئۇلار يەنە ئۆز قەبىلە قوماندانلىرى ئاتا - بالا دى لياۋ ۋە دى جاۋلارنىڭ باشچىلىقىدا يېڭىباشتىن ئىتتىپاقلىشىپ، دىڭلىك مىللەتلىرىنىڭ بۇيۇك ۋېي بەگلىكىنى قۇرغان. شۇنىڭدەك كېيىنكى يەن ۋە شەرقىي جىن سۇلالىسىگە قارشى ئەگرى - توقاي ۋە دەھشەتلىك كۆرەشلەرنى قانات يايدۇرغان. بۇ مەزگىلدە دىڭلىك خەلقىنىڭ ئاياغ ئىزلىرى شىمالىي ۋە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىنى دېگۈدەك قاپلاپ، ئىلغار ئىقتىسادىي مەدەنىيەتكە ئىگە خەنزۇ خەلقى بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۇچراشقان ۋە باردى-كەلدى قىلغان، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ خەنزۇلارغا قوشۇلۇش قەدىمى تېزلىشىپ، ئىلىمىزنىڭ كۆپ مىللەتلىك تارىخىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ تۆھپىلىرىنى قوشقان.

4. تۇغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار، دىڭلىڭلارنىڭ تۇغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى

مىلادى 397 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ لوڭئەن تۇنجى يىلى) يەنى دىڭلىڭلارنىڭ بۇيۇك ۋېي بەگلىكى مۇنقەرز

بولۇپ بەش يىلدىن كېيىن، توغبات - سيانپى ئاقسۇغا كەلدى، ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا قۇرغان تۇمەن باتلارنىڭ دەپ بەگلىكى (كېيىنكى ۋېي سۇلالىسى دەپ ئاتالغان، تارىختا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ۋە ياكى توغبات - ۋېي دۆلىتى دەپ ئاتىلىدۇ)، بىر قانچە ئايلىق كەسكىن ئۇرۇشتىن كېيىن، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ جۇڭشەن شەھرىنى ئىشغال قىلدى، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ خېبېيدىكى ھۆكۈمرانلىقى پارچىلىنىپ، تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرق ۋە غەربىي چېتىدىكى ئايماق، ۋىلايەتلەرنىڭ ھەممىسى، توغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. مىلادى 423 - يىلى (جەنۇبىي سۇلالىدىكى لىيۇسوڭ ھاكىمىيىتىنىڭ جەڭپىك تۇنجى يىلى)، توغبات ۋېي دۆلىتى يەنە جەنۇبتىكى لىيۇسوڭ ھاكىمىيىتىنىڭ قولىدىن سىجو ئايمىقىنىڭ ھەممىسىنى ۋە يۇنجو، يۈجو ئايماقلىرىنىڭ كۆپ قىسىم زېمىنلىرىنى تارتىۋالدى. بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ھەممىسى، كۇچلۇك ۋېي دۆلىتىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

تارىخ كىتابلىرىدا دىڭلىڭلارنىڭ توغبات - ۋېي دۆلىتىگە بەيئەت قىلغانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر پەقەت بىر يەردىلا چىقىدۇ، يەنى «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە تەيەن شىڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 399 - يىلى) شىخېدىكى دىڭلىڭلارنىڭ قوماندانى دى توڭنىڭ «ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغان» لىقى خاتىرىلەنگەنىدى، ئەمما دىڭجو بىلەن جىڭجو قاتارلىق ئايماقلاردىكى دىڭلىڭلارنىڭ توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلغانلىقى بىلەن توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ دىڭلىڭلارنىڭ قارشىلىق كۈرىشىنى باستۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دىڭجو بىلەن جىڭجو قاتارلىق ئايماقلارغا كەينى - كەينىدىن ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ دىڭلىڭلار-

بى «قۇتاتقان» لىقى ھەمدە دىڭلىڭلارنى جازا يۇرۇشكە قاتنىشىشقا ئالۋان قىلغانلىقىدىن قارىغاندا، يېڭجو بىلەن دىڭ جو قاتارلىق ئايماق ۋە ۋېي دۆلىتىنىڭ زېمىنى ئىچىدىكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە نىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن بۇرۇن، ۋېي دۆلىتى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بولۇشى ياكى شىخىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ قوماندانى دى توڭغا ئوخشاش ۋېي دۆلىتىگە «بەيئەت قىلغان» بولۇشى مۇمكىن.

«ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا خاتىرىلەنگەن پارچە - پۈرات ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، توغبات-ۋېي دۆلىتى ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭ قەبىلىلىرىگە نىسبەتەن (ئاساسلىقى تەيخاڭشەن تېغىنىڭ ئىچىدىكى خەتەرلىك تاغ - جىلغىلارنىڭ ئىچىگە تارقالغان دى جەمەتى بىلەن شۇنىڭ يۇ جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار) تارىختا ئاز كۆرۈلىدىغان بىر خىل مىللىي زۇلۇم ۋە مىللىي كەمسىتىش بىلەن ياستىنى يۇرگۈزگەنىدى. لېكىن تارىخ كىتابلىرىدىكى خاتىرىلەر بەكلا تولۇق بولمىغاچقا، بۇ خىل سىياسەتنىڭ تولۇق قىياپىتى ھېلىمەمۇ ئېنىق بولماي كەلدى. شۇنداقتىمۇ «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللارنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ بايان قىلساق، ئۇنىڭ بەزى ئىزنالىرىنى بولسىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

(1) دەھشەتلىك ئىقتىسادىي ئېكسپلاتاتسىيە بىلەن سىياسىي زۇلۇم ئوغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە دىڭلىڭ خەلقى ئۈچرىغان ئىقتىسادىي ئېكسپلاتاتسىيە بىلەن سىياسىي زۇلۇم كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. توغبات ئاقسۆڭەكلىرى دىڭلىڭلاردىن ئېغىر ئىجارە - باجلارنى ئالاتتى، ئىجارە - باجنى تاپشۇرالمىغان دىڭلىڭلارنىڭ يەرلىرى تاغ-

دالا ـ ئورمانلارنىڭ ئىچىگە قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇنۇۋالاتتى» («ۋېينامە. جوجىنىڭ تەرجىمھالى» غا قارالسۇن)، بەزىلىرى بولسا «قاراقچى» بولۇپ كېتەتتى («ۋېينامە. جۇ شيابولنىڭ تەرجىمھالى بىلەن «ۋېينامە. موتىنىڭ تەرجىمھالى» غا قارالسۇن). ئەمما بۇ يولغا مېڭىشقا مەجبۇر بولغانلار، ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىنىڭ قورشاپ يوقىتىشىغا ۋە ئۆلتۈرۈشىگە ئۇچراپ تۇراتتى. شىمالىي ۋېينىڭ پادىشاھى مىڭ يۈەندى (مىلادى 409 — 423 - يىللار) نىڭ دەۋرىدە بىڭجو ۋە دىڭجو ئىككى ئايماقتىكى توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرى، دىڭلىڭ ۋە باشقا تاغلىق «ئارىلاشما غۇزلار» نى تۇرمۇش كەچۈرگۈسىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئەھۋالنىڭ ئېغىرلىقى بىۋاستە ھالدا توغبات سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ مۇقىملىقىغا خەۋپ يەتكۈزگەچكە، ۋېي مىڭيۈەندى شەخسەن ئۆزى شۇ چاغدىكى داڭلىق ۋەزىر بېيشىن بېگى ئەن توڭ بىلەن فېيرو بېگى خې خونى بۇ ئىككى ئايماقنىڭ «قۇتاتلاش ئىشلىرىنى بىر يولغا قىلىش» قا ئەۋەتتى. «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە ۋېي مىڭ يۈەندىنىڭ ئەن توڭ قاتارلىق كىشىلەرگە چۈشۈرگەن يارلىقى خاتىرىلەنگەن، يارلىقتا ئاساسلانغاندا، ئەن توڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ۋەزىپىسى: «بىڭجو ۋە دىڭجو ئىككى ئايماق بىلەن تاغلىق ئارىلاشما غۇزلار، دىڭلىڭلارنىڭ دەرد ـ ئەلەملىرىنى سۈرۈشتۈرۈش؛ ئايماق، ھسار باشلىقلىرىنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش؛ نامراتلىق، دەستىدىن ئىش ـ ئۇقتىدىن ئايرىلغان، كۈچلۈك-لەر ئاجىزلارنى بوزەك قىلىدىغان، نامراتلىقتىن جېنىنى باقالمايۋاتقان قاتارلىق ئىشلارنىڭ دېرىكىنى ئېلىش ئىدى». بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەنتوڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ «قۇتاتلاشقا بېرىشى» دىڭلىڭ قاتارلىق

مىللەتلەرنىڭ جاپالىق تۇرمۇشىغا ھېچقانچە ئۆزگىرىش ئېلىپ كېلەلمەيتتى، لېكىن بۇنىڭدىن يەنە دىڭلىڭلارنىڭ «دەرد - ئەلەملىك»، «نامراتلىق» ۋە «نامراتلىق دەستىدىن جېنىنى باقالمايدىغان»، ھايۋان كەبى تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مىلادى 430 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ شېنجىيا 3 - يىلى) ۋېي تەيۋۇدى تۇغباتتاۋ گوڭ سۇنگۇينى شياڭداڭ ۋىلايىتىنىڭ خۇكۇەن دېگەن جايىدىكى دىڭلىڭلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. گوڭ سۇنگۇينىڭ دىڭلىڭلارغا قاراتقان بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قاچتى - سوقتى قىلىشىغا ئائىت قىلىنمىشلىرى بىلەن دىڭلىڭلارنى قىرغىن قىلىشتىكى قەبىھلىكى ۋە رەھىمسىزلىكىنى ئىنتايىن يۇقىرى دەرىجىگىچە يېتىپ بارغان دەپ ئېيتىشقا بولاتتى. «ۋېينامە. گوڭسۇن گۇينىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق دېيىلگەن:

گوڭسۇن گۇي دەسلەپتە تەنھا، مال - دۇنياسىز كەلگەنىدى؛ قايتىشىدا يۈز نەچچە ھارۋىغا مال - دۇنيا بېسىپ جەنۇبقا قايتتى، دىڭلىڭلارنىڭ قوماندانى تاغقا چىقىپ ئۇنى راسا قارىغىدى. گوڭسۇن گۇي قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئانىسىنى تۇتتۇرۇپ كەلدى. ئۇنىڭ جان يېرىگە نەيزە تىقىپ ئۆلتۈرۈپ، تېنىنى ئىككى پارچە قىلىپ تاشلاپ، قانداقلارچە بۇ - ۋاپاسىز بالىنى تۇغقانلىسەن دەپ، جەسىتىنى پارە - پارە قىلىۋەتتى، پۇت - قوللىرىنى كېسىۋېلىپ، تاغدىكى دەرەخلەرنىڭ شېخىغا ئېسىپ قويۇپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يۇرتىدىكى ئۆچمەنلىسكىنى چىقاردى.

گوڭسۇن گۇيغا ئوخشاش مال - دۇنيانى دەپ ياۋۇزلۇق قىلىدىغان مۇشۇنداق يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن سانغۇنلار، توغباتنىڭ ۋېي - دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ھەرگىزمۇ ئاز ئەمەس ئىدى.

بۇ يەردە شۇنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش كېرەككى، دېگلىك خەلقىنى ئېزىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش جەھەتتە، توغىبات - ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئۇنىڭ ۋەزىر، سانغۇن، يەرلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ پەرقى يوق ئىدى. شۇڭا ۋېي مىڭيۈەندىنىڭ ئەن توڭنى بىڭجو ۋە دېڭجو ئىككى ئايماقتىكى تاغلىق دېگلىكلار بىلەن ئاردىلاشما غۇزلارنى قوتاتلاشقا ئەۋەتىشى، ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ دېگلىكلارنىڭ دەرد - ئەلەملىرىگە ھېسداشلىق قىلىشى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تەيخاڭشەن تېغى ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلاردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى چىقىش قىلىپ قوللىنىشقا مەجبۇر بولغان تەدبىرلىرى ئىدى. ئەسلىدە ئۇلار ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دەسلەپكى باسقۇچتا، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دېگلىك قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى خەنزۇ پومېشچىكلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ زۇلمىدىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىش ئۈچۈن، تەيخاڭشەن تېغىنىڭ تاغ ئىچىدىكى قويۇق ئورمانلىقلاردا ماكانلىشىشقا مەجبۇر بولغانىدى. 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە تېخىمۇ كۆپ دېگلىكلار قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرەشلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئالدىنقى ۋە كېيىنكى جاۋ، ئالدىنقى چىن، كېيىنكى يەن بەگلىكلىرىنىڭ زۇلمىدىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىش ئۈچۈن تەيخاڭشەن تېغىنىڭ تاغ - جىلغىلىرى ئىچىگە بېرىپ جېنىنى ساقلاشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار تەيخاڭشەن تېغىنىڭ خەتەرلىك تاغ يوللىرىنى ئۆزلۈكسىز كونترول قىلىپ قالدى. «ھەربىي يۇرۇشكە ئائىت بايانىمە» دە: «تەيخاڭشەن تېغىنىڭ قېنىيىدىن باشلىنىدىغان قىسمىدىن شىمالدا ياۋجو ئايمىقىغىچە بولغان يۇلتىكىدە جەمئىي سەككىز ئۆتكەل بار». دېيىلگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن ماگۇەن (ھازىرقى خېبېي

ئۆلكىسىنىڭ تاڭشيەن ناھيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)، جىنگىشىڭگۈەن (ھازىرقى خەنبىي ئۆلكىسىنىڭ جىڭشىڭ ناھيىسىنىڭ دەئىرىسىدە)، خۇگۈەن (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ خۇگۈەن ناھيىسىنىڭ دائىرىسىدە) قاتارلىق ئۆتكەللەر بار ئىدى. بۇ خەتەرلىك ئۆتكەللەر تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىي بىلەن غەربىي چېتىدىن ئۆتىدىغان قاتناش يولىنىڭ قاتمۇقات تاغ، چوڭقۇر ھاك، قويۇق ئورمانلىقلار بىلەن تورالغان ئورنىدا بولغاچقا، ئەزەلدىن ئۇرۇشتا تالىشىدىغان جاي بولۇپ كەلگەنىدى. مىلادى 397 - يىلى، توغبات - ۋېي دۆلىتى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىدىكى كەك رايونلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە، دەرھال 10 مىڭ چېرىكنى يولنى تىزگىنلەشكە ئەۋەتىپ، «ۋاڭدۇدىكى خېتىلماق چوقتىسىدىن دەيگىچە باردىغان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 110 - جىلد، جىن ئەندىنىك لوڭئەن 2 - يىلىدا خۇسەنشىك: «خېتىلماق چوققىسى، فېڭشيەن تېغىدىكى تاغ چوققىسى، يۇقىرى چۈياڭنىڭ غەربىي شىمالىدا» دەپ ئىزاھ بەرگەن)، «500 چاقىرىمدىن ئارتۇق يولى راۋانلاشتۇردى»، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ جىددىي ۋە مۇھىم لىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ماگۇەن ئۆتكىلى بىلەن جىڭشىڭ ئۆتكىلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا دېگجو ئايمىقىدىكى جۇڭشەن بىلەن چاڭشەن ۋىلايىتىگە تەۋە ئىدى، خۇگۇەن ئۆتكىلى بولسا بېگجو ئايمىقىدىكى شياڭداك ۋىلايىتىگە تەۋە بولۇپ، توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ دەۋرىدە، دېڭلىڭلارنىڭ ئەڭ مەركەزلىك تارقالغان جايىغا ئايلانغانىدى. يۇقىرىدىكى ئۆتكەللەرنىڭ ئەتراپىغا ماكانلاشقان دېڭلىڭلار، توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم سىياسىتى تۈپەيلىدىن، دائىم قوزغىلىپ كۈرەش قىلىپ، توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ مەركىزى

هۆكۈمىتىنىڭ تەيخاڭشيەن تېغىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلار بىلەن بولغان ھەربىي ۋە سىياسىي ئالاقىلىرىنىڭ ئېغىر توسقۇنلۇقلارنى پەيدا قىلىپ تۇراتتى. ۋېي مىڭ يۈەندىنىڭ ئەنتوك قاتارلىقلارنى تاغدىكى دىڭلىڭلار بىلەن ئارىلاشما غۇزلارنى قۇتاتقۇ قىلىشقا ئەۋەتىشى، تۇغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ دىڭلىڭلارنى قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇش سىياسىتىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىپلا قالماي، ئۇلارنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن ماھىيەت جەھەتتە ئوخشايدىغانلىقىنى قىلچىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

(2) **دىڭلىڭلارنى ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەشكە مەجبۇرلاپ، ئۇلارنى تۇغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئوقيا قوغدىسى بولۇشقا مەجبۇرلاش** تارىخ كىتابلىرىدا بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللار ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن مەسىلىنى مەلۇم جەھەتتىن يېشىپ بېرەلەيدۇ. مىلادى 432 - يىلى ۋېي تەيۋۇدى مىڭيۇن دىڭلىڭلىرىدىن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى شىمالىي يەن پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا قىستىدى. مىلادى 451 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ جېڭچىڭ تۇنجى يىلى) تۇتوغباتلارنىڭ زورقوشۇنى بىلەن ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كېلىنگەن دىڭلىڭ خەلقىگە باشچىلىق قىلىپ، جەنۇبىي سۇلالىدىكى لىيۇ سوڭ ھاكىمىيىتىگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇ شۇچى شەھىرى (ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكە شۇچى ناھىيىسى) دە لىيۇ سوڭ ھاكىمىيىتىنىڭ سانغۇنى ساڭ جىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ساڭ جىنغا ئەۋەتكەن خېتىدە توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دىڭلىڭ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قاراتقان ئۆچمەنلىك سىياسىتى ئەينەن نەمەستىن ئاشكارا بايان قىلىنغانىدى، خەتتە مۇنداق دېيىلگەن:

«مېنىڭ (توغباتتاۋ) ئۆۋەتتە ئۇرۇشقا ئەۋەتكەن قوشۇنلىرىمنىڭ كۆپ قىسمى توغبات قەبىلىسىدىن

ئەمەس («ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 126 - جىلد، سوڭ ۋېندىنىڭ يۈەنجيا 28 - يىلىدىكى خۇسەنشېڭنىڭ ئىزاھاتىدا «شەھەرلىكلەر توغبات جەمەتىنى شىمالىي دەشت خەلقىنىڭ ئەۋلادى، جەمئىي 99 قاملىكە بۆلۈنىدۇ، دېيىشىدۇ» دېيىلگەن). شۇڭا شەھەرنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە دىڭلىڭلار بىلەن غۇزلار (يەنى تاغلىق غۇزلار بىلەن تۈرۈپ قالغان غۇزلار بولۇپ، جەنۇبىي هونلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى هېسابلىنىدۇ)، جەنۇب تەرەپتە ئالدىنقى چىنىنىڭ قوۋملىرىدىن دى، چىياڭلار بار. مۇبادا دىڭلىڭلار ئۇرۇشتا ئۆلسە، دەل چاڭشەن بىلەن جاۋجۇن ۋىلايەتلىرىدىكى قاراقچىلارنىڭ سانى ئازلايدۇ. غۇزلار ئۆلسە بىڭجو ئايمىقىدىكى قاراقچىلارنىڭ سانى ئازلايدۇ، دى، چاڭلار ئۆلسە كۈەنجوڭ رايونىدىكى قاراقچىلارنىڭ سانى ئازلايدۇ. مۇبادا جانابىڭز (سائ جى) دىڭلىڭلار بىلەن غۇزلارنىلا ئۆلتۈرسىڭىز، بۇ شەكسىز ماڭا پايدىلىقتۇر!» («سۇڭنامە. سائ جىنىڭ تەرجىمھالى»).

بۇ نېمىدېگەن ئوچۇق - ئاشكارا ئېيتىلغان سۆز ھە! توغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ دىڭلىڭلار بىلەن باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ، ئۇرۇشقا سېلىشنىڭ مەقسىتى، ئۇلارنى دۈشمەنلىرىنىڭ قولى بىلەن ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ توغبات ئاقسۆڭەكلىرىگە بولغان قارشىلىقىنى ئازايتىش ۋە بوغۇش ئىدى. ئەلۋەتتە توغباتتاۋنىڭ بۇ سۆزىنىڭ قەستىنى ساڭ جىغا قارىتىلغان، مەنىتەسلىك مەنىسى بولسىمۇ، لېكىن توغبات ئاقسۆڭەكلىرى ئۇرۇش ۋاقتىدا دىڭلىڭ قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئادەم قاتارىدا مۇئامىلە قىلماي، ئۇلارنىڭ ھاياتى ئەرزىمەس نەرسە دەپ قاراپ، خالىغانچە بىر تەرەپ قىلاتتى.

(3) بىر قسىم دېڭلىكلارنى ئاستانە (پايتەخت دەپ، هازىرقى داتۇلۇ شەھرى) گە ياكى ئالتە قورغانغا كۆچۈرۈپ، ئۇلارغا ئالۋان سېلىپ چېگرىنى قوغداشقا مەجبۇرلىشى مىلادى 447 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تەيپىڭ جېنجۈن 8 - يىلى) توغباتتاۋ پەرمان چۈشۈرۈپ، «دېڭجو ئايمىقىدىكى دېڭلىكلاردىن 3000 ئائىلىنى پايتەختكە كۆچۈردى» («ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»). دېڭلىكلارنى پايتەختكە كۆچۈرۈشنىڭ مەقسىتى، ئۇلارنى توغبات ئاقسۆڭەك لىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئىجارە تاپشۇرۇش ئالۋىنى بىلەن هاشارغا تۇتۇشقا مەجبۇرلاش ئىدى). يەنە بىر قسىم دېڭلىكلار ئالتە قورغاندىكى چېگرىغا كۆچۈرۈلۈپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئۇچۇن چېگرا قوغدىدى. دەل دېڭجو ئايمىقىدىن خۇەيسۇ قورغىنىدىكى ۋۇيۇەن قورۇلىغا كۆچۈرۈلگەن دېڭلىكلاردىن ئىدى. شيەنيۇشيۇلىنىڭ سالاهىيىتى «تەسلىم بولغان ئاهالە» دىن بولۇپ، ئىجتىمائىي ئورنى تۆۋەن، قۇللاردىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى.

قىسقىسى، هازىر بار بولغان ماتېريياللاردىن قارىغاندا، توغبات سۇلالىسى دېڭلىكلارغا قارىتا ئىنتايىن دەهشەتلىك مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن ئەينى ۋاقىتتا يەنىلا بىرقەدەر قالاق بولغان جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان سىيانپىلارنىڭ بۇ ئەھۋالى ئۆزئارا ماس كېلىدۇ.

توغبات ئاقسۆڭەكلىرى يۈرگۈزگەن مىللىي كەمسىتىش سىياسىتى بىلەن مىللىي زۇلۇم سىياسىتى، مۇقەررەر هالدا ئىجكى رايونلارغا كۆچكەن كەڭ دېڭلىك خەلقىنىڭ قارشىلىق كۈرىشىنى قوزغىمايمۇ قالمايتتى. توغبات - ۋېي دۆلىتى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە هۆكۈمرانلىق قىلغان 100 يىل ئىچىدە، دېڭلىك

خەلقىنىڭ توغىنات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشىنى زادى ئۇزۇلۇپ قالمىدى.

مىلادى 399 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تىيەنشىنىڭ 2 - يىلى)، جاۋجۇن ۋىلايىتىدىكى خەنزۇ مىللىتىدىن بولغان جاۋجۇن 2000 دىن ئارتۇق ئادەمنى توپلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. جاۋجۇن ۋىلايىتىدىكى دىڭلىڭلارمۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، كۆنچىڭ شەھرىنى ئىشغال قىلىپ، جاۋجۇن ۋىلايىتىنىڭ دورغاپىنى ئۆلتۈردى ھەمدە «چاڭشەن، جۇلۇ، كۈڭىيىڭ قاتارلىق ۋىلايەتلەر» دىكى دىڭلىڭ ۋە خەنزۇلارنى قوزغىلىپ كۈرەش قىلىشقا كۈشكۈرتتى. قارشىلىق كۈرسىتىش نىڭ ئوت - يالقۇنى تېزلىك بىلەن ئەتراپتىكى ئايماق-ۋىلايەتلەرنى قاپلىدى. ۋېي تەيزۇ باش سانغۇن چاڭ سۇنفېينى 3000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن جازالاشقا ئەۋەتكەندىن كېيىنلا، قوزغىلاڭ ئارىن باستۇرۇۋېتىلدى («ۋېينامە. چاڭ سۇنفېينىڭ تەرجىمھالى»).

مىلادى 402 - يىلى (تىيەنشىنىڭ 5 - يىلى) دىڭ لىڭلاردىن بولغان شيەنبۇ سىباۋ چاڭشەندىكى شىڭتاڭ («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» گە قاراڭ) دا، دىدۇ شياڭداڭدىكى خۇكۈندە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ («ۋېينامە. موتىنىڭ تەرجىمھالى»)، جەنۇب بىلەن شىمالدا ئايلىنىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى قاتتىق ھالسىراتتى. دىدۇ قوزغىلاڭنىڭ كۈچىنى زورىراق ئىدى. ۋېي تەيزۇ 3000 ئاتلىق ئەسكەرنى دىدۇنى جازالاشقا ئەۋەتتى. دىدۇ ئۇرۇش قىلىپ لىنخۇشەن تېغىغا يۆتكەلدى. ۋېي تەيزۇ تاغنى قامال قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈپ، گەندىن كېيىنلا، قوزغىلاڭ كۈرىشى ئاندىن باستۇرۇۋېتىلدى.

مىلادى 416 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تەيچاڭ تۆنجى يىلى)، بەيجىنشەن تېغىدىكى دىڭلىڭلاردىن دى مىڭچۇ

«دورغا ۋە ئاۋام» دىن نەچچە مىڭ ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى؛ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قالدۇق قوۋملىرىنى باشلاپ، نەچچە يۈز چاقىرىم يول بېسىپ شىمالدىكى شىكتاڭغا قېچىپ باردى، يانداۋرقى يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تەيچاڭ 2 - يىلى، مىلادى 417 - يىلى) 4 - ئايدا، تۇشەن تېغىدىكى دىڭلىڭلاردىن دىشۇ بىلەن لو جى جوڭشەندە قوزغىلاڭ كۆتۈردى.⑮ ئەينى ۋاقىتتا شەرقىي جىن سۇلالىسى نىڭ باش سانغۇنى لىيۇيۇ، جىن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ خۇاتەي بىلەن لويانىدا دەل مۇداپىئە سەپىنى قۇرغانىدى. دىشۇ ئادەم ئەۋەتىپ لىيۇ يۇ بىلەن ئالاقە قىلدى. ۋېي تەيزۇ بۇ خەۋەرنى ئىشتىكەندىن كېيىن، ۋالدىراپ - تېنەپ ئې چىڭ بىلەن جۇ جىنىڭ باشچىلىقىدىكى زور قوشۇننى جازالاشقا ئەۋەتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن كۈرەشنى تاكى شۇ يىلى 11 - ئايغىچە داۋاملاشتۇرۇپ، ئاندىن ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇۋېتىلدى («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» گە قارالسۇن).

مىلادى 428 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ شېنجيا تۆنجى يىلى) 10 - ئايدا، دىڭجو ئايمىقىدىكى دىڭلىڭلاردىن شيەنيۇ تەييالىق بىلەن دى چاۋ 2000 دىن ئارتۇق ئائىلىنى باشلاپ «شىمەن تېغى» غا قېچىپ باردى ھەمدە يېقىن ئەتراپتىكى قوشنا ۋىلايەت - ناھىيىلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئايماق قوشۇنلىرى كۆپ قېتىم جازا يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسىدە مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلدى. يانداۋرقى يىلى (مىلادى 429 - يىلى) 1 - ئايدا، شيەنيۇ تەييالىق شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولغانلىقتىن قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى. مىلادى 456 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تەيئەن 2 - يىلى) 7 - ئايدا چاڭشەندىكى دىڭلىڭلاردىن نەچچە مىڭ ئائىلە ۋجىڭشىڭ تېغىغا قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇنۇپ بۇلاڭچىلىق

قىلغان» دا، شىمالىي ۋېينىك سانغۇنى لۇ جىن قوشۇن باشلاپ كېلىپ باستۇردى («ۋېينامە. لۇ جېننىك تەرجىمھالى»، «ۋېينامە. گاۋزوك ھەققىدە خاتىرە»).

مىلادى 526 - يىلى (شىمالىي ۋېينىك شياۋچاك 2 - يىلى) ئالتە قورغان قوزغىلىڭنىك تەسىرى بىلەن، دىڭلىڭلاردىن شېنيۇ شيۇلى دىڭجو ئايمىقىدىكى زوچىك شەھىرى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى دىڭشېيەن ناھىيىسى) دە دىڭلىك ۋە باشقا مىللەتلەرگە باشچىلىق قىلىپ، شېنيۇشيۇلى خائىن سانغۇن يۈەن خوگېيې تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. شېنيۇشيۇلنىك قول ئاستىدىكىلەر يەنە يۈەن خوگېينى ئۆلتۈردى. كېيىن قوزغىلاڭچى قوشۇنلار توغبات ۋېي دۆلىتىنىك باش سانغۇنى ئىر جۇروك تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، تارقىلىپ كەتتى. بۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەي، توغبات - ۋېي دۆلىتىمۇ مۇنقەرز بولدى.

توغبات - ۋېي دۆلىتىنىك يوقىلىشى، دۆلەت ئىچىدىكى كەسكىن سىنىپىي كۈرەش ۋە مىللىي كۈرەشنىك تەرەققىياتىنىك مۇقەررەر نەتىجىسىدۇر. دىڭلىك خەلقىنىك توغبات-ۋېي خانلىقىغا قارشى ئۇزلۇكسىز ئېلىپ بارغان كۈرىشى، توغبات - ۋېي خانلىقىنىك يوقىلىش جەريانىنى تېزلەتتى.

5. ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار قىلغان خەنزۇلارغا قوشۇلۇش مەسىلىسى توغرىسىدا

توغبات - ۋېي خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولدى، بۇ ئۇلارنىڭ پۈتۈنلەي خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىئىلىك قەبىلىلىرى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن دەسلەپكى مەزگىلدە يەنىلا، ئۆزلىرىنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالدا تۇرغان ۋاقتىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش شەكلى بىلەن «قەبىلىلەر بويىچە ئۆزئارا ئايرىم ئولتۇراقلىشىش» تىن ئىبارەت - ئۇرۇق قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قالغانىدى، بىراق ئۇلار يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان خەنزۇلارنىڭ فېئودالىلىق ئىگىلىكى بىلەن ئۇچراشقاندا، خەنزۇلار بىلەن قوشۇلۇشتىن، ئاساسلىقى خەنزۇلارغا قوشۇلۇشتىن ئىبارەت تارىخىي جەريانىدىن ساقلىنالمىدى. ئۇلار بويسۇندۇرغۇچى مىللەت بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئىچكى قىسمىدا قوشۇلۇشقا قارشى تۇرىدىغان كونسېرۋاتىپ كۈچلەر يوق ئىدى، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت جەھەتتە يەنە خەنزۇلاردىن كۆپ ئارقىدا ئىدى، شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ خەنزۇلارغا قوشۇلۇش قەدىمى ناھايىتى تېز بولدى.

تارىخ كىتابلىرىدا ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىئىلىك لارنىڭ خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىگە ئائىت خاتىرىلەر ئىنتايىن ئاز، لېكىن ھازىر بار بولغان ماتېرىياللاردىن ھۆكۈم قىلغاندا، ئالاھەزەل 16 پادىشاھلىقنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىلدە، دىئىلىكلارنىڭ دى جەمەتى، ئاساسىي جەھەتتىن كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن ۋاز كېچىپ، ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. چۈنكى كۆچمەن چارۋىچىلىققا كەڭ يايلاق بولمىسا بولمايتتى، ھالبۇكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن تەيخاڭشەن تاغ تىزمىسىنىڭ ئىچى ۋەئىككى يان تەرىپىدە چوڭراق يايلاقلار يوق بولغاچقا، بۇ يەرلەر چارۋىچىلىققا ماس كەلمەيتتى، بەلكى دېھقانچىلىققا ماس كېلەتتى. ئىقتىسادىي تۇرمۇش شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ خەنزۇ پومېشچىكلىرى بىلەن

بولغان ئۇچرىشىشنىڭ كۈنىدىن كۆپمىشىگە ئەگىشىپ، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دېڭىلڭلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا، مۇقەررەر ھالدا تېزدىن سىنىپىي بۆلۈنۈش ھادىسىلىرى يۈز بەردى. دى بىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا قارشى تۇرغاندا، 4000 كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. ماركسىزملىق سىنىپىي كۆرەش نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا، بۇ قوشۇن ھەم باشقا مىللەتتىن بولغان ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مىللىي زۇلمىغا قارشى تۇرۇشقا سېلىناتتى. ھەم يەنە بۇ قوشۇندىن پايدىلىنىپ دېڭىلڭلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى نامرات سىنىپلارنىڭ قارشىلىقىنىمۇ باستۇرۇلاتتى. شۇڭا نامى «چاچما قوشۇن» دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ قوشۇننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۇرۇق ـ قەبىلە قانداشلىق مۇناسىۋەتلىنىڭ رىشتى بارغانسېرى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر تۈپەيلىدىن چەتكە قېقىلاتتى. ئەلۋەتتە، قەبىلە ـ ئۇرۇق تەشكىلى ناھايىتى زور دەرىجىدە بىر خىل تاشقى پوست ۋە شەكىل بولۇپ قالدى. 16 پادىشاھلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىدىكى تارىخىدىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، دى جەمەتىدىن بولغان ئاكا ـ ئۇكىلار ۋاكلىق ئوتۇغاتى بىلەن سانغۇنلۇقتا ئېرىشكەنىدە، ئەينى ۋاقىتتىكى خەنزۇ ھوقۇقدار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئالدىنقى چىن ۋە كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىدىن پەرقسىز بولۇپ كەتكەنىدى. دى لياۋ بۇيۇك ۋېي پادىشاھلىقىنى قۇرغاندا، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دېڭىلڭلار پۈتۈنلەي فېئودالىق جەمئىيەتكە ئۆتۈپ بولغانىدى. ئاتا ـ بالا دى لياۋ ۋە دى جاۋلارنىڭ باشچىلىقىدىكى دى جەمەتىدىن بولغان دېڭىلڭلارنىڭ يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى، ئەينى ۋاقىتتا پۈتۈنلەي شىمالىي جۇڭگونىڭ مىللىي كىيىم ـ كېچەكنى كىيىدىغان فېئودال تەپرىقىچى كۆچلەرگە

ئايلانغانىدى. شىمالىي سۇلالىلەر ئايىغىلاشقانىدا، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىئالىكلارنىڭ مىللىي «كىيىم ـ كېچىكى» مۇ قالماي، ئۇلارنىڭ خەنزۇلار بىلەن بولغان قوشۇلۇشى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئورۇندالدى.

ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىئالىكلار 16 پادىشاھلىقنى دەۋرىدە خەنزۇلار بىلەن بىرقەدەر كەڭ كۆلەمدە قوشۇلدى، نەتىجىدە ئۇلار بىلەن ئەينى ۋاقىتتا يەنىلا موڭغۇل دالاسىدا ياشاپ كېلىۋاتقان بىر مىللەتتىن بولغان كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا زور پەرقلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چۈنكى بۇ خىل پەرق مىللەتنىڭ پەرقى ئەمەس ئىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى دىئالىكلار ئىدى؛ يەنە كېلىپ ئاساسلىقى تىل ۋەئۇرپ-ئادەت جەھەتتىكى پەرق بولمىغاچقا، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىئالىكلار شۇ چاغدا تېخى پۈتۈنلەي خەنزۇلىشىپ كەتمىگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق پەرقى ئىقتىسادىي تۇرمۇش جەھەتتىكى پەرق بولۇشى كېرەك. بۇ خىل پەرق ئۇيغۇرلىدىن ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئوخشاش بولمىغان نامىلار بىلەن ئاتالدى. ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىئالىكلار تاغلىق دىئالىكلار دەپ ئاتىلىپ، دىئالىك مۇڭغۇل يايلىقىدىكى دىئالىكلار بولسا «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ ئوت ـ سۇ قوغلىشىپ يۈرىدىغان» بولغاچقا، قاڭقىل ـ دىئالىكلار دەپ ئاتىلىپ، كېيىن قىسقارتىلىپ قاڭقىل دەپ ئاتالدى.

ئىزاھلار:

① «جاۋ مىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن تاللانما» نىڭ 44 ـ جىلد ساۋ ساۋنىڭ جەنئەتنىڭ 17 ـ يىلى سۈن چىيەنگە جازا يۈرۈش قىلغان ۋاقتىدىكى يارلىقى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، يارلىقتا ساۋ ساۋنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئىچىدە «جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى

خۇۋەنچو ۋە ئالتە ۋىلايەتتىكى ئوغان، دىڭلىك، توغا، خۇاڭجۇڭ، چياڭ، بىو» ۋە «ۋۇۋېيدىكى دى - چياڭلار» نىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان، بۇ يارلىقتا دېيىلگەن جەنئەتنىڭ 17 - يىلى (ميلادى 212 - يىلى)، 17 يىلدىن كېيىن يۇز بەرگەن ۋەقەلىك ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇرۇنقى كىشىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ كەلگەن، بۇ يەردە بىز ئۇنى ئاساس قىلمىدۇق.

② ما چاڭشۇ يازغان «شىمالىي دىلار ۋە ھونلار» نىڭ ۷۷ - بېتىگە قارالسۇن. ۋاڭ جىلىن: «شىمالىي ۋېينىڭ قۇرۇلغان دەۋرى ۋە ئۇنىڭ سەددىچىنىنىڭ سىرتىدىكى مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»، «تارىخشۇناسلىق مەجمۇئەسى» ۷ - سان. «جىنناما». شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسمە» گە كىرگۈزۈلگەن ھونلارنىڭ 19 ئۇرۇقىنىڭ ئىچىدىكى «چىچىن ئۇرۇقى»، «چىلى» نىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى ئەمەس، «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى» گە ئاساسلانمىلا ھۆكۈم چىقىرىشقا بولمايدۇ. شىمالىي سۇلالىلەر بىلەن سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىگە ئائىت تارىخ كىتابلىرىدا چىن (勤) بىلەن لې (勒) سۆزىنىڭ خاتا يېزىلىپ قالغانلىقىنى ئائىت مىسالار ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەزگىلىدىكى گۇەنلۇك قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ داھىيىسى «چىلىلار» نىڭ قەبىلە ئاقساقىلى» خۇچېن، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئېرجۇراڭنىڭ تەرجىمھالى» دا: «چىچىنلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى» خۇ چېن دەپ يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭدا لې «勒» رەسمىي چىن (勤) دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان. «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن گۇەنلۇك قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ داھىيلىرىدىن بىرى بولغان «سۇچىن مىڭدا» نى، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا خاتا ھالدا «سۇلې مىڭدا» دەپ يازغان؛ يېڭى - كونا «تاڭنامە» نىڭ «تۇركلەر ھەققىدە قىسمە» دە تۇركلەرنىڭ ئەمەل نامى بولغان «تېكىن» (特勤) دېگەن سۆز پۈتۈنلىتەي دېگۈدەك «تىلى» (特勒) دەپ يېزىلغان، سېن جوڭمېن ئەپەندىنىڭ «لۇماتىغا

ئاساسلانغاندا، بۇنداق خاتالىق 100 دىن كۆپرەك ئورۇندا ئۇچرايدىكەن («تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 2 - كىتاب 830 - بەتكە قارالسۇن). ئومۇمەن بۇلارنىڭ ھەممىسى چىن (勤) خېتىنىڭ ئىچ (勤) دەپ خاتا يېزىلىپ قالغانلىقىغا ئائىت مىساللاردۇر. قىسقىسى، «چىچەن» نى جەزمەن «چىنلى» نىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى دەپ ھۆكۈم قىلىش دەل ئۇنىڭ ئەكسى ھېسابلىنىدۇ. 勤 خېتى بىلەن 勤 خېتىنىڭ ئوخشاشلىق شەكلىگە ئاساسلىنىشىمۇ كۆپايە قىلمايدۇ. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، چوقۇم دېگىلىك قەبىلىلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا كەينىدىن جەنۇبقا كۆچكەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشنى، يەنى ساۋ - ۋېي دەۋرىدىكى دېگىلىكلارنىڭ بىر تارمىقى (مەسىلەن، ئىرشىيەن قەبىلىسى) بىلەن موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىن سەددىچىننىڭ سىرتىغا كۆچكەن يۇنىلىشتىكىلەرنى بىرلەشتۈرگەندە، يەنە بىر تەرەپتىن، 16 پادىشاھلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا خېلى زور كۆلەمدىكى دېگىلىك قەبىلىلىرىنىڭ تارقالغانلىقىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىت بىلەن بىرلەشتۈرگەندە، شۇنىڭدەك غەربىي جىنىڭ دەسلىپىدىكى سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى سۇ ئاپىتى تۈپەيلىدىن، سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى ھەر مىللەت كۆچمەن چارۋىچى خەلقلىرىنىڭ كۆپلەپ سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى توغرا تونۇغاندىلا، ئاندىن بىز بىرقەدەر ئاساسلار بىلەن «چىچەن» (赤勤) دېگەن «چىنلى» (赤勤) نىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى دەپ يەكۈن چىقىرالايمىز.

③ «غەربىي تاغ دېگىلىرى»، «ۋېينامە». تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «جىننامە». مورۇڭباۋ ھەققىدە خاتىرە»، «ۋېينامە». خەن ماۋنىڭ تەرجىمھالى» دا كۆرۈلىدۇ. «شىمالىي تاغ دېگىلىرى»، «16 پادىشاھلىقنىڭ زېمىنلار تەپسىرى». كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى» دا تۈچرايدۇ.

④ تەيخىاگۇشەن لېۋىي بەزىدە غەربىي تاغ دەپمۇ ئاتالغان. كو زۇيۇ يازغان «تارىخىي كىتابلاردىكى چېكرا - قورغانلارغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 10 - جىلد، «بۇاستە قاراشلىق ئورۇنلار» غا قارالۇن.

⑤ غەربىي تاغ بىلەن شىمالىي تاغنىڭ ھەر ئىككىلىسى دېگجو ئايىمىقىدا ئىدى. جو ۋېيجو «چىلىلار ۋە جورجانلار» ناملىق كىتابىدا دېگجو ئايىمىقىدىكى دېگىلىكلار بىلەن غەربىي تاغ دېگىلىكلىرىنى ئىككى رايونغا ئايرىپ كۆرسەتكەن، بۇ مۇۋاپىق ئەمەستەك تۇرىدۇ.

⑥ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 106 - جىلد، جىن چېگدىنىڭ تەييۇەن 11 - يىلىدا، «دېگىلىكلاردىن بولغان شيەنيۇچى چۇياگدىكى غەربىي تاغنى ساقلىدى» (山阳西曲保乞于鲜丁零) دېيىلگەن، بۇنىڭدىكى «شيەنيۇچى» (鲜于乞) ئادەمنىڭ ئىسمى، «保» (ساقلىدى) پېئىلدەك تۇرىدۇ. شيەنيۇچىنىڭ تەييۇەننىڭ 10 - يىلى دى جېنىنىڭ قول ئاستىدىكى قوۋملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە ئاساسلانغاندا، يەنە شيەنيۇچى بولماسلىقى كېرەك. «ۋېيىنامە. تەيزۇ ھەقىقىدە خاتىرە» دە خاتىرىلەنگەن تېگىنىشنىڭ 5 - يىلى (مىلادى 402 - يىلى) «دېگىلىكلاردىن شيەنيۇسى ئادەملىرىنى توپلاپ چاڭشەندىكى شىگتائىنى ساقلاپ ياتتى» دېگەندەكسى بەلكىم مۇشۇ ئادەم بولسا كېرەك؛ «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە «شيەنيۇچى» دېگەن «شيەنيۇچە باۋ» نىڭ خاتا يېزىلىشى دەپ، سۆزنى «باۋ» (保) خېتىنىڭ ئاخىرىغا قايتىلانغان خاتا خەت دەپ چىقىرىۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

⑦ تارىخ كىتابلىرىدا دېشۇنىڭ ئالدىنقى يەن پادىشاھ لىيقىغا بەيئەت قىلغانلىقىدىن ئالدىنقى يەننىڭ مۇنىقەرز بولغانلىقى قىسقىچە بولغان 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، دېگىلىكلار يىلەن ئالدىنقى يەن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتنىڭ

يۇز بەرگەنلىكى خاتىرىلەنمىگەن. 16 پادىشاھلىقى ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، دېڭلىكلار ئېلىگىرى - ئاخىر بولۇپ ئالدىنقى ۋە كېيىنكى جاۋ، ئالدىنقى چىن، كېيىنكى يەن ۋە توغىبات ۋېيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغان بولۇپ، پەقەت ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىلا بۇنىڭغا سەرئىندا ئىدى.

⑧ دىشۇ سىلادى 316 - يىلى شىلاغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن بولۇپ، ئارىدىن 55 يىل ئۆتۈپ، سىلادى 371 - يىلىغا كەلگەندە فۇجيەن دېڭلىكلاردىن بولغان دى بىننىڭ شىنئەنگە كۆچۈرگەن. ئەگەردە قېرىپ ئۆلمىگەندىمۇ، ئۇنىڭ يېشى 70 - 80 ئەتراپىدا بولىدۇ.

⑨ «جىننامە. فۇجيەن ھەققىدە خاتىرە». «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما». «16 پادىشاھلىقنىڭ زېمىنلار تەپسىرى» قاتارلىقلاردا دېڭلىكلاردىن بولغان دى بىننىڭ شىنئەنگە كۆچكەنلىكىلا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، مەنچىگە كۆچكەنلىكى تىلغا ئېلىنمىغان. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 103 - جىلد جىن سۇلالىسىنىڭ جىنەن ۋېندى شىنئەن تۇنجى يىلىدا «دېڭلىكلاردىن بولغان دى بىن شىنئەن بىلەن مەنچىگە كۆچۈرۈلدى» دېيىلگەن.

⑩ بىر قىسىم دەرسلىك كىتابلاردا ھەممىدىن بۇرۇن ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا قارشى چىققان ئادەمنى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىغا قارشى ئۇرۇشقا كۆرسىتىلگەن. ئەمەلىيەتتە دېڭلىكلاردىن بولغان دى بىننىڭ ئالدىنقى چىنغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىكى، مۇ رۇكچۇيدىن بىرقانچە ئاي بۇرۇن يۈز بەرگەنىدى.

⑪ «جىننامە. شيا ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» دە: «تەيۈەننىڭ 19 - يىلى 1 - ئايدا، چاپقۇر ئەجدىھا سالغۇن لىيۇلاۋ تەيشەن تېغىدا دى لياۋۋە جاڭ ئىزنىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلغاندى، ھاڭ قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولدى» دېيىلگەن. ھالبۇكى، «جىننامە» لىيۇ

لاؤنىڭ تەرجىمھالى» دا ماھغۇلۇپ بولدى دېگەن سۆز ھەلبەتە قالدى دېيىلىپ، دى لياۋنى دى جاۋ دەپ، جاڭ يۈەنىنى جاڭ يۈ دەپ يازغان. بۇ يەردە «جىنناما». شياۋژۇدى ھەققىدە خاتىرە» دىكىسى ئاساس قىلىندى.

⑫ جاڭ يۈەنىڭ جىن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنغانلىقى، «جىنناما». لىۋ لاۋنىڭ تەرجىمھالى» دا كۆرسىتىلىدۇ. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 107 - جىلد، جىن ۋۇدىنىڭ تەيۋەن 15 - يىلىدا «جاڭ يۈەن تەسلىم بولدى» دېيىلگەن.

⑬ «16 پادىشاھلىقنىڭ زېمىنلار تەپسىرى. كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى» نىڭ جىجو ئايمىقىنىڭ لياڭ ۋىلايىتىنىڭ لياڭ ھاددىسىدا: «جىنناما. خاتىرىلەر» دە «دى جىنىڭ ئوغلى دى لياۋ لياڭغا قېچىپ بارىدى، مورۇكچۇي دۇەن لياۋنى يوقىتىش ئۈچۈن لياڭغا ھۇجۇم قىلدى...» لياڭجىسىدا دۇەنجاۋغا جازا يۈرۈش قىلدى» دېيىلگەن، «جىنناما» دىكى دۇەن لياۋ بىلەن دۇەن جاۋ دى لياۋ بىلەن دى جاۋ دېگەن سۆزنىڭ خاتا يېزىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

⑭ ھۇ يىلياۋ «دى جاۋنىڭ باشچىلىقىدىكى 38 مىڭ ئۇتۇن پۇتۇنلەي دىڭلىڭلاردىن بولۇشى مۇمكىن» دەپ قارايدۇ. «شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى مىللىي مەسىلە ۋە مىللىي سىياسەت»، «ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» غا بېسىلغان. بۇ يەردە ئۇنىڭ قارىشى قوبۇل قىلىندى.

⑮ «ۋېينامە، تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە: «تەيچاڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 417 - يىلى) 4 - ئايدا، تۇشىيەن تېغىدىكى دىڭلىڭلاردىن دىشۇ قوۋملىرىنى باشلاپ بېرىش توغرىلىق ئەلچى ئەۋەتىپ لىۋيۇ بىلەن ئالاقە باغلىدى.» 11 - ئايدا «ئۇ چىڭ، جو جى قاتارلىقلار بىلەن تاغىسى سۈن جيەنىنى غەربىي تاغلىق

دىنگىزلىقلاردىن دېشۇ يىلىەن لوجىي قاتارلىقلارغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئىەۋەتتى. ئۇلارنىڭ ئەكسىچە كۆچمەلىرىنى يوقىتىپ قايتىپ كەلدى» دېيىلگەن. تۇشىيەن تېغىدىكى دىنگىزلاردىن بولغان دېشۇ يىلىەن غەربىي تاغلىق دىنگىزلاردىن پولىغان دېشۇ ئىسىر ئادەم بولۇشى، تۇشىيەن تېغى ايىلەن غەربىي تاغنۇ بىر جاي بولۇشى كېرەك. «ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنكەلەر» نامىك 118 - جىلدتىندا: جىن ئەندىنىڭ يېشى 13 - يىلى (مىلادى 417 - يىلى) «11 - ئايدا ۋېي تەيزۇڭنىڭ تاغسى سۇن جيەن قاتارلىقلار غەربىي تاغدىكى دىنگىزلاردىن دېشۇ يىلىەن لوجى قاتارلىقلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ ئۇلارنى تىنچىتتى» دېيىلگەن. خۇسەنىڭ «غەربىي تاغ لە شىمالىي ۋېينىڭ ئەنجۇ ئايمىقىدىكى غەربىي تاغدۇر» دەپ ئىزاھ بەرگەن. «ۋېينامە. جۇغرافىيىلىك تەپسىراتلار» گە ئاساسلاندا: «دىكجۇ ئايمىقىدا ۋېينىڭ تەيزۇنىڭ خوانىشى 2 - يىلى (مىلادى 397 - يىلى) ئەنجۇ ئايمىقى تەسىس قىلىنغان، تەيەنشىنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 400 - يىلى) دىكجۇ ئايمىقى دەپ ئۆزگەرتىلگەن» ئىدى. بۇنىڭدىن خۇسەنىڭ ئېيتقان غەربىي تاغنىڭ يەنىلا دىكجۇ ئايمىقىنىڭ چوڭ تاغ - دېگەن جايىدىكى غەربىي تاغ ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. تۇشىيەن تېغى ئېھتىمال چوڭ تاغ بولۇشى مۇمكىن.

ئىككىنچى قىسىم

قاغىلار

VI باب قاڭقىللارنىڭ مىلادى IV ئەسىردىن VI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلىشىشى، ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۈزۈمى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى

يۇقىرىدا بىز جەنۇبىي سىبىرىيىگە تارقالغان دىڭلىڭ لارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدا موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشى بىلەن قىسمەن دىڭلىك قەبىلىلىرىنىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچكەندىن كېيىنكى تارىخىنى مۇھاكىمە قىلغانىدۇق. دىڭلىك قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى ۋېي، جىن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن بولسىمۇ، لېكىن كۆپ قىسمى داۋاملىق چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدا تۇرۇپ قالغانىدى. ئۇلار دىڭلىڭلارنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھون دۆلىتى يىمىرىلگەن ۋە سىيانپىلار موڭغۇل دالاسىدىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىنمۇ، موڭغۇل دالاسىنىڭ تارىخ سەھنىسىدە يەنىلا ئاساسلىق رول ئوينىدى. موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كەلگەن بۇ دىڭلىڭ قەبىلىلىرى موڭغۇل دالاسىدىكى قالدۇق ھون قوۋملىرى ۋە سىيانپىلار بىلەن ئۆزئارا قوشۇلغاندىن كېيىن مىلادى IV ئەسىردىن باشلاپ يەنە قاڭقىل①، چىلى (چىلى دېگەن سۆز بەزىدە يەنە 敕勒 شېلى، 赤勒② چىلى، دەپمۇ يەرقىلەنىدۇرۇلۇپ

يېزىلغان) دەپمۇ ئاتالدى.

16 پادىشاھلىق ۋە جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (مىلادى IV ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە) دىكى قاتقىللارنىڭ تارىخىنى مۇھاكىمە قىلىشتىن ئاۋۋال، بىز ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ مۇشۇ دەۋردىكى موڭغۇل دالاسىدىكى جايلىشىش ئەھۋالى بىلەن جەمئىيەت ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ باقايلى.

1. قاتقىللارنىڭ مىلادى IV ئەسىردىن V ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى موڭغۇل دالاسىدىكى جايلىشىش ئەھۋالى

مەملىكىتىمىزنىڭ يازما مەنبەلىرى ئىچىدە قاتقىل قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى جايلىشىشى ھەققىدە ئەڭ بۇرۇن خاتىرە قالدۇرۇلغان ئەسەر — «16 پادىشاھلىق يىلنامىسى». ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقى ھەققىدە خاتىرە»③ بولۇپ، ئۇنىڭدا مىلادى 357 - يىلى (ئالدىنقى يەنىنىڭ پادىشاھى مۇرۇڭجوننىڭ گۇاڭشۇ تۈنجى يىلى) يەن قوشۇنلىرىدىن 80 مىڭ ئادەم «سەددىچىننىڭ سىرتىدا دىڭلىڭلار يىلەن چىلىلارغا جازا يۈرۈش قىلدى» دېيىلگەن. بۇ دىڭلىڭلار سۇفاڭ دىڭلىڭلىرىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئالاھزەل 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىش ئۈچۈن، سەددىچىننىڭ شىمالىغا قېچىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ چىلىلار قاتقىللار ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن مىلادى 362 - يىلى (جىەنشىنىڭ 3 - يىلى) يەن قوشۇنلىرى يەنە «شىمالدا چىلىلارغا ھۇجۇم قىلدى». مىلادى

367 - يىلى (جيەنشىنىڭ 8 - يىلى) ئالدىنقى يەن قوشۇن لىرى يەنە دەي (ھازىرقى داتوڭنىڭ ئەتراپى) زېمىنىدىن ئۆتۈپ، «چىلىلارنى مەغلۇپ قىلدى». يەن قوشۇنلىرىنىڭ بۇ يىرنەچچە قېتىملىق جازا يۈرۈشىنىڭ ھەممىسى غەلىبە بىلەن ئاياغلاشقان بولۇپ، سەددىچىنىڭ شىمالىدىن ئانچە يىراق ئىچكىرىلەپ بارمىغانىدى. يەن قوشۇنلىرى جازا يۈرۈش قىلغان چىلىلار چوغاي تېغىنىڭ شىمالى بىلەن موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا تارقالغانىدى. مىلادى 363 - يىلى (شى يىجيەننىڭ دۆلىتى قۇرۇلۇپ 26 يىلدىن كېيىن) بىلەن مىلادى 370 - يىلى توغبات دەي بەگلىكىنىڭ بېگى شى يىجيەنمۇ ئىككى قېتىم چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىن چىقىپ «شىمالدا قاڭقىللارغا جازا يۈرۈش قىلدى». ئەمما جازا يۈرۈش قىلغان جايى ئېنىق ئەمەس ئىدى. مىلادى 376 - يىلى ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقى دەي بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلغاندا، شى يىجيەن قالدۇق قوۋملىرىنى باشلاپ، «چوغاي تېغىنىڭ شىمالى» غا قېچىپ باردى، ئۇ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىغا قەدەم قويۇشى بىلەنلا، «قاڭقىللارنىڭ تەرىپ - تەرەپتىن كېلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى» غا يولۇقتى، ئەتىجىدە ئۇنىڭ قەبىلىلىرى «چارۋىلىرىنى ئوتلاقتا باقالمىغانلىقتىن»، ئائىلاج قوۋملىرىنى باشلاپ، «چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى» («ۋېينامە. مۇقەددىمە»). بۇنىڭدىن شى يىجيەن جازا يۈرۈش قىلغان شىمالدىكى قاڭقىللارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مىلادى 402 - يىلى جورجانلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى سەلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ئوغبات ۋېي دۆلىتى (بۇ ۋاقىتتا دەي بەگلىكى ۋېي دۆلىتى دەپ ئۆزگەرتىلىپ ئاتالغانىدى) تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، «بىيابان ئۇ» كەك چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ بېرىپ، قاڭقىللارنىڭ

يايلاقلىرىغا بېسىپ كىردى» («ۋېينامە. قاڭقللار ھەققىدە قىسسە»). بۇ ھال بىپايان ۋە كەڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ پۈتۈنلەي قاڭقللارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونلىرىغا ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يۇقىرىدىكى ماتېرىياللارنى يىغىنچاقلاپ كۆزىتكەندە، يەنە شۇ نەرسە ئايانكى، تاكى مىلادى IV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندىمۇ، چوغاي تېغى بىلەن چوڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىغا ئادەم سانى كۆپ بولغان نۇرغۇنلىغان قاڭقىل قەبىلىلىرى تارقالغانىدى. بۇنى بۇنىڭدىن ئاۋۋالقى مەزگىلدىكى دېڭىلىكلارنىڭ دى جەمەتى قاتارلىقلارنىڭ چۆللۈكتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا بولغان كۆچۈشى بىلەن بىرلەشتۈرسەك، دېڭىلىكلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىن موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشى بىلەن ئىچكى رايونلاردىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈشىنىڭ بەلگىلىك ئورۇننى ئىگىلەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

«ۋېينامە. قاڭقللار ھەققىدە قىسسە» كە ئاساسلانغاندا، مىلادى V ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن بۇرۇن موڭغۇل دالاسىدىكى قاڭقللارنىڭ ئاز سىدا «قاڭقللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى»، يەنى دى جەمەتى، ئۇيغۇر جەمەتى④، چۈبە جەمەتى⑤، قوغۇرسۇ جەمەتى، قۇتلۇق غۇز جەمەتى، ئىزگىل جەمەتى بار ئىدى؛ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قاڭقللارنىڭ پۈۋۈرغور قەبىلىسى (يەنى «12 جەمەت») نى قوشقاندا جەمئىي يەتتە قەبىلە ئىدى. بۇ يەتتە قەبىلىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا قانداق تارقالغانلىقى تارىخىي ماتېرىياللاردا ئېنىق ئەمەس. لېكىن بىز بەزى ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۆۋۈپە ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنىنى مەلۇم جەھەتتىن بولسىمۇ پەرەز قىلالايمىز.

«ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە «شەرقىي قىسىم قاڭقللار» دەپكەن نام بىلەن ئاتالغان بىر قوۋم بار. «قاڭ-

قىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى «داتان قاغانلىق تەختىكە چىقىشتىن بۇرۇن باشقا قەبىلىلەرنى باشقۇراتتى، غەربىي چېگرىنى تىنچىتىپ قوۋملىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن»، داتەننىڭ «ئىنسى پىلى دەسلەپتە شەرقتىكى قەبىلىلەرنى باشقۇراتتى» دېگەن بايانىدىن، داتاننىڭ ئاكا - ئۇكىلىرىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ شەرق ۋە غەربىي قىسمىنىڭ تىنچىتقۇچى سانغۇنلىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئومۇمەن ھون دۆلىتىدىن بۇيان موگۇل دالاسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەنلەر، ئادەتتە ئۆزلىرىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرىنى ئايرىغاندا، ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران ئوتتۇرا قىسىمدا تۇراتتى. قوشۇن قوماندانى بولغان پەرزەنت - ئىنىلەر شەرق ۋە غەربىي قىسىمدا تۇراتتى. جورجان خانلىقىمۇ خۇددى مۇشۇنداق ئىدى. «شەرقىي قىسىم قاغقىللار»، جورجان خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى تىنچىتقۇچى سانغۇنىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى قاغقىللارنى كۆرسەتسە كېرەك. مىلادى 429 - يىلى شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرى شەرق ۋە غەربىي ئىككى يول بويىچە جورجان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى، ۋېي تەيزۇدى - توغباتتاۋ شەخسەن ئۆزى شەرقىي يولدىكى زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، موگۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا بېسىپ كىردى. بۇ ۋاقىتتا «شەرقىتىكى قەبىلىلەرنى باشقۇرۇۋاتقان» جورجان قاغانى داتاننىڭ ئىنسى پىلىسى شىمالىي ۋېينىڭ زور قوشۇنىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، جورجانلارنىڭ ئاقساقاللىرىنى باشلاپ غەربتىكى داتاننىڭ ئوردىسى (داتاننىڭ ئوردىسى «جاڭيېنىڭ شىمالىغا ئۇدۇل كېلەتتى»، يەنى ئۇنىڭ تەخمىنىي ئورنى ھازىرقى ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىي چېتىدىكى ھون تەڭرىقۇتىنىڭ كونا ئوردىسىنىڭ ئەتراپىدا ئىدى) غا قاچقاندا، ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ۋېي تەيزۇدى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا

قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى «شەرقىي قىسىم قاتقاللار» نىڭ ئادەم ۋە مال - چارۋىلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى ئاڭلاپ، سانغۇن ئەن يۈەن قاتارلىقلارنى جازالاشقا ئەۋەتكەندە، «شەرقىي قىسىم قاتقاللار» دىن نەچچە يۈز-مىڭ ئۆيلۈك ئادەم تەسلىم بولدى. بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپىدا تۇرۇشلۇق بۇ شەرقىي قىسىم قاتقاللار، پى لىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى «شەرقتىكى قەبىلىلەر» بولۇپ، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ جازا يۈرۈش قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن بايقال كۆلى بويىغا قېچىپ كەلگەن بولسا كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، مەيلى بايقال كۆلىنىڭ جورجان خانلىقىدىكى ئورنىدىن قارىغاندا ياكى قاتقاللارنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى ئەينى ۋاقىتتىكى تارقىلىش ۋەزىيىتىدىن قارىغاندا، شەرقىي قىسىم قاتقاللار دەپ ئاتالمايلى، ئەكسىچە شىمالىي قىسىم قاتقاللار ياكى ئوتتۇرا قىسىم قاتقاللار دەپ ئاتالغان بولاتتى. بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي قىسىم قاتقاللارنىڭ جايلاشقان ئورنى ئەمەسلىكى ئېنىق. شەرقىي قىسىم قاتقاللارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرى، شىمالىي ۋېينىڭ شەرقىي يول قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈش يۆنىلىشى بىلەن شەرقىي قىسىم قاتقاللارنىڭ قاچقان يۆنىلىشىدىن قارىغاندا، ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ كۆرۈلۈن، مالىچ دەريالىرى بىلەن ئونان دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جايلار بولسا كېرەك. شەرقىي قىسىم قاتقاللىرىنىڭ قاتقاللارنىڭ قايسى قەبىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى، تارىخىي كىتابلاردا تولۇق خاتىرىلەنمىگەن.

شەرقىي قىسىم قاتقاللار دېگەن نام بولغان يەردە، غەربىي قىسىم قاتقاللىرى دېگەن نام بولغان بولسا ئاندىن ئەقىلگا سىغقان بولاتتى. لېكىن غەربىي قىسىم قاتقاللىرى دېگەن نام تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدۇ؛ «ۋېينامە» قاتقاللار

ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا. قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىگە قاراشلىق 12 جەمەتنىڭ ئىچىدە ئىلخان جەمەتى بار ئىدى. ھالبۇكى، باشتىكى تەھلىلىمىزگە ئاساسلانغاندا (بىرىنچى بۆلۈمدىكى Ⅳ بابقا قاراڭ)، «ۋەپىنامە» مەنسەپ، ماللە تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئۇرۇقىنىڭ ئون جەمەتى ئىچىدىكى ئىلخان جەمەتى، ئەسلىدە مىلادى Ⅱ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا توغبات سىيانپىلىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان ۋاقتىدا، توغبات قەبىلىسىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن دىڭلىڭلارنىڭ جەمەتلىرى ئىدى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، پوۋۇرغور قەبىلىسىگە قاراشلىق ئىلخان جەمەتى ئەڭ كېچىككەندىمۇ مىلادى Ⅱ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇرۇن موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىدا ماكانلاشقانىدى. «ۋەپىنامە» دىن قارىغاندا، پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى غەربتە قوچۇ خانلىقىدىن ھەققەتەنمۇ ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى. مىلادى 481 - يىلى قوچۇ پادىشاھى كان بوجو ئۆلگەندە، ئاكسى كان شوكۇي تەختنى تارتىۋالدى. پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى ئاپۇرغۇر «كان شوكۇي ۋە ئۇنىڭ ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈپ، دۈنخۇاڭلىق (توخرىيلىق) جاڭ مېڭمېڭنى خان قىلدى» ⑥ («ۋەپىنامە. قوچۇ تەزكىرىسى»). شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي پوۋۇرغور قەبىلىسى جورجان خانلىقىدىن ئايرىلىپ، غەربكە كۆچتى، ئۇلار «ئالدى قوس (يەنى قوس بەگلىكى، خانى يارغۇل شەھىرىدە⑦ تۇراتتى) زېمىنىنىڭ غەربىي شىمالى» دا مۇستەھكەم پۇت دەسسەپ تۇردى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ ئەسلىدىكى جايلاشقان ئورۇنلىرىنىڭ ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىغا يېقىن ئىكەنلىكىنى، ئېھتىمال موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي قىسمى ئىكەنلىكىنى، يەنى ھازىرقى موڭغۇلىيە

جۇمھۇرىيىتىنىڭ تويىن، بايدارق ۋە زابۇقان دەريالىرىنىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. پوۋۇرغۇر قەبىلىسىدىكى قاڭقىللار، تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنمەي قالغان غەربىي قىسىم قاڭقىللىرى بولۇشى مۇمكىن.

ئۇنتۇرا قىسىم قاڭقىللىرىغا كەلسەك ئۇلارمۇ ئوخشاشلا تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدۇ، روشەنكى ئۇلار موڭغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىي رايونىغا يەنى ھازىرقى تۇرا دەرياسى، ئۇرقۇن دەرياسى ۋە سېلىنگا دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرى ئەتراپىغا تارقالغانىدى. ئېھتىمال ئۇلار جورجان قاغانلىقىنىڭ بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاڭقىل قەبىلىلىرى بولۇشى مۇمكىن. ھېچ بولمىغاندا قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسى بىلەن قوغۇرسۇ قەبىلىسى مۇشۇ يەرگە جايلاشقان بولسا كېرەك. ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ جايلىشىشى توغرىسىدا، «ۋېينامە» تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «دېڭگونىڭ 5 - يىلى (مىلادى 390 - يىلى) باھار پەسلىنىڭ 3 - ئېيىدا، پادىشاھ (ۋېي داۋۇدى - توغباتكۈي) غەربىكە جازا يۈرۈش قىلىپ، رۇقۇن كۆلىگە بارىدى. قاڭقىللارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى»، 10 - ئايدا «قاڭقىللارنىڭ بۆرە تېغىدىكى دۇچېن قەبىلىسىگە جازا يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى» دېيىلگەن، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى بۇ ھەقتىكى خاتىرىمۇ سەل-پەل ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئۇنىڭدا: «تەيزۇ (يەنى ۋېي داۋۇدى) رولۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، غەربتە تاكى رۇقۇن كۆلىگىچە بېرىپ، يۈرۈشنى توختىتىپ خىل ئاتلىقلار بىلەن غەربىي شىمالغا 100 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى، ئۇلارنىڭ ئات، كالا، قوي قاتارلىق چارۋىلىرىدىن 200 مىڭدىن كۆپرەكنى غەنىيمەت ئالدى، قايتا يەنە ئۇلارنىڭ بۆرە تېغىدىكى قالدۇق ئۇرۇقلىرىغا قارشى

جازا يۇرۇش قىلدى» دېيىلگەن. رولۇ دەريانىڭ يەنى ھازىرقى تۇرا دەريانىڭ بويى تېخى يەنى لياڭجۇشۇ تېخى بولۇپ، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ۋۇيۇەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا ئىدى. ئۇيغۇر قەبىلىسى تۇرا دەريانىڭ غەربىي بىلەن رۇقۇن كۆلى (ئورقۇن دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا) نىڭ غەربىدىن 100 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىدىغان دائىرىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇ جايلار ھازىرقى موڭغۇلىيەنىڭ سېلىنگا دەريانىڭ ئەتراپى، يەنى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمىدا بولسا كېرەك. دۇ-چېن قەبىلىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرى بولغاندىكىن، ئۇلار ئۇيغۇر قەبىلىسىگە تەۋە ئىدى. بۇرە تېخى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئايرىم ئۇرۇقلىرىنىڭ قىش پەسلىدە چۆللۈكتىكى جەنۇبىدىكى «سوغۇق جايدىن قېچىپ ئىسسىق جايغا يۆتكىلىدىغان» يايلاقلىرى بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭدىن باشقا «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر ئۇپىن قەبىلىسى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، مىلادى 403 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تەيەنشىڭ 6 - يىلى) ۋېي قوشۇنلىرى ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى، بۇ قەبىلىمۇ ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولغاچقا، سېلىنگا دەريانىڭ ئەتراپىغا تارقالغان بولسا كېرەك. يۇقىرىقىلار قاڭقىللارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ جايلىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى توغرىسىدا «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە مىلادى 402 - يىلى جورجانلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى سەللان ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، «تار-قىلىپ كەتكەن قەبىلىلىرىنى يىغىپ، بىر پايانۇە كەڭ چۆللۈكتىكى شىمالىغا قېچىپ بېرىپ، قاڭقىللارنىڭ زېمىنىغا بېسىپ كىرىدى، قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى بېكقۇلنى قوۋمىنى باشلاپ ئۇلارغا تاقابىل تۇردى» دېيىلگەن. سەللان

يېسىپ كىرگەن جاي يەنى قاڭقىللارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسى نىڭ جايلاشقان ئورنى ئىدى. جورجانلار قاڭقىللارنى بويسۇنـدۇرۇشتىن ئاۋۋال، ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ ئەڭ جەنۇبىي چېتى يەنى ھازىرقى مـوڭغۇلىيە چۆللۈكىدىكى ئالتاي تاغ تىزمىسىنىڭ ئىككى تەرىپى ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا (تەپسىلاتى كەينىدە)، سەللان ئاۋۋال يېسىپ كىرگەن قاڭقىللارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرى، ئۇرقۇن، تـۇرا ۋە ئـۆنگىن دەريـالىرىنىڭ ئارىلىقىدا يەنى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمى ئەتراپىدا بولسا كېرەك.

قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى دى جەمەتـى يەنى 斛 (دى) جەمەتى بولۇپ، كۆپ قىسمى ۋېي، جىن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ ئوتتۇرا تـۇزلەڭلىككە كۆچۈپ بارغان، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا داۋاملىق قـېپ قالغان دى جەمەتىنىڭ سانى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، جـايلاشقان ئورنى ئېنىق ئەمەس. چۈبە، قۇتلۇق غوز، ئىزگىل جەمەتىدىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلىنىڭ جايلاشقان ئورنىمـۇ ئېنىـق ئەمەس، لېكىن يۇقىرىدا ئۇيغۇر، قوغۇرسۇدىن ئىبارەت ئىككى قەبىلىنىڭ موڭغۇل الاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقانلىقى بايان قىلىپ ئۆتۈلدى، ئۇنداقتا ئۇلار «ۋېينامە» جورجـانلار ھەققىدە قىسقە» دە ئېيتىلغان موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقـىي قىسمىغا جايلاشقان شەرقىي قـسـىم قـاڭـقىللار بـولـۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، موڭغـۇل دالاسىدىكـى قاڭقىللارنىڭ يەتتە قەبىلىسى ئىچىدە پۈۋۈرغور قەبىلىسىنىڭ 12 جەمەتى موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربـىي قىسمىغـا جـايلاشقانىدى؛ ئۇيغۇر قەبىلىسى بىلەن قوغۇرسۇ قەبىلىسى موڭغـۇل دالاسـىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا (ئۇيغۇر قـەبـىلىسى شىمالـغـا،

قوغۇرسۇ قەبىلىسى جەنۇبقا جايلاشقان) جايلاشقانىدى؛ قۇتلۇق غوز، ئىزگىل، چۇبە قەبىلىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورنى ئىنىق ئەمەس، موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمى بولۇشى مۇمكىن؛ دى قەبىلىسىنىڭ كۆپ قىسمى ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەنىدى. «شەرقىي قىسىم قاڭقىللار» بىلەن قارىغىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن غەربىي قىسىم قاڭقىللىرى ۋە ئوتتۇرا قىسىم قاڭقىللىرى دېگەن ناملار، قەبىلە ـ گۇرۇھلار (مەسىلەن، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى) دېگەن ئۇقۇمنى ئۆز ئىچىگە ئالمايتتى، بەلكى يەنە قاڭقىللارنىڭ ئۆزلىرىنى ئاتىشىمۇ ئەمەس ئىدى. بۇ ناملار بەلكىم جورجان خانلىقىنىڭ مەمۇرىي رايونلار ئايرىمىسىدىن كەلگەن بولۇپ، قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى ئوخشىمىغان ئورۇنلاردىكى تارقىلىشىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن.

2. قاڭقىللارنىڭ ئىگىلىكى

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە» دە: «ئۇلار سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى يېتىشتۈرۈشى جورجانلارنىڭكىگە بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ» دېيىلگەن. شۇ قىسمەدە يەنە قاڭقىللارنىڭ «ئات پادىلىرى» نىڭ بارلىقى بىلەن «توي ـ تۆكۈن ئىشلىرىدا كالا بىلەن ئاتنى توي سىيلىقى قىلىدىغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. مىلادى 357 ـ يىلى ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقى قاڭقىللارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، «13 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق ـ ئات، بىر مىليوندىن ئارتۇق كالا بىلەن قوي غەنىمەت ئالغان». («جىننامە. مورۇكجۇن ھەققىدە خاتىرە»). مىلادى 363 ـ يىلى دەي بەگلىكىنىڭ ھېگى شىيەنجيەن قاڭ

قىللارغا جازا يۈرۈش قىلىپ، «بىر مىليون تۈياقتىن ئارتۇق ئات، كالا، قوينى غەنىيمەت ئالغان». مىلادى 399 - يىلى (شىمالىي ۋېينىك تېيەنشىك 2 - يىلى) ۋېي داۋۋودى قاتقىللارغا جازا يۈرۈش قىلىپ، «350 مىڭ تۈياقتىن ئارتۇق ئات، 1 مىليون 600 مىڭدىن كۆپ كالا، قوي غەنىيمەت ئالغان» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»). مىلادى 429 - يىلى ۋېي تەيۋۇدى قاتقىللارغا جازا يۈرۈش قىلىپ، «بىر مىليون تۈياقتىن ئارتۇق جەڭ ئېتى» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە») نى غەنىيمەت ئالغان. بۇنىڭدىن قاتقىللارنىڭ ئات، كالا، قوي بېقىشنى ئاساس قىلىدىغان، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

قاتقىللارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى، ئۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىشىنىڭ ئومۇملىشىشى ئارقىسىدا، ئەينى ۋاقىتقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەلۋەتتە ئىنتايىن يۇقىرى سەۋىيىدە ئىدى. مىلادى 363 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى قاتقىللارغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، قاتقىللارنىڭ بىر تۈمەندىن ئارتۇق ئاھالىسىنى، بىر مىليون تۈياقتىن ئارتۇق ئات، كالا، قوينى غەنىيمەت ئالغانىدى؛ ئادەم بىلەن چارۋىنى سېلىشتۇرغاندا 100:1 بولىدۇ. مىلادى 399 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى قاتقىللارغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، قاتقىللارنىڭ 90 مىڭ ئاھالىسىنى، 2 مىليون تۈياقتا بېقىلغان ئات، كالا، قوينى غەنىيمەت ئالغانىدى؛ ئادەم بىلەن چارۋىنى سېلىشتۇرغاندا، 20:1 بولىدۇ. «ۋېينامە. گاۋلۇنىڭ تەرجىمھالى» دا شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئادەتتىكى چاغلاردا «دالا ۋە سازلىقلارغا تارقىلىپ ئولتۇراقلىشىپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ يۈرىدۇ، مۇبادا ئۇرۇش بولۇپ قالسا ئۇي بىساتلىرى بىلەن چارۋا - ماللىرىنى ئېلىپ قېچىپ كېتىدۇ، ئاشلىق ئېلىۋالمايمۇ

ئۆز جەمئىي ئۆزى بېقىپ كېتەلەيدۇ» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ۋېي قوشۇنلىرى ھەلىيمەت ئالغان مال ـ چارۋىلار، ئاساسىي جەھەتتىن ئەسىر-گە ئېلىنغان قاڭقىللارنىڭ خوسۇسىي ئىگىدارچىلىقىدىكى «ئائىلە مۇلۇكلىرى» ئىدى. ئادەم بىلەن چارۋىنىڭ سېلىشتۇرمىسى 100:1 ۋە 20:1 گىچە بولۇپ، بۇ سانغا ئۇرۇشتا ئۆلگەن ياكى قېچىپ كەتكەن قاڭقىللارنىڭ سانى ھېسابلاپ كىرگۈ-زۈلمىگەچكە، ئوغرا بولماسلىقى مۇمكىن، لېكىن شۇنداقتىمۇ ئۇ قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنىڭ بەلگىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «ۋېينامە. قاڭ-قىللار ھەققىدە قىسسە» دە ئوغۇت ـ ۋېي دۆلىتى تەرىپىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەن قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى: «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار بىلەن سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ كۆ-چۈپ يۈرۈپ، چارۋىلارنى كۆپەيتىدۇ. ھەر يىلى ئولپان تەق-دىم قىلىپ تۇرىدۇ، مۇبادا ھۆكۈمەتنىڭ ئېتى بىلەن كالا، قويلىرى ئوغرىلانسا، ئورنىغا تېرە ۋە كىگىز تاپشۇرىدۇ» دەپ يېزىلغانىدى. دەرۋەقە، بۇنىڭدىن ئوغۇت ـ ۋېي دۆلىتى-نىڭ قاڭقىللارغا قاراتقان ئېكسپلاتاتسىيىسىنىڭ ۋەھ-شىيلىكىنى چۈشىنىشكە بولسىمۇ، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىت-تا ئۇ يەنە قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئۈلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىستېمالىدىنمۇ كۆپ بولغان قوشۇمچە مەھسۇلاتلار بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئات قاڭقىللارنىڭ تۇرمۇشىدا ئالاھىدە مۇھىم رول ئوي-نايتتى. ئات قاڭقىللارنىڭ سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈشىدە، ئايالار بىلەن بالىلار ۋە قېرى ـ چۈرە-لەرنى شۇنىڭدەك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى توشۇيدىغان ئاساسىي ئىمق قورال ئىدى. قاڭقىللار توي چېيى ئىچىۋرگەندە ئاتنى

«سىلىق قىلىپ سالاتتى»؛ تۇي بولغاندا، ئەر ـ ئايال ئىككى تەرەپنىڭ ئائىلىدىكىلىرى ئۆزئارا قارشى تەرەپنىڭ ئات پادىلىرىدىن «ياخشى ئاتلارنى تاللاپ ئالاتتى»؛ مېھمانلارنى قىمىز بىلەن كۈتەتتى؛ كۆك تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر قىلىش، نۇسرەت تىلەش، ياخشىلىق تىلەشلەرنىڭ ھەممىسىدە «ئات بەيگىسى» ۋە «ئات ئويۇنى» قىلاتتى. ئاتنىڭ كۆشى بىلەن ئاتنىڭ سۈتىنى ئوزۇقلۇق قىلىشقا، ئاتنىڭ تېرىسىدىن خۇرۇم ئىشلەشكە بولاتتى، ۋەھاكازالار. دۇشمەننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا يەنە ئاتتىن پايدىلىنىپ تېزلىك بىلەن ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ دۇشمەنگە قارشى تۇرغىلى بولاتتى. قاڭقىللارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئوتتۇرا ئوزلەڭلىكتىكىلەر تەرىپىدىن «ئالەمشۇمۇل چەۋەندازلار» دەپ ئاتالغانىدى.

قاڭقىللار «ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئادەت قىلمىغاچقا، ھاراق ئىشلەپچىقارمايتتى» («ۋېنىامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسقىچە»). خېلى بۇرۇنقى مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئەتراپىدىلا، ھون ئاقسۆڭەكلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئەسىرگە چۈشكەن خەنزۇلاردىن پايدىلىنىپ كىچىك كۆلەمدىكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى، ھون دۆلىتىنىڭ مۇنتەزەم بولۇشىغا ئەگىشىپ، شىمالدىكى چۆللۈكتە كىچىك كۆلەمدىكى دېھقانچىلىقنىمۇ ئاساسەن قالمىدى، بۇ ئاساسەن ئۇ جايىنىڭ ھاۋا كىلىماتىنىڭ سوغۇق، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە ماس كەلمەيلا قالماي، بەلكى كۆچمەنچىلەرنىڭ يۆتكىلىپ تۇرىدىغان تۇرمۇشىمۇ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ماس كەلمەيتتى، مىلادى V ئەسىردىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونىغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەن قاڭقىللار، ئاساسلىق چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتىن سىرت يەنە خەنزۇ خەلقىدىن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىۋالغان بولۇشى شۇنىڭدەك يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتى جەھەتتىنمۇ بەزى ئۆزگىرىشلەر

يۇز بەرگەن بولۇشى مومكىن، «ۋېينامە» دە: ئۇلارنى«بىر نەچچە يىلدىن كېيىن، پەيدىنپەي دانلىق ئاشلىقتىن ئېتىلگەن تاماملارنى يېيىشنى بىلمۇدالدى» دەپ كۆرسەتكەنىدى.

قاڭقىللارنىڭ قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىكىنى «ۋېينامە» دىكى پارچە ـ پۈرات ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، شەمشەر، نەيزە، يۇگەن ـ جابدۇقلارنى ياساش قاتارلىق مېتال قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، ھارۋا ياساش قاتارلىق ياغاچچىلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، كۆن ـ خۇرۇم، كىگىز ـ كېچەك ئىشلەش، ھاراق ئېچىش قاتارلىق ئائىلە قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بارئىدى.

بۇ يەردە قاڭقىللارنىڭ ھارۋا ياساش قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. «چاقى ئېگىز ھەم چوڭ، شادىسى كۆپ» ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ياساش كەسپى قاڭقىللارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا چوڭ رول ئوينايتتى. قاڭقىللارنىڭ ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ياساش كەسپى خېلىلا تەرەققىي قىلغانىدى، مىلادى 399 ـ يىلى ۋېي قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، بىر قېتىمدىلا «قاڭقىللارنىڭ 200 مىڭدىن ئارتۇق ھارۋا» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە») سىنى غەنىيمەت ئالغانىدى، ھالبۇكى بۇ نۆۋەت ئەسىرگە ئېلىنغان قاڭقىللار ئاران 100 مىڭ بولۇپ، ئەگەر قېچىپ كەتكەن ۋە ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىمۇ مۇشۇ سانىنىڭ ئىچىدە دەپ ئويلاشقاندا، ھەربىر ئۆيلۈك قاڭقىلىنىڭ ئائىلىسىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئىككى ئەترايىدا ھارۋا توغرا كېلىدۇ دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلىتىپ قونىغاندا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ چارۋا ـ ماللارنى قاشالاپ توسۇغىلى، كۆچكەندە نەرسە ـ كېرەكلەرنى توشۇغىلى بولاتتى. ئۇنىڭدىن سىرت بەزىدە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ يەنە ياۋايى ھايۋانلارنى قورشىغىلى بولاتتى، مىلادى 399 ـ يىلى ۋېي قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالدىن قايتا

قاندا، ۋېي، «اۋ ۋۇدى ئەسىرگە ئېلىنغان قاڭقىللارنى 200 مىڭدىن ئارتۇق ھارۋىنى ھەيدەپ، باش - ئاخىرىنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ، «دائىرىسى 700 چاقىرىم» كېلىدىغان ئۇزۇنلۇقتىكى قورغان ھاسىل قىلسىپ، «قاشالاپ ئوۋ ئووڭلاش ئوچۇن ئونىك ئىچىگە ياۋايى ھايۋانلارنى سولاپ، تاكى پىكچىك شەھىرىگىچە ھەيدەپ بېرىش⑧» نى بۇيرۇق قىلغانىدى. ھەيدەپ كېتىۋاتقان ئېگىز چاقلىق ھارۋا بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئوۋ ئووڭلاش ۋە ياۋايى ھايۋانا تلارنى قوغلاش، شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا ئاز ئۇچرايدۇ. قاڭقىللار كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قەدىمكى دەۋردە كۆچمەنلەر، ياۋايى ھايۋانا تلارنى ئوۋلاشنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇھىم تولۇقلىمىلا قىلاتتى. قاڭقىللارنىڭ موڭغۇل يايلىقىدا ئۇرۇق يېكى قەبىلىلەرنى بىرلىك قىلغان ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ھەيدەپ ياۋايى ھايۋانا تلارنى ئوۋلىشى پۈتۈنلەي مۇمكىن.

قاڭقىل مىللىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى تارىخ كىتابلىرىدا ئاساسەن دېگۈدەك خاتىرىلەنمىگەن. قاڭقىللار چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا، ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىدىن ئارتۇق بولغان چارۋا - مال، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرىنى ئېشلەپ چىقىرالىغان يەردە، يەنە كېلىپ چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، مالنى مالغا ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە مەخسۇس تاۋار ئالماشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودىگەرلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشى تامامەن مۇمكىن ئىدى. قاڭقىللار ئېشلەتكەن تۆمۈردىن ئېشلەنگەن ھەربىي قوراللار بىلەن كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان مې-

تالدىن ياسالغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى (قازان، يۇگەن . جابدۇق، ئۆزەڭگە، ھارۋا جابدۇقلىرى قاتارلىقلار) نىڭ بىر قىسمى ئالتۇن تاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى تۈركىلەر تۇرۇشلۇق جايلار بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى خەنزۇ رايونلىرىدىن ئالماشتۇرۇلۇپ ئېلىپ كېلىنگەن بولسا كېرەك.

3. قاڭقىللارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى

مىلادى Ⅳ ئەسىردىن Ⅵ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى قاڭقىللارنىڭ ئاساسىي جەمئىيەت بىرلىكى ئاتا ـ ئانا. پەرزەنت، ئوغۇل، كېلىندىن تەركىب تاپقان پاترىئارخاللىق ئائىلە باشلىقى تۈزۈمىدىكى چوڭ ئائىلە ئىدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە» دە قاڭقىللار: «تۆل خوتۇنلارنى ئېلىشتىن ئىنىتايىن قاچاتتى، لېكىن ئۇلارغا بەكلا ئىچ ئاغرىتاتتى» دېيىلگەن، ئارقىدىنلا يەنە «ئەگەردە تۇيۇقسىز ئۆلۈپ كەتكەن ياكى تارقىلىشچان يۇقۇملۇق كېسەل بىلەن يۇقۇملانغان ئادەملەرگە يولۇقسا، ئۇلارغا ياخشىلىق تىلەيتتى. ئەگەر يەنە باشقا ئالاھىدە ئەھۋاللار بولمىسا ئۇلارغا نۇسرەت تىلەيتتى..... تىنىچ، شاد ـ خۇرام ياشاۋاتقان كىشىلەر ناخشا ئېيتىپ نەغمە ـ ناۋا قىلىشاتتى، ئۆلۈم بولغان ئۆيدىكىلەر بولسا قاتتىق يىغا ـ زارە قىلىشاتتى» دەپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن قاڭقىللارنىڭ خۇشاللىق ۋە بەختسىزلىك سورۇنىنىڭ كۆپ ھاللاردا ئائىلىنى بىرلىك قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئائىلە قاڭقىللارنىڭ تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشىدا ئاساسلىق جەمئىيەت بىرلىكى ئىدى.

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە» گە ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتىكى باي قاڭقىل ئائىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ چوڭ-راق ئات پادىلىرى ۋە سان ـ سانىقسىز كالا، قويلىرى بولاتتى

تى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھەر كىمنىڭ چارۋىلىرىغا ئۆزلىرى بىر لىشىدىغان بەلگىلەرنى ئەن قىلىپ سالغاچقا، مەيلى قوتاندا بولسۇن ياكى دالىدا بولسۇن ھەچكىم-ھەچكىمنىڭكىنى ئېلىۋالمايتتى». بايلىق جەمئىيەتتە قەدىرلىنەتتى. بۇ نۇقتا توي - تۆكۈن جەھەتتە ئالاھىدە ئېنىق گەۋدىلىنەتتى. «تويدا كالا بىلەن ئاتنى توي سېلىقى قىلىپ سالاتتى، قانچە كۆپ بولسا شۇنچە شەرەپ ھېسابلىناتتى» (ئەسلىدە «كۆپ» دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان بولۇپ، بۇ يەردە «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى» نىڭ 801 - جىلدىتىگە ئاساسەن تولۇقلاندى). ئەينى ۋاقىتتا باي قاتقىل ئائىلىلىرىنىڭ ئارىسىدا مۇنداق بىر ئىنتايىن قىزىقارلىق توي قائىدىسى تارقالغانىدى: ئىككى تەرەپ «سۆزلىشىپ پۈتۈشۈپ» يەنى توي چېيىنى ئىچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، يىگىت تەرەپنىڭ ئائىلىسىدىكىلىرى ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، ئات پادىلىرىنى قاشانىڭ ئىچىگە سولاپ»، قىز تەرەپنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى قوتانىنىڭ ئىچىگە كىرىپ «خالىغانچە تاللىۋېلىش»قا تەكىلىپ قىلاتتى. قىز تەرەپنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر قوتانىنىڭ ئىچىگە كىرىپ سېمىز، ياخشى ئاتلارنى تالالاپ، «ياۋىداقىلا مىنىپ قوتانىنىڭ سىرتىغا ئېلىپ چىقاتتى». بۇ ۋاقىتدا يىگىت تەرەپنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر قوتانىنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ، ھەدەپ «قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ ئاتنى ئۇركۈتەتتى». ئات دەرھال ئۇركۈگەندىن كېيىن تۆيۈقسىزلا تېپىچەكلەپ كىشنەپ كېتەتتى. قىز تەرەپنىڭ ئات مىنىش تېخنىكىسى يۇقىرى بولمىغان بەزى ئادەملىرى ئاتنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرالماي يىقىلىپ چۈشەتتى. «ئاتتىن يىقىلمىغانلار تاللىغان ئاتلىرىنى ئالاتتى، يىقىلىپ چۈشكەنلەرمۇ يەنە قايتا تاللايتتى، تاكى سان توشقاندىلا ئاندىن بولدى قىلاتتى». ئۇزاق ھەپىلىشىشلەر ئارقىلىق قىز تەرەپ ئېگىڭ ئاخىردا قېرى - ئاجىز ۋە كۆچىدىن قالغان ئاتلارنىلا ئېلىپ

كېتەلەيتتى. توي كۈنى يىگىت تەرەپنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر مېھمانلارنى قىمىز، گۆش بىلەن كۈتەتتى، يەنە كېلىپ يىگىت بىلەن قىز ئۆز قوللىرى بىلەن مېھمانلارنىڭ ئېغىزىغا گۆش سېلىپ قويۇشى شەرت ئىدى. ساھىبخانىنىڭ باي ۋە مېھماندوستلۇقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كۆپىنچە ناھايىتى چوڭ بەزمىلەر ئۆتكۈزۈلەتتى. «چېدىرنىڭ تالدىدا ئولتۇرۇپ، تاكى قاراڭغۇ چۈشكەندىلا بەزمىنى ئاياغلاشتۇرۇپ، چېدىرلىرىغا قايتاتتى». ئۇزاق ئۆتمەي يىگىتنىڭ ئاكا ـ ئۈكىلىرىمۇ قىزنىڭ ئائىلىسىگە كېلىپ، ئات پادىلىرىدىن «ياخشى ئاتلارنى تاللاپ ئالاتتى»، قىز تەرەپنىڭ ئائىلىسىدىكى «ئاتا ـ ئانىسى بىلەن ئاكا ـ ئۈكىلىرى ئاتلارغا قىيالمىسمۇ، باشتىن ـ ئاياغ ئوندەيتتى»[11]. بۇنداق توي قائىدىسى‌ئۇبھىسزكى پۈتۈنلەي خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىقتىكى بىر قەدەر چوڭ چارۋا ـ پادىلىرى بار ئائىلىلەرنى ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا، نامرات قاتلاملار ئۆتكۈزەلمەيتتى، ئەلۋەتتە. مەسىلەن، قاتلاملاردىن بولغان چۆرلۈقغورنىڭ ئائىلىسىدە چارۋا ـ مالىلار كۆپ بولۇپ ئايالار ئاز ئىدى، ئۇ مېنىڭ ئېتىنى «ئالتۇن يۈگەن ـ جابدۇقلار» بىلەن بېزەيتتى، شۇنىڭدەك نۆرغۇنلىغان جاۋاھىراتلارنى ساقلايتتى. («ۋېنىامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»). قاتلاملاردىن بولغان يەنە بىر تېت بايىن بىلەن ئاكا ـ ئۈكا دېيۈي نامراتلىقتىن تۇرمۇشىنى قامدىيالماي، قاراقچى بولۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى («ۋېنىامە. چې يىنىڭ تەرجىمھالى»). بۇ ماتېرىياللار قاتقىل مىللىتىنىڭ ئېچكى قىسمىدا ئاللىقاچان خۇسۇسىي مال ـ مۈلۈكنىڭ پەيدا بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ قولىغا (ئاساسلىقى ئۇرۇق ياكى قەبىلە ئاقساقاللىرى، يەنى ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرى) يەنىلا بەلگىلىك دەرىجىدە مەركەزلەشكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دېمەك باي بىلەن كەمبەغەللىكنىڭ ئايرىلىشى بىر قەدەر كۆزدىلىك

بولغان جەمئىيەت ھادىسىسىگە ئايلانغانىدى.

Ⅳ ئەسىردىن Ⅵ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى قاتلامدا خوسۇسىي ئىگىدارچىلىقتىكى مال - مۈلۈك تۈزۈمى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈشنى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم تولۇق ئورۇنداپ بولمىغانىدى. بىرىنچىدىن، قانداشلىق مۇناسىۋەتنى ئاساس قىلغان ئۇرۇق - قەبىلىلەر، يەنىلا قاتقەل مىللەتنىڭ ئەڭ ئاساسىي جەمئىيەت تەشكىلىي شەكلى ئىدى. «قاتقەللار ھەققىدە قىسسە»دە دېيىلىشىچە، ئۇيغۇر جەمەتى، قوغۇر سۇ جەمەتى، چۇبە جەمەتى، قوتلۇق غۇز جەمەتى، ئىزگىل جەمەتى دەپ ئاتالغانلار «ئۇرۇق» ئىدى. «ئۇرۇق»، «قوۋم» دەپمۇ ئاتىلاتتى. مەسىلەن، قوغۇرسۇ ئۇرۇقى يەنە قوغۇرسۇ قوۋمى دەپمۇ ئاتالغانىدى. قوۋم يەنى قەبىلە ئىدى، مەسىلەن، «ۋېينامە»دە قاتقەللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ «قەبىلىلىرى كۆچلۈك بولغانلىقتىن»، «شۇڭا باشقا - باشقا قەبىلىلەر بولۇپ ئۇيۇشقان» دېيىلگەن. «قاتقەللار ھەققىدە قىسسە»دە «ھەرقايسى ئۇرۇقلارنىڭ ئۆز ئالدىغا قەبىلە باشلىقلىرى بار» دېيىلگەن بولۇپ، بۇ قاتقەل قەبىلىلىرىنىڭ ھەرقايسىسىدا قەبىلە باشلىقلىرى بار دېگەنلىكتۇر. قەبىلە باشلىقى يەنى قەبىلە ئاقسىقىلى بولۇپ، «قاتقەللار ھەققىدە قىسسە» دە قەبىلە بارلاسى دەپمۇ ئاتالغان. قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ «گەپ يوشۇرمايدىغان، باتۇر ۋە زېرەك، قورقۇمسىزلىق پەزىلىتى بىلەن باشقىلاردىن پەرقلىنىدىغان» قەبىلە بارلاسى بېكقۇلى قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ جورجان قاغانى سەللانغا زەربە بەرگەن. ئەمما مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن بىر قىسىم ئادەملىرىنى باشلاپ، شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولغان. ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ قەبىلە بارلاسى شۇڭقار مىلادى 498 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تەيخې 22 - يىلى) چۆللۈكنىڭ جەنۇبدىكى قاتقەل قەبىلىلىرىگە باشچىلىق

قىلىپ، شىمالىي ۋېيغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى ئاپۇرغۇرنى قوۋمىدىنكىلەر «كۆل بىلگە» دەپ ئاتىغان، ۋېيلىقلار بۇنى «ئۇلۇغ پەغپۇر» دەپ تەرجىمە قىلغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە يەنى «قەبىلە باشلىقى» ياكى قەبىلە بارلاسى⑪ دېگەنلىك ئىدى. ئومۇمەن بۇلارنىڭ ھەممىسى قەبىلىنىڭ قاڭقىللارنىڭ جەمئىيەت تەشكىلىي شەكلى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قەبىلىنىڭ تۆۋىنىدە ئۇرۇق بار ئىدى. قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ قارىمىقىدىكى ئۇرۇقلارنىڭ تارىخى ئىنىق ئەمەس. پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قارىمىقىدىكى ئۇرۇقلار «جەمەت» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇنىڭ «12 جەمەتى» بار ئىدى، ئۇلار: بۆركلى جەمەتى، تۆرە جەمەتى، ئىلخان جەمەتى، تارلان جەمەتى، قۇغا جەمەتى، داۋغان جەمەتى، ئارۇن جەمەتى. مويان جەمەتى، ئىركىن جەمەتى، پوۋۇرغور جەمەتى، كىيان جەمەتى، يوسىفى جەمەتى.⑫ («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە»). ئۇرۇقتا يانداش بارلاس بار ئىدى. قاڭقىللار ئۇنى «باغا» دەپ ئاتايتتى؛ «باغا» يەنە «باغادۇر» دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، «باتۇر، پالۋان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى («قانۇنلار قامۇسى. تۈركىلەر. 1»). ئۇرۇق ئاقساقلىنىڭ نامى بولغان «باغا» دېگەن سۆز، ئەك ئاۋۋال قاڭقىللارنىڭ ئارىسىدا پەيدا بولغان بولۇپ، كېيىن جورجان ۋە باشقا مىللەتلەرگە تارقىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇق ئاقساقاللىرىنى ئاتايدىغان ئومۇمىي نامىغا ئايلانغان بولۇشى مۇمكىن. «ۋېينامە. سۇي خانۇنىڭ تەرجىمھالى»دا: ۋېي تەيۋۇدى توغباتتاۋغا «قاڭقىللارنىڭ نەچچە يۈز مەركەز دىسىنىڭ ئىشەقبالغا چىقىپ شاراب تۇتقانلىقى» خاتىرىلەنگەن، «ۋېينامە. لۇسىنىڭ تەرجىمھالى»دا: «قاڭقىللارنىڭ باغادۇر» لىرىنىڭ لۇسىنىڭ مۇئامىلىسىنىڭ ناچار، رەھىمسىزلىكى ئۈس

مىدىن قاتتىق شىكايەت قىلغان» لىقى خاتىرىلەنگەن، «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»دە ئېلىنىڭ ئۇرۇقىنىڭ باغاتۇرى تېلىگەن «900 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولغان» لىقى خاتىرىلەنگەن، «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە «قاڭقىللارنىڭ باغاتۇرى پان تېكىن ئۆز قەبىلىسىدىن 3000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ (ئىلاۋە: «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «1000»نى «10» دەپ يازغان). «ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغان»لىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ سەركەردە ۋە باتۇرلارنىڭ ھەممىسى، ئۇرۇق ئاقساقاللىرى بولۇشى كېرەك. قاڭقىللارنىڭ قەبىلە «باشلىقلىرى» (يەنى «قەبىلە بارلاسلىرى») بىلەن ئۇرۇقنىڭ «باتۇرلىرى» (يەنى «سەركەردە»)، كۆپ مىقدارىدا خۇسۇسىي مال ـ مۈلۈككە ئىگە كىشىلەر بولۇپ، نوقۇل ئىپتىدائىي كوموناتۈزۈمى ئاستىدىكى ئۇرۇق ـ قەبىلەئاقساقاللىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇلار بىرقەدەر چوڭراق بولغان مەمۇرىي ھوقۇقنى ئىگىلىۋالغان، ئۇلارنىڭ ئورنىغىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە ۋارىسلىق قىلىش كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن.

«قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «ھەرقايسى ئۇرۇقلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم قەبىلە باشلىقلىرى بار» دېيىشتىن بۇرۇن، قاڭقىللاردا «بىر لىككە كەلگەن قوماندانلىقنىڭ يوقلۇقى» نى كۆرسەتكەن، بۇ شۇبھىسىزكى كىشىلەرگە قەبىلىنىڭ ئەڭيۇقىرى جەمئىيەت تەشكىلى ئىكەنلىكىنى، قەبىلىدىن يۇقىرى بولغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تەشكىلنىڭ يوقلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. دېگىلىكلار خېلى بالدۇرقى مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردىكى ھون دۆلىتى مەزگىلىدىلا، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىللەپ ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغانىدى. ھون دۆلىتى گۈمران بولغاندىن كېيىن ھون دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا

قارشى تۇرۇش ئۇچۇن قۇرۇلغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ پۈتۈن لەشكىرى دېگۈدەك پارچىلاندى، ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «تۇغقان قەبىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاق، ھامان ۋاقىت ئۆتكەنسىرى ئېھتىياج تۈپەيلىدىن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، بۇ ئېھتىياجنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، تارقالغانلىقنى جاكارلايدۇ.»[13] دېگىنىدەك ئەينى ۋاقىتتا قۇرغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ نەتىجىسى بولماي، بەلكى ھەربىي جەھەتتىكى ئېھتىياجنى چىقىش قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خىل ئېھتىياج يوقىلىشى بىلەنلا، ئىتتىپاقمۇ پارچىلاندى.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، مىلادى Ⅳ ئەسىردىن Ⅵ ئەسىرگىچە بولغان تارىلىقتىكى قائىدىل مىللىتىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ يەنىلا قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەشكىلى يوق ئىدى، ئۇرۇقچىلىرى سانجاقتەك كۆپ، قەبىلىلىرى تارقاق ئىدى، كىشىلەرنى قانداشلىق رىشتى ئارقىلىق بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرىدىغان ئۇرۇق - قەبىلىلەرئورتاق گەۋدىسى ئايرىم ۋە بۆلۈنمە ھالەتتە ئىدى. مانا بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى قائىدىلارنىڭ جەمئىيەت تەشكىلى جەھەتتىكى ئاساسىي ئالاھىدىلىكى ئىدى.

ئىككىنچىدىن، مەيلى «قائىدىلار ھەققىدە قىسسە»دە بولسۇن يا كى قائىدىلارغا ئائىت باشقا ماتېرىياللاردا بولسۇن، ھەممىسىدە قائىدىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئائىلە ئەمگىكىدە قوللانىلىدىغان تاش ئىلكى خاتىرىلەنمىگەن، ئەكسىچە بىزنىڭ كۆرىدىغىنىمىز، قائىدىلارنىڭ ئۇرۇق ئىچىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنى، باشتىن - ئاياغ تېخى سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىق تەرىپىدىن ئىگىلەنمىگەچكە، كىشىلەر بىلەن كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەرىجىدە يەنە ئۆزئارا باراۋەر ۋە يەكدىل مۇناسىۋىتى مەۋجۇت ئىدى. «ئۇلارنىڭ تاۋىتىدە ئۇلتۇرۇپ ھۇرمەت بىلدۈرۈش قائىدىسى بار ئىدى، ھۇرمەت

سۆزلىك قىلسىمۇ ھېچكىم ئېلىك ئالمايتتى»؛ «ساھىبخان مېھمان كۈتكەندە، ھەرگىز ئولتۇرۇۋالمايتتى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»)؛ «قاڭقىللارنىڭ لەشكەرلىرى كۆپ بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئاجىز ۋە ھاماقەت بولغىنى ئۈچۈن، يۇقىرى ـ تۆۋەننى ئىدارە قىلالمايتتى، تۆۋەن يۇقىرىغا ئىتائەت قىلمايتتى» («ۋېينامە. يۇەن فەننىڭ تەرجىمھالى»)، «قاڭقىللارنىڭ يۇقىرى بىلەن تۆۋەندە قائىدە ـ يوسۇن بولمىغاچقا، قائىدە ـ يوسۇنسىز ئادەملەرنى باشقۇرماقمۇ ئىنتايىن تەس ئىدى» («ۋېينامە. لۇسىنىڭ تەرجىمھالى»). بۇلارنىڭ ھەممىسى قاڭقىللارنىڭ ئىچكى قىسمىدا كىشىلەر بىلەن كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنىلا ئىپتىدائىي باراۋەرلىكنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەلۋەتتە بۇخىل ئىپتىدائىي باراۋەرلىك ئۇلارنى چېچىلاڭغۇ قىلىپ قويۇپ، بەزىدە ھۆجۇم قىلىپ كەلگەن دۈشمەنگە پۈرسەتمۇ يارىتىپ بېرەتتى، لېكىن كۆپ ھاللاردا ئۇلارنى ئۇرۇش ۋە قېينىچىلىقلاردا ئۆزلۈكىدىن ئىتتىپاقلاشتۇراتتى. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: قاڭقىللار «قوپال ۋە تەرسا بولسىمۇ، بىرنېمەتىن مەقسەتتە ئۆزئارا يار ـ يۆلەك بولۇشۇپ قېينىچىلىقلارغا تاقابىل تۇراتتى» دەپ كۆرسىتىلگەن. مانا بۇ قاڭقىللارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىقلار تېخى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم تىكلەنمىگەن، كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ باراۋەر، ئۆزئارا ياردەم بېرىش مۇناسىۋىتى ئىكەنلىكىنىڭ ھەقىقىي ئەينەن تەسۋىرىدۇر.

قىسقىسى، مىلادى Ⅳ ئەسىردىن Ⅵ ئەسىرگىچە بولغان تارىلىقتىكى قاڭقىللاردا ئات ـ ئۇلاغ قاتارلىق مال ـ مۈلۈك لەرگە قارىتا خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق قىلىش مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈم بىلەن سىنىپىي زۇلۇم ھۆكۈمرانلىقىنى ئىگىلىگەن سىنىپىي جەمئىيەتكە قارىغاندا

راۋاجلىنالمىغانىدى، ئۇ يەنىلا سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتاتتى، ئېنگېلىس نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش جەريانىدىكى، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك، سىنىپ ۋە دۆلەتنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقىنى تەتقىق قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى:

«قوشنىلارنىڭ بايلىقى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئاچكۆزلۈكىنى قوزغىدى. بۇ مىللەتلەردە بايلىقنى تارتىۋېلىش تۈرمۇشتا ئەڭ مۇھىم مەقسەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بۇ ۋاقىتلاردا نەزەردە بۇلاڭچىلىق ئىجادىي ئەمگەكچە قارىغاندا تېخىمۇ ئوڭاي بەلكى تېخىمۇ شەرەپلىك ئىش ھېسابلىناتتى.»⑭ بۇ ھۆكۈمنى مۇشۇ تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان قائقىللارغىمۇ پۈتۈنلەي تەتبىقلاشقا بولىدۇ. يۇمەن خەن: «قائقىللارنىڭ قەلبى چىلبۆرىدەك»، «بايلىق توپلاشنىلا بىلىدۇ، بۇلاڭچىلىقنى كەسىپ قىلغان» («ۋېينامە. يۇمەن خەننىڭ تەرجىمھالى») دەپ كۆرسەتكەن، سۇي خاۋمۇ قائقىللار «كۆزدە مال سەمرىگەندە دەرھال توپلىنىدۇ، سوغۇقتىن قېچىپ ئىسسىق جايغا كۆچىدۇ، جەنۇبقا باستۇرۇپ بېرىپ بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ» («ۋېينامە. سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى») دەپ كۆرسەتكەنىدى، «ۋېينامە. قائقىللار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ قائقىللار «دائىم جورجانلار بىلەن دۈشمەنلىشىپ تۇرىدۇ، شۇنىڭدەك يەنە پات-پات دۆلتىمىز (توغبات - ۋېي دۆلتىنى كۆرسىتىدۇ) گە پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇرىدۇ» دېيىلگەن.

4. قائقىللارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى

«قائقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قائقىللارنىڭ ئەرلىرى ئادەتتە ئوقيا، ئېتىپ، پات چاپتۇرۇپ، قىلىچ-

قەيزە ئېسىۋېلىپ يۈرەتتى. خاراكتېرى جۈشۈنۈن ۋە قەيسەر ئىدى. خوتۇن - قىزلىرى بولسا «سىرتىغا تېرە ئېلىپ قوي سۆڭىكى بىلەن ياسالغان چاچ قادىغۇچنى بېشىغا قادىۋېلىپ، چېچىنى ئۇنىڭغا ئوراپ، تاجدەك قىلىۋېلىپ» بۆلەكچىلا ياسىنىۋالاتتى. قاڭقىللار ناخشا - ئۇسۇلغا ئامراق ئىدى، «ئۇلار جور بولۇشۇپ ناخشا ئېيتاتتى.» ھەمدە يىغىلىشلارنى ئۆتكۈزگەندە، ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىكلەرنىڭ ھەممىسى يىغىلىپ، ئۇسۇل ئويناپ، ناخشا ئېيتىپ، نەغمە قىلاتتى. قاڭقىللارنىڭ توي - تۆكۈنلىرىنى يۇقىرىدا بىز توي - تۆكۈن بىلەن بايلىق ئۇقتىسىدىن تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق، شۇبھىسىزكى ئۇ، قاڭقىللارنىڭ ئالاھىدە بىر ئادىتى ئىدى. ئۇلارنىڭ مېيىتنى دەپنە قىلىشتىكى «يەرنى ئازگال قىلىپ كولاپ، جەسەتنى شۇ يەرگە تاشلاپ قويۇپ»، «ئۇستىنى ياپماي، كۆمىلىك» ئۇسۇلى خەنزۇلارنىڭ دەپنە قىلىشىغا ئوخشىمايتتى، تۈرك لەرنىڭ كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىشىدىنمۇ پەرقلىنەتتى، بۇ قاڭقىللارنىڭ ئالاھىدە بىر دەپنە ئادىتى ئىدى.

قاڭقىللار ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىدىن خېلى كۆپ مەدەنىيەت ئامىللىرىنى قوبۇل قىلغانىدى. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بىر بېكلىكى ئىسىملىك قەبىلە قوماندانى «50 دانە پال چوكسىدىن پايدىلىنىپلا ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنىڭ بېشارىتىنى بېرەمدىلا بىلىۋالالايتتى». بۇ ئادەت كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى قوغۇرسۇ ئالتۇنغا قالدى، قوغۇرسۇ ئالتۇنى «ئەسكەرلەرنى ھونلارنىڭ رەمباللىق قائىدىسى بويىچە ئىشلەتتى». قوغۇرسۇ ئالتۇنىدىن كېيىن يەنە ئۇنىڭ ئوغلى قوغۇرسۇ نۇرىغا قالدى، قوغۇرسۇ نۇرى «ئەسكەرلەرنى ھونلارنىڭ رەمباللىق قائىدىسى بويىچە ئىشلىتىپ، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى ئايرىيتتى». ھونلارنىڭ بۇ خىل رەمباللىق

ئۇسۇلى شىمالدىكى كۆچمەن، چارۋىچى، يايلاق مىللەتلىرىنىڭ شامان (قامان) پېرىخۇنلىرىنىڭ ئارىسىدا كەڭ ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئۇنى قوغۇرسۇ قەبىلىسى ھونلاردىن قوبۇل قىلىپ، قاڭقىللارنىڭ ئارىسىغا تارقاتقان بولۇشى مۇمكىن.

قاڭقىللارنىڭ يايلاقنىڭ يېز پەسلىدىكى ھاۋاسىنىڭ گۈلدۈرماممىغا قارىتا ئىنتايىن غەلىتە بىر خىل قارىغاش ئادىتى بار ئىدى: «قاڭقىللارنىڭ ئادىتىدە پاكىزلىقنى ياخشى كۆرمەيتتى. گۈلدۈرماممنى ئوبدان كۆرەتتى، ھەر نۆۋەت گۈلدۈرماما چېقىنى چۈشكەندە، چۈقان كۆتۈرۈشۈپ ۋارقىراپ ئاسمانغا قارىتىپ ئوق ئاتاتتى ۋە دەرھال شۇ يەردىن كۆچۈپ كېتەتتى. ئىككىنچى يىلى كۈزدە ئات ـ ئۇلاغلار سەمرىگەندە، يەنە گۈلدۈرماما چېقىنى چۈشكەن يەرگە قايتا توپلىنىپ، قوي كۆمەتتى، پىچاق بېكىتىلگەن شام ياقاتتى، ئايال پېرى خۇن ئۆلگەنلەر ئۈچۈن دۇرۇت ئوقۇپ، بەخت تىلەيتتى، بۇ ئادەت خۇددى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ بەختسىزلىكنى قوغلايدىغان مۇراسىمىغا ئوخشاپ كېتەتتى، بىر توپ ئاتلىقلار مۇشۇ يەرنىڭ ئەتراپىدا كۆپ قېتىم ئايلىناتتى، كېيىن كىشىلەرتال ۋە سۆگەت شاخلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ئۈچىنى تۆۋەنگە قارىتىپ تۇرۇپ، ئۇستىگە قىمىز قۇيىاتتى». بۇنىڭدىكى «گۈلدۈرماممنى ئوبدان كۆرەتتى» دېگەن سۆز بىلەن بۇ جۇملىنىڭ كەينىدىكى قاڭقىللارنىڭ گۈلدۈرماممنى يامان كۆرىدىغانلىقى ھەققىدىكى بايانلار («ھەر نۆۋەت گۈلدۈرماما چېقىنى چۈشكەندە، ئاسمانغا قارىتىپ ئوق ئاتاتتى») مەزمۇن جەھەتتە ئۆزئارا روشەن زىددىيەتلىك، يەنە كېلىپ، قاڭقىللارنىڭ گۈلدۈرماممنى ياخشى كۆرىدىغانلىقى بىلەن گۈلدۈرماممنىڭ ئۇلارنى ئۆلتۈرگەنلىكى («گۈلدۈرماممنى ئوبدان كۆرەتتى») مۇ ئەقىلغا سىغمايدۇ. ۋاڭگوۋېي «گۈلدۈرماممنى ئوبدان كۆرەتتى» دېگەن سۆزنىڭ ئالدىدا «كۆرمەيتتى» دېگەن خەت

چۈشۈپ قالغان، شۇڭا «گۈلدۈرمامنى ئوبدان كۆرمەيتتى» ⑮ دېگەن بولۇشى كېرەك. دەرۋەقە بۇمۇ بىر خىل چۈشىنىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، لېكىن قاتقىلار گۈلدۈرمامنىڭ ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈشىنى ئوبدان كۆرمەيتتى دېگەنىدە، ئەدەبىيلىكى راۋان بولماي قالىدۇ. «خېتى ۋېي، جىن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە «خ» شەكلىدىمۇ يېزىلغان بولۇپ، «خ» (يامان كۆرۈش) خېتىنىڭ شەكلىگە يېقىن كېلىدۇ، «گۈلدۈرمامنى ئوبدان كۆرەتتى» دېگىنى «گۈلدۈرمامنى يامان كۆرەتتى» دېگەن سۆزنىڭ خاتاسى بولۇپ، يامان كۆرۈش، ئۆچ كۆرۈش يەنى گۈلدۈرماما چېقىنىدا ئۆلۈشنى ھار بىلىش دېگەن مەنىنى بولۇشى مۇمكىن. موڭغۇل دالاسىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر گۈلدۈرمامنى ياخشىلىقنىڭ مەھسۇلى ئەمەس دەپ قارايتتى، بۇ خىل ئەنئەنىۋى قاراش تاكى چىڭگىزخاننىڭ دەۋرىگە كەلگەندىمۇ داۋاملىق ساقلانغانىدى. جۇۋەينى «تارىخىي جاھان كۆشاي» دا: «موڭغۇللارنىڭ جاساق ۋە قانۇنىدا بەلگىلىنىشچە، ئەتىياز ۋە ياز پەسلىدە كىشىلەر سۇغا چۆمۈلسە ياكى دەريادا يۈز - قولنى يۇسا ۋە ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان قاچىلار بىلەن سۇ ئالسا بولمايتتى، شۇنىڭدەك يەنە يۇيۇلغان كىيىم - كېچەكلەرنى دالىدا ئاپتاپقا سالسا بولمايتتى، ئۇلار بۇ قىلمىقلارنى گۇناھ دۇرامىنىڭ ئاۋازى بىلەن چاقماقنى ئۇلغايتىۋېتىدۇ دەپ بىلەتتى، چۈنكى ئۇلار تۇرىدىغان زېمىندا باش باھاردىن يازنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ۋاقىتنىڭ كۆپ قىسمىدا يامغۇر يېغاتتى، لېكىن چاقماق ئاۋازى شۇنچىلىك قاتتىق بولاتتىكى، گۈلدۈرماما ئاسمانىدا قاراسلىغاندا، ئادەملەر چېقىن چۈشۈپ ئۆزلىرىنى سوقۇۋېتىشىدىن قورقۇپ قولاقلىرىنى ئېتىۋېلىشقا مەجبۇر بولاتتى»، دەپ يىلى ئۇلارنىڭ ئاڭسىدىن ئايرىم لىرى چاقماقنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا، ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ

ئۇلۇسى بىلەن ئائىلىسىدىكىلەر ئائىپىلىرىدىن ئۇچ يىلغىچە ئايرىلىپ تۇراتتى، بۇ جەريانداا ئۇلارنىڭ ئوردىغا كىرىشىگە بولمايتتى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە، ئۇلار ئاشۇ ئايىنىڭ ئاخىرىدىكى ئارتۇق كۈندە غىزالانمايتتى، قارىلىق مۇددىتى توشتى دېگەندە، ئۇلار شۇ ئاينىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر كۈنىدە مۇراسىم ئۆتكۈزەتتى» ⑯ دەپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، قاڭقىللارنىڭ «پاكىزلىقنى ياخشى كۆرمەيدىغان» لىقى بىلەن ئۇلارنىڭ گۈلدۈرماما چېقىنىنى كېلىتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەپ قورقىدىغان خۇراپاتلىقى مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. موڭغۇللارنىڭ گۈلدۈرماما چېقىنىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى، قاڭقىللارنىڭكى بىلەن ئۆزئارا ئوخشاپ كېتىدۇ. قاڭقىللار گۈلدۈرماما چېقىنىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغاندا دەرھال ئاسمانغا ئوق ئېتىپ، قارغىشى بىلەن ناراز‌لىقىنى بىلدۈرەتتى. ھەمدە تۇرۇۋاتقان جايىدىن «كۆچۈپ كېتەتتى». موڭغۇللار «ئاسمانغا ئوق ئاتسىمۇ»، بىراق ئۇلار قاڭقىللارغا ئوخشاش، گۈلدۈرماما ئادەمگە زەربە بەرگەن يەردىن كۆچۈپ كېتەتتى، ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، قاڭقىللار «ئىككىنچى يىلى كۈزدە» ئانىدىن قايتىپ كېلەتتى، ھالبۇكى موڭغۇللار بولسا «ئۈچ يىلغىچە ئايرىلىپ تۇراتتى»، لېكىن ھەممىسلا گۈلدۈرماما چېقىنى چۈشۈپ ئادەمگە زەربە بەرگەن يەرنى يامانلىقنىڭ بېشارىتى دەپ قارايتتى. قاڭقىللارنىڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆتكۈزىدىغان پائالىيىتى ئۆلگۈچى ئۇچۇن «بەخت تىلەش» تى مەقسەت قىلاتتى، موڭغۇللارنىڭمۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆتكۈزىدىغان مۇراسىمى ئۆلگۈچىگە بولغان قايغۇسىنى بىلدۈرۈش بولۇپ، ئىككىلىسى ئوخشايدۇ. موڭغۇللارنىڭ گۈلدۈرماما چېقىنىغا بولغان پوزىتسىيىسىنىڭ شۇبھىسىزكى، قاڭقىللارنىڭكى بىلەن مەلۇم ئىتتىپاقلىق مۇناسىۋىتى بار. ئەدى، «نۇرغۇنلىغان چاروا - ماللارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ سۆڭەك

لىرىنى يىغىپ ئوت يېقىپ، ئوت يالقۇنىنى ئاتلىق تاكى يۇز نەچچە قېتىمغا يەتكىچە ئايلىنىش» تىن ئىبارەت تەلەك مۇراسىمىدىن قارىغاندا، قاغقىللارنىڭ ئۆلگۈچىنى ياد ئېتىشى ۋە ئۇنىڭغا بەخت تىلىشى بىلەن بىرگە، تەڭرىنىڭ ئۆزلىرىنى ئۆز پاناھىدا ساقلىشىنى تىلەش نىيىتىنىڭمۇ بار-لىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى «قاغقىل-لار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا قاغقىللار-نىڭمۇ نەزىر - چىراغ مۇراسىملىرى ئاساسەن، «مال - چارۋىلارنى ئۆلتۈرۈپ، ناخشا ئېيتىپ چۆرىدەپ ئايلىنىش» بولغاچقا، ئىككىسىنىڭ بەكلا ئوخشايدىغان جايلىرى بار. قاغقىللارنىڭ بۇ ئادەتلىرى توغبات سىيانپىلىرىنىڭ تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىش پائالىيىتى بىلەنمۇ مەلۇم ئېتنىكىلىق مۇناسىۋىتى بولۇشى مۇمكىن. «ئەلنى ئىدارە قى-لىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 137 - جىلد، ئۇدۇمنىڭ يوكمىڭ 10 - يىلىدىكى مادداسىدا: «شىمالىي ئوبىنىڭ كونا ئادىتىدە، ھەر يىلى شەھەرنىڭ غەربىي چېتىدە تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلاتتى، شىمالىي ئوبىنىڭ پادىشاھلىرى بىلەن ئوردا مۆتىۋەرلىرى 2000 دىن ئارتۇق ئاتلىق كىشىلەر بىلەن ئۆز مىللىتىنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى كىيىشىپ نەزىر - چىراغ سۇپىسىنى ئايلىنىدۇ، ئۇلار بۇنى نەزىر - چىراغ سۇپىسىنى يوقلاش دەپ ئاتايدۇ، ئىككىنچى كۈنىگە كەلگەندە، ئۇلار يەنە مىللىي كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىشىپ، نەزىر - چىراغ سۇپىسىغا چىقىپ، تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىشىدۇ ھەمدە سۇپىنى ئايلىنىپ، بۇنى تەڭرىنى ئايلىنىش دەپ ئاتىشىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭغا ئاساس-لانغاندا، قاغقىللارنىڭ كۆك (تەڭرى)گە ئاتاپ نەزىر - چى-راغ قىلغاندا، «ناخشا ئېيتىپ چۆرىدەپ ئايلىنىشى»، ئېھتىمال توغبات سىيانپىلىرىنىڭ تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىل-

غان، ۋاقيتتىدىكى، «نەزىر - چىراغ سۆپىسىنى ئايلىنىشى» بىلەن بىر ئىش بولسا كېرەك. توغبات سىيانېلىرسىلىق موڭ خۇل دالاسىقىدا دېڭىلىكلار بىلەن ئاردىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىق قىنى نەزىرگە ئالغاندا، دېڭىلىكلارنىڭ ئۇلاردىن تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىشتىن ئىبارەت بۇنداق مۇراسىمنى قوبۇل قىلىشى، تامامەن مۇمكىندۇر.

ئىز اھلار:

① ئەنگلىيەلىك پاركېر (E.H.parker) دېگلىكلار «V ئەسىردىن باشلاپ قاڭقىل دېگەن نام بىلەن ئاتالدى» دەپ قارايدۇ (لېۋېمىتاڭ يازغان «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، خەت ژۇچە نەشرى، 78 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل). قاڭقىل دېگەن نام تۇنجى قېتىم «ۋېينامە» مۇقەددىمە» دە شى يىچېەننىڭ جېەنگو 26 - يىلى، مىلادى 363 - يىلى، يەنى مىلادى V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، پاركېرنىڭ قارىشى توغرا ئەمەس.

② «چىلى» دېگەن نام ئەڭ دەسلەپتە ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مورۇڭخۇننىڭ كۈڭشۈ تۇنجى يىلى، مىلادى 357 - يىلى («16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلما. ئالدىنقى يەن خاتىرىلىرى»). «چىلى» دېگەن نامنۇ تۇنجى قېتىم جېەنشىنىڭ 3 - يىلى («جىننامە. مورۇڭۇي ھەققىدە خاتىرە») تىلغا ئېلىنغانىدى.

③ سۇي خۇڭ يازغان «16 پادىشاھلىق يىلنامىسى» شىمالىي سۇڭ دەۋرىدە يوقىلىپ كەتكەچكە، كېيىنكى دەۋردە ئۇتكەن تاڭچىۋ تەھرىرلىگەن «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلما» دېكى ماتېرىياللار بىرقەدەر ئىشەنچلىك. بىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى يىللىرىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن «16 پادىشاھلىق يىلنامىسى» مۇ ئوخشاشلا ئاپتورى نامەلۇم ئەسەردۇر.

④ جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى لەشىر قىلغان تىنىش بەلىگە لىك «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ تۇزىتىلىش خاتىرىسىدە: «يۇەنخې جەمەتى (ئۇيغۇر جەمەتى) دېگەن سۆز (元纥) دىكى «يۇەن» (元) دېگەن خەت مۇشۇ كىتاب بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 98 - جىلدتىدا «表» دەپ يېزىلغان. «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرىدا خان يارلىقى بىلەن تۇزۇلگەن كىتابلار قامۇسى» نىڭ 801 - جىلدتىدا «袁» دەپ يېزىلغان. «ۋېينامە» نىڭ ئاخىرىدا «قاڭقىللارنىڭ ئايرىم ئۇرۇقى بولغان يۇەنخىلار (ئۇيغۇرلار)» دېگەن سۆز بىلەن «تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ 2 - جىلدتىدا دېگەنگە ئوخشاش 3 - يىلى 3 - ئايدا دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ. يۇەنخىلار يەنى «سۇينامە» 84 - جىلد، «ئۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى ۋېيخىلار (ئۇيغۇرلار)، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۇيخىلار (ئۇيغۇرلار) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «表» خېتى «袁» خېتىنىڭ خاتا يېزىلىشىدۇر. بۇنىڭدا «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرىدا خان يارلىقى بىلەن تۇزۇلگەن كىتابلار قامۇسى» غا ئاساسەن ئۆزگەرتىلدى.

⑤ چۇبە جەمەتىنى بەزى تەتقىقاتچىلار يەنى «سۇينامە. ئۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى ئاقتاغنىڭ يېنىغا جايلاشقان ئۇرالارنىڭ چۇبە قەبىلىسى دەپ قارايدۇ.

⑥ فېڭچېڭجۇن ئەپەندى تەيخېنىڭ 5 - يىلى (مىلادى 418 - يىلى) «قاڭقىللارنىڭ خانى ئاپۇرغۇر ئاكا - ئۇكا كان شۇگۈينى ئۆلتۈرۈپ دۇنخۇاڭلىق جاڭ مېڭمىڭنى خان قىلىپ تىكلەگەن» گەندىكىنى دېگەن سۆزدىكى تەيخېنىڭ 5 - يىلى (مىلادى 491 - يىلى) دەپ يېزىلسا توغرا بولىدۇ. سەۋەبى «تەيخېنىڭ 5 - يىلى يۇ چېڭشياڭ تەختتە ئولتۇرغان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئوغلى تولۇن تېخى تەختتە ئولتۇرمىغان. قاڭقىللارنىڭ غەربكە كۆچۈشى مۇشۇ ۋاقىتتىكى ۋەقە ھېسابلىنىدۇ» (فېڭ چېڭجۇن بازغان «غەربىي يۇرتتىكى جەنۇبىي كۆلنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسىنى تەكشۈرۈپ ئىش

پاتلاشقا ئائىت ماقالىلەرگە تولۇقلىما» نىڭ 40 -بېتىگەقارالسۇن.)
دەپ قارايدۇ. «يۇەنخى يىللىرىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ 40 - جىلدىتىگە ئاساسلانغاندىمۇ كان شۇكۇي ئۆلتۈرۈلۈپ، جاڭ مېڭمىڭنىڭ خان بولغان ۋاقتى تەيخەشنىڭ 5 - يىلى بولۇپ، تەيخەنىڭ 5 - يىلى دېگەننى خاتا دەپ ئاساسلا ھۆكۈم چىقىرىشقا بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە «قوچۇ تەزكىرىسى» دىن قارىغاندا، كان شۇكۇينىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ئۇنىڭ جورجانلار تەختكە چىقارغان قوچۇ خانى كان يىچىڭنى ئۆلتۈرۈپ، جورجانلارنىڭ قاغانىدىن سورىمايلا ئۆز ئالدىغا تەختكە چىقىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ئەينى ۋاقىتتا يۈچىك قاغان تەختتىكى مەزگىلدە، جورجان خانلىقى ئۇنىڭ بىر قاتار ئىسلاھاتى ئارقىلىق، قۇدرەت تاپقان بولغاچقا، ئۇنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى مۇستەھكەملىنىپ ۋە كېڭەيگەنىدى. ۋېي شىيەنۇبىندى (مىلادى 466 — 470 - يىللار) نىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ بېگىنىڭ يوللىغان مەكتۇپىدا: «بۇگۈنكى كۈنلۈكتە غەربتىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى جورجانلارغا بەيئەت قىلدى» دېيىلگەن. دەرۋەقە، يۈچىك قاغان كان شۇكۇينىڭ ئۆزىنى قوچۇنىڭ خانى دەپ ئاتىشىغا ھەرگىز يول قويمايتتى، ئەينى ۋاقىتتا ئاپۇرغۇرنىڭ باشچىلىقىدىكى پوۋۇرغور قەبىلىسى يەنىلا جورجانلارغا تەۋە ئىدى، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنىمۇ قوچۇغا يېقىن ئىدى، يۈچىك قاغانىنىڭ ئاپۇرغۇر باشچىلىقىدىكى قاڭقىلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى بەيئەت قىلدۇرۇش خالىمىغان ئاكا - ئۇكا كان شۇكۇيلارنى ئۆلتۈرۈپ جاڭ مېڭنى خان قىلىپ تىكلەشكە ئەۋەتىشى، «قوچۇ تەزكىرىسى» دىكى مەزمۇنلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ، قالىدە جەھەتتىمۇ مۇۋاپىق، تولۇن تەختكە چىققان ۋە پوۋۇرغور قەبىلىسى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن دېگەنلەرنىڭ ھېچقانداق زۆرۈرىيىتى يوق. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، جورجانلارنىڭ شىمالىي ۋېيغا ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلىرىنىڭ ئىچىدە ئەسكەرلىكتە تۈتۈلغان

قاڭقىل ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ داڭلىق بارلىقىدىن قارىغاندا «ۋېينامە. غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەر (قوچۇ، ئۇدۇن قاتارلىقلار) نى بويسۇندۇرۇشتا، قاڭقىللارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى كۆپلەپ ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن. پۈۋۈرغور قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورنىنىڭ قوچۇ قاتارلىق بەگلىكلەرگە يېقىن بولغان يەردە، ئۇلارنىڭ قوچۇ قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ ئىشلىرىغا بولغان مۇداخىلىسىنى چۈشەنمەي مۇمكىنمۇ ئەمەس. بىر دىنىي مەسىلە شۇكى، ئاپۇرغۇر بۇ ۋاقىتتا يەنىلا جورجانلارغا تەۋە بولۇپ تۇرغاچقا، «خان» دېگەن نامى بولماسلىقى كېرەك. بۇ يەردىكى «خان» دېگەن نامنى ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئوردا تارىخچىلىرى قوشۇپ قويغان. كان شۇگۈينىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ھەققىدىكى تارىخىي ئىسپاتقا كۆرۈنۈش قاتارلىقلار ھەققىدە مۇشۇ كىتابنىڭ Ⅶ بابىغا قارالسۇن.

⑦ «ۋېينامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە: «قۇس بەگ لىكىنىڭ يەنە بىر نامى ئالدى قۇس بەگلىكىدۇر. ئۇلارنىڭ خانى يارغۇل شەھىرىدە تۇرىدۇ» دېيىلگەن.

⑧ بەزى تارىخىي ئەسەرلەردە «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن «تەيزۇ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا قايتىشىدا كەڭ كۆلەمدە ئوۋ ئوۋلاش ئۈچۈن قاڭقىللارنى ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار بىلەن دائىرىسى 700 چاقىرىم كېلىدىغان قورغان ھاسىل قىلىۋۇزۇپ، ياۋايى ھايۋانلارنى ئۇنىڭ ئىچىگە توپلاتقۇزدى، پىكىچىلىك شەھىرىگىچە ھەيدەپ بېرىشتا قاڭقىل قوۋملىرى قويۇق ئورمانلىقتىكى بۇغىلار توپىنى ھاسىل قىلدى» دېگەن سۆزنى خاتا چۈشىنىۋېلىپ، «以高车为围» دېگەننى قاڭقىللارنى ياۋايى ھايۋانلارغا ئوخشاش قورغانلىق ئېگىزگە سولىدى دەپ قارىغان. ئەمەلىيەتتە بۇ نەقىلدىكى «高车» gaoche بىلەن «高车众» Gaojüzhong دېگەن سۆز، شۇنىڭسىزكى ئوخشاشمىغان ئوبيېكتلار بولۇپ، ئالدىنقىسى ئېگىز چاقلىق ھارۋىنى، كېيىنكىسى قاڭقىللارنى كۆرسەتكەن.

«以高车为围» دېگىنى «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار بىلەن قورغان ھاسىل قىلىش» دېگەنلىك بولۇپ، يەنى قاتقىل قوۋملىرىنى ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ھەيدەپ، باش - ئاخىرىنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ، دائىرىسى 700 چاقىرىم كېلىدىغان ئۇزۇنلۇقتىكى قورغان ھاسىل قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىگە ياۋايى ھايۋانلارنى سولاپ تاكى پىكچىلىك شەھىرىگىچە ھەيدەپ بېرىشنى بۇيرۇش ئىدى. مۇشۇنداق چۈشەندۈرگەندە توغرا بولامدۇ - قانداق؟ بۇ يەردە يەنە «ۋېنامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دىكى بۇ ھەقتىكى خاتىرىنى كۆرۈپ باقايلى: «2 - ئاينىك بېشىدا قوشۇنلار داتۇڭ شەھىرىگە قايتىش ئىلىك ھارپىسىدا قاتقىللارنىڭ 30 دىن ئارتۇق ئارىلاشما قەبىلە لىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، 70 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى، ..... 200 مىڭدىن ئارتۇق قاتقىلغا ئېگىز چاقلىق ھار- ۋىلارنى ھەيدىگۈزدى ..... ئەسىرگە ئېلىنغان قاتقىل قوۋملىرى قويۇق ئورمانلىقتىكى بۇغىلار توپىنى ھاسىل قىلدى». بۇ يەردىمۇ «高车» ۋە «众高车» دېگەن سۆز بار بولۇپ، ئالدىنقىسى ئېگىز چاقلىق ھارۋىنى، كېيىنكىسى قاتقىللارنى كۆرسىتىدۇ. دەر- ۋەقە «قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى «以高车为围» دېگەن سۆز، غەنىيمەت ئېلىنغان 200 مىڭدىن ئارتۇق ئېگىز چاقلىق ھار- ۋىلاردىن پايدىلىنىپ قورغان ھاسىل قىلىش دېگەنلىك بولۇپ، باشقىچە چۈشەندۈرۈشكە بولمايدۇ.

⑨ «قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قاتقىل ئائىلىلىرىدە، «ئاتا - ئانا، ئاكا - ئۇكا»، «ياتلىق بولمىغان قىز، ئۆيگە ئېلىپ كېلىنگەن، كېلىن، يەنە تۆل ئولتۇرۇپ قالغان ئايال» قاتارلىقلار بار دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن قاتقىل ئائىلىلىرىنىڭ ئائىلە باشلىق تۈزۈمىدىكى چوڭ ئائىلە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

⑩ «قاتقىللارنىڭ ھەققىدە قىسسە» دە قاتقىللارنىڭ توي - تۆكۈن ئادىتى توغرىسىدا مۇنداق دېگەن: «چاي ئىچۈرۈپ بولۇشقاندىن

كېيىن، يېگىت تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىش ئۈچۈن ھارۋىلىق ۋە ئاتلىق باردۇ، ھەممىسى كۆڭلەكچان بولۇشۇۋالىدۇ. ئايرىم تارىخىي ئەسەرلەردە «ئۇرۇق - تۇغقانلىرى» (党) دېگەن سۆزنى «توپى» (群) دەپ، «يېگىت تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى» (男党)، «ئەر تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى» (夫党) دېگەن سۆزلەرنى «يېگىتلەر توپى»، «ئەرلەر توپى» دەپ، «قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى» (女党) دېگەن سۆزنى «قىزلار توپى»، «ئايالار توپى» دەپ چۈشەندۈرۈپ، قاققىلارنىڭ توي - تۆكۈن تۈزۈمىنى خاتا ھالدا «پۈتۈنلەي شەكلى» دىكى توپ نىكاھ دەپ قارىغان. مەزكۇر قىسىمدىكى «党» (ئۇرۇق - تۇغقانلىرى) دېگەن خەتنى «群» (توپى) دەپ چۈشەندۈرۈش مۇۋاپىق ئەمەس. «ۋېنىمە. بەنسەپ - فاملىلەر تەزكىرىسى» دە «ئۇرۇق - جەمەتلىرى» دېگەن سۆز بار بولۇپ، بىر ئۇرۇقتىكى جەمەتتىكىلەرگە قارىتىلغان. «ئۇرۇق - جەمەتلىرى» (宗党) دېگەننى «ئۇرۇق - تۇغقانلىرى» (党) دەپ چۈشەندۈرۈش بىرقەدەر مۇۋاپىقتەك تۇرىدۇ. «يېگىت تەرەپنىڭ ئۇرۇغ - تۇغقانلىرى»، «ئەر تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى»، «قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى» دېگەنلەر يېگىت بىلەن قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - جەمەتىنى يەنىمۇ يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بولغان ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىل لىرىنى كۆرسەتسە كېرەك. قاققىلار ئاتا - ئانا، ئاكا - ئۇكىلارىدىن تەشكىل تاپقان، ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمىدىكى ئائىلە تۈرمۇشىنى باشتىن كەچۈرگەچكە، توي - تۆكۈن جەھەتتە تۇپ نىكاھتا بولماسلىقى مۇمكىن.

⑪ «ۋېنىمە. قاققىلار ھەققىدە قىسىمە» دە قاققىل قۇۋمىلىرىنىڭ ئاپۇرغۇرنى «كۆل بىلگە» دەپ ئاتىشىنى، پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن كېيىن قىلىپ قويغان. ئاپۇرغۇر قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا پۇۋۇر-

غور قەبىلىسىنىڭ قەبىلە قوماندانى ئىدى، بۇ ئۇقتىنى ئۇيغۇر ئۇلۇسلۇق دۆلۈتىنىڭ شىمالىي ۋىيغا ھۆجۈم قىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن بەرگەن قەسىمىتىمكە ئائىت خاتىرىدىنمۇ بىلىشكە بولىدۇ. ۋىيلىقلار «كۆل بىلگە» دېگەنلىنى «ئۇلۇغ پەغپۇر» دەپ تەرجىمە قىلغان بولۇپ، بۇ «مەڭ قايسى ئۇرۇقلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئۇرۇق ئاقساقاللىرى بار» دېگەندەكى «ئاقساقال» دېگەن بىلەن ئوخشاش مەنىنى بىلدۈرەتتى. شۇڭا مەن ئاپۇرغۇرنىڭ «كۆل بىلگە» دېگەن نامىنى، پوۋۇرغۇر قەبىلىسى غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايمەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئايرىم ئەسەرلەردە «كۆل بىلگە» دېگەنلىنى «خان» دەپ تەرجىمە قىلغان. مەسىلەن: «ئۇلۇغ پەغپۇر» دەپ ياكى «خان» دەپ تەرجىمە قىلىنىشىمۇ، مەمىلىكەت مۇۋاپىق كەلمەيدىغان تەرىپى بار. چۈنكى ئاپۇرغۇرنىڭ قولىدا ئەينى ۋاقىتتا سىنىپىي جەمئىيەتتىكى پادىشاھ ياكى پەغپۇرلار قولىدا تۇتقان بارلىق مۇستەبىت ھوقۇقلار يوق ئىدى، ئۇنىڭ ھوقۇقى ئىنتايىن زور دەرىجىدە ئۇنىڭ قوۋملىرى بىلەن «ئىلىدىن» كەلگەنىدى. مەسىلەن، ئۇ «قوۋملىرىنىڭ ئىشەنچىسىدىن ئايرىلىپ» قالغاندا، «قوۋملىرى» ئۇنى «بىرلىشىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى»، ئۇنىڭ ۋارىسى بولغان بالىسىنمۇ «قوۋملىرى» تەرىپىدىن قەبىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن سايلاپ چىقىلغانىدى؛ بالىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن مىئوتونىڭ تەختكە چىقىشىمۇ «ئەلدىكىلەر» يەنى «قوۋمدىكىلەر» نىڭ ئىرادىسى بويىچە بەلگىلەنگەنىدى. مىئوتودىن كېيىنكى «قاغقىل خانى» پەقەت بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، قايتىپ كېلىشىگىلا «ئەلدىكىلەر» تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ئوغلىمۇ «ئەلدىكىلەر» تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغان، يۇلاردىنمۇ ئۇنىڭ مەلۇم بىر تەرىپىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. شۇڭا «كۆل بىلگە» ياكى «قاغقىل خانى» دېگەن نام سىنىپسىز جەمئىيەتنىڭ «ئۇلۇغ پەغپۇرى» ياكى «خانى» بولۇپلا قالماستىن، يەلكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش دەۋرى

ئوندىكى يەنى ھەربىي دېموكراتىيە دەۋرىدىكى قەبىلىلەر ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي ئاقسىللى ئىدى، ئۇنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىدىكى يۇنانلىقلار باسىلېئىس (basilens) دەپ ئاتىغانىدى، باسىلېئىس دېگەن سۆز پادىشاھ دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى، ئەمما سىنىپىي جەمئىيەتتىكى پادىشاھنىڭكىدەك ھوقۇقى بولمايتتى، شۇڭا ئىككىسىنى تەڭ ئورۇنغا قويۇشقا بولمايدۇ.

⑫ يۇلىئىدىكى «12 جەمەت» نى «12 قەبىلە» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن ئەھۋاللارمۇ بار، مەن ۋېنلەن يازغان «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىنىڭ قىسقىچە توپلىمى» 3 - بۆلۈم 2 - كىتاب «ئىبتىدائىي جەمئىيەت خانلىقى» غا قارالسۇن.

⑬ ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» IV توم، خەلق نەشرىياتى 1958 - يىل نەشرى، 89 - بەتكە قارالسۇن.

⑭ يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش، 160 - بەت.

⑮ ۋالېكوۋېي: «قارا تاتارلارغا ئائىت مەلۇماتلار توغرىسىدا قىسقىچە ئىزاھات».

⑯ جۇۋەينى (ئىران): «تارىخىي جاھان كۆشاي» ئىنچىكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1980 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 241 - بەت.

VII باب 16 پادىشاھلىق، شىمالىي سۇلا-لىلەر دەۋرىدىكى ئالدىنقى يەن پادى-شاھلىقىنىڭ قاگھىللارغا قاراتقان بۇلاڭ-چىلىق ئۇرۇشلىرى، جورجان خانلىقى-نىڭ قاگھىللارنى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى

مىلادى 304 - يىلى ھون لیۇ يۈەن قۇرغان خەن پادى-شاھلىقى (كېيىن ئالدىنقى جاۋ پادىشاھلىقى دەپ ئاتالغان) دىن مىلادى 581 - يىلى قۇرۇلغان سۇي سۇلالىسىغىچە بولغان 270 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، چوڭ چۆللۈكتىكى سەددىچىننىڭ جەنۇبىي بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ئۇزاققىچە ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى بىلەن تەپرەقچىلىق گىردابىغا چۈشۈپ قالدى. دەسلەپ 135 يىل (مىلادى 304 - يىلدىن 439 - يىلىغىچە) غا سوزۇلغان 16 پادىشاھلىق يېغىلىقى، ئارقىدىنلا خەنزۇلارغا قارىغاندا قالاق بولغان توغبات سىيانپى - ئاقسۆڭەكلىرى قۇر-غان ۋېي دۆلىتىنىڭ پۈتكۈل شىمالىي جۇڭگودىكى 100 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى. بۇ مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخى-دىكى مىللىي زۇلۇم ئىنتايىن ئەۋج ئالغان، مىللىي ئۇرۇش ئىنتايىن كۆپەيگەن دەۋر، يەنە كېلىپ ھەر مىللەت ئىمگەكچى

خەلقى كەڭ كۆلەمدە ئۇچراشقان ھەتتا ئۆزئارا قوشۇلغان ۋە ئاسسىمىلياتسىيە بولغان دەۋر ئىدى.

چوللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونىنىڭ بۇخىل ۋەزىيىتى موڭغۇل دالاسىدىكى قاڭقىللارغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. مىلادى IV ئەسىر-دە ئالدىنقى يەنىنىڭ مورۇڭ ئاقسۆڭەكلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى قوراللىق رىقابەتتىدە جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان ئات ۋە باشقا ھەربىي ئېشىالارنى تولۇقلاش ئۈچۈن، قاڭقىللارغا قارىتا ئۇچ قېتىم بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى. توغبات - دەي دۆلىتىمۇ ئوخشاش مەقسەت ئۈچۈن كۆپ قې-تىم زور قوشۇن ئەۋەتىپ قاڭقىللارنىڭ يايلاقلىرىغا بېسىپ كىردى، ئالدىنقى يەن بىلەن دەي دۆلىتىنىڭ قاڭقىللارغا قا-راتقان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى، شۇبھىسىزكى قاڭقىل خەلقىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلگەنىدى.

مىلادى V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جورجان خانلىقى پۈتـ كۈل موڭغۇل دالاسىنى بويسۇندۇرۇپ ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلغان-دىن كېيىن، قاڭقىللار تېخىمۇ جورجان قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى-نىڭ زۇلمى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى، جورجان خانلىقى دائىم زور قوشۇن بىلەن قوملۇقتىن ئوتتۇپ توغبات ۋېي دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىپ تۇرغانلىقتىن، توغبات ۋېي دولىتى جورجان خانلىقىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن ھەمدە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاھالە ۋە بايلىق بۇلاش ئۈچۈن، ھەر يىلى چوللۇكنىڭ شىمالـ-غا ئۇزۇلدۇرمەي زور كۆلەمدە ئۇرۇش قوزغاپ تۇرىدى، ئۇ-رۇشى جەريانىدا 1 مىليوندىن ئارتۇق قاڭقىل خەلقى ئىلگىرى ئاخىرى بولۇپ، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن جە-نۇبقا كۆچۈرۈلۈپ، ۋېي دۆلىتىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگـ-چىگرادىكى ئايماق، ۋىلايەتلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، چوللۇكنىڭ شىمالىغا داۋاملىق تۇرۇپ قالغان قاڭقىللار، جورجان ئاقسۆ-

گەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى خالىمايدۇ. مىلادى 487 - يىلى 100 مىڭ ئۇيغۇرنىڭ ئارتۇق ئادەم ئاپۇرغۇرنىڭ باشچىلىقىدا ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلارنىڭ ئالدىنقى قىسمى غەربىي شىمالدا «ئۆز ئالدىغا ئايرىم مۇستەقىل خانلىق قۇردى.» شۇنداق قىلىپ مىلادى 7 ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، موڭغۇل دالاسىدىكى قاڭقىللار ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى: جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى شىمالىي قاڭقىللار (ئادەم سانى ئىنىق ئەمەس)؛ توغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جەنۇبىي قاڭقىللار (تەخمىنەن 1 مىليوندىن ئارتۇق)؛ ئاپۇرغۇرنىڭ باشچىلىقىدىكى غەربىي قاڭقىللار (سانى تەخمىنەن 100 مىڭ). قىسقىسى، ئۇرۇش ۋە مىللىي زۇلۇم دەستىدىن، كۆپ سانلىقى قاڭقىللار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ موڭغۇل دالاسىدىن ئايرىلىپ سەرسان ۋە باشقا بولۇشقا جايلارغا تارقىلىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى.

جورجان خانلىقىنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئادەم سانى كۆپ بولغان قاڭقىللارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە ئىكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئاساسىدا قۇرۇلغان بولغاچقا، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ زاۋال تېپىشىغا يۈزلىنىشىنىمۇ قاڭقىللارنىڭ كەڭ كۆلەملىك قارشى تۇرۇقى كۈرسەتىش كۈرىشى تېزلەتكەنىدى، ئوخشاشلا توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ كۈچىيىشى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنلىرىدا ئېلىپ بارغان قوشۇۋېلىش ئۇرۇشلىرى، مەلۇم دەرىجىدە ئالەمشۇمۇل چەۋەندازدەپ ئاتالغان قاڭقىللاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئولار ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىشى ۋە قاڭقىللار ئىشلەپچىقارغان جەڭ ئاتلىرى بىلەن چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ قوللىشىغا تايانغانىدى؛ ھالبۇكى، توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشى، جەنۇبتىكى 1 مىليون دىن ئارتۇق قاڭقىللارنىڭ ئۇزلۇكسىز قارشى قوزغىغان كۈرىشى(شىمالغا قېچىش كۈرىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالسىدۇ) بىلەن،

بولۇپمۇ قاڭقىللار كەڭ كۆلەمدە قاتناشقان ئالتە قورغان قورغىلىرى بىلەن نوخشاشلا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. شۇڭا قاڭقىللارنىڭ بۇ دەۋردىكى تارىخىنى شەرھلەپ بېرىش، بىزگە قاڭقىللارنىڭ بۇ دەۋردىكى جەمئىيەت تەرەققىيات ئەھۋالىنى كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى يەنە جورجان خانلىقى ۋە توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ بەزى تارىخىي مەسىلىلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشكىمۇ يارىمىدە بولىدۇ.

بايان قىلىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، بۇ بابتا ئاساسلىق قىلىپ، ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ قاڭقىللارغا قاراتقان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاڭقىللارنىڭ تارىخىنى مۇھاكىمە قىلىمىز. ئاپۇرغۇرنىڭ باشچىلىقىدىكى قاڭقىللار (يەنى «قاڭقىل خانلىقى») نىڭ تارىخىنى، توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ قاڭقىللارغا قاراتقان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ جەنۇبىي قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى قاتارلىقلارنى مۇھاكىمە قىلىشنى مۇشۇ يۆلۈمنىڭ ھەر قايسى بابلىرىغا قالدۇرىدۇق.

1. ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ قاڭقىللارغا قاراتقان ئوچ قېتىملىق بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى

ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ مۇرۇك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ، قاڭقىللارغا قارىتا قوزغىغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرىنى بايان قىلىشتىن ئاۋۋال، ئالدى بىلەن مورۇك ـ سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى بىلەن ئۇلارنىڭ قاڭقىللارغا قارىتا قوزغىغان ئۇرۇشىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

سىيانپىلارنىڭ مورۇك جەمەتى شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. ياۋ-ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ دەسلەپكى

يىلى، ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇرۇش جېدىلىدىن پايدا-
لىنىپ لياۋدۇڭ قورۇلىنىڭ سىرتىدىن لياۋشى ۋىلايىتىگە كىر-
لىپ ماكانلاشتى. مىلادى 238 - يىلى (ۋېي مىڭدىنىڭ جىڭچۇ
2 - يىلى) بۇزرۇكۇار موخوبا ساۋۇبي پادىشاھلىقىنىڭ لياۋ-
دۇڭدىكى تەپرىقچى گۇڭسۇن يۈەننى يوقىتىشنىڭ ياردىمى قىل-
غانلىقتىن، ۋېي مىڭدى ساۋ رۇي تەرىپىدىن «بەيئەتچى شاھ-
زادە» دېگەن ئوتۇغاتقا ئېرىشىپ، دۆلەت قۇرۇشقا كىرىشتى.
3 - ئەۋلاد مو رۇڭگۈينىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، جىن ۋۇدى
ئۇنىڭغا سىيانپىلارغا تۇتۇق قىلىپ ئەمەل بەردى. مو رۇڭگۈي-
نىڭ تۇتۇق مەھكىمە مەركىزى جايلاشقان دالا شەھىرى (ھا-
زىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ يىشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شى-
مالى) جىن دۆلىتىگە تەۋە ئىدى. 16 پادىشاھلىقنىڭ دەس-
لەپكى يىلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە چوڭ قالايمىقانچىلىق يۈز
بەرگەندە، خەنزۇ تۆرىلىرى بىلەن نەچچە يۈزمىڭ كۆچمەن
خەلق لياۋخېنىڭ شەرقى بىلەن غەربىگە قېچىپ كېلىپ پانا-
لاندى. مو رۇڭگۈي خەنزۇ تۆرىلىرىنىڭ ياردىمىدە ئىچكى
قىسمىنى زور كۈچ بىلەن تەرتىپكە سالغانلىقتىن، ئىقتىساد بى-
لەن مەدەنىيەت تېزدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. مىلادى 337-
يىلى (جىن چېڭدىنىڭ شىيەنكاڭ 3 - يىلى) مو رۇڭگۈينىڭ
ئوغلى مو رۇڭگۇاڭ ئۆزىنى يەن پادىشاھى دەپ جاكارلىدى، تارىخ-
تا بۇ ئالدىنقى يەن دەپ ئاتالدى. ياندۇرقى يىلى سىيانپى-
لارنىڭ دۇمن جەمەتىنى مەغلۇپ قىلدى، ئۇزاق ئۆتمەي يەنە
كۇرىيانلار بىلەن سىيانپىلارنىڭ يۇيۇمن جەمەتىنى مەغلۇپ قى-
لىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىردىنبىر كۈچ-
لۈك يەرلىك ھاكىمىيەتكە ئايلاندى. مىلادى 349 - يىلى مو-
رۇڭگۇاڭنىڭ ئوغلى مو رۇڭجۇن كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ
ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپتىن پايدىلىنىپ، كېيىنكى جاۋ پادىشاھ-
لىقىنىڭ ياۋجۇنايمىقىنى ئىشغال قىلدى؛ ئۇزۇننىڭ سىياسىي مەركىزىنى

يۇجى (هازىرقى بېيجىڭ شەھرىنىڭ غەربىي جەنۇبى) گە كۆچۈردى. مىلادى 352 - يىلى ران ۋېي پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ، پۈتكۈل شىمالىي جۇڭگو تۇزلەڭلىكىنى ئىشغال قىلدى. يانداۋرقى يىلى مو رۇڭجۇن ئۆزىنى رەسمىي پادىشاھ دەپ جاكارلاپ، يىلنامىسىنى شى دەپ ئاتىدى.

مو رۇڭجۇن باشچىلىقىدىكى ئالدىنقى يەن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قارا نىيىتى هەددىدىن ئېشىپ، پۈتكۈل شىمالىي جۇڭگو تۇزلەڭلىكىنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن توختاپ قالماي، داۋاملىق جەنۇبقا هۇجۇم قىلىپ، ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ هۆكۈمرانلىقىنى تېخىمۇ كەڭ رايونلارغا كېڭەيتمەكچى بولدى. ئەينى ۋاقىتتا چىڭجۇ (مەركىزى گۇاڭگۇدا بولۇپ، هازىرقى شەندۇڭدىكى يىدۇ) ئايمىقىنى سىيانپىلاردىن كېلىپ چىققان دۇمەن كان ئىگىلىۋالغانىدى. مىلادى 356 - يىلى بارهاردا يەن قوشۇنلىرى دۇمەن كانغا هۇجۇم قىلدى. دۇمەن كان 30 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن زىشۇي دەرياسى بويىدا ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، يەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. دۇمەن كان يەنە گۇاڭگۇ شەھرىنى 4 - ئايدىن 11 - ئايغىچە ساقلاپ، ئاخىرى شەھەرنى قولدىن بېرىپ قويدى. يەن قوشۇنلىرى كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ ئىچكى ئىختىلاپىدىن پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئىنتىلگەندىن بۇيان، هەر يىلى ئۇزۇلمەي يۈز بېرىپ تۇرغان ئۇرۇشتا «ئەسكەرلەر زادىلا ئارام ئالالمىغان» («ئومۇمىي ئۆرغانە كىلەر» 100 - جىلدتىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن مو رۇڭتىيەنىڭ سۆزى) لىقتىن، ئادەملەرنىڭ ئۆلۈش ۋە يارىلىنىشى بىلەن جەڭ ئاتلىرى قاتارلىق هەربىي لازىمەتلىكلەرنىڭ خورىشىمۇ ئىنتايىن ئېغىر بولدى. لېكىن ئالدىنقى يەن هۆكۈمرانلار سىنىپى جەنۇبقا هۇجۇم قىلىش قەدىمىنى زادى توختىتىپ قويمىدى. دۇمەن كان تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئۇلار شەرقىي

جىن سۇلالىسىنىڭ خېنەندىكى ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى دەرھال تۈزۈپ چىقتى. مىلادى 352 - يىلى مو رۇجۇن ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىغان ۋاقتىدىلا، ئۇ شەرقىي جىنىنىڭ ئەلچىسىگە: «سەن يەنىلا بەگ پۇرۇڭغا بېرىپ ئېيت، مەن كۈچۈمنى تولۇقلاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە پادىشاھ بولۇشنى قولغا كەلتۈرىمەن» («جىننامە. مو رۇجۇن ھەققىدە خاتىرە») دېگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ شەرقىي جىن سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇش مەيدانىدا ئېلىشىپ كۆرمەكچى بولدى. شەرقىي جىن سۇلالىسىگە ئوخشاش بۇنداق بىر چوڭ دۆلەت بىلەن ئۇرۇش قىلىشتا، كۆپلىگەن جەڭ ئاتلىرى بىلەن باشقا ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى ھازىرلىمسا بولمايتتى. كۆپلىگەن جەڭ ئاتلىرى بىلەن لازىمەتلىكلەرگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، مو رۇجۇن باشچىلىقىدىكى ئالدىنقى يەن ئاقسۆڭەكلىرى چىقمى ئاز، ھەم ئاددىي، ھەم ئاسان بىر ئامالنى: قاڭقىللارغا قارىتا بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىنى قوزغاشنى ئويلاپ تاپتى.

مىلادى 357 - يىلى 1 - ئايدا («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 100 - جىلدتا «5 - ئاي» دەپ يېزىلغان، توغرا ئەمەس. بۇنىڭدا «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما. ئالدىنقى يەن خاتىرىلىرى» دېگەنىدى ئاساس قىلىنىدى)، يەنى يەن قوشۇنلىرىنىڭ كۈڭگونى ئىشغال قىلىش ئۇرۇشى ئايىغلىشىپ ئۈزۈن ئۆتمەي ۋە شەرقىي جىن بىلەن بولغان ئۇرۇش باشلىنىشتىن ئاۋۋال، 80 مىڭ يەن قوشۇنى، قۇتاتقۇچى سانغۇن مو رۇجۇي، بارگاھ قوشۇن سانغۇنى مو رۇجېيەن قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا، سوغۇققا قارىمايتۇپۇقسىز سەددىچىنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا قىش قاتتىق بولغانلىقتىن قاڭقىللارنىڭ قەبىلىلىرى «سوغۇق تېمى قېچىپ ئىسسىق جايغا كېلىش» ئۇچۇن، چارۋىلىرىنى ئېلىپ چوڭ چۆللۈك بىلەن جوغاي تېغىنىڭ ئارىلىقىغا

كەلگەنىدى. يەن قوشۇنلىرى قاتقاللارنىڭ يايلاقلىرىغا بېسىپ كىرىپ چاروا - ماللارنى خالىغانچە بۇلاپ - تالىدى. بولۇپمۇ ئاتنى تېخىمۇ شۇنداق قىلدى ھەمدە بىگۇناھ قاتقاللارنى ئەسىرگە ئالدى ۋە ئۆلتۈردى، تارىخىي كىتابلاردا «100 مىڭ دىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى ۋە ئۆلتۈردى، 130 مىڭ ئات، 1 مىليوندىن ئارتۇق كالا، قوينى غەنىيمەت ئالدى» («جىننامە. مو رۇگجۇن ھەققىدە خاتىرە») دەپ خاتىرىلەنگەن. قاتقال قەبىلىلىرى بۇنداق زور ئاۋارىچىلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن يەنە يەن قوشۇنلىرىنىڭ قايتا كېلىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ ئۇزاق ئۆتمەيلا يەن پادىشاھلىقىغا تەسلىم بولدى، ئەلۋەتتە بۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە كۆپ مىقداردىكى لازىمەتلىكلەر (ئات، كالا، قوي قاتارلىقلار) نى يەن پادىشاھلىقىغا تارتۇق قىلىپ تۇردى. «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما. ئالدىنقى يەن خاتىرىلىرى» دا: «گۇاڭشۇنىڭ 3-يىلى (مىلادى 359 - يىلى، يەن قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ئىككى يىل كېيىن) 3 - ئايدا سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى يەتتە ئەل قۇلان، شىلى قاتارلىقلار پۇتۇنلەي ئەل بولدى» دېيىلگەن. شىلى يەنى چىلىلار (قاتقاللار) ئىدى.

مىلادى 359 - يىلى مو رۇگجۇن «ھەر بەش ئادەمنىڭ ئۇچىنى ئەسكەرلىككە ئېلىش» قا پەرمان چۈشۈرۈپ، 1 مىليون 500 مىڭ ئەسكەر توپلاپ، جەنۇبتىكى شەرقىي جىن سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئۇرۇش تەييارلىقى جىددىي كېتىۋاتقان پەيتتە، مو رۇگجۇن كېسەل بىلەن ئۆلدى. بۇ چاغدا ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى بىلەن بولغان زىددىيىتىمۇ ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتكەچكە، شەرقىي جىن، ئالدىنقى چىنلار بىلەن خېنەن، سەنشى دە پات - پات ئۇرۇشۇپ تۇردى. مىلادى 362 - يىلى ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ سانغۇنى بويان مىلادى 357-

يىلىدىكى شىمالدا قاڭقىللارغا قىلىنغان جازا يۈرۈشىگە ئوخشاش بۇلاڭچىلىق مەقسەتنى چىقىش قىلىپ قوشۇن باشلاپ، «شىمالدا چىللارغا ھۇجۇم قىلدى». تارىخ كىتابلىرىدا يەن قوشۇنلىرىنىڭ «زور غەنىيمەتلەرگە ئېرىشىپ قايتقان» لىقى خاتىرىلەنگەنىدى. مىلادى 367 - يىلى 7 - ئايدا، يەن پادىشاھلىقىنىڭ سانغۇنى مو رۇڭلى يەنە يەن قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، توغبات دەي پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنى ئارقىلىق شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، قاڭقىللارنىڭ ئات، كالىلىرىدىن نەچچە يۈز مىڭنى غەنىيمەت ئالدى. بۇ ۋاقىتتا ئالدىنقى يەن بىلەن توغبات دەي پادىشاھلىقىنىڭ ھەر ئىككىلىسى قاڭقىللارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى تەنها ئىگىلىۋالماقچى بولۇپ، بىر - بىرىنى باسقانلىقتىن، زىددىيەت كېلىپ چىقتى. مو رۇڭلى جازا يۈرۈشكە ئاتلانغاندا، دەي پادىشاھلىقىنىڭ يەن قوشۇنلىرىنىڭ قايتىش يولىنى ئۈزۈپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن بانىي ياۋجۇ ئايمەقىنىڭ قورۇل ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يۈنجوڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ توكتو ناھىيىسى) غا ئەۋەتتى. دەي پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى شى يىجيەن يۈنجوڭنى ئىشغال قىلىپ، يەن پادىشاھلىقىنىڭ سانغۇنى مو رۇڭيۇ خېشىنى ئۆلتۈردى، بان شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. توغبات دەي پادىشاھلىقىنىڭ توسقۇنلۇقى تۈپەيلىدىن، مو رۇڭلىنىڭ باشچىلىقىدىكى يەن قوشۇنلىرى قاڭقىللارنىڭ يايلاقلىرىغا ئىچكىرىلەپ كىرەلمىگەچكە، ئانچە كۆپ غەنىيمەتكە ئېرىشەلمەي، ئازان دېگەندە، بىرقانچە تۈمەن ئات، كالا، قوي غەنىيمەت ئالدى.

قىسقىسى، مىلادى 357 - يىلدىن باشلاپ، يەن قوشۇنلىرى قاڭقىللارغا قارىتا ھەر بەش يىلدا بىر قېتىم دېگۈدەك جازا يۈرۈشى قوزغاپ تۇردى. ئەينى ۋاقىتتا قاڭقىللار سەددىن

چىننىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدا چارۋىچىلىق قىلغاچقا، دەرھال جەڭگىۋار باستۇرۇپ بېرىپ، يەن پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنىنى پاراكەندە قىلمىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە يەن قوشۇنلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۇرۇش ئېلىپ بېرىۋاتقان، ئارقا سەپى بوش قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يەن پادىشاھلىقىنىڭ بايلىقىنى بۇلاپ - تالىمىدى، يەن پادىشاھلىقىنىڭ قاڭقىللارغا قوزغىغان ئۇرۇشى بولسا پۈتۈنلەي ئۇنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەت تالىشىش ئۇچۇن ئېھتىياجلىق بولغان جەڭ ئاتلىرى بىلەن باشقا لازىمەتلىكلەرنى ھەل قىلىش بولغاچقا، قىپچاقلىڭاچ بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى ئىدى. ئەمما بۇلارنىڭ ھەممىسى يەن پادىشاھلىقىنى تەپرەقچىلىك ئۇرۇش جەريانىدىكى ياماق ئاقىۋەتتىن قۇتقۇزۇپ قالالمىدى، ئۇ قاڭقىللارغا ئەڭ ئاخىرقى بىر نۆۋەت بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى قوزغاپ ئۇچ يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادى 370 - يىلى ئۇ قۇدرەتلىك ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى.

2. جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ قاڭقىللارنى بويسۇندۇرۇشى ھەم ھۆكۈمرانلىقى

(1) جورجان مىللىتىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

جورجان خانلىقىنىڭ قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى 150 يىلدىن ئارتۇق ئۇزاق داۋاملاشقان بولۇپ، جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭا بىز جورجان خانلىقىنىڭ قاڭقىللارغا بولغان بويسۇندۇرۇشى بىلەن ھۆكۈمرانلىقىنى مۇھاكىمە قىلىشتىن بۇرۇن، ئاندى بىلەن جورجان

مىللىتىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇش مەسىلىسىنى قىسقىچە تىلغا ئېلىپ ئۆتمەكچىمىز.

جورجانلار «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا: «رورو» (蠕蠕) دەپ ئاتالغان؛ جەنۇبىي سۇلالىلەرگە ئائىت تارىخ كىتابلىرىدا «رۇرۇ» (芮芮) دەپ ئاتالغان؛ ئۇنىڭدىن سىرت يەنە، «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى»، «جۇنامە» دە: «رورو» (茹茹)، «جىننامە» فېڭبا ھەققىدە خاتىرە» دە: «رورو» (蠕蠕) دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتالغان. مىلادى IV ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن بۇرۇن، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ئىچىدە جورجان ياكى بۇ نامغا يېقىن نام بىلەن ئاتىلىدىغان مىللەت يوق ئىدى. جورجانلار مىلادى IV ئەسىرنىڭ دەسلىپىگە كەلگەندە ئاندىن شەكىللەنگەن مىللەت ئىدى.

«ۋېينامە» جورجانلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، جورجانلارنىڭ بۇزرۇكۋار بوۋىسى مۇگۇلۇ ئىدى. ئۇ ئەسلىدە توغبات لى ۋېي (مىلادى 277 - يىلى ئۆلگەن) نىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا توغبات قەبىلىسىنىڭ ئاتالىق ئەسكەرلىرى باشقا مىللەتتىن بولغان بىر قۇلنى تۇتۇۋالغان، كېيىن توغباتلار ئۇنىڭ قۇللۇق سالاھىيىتىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭغا «ئاتالىق ئەسكەر» دېگەن نامنى بەرگەن. 30 نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنى تەخمىنەن مىلادى IV ئەسىرنىڭ باشلىرى، بۇ ۋاقىت دەل ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى 16 پادىشاھلىقنىڭ قالايمىقانچىلىق ۋاقتى بولغاچقا، مۇگۇلۇ توغبات قەبىلىسىنىڭ چۆلۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەربىي كۈچىگە يېمىچىلىكى ئۈچۈن خىزمەت كۆرسىتىشنى خالىماي، «چۆللۈكنىڭ ئىچكىرىسىدىكى جىلغىنىڭ ئىچىگە قېچىپ بېرىپ پانا ھالاندى»، ئۇ شۇ جايدا ئۆزىگە ئوخشاش قېچىپ يۈرگەن ئادەملەر بىلەن بىرلىشىپ، «100 دىن ئارتۇق ئادەمگە ئىگە بولدى». توغبات قەبىلىسى

نىڭ ئاقتۇرۇشىدىن بولسا كېرەك، مۇڭغۇلۇ 100 دىن ئارتۇق «قاچقۇن» غا باشچىلىق قىلىپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى يېشى شىيەن تېغى (ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلدىكى شارمۇرۇن دەريا‌سى بىلەن ئاباغانار دەريا‌سىنىڭ شىمالىدىكى توتۇ تېغى) نىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان خېتورىن قەبىلىسى («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە «纥比 خېتى» ① دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان) دىن پاناھ تىلىدى. خېتۇرىن قەبىلىسى شەرقىي غۇزلار (ئۇغان ياكى سيانپىلار) نىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ بىر تارمىقى بولۇشى مۇمكىن. مۇگۇلۇ ئۆلگەندە ئۇنىڭ ئوغلى چۆلۇخۇي باتۇر كىشى بولغاچقا، «قەبىلىسگە باشچىلىق قىلىپ، نامىنى جورجان دەپ ئاتىدى». شۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەي، تەخمىنەن توغبات يېلۇ (مىلادى 304 — 316 — يىلى) نىڭ ئاخىرقى يىلى ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىن چۆلۇخوينىڭ باشچىلىقىدىكى جورجانلار توغبات قەبىلىسى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، توغبات ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى بىر مەھكۇم قەبىلىگە ئايلاندى.

چۆلۇخۇي جورجان قەبىلىسگە باشچىلىق قىلىپ يېشى شىيەن تېغىنى چارۋىچىلىق بازىسى قىلىپ، «قىشتا جەنۇبقا كۆچۈپ قىشنى ئۆتكۈزدى، يازدا داۋاملىق چۆللۈكنىڭ شىمالىدا تۇردى». ھەمدە توغبات قەبىلىسگە «ھەر يىلى ئات، بۇلغۇن تېرىسى قاتارلىقلارنى تارتۇق قىلىپ تۇردى»، شۇنداق قىلىپ تۆت ئەۋلاد (چۆلۇخۇي ـ تونۇكۇي ـ باتى ـ دىسۇيۇەن)، 60 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتتى. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنىنىڭ شىمالىدىراق بولۇشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە توغبات دەۋي پادىشاھلىقىنىڭ بۇ مەزگىلدە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا قارىتا ئازراق ۋە قوشنا دۆلەتلەر بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۇرۇش قىلىشى تۈپەيلىدىن، جورجانلارغا قاراتقان جازا ئۇرۇشىنى ئانچە جىددىيلەشتۈرەلمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇزاق مۇددەت

لىك خاتىرجەم تۇرمۇش نەتىجىسىدە جورجانلارنىڭ نوپۇسى تېزدىن كۆپەيدى. تىل، ئىقتىسادىي تۇرمۇش ۋە ئۆرپ - ئادەت جەھەتتە ئۆزئارا ئوخشىشىپ كېتىدىغان شەرقىي غۇز-لارنىڭ بەزى ئۇرۇق - قەبىلىلىرىمۇ قوشۇلدى. مىلادى 370 - يىلىنىڭ ئەتراپىدا دىسۇيۇەننىڭ باشچىلىقىدىكى جورجانلارنىڭ جايلاشقان ئورنىدا ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. تارىخ كىتابلىرىدا «دىسۇيۇەن ئۆلگەندە ئۇنىڭ زېمىنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈندى، (دىسۇيۇەننىڭ چوڭ ئوغلى پى خوبا ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، شەرق تەرەپتە تۇردى، ئىككىنچى ئوغلى ۋېن خېتى غەرب تەرەپتە ئايرىم تۇردى» دەپ خاتىرىلەنگەن، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنىنى «ۋېينامە. لىيۇ كۆرېننىڭ تەرجىمھالى» دىكى جورجانلارنىڭ فېي فۇيۇ ئىسىملىك باشقا بىر قوماندانىنىڭ مىلادى 384 - يىلى يىشىنشەن تېغىدا ماكانلاشقانلىقىغا ئاساسەن خاتىرىدىن قارىغاندا، يەنىلا يىشىنشەن تېغىنى مەركەز قىلغانلىقىنى تۇرىدۇ، شۇنداقتىمۇ، شەرق بىلەن غەربكە قاراپ خېلى زور دەرىجە-دە كېڭەيگەنىدى. غەربىي قىسمى ھازىرقى ئابۇغانار دەريا-سىنىڭ شەرقى بىلەن غەربىدە، شەرقىي قىسمى ھازىرقى شارمۇرۇن دەريا-سىنىڭ شەرقىي بىلەن غەربىدە بولىدىكەن. بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە جورجانلار بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان ئۇرۇق - قەبىلىلەر بىرلەشمىسىگە ئايلانغانىدى.

مىلادى 376 - يىلى ئالدىنقى چىن پادىشاھى فۇجيەن باش سانغۇن فۇلۇنىڭ باشچىلىقىدا 200 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى توغبات دەي پادىشاھلىقىغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى، دەي پادىشاھلىقى مەغلۇپ بولۇپ پارچىلاندى. ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى قەبىلىلەر بىلەن زېمىنلىرى مەجبۇرىي رەۋىشتە ئىككى قىسمىغا ئايرىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا، ھونلاردىن كېلىپ چىققان لىيۇ كۆرېن بىلەن لىيۇ ۋېيجېننىڭ بىر تۇتاش

هۆكۈمرانلىقىغا تەۋە بولدى، دەريانىڭ غەربىي لىيۇۋېيجېنگە، «دەريانىڭ شەرقىي لىيۇ كۇرېنگە مەنسۇپ بولدى» («ۋېينامە. لىيۇ كۇرېننىڭ تەرجىمھالى»). جورجانلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولدى ھەمدە دەريانىڭ غەربىدىكى لىيۇۋېيجېن بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى.

مىلادى 386 - يىلى توغباتگۇي بۇرۇنقى قەبىلىلىرىنىڭ ھىمايە قىلىشى بىلەن يەنە دەي پادىشاھلىقىنىڭ تەختىگە چىقتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى بىلەن تەۋە قەبىلىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئىرادە باغلاپ، مىلادى 388 - يىلى يۇنۇشۇي دەرياسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇچۈەن ناھىيىسىنىڭ دائىرىسىدە) بويىدىكى جېرۇۋ قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلىپ قوشۇۋالدى، مىلادى 390 - يىلى يىشىنشەن تېغىنىڭ ئەتراپىدا ئالىلىقاچان جورجانلارغا تەۋە بولۇپ كەتكەن چارۋىچى خويتورېن قەبىلىسى بىلەن خېشى قەبىلە سىنى② ئۆزىگە قوشۇۋالدى. مىلادى 391 - يىلى، توغباتگۇي جورجانلارنى توغبات جەمەتىنىڭ دۇشمىنى بولغان لىيۇۋېيجېن بىلەن تىل بىرىكتۈردى دەپ، جورجانلارنى جازالاشقا ئەسكەر چىقاردى. جورجانلار غەربكە قاراپ قاچقان بولسىمۇ، قوغلاپ كەلگەن توغبات قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يۇنەنچاڭ تېغى (يەنى شىلې تېغى بولۇپ، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى بۇرە تېغىنىڭ غەربىي شىمالى) نىڭ تۆۋەنكى قىسمىدا «قەبىلىلىرىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ئەسىر ئېلىندى». يىڭ خۇبا بىلەن ۋېن خېتى تەسلىم بولدى. توغباتگۇي ۋېن خېتىنىڭ ئوغلى سەللان قاتارلىق جورجانلارنىڭ ئۇرۇق جەمەتىدىكى نەچچە يۈز ئادەمنى «قەبىلىلىرىگە ئۇلاشتۇرۇپ بەردى». تەسلىم بولغان جورجان قەبىلىلىرىمۇ توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىنىشقا تاپشۇرۇلدى؛ ئۇلار توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دەھشەتلىك سىنىپىي ئېكسپ

پىلاتاتسىيىسى بىلەن مىللىي زۇلمىغا شەكسىز ئۇچرىدى، مىلادى 394 - يىلى سەللانىڭ باشچىلىقىدىكى جورجانىلار توغبات دەي پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كەڭ كۆلەمدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، جورجان مىللىتىگە باشچىلىق قىلىپ، «ۋۇيۇەن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى باۋتۇ شەھرى نىڭ غەربىي شىمالى) ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى قەبىلىلەرنى بىۋاسىتە تالاڭ قىلىپ»، چۆللۈكنىڭ شىمالغا قېچىپ كەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جورجان خەلقى توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىدىن ئۇزۇل - كېسىل قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل تەرەققىي قىلىش يولىغا قاراپ ماڭدى.

مىلادى 394 - يىلى جورجانىلاردىن بولغان سەللان جورجان خەلقىنى باشچىلىق قىلىپ چۆللۈكنىڭ شىمالغا قېچىپ بارغاندىن تارتىپ تاكى مىلادى 402 - يىلى جورجانلار ئەسكەر چىقىرىپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سۇغۇيان قەبىلىسىنى قۇتقۇزغانغا قەدەر بولغان بۇ سەككىز يىلنىڭ ئىچىدە، جورجانلارغا ئائىت ئىشلار، «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا پۈتۈنلەي دېگۈدەك خاتىرىلەنمىگەن③. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسى، بولۇپمۇ تۇرپا، ئۇرقۇن دەريا ۋادىلىرى قاڭقىلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى بولغاچقا، جورجانلار چۆللۈكنىڭ «شىمالغا قېچىپ بارغان» دىن كېيىن نەگە بېرىپ جايلاشقان؟ مىلادى 399 - يىلى توغبات - دەي پادىشاھلىقى (مىلادى 398 - يىلى دۆلەت نامىنى ۋېيغا ئۆزگەرتكەن) نىڭ قاڭقىلارغا جازا يۈرۈشى قىلغانداء، غەربىي يول قوشۇنىنىڭ ئىزى چۈمەن دەرياسى (ھازىرقى شارمۆرۈن دەرياسى) دىن شىمالغا جازا يۈرۈش قىلغانلىقىنى، ئوتتۇرا يول بىلەن شەرقىي يول قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاتلىنىش ئۇزۇنىنىڭ ئىزى چۈمەن دەرياسىنىڭ شەرقى ئېكەنلىكىنى، زەربە بېرىش نۇقتىسىنىڭ يەنىلا موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمى

ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا ۋېي قوشۇنلىرى بىلەن جورجانلارنىڭ ئۇچراشقانلىقى ھەققىدىكى ئىشلار پۈتۈنلەي دېگۈدەك خاتىرىلەنمىگەن، يۇنئىدىن جورجانلارنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئەمەلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. جورجانلار قاتقىللارنى مىلادى 402 - يىلى بويسۇندۇرغانىدى، شۇڭا بۇنىڭدىن ئاۋۋال جورجانلارنىڭ جايلاشقان ئورنى شىمالدا قاتقىللار جايلاشقان موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا يەنى ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۆنگىن دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا يېتىپ بارالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. يۇقىرىدا بىز سەللان مىلادى 394 - يىلى چۆللۇكنىڭ شىمالىغا قاچقانلىقى توغبات قەبىلىسى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەي زېمىنى (ھازىرقى سەنشىنىڭ داتۇڭ ئەتراپى) دىن غەربكە قېچىپ، «ۋۇيۇەن ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى قەبىلىلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان» دىن كېيىن «شىمالدا چوڭ چۆللۇككە قاراپ ماڭغان»، ئۇنىڭ شىمالىي چۆللۇككە كىرىشتىكى يولى ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن مىلادى 391 - يىلىدىكى نېيۇچۇەن دەريا سىدىن غەربكە قېچىپ نەنچۇاڭشەن تېغى ئارقىلىق شىمالىي چۆللۇككە قاراپ قاچاقچى بولغان يۇنىلىشكە ئوخشايتتى. دېمەك مىلادى 394 - يېڭى جورجانلار توغبات قەبىلىسىدىن يۇز ئۆرۈپ، شىمالىي چۆللۇككە كىرگەندىن تارتىپ، تاكى مىلادى 402 - يىلى جورجانلار قاتقىللارنى بويسۇندۇرغانغا قەدەر، جورجانلار موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي قىسمى يەنى نەنچۇاڭشەن تېغىنىڭ شىمالىدىكى ھازىرقى موڭغۇل چۆللۇكىدىكى ئالتاي تاغ تىزمىسىنىڭ ئىككى يېقىسىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالدا قاتقىللارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسى بىلەن قوشنا ئىدى. بۇ مەزگىلدە توغبات ۋېي پادىشاھلىقى سەددىچىنىڭ جەنۇبىدا ھونلاردىن كېيىنكى

چىققان لىۇ ۋېيجېننىڭ قەبىلىسى ۋە كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن تەپرىقىچىلىك ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كېتىپ، شىمالغا قاراشقا چولىسى تەگمىگەچكە، جورجانلار موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىدا ئارام ئېلىۋېلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى. بىرقانچە يىلنىڭ ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئىگىلىكى بىلەن نوپۇسى كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئەسلىگە كېلىۋالدى ۋە تەرەققىي قىلدى.

مىلادى 402 - يىلى ۋېي پادىشاھلىقى جورجانلارنىڭ يۇنيۇچىچۇەن دەرياسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئابۇغا-نار دەرياسى) بويىدىكى باشقا ئىككى قەبىلىسى بولغان چۇغا قەبىلىسى بىلەن سوغۇيان قەبىلىسىنى جازالاشقا قوشۇن ئەۋەتتى. جورجانلاردىن بولغان سەللان بىر تۇمەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى سوغۇيان قەبىلىسىنى قۇتقۇزۇشقا ئەۋەتتى. جورجانلارنىڭ بىر قىسمىدىلا بىر تۇمەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئەۋەتىپ، قۇدرەتلىك ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن ئۆزەكگە سوقۇشتۇرماقچى بولغانلىقى، جورجانلارنىڭ بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، مىلادى 394 - يىلىدىن كېيىنكى سەككىز يىللىق ئەسلىگە كېلىۋېلىش ۋە تەرەققىي قىلىشتىن كېيىن، مىلادى 402 - يىلىغا كەلگەندە مۇناسىپ كۈچكە ئىگە قۇدرەتلىك بىر تارماق كۈچكە ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دەل مۇشۇ يىلى جورجانلاردىن بولغان سەللان شىمالدا قاتقىللارنى بويسۇندۇردى، ئۇزاق ئۆتمەي يەنە پۈتكۈل موڭغۇل دالاسىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۆزىنى چورتۇق قاغان دەپ ئاتاپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا ئىنتايىن زور تەسىرگە ئىگە جورجان خانلىقىنى قۇرۇپ چىقتى.④

جورجانلارنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە كۈچىيىشى، جورجانلارنىڭ خەنزۇ مىللىتىنىڭ ئىلغار ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت

مۇۋەپپەقىيەتسىزلىرىنى ئۇزۇلۇكسىز تىلغا ئالغانلىقى بىلەن ئىنتايىن زور دەرىجىدە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. سەللاندىن ئىلگىرى جورجانلار «قەلئەسىز، يېزىقسىز»، «قوماندانلار قوينىنىڭ قۇمىلىقى بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى ئالدىغان» ئىپتىدائىي كومپۇنا تۈزۈمى دەۋرىدە تۇرغانىدى، ھەتتا ماتېرىئارخاللىق تۈزۈمىنىڭ كونا ئادەتلىرى يەنىلا جىلى كەڭ تارقالغانىدى. مىلادى V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، چۆلۈكنىڭ جەنۇبىدىكى خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئىچكى قىسىمدا سىنىپلارنىڭ بۆلۈنۈشى كۆچەيگەنلىكتىن، سەللان «قوشۇنلىرىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئۈسۈلى بويىچە ئورۇنلاشتۇردى»، «ھەر 1000 كىشىنى بىر قوش، ھەربىر قوشقا بىردىن بەگ، ھەر 100 ئادەمنى بىر سۆتنە، ھەربىر سۆتنىگە بىردىن قوماندان تەيىنلىدى» (يۇقىرىدىكى نەقىللەر ھەققىدە «ۋېينامە. قائىدىلار ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن). بۆلاڭچىلىق ئۇرۇشى جورجانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى تېزلەتكەنلىكتىن، جورجانلار ناھايىتى تېزلىكتىلا قۇلالارغا ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىدىكى قۇللۇق جەمئىيەتكە قاراپ ئۆتتى. جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، جورجان مىللىتىنىڭ شەكىللەنگەنلىكى بىلەن سىنىپىي جەمئىيەتكە قاراپ ئۆتۈشنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئايالاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

(2) جورجانلارنىڭ قائىدىلارنى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشى

مىلادى 402 - يىلى جورجانلارنىڭ سەللان قاغانى سۇغۇيان قەبىلىسىنى قۇتقۇزۇشقا ياردەم بەرگەندە، شىمالىي ۋېينىڭ قابىل سانغۇنى خېتۇنىڭ باشچىلىقىدىكى 6000

گىشلىك ئاتلىق قوشۇن تەرىپىدىن «تاغنىڭ جەنۇبىي بىلەن دەريا ئەگمىسى» دە يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىي بىلەن خۇاڭخې دەريانىڭ شىمالىدىكى مەلۇم بىر جايدا مەغلۇپ قىلىندى. سەللان «مەغلۇپ بولغانلىرىدىن كېيىن، تارقىلىپ كەتكەن قەبىلىلىرىنى يىغىپ، چۆللۈك شىمالىغا يۆتكىلىپ، قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئورۇنلىرىغا بېسىپ كىردى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە»). سەللان ئېھتىمال ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى ياكى جازالىشىدىن قورقۇپ، جورجانلارنى باشلاپ موڭغۇل دالاسىنىڭ نوتتۇرا قىسمىغا كۆچۈپ، قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرىغا بېسىپ كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەينى ۋاقىتتا قاڭقىللار تارقاق جايلاشقان بولغاچقا. ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەربىي، مەمۇرىي جەھەتتىكى بىرلىك يوق ئىدى؛ قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا جورجانلارنىڭكىگە ئوخشاش مۇستەھكەم ھەربىي تەشكىل ۋە قانۇن يوق ئىدى. قاڭقىللارنىڭ بۇنداق قۇمدەك چېچىلاڭغۇ تارقاق ۋەزىيىتى جورجان قاغانى سەللانغا پۇرسەت يارىتىپ بەرگەنىدى. سەللان قاڭقىللارغا قارىتا ئايرىم - ئايرىم مەغلۇپ قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، ئاۋۋال جورجانلارغا ئارىلىقتىكى ئەڭ يېقىن بولغان قاڭقىللارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونىغا بېسىپ كىردى. قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ قوماندانى بېكقۇلى «سەللانىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئاز، كۈچىنىڭ يېتىشمەي يېڭىندىن قوشۇن توپلاۋاتقان» لىقىدىن پايدىلىنىپ، قوۋملىرىنى باشلاپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، جورجانلارنىڭ «قەبىلىلىرى» نى بۆسۈپ تاشلىدى. سەللان قايتۇرما زەربە بەرگەن بولسىمۇ، مەغلۇپ بولدى. بىراق بۇ ۋاقىتتا قاڭقىللارنىڭ پۈختا تەشكىللەنمىگەنلىكىنىڭ يامان ئاقىۋىتى

ئاشكارىلىنىشقا باشلاپ، ۋاقتىلىق غەلىبىگە ئېرىشكەن قاڭقىللار تارقىلىپ كەتكەن دۇشمەنلەر، بىلەن كارى بولماي، بايلىق بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. ئۇلار جورجانلارنىڭ «ئوردا گاھ» لىرىغا باستۇرۇپ كىرىپ، «ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى خوتۇن قىلىپ، خاتىرجەم كۇن ئۆتكۈزۈپ» ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدارىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلدى. بېكىقۇلى «باتۇر ۋە قەيسەر» بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قاڭقىللارنىڭ ئىپتىدائى كومىۇنا تۈزۈمىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىكى بىر قوماندانى بولۇپ، قولىدا سىنىپىي جەمئىيەتنىكىگە ئوخشاش دۆلەتنىڭ ئىمتىيازلىق ھوقۇقى بولمىغاچقا، بۇنداق ئىنتايىن خەتەرلىك قالايمىقان ۋەزىيەتنى ئۆڭشاشقا ئۆپتىن ئامالسىز ئىدى. سەللان قاڭقىللارنىڭ بۇ خىل ئەھۋالىنى كۆرگەندىن كېيىن «تارقىلىپ كەتكەن 1000 دەك ئادىمنى يىغىپ»، قاڭقىللار قاتتىق ئۇخلاۋاتقان بىر سەھەرلىكى «ئۇلارغا تۈيۇقسىز شىبخۇن قىلدى»، قوغۇرسۇ قەبىلىسى مەغلۇپ بولۇپ، «ئون ئادەمدىن ئاران ئىككى ـ ئۈچىلا قېچىپ قۇتۇلدى» (يۇقىرىدىكى نەقىللەرھەققىدە «ۋېنامە. قاڭقىللارھەققىدە قىسسە» گەقارالسۇن). تارقىدىنلا سەللان قوغۇرسۇ قەبىلىسىدىن بولغان چۇرلۇقغورنىڭ يول باشلىشى بىلەن موڭغۇل دالاسىدىكى باشقا قاڭقىل قەبىلىلىرى بىلەن سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئەتراپىدىكى ھونلارنىڭ بايىرغىت قەبىلىسىنى بويسۇندۇردى. موڭغۇل دالاسىنىڭ ئەتراپىدىكى «كىچىك ئەللەرنىڭ ھەممىسى جورجانلارنىڭ بېسىپ كىرىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىدىن قورقۇپ، ئۇلارغا بەيئەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى» («ۋېنامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»). بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە سەللان ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى «غەربتە كىنگىت رايونى، شەرقتە كۇرىيە رايونى، شىمالدا قۇملۇقتىن ئۆتۈپ دەشتكىچە، جەنۇبتا چولۇق قۇملۇقىچە بولغان» پۈتكۈل موڭغۇل دالاسىغا كېڭەيتتى،

شۇنىڭدىن ئىبتىبارەن جورجان خانلىقىنىڭ قاڭقىل مىللىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋە قاڭقىل مىللىتىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرىدىغان بىرنى دەۋرى باشلاندى.

جورجان خانلىقى قۇللار سىنىپى بىلەن بويسۇندۇرۇلغۇچى مىللەتلەرگە قارىتا قۇلدارلىق ھۆكۈمرانلىقنى يۈرگۈزىدىغان قۇلۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەت ئىدى. جورجان خانلىقىنىڭ قاڭقىل مىللىتىگە قاراتقان ھۆكۈمرانلىقىمۇ، جورجان خانلىقىنىڭ قۇلدارلار سىنىپىنىڭ قۇلۇق ئاساسىدىكى تۈرۈۋاتقان كەڭ قاڭقىل خەلقىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقى ئىدى.

جورجان خانلىقىنىڭ قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى، غەربىي خەن دەۋرىدىكى ھون دۆلىتىنىڭ شەرقىي غۇزلارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىقى بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى، يەنى قاڭقىل مىللىتىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلەر تەشكىلىنى ساقلاپ قېلىپ، تەسلىم بولغان ياكى بەيئەت قىلغان قاڭقىللار (ئۇلار- نىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ سەركەردە ئاقساقاللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دىن پايدىلىنىپ، قاڭقىل مىللىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مەسىلەن، چورلۇقغۇرغا كەلسەك، ئۇ ئەسلىدە قاڭقىللارنىڭ ئاددىي بىر چارۋىچىسى بولۇپ، ئۇ «ئۆز سەركەردىسىنى ئۆلتۈرۈپ، سەلاننىڭ باشقا قەبىلىلىرىنى مەغلۇپ قىلىشىغا يول باشلاپ بېرىپ» خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، «سەلاننىڭ ئۇنى قەدىرلەپ، ئاقساقال قىلغانىدى». بۇنداق «تەيىنلەنگەن ئاقساقاللار» قاڭقىللارنىڭ بىر ياكى بىرقانچە قەبىلىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا مەخسۇس ئەۋەتىلىدىغان ئاقساقاللار ئىدى. چورلۇقغۇر ئائىلە سىنىڭ ساقلىغان گۆھەرلىرى بار بولۇپ، ئىنتايىن دۆلەتمەن ئىدى. ئۇ جورجان خانلىقىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈمران گۇرۇھىدىكىلىرى بىلەن قويۇق بىرىش - كېلىش قىلاتتى،

سەللانىڭ ئىشلىرى، خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان داتان بىلەن يوشۇرۇن پىلان تۈزۈپ، بۇكلوك تېكىن قاغاننى تەختتىن قوغلىماقچىمۇ بولغان. ئىش ئاشكارە بىلىنىپ قالغاندىن كېيىن، بۇكلوكتېكىن قاغان 8000 نەپەر ئاتلىق ئەسكەرنى چۈرلۈقغۇرنى تۈتۈشقا ئەۋەتكەندە، چۈرلۈقغۇرئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇكلوكتېكىن قاغان يەنە چۈرلۈقغۇرنىڭ تۈتۈشقا 8000 نەپەر ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتكەنلىكىدىن قارىغاندا، چۈرلۈقغۇرنىڭ قول ئاستىدىكى قاڭغىل قەبىلىلىرى ئاز بولماسلىقى مۇمكىن. «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا بۇنداق مىساللاردىن پەقەت مۇشۇ بىرىلا كۆرۈلىدۇ، ئەمما مۇشۇنىڭدىنمۇ جورجانلارنىڭ قاڭقىللارنىڭ ئاتارمەن - چاپارمەنلىرىدىن پايدىلىنىپ، قاڭقىللارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنىڭ مەلۇم كارتىنىسىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مىلادى 429 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ شېنجيا 2 - يىلى)، ۋېي تەيۋۇدى توغباتگۇي جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللارنىڭ 600 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادىمىنى ئەسىرگە ئالغان. ئۇنىڭ ئىچىدە قاڭقىللارنىڭ سەركەردە (باغا) لىرىدىن «بىرقانچە يۈزى» («ۋېينامە» سۈي خاۋنىڭ تەرجىمھالى») بار ئىدى. قاڭقىللارنىڭ بۇ بىرقانچە يۈز سەركەردىلىرى، ئۇلار ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىشتىن ئاۋۋال، جورجانلارنىڭ بۇيرۇقىنى شەكسىز ئاڭلايتتى، جورجان قۇل دارلار دۆلىتى ئۇچۇن ئاساسىي قاتلامدىكى قاڭقىللارنىڭ ئاتارمەن - چاپارمەن ئورۇق ئاقساقاللىرى بولغانىدى، قىسقىسى، جورجان قۇلدارلار دۆلىتى قاڭقىللارغا قارىتا، قاڭقىللارنىڭ ئورۇق - قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئىل بىرلىكتۈرۈش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ كەلگەنىدى.

جورجان خانلىقى قاڭقىللارنىڭ ئورۇقلىرىنىڭ بىرلىشىپ

جورجان قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى جايلاشقان رايونلارغا كۆپلىگەن جورجان ئەمەلدارلىرى («ئاقساقاللار») نى ئەۋەتتى ھەمدە جورجان قەبىلىلىرىنى قاڭقىللارنىڭ يايلاقلىرىغا كۆچۈرۈپ، قاڭقىللارنىڭ ھەربىكەتلىرىنى نازارەت قىلغۇزۇپ، قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق بىلەن قاقتى - سوقتى قىلىشنى كۈچەيتتى. مەسىلەن، جورجانلارنىڭ داتان قاغانىنىڭ ۋاقتىدا، ئۇنىڭ ئىنىسى پى لى «شەرقتىكى قەبىلىلەر» گە يەنى موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسىم رايونىدىكى قاڭقىللار («شەرقىي قىسىم قاڭقىللار») بىلەن شۇ جايغا كۆچۈپ بېرىپ ماكانلاشقان جورجان قەبىلىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى، ھالبۇكى مىلادى 429 - يىلىدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇشتىلا. پى لىنىڭ قول ئاستىدىكى جورجانلارنىڭ «ئاقساقاللىرى» دىن بىرقانچە يۈز نەپىرى ۋەي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنىدى، بۇنىڭدىن جورجان خانلىقىنىڭ خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قاڭقىللارنى كونترول قىلغان «ئاقساقاللىرى» نىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈۋالغىلى بولمىدۇ. داتان بۇكلوكتېكىن قاغانىنىڭ دەۋرىدە «غەربىي چېگرىنى تىنچىتىپ تۇرغان» بولۇپ، خاراكتېرى پى لىنىڭ «شەرقتىكى قەبىلىلەرنى باشقۇرغان» لىقى بىلەن بىر ئىدى، شۇنداق قىلىپ، قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىغا ئەۋەتىلگەن جورجانلارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جورجان خانلىقىغا بەيئەت قىلغان قاڭقىللارنىڭ باغالىرى بىرلىشىپ، قاڭقىل خەلقىنى شۆلىدىغان ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان كۈچلۈك بىر دۆلەت ئاپپاراتىنى تەشكىل قىلغانىدى.

قاڭقىل خەلقى جورجان قۇلدارلار دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئېشىلەپچىقارغانلىرى، كالا، قوي ۋە يۈك،

تېره، مۇڭگۇز، سىگىر قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى جورجان ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارغا ھەقسىز تەقدىم قىلىپ، جورجان خانلىقىنىڭ ھەربىي ئېھتىياجى بىلەن جورجان قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئەيىش ـ ئىشرىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلاتتى. جورجان قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆزلىرى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ئالتۇن تاغنىڭ كۇنىگەي تەرىپىگە جايلاشقان تۈركلەرنى «بازغانچى قۇللار» دەپ ئاتىغانلىقىدىن قارىغاندا⑤، قاڭقىل مىللىتىمۇ شەكسىز ھالدا چارۋىچى قۇللار قاتارىدىكى مۇئامىلىگە ئۇچرايتتى. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا، ھۆكۈمران مىللەتلەرنىڭ قۇلدارلار سىنىپى قۇل قىلىنىدىغان مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشتا، مەيلى بۇلاڭ ـ تالاڭنىڭ شەكلىدە بولسۇن ياكى بۇلاڭچىلىقنىڭ سانىدا بولسۇن، ھەممىسىدە كىشتىنى ھەيران قالدۇرۇپ كەلگەنىدى. قۇل قىلىنىدىغان مىللەت خەلقلىرى كۆپ ھالاردا، ھۆكۈمران مىللەت ئەمەلدار ۋە قۇلدارلىرىنىڭ قاتتىق ئاسارىتى ئاستىدا ئۆزلىرىنىڭ جېنى بەدىلىگە كەلگەن مەھسۇلاتلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولاتتى. بەزىدە ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى ئامالسىزلىقتىن قۇلدارلارغا ئالۋان بىلەن باجىنىڭ ئورنىغا تاپشۇرۇپ بېرەتتى. بۇ نۇقتىنى بىز ھون قۇلدارلىرىنىڭ ئوغانلارغا قاراتقان ئەمەلىي مىسالىلىرىدىن ناھايىتى ئېنىق كۆرگەنىدۇق.

جورجان خانلىقىنىڭ دەۋرىدە، ھەربىي سىلىق قاڭقىل مىللىتىنىڭ زىمىسىگە چۈشىدىغان ئەڭ ئېغىر يۈك ئىدى. جورجان قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى قۇرامىغا يەتكەن كۆپلىگەن قاڭقىل ئەرلىرىنى جورجان خانلىقى ئۈچۈن ئەسكەر بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشقا زورلايتتى. ۋەپە تەيۋۇدىنىڭ دەۋرىدىكى

ۋېي قوشۇنلىرى بىلەن بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا، «جورجانلارنىڭ قوماندانى مۇكۇا قاتارلىقلارنىڭ 5000 نەپەر ئاتلىق ئەسكىرىنى باشچىلىق قىلىپ»، ۋېي قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغان، نەتىجىدە ۋېي قوشۇنلىرى تەرەپتىكى 1000 دىن ئارتۇق ئادەمى قىرىپ تاشلانغانىدى («ۋېينامە. ۋېي گوجېنتىڭ تەرجىمھالى»). ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، جورجان خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر يېرىم ئەسىر (مىلادى 402 - يىلدىن 505 - يىلغىچە) نىڭ ئىچىدە، جورجان خانلىقى جەنۇبتىكى توغىسات ۋېي دۆلىتىگە جەمئىي 21 قېتىم زور كۆلەمدە بېسىپ كىرگەنىدى. ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلغان بۇ ئۇرۇشلارنىڭ ھەر نۆۋەتتىكىسىگە، مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە ئېلىنىدىغان قاتلاملار قاتنىشاتتى. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئۇرۇشتا «ئۇرۇش بولسا ئائىلىسىدىكىلەرنى بىرگە ئېلىپ ئىلگىرىلەيتتى، مەغلۇپ بولسا چارۋا مالىلىرىنى بىرگە ئېلىپ قاچاتتى»، شۇڭا ھەر قېتىمقى ئۇرۇشتا بىرقانچە مىڭدىن نەچچە 10 مىڭ ئۆيلۈككىچە بولغان قاتلاملار قوشۇن بىلەن بىرگە يولغا چىقاتتى ھەمدە قوشۇنىنىڭ ئات، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك قاتارلىق لازىمەتلىكلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى، نەگەردە ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان (بۇ دائىم بولۇپ تۇراتتى) دا، ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تېخىمۇ قىيىن ئىدى، نۇرغۇنلىغان قاتلاملار ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلەتتى ياكى ئەسىرگە ئېلىناتتى، شۇڭا ئائىلىسى ۋەيران بولۇپ، جېنىدىن ئايرىلىدىغانلارنىڭ سانى كۆپ بولاتتى.

جورجان خانلىقىنىڭ توغبات - ۋېي پادىشاھلىقىغا قارىتىلغان ئاجاۋۇز چىلىق سىياسىتى، كۆپىنچە يەنە توغبات - ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا بولغان كەڭ كۆ-

لەملىك جازالاش. ئۇرۇشلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. بۇ قاتمۇل خەلقنىڭ ھايات بىلەن مال - مۈلكىگە تېخىمۇ ئاپەت خاراكتېرلىك زىيانلارنى پەيدا قىلاتتى. جورجان خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دەسلەپكى بىرقانچە قاغانلىرى، مەسىلەن، سەلالان، كۆلۈك، داتان قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇرۇشخۇمار ئادەملەر بولغاچقا، ئۇلار ھەربىر - ئىككى يىلدا بىر قېتىم دېگۈدەك، نەچچە 10 مىڭدىن بىرقانچە 100 مىڭغىچە بولغان زور قوشۇننى شىمالىي ۋېينىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرا رايونلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئاھالە ۋە بايلىقلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. بولۇپمۇ سەلالان (402 — 410 - يىللار) بىلەن داتان (414 — 429 - يىللار) قاغانلار تەختىتە ئولتۇرغان مەزگىلدە، شىمالىي ۋېيغا قارىتىلغان كەڭ كۆلەمدىكى بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى تېخىمۇ كۆپەيدى، ھەر يىلى دېگۈدەك ئەسكەر چىقاردى، ھەتتا بەزى يىللاردا بىر يىلدا ئىككى قېتىم ئەسكەر چىقاردى؛ كىچىك كۆلەمدىكى چېگرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا ئائىت ۋەقەلەر ئۇزۇلمەي يۈز بېرىپ تۇردى، ئەينى ۋاقىتتا توغبات - ۋېي پادىشاھلىقى پۈتكۈل شىمالىي جۇڭگوغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورنىتىپ بولغاچقا، دۆلەت كۈچى ئۆرلەش دەۋرىدە تۇرۇۋاتاتتى. قۇدرەتلىك توغبات ۋېي - پادىشاھلىقى جورجان خانلىقىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىشىنى توستى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جورجان خانلىقىنىڭ بايلىقلىرىنى، بولۇپمۇ قاڭقىللارنىڭ ئاتلىرىنى بۇلاش ئۈچۈن، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا

قارىتا ھەمىشە جازا يۇرۇش ئۇرۇشلىرىنى قوزغاپ تۇردى. يالغۇز ۋېي تەيۋۇدى تۇغباتتاۋ تەختىتە ئولتۇرغان 29 يىل (مىلادى 423 - يىلدىن 451 - يىلغىچە) نىڭ ئىچىدىلا، بۇنداق كەڭ كۆلەمىلىك جازا يۇرۇش قىلىش ئۇرۇشلىرىدىن ئالته قېتىم ئېلىپ بېرىلدى. كۆپلىگەن قاڭقىللار ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى ياكى ئەسىرگە ئېلىندى، ئۇلارنىڭ مال-مۈلۈكلىرىمۇ پۈتۈنلەي بۇلاپ كېتىلدى، مىلادى 428 - يىلى داتان قاغان بىر تۈمەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ شىمالىي ۋېيغا ھۇجۇم قىلدى، يانداۋرقي يىلى (مىلادى 429 - يىلى) توغباتتاۋ شەخسەن ئۆزى ۋېي قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، ئىككى يول بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلدى، «داتان بۇ خەۋەرنى ئىشتىكەندىن كېيىن ئالاقزادىلىك بىلەن ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىنى ئېلىپ، ئوردىدىن كۆيدۈرۈپ، غەربكە قاراپ قاچتى، قەيەرگە بارغانلىقىنى بىلگىلى بولمىدى»، ۋېي قوشۇنلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونلىرىغا ئېچىكىرىلەپ كىرگەندىن كېيىن «ئەسىر-لەر بىلەن بىر مىليون تۈياقتىن ئارتۇق جەڭ ئېتىنى غەنىيمەت ئالدى» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»). قاڭقىل خەلقى جورجان قوزغالڭلىرى سىنىپىنىڭ ئىغىر ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىسى بىلەن تۇڭمەسىن ھەربىي ئالۋىنىغا ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى يەنە جورجان خانلىقىنىڭ ئۇرۇشپەرەس سىياسىتى تۈپەيلىدىن غايەت زور ئۇرۇش ئاپىتىگىمۇ ئۇچراپ تۇراتتى، بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ئېنتايىن ئېچىنىشلىق ئېكەنلىكىنى ۋە جورجان ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا قاتتىق ئۆچمەنلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

3. قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆ-كۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى، قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلىڭى ۋە غەربكە كۆچۈشى

(1) قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇشتىكى ئۇچ خىل كۆرەش شەكلى

مىلادى 402 - يىلى جورجانلار قاڭقىل قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن تارتىپ، قاڭقىل خەلقى جورجان قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قەھرىمانلارچە كۆرەش قىلىپ كەلدى. بۇ خىل كۆرەشتە ئۇلار ئاساسلىقى تۆۋەندىكى ئۈچ خىل ئۇسۇلنى قوللاندى:

بىرىنچى خىل ئۇسۇل — جورجان ئاقسۆڭەكلىرى توغ-بات - ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ زېمىنىگە ئىچكىرىلەپ كىرگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، جورجان خانلىقىغا قارشى كەڭ كۆلەمدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. مەسىلەن، مىلادى 429 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى جورجانلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، ۋېي تەيۋۇدى توغباتتاۋنىڭ باشچىلىقىدىكى شەرقىي يول چوڭ قوشۇنى قارا تاغ ئارقىلىق جورجان خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا بېسىپ كىرگەن، جورجان خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى تىنچىتقۇچى سانغۇنى پى لى غەربكە قاچقاندا، شىمالىي ۋېينىڭ پۈتىياڭۇاڭى چاڭسۇن خەنىنىڭ باشچىلىقىدىكى غەربىي يول قوشۇنىنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرىغان، ۋېي قوشۇنلىرى ئۇلارنىڭ بىرقانچە 100 ئاقساقاللىرىنى ئۆلتۈرگەن. داتان قاغان بۇ خەۋەرنى ئىشتە-

كەلدىن كېيىن «غەربىكە قاراپ قاچقان». ۋېي قوشۇنلىرى «بۆلۈنۈپ ئۇلى ئىزدىگەن»، جورجانلارنىڭ «قەبىلىلىرى تەرەپ-تەرەپكە تارقىلىپ تاغ جىلغىلاردا مۆكۈنۈپ يۇرۇشكە مەجبۇر بولغان، مال - چارۋىلىرى دالىلاردا تاشلىنىپ قېلىپ، ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان ئادەم قالمىغان». قاچقىل قەبىلىلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، «داتاننىڭ قوۋمىدىكىلەرنى ئۆلتۈرۈپ»، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ جورجانلارنىڭ مەغلۇپ بولغان قوشۇنلىرىغا ئەجەللىك زەربە بېرىشىگە ماسلاشقان. تارىخ كىتابلىرىدا جورجانلارنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئارقىلىق «شىمالىي ۋېيدىن قورقۇپ، جەنۇبقا قايتا باستۇرۇپ بېرىشقا جۇرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالغان» لىقى خاتىرىلەنگەن، داتان قاغانمۇ «قەبىلىلىرى ئاجىزلىشىپ كەتكەن» دىن كېيىن، «كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەن» (يۇقىرىدىكىلەر ھەققىدە «ۋېينامە». جورجانلار ھەققىدە قىسمەن گە قارالسۇن).

ئىككىنچى خىل ئۇسۇل — قېچىپ كېتىش ئىدى. داۋامىلىق جورجان قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇچراشنى خالىمغان قاچقىللار، جورجان خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئورۇگى، تاتابى، غەربىي قىسمىدىكى ياپبان، ئېفتالىت، شىمالىي قىسمىدىكى قىتتان قاتارلىقلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ باراتتى، مىلادى 429 - يىلى شەرقىي قىسمىدىكى قاچقىللار پېلى غەربكە قاچقان، جورجان ئاقساقاللىرى ئۆلتۈرۈلگەن، جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتى پارچىلانغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قوزغىلىپ شىمالىدىكى بايقال كۆلىنىڭ بويىغا قېچىپ باردى. بۇ قاچقىللار كېيىن ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ تەھدىت سېلىشى ۋە ئالدىنقى يىلەن توغىبات ۋېي

پادىشاھلىقىغا تەسلىم بولدى. بۇ بىر قېتىملىق بىرقەدەر چوڭراق بولغان قېچىپ كېتىش كۆرۈشى بولۇپ، پارچە - پۇرات قېچىشلار تېخىمۇ كۆپ ئىدى.

ئۇچىنچى خىلدا «ئىچكىرىگە بەيئەت قىلىش» ۋە ۋېي پادىشاھلىقىغا تەسلىم بولۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق جورجان خانلىقىنىڭ قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدى. جورجان خانلىقىنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى قائقىللار شىمالىي ۋېينىڭ چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈپ كىرىپ، شىمالىي ۋېينىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىشىنى جورجان قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ناله قىلىشقا قارىغاندا ياخشىراق دەپ قارىغانىدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ بەزى ئۇرۇقلىرى ئۆز باغالىرىنىڭ باشچىلىقىدا، كۆپلەپ ئەگرى - توقاي يوللار ۋە زور خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىشلار ئارقىلىق جەنۇبقا كۆچۈپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا كېلىپ، «ئىچكىرىگە بەيئەت قىلىش» نى تەلەپ قىلدى. ھالبۇكى تېخىمۇ كۆپ قائقىللارنىڭ قوللانغىنى ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولۇش ئۇسۇلى ئىدى، مەسىلەن، مىلادى 429 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى چۆللۇكنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە، قائقىللاردىن ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ 600 مىڭ ئۆيلۈك تىنچ ئارتۇق ئادەم ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولدى. بۇ 600 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنىڭ تەسلىم بولۇشىدا، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ قورال كۈچى بىلەن مەجبۇرلىشىدىن سىرت، ئەلۋەتتە يەنە ۋېي تەيۋۇدى قاتارلىقلارنىڭ «قىزىقتۇرۇشى» مۇ بار ئىدى، لېكىن ھەل قىلغۇچ ئامىل قائقىللارنىڭ قايتا جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشاشنى خالىمىغانلىقى ئىدى، بولۇپمۇ ئۇلار ۋېي قوشۇنلىرى چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن، جورجانلارنىڭ ئۇلارنىڭ جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قېچىپ ئايرىلىپ چىققانلىقى بىلەن «داتانىنىڭ قوۋملىرىنى

ئۆلتۈرگەن» لىكىدىن ئىبارەت قوزغىلاڭ قىلىشىدىن قىساس ئېلىشتىن قورقىقانلىقى ئىدى. تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ ھەممىسى ۋەي پادىشاھلىقى تەرىپىدىن چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلۈپ، ئالتە قورغاننىڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

قاڭقىللارنىڭ قارشىلىق كۈرەشلىرى، بولۇپمۇ كۆپ ساندىكى قاڭقىللارنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن تايرىلىشى، جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئېغىر خەۋپ پەيدا قىلدى.

(2) جورجانلارنىڭ يۇچىڭ قاغانىنىڭ يېڭى سىياسىتى ۋە تولۇن قاغانىنىڭ ئەكسىيەتچىللىكى، پۈتۈرغور قەبىلىسىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى قوزغىلىڭى ۋە ئۇلارنىڭ غەربكەكۆچۈشى

جورجان خانلىقى مىلادى 429 - يىلى ۋەي قوشۇنلىرىنىڭ ئەجەللىك زەربە بېرىشىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەي داتان قاغان ئۆلۈپ كەتتى. جورجان خانلىقىنىڭ بىر يولىلا ئۆزلىرىگە ئات، كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى ئىشلەپ چىقىرىپ بېرىدىغان 600 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قاڭقىل قۇللىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشى ئۇنى دەرماندىن كەتكۈزدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ زاۋاللىققا يۈزلىنىشكە باشلىدى. داتان قاغانىدىن كېيىن تەختكە ۋارىسلىق قىلغان گاتى قاغان بىلەن تۇغباتتېكىن ئىككى قاغانۋەي سۇلالىسىگە قارىتا، بەللان ۋە داتان قاغانلار تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدىكىدەك كەڭ كۆلەمدە ئۇرۇش قوزغاشقا قۇدرىتى يەتمىدى. ھەتتا توغباتتېكىن قاغان ئۆلۈپ كەتكەن يىلى (مىلادى 464 - يىلى) جورجان قاغانلىقىنىڭ بىرگە ئېلىپ يۈرىدىغان جورجان قوشۇنلىرى، ۋەي پادىشاھلىقىنىڭ «شىمالنى تىنچىتقۇچى پارتىزان قوشۇنلىرى» («ۋەينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە») تەرىپىدىن مەغلۇپ

قىلىنغانلىقى، مانا بۇلاردىن ئۇلارنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىش ئەھۋالىنى مەلۇم جەھەتتىن بولسىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

مىلادى 464 - يىلى يۈچىڭ قاغان تەختكە چىقتى. ئۇ جورجان خانلىقىنىڭ تارىخىدىكى ئەڭ يىراقنى كۆزدە تۇر قاغان ئىدى. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان دەسلەپكى يىللاردا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ يىلنامىلىرىنى تەقلىد قىلىپ، يىلنامىسىنى يۈيكاڭنىڭ تۇنجى يىلى دەپ ئاتىدى. ئۇ جەنۇبىي چى ئوردىسىنىڭ پادىشاھىغا خەت يېزىپ، «تىبابەتچىلىك، توقۇمىچىلىققا كېرەكلىك جابدۇقلارنى سوراپ»، جەنۇبىي چى ئوردىسىدىن تېۋىپ، توقۇمىچى ئايال تىمكار-لار يىلەن قىبلىنامە، ئاقما بۇ سائىتى قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ خەنزۇلارنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ مەپتۇنلۇقىنى ئىپادىلىدى. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان كېيىنكى مەزگىللەردە، «يېڭى سىياسەت» دەپ ئاتالغان بەزى سىياسەت-لەرنى يولغا قويدى. بىرىنچىدىن، ئۇ توغبات ۋېي پادىشاھ-لىقىغا قارىتىلغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى توختاتتى. مىلادى 474 - يىلىدىن تاكى مىلادى 485 - يىلى ئۇ ئۆلگەنگە قەدەر بولغان 10 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، ۋېي پادىشاھلىقىغا ھەر يىلى تىنچلىق ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىپ، شىمالىي ۋېيغا نەسىلنامە ئات، بۇلغۇن تېرىسى قاتارلىق بۇيۇملارنى تەقدىم قىلدى. مىلادى 476 - ۋە 477 - يىل-لاردا، ھەر يىلى بولۇپ ئۈچ قېتىمدىن كۆپرەك ئەلچى ئەۋەتتى. يۈچىڭ قاغان كۆپ قېتىم يەنى ۋېي شىيەنۇۋدى (مىلادى 465 — 470 - يىللار) بىلەن ۋېي شىياۋ ۋۇدى (مىلادى 471 — 499 - يىللار) دىن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ مەزگىلدە ۋېي پادىشاھلىقىمۇ كۆپ قېتىم سوۋغا-سالاملار بىلەن جاۋابەن ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى، ئىككى دۆلەت-

نىك ئوتتۇرىسىدا بىر مەزگىل تىنچلىق ۋە ئۆزئارا دوستانە بىرلىك - كېلىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. ئىككىنچىدىن، قاچقىنلارنىڭ داۋاملىق ئىسيان كۆتۈرۈپ قېچىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يۇچىڭ قاغان يەنە جورجان خانلىقى بىلەن قاچقىنلارنىڭ يۇقىرى قاتلام ئۇنسۇرلىرى (قەبىلە ئاقساقىلى، چەركەردە قاتارلىقلار) نىڭ جىددىي مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئىچىدە مەلۇم دەرىجىدىكى ئاپتونومىيىنى يۈرگۈزۈشكە يول قويىدى ھەمدە دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى بەلگىلەشكە قاتنىشىدىغان بەزى ھوقۇقلارغا ئىگە قىلدى. بۇ چەھەتتىكى ئەڭ گەۋدىلىك مىسالاردىن بىرى، يۇچىڭ قاغانىنىڭ دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوماندانى ئاپۇر-غۇرنىڭ قەبىلىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى 100 مىڭ ئۆيلۈك تېن ئارتۇق قاچقىنلارغا بولغان ياشقۇرۇش ھوقۇقى بىلەن خانلىقنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا بولغان تەكلىپ بېرىش ھوقۇقى ئىدى (مەسىلەن، ئاپۇرغۇر تولۇن قاغانىنىڭ شىمالىي ۋېيغا ھۇجۇم قىلىشىنى توسۇپ تەكلىپ بەرگەن)، ئەما يۇنداق ئەھۋال يۇچىڭ قاغانىدىن ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. ھەتتا يۇچىڭ قاغان مىلادى 481 - يىلى ئاپۇرغۇرنىڭ قاچقىنلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، قوچۇ دۆلىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا يول قويغانىدى، يۇمۇ يۇچىڭ قاغانىدىن ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. يۇچىڭ قاغانىنىڭ شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولغان قاچقىنلارغا قارىتا يولغا قويغان دالالەت قىلىش سىياسىتىمۇ ئۇنۇمگە ئېرىشتى. مەسىلەن، مىلادى 471 - يىلىدىن باشلاپ شىمالىي ۋېينىڭ مەجبۇرلىشى ۋە قىزىقتۇرۇشى تۈپەيلىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ بارغان قاچقىنلار ئۇدۇل ئۇچ يىل ئىچىدە كۆلەمدە «جورجانلارغا تەسلىم بولۇش» قوزغىلىڭىنى

قوزغىدى. بۇ ئىسلاھاتلار جورجان خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي زىددىيەتلەر بىلەن مىللىي زىددىيەتلەرنى مەلۇم دەرىجىدە پەسەيتىپ، لېكىشىپ قالغان جورجان خانلىقىنى بەزى جەھەتلەردە ياخشىلىنىشقا ئېلىپ كەلدى.

لېكىن مىلادى 485 - يىلى يۇچىڭ قاغان ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تەختكە چىققان تولۇن قاغان كونىلىقنى ياقلىغۇچى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشى بىلەن دەرھال يۇچىڭ قاغانىنىڭ يېڭى سىياسىتىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. ئۇ ئىچكى جەھەتكە قارىتا ئىستىبداتلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى، سىرتقا قارىتا شىمالىي ۋېيغا بولغان كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇشنى يېڭىباشتىن قوزغىدى. يۇچىڭ قاغانىنىڭ ئىسلاھات نەتىجىسىدىكى ھۆر گۈلدەك بىردەمدىلا توزۇپ كەتتى. يۇچىڭ قاغان ئۆلگەن يىلىنىڭ 12 - ئېيىدا تولۇن جورجان قوشۇنلىرىنى ھېچنېمىدىن - ھېچنېمە يوق «سەددىچىنىڭ ئىچىگە بېسىپ كىرىش» كە مەجبۇرلىدى، يانداۋرقى 1 - ئايدا يەنە جورجانلارنىڭ زور قوشۇنىنى باشلاپ «سەددىچىنگە بېسىپ كىردى. شىمالىي ۋېي بىلەن ئۆزئارا تىنچ ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئىچكى رايونلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا قارشى تۇرغان بەزى كىشىلەر، مەسىلەن، ۋەزىر خۇيىيىن، شى لوخو قاتارلىقلار «چىن نېيىتىدىن ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ، توغبات» - ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن ئىناق ئۆتۈشنى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ھۇجۇم قىلماسلىقنى ئۆتۈندى» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»)، تولۇن ئۇلارنى تاسىلىق قىلىشقا ئۇرۇندى. دەپ، پوتۇن جەمەتىدىكىلەرى بىلەن قوشۇپ دەھشەتلىك تۇردە ئۆلتۈردى. بۇنداق ۋەھشىيلەرچە ئادەم ئۆلتۈرۈشتەك تەتۇر يول تۇتۇش ھەرىكىتى، جورجان خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىنتايىن زور قالايمىقانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. «ۋېينامە. قائىللار ھەققىدە قىسسە» گە

ئاساسلانغاندا، پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قەبىلە ئاقسۈڭەكلىرى ئاپۇرغۇر تولۇننىڭ ۋەپە سۈلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشنى يېڭىباشتىن قوزغىشىغا تەسىرەتەن نەسىھەت قىلغانىدى، تارىخ كىتابلىرىدا تولۇننىڭ «قوبۇل قىلمىغان» لىقى خاتىرىلەنگەن، لېكىن تولۇننىڭ نەسىھەت بەرگەن خۇيىنىڭ قاتارلىق ۋەزىر-لىرىنى بىر تەرەپ قىلغانلىقىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ بوش قويۇۋەتمەسلىكى مۇمكىن ئىدى؛ چۈنكى ئۇنىڭ ئىلكىدە قاگىقىلار 100 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قەبىلىسى بولغاچقا، ئاسان قول سېلىشقا جۈرئەت قىلالمايتتى. قىسقىسى، تولۇننىڭ ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتكە قاراتقان سىياسەتلىرى، جورجان خانلىقىنىڭ بۇرۇن بار بولغان بارلىق سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىيەتلىرى بىلەن ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەزھەپلەر زىددىيىتىنى قايتىدىن ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋەتتى.

مىلادى 486 - يىلى «جورجانلار سۈجۈ ئايمىقىنىڭ چېگرىسىغا بىرقانچە قېتىم پاراكەندىچىلىك سالغان» دا، «چىلىلارنىڭ سەركەردىسى ئەسكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى»؛ تولۇن «شەخسەن ئۆزى قوۋمىلىرىغا باشچىلىق قىلىپ ئۇلارنى تاكى چۆللۈكنىڭ غەربىگىچە قوغلاپ باردى» («ۋېينامە. گاۋ لۇنىڭ تەرجىمھالى»). بۇ بۆلەك قاگىقىلار ئىچىدىكى تولۇن قاغان ئۇلارنى شىمالىي ۋېينىڭ سۈجۈ ئايمىقى (مەركىزىي يۈنجوگدا، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىنىڭ ھۇرىنگېر ناھىيىسىنىڭ شىمالى) نىڭ چېگرىسىغا ھۇجۇم قىلىشقا زورلىغانىدا، قارشى چىقىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. تولۇننىڭ «چۆللۈكنىڭ غەربىگىچە قوغلاپ بارغان» لىقىدىن قارىغانىدا، بۇ تارماقىتىكى قاگىقىلار چۆللۈكنىڭ غەربى ئارقىلىق قاچقانىدى. «چۆللۈكنىڭ غەربى» توغرىسىدا خۇسەنشىڭ ئىزاھات بېرىپ: «چۆللۈكنىڭ غەربى چوڭ چۆللۈكنىڭ غەربى چېتىدۇر» («ئەلنى ئىداره قىلىشقا

پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 136 - جىلد) دەپ كۆرسەتكەن، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى بۆرە تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇشى كېرەك. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، جەڭدىن باش تارتىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ قېچىپ كەتكەن قاڭقىللار پووۇرغور قەبىلىسىدىن يېغىپ كېلىنگەن بولۇشى مۇمكىن. روشەنكى، تولۇنىڭ ئۇرۇشچەرەسلىك سىياسىتى پووۇرغور قەبىلىسىدىكى قاڭقىللارنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغانىدى.

مىلادى 487 - يىلى (ۋېي شياۋ ۋېندىنىڭ تەيخې 11 - يىلى) تولۇن يەنە قوشۇن باشلاپ، شىمالىي ۋېينىڭ چېگرا ياقىسىدىكى ئايماق - ۋىلايەتلىرىگە پاراكەندىچىلىك سالدى، ئاپۇرغۇر «ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلغان» بولسىمۇ، تولۇن ئاڭلىمىدى، نەتىجىدە ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ ئاران دېگەندە قايتىپ كەلدى. ئاپۇرغۇر بىلەن ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى چۇنچى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قول ئاستىدىكى 12 جەمەتىنىڭ 100 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق نەچچە يۈز مىڭ قاڭقىل خەلقنى باشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈردى. ئاپۇرغۇر بىلەن چۇنچى قەبىلىلەرنى ئىككى يولغا بۆلۈپ غەربكە قاراپ يۆتكەلدى. تولۇن قاغان بىلەن تاغىسى ناغاي خەۋەر تېپىپ، جورجانلارنىڭ زور قوشۇنىنى باشلاپ «ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ ئۇلارنى قوغلىدى». قوزغىلاڭچى قەبىلىلەر بىر تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىپ، بىر تەرەپتىن يولىنى داۋاملاشتۇردى. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ناغاينىڭ باشچىلىقىدىكى جورجان قوشۇنلىرى «ئۇدا غەلبە قازانغان» بولسىمۇ، لېكىن تولۇن قاغانىنىڭ باشچىلىقىدىكى جورجانلارنىڭ ئاساسىي قوشۇنى «كۆپ قېتىم ئاپۇرغۇر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»). قوزغىلاڭچى قەبىلىلەر باتۇرلارچە كۈرەش قىلىش ئارقىلىق جورجان-

لارنىڭ قوغلاپ كەلگەن قوشۇنلىرىدىن ئاخىرى قۇتۇلۇپ، قوس بەگلىكى (يەنى «ئالدى قوس») نىڭ غەربىي شىمالىغا يۆتكىلىپ بېرىۋالدى. كېيىن شۇ جايدا ماكانلىشىپ، تارىختا ئاپۇرغۇر ئېلىۋە ياكى قاڭقىل دۆلىتى دەپ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ كۆرىشى تولۇق غەلبىگە ئېرىشتى.

قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلىڭىنىڭ غەلبىسى، جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇجەللىك زەربە بەردى، جورجان خانلىقى بىلەن قاڭقىل خەلقىنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىغا قارىتا پۈتۈنلەي چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جورجان خانلىقى بىلەن قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش كىشىنىڭ دىققىتىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغان ئەھۋالغا ئايلاندى، بىراق ئۇنىڭ توغبات ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشى زور دەرىجىدە ئازلىدى. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلىشى تۈپەيلىدىن، جورجان خانلىقى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ تېزدىن يوقىلىش يولىغا قاراپ ماڭدى.

(3) قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەن ۋاقتى توغرىسىدا

بۇ يەردە قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ۋاقتى بىلەن غەربكە كۆچكەن يىل دەۋرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز. بۇ مەسىلە ھەققىدە «ۋېينامە» دە ئىككى خىل قاراش خاتىرىلەنگەن: بىر خىلى «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋېي شياۋۋېندىنىڭ تەيخى 11 - يىلى، مىلادى 487 - يىلى دېيىلگەن؛ يەنە بىر خىلى «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا تەيخىنىڭ 16 - يىلى، مىلادى 492 - يىلى دېيىلگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەك

له‌ره‌، ده‌ جه‌نۇبىي چى سۇلالىسىنىڭ ئۇدىي يوڭىلىڭ 5 - يىلى يه‌نى ته‌يخىنىڭ 11 - يىلى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، «ۋېي نامه‌. قاڭقىللار هه‌ققىده‌ قىسسه‌» دىكسى بىلە‌ن ئوخشايدۇ. لېكىن «غه‌يرىي ئىشلار» ده‌ «جورجانلار هه‌ققىده‌ قىسسه‌» دىكى تە‌يخىنىڭ 16 - يىلى دېگه‌ن قاراشقا قارىتا ره‌ددىيه بېرىلمىگه‌ن. شۇڭا زادى ته‌يخىنىڭ 11 - يىلى ياكى ته‌يخىنىڭ 16 - يىلى ئىكه‌نلىكى، هازىرغىچه‌ هه‌ل بولمىغان مه‌سىلىدۇر. فېڭ چېڭجۇن ئه‌په‌ندى بۇ ئىكىكى خىل قاراش ئۇستىده‌ ته‌كشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ: «ئاپۇرغۇر ته‌يخىنىڭ 14 - يىلى (مىلادى 490 - يىلى) پايىته‌خت (يه‌نى ده‌يدۇ، هازىرقى داتۇڭ) كه‌ ئه‌لچى ئه‌وه‌تىپ، ئۇ ته‌كلىپىنى قوبۇل قىلمىغاندىن كېيىن ئاخىرى ئىككىيان كۆتۈرۈپ بۇ يه‌رگه‌ كه‌لدىم» دېگه‌ن. ئه‌مما ته‌يخىنىڭ 16 - يىلى ئاپۇرغۇر قاتارلىقلارنىڭ ته‌كلىپىنىڭ ره‌ت قىلىنغانلىق ۋه‌قه‌سى يۈز به‌رمىگه‌ن بولۇشى كېره‌ك» ده‌پ قارايدۇ. قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قه‌بىلىسىنىڭ غه‌ربكه‌ كۆچۈشىنىڭ مىلادى 487 - يىلى ده‌پ مۇقىملاشتۇرۇش شه‌ك - شۈبهىسىزكى توغرا. فېڭ چېڭجۇن ئه‌په‌ندىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ئاساسلىرىدىن باشقا، يه‌نه‌ تۆۋه‌ندىكىده‌ك بىر قانچه‌ ده‌للىله‌رمۇ بار.

(1) تارىخ كىتابلىرىدا يۈچىڭ قاغاندىن كېيىن ته‌ختكه‌ چىققان تولۇن قاغانىنى ۋېي سۇلالىسى بىلە‌ن بولغان ئۇرۇشىنى قايتا قوزغاشقا هه‌ۋەس قىلىدىغان ئۇرۇشخۇمار ئادەم ئىكه‌نلىكى، ئۇ ته‌ختكه‌ چىقىشى بىلە‌نلا يۈچىڭ قاغان ته‌ختكه‌ ئولتۇرغان مه‌زگىلده‌ ئار كه‌م 10 يىلغىچه‌ توختاپ قالغان ۋېي سۇلالىسى بىلە‌ن بولغان ئۇرۇشنىڭ قايتا پارتلىغانلىقى خاتىرىلە‌نگه‌نىدى. يۈچىڭ قاغان ئۇلۇپ كه‌تكه‌ن شۇ يىلى (مىلادى 485 - يىلى) 12 - ئاي بىلە‌ن يانداۋرقى يىلى (مىلادى 486 - يىلى) نىسانىڭ 1 - ۋه‌ 11 - ئاپىلىرى، ھەم

ئوچىنچى يىلى (مىلادى 487 - يىلى) ئىيۇل 8 - ئەينىدا ئۇ ۋەي سۇلالىسىگە قارىتا ئارقا - ئارقىدىن تۆت قېتىم كەڭ كۆلەملىك بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى. بۇ مەزگىلدە ئۇ تەكلىپ بەرگەن ۋەزىرلەرنى ئۆلتۈرۈپ، تاجاۋۇزچىلىق نىيىتىدىن ھەرگىز ئۆزگەرتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن تەخمىنەن 11 - يىلى 8 - ئايدا «سەددىچىنگە بېسىپ كىرگەن» دىن ئارتىپ، تاكى ۋەي شىزوڭىنىڭ جېڭمىڭ 2 - يىلى (مىلادى 501 - يىلى) غىچە بولغان ئون يىل ئىچىدە جورجانلار سەددىچىنگە ئىككىنچىلەپ قايتا بېسىپ كىرمىدى. ئۇدا ئۇرۇش بولغان يىل بىلەن ئۇرۇشنىڭ تۈيۈقسىز توختاپ قالغان ۋاقتىنى چەك - چېگرا قىلغاندا، دەل تەخمىنەن 11- يىلىغا توغرا كېلىدۇ، بۇ ھال تەخمىنەن 11 - يىلى جورجان خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زور ۋەقەنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى، نەتىجىدە ئۇنىڭ شىمالىي ۋېيغا قارىتىلغان ئۇرۇشىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولغان (ئېلىپ بېرىشقا ئامالسىز قالغان) لىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھالبۇكى «ۋېينامە» دىكى «خاتىرە» ۋە «قىسسە» لەردە، بۇ ۋەقە ئەينى ۋاقىتتا قاڭقىللارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەنلىكىنىڭ سەۋەبى قىلىپ كۆرسىتىلمىگەنىدى. يەنە «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، تولۇن ئىسيان كۆتۈرۈپ قاچقان قاڭقىللارنى قوغلىغان ۋاقتىدا «كۆپ قېتىم ئاپۇرغۇر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاچقا»، دۆلىتىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇرۇشخۇمار تولۇنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن ۋەي سۇلالىسىگە قارىتىلغان ئۇرۇشنىڭ توختىتىلىشى ۋاقىت جەھەتتىنمۇ توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن ئاپۇرغۇرنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈشىنىڭ چوقۇم تولۇن ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ۋەي سۇلالىسىگە قارىتىلغان ئۇرۇش توختىتىلغان يىلدا يۈز بەرگەنلىكىنى يەنى تەخمىنەن 11 - يىلى ئىكەنلىكىنى، تەخمىنەن 11 -

يىلمدىن كېيىن ئەمەلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(2) «ۋەپىنامە. قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دە، «تولۇن سەددىچىننىڭ ئىچىگە بېسىپ كىرگەندە ئاپۇرغور قاتارلىقلار قاتتىق تۇرۇپ تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، قوبۇل قىلىنمىغانلىقتىن، ئاپۇرغور قاتتىق غەزەپلىنىپ قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچتى» دېيىلگەن، ئۇنىڭدا يەنە «جورجانلار پادىشاھلىقىمىزدا بۇلاڭچىلىق قىلماقچى بولغاندا، ۋەزىرلىرى ئۇنىڭغا ئۇنداق قىلماسلىق توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەندە، ئۇ ئاڭلىمىغان، نەتىجىدە ئاپۇرغور ئاخىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ بۇ يەرگە كېلىپ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم خانلىق تىكلىگەن» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن قاتقىللارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈشىنىڭ ئەمەلىيەتتە تولۇننىڭ پۈتۈن كۈچى ۋېي سۇلالىسىگە قارشى داۋاملىق تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىشى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. «قاتتىق تۇرۇپ تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ قوبۇل قىلمىغان»، «تەكلىپ بەرسىمۇ ئاڭلىمىغان» دېگەنلەردىن قارىغاندا، ئاپۇرغور تەكلىپ بەرگەندىن كېيىنمۇ، تولۇن داۋاملىق ئۇرۇش قوزغىغاچقا، پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈشى تولۇن پۈتۈن كۈچى بىلەن بۇ قېتىم قى ئۇرۇشنى قوزغىغاندا ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىن يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. بىراق «ۋەپىنامە» گە ئاساسلانغاندا، تولۇن ھايات ۋاقتىدا ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ئۇرۇشنى تەيخىنىڭ 11 - يىلى قوزغىغانىدى. بۇنىڭدىن پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەن ۋاقتى ھەققىدىكى ئىككى خىل قاراشنىڭ ئىچىدە، تەيخىنىڭ 11 - يىلى دېگەن قاراشنىڭ بىرقەدەر ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(3) «ۋەپىنامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «تەيخې-

نىڭ 12 - يىلى (مىلادى 488 - يىلى) 12 - ئايدا جورجانلارنىڭ ئېۋرغول (هازىرقى قۇمۇلنىڭ غەربىي شىمالى) دا تۇرۇشلۇق ھۆكۈمرانىي گاۋ گاۋزى 3000 ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ بەيئەت قىلدى». «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، جورجانلارنىڭ «دائىم تۇرۇشلۇق تۇردىگاھى، دۇنخۇاڭ بىلەن جاڭيېنىڭ شىمالىدا» بولغاچقا، شۇبھىسىزكى بۇ جاي ئېۋرغولغا يېقىن ئىدى؛ ئېۋرغولنىڭ جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ قاتناش لىنىيىسىگە جايلاشقانلىقىنى ھېسابقا ئالغاندا، ئۇ جورجانلارنىڭ خېشى ئارىلىقىنى ئىشغال قىلىشى بىلەن غەربىي يۇرتنى كونترول قىلىشدىكى ستراتېگىيىلىك مۇھىم بىر قورغاندى. يەنىشكىنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 473 - يىلى) بىلەن يەنىشكىنىڭ 4 - يىلىدىكى «دۇنخۇاڭنى ئىككى قېتىم بۆلاك - تالاك قىلىش» نىڭ ھەممىسى، ئېۋرغولنى بازا قىلىپ ئېلىپ بېرىلغانىدى. جورجانلارنىڭ ئېۋرغولنى ساقلىغۇچى ھۆكۈمرانىنىڭ شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولۇشىغا قانداق سەۋەب تۇرتكە بولغان؟ «قاغقىمالار ھەققىدە قىسسە» دە ئاپۇرغۇر قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، «تولۇن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بارغان بولسىمۇ، كۆپ قېتىم ئاپۇرغۇر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاچقا، نائىلاج ئادەملىرىنى باشلاپ، شەرققە قايتىپ كەتكەن» دەپ ئېيتىلغان. «جەنۇبىي چى تارىخى» دا: «دىڭلىڭ غۇزلىرى جەنۇبتا جورجانلارغا ھۇجۇم قىلغان، جورجانلار جەنۇبقىراق سۇرۇلۇشكە مەجبۇر بولغان» دېيىلگەن، «لياڭنامە» دە: جورجانلار «دىڭلىڭلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان»، «جەنۇبقا كۆچۈپ بېرىپ ماكانلىشىشقا مەجبۇر بولغان» دەپ كۆرسىتىلگەن. جورجانلارنى جەنۇبقا كۆچكەن دەيدىغان قاراشنى «دىڭلىڭلار ھونلارنىڭ شىمالىدا ماكانلاشقان» دېگەن كونا قاراش بىلەن

چەكلەپ قويۇشنىڭ ئۆزى خاتا، شەرقىلەر كۆچكەن دېيىلگەن بولسا توغرا بولىدۇ. بۇنى «ۋېينامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسسە» ئارقىلىق دەللىگىلى بولىدۇ. جورجانلارنىڭ ئېۋرغولنى ساقلىغۇچى مەمۇرىنىڭ شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولۇشى دەرۋەقە، پوۋۇرغور قەبىلىسى غەربىي شىمالنىڭ ئالدىنقى قىسمىغا كۆچكەنلەر. جورجانلارنىڭ كۆچى شەرقىگە يۆتكىلىشكە مەجبۇر بولغانلىقتىن، جورجانلارنىڭ ئېۋرغولنى ساقلىغۇچى ھۆكۈمرانىنىڭ يەككە - يېگانە يارەمسز قالغان ئەھۋالدا يۇز بەرگەنلىدى. پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، غەربكە كۆچكەن ۋاقتى، شۇبھىسزكى جورجانلارنىڭ ئېۋرغولنى ساقلىغۇچى ھۆكۈمرانىنىڭ شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولغان ۋاقتىدىن ئىلگىرى بولۇشى كېرەك، يەنى مىلادى 488 - يىلىدىن ئىلگىرى ئىدى.

(4) «لياڭنامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە «يۇگمىڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جورجانلار دىكلىكلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، كىچىك ئەلنىڭ كىشىلىرى جەنۇبقا كۆچۈپ ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى» دېيىلگەن. يۇگمىڭ جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى چى ئوردىسىنىڭ پادىشاھى چى ۋۇدىنىڭ يىل نامىسى بولۇپ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 11 يىل يەنى مىلادى 483 - يىلىدىن 493 - يىلىغىچە داۋاملاشقان. يۇگمىڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى دېگەندە، مىلادىنىڭ 487 - 488 - يىللىرىنى كۆرسىتىدۇ؛ مۇبادا مىلادى 492 - يىلى دېگەندە، ئۇنداقتا يۇگمىڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى دەپ ئاتالغاي، يەلكى يۇگمىڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى بولۇپ قالىدۇ. دەرۋەقە، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ ئارىلىقىدا ياشىغان ئاتا - بالا ياۋچا بىلەن ياۋ سىلىيەن («لياڭنامە» نىڭ ئاپتورلىرى) نىڭ كۆرگەن ئارخىپ ماتېرىياللىرىدا قاغقىللارنىڭ غەربكە كۆچۈشىنى يۇگمىڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇ-

رىلىرىغا يەنى مىلادى 487 - يىلىدىن 488 - يىلىغىچە قىلىپ مۇقىملاشتۇرغانىدى.

(5) «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، تەيخېنىڭ 9 - يىلى يەنى مىلادى 485 - يىلىدا ھەم يۇچىڭ قاغان ئۆلگەن، ھەم تولۇن قاغان تەختكە چىققانىدى. تەيخېنىڭ 9 - يىلى 12 - ئايدىكى بىر قېتىملىق «سەددە چىنگە بېسىپ كىرىش»، تولۇن قاغان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى كېرەك. چۈنكى يۇچىڭ قاغان مۇشۇ يىلى 12 - ئايدىن بۇرۇن ئۆلگەنىدى. تارىختا يېڭى ھۆكۈمرانلار تەختكە چىققاندا، كۆپىنچە ئاسان ئۆزگىرىپ تۇراتتى، تولۇننىڭ «خاراكتېرى زالىملىققا مايىل» بولغاچقا، ئۇنىڭ سىياسىتىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرغانىدى، ۋېي پادىشاھلىقىغا قارىتىلغان سىياسىتى 180 گرادۇسلۇق ئۆزگەرگەنلىكتىن كىشىلەرنىڭ نەزەرىدىن بەكلا چۈشۈپ كەتكەنىدى ھەمدە ۋەزىرلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانىدى. شۇڭا ئۇنىڭ دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنىڭ پارتلىشىنى، مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ تەختكە چىققان يەتتە يىلدىن كېيىنكى تەيخېنىڭ 16 - يىلى قىلىپ قويماسلىق كېرەك.

قىسقىسى، پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەن ۋاقتى، «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى تەيخېنىڭ 11 - يىلى (مىلادى 487 - يىلى) دېيىلگىنى توغرا، «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دىكى تەيخېنىڭ 16 - يىلى (مىلادى 492 - يىلى) دېيىلگىنى خاتا، خاتالىقنىڭ سەۋەبى توغرىسىدا بىز «ۋېينامە» دىكى خاتىرە، قىسسەلەردىن قىسقىچە بولسىمۇ بەزى يېپ ئۇچلىرىنى تېپىپ چىقالايمىز، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەندەك، تولۇن مىلادى 485 - يىلى تەختكە چىققاندىن كېيىن، شىمالىي ۋېيغا ئۇدا ئۇچ

يىل هۇجۇم قىلغان، مىلادى 486 - يىللىرىدىن ئىچىدىلا ئىككى قېتىم هۇجۇم قىلغان. «ۋېيناما» گا ۋۇزۇ هەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، مىلادى 487 - يىلى 8 - ئايدا ئولۇن شىمالىي ۋېيغا هۇجۇم قىلغاندا، ۋېي سۇلالىسىمۇ شۇ ئايدا «پىڭيۈەن ۋاڭى لو رۇيىنى ئۇلارنى جازالاشقا ئەۋەت كەن». لو رۇيىنىڭ بۇ ئۆۋەت جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلغان ئەھۋالى توغرىسىدا، شۇ قىسىمدە «جورجانلار هەققىدە قىسىم» دە بايان قىلىنغان دېيىلگەن، لېكىن «جورجانلار هەققىدە قىسىم» نى تەپسىلىي كۆزەتسەك، تەيخېنىڭ 11 - يىلى 8 - ئايدا لو رۇينىڭ جورجانلار جازا يۈرۈش قىلغانلىق ۋەقەسى يوق، بەلكى «تەيخېنىڭ 16 - يىلى 8 - ئايدا، گاۋ رۇتنىڭ ياڭپىڭۋاڭى يىن بىلەن سول قول سەردار لو رۇينى تۇتۇق قىلىپ، گۇلۇڭ قان قاتارلىق 12 سانغۇننى 70 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن تولۇنغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن» لىكى خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «لو رۇيىنىڭ تەرجىمهالى» نى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، شۇنىڭدەك «تەيزۇ هەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، لو رۇي جورجانلارغا جەمئىي ئۈچ قېتىم جازا يۈرۈش قىلغان بولۇپ، بىر قېتىملىقى تەيخېنىڭ 10 - يىلى، بىر قېتىملىقى تەيخېنىڭ 11 - يىلى، يەنە بىر قېتىملىقى تەيخېنىڭ 16 - يىلى بولغان. تەيخېنىڭ 10 - يىلىدىكىسىنىڭ قانچىلىك ئايدا ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. قالغان ئىككى قېتىمقىسى پۈتۈنلەي 8 - ئايدا بولغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە هەر ئىككىلىسىدە «مەغلۇپ قىلىپ قاچتى گەلگەن»، بۇ ئوخشاشلىق جايلار، ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشنى ناهايىتى ئاسانلا ئاردلاشتۇرۇپ بىر قىلىپ قويغان، «ۋېينامە» نىڭ ئاپتورلىرى خاتىرە ۋە قىسىملەرنى چۈشۈرۈپ قويغان، بۇ هال ئۇلار (ۋېي شۇ قاتارلىقلار) نىڭ هېچ بولمىغاندا، بۇ ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشنى بىر قىلىپ قويغانلىقىنى

چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يەنە «ۋېنامە» جورجانلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاڭقىللارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ھەربىر كۆچۈشى، لو رۇي ۋېي قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ جورجانلارنى مەغلۇپ قىلغاندا يۈز بەرگەنىدى، تەپسىلىي 16 - يىلىدىكى ئاشۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا لو رۇينىڭ باشچىلىق قىلغان ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئىچىدە 12 سانغۇن، جەمئىي 70 مىڭدىن كۆپ ئاتلىق ئەسكەر بولغاچقا، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ غەلبىسى بىلەن تەسىرى تەپسىلىي 11 - يىلىدىكىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى، خۇددى فېڭ چېڭجۇن ئېيتقاندەك كۆرستېپ ئۆتكەندەك، «ئوردا تارىخچىلىرىنىڭ تەپسىلىي تەكشۈرمەسلىكى» تۈپەيلىدىن پۈتۈرگۈر قەبىلىسىنىڭ غەربىكە كۆچۈشىنى خاتا ھالدا تەپسىلىي 16 - يىلىدىكى لو رۇينىڭ شىمالدا جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلىشىدىن كېيىن قىلىپ قويىدىغان خاتالىق كېلىپ چىققان. ئۇنىڭدىن باشقا «ۋاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، ۋېي پادىشاھلىقى، تەپسىلىي 14 - يىلى (مىلادى 490 - يىلى) غۇز سودىگىرى يۆجې شىمالىي ۋېينىڭ پايتەختىكە كېلىشتىن بۇرۇن، پۈتۈرگۈر قەبىلىسىنىڭ غەربىكە كۆچكەنلىكىگە ئائىت خەۋەرنى ئازراقمۇ بىلمەيتتى، بۇ خەۋەرنى يۆجې ۋېي سۇلالىسىگە ئېلىپ كەلگەنىدى، لېكىن «گاۋ زۇ بۇنىڭغا ئىشەنمىدى، يۇ تىنى ئەمەلىي ئەھۋالنى كۆزىتىپ كېلىشكە ئەۋەتتى»، يۇ تى «ئۇچ يىل دېگەندە ئاران قايتىپ كەلدى»، ۋېي سۇلالىسىگە قايتىپ كەلگەن ۋاقتى تەپسىلىي 16 - يىلى بولۇشى كېرەك⑦، بۇ ھال ۋېي سۇلالىسىنىڭ پۈتۈرگۈر قەبىلىسىنىڭ غەربىكە كۆچكەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقىي خەۋەرگە تەپسىلىي 16 - يىلى ئىگە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مۇشۇ يىل لو رۇينىڭ 70 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ جورجانلارنىڭ تولۇن قاغانىغا جازا يۈرۈش قىلغانلىقى يىلىغا

لوغرا گېلىدۇ؛ ھەممىسى ئەيلىنىڭ 16 - يىلى بولغانلىقتىن ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ماتېرىياللار خان ئائىلىسىنىڭ تارىخىلىرىدا، بىر يەرگە قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن. ۋېي شۇ قاتارلىقلار «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» نى يازغاندا، بەلكىم ۋېي سۇلالىسىنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەنلىكىدىن ئىبارەت ئىشەنچلىك خەۋەرگە ئېرىشكەن ۋاقىتنى خاتا ھالدا پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەن ۋاقتى دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن. ئومۇمەن، مەيلى ئالدىنقىسى ياكى كېيىنكىسى بولسۇن، «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دېگەن پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەنلىكى توغرىسىدىكى ۋاقتى ھەقىقەتەن خاتا بولۇپ قالغان.

ئىزاھلار:

① تىنىش بەلگە قويۇلغان «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ تۈزىتىش خاتىرىسىدە: «ئۇنىڭ بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 99 - جىلدىدىكى «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە «纯» خېتى «纯» دەپ يېزىلغان. مۇشۇ جىلد بىلەن «قاڭ قىلار ھەققىدە قىسسە» دە خۇيتۇرېن قەبىلىسى قوشۇمچە قىلىنغان، 2 - جىلدىكى «تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ دېڭىزىنىڭ 5 - يىلى 3 - ئاي بىلەن 12 - ئاي، خۇاڭشىنىڭ 2 - يىلى 2 - ئايدا بۇ قەبىلە چىلىقىدۇ، ھەمىلىسىدە «خۇيلىتۇرېن» دەپ يېزىلغان. «纯» خېتى شەكىل جەھەتتىكى خاتالىقتىنلا ئىبارەت. بۇ يەردە تۈزىتىلمەي ئېلىندى» دېيىلگەن.

② «ۋېينامە. لىيۇكۇرېننىڭ تەرجىمھالى» دا: «لىيۇكۇچۇەن (لىيۇكۇرېننىڭ ئىنىسى) يېشىن تېبغدا جورجانلارنىڭ قېيىل خۇ ئىچى سىلىنىڭ باشقا بىر قوماندانىغا زەربە بەردى» دېيىلگەن. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە. قوشۇمچە خۇيتۇرېنلار ھەققىدە قىسسە»

خۇيتۇرېن قەبىلىسى ھې شى قەبىلىسى بىلەن ئەسلىدىنى قەبىلە بولۇپ، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئاقساقال، قوماندانلىرى بار، قوۋملىرىنى توپلاپ، ھەمىشە يېشىن تېغىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرىدۇ» دېيىلگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ قوماندانلىرىنى ئى ۋۇنې دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن يېشىن تېغىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرىدىغان جورجانلارنىڭ باشقا بىر قەبىلىسىنىڭ خۇيتۇرېن قەبىلىسى ئىكەنلىكىنى، ئېنې خۇنىڭ يەنى ئى ۋۇنې بولۇشى كېرەكلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. «ۋېينامە» جورجانلار ھەققىدە «بۇ جورجانلار خۇيتۇرېن قەبىلىسىدىن پاناھلىق تىلىگەن» ئىدى؛ بۇنىڭدىكى جورجانلارنىڭ ئېنې خۇ ئىسىملىك باشقا بىر «قوماندانى» دېگىنى، بۇ ۋاقىتتىدا خۇيتۇرېن قەبىلىسىنىڭ ئالىلىقاچان جورجانلارغا تەۋە بولۇپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

③ جورجانلارنىڭ بۇ باسقۇچتىكى تارىخى توغرىسىدا، «ئەلى ئىدارە» قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 110 - جىلدە ئەلدىنىڭ لوگئەن 2 - يىلى (مىلادى 398 - يىلى) 2 - ئايدىكى مادداسىدىلا؛ «جورجانلار ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، دىۋان ۋازارىتىنىڭ كەپتاۋۇلى لى شىيەن ئۇلارغا زەربە بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، توغباتكۇي ئۇنىڭغا رۇخسەت قىلدى، لى شىيەن جورجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ قايتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئەمما «ۋېينامە» لى شىيەننىڭ تەرجىمھالى» نى تەكشۈرسەك، بۇ ۋەقە تۇغباتكۇي كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ، دەيسۇغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يۈز بەرگەن بولۇپ، يەنى، ئالى سانى خاتىرىلەنگەن؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە «ۋېينامە» تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» كە ئاساسلانغاندا، تۇغباتكۇي مىلادى 398 - يىلى 2 - ئايدا دەي پادىشاھلىقىغا قايتىپ كەلگەندى، شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرى مىلادى 399 - يىلىدىن كېيىن، ھەر يىلى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، تاكى مىلادى 397 -

يىلى. 10 ـ ئايغا كەلگەندىلا ئاندىن، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى جوڭشەننى ئىشغال قىلغان، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇشتا ئۆلۈشى يەلەن يارىلىنىشى ئىنتايىن ئېغىر بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە توغۇ باتكۈي دەيدۇغا قايتقاندا، شىمالىي ۋېينىڭ زور قىسىمىنى خېبېي يەلەن سەنشىدەم بولغاچقا، تۇغباتكۈي ئىمپېرىيە دەيدۇغا قايتىپ كېلىپ دەرھال شىمالدا جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلماسلىقى مۇمكىن. شۇڭلاشقا «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى بۇ ۋەقەنىڭ يېزىلىشى ئاي بىلىدا خاتالىق بولۇشى مۇمكىن.

④ بۇ يەردە جورجان مىللىتىنىڭ ئېتنىك مەسىلىسى ئۇستىدە توختىلىپ باقايلى. جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى جورجان مىللىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. جورجانلارنىڭ 100 ئادەمدىن قېچىپ قەبىلىگىچە تەرەققىي قىلىشى ھەمدە قەبىلىدىن تەرەققىي قىلىپ مىللەت ۋە جورجان خانلىقىنى قۇرۇشى، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 100 يىلغا يەتمەيدۇ. جورجان مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن باش كۆتۈرۈپ چىقىشىنى ھەرگىزمۇ موگۇلۇ ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ باتۇر ۋە قەيسەرلىكى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكە بولمايدۇ. بەلكى ئۇ تارىخىي مۇقەررەرلىككە ئىگە. غەربىي جەن سۇلالىسىدىن پۈيان، ھون، ئۇغان، سيانپېي قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ خەلقلىرىنىڭ كۆپ بىر قىسىملىرى، ئۇرۇش ۋە قەھەتچىلىك قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئەسلىدىكى ئورۇنلىرىدىن تايرىلىپ، چۆلۈكۈنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى كەڭ رايونلارغا كېلىپ ماكانلاشقان. نېدى. ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبقا كۆچۈپ چۈپ سەددىچىننىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا كەلگەنلىرىدىن سىرت، چۆلۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدا، يەنە خېلى كۆپ ساندىكى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلىرى بار ئىدى، ئۇغانلارنىڭ غەربىي خەنلىك ۋۇدى دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن سەددىچىننىڭ ئىچى ۋە ئىچكى تېغا كېلىپ ماكانلاشقانلىرىدىن سىرت، چۆلۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەھرا

دنچىننىڭ سىرتىدىكى جايلاردىمۇ خېلى كۆپ ساندىكى ئوغان قەبىلىلىرى ياكى ئۇرۇقلىرى (مەسىلەن، قىزىلتاغ ئوغاللىرى) تارقالغانىدى. سىيانپىلارمۇ مۇشۇنداق بولۇپ، تان شەخسىيىتىنىڭ دەۋرلىرىدە سىيانپىلار موڭغول دالاسى بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىن-نىڭ شىمالىدىكى كەڭ جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى، تەڭ شەخسىيەتچىلىك دەۋرىدە كېيىن، مورۇڭ، يۈيۈەن، دۇەن، توغبات جەمەتلىرى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، سەددىچىننىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدىكى ئاشۇ جايلاردا جەزمەن يەنە خېلى كۆپ ساندىكى سىيانپىلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ياكى ئاۋۇللىرى تۇرۇپ قالغانىدى. بۇ خون، ئوغان، سىيانپىلارنىڭ ئۇرۇق قەبىلىلىرى ئۆزئارا ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقتىن، سەددىچىننىڭ شىمالىي بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ناھايىتى تەبىئىي ھالدا مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدىكى قوشۇلۇشى ۋە ئاسسىمىلياتسىيىسى كېلىپ چىقتى، موگۇلۇنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە بۇ ئىتتىنىك كېلىپ چىقىشى ئوخشاش بولمىغان، تېل ۋە ئۇرۇپ - ئادەتلىرى پەرقلىنىدىغان خەلقلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئاسسىمىلياتسىيىسىگە ئالالمىغاچقا 100 نەچچە يىلدىن ئۇزاق بولغانىدى؛ ئۇلار شەكىزكى تېل، ئىقتىسادىي ئۇرۇمۇش ۋە ئۇرۇپ - ئادەت جەھەتلەردە، دەسلەپكى قەدەمدە بەزى ئورتاقلىقلارنى شەكىللەندۈرۈپ، يېڭى بىر مىللەت يەنى جورجان مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن ئالدىنقى شەرت ھازىرلىغانىدى. تارىختا ئىتتىنىك مەنبەسى ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ قوشۇلۇش ۋە ئاسسىمىلياتسىيە ئارقىلىق يېڭى بىر مىللەتنى شەكىللەندۈرىدىغانلىقى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. جورجانلارمۇ مانا مۇشۇنداق شەكىللەنگەن يېڭى بىر مىللەت ئىدى. موگۇلۇنىڭ باشچىلىقىدىكى 100 نەچچە قاچقۇن 100 يىلغا يەتمەستىن ۋاقىت ئىچىدە، شۇنىڭ ئۈچۈن كەڭ رايونغا تۇرغۇنلىقان قەبىلىلەرنى توپلاپ - يېڭى بىر جورجان مىللىتىگە ئايلىنالىغانىكى، ئۇلار رەسمىي ھالدا مەدەنىيەتنىڭ ئىرسىدىكى خۇن،

ئۇغان، سىياسىي قاتارلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ يېڭى بىر مىللەت بولۇپ قوشۇلۇشىدىن ئىبارەت تارىخىي يۇزلىنىشكە ۋەكىللىك قى لاتتى. «ۋەپىنامە» جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە جورجانلارنى «شەرقىي غۇزلارنىڭ پۇشتى» دەپ كۆرسەتكەن، «سۇڭنامە» سۇلۇ نىڭ تەرجىمھالى» بىلەن «لياڭنامە» يات قەۋملار غەربىي شىمال دىكى رۇئلار ھەققىدە قىسسە» دە جورجانلارنى «ھونلارنىڭ ئايرىم ئۇرۇقى» دەپ تىلغا ئالغان، «جەنۇبىي چى سۇلالىسى تارىخى» جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە جورجانلارنى «سەددىچىننىڭ سىر تىدىكى ئاربلاشما غۇزلاردىن» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ ئۇچ خىل قا راشنىڭ ئىچىدە «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى ئاربلاشما غۇزلاردىن» دېگەن قاراش ئەڭ مۇڭاپىق. جورجان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەز گىلىدە ياشىغان «ۋەپىنامە» نىڭ ئاپتورى ۋەپي شۇ «ۋەپىنامە» قا ئىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ جورجان مىللىتى نىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى قارىشىنى ئوتتۇرىغا قوي غان. ئۇ يىر تەرەپتىن جورجانلارنى «ھونلارنىڭ ئەۋلادى» دەپ كۆرسەتكەن؛ لېكىن ئارقىدىنلا ئۇ «تۆپتىن مۇقىملاشتۇرۇشقا بولا مايدۇ» غانلىقىنى تىلغا ئېلىپ، ئەمەلىيەتتە «ھونلارنىڭ ئەۋلادى» دېگەن قاراشنى ئىنكار قىلىپ، جورجانلارنىڭ يېڭى بىر مىللەت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان. ئۇ جورجان مىللىتى مەيدانغا كە لىشتىن ئاۋۋال، «ۋەپي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە، قەۋملۇقتىن كەل گەن قەۋملار سەددىچىن بىلەن چۆللۇكنىڭ ئارىلىقىدىكى چېگرا لارنى بۆلۈۋېلىش ئۈچۈن دائىم دېگۈدەك پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇردى، بولۇپمۇ شەرقىي غۇزلارنىڭ قالدۇق قەۋملىرى بىلەن باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئەۋلادلىرى تېخىمۇ شۇنداق قىلىدى» دەپ قارىغان. يۇنېسكا چىقىرىلغان يەكۈنمۇ ئىنتايىن ئېنىق بولۇپ: «تۆپتىن مۇقىملاشتۇرۇشقا بولمايدىغان» جورجان مىللىتى ۋەپي، جىن سۇلا لىلىرى مەزگىلىدە سەددىچىننىڭ سىرتىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان «شەرقىي غۇزلارنىڭ قالدۇق قەۋملىرى» بىلەن «باتۇر تەڭرىقۇت

ئىلگ ئەۋلادلىرى» ئىلگ قوشۇلۇشى ئارقىلىق شەكىللەنگەنىدى. ئەمـ
ما ئەپسۇسلىنارلىقى، ۋەي شۇ بۇنداق ئېنىق يەكۈن چىقارمىغانىدى.
يېقىندا جۇ ۋېيجو يازغان «چىلىلار ۋە جورجانلار» ناملىق كىتابنى
كۆرگىنىمىدە، جورجانىلارنى توغىيات سىيانپىلىرىنىڭ بىر
تارمىقى بولۇپ، توغىيات سىيانپىلىرى بىلەن «ئورتاق ئېتنىك
مەنبەگە ئىگە» دەپ قاراپ، «ۋېينامە. جورجانلار مەققىدە قىسسە»
دىكى جورجانىلارنىڭ قاغانى ئاناغاينىڭ شياۋ مىڭدېغا
«پېقىرنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى، ئۇلۇغ ۋەي دۆلىتىدىن بولىدۇ» دەپ ئېيتقان
سۆزىنى شېپى كەلتۈرگەن. ئاناغاينىڭ ئېيتقان سۆزى توغىيات سىيا-
پىلىرىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن بۇلاپ كېلىنىپ قۇل قە-
لىنىپ، كېيىن يەنە «قۇللۇقتىن بوشىتىلىپ ئاتلىق ئەسكەر بولغان»
موگۇلۇنىڭ ھېكايىسىگە قارىتىلغان بولۇپ، بۇ ئىككىسىنىڭ ئورتاق
ئېتنىسك مەنبەگە ئىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېنىق ھالدا ئىسپاتلاپ بېرەل-
مەيدۇ. ئىمكانىيەت قالدۇرۇپ سۆزلىسەك، موگۇلۇنىڭ جەمەتى يە-
لەن توغىيات سىيانپىلىرى «ئورتاق ئېتنىسك مەنبەگە ئىگە» بولغان
تەقدىردىمۇ، جورجان مىللىتىنى «توغىيات سىيانپىلىرىنىڭ بىر تار-
مىقى» دېيىشكە بولمايدۇ، چۈنكى ئىككىسى ئىككى ۋەقە بولۇپ،
ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. دىلگ چىەن مۇنداق دەيدۇ: «جور-
جانلارنى (چى سۇلالىسى تارىخى) دا (ئارىلاشما غۇزلاردىن) دەپ
قارىغان، بۇ ئەمەلىيەتكە ئىنتايىن ئۇيغۇن». بىز جورجان مىللىتـ
نىڭ ئېتنىسك مەنبەسىنى «ئارىلاشما غۇزلاردىن» دەپ مۇقىملاش-
تۇرۇشنى بىرقەدەر مۇۋاپىق دەپ قارايمىز.

⑤ تۈركلەر جورجان خانلىقىنىڭ «بازغانچى قۇللىرى» بول-
خانىدى، «جۇنامە. تۈركلەر مەققىدە قىسسە» گە قارالا.

⑥ فىلگ چېڭجۇن: «قاڭقىللارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە قۇس،
پىشامشان ئىلىدىكىلەرنىڭ تارقىلىشى»، «غەربىي يۇرت، جەنۇبىي
دېڭىزنىڭ تارىخ. جۇغراپىيىسىنى تەكشۈرۈپ، دەلىلەشكە دائىر ما-
قالىلەر توپلىمى» غا بېسىلغان، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1957 ـ

يىل ئەشرى 36–48 - يىللىرى.

⑦ شىمالىي سۇك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋالك يەنىدى قوچۇغا تەلچىلىككە بارغاندا، كەيقەيدىن قوچۇغا يېتىپ بېرىپ قايتىپ كە-لىشتە توپتوغرا بىر يىلدىن ئۇزاق ۋاقىت سەرپ قىلغانىدى. يۇتى تەلچىلىككە بارغان ۋاقىتتا، توغبات ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ مۇكۇم-راللىق كۈچى دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى جايلارغا يېتىپ بارغانلىق-تىن، سەپىرى ۋالك يەندىنىڭكىگە قارىغاندا ئوڭۇشلۇق بولغانىدى، لېكىن يۇتى دەيدۇدىن يولغا چىقىپ ئالدىنقى قۇس (يەنى شىمالىي سۇك دەۋرىدىكى قوچۇ) نىڭ غەربىي شىمالىدىكى قاڭقىللارغا ئەل-چىلىككە بېرىشتا، ئۇ بىخەتەرلىكنى كۆزدە تۇتۇپ ۋېيشۇي دەريا-سىنى بويلاپ، خېشى ئارىلىقىنىڭ غەربىدىكى يۇنسىلىش بويىچە ماڭغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا يول مۇساپىسى ۋالك يەندىنىڭ-كىگە قارىغاندا ئۇزۇن، بېرىپ كېلىشتە ئىككى يول كەتكەن بولۇ-شى مۇمكىن. يۇتى دۇچ يىل دېگەندە ئاران قايتىپ كەلگەن، دېگىنى، ئۇچ يىل ېچىشقا قارىتىلغان بولۇپ، يەنى تەيخېنىڭ 14 - يىلى يولغا چىقىپ، 16 - يىلى قايتىپ كەلگەنىدى.

VIII باب قاڭقىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ جورجان خانلىقى بىلەن بولغان كۇرىشى

پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ غەلىبىلىك قوزغىلىڭى ۋە ئۇنىڭ غەربكە كۆچۈشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشى، قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۇرىشىنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدىن تېپىلغان تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكى بىلەن ياكى ئالتۇن تاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى) نىڭ جەنۇبىي تىزمىسىغىچە بولغان كەڭ رايونلارغا كېڭەيتىپ، قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى كۇرىشىدە يېڭى بىر ۋەزىيەت بەرپا قىلدى.

پوۋۇرغۇر قەبىلىسى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر، قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»، «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» قاتارلىقلاردا پوۋۇرغور قەبىلىسى قۇرغان قاڭقىل دۆلىتى بىلەن توغبات ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ پائالىيەتلىرىلا خاتىرىلەنگەنىدى؛ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئىش ئىزلىرى بولسا پۈتۈنلەي خاتىرىلەنمىگەن. بۇ بابتا تاساسلىق قىلىپ، پوۋۇرغۇر قەبىلىسى قۇرغان قاڭقىل دۆلىتىنىڭ تارىخى بايان قىلىنىدۇ.

1. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى

تارىخ كىتابلىرىدا ئاپوروغورنىڭ باشچىلىقىدىكى 100 مىڭلىق ئۆيغۇرئۆكتىن ئارتۇق ئادەمنىڭ غەربىي شىمالىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا مۇستەھكەم پۈت دەسسەپ تۇرغاندىن كېيىن، «ئىۋزىنى پادىشاھ» دەپ جاكارلىغانلىقى، قاڭقىللارنىڭ ئۇنى «كۆل بىلگە» («ئۇلۇغ پەيغەمبەر» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىغانلىقى؛ ئۇنىڭ بىر نەۋرىسىنىڭ چوڭچىنى «نائىب» دەپ ئاتىغانلىقى، دۆلىتىدىكى لەرنىڭ «كۆلبىي» دەپ ئاتىغانلىقى قاتارلىقلار ئاپوروغور ئۆز «شىمالىي تەرەپكە جايلاشقان» ئىدى، ئورنى بەلكىم ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھرىنىڭ شىمالى بىلەن غەربىي - شىمال ئەتراپىدا بولسا كېرەك. چوڭچى جەنۇب تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، بەلكىم ئۇرۇمچى شەھرىنىڭ جەنۇبىي بىلەن شەرقىي - جەنۇبىي ئەتراپىدا بولسا كېرەك، «ئىككىسى پۈتۈشۈپ، ئۆزئالدىغا ئايرىم تۇرغان» («ۋېينامە: قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»). تارىختا «ئاپوروغور دۆلىتى»، «دەپ ئاتالغان بولۇپ، «قاڭقىل دۆلىتى» دېگەن نام بىلەن كۆزگە بىر قەدەر كۆپ چېلىقمدۇ.

قاڭقىل دۆلىتى غەربىي - شىمال تەرەپتە ياپيان دۆلىتى بىلەن قوشنا ئىدى. ياپيان دۆلىتىنىڭ «زېمىنى نەچچە مىڭ ئىچىرىم، ئاھالىسى 200 نەچچە مىڭ» بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتنىڭ بىر دۆلىتى ئىدى. بۇ جاي «ئاسىيو دۆلىتىنىڭ غەربىي شىمالى»، ئەينى نوۋەت ئىتتىپاقىدىكى بالقاش كۆلى، چۇدەريا سىدىن تارتىپ مەمالىكىتىمىزدىكى شىنجاڭنىڭ مانا سىدەريا سى ئەتراپلىرىغا قەدەر بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىن بۇيانقى «غەربىي

دىڭلىڭلار» نىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى ئىدى. ياپبان دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىمالىي ھونلارنىڭ دىڭلىڭلاشقان ئەۋلادلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ قوۋملىرىنىڭ «ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بىلەن ئەملى قائىدىلارنىڭكى بىلەن ئوخشايدىغانلىقى» («ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى. ياپبانلار»). ئاساسەن ھونلارنىڭ قالدىق قوۋملىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان دىڭلىڭلار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ قائىدىلىرىنىڭ پۈتۈرغۇر قەبىلىسى بىلەن ئوخشاش ئېتنىك (مەنبەگە ئىگە دەپ ئېيتىشقا بولاتتى. ياپبان دۆلىتى بىلەن جورجان خانلىقى ئۆزئارا قوشنا بولغاچقا، ياپبانلارنىڭ جورجانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بۇرۇندىن تارتىپ ياخشى ئىدى. لېكىن جورجانلارنىڭ داتان قاغانىدىن باشلاپ، ئىككى دۆلەت قوراللىق توقۇنۇشۇپ، دۈشمەنلىشىپ كەلگەنىدى. قائىدىلارنىڭ پۈتۈرغۇر قەبىلىسى مۇ باداجورجان خانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ياپبان دۆلىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا مۇستەقىل قائىدىل دۆلىتىنى قۇرغاندا، شەك ـ شۇبھىسىزكى ياپبان دۆلىتىنىڭ قوللىشى ۋە ياپبان دۆلىتى خەلقىنىڭ ھېمداشلىقىغائېرىشەلەيتتى. ئەمما پۈتۈرغۇر قەبىلىسىغەربكەكۆچۈپ غەربىي شىمالىدا دۆلەت قۇرغىنىدا دەسلىپىدىلا ياپبان دۆلىتىگە تايىنىپ، پەيدىنپەي ئۆزئىنى كۈچەيتىشنى مەقسەت قىلمىغانىدى.

ئەمما ۋەزىيەتنىڭمۇ قائىدىل دۆلىتىگە نىسبەتەن پايدىسىز تەرەپلىرى بار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، جورجان خانلىقى توغبات ـ ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن تەكرار ـ تەكرار كۈچ سىنىشىۋاتاتتى. ئارقىلىق ئاخىر غەربىي يۇرتتىكى كۆكئارتنىڭ شەرقىدىكى شەھەر ـ قەلئە بەگلىكلىرىگە بولغان تىرگىنىشىنى ئورۇنداتماقچىدى. بۇ نۇقتىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، بىز قائىدىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇش ھارپىسىدىكى جورجان خانلىقى بىلەن

توغبات-ۇبي پادىشاھلىقىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تەسىر كۈچىنىڭ ئېشىش ۋە كېمىيىش ئەھۋالىنى ئۇستىدە توختىلىپ باقايلى.

«ۇبينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، مىلادى V ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە سەللان دۆلىتى قۇرغان مەزگىلدىلا، جورجان ئاقسۆڭەكلىرى «كىنگىت قاتارلىق جايلار» نى بويسۇندۇرغانىدى. «ۇبينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە ئەينى ۋاقىتتا قۇس بەگلىكى (يەنى «ئالدىنقى قۇس») نىڭ «زېمىنىنىڭ شىمالىدا جورجانلار بىلەن تۇتىشىدىغان» لىقى تىلغا ئېلىنغانىدى. ئالاھىزەل داتىان قاغان (مىلادى 414 — 429 - يىللار) تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلگە كەلگەندە، جورجانلار كۈچەيدى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايونلىرى يەنمۇ كېڭىيىپ، «غەربىي يۇرتتىكى كىنگىت، پەشامشان، كۈسەن، قۇم قاتارلىق بەگلىكلەر بىلەن شەرقىي يولدىكى بەگلىكلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇردى»، ئاسىيۇ دۆلىتىمۇ «جورجانلارنىڭ نەچچە قېتىم ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقتىن، غەربە كە قاراپ پامىر تاغلىرىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى» («ۇبينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»). بۇنىڭدىن مىلادى V ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، جورجانلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن قىيانشاننىڭ جەنۇبىي يولىدىكى كەڭ رايونلارغىچە يېتىپ بارغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا توغبات-ۇبي پادىشاھلىقى چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدا جورجانلار بىلەن يۈزمۇ-يۈز ئۇرۇش قىلغانلىقىنىڭ سىرتىدا، يەنە ئىككى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە باغلىغانلىقىدەك كونا يولدا، ھېكىمپ. ئەڭ ئاخىرىدا جورجانلارنى بويسۇندۇرماقچى بولدى، مىلادى 435 - يىلى (ۇبي تەيۇۋدىنىڭ تەيىۋەن تۇنجى پە-

لى①)، توغات-ۇيغۇر پادىشاھلىقى ۋاقتى ئېنىشكە قاتارلىق «12 كىشىلىك» ئەلچىلەر ئۆمىكىنى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلككە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، «جورجانلار تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىپ، ھېچ قانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى» («ۇيغۇر غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»). ياندۇرۇقى يىلى يەنە دوكۇ ۇەن قاتارلىق «12 كىشىلىك» ئەلچىلەر ئۆمىكىنى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلككە ئەۋەتتى. دوكۇ ۇەن قاتارلىقلار «نۇرغۇنلىغان تاۋار - دۇردۇن، يىپەك رەختلەرنى ئېلىپ»، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، پىشامشان، قۇس، كىنگىت، كۇسەن، ياپپان، سۇلى، ئاسىيۇ، تاشقۇرغان، سوغدىيانا، پەرغانە، شاش قاتارلىق بەگلىكلەرگە بېرىپ «كۆپلەپ سوۋغا - سالاملارنى تەقدىم قىلدى». مىلاد دى 439 - يىلى دوكۇ ۇەن قاتارلىقلار غەربىي يۇرتتىن قايتىپ كەلگەندە، غەربىي يۇرتتىكى «بەگلىكلەرنىڭ ئوندىن ئالتىسى دېگۈدەك دوكۇ ۇەن بىلەن بىرگە ئەلچى ۋە سوۋغا - سالاملارنى تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى». بۇنىڭ بىلەن شىمالىي ۋېينىڭ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقىسى رەسمىي باشلانىدى. «ۇيغۇر غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە «شۇنىڭدىن باشلاپ ھەر يىلى كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى، ھەتتا بەزىدە دۆلەت ئەلچىلىرىنىڭ ئادەم سانى 10 كىشىلىككىچە يېتەتتى» دېيىلگەن. لېكىن بۇ ۋاقىتدا ۇيغۇر پادىشاھلىقىنىڭ كۈچى غەربىي يۇرتقا تېخى رەسمىي كېرىمەگەچكە، غەربىي يۇرتتىكى كۆپلىگەن بەگلىكلەر يەنىلا جورجان ياكى جورجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كونتروللۇقىدا ئاستىدا ئىدى، گەرچە شىمالىي ۇېيغا ئەلچىلەر ئەۋەتكەن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ئىچىدە، «ۇيغۇر سۇلالىسىگە جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن ئولپان ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىشنى ئارزۇ قىلغان» لىرى بولسىمۇ، ئەمما كۆپ ساندىكىلىرى شىمالىي ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ ئىنتىمىغا ئېرىشىشنى كۆزلەپ ياكى سودا قىلىش

ئۇچۇن كەلگەنىدى.

مىلادى 439 - يىلى توغبات ۋېي پادىشاھلىقى شىمالىي لياك پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ، غەربىي يۇرتنى قورال كۈچى بىلەن ئىدارە قىلىشقا كىرىشتى. مىلادى 445 - يىلىي (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ تەيپىڭ جېجۇن 6 - يىلى) ۋېي پادىشاھلىقى جېڭجۇ بېگى ۋەن دۆگۈينى ۋېي پادىشاھلىقىغا ئۇشمەنلىك نەزىرى بىلەن قارىغان پىشامشانىنى يوقىتىشقا ئەۋەتتى. خەن بانى خانلىك پەرمانىنى ئالغان، غەربىنى بويىچە سۇندۇرغۇچى سانغۇن، غەربىي يۇرت باش چېرىكچىسى، پىشامشان خانى قىلىپ ئەۋەتتى، «ئۇ جايدىكى خەلقلەردىنمۇ ۋالايەت، ناھىيىلەردىن ئالغاندەك، باج - خىراج ئېلىنىدىغان بولدى». مىلادى 448 - يىلى (تەيپىڭ جېنجۇننىڭ 9 - يىلى) ۋېي قوشۇنلىرى يەنە «يەر شارائىتى بەكلا خەتەرلىك بولغان، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىنى دائىم بۇلاپ تۇرىدىغان» كىنىگىنىڭ ئىشغال قىلىپ، كىنگىتتا ھەربىي قورغان تەسىس قىلىپ. شۇ يەرنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇردى. كىنگىت خانى ئارجۇنا كوشىبىنا كۈسەنگە قېچىپ بېرىپ، كۈسەن خانى بىلەن بىرلىشىپ، ۋېي قوشۇنلىرىغا «ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلماقچى» بولدى. مىلادى 449 - يىلى (تەيپىڭ جېنجۇننىڭ 10 - يىلى) ۋېي قوشۇنلىرى غەربتە كۈسەننى مەغلۇپ قىلىپ، «كۆپلىگەن ئات، تۆگىنى غەنىمەت ئېلىپ قايتتى» «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»). بۇ ۋاقىتتا، شىمالىي لياك پادىشاھلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى ئىگىلىۋالغان قوچۇ بىلەن قۇستىن باشقا، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي - شەرقىي يولىدىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، جورجان خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدىن قۇتۇلۇپ، ئوغبات ۋېي پادىشاھلىقىغا ئىتائەت قىلدى؛ سۇلى، ئۇدۇن، ھەتتا پەرغانە، سوغدىئانا ۋە پېرسىيىلەرمۇ ئوغبات-ۋېي پادىشاھلىقىغا ئەلچى

ئۇۋەتتىم، دۇلپان ئەقدەم قىلدى». توغبات-ۇبي پادىشاھلىقى-نىڭ تەسىرى تاكى ئوتتۇرا ئاسىياغىچە يېتىپ باردى. بىراق ئۇزاق ئۆتمەي ۋېي تەيۋۇدى ئۆلۈپ، ۋېي ۋېنچىڭدى تەختكە (مىلادى 452 — 465 - يىللار) چىقتى. ۋېي ۋېنچىڭدىنىڭ مەزگىلىدە، توغبات ۋېي پادىشاھلىقى كۈنسېرى كەسكىنلىشىۋاتقان دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي كۈرەش ۋە ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەزھەپلەر كۈرىشىگە يېتىپ قالدى. توغبات ۋېي پادىشاھلىقى تېزدىن گۈللىنىش يولىدىن زاۋاللىققا قاراپ ماڭدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ غەربىي يۇرتىنى قايتا قولغا كەلتۈرۈشكە زادىلا ماجالى يەتمىدى.

مىلادى 460 - يىلى (ۋېي ۋېنچىڭدىنىڭ خېپىڭ تۇنجى يىلى) جورجان خانلىقى غەربىي يۇرتقا قايتا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. شۇ يىلى قۇچۇ بىلەن قۇسنى ئىشغال قىلىۋالغان شىمالىي لياڭ خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىدىن بولغان جورچى جەمەتىنى يوقىتىپ، كان بوجۇ دەپ ئاتىلىدىغان بىرەيلەننى قوچۇغا خان قىلىپ ئەۋەتتى. مىلادى 470 - يىلى (ۋېي شىيەنۋېندىنىڭ خۇاڭشىڭ 4 - يىلى) جورجانلار ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇدۇن خانى ئوردىغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، «غەربتە تەرەپتىكى بەگلىكلەر ھالا بۇگۈنكى كۈنلۈككە كەلگەندە، پۈتۈنلەي جورجانلارغا بېقىنىپ بولدى» دېدى. «ۋېينامە» غا ئاساسلانغاندا، جورجانلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تەسىر كۈچى ئۇزلۇكسىز ئاشقان بولۇپ، V ئەسىرنىڭ 50 - ۋە 60 - يىللىرى كۆكئارتنىڭ شەرقىدىن ۋېي پادىشاھلىقىغا ئولپان ئەۋەتىدىغانلاردىن ئۇدۇن بىلەن سۇلىدىن ئىبارەت ئىككى بەگلىكلا قالغانىدى؛ ھالبۇكى جورجانلار ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، بۇ ئىككى بەگلىكنىڭمۇ ۋېي پادىشاھلىقىغا ئولپان ئەۋەتىش مۇناسىۋىتى ئاخىرى ئۇزۇلۇپ قالدى②. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار جورجانلارغا بەيئەت قىلغانىدى. بەلكىم ۋېي پا-

دىشاھلىقى، مىلادى 460 - يىلى جورجانلار قاتارلىق شىمالدىكى قىلغان ۋاقىتتىن باشلاپ، كۆكتۈركلەرنىڭ شەرقىدىكى غەربىي يۇرت شەھەر - قەلئە بەگلىكلىرىنى كونترول قىلىش ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىپ قالغان بولسا كېرەك③. مىلادى 471 - يىلى (ۋېي شياۋۋېندىنىڭ يەنشىك تۇنجى يىلى) ۋېي شياۋۋېندى «شەرقنى بويسۇندۇرۇغۇچى، جەنۇبنى تىنچلاندۇرغۇچى باش سانغۇن ۋۇلۇڭ جېنىنى خان پەرمانىنى ئالغان، لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇق بېگى، غەرب تەرەپلەك ھەربىي ئىشلىرىغا قوماندانلىق قىلغۇچى، غەربىي يۇرت باش چېرىكچىسى قاتارلىق ئۇچ مەھكىمىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەينىلەپ، لياڭجۇ ئايمىقىنى ساقلاشقا قويدى» (ۋېيشۇ. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»). بۇ ھال غەربىي يۇرتنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلىدىغان ئىمپېراتورلۇقتىن تۇرۇشلۇق ئورنىنىڭ غەربىي يۇرتتىن يىراق بولغان لياڭجۇ ئايمىقىدا ئىكەنلىكىنى، خەن باغا ئوخشاش پىشامشاندا تۇرمىغانلىقىدىن ئىبارەت مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

جورجان خانلىقى مىلادى V ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ ئالدى - كەينىدە كۆكتۈركلەرنىڭ شەرقىدىكى بەگلىكلىرىنى قايتىدىن كونترول قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەسىر كۈچى تېخى كۆكتۈركلەرنىڭ شەرقىغە ئۆتمىگەن ئىپتىلالار بىلەن ئېپ ئۇتتى، يەنە بىر تەرەپتىن مىلادى 472 - يىلى (يەنشىكنىڭ 2 - يىلى) دىن باشلاپ، ھەر يىلى دېگۈدەك توغباچ-ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ خېشى ئاربىلىقىدىكى مۇھىم ھەربىي قورغىنى بولغان دۇنخۇاڭغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. مىلادى 479 - يىلى يۈچىك قاغان 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ، جەنۇبقا يېسىپ كىرىپ، «تاكى سەددىچىنگىچە يېتىپ بېرىپ»، ۋېي پادىشاھلىقىغا كۆچمىنى كۆز - كۆز قىلىپ، ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ بىخەتەرلىكىگە

لەھدىسىت سالىدى. بۇ قېتىملىق قوشۇن جورجان خانلىقىنىڭ تارىخىدىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ بىر قېتىملىق بولۇپ، جورجان خانلىقى ئەڭ گۈللەنگەن دەۋردىكى داقان قاغانىنىڭ شىكۇاك تۇنجى يىلى (مىلادى 424 - يىلى) دىكى 60 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ، ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلغانلىقىغا قارىغاندا، يەنىلا بىر ھەسسىگە يېقىن كۆپ ئىدى، بۇ يۈچىڭ قاغانىنىڭ يېڭى سىياسىتى ئىلىپ كەلگەن نەتىجىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مىلادى 485 - يىلى يۈچىڭ قاغان ئۆلگەندىن كېيىن تولۇن قاغان شۇنىڭ ئۈچۈن ۋېي سۇلالىسىگە ھەر يىلى ئۇزۇلدۇرمەي تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بارالمغانلىقى، ئەلۋەتتە بۇيۈچىڭ قاغانىنىڭ دەۋرىدىكى جورجان دۆلىتىنىڭ كۈچىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى بىلەن ئىنتايىن زور دەرىجىدە مۇناسىۋەتلىك ئىدى، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەينى ۋاقىتتا يەنە جورجان خانلىقى ئاللىقاچان كونترول قىلىپ بولغان كۆكئارتىنىڭ شەرقىدىكى كۆپلىگەن شەھەر - قەلئە بەگلىكلىرىنىڭ ئادەم ۋە مادىدىي كۈچ مەنبەسى بىلەنمۇ بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

قىسقىسى، قاغقىللار غەربىي شىمالىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا دۆلەت قۇرغاندا، غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى ئۇلارغا نىسبەتەن بىر تەرەپتىن پايدىلىق بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي ۋەزىيەت ئۇلارغا نىسبەتەن ئىنتايىن جىددىيلەشكەن ئىدى. بۇ خىل پايدىسىز ۋەزىيەتتىن قۇتۇلۇش، قاغقىل خەلقىنىڭ قۇزغىلاڭ ئۇرۇشىنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇلار، چوقۇم ئاكتىپلىق بىلەن چوڭ دۆلەتنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشى، ئاساسلىقى توغبات-ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، جورجان خانلىقىنىڭ ئۇلارغا قارا-تقان تەھدىتى بىلەن ھۇجۇمتىغا قارشى تۇرۇشى ۋە مەغلۇپ قىلىشى كېرەك ئىدى.

2. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ توغبات-ۇيغۇ سۇلالىسىنىڭ زور كۈچ بىلەن ماسلىشىشى ئارقىسىدا تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا غەلىبىلىك ھالدا يۈرۈش قىلىشى، قاڭقىللارنىڭ كىنگىيت، پىشامشان، قوسلارنى ئىشغال قىلغان ۋاقتى توغرىسىدا

جورجان خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربىي يۈرتتىكى شەھەر - قەلئە بەگلىكلىرىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقى، پوۋۇرغور قەبىلىسى قۇرغان قاڭقىل دۆلىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا نىسبەتەن ئېغىر تەھدىت ئېلىپ كەلدى. ھالبۇكى ۋېي پادىشاھلىقى ئەينى ۋاقىتتا جورجان خانلىقىغا قارشى تۇرالايدىغان ۋە دۇشمەنلىشەلەيدىغان بىردىنبىر چوڭ دۆلەت ئىدى. جورجان خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئاپورغۇر قۇدرەتلىك ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشنى قارار قىلدى. مىلادى 490 - يىلى (ۋېي شياۋۋېنـدىنىڭ تەيخې 14 - يىلى) 12 - ئايدا ئۇ غۇز سودىگىرى يۈجىنى ۋېي سۇلالىسىگە ئەۋەتىپ، ۋېي شياۋۋېندىغا: «جورجانلار پەغپۇر ئالىملىرىغا پاراكەندىچىلىك سالماقچى بولغانىدى، بىز توساق قويۇل قىلمىدى، بىز ئىسيان كۆتۈرۈپ بۇ يەرگە كەلىپ ئۆز ئالدىمىزغا دۆلەت قۇردۇق، پەغپۇر ئالىملىرى بىلەن بىرگە جورجانلارنىڭ جازالاشنى خالايمىز» دېدى ھەمدە «ئىككى دانە ئالتۇن ئوقنى ئولپان قىلىپ تەقدىم قىلىپ» ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، جورجانلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن

دى. يۆچەنىك ئېلىپ كەلگەن خەۋىرى، "جورجانلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھەلىبىسى بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا قارىتىۋاتقان ھۇجۇمىغا يېقىندىن دىققەت قىلىپ كېلىۋاتقان ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇچۇن ئېيتقاندا شۇنچىلىك مۇھىم ۋە ئويلىمىغان يەردىن چىققانلىقتىن سىرتىدا، ئۇلارنى دەرھال بىر قارارغا كەلتۈرگۈزدى، ۋېي ئوردىسى يۇتىنى قاگقىل دۆلىتىنى «كۆزىتىپ كېلىش»كە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى ھەمدە ئاپورغورنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مىلادى 492 - يىلى يۇتى قايتىشىدا، ئاپورغور ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى يەنە باقفېتنى يۇتى بىلەن بىرگە ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە كەلگەن «يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى». ۋېي سۇلالىسىمۇ جاۋاب ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىنى سىرتىدا، چەۋەندا مەھرەم كېزۇ، خۇن چاگشېك ۋە يۇتى قاتارلىق 13 تىن ئارتۇق ئادەمنى قاگقىل دۆلىتىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى، ئاپورغور بىلەن چۇنچىگە بىرقۇر، زەر تامبال - تون ھەر خىل گۈللۈك رەختلەردىن 100 قۇر ۋە ئالتۇن، كۈمۈش، ئۇنچە - مارجانلاردىن ياسالغان جابدۇق قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلدى. كېزۇ، خۇن چاگشېك قاتارلىقلار قاگقىل دۆلىتىنىڭ ۋېي سۇلالىسى بىلەن تۈزگەن باراۋەرلىك مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىپ، قاگقىل دۆلىتىنى ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، ئاقىۋەتتە ئاپورغورنىڭ كەسكىن رەت قىلىشىغا ئۇچرىدى. لېكىن قاگقىل دۆلىتى ۋېي سۇلالىسىگە نىسبەتەن داۋاملىق دوستانە بولۇپ كەلدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى ۋېي سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇشىنىڭ ھارپىسىغىچە، قاگقىل دۆلىتى ۋېي سۇلالىسىگە ئۈزۈلدۈرمەي ئەلچى ئەۋەتىپ تۇردى، مىلادى 508 - يىلى (ۋېي شۇەنۇۋدىنىڭ يوگېيك تۇنجىي يىلى) بىر يىلدىلا ئۈچ قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى.

تارىختا پوۋۇرغور قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈپ

ۋە قائقمل دۆلتىنى قۇرغاندىن كېيىن، جورجانلار «كۆپ قېتىم ئاپورغور تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئادەملىرىنى ئېلىپ شەرق تەرەپكە كەتتى» («ۋېنىامە. قائقملار ھەققىدە تەسىس» دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇ پاكىت جەھەتتە قائقملارنىڭ غەربىي شىمالىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدىكى تەپرىقىچىلىكىنىڭ بەلكى يەنە ئالتاي تېغىنىڭ غەربىدىكى بەزى رايونلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغانلىق بولىدۇ. ئارقىدىنلا تولۇن قاغان جورجانلارنىڭ «دۆلتىدىكىلىرى» تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ئورنىغا تەختكە چىققىنىمۇ تاغىسى ناغاي ئىدى. ناغاينىڭ ئىش - ئىزلىرى ئېنىق ئەمەس، ناغاي تەختكە چىققاندىن كېيىن، جورجان قەبىلىلىرى كۆپلەپ جەنۇبقا بېرىپ، ۋېي سۇلالىسىگە ئەلبولدى، بەلكىم ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تالاش - تارتىشلا داۋاملىق مەۋجۇت بولغان بولۇشى مۇمكىن. مىلادى 492 - يىلى ۋېي شياۋۋېندى ياكىنىڭ بېيگى يى، سول قول چەۋەندار لورۇبىنى تۇتۇق بېگىي قىلىپ، 12 نەپەر سانغۇن بىلەن 70 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ، ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ، جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى، تارىخىي كىتابلاردا ئۇلارنىڭ «جورجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ قايتقان» لىقى خاتىرىلەنگەن. ۋېي سۇلالىسى ۋېن چېڭدى (مىلادى 452 — 465 - يىللار)دىن باشلاپ، جورجان خانلىقىغا قارىتا كۆپ قېتىم ئۇچ ئېلىش خاراكتېرلىك جازالاش ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارىدى، جورجانلار ۋېي سۇلالىسىگە ھۆجۇم قىلغان يىلى ياكى ئۇنىڭ يانداۋرقى يىلى جورجانلارغا قارشى جازا ئۇرۇشى قوزغىدى. ھالبۇكى، بۇ قېتىم جورجانلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان كەڭ كۆلەملىك جازالاش ئۇرۇشى بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ مىلادى 487 - يىلىدىكى ھۆجۇمىنىڭ ئارىلىقىدا بەش يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە دەل يېۋتى قائقمل دۆلتى

نىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى كۆزىتىپ كەلگەندىن كېيىن يۇز بەر-
گەنىدى. بۇ تۈزۈشنىڭ جورجا جانلىقىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن
پايدىلىنىپ ۋە قاتقال دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى كۈرد-
شىگە ماسلىشىشنى مەقسەت قىلىپ ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئېنىق-
يىن ئېنىق ئىدى.

دەرۋەقە، تاپورغور ئاكا - ئۇكا ئىككىلەن قۇدرەتلىك
ۋېي سۇلالىسىنىڭ ياردىمى ۋە ماسلىشىشنا ئېرىشىپ جورجىيە-
لارنىڭ قوغلاپ كەلگەن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، جورج-
جانلارنى «شەرق تەرەپكە كېتىش» كە مەجبۇر قىلغاندىن كې-
يىن، قوشۇن باشلاپ تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىپ،
زېمىنى كېڭەيمەكچىلىكى قىلدى. «ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرىسى»دە:
«دەسلەپتە ئالدىنقى قۇستىكى غۇزلار پۇتۇنلەي قاتقاللار تە-
رىپىدىن كىنگىتكە كۆچۈرۈلدى» دېيىلگەن، بۇنىڭدىن قاتقال-
لارنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىپ كىنگىتنى ئىشغال قىلغانلىقى-
نى بىلگىلى بولىدۇ. قاتقاللارنىڭ كىنگىتنى ئىشغال قىلغان
ۋاقتى، «ۋېينامە. قۇچۇ تەزكىرىسى» دە يوچىپىڭنىڭ تۇنجى يى-
لى (مىلادى 508 - يىلى) دىن بۇرۇن دېيىلگەن، لېكىن مى-
لادى 508 - يىلدىن بۇرۇنقى قايسى يىلدا ئىكەنلىكى ئېنىق
كۆرسىتىلمىگەن. «جەنۇبىي چى تارىخى» جورجىيە-
قاراقچىلىرى مەققەدە قىسسە» دە: ئىلگىرى يېمجۇ ئايمىقىنىڭ
ئايماق بېگى لېۋجۇن جياڭ جىگشۇەننى دىڭلىڭلار (يەنى قاتـ
قىل دۆلىتى) گە ئەلچىلىككە ئەۋەتكەندە، ئۇ پىشامشان بىلەن
ئۇدۇندىن ئايلىنىپ ئۆتكەن، پىشامشان دىڭلىڭلار تەرىپىدىن
مەغلۇپ قىلىنىپ، خەلقى پۇتۇنلەي تاوقىلىپ كەتكەن، دەپ
كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن قاتقاللارنىڭ كىنگىتنى ئىشغال قىلـ
غاندىن كېيىن، تېخىمۇ جەنۇبقا بېسىپ بېرىپ، پىشامشانىنىمۇ
ئىشغال قىلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. قاتقاللارنىڭ پىشام-
شاننى ئىشغال قىلغان ۋاقتىمۇ تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق كۆرـ

سستېملمگەن. فېلك چېگجۇن ئەپەندى «جەنۇبىي چې تارىخى. ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسەن، لېۋ جۇنلىك يېجۇ ئايمەقىنلىك ئايماق بېگلىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن ۋاقتىنلىك يوگمىگىنلىك 9 - يىلى (مىلادى 491 - يىلى) 1 - ئايدىن يوگمىگىنلىك 11 - يىلى (مىلادى 493 - يىلى) 2 - ئايغىچە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، جياك جىگشۇەن قاگقىللار دۆلىتىگە بارغان ئىش لېۋجۇن يېجۇ ئايمەقىنلىك ئايماق بېگلىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان مەزگىلىدە يەنى مىلادى491 - يىلى 1- ئايدىن مىلادى 493 - يىلى 2 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا④ بولغان دەپ قارايدۇ. جياك جىگشۇەن پىشامشاندىن ئۆتكەندە، بۇ جاي ئالالىقاچان قاگقىللار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ بولغاچقا، قاگقىللارنىك پىشامشانىنى ئىشغال قىلغان ۋاقتى شەكسىزكى، جياك جىگشۇەن پىشامشاندىن ئۆتۈشتىن بۇرۇن بولۇشى كېرەك. لېكىن جياك جىگشۇەننىك يوگمىگىنلىك 9 - يىلىدىن 11 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقنىك قايسى يېرىدا يېجۇ ئايمەقىدىن قوزغىلىپ، قايسى ۋاقىتتا پىشامشاندىن ئۆتكەنلىكى يەنىلا ئېنىق ئەمەس. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، قاگقىللارنىك پىشامشانىنى ئىشغال قىلغان ۋاقتى داۋاملىق ھەل بولماي كېلىۋاتقان بىر مەسىلىدۇر. بىراق بىز شىمالىي سۇك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋاك يەندىنىك قۇچۇغا ئەلچىلىككە بېرىپ قايتاشىدا توپتوغرا بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلغىنى بويىچە پەرەز قىلىپ (يېجۇ ئايمەقى بىلەن قاگقىل دۆلىتىنىك ۋە كەيغىنىك بىلەن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى نىڭ ئارىلىقى بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدۇ)، جياك جىگشۇەن يەنى لېۋ جۇن يېجۇ ئايمەقىنىك ئايماق بېگلىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان ئەڭ ئاخىرقى بىرقانچە ئايدا يېجۇ ئايمەقىدىن يولغا چىققان دېسەك، ئۇنىڭ پىشامشاندىن ئۆتكەن ۋاقتى يوگمىگىنلىك 11 - يىلى يەنى مىلادى 493 - يىلىنىڭ ئېچىنىڭ

ده برلوشی کېرەك. مۇنداقچه قىلغاندا، قاڭقىللارنىڭ پىشا-
شانىي ئىشغال قىلغان ۋاقتى ھېچ بولمىغاندا مىلادى 493 -
يىلىدىن بۇرۇن بولغان بولۇشى كېرەك. يەنە بۇ بىنامە، گەئاساسلا-
غاندا، قاڭقىل دۆلىتى ۋەي سۇلالىسى بىلەن مىلادى 490 -
يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئەلچى ئەۋەتىشكەن بولۇپ، يۇتېنىڭ قا-
تتى بىلەن ۋەي قوشۇنلىرىنىڭ جورجانلارنى مەغلۇپ قىلىشى
بىرلا ۋاقىتتا مىلادى 492 - يىلى يۈز بەرگەنىدى. بۇنىڭ-
دىن بۇرۇن قاڭقىللار جورجانلارنىڭ قوغلاپ كەلگەن قوشۇنى
لىرىنى مەغلۇب قىلىپ ئۇلارنى شەرق تەرەپكە كېتىشكە مەج-
بۇر قىلغان بولسىمۇ، لېكىن دائىم جورجانلارنىڭ تۇيۇقسۇز
ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ تۇرغاچقا قوشۇن ئەۋەتىپ
تىيانشاندىن ئۆتۈپ يىراق پىشامشانغا يۇرۇش قىلماسلىقى
مۇمكىن ئىدى. شۇڭلاشقا قاڭقىللارنىڭ پىشامشانىنى ئىشغال
قىلغان ۋاقتى، مىلادى 492 - يىلى 8-ئايدا ۋەي سۇلالىسىنىڭ زور
قوشۇنىنىڭ سەددىچىندىن چىقىپ جورجانلارغا جازا يۇرۇش
قىلغاندىن كېيىنكى ۋاقتى بىلەن مىلادى 493 - يىلىنىڭچە
بولغان ئارىلىقتا بولۇشى كېرەك. قاڭقىللار جەنۇبقا بېسىپ كىر-
گەندىن كېيىن، كېنگىتىنىڭ زېمىنى پىشامشانغا بېرىشتىكى چوڭ
يول ئۇستىدە بولغاچقا، ئۇنىڭ قاڭقىللار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان
ۋاقتى پىشامشاندىن بۇرۇن بولۇپ، مىلادى 492 - يىلى بو-
لۇشى مۇمكىن. قىسقىسى، قاڭقىللارنىڭ كېنگىت بىلەن پىشا-
شانىي ئىشغال قىلغان ۋاقتى، ۋەي سۇلالىسىنىڭ زور قوشۇنى-
نىڭ جورجانلارنى مەغلۇپ قىلغان ۋاقتى بىلەن بىر ۋاقىتتا
ياكى ئۇنىڭدىن ئەل كېيىنرەك بولۇشى كېرەك، ئۇنىڭ ۋەي
سۇلالىسىنىڭ ھەربىيتى بىلەن بىرگە ئىلىپ بېرىلغانلىقى يا-
كى ئۇنىڭدىن بۇرۇن پىلانلانغانلىقى ھازىرچە نامەلۇمدۇر.

بۇقېرىدىكى نەقىلدەرگە ئاساسلانغاندا، قاڭقىل دۆلىتى
قۇسنەمۇ ئىشغال قىلغانىدى. بۇ ۋەقەنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتى

«ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرىسى» دە ئوخشاشلا خاتىرىلەنمىگەنلىكى، قوچۇلۇقلار مىلادىيە 496 - يىلى جورجانىيەرەس جاڭ مىڭمىڭ نى ئۆلتۈرۈپ، ۋېي سۇلالىسىيەرەس مارۇيىنى قوچۇغا خان قىلىپ تىكلىگەنىدى («ۋېي ئوھەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 40 - جىلد). قوچۇلۇقلارنىڭ بۇنداق قىلىشقا جۇرئەت قىلالىشى، بىر تەرەپتىن، ۋېي سۇلالىسى قاتقاللار بىلەن ئۇزۇنغا ئەلچى ئەۋەتكەن ۋە مىلادىيە 492 - يىلىدىكى ئۇرۇشتا جورجانلارغا ئەجەللىك زەربە بەرگەندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوچۇ رايونىدىكى تەسىرىنى ئاشقانلىقىدىن؛ يەنەبىر تەرەپتىن ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن قاتقاللارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ قۇسقا كېڭىيىشىگە پاشلىغانلىقىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر پايدىلىق ۋەزىيەتتىن ئىلھام ئالغان بولسا كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، قوچۇلۇقلار جاڭ مىڭمىڭنى ئۆلتۈرۈشتە ئۇنچىۋالا يېنىكلىك قىلمىغان بولاتتى. ئەگەر بۇنداق ھۆكۈم خاتا بولمىسا، ئۇنداقتا قاتقاللار قۇسنى مىلادىيە 496 - يىلى ياكى ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇن يەنى قوچۇلۇقلار جاڭ مىڭمىڭنى ئۆلتۈرۈپ مارۇيىنى خان قىلىپ تىكلىگەن يىلى ئىشغال قىلغان بولۇشى كېرەك. قاتقاللارنىڭ قۇسنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ئارىلىقى ئىنتايىن يېقىن بولغان قوچۇنى ئىشغال قىلمىغانلىقى شۇنىڭدەك قوچۇلۇقلارنىڭ ۋېي سۇلالىسىيەرەسنى مارۇيىنى خان قىلىپ تىكلىشىگە يول قويۇشى بەلكىم شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئاپورغور ئاكا-ئۇكا ئىككىيلەن ئۇزۇلىرى بىلەن ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق مۇناسىۋىتىنى بۇزۇشنى خالىمىغان بولۇشى مۇمكىن.

قاتقاللار قۇستىن قايسى ۋاقىتتا چېكىنىپ كەتكەن؟ بۇ مەسىلىمۇ ئېنىق ئەمەس. لېكىن بىر نۇقتا شۇبھىسىزكى، يەنى قاتقاللارنىڭ قۇستىن چېكىنگەندە قۇستىكى غۇزلارنىڭ

كۆچۈرۈپ كىنگىتتىكە بىللە بېسىپ كىرىشى، قۇسۇنگىمۇ ئوخشاشلا جورجانلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ھارۇي ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغان 2 - يىلى يەنى مىلادى 497 - يىلى ۋېي سۇلالىسىگە كەينىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ «خەلقنى ئىچكى رايونلارغا كۆچۈرۈش» نى ئارزۇ قىلدى. ھەم ۋېي سۇلالىسىدىن ئىچكىرىگە كۆچكەندە قوشۇن لېنقىرىپ كۈتۈۋېلىشنى تەلەپ قىلدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى مىلادى 497 - يىلىدىكى ۋاقىتتا قوچۇنىڭ يەنە جورجانلارنىڭ ئېغىر تەھدىتىگە ئۇچرىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇ يىلى ھارۇي ئۆلتۈرۈلگەندە، يېڭىدىن تەختكە چىققان كۆچيامۇ سېپى ئۆزىدىن ۋېي سۇلالىسى تەرەپدارى بولسىمۇ، لېكىن ئۇمۇ «جورجانلارغا بەيئەت قىلىش» قا مەجبۇر بولدى. دەرۋەقە مىلادى 496 - يىلى قاڭقىللار قۇسنى ئىشغال قىلغان ۋە قوچۇلۇقلار جاڭ مېڭمىڭنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، جورجانلار شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتنىشىدا مۇھىم بولغان بۇ رايوندىكى مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، يەنە قوشۇن ئەۋەتىپ تالاشتى. شۇنىڭدەك كۆچيانىڭ جورجانلارغا بەيئەت قىلغانلىقىدىن قايتماندا، مىلادى 497 - يىلى جورجانلار قوچۇدا يېڭىباشتىن ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەنىدى. قاڭقىللارنىڭ قۇستىن چېكىنىش ۋە قۇستىكى غەزىلارنى كىنگىتكە كۆچۈرۈشى، ئېھتىمال مىلادى 497 - يىلى كۆچيا ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغان ھەمدە، جورجان خانلىقىغا بەيئەت قىلغان ۋاقىتتا يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. قۇسنىڭ ئورنى قوچۇغا يېقىن ئىدى، يەنە كېلىپ قاڭقىللارنىڭ جايلاشقان مەركىزى بىلەن تېيانشان ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرغاچقا، قاڭقىللار بۇ جايدا، جورجانلارنىڭ قوچۇغا قوزغىغان ھۇجۇمىغا قارشى تۇرۇشقا ئامالسىز ئىدى، شۇڭا قۇستىكىلەرنى پۈتۈنلەي كۆچۈرۈپ كىنگىتكە بېسىپ كىرىپ، شۇ ئارقىلىق قۇرۇق بىر شەھەرنى جورجانلارغا

قالدۇرۇشتەك جەددىي ئىھتىياجلىق ئۇسۇلنى قوللانغاندى، يۇقىرىدىكى تەھلىللەرنىمىزگە ئاساسلانغاندا، قاغىقىللار قۇدرەتلىك ۋەيران سۇلالىسىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، مىلادى 492 - يىللىدىن باشلاپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي يولىدا جورجانلارنىڭ كۈچىنى قوغلاپ چىقىرىش كۆرىشىنى قانات يايدۇرۇپ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، كىنگىت، پىشامشانىنى ئىشغال قىلغان، مىلادى 496 - يىلى يەنە قۇسنى ئىشغال قىلغان. گەرچە مىلادى 497 - يىلى قاغقىل دۆلىتى جورجانلارنىڭ كۈچلىرىنىڭ قوچۇدا ئىشىشى تۇپەيلىدىن قۇستىن چېكىنىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، قاغقىل دۆلىتى جورجانلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي يولىدىكى كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقىرىش كۆرىشىدە ئىنتايىن زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنىدى.

3. ئىپتالىتلارنىڭ شەرقىگە كېڭىيىشى ۋە قاغقىل دۆلىتىگە بولغان تەھدىتى، ئىپتالىتلارنىڭ كىنگىتنى ئىگىلىگەن ۋاقتى بىلەن تۇيغۇنلارنىڭ پىشامشانىنى ئىشغال قىلغان ۋاقتى توغرىسىدا

قاغقىل دۆلىتى جورجان خانلىقى بىلەن قوچۇ ۋە قۇس رايونىدا ھەر دەپ تۇتۇشۇۋاتقان مەزگىلدە، ئىپتالىت دۆلىتىنىڭ كۈچلىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي يولىدا باش كۆتۈرۈپ چىقتى، نەتىجىدە قاغقىل دۆلىتىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى كۆرىشىگە ئىنتايىن زور ئىككىچى ئامىل كىرىپ قوشۇلدى. ئىپتالىتلار كۆچمەن بىر چارۋىچى مىللەت بولۇپ، شۇنىڭ سۇلالىسىدىكىلەر ئۇلارنى ئايدالار (呵达 ئىپتالىت)

دەپ، جەنۇبىي سۇلالىلەرنىڭ خارەزىملىكلەر (滑) دەپ ئاتىغان. پەرسىيىلىكلەر بىلەن ئەرەبلەر ئۇلارنى خايتال (Hayтal) دەپ ئاتىغان. ئۇلار ھونلار بىلەن تاردىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، قان ۋە تىل جەھەتتە شالغۇتلاشقاچقا، شۇنىڭدەك تېرىسى ھەم پاراقىراق، ھەم ئاق بولغاچقا، شەرقىي رىملىقلار ئۇلارنى شۇ سەۋەبتىن ئاق ھونلار دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن⑤. ئېفتالىتلارنىڭ ئەرقىي توغرىسىدا «لياڭنامە» دە: ئۇلار «قۇسۇلۇقلارنىڭ باشقا بىر قوۋمى» دېيىلگەن، «ۋېينامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: ئۇلار «توخارلار بىلەن بىر ئۇرۇقتىن» دېيىلگەن، شۇنىڭدەك يەنە «قاڭگىللارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇقدۇر» دەپمۇ كۆرسىتىلگەن، قىسقىسى ھەرخىل قاراشلاربار بولۇپ، تالاش - تارتىشلار تاز ئەمەس. بىز مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ئېھتىمال ھون، توخرى، دىڭلىك («غەربىي دىڭلىك»)، قۇس قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك قوشۇلۇشىنىڭ نەتىجىسى بولۇشى مۇمكىن. ئېفتالىتلار ئەڭ دەسلەپتە «شەرقىي چىننىڭ شىمالى» دىكى باشقا بىر جايدا ماكانلاشقان بولۇپ، جورجانلارغا قارايتتى. كېيىن جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، ئالتاي تېغى ئارقىلىق ئىبارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىگە كۆچۈپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. مىلادىيە 425 - يىلى يەنە خوتەن ئارقىلىق غەربكە كۆچۈپ ماۋرا ئۇننەھر (ھازىرقى ئامۇ دەريانىڭ بىلەن سىر دەريانىڭ ئارىلىقىدىكى جايلار) نى ئىگىلىگەن. كېيىن يەنە باكتىرىيەدىكى تۇخارىستانلىق ئىشلىغال قىلىپ، بەدەخشان، كەشمىر، كابۇل ۋە پەنجاپ قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇرۇپ، كۆكئارتىنىڭ غەربىدە «جەنۇبتا پەيزۇلئاباد (罽賓) جۇغراپىيەلىك جايلاشقان، ئورنى ئېنىق ئەمەس، بەلكىم كەشمىر ياكى شىمالىي ھىندىستاندا بولۇشى مۇمكىن) غەنچە،

شمالدا تۇرالارغىچە بولغان، شەرقتە ئۇدۇنلىق ئۆز ئىچىگە ئالغان، غەربتە پېرسىيىگىچە بولغان 40 تىن ئارتۇق دۆلەتنىڭ ھەممىسى ئولپان ئەۋەتىپ تۇرىدىغان» ئىپتىالىت دۆلىتىنىڭ قۇردى. ئۇلارنىڭ پادىشاھىنىڭ «كىمخاپتىن تون كىيىپ، ئالتۇن سۇمۇرغىتىن ياسالغان تۆت پۇتلۇق ئالتۇن كۇرسىغا ئولتۇرىدىغان» لىقى ۋە «دۆلەتنى ئىدارە قىلغاندىن بۇيان زالىملىق قىلىپ كۆپ قېتىم ئادەم ئۆلتۈرۈپ تۇرغان» (دىۋانۇ لۇغەت تۈرك، 1-توم، 341-بەت) لىقىدىن قارىغاندا، جورجان خانلىقىغا ئوخشاش بۇ دۆلەتمۇ سىنىپىي قارىمۇقارشىلىق ئاساسىغا قۇرۇلغان قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى بىر دۆلەت ئىدى. ئىپتالىتلار ئاساسەن پېرسىيە بىلەن، جورجانلار ئاساسەن ۋېي سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلىشىپ تۇرغاچقا، پۈۋۈرغۇر قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن، ئىككى دۆلەت قوشنا بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزئارا تىنچ ئۆتكەنىدى.

تارىخىي كىتابلاردا ئىپتالىتلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق رايونى كۆكئارتنىڭ شەرقىي بىلەن تىيانشاننىڭ جەنۇبىي يونلىغا كېڭەيتكەن ۋاقتى خاتىرىلەنمىگەن. تارىخشۇناسلار نىڭ كۆپ قىسمى قاڭقىللارنىڭ پۈۋۈرغۇر قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن ئىپتالىتلار ئاللىقاچان تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلىپ، بولغان دەپ قارايدۇ. مەسىلەن، فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى «ئەينى ۋاقىتتا (پۈۋۈرغۇر قەبىلىسى غەربكە كۆچكەن ۋاقتىنى كۆرسىتىدۇ) ئىپتالىتلارنىڭ كۈچى خېلىلا كۈچلۈك بولغانلىقتىن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا قارايتتى» دەيدۇ. فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى «لىياڭنامە. خارەزىم تەزكىرىسى» دىن نەقىل ئېلىپ شۇنداق دېگەنىدى.⑥ جەنۇبىي سۇلالىلەرگە ئائىت «سۇڭنامە» بىلەن «چىنامە» دا پۈتۈنلەي ئىپ-

تالىتالار مەققەدە قىسسە يوق، بەلكى، «لياڭنامە» نىڭ «بەدە ۋىيلەر مەققەدە قىسسە» سىنىڭ قوشۇمچىسىدىلا «خارەزىم تەزكىرىسى» كۆزگە چېلىقمىدۇ. ئۇنىڭدا «پېرسىيە، پانپۇران، كەشمىر، كىنگىت، كۇسەن، سۇلى، قۇم، ئۇدۇن، جۇجۇق قاتارلىق بەگ لىكلەرنىڭ 1000 چاقىرىمدىن تارتۇق زېمىنىنى بويسۇندۇرغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. «سۇڭنامە» بىلەن «چىنامە» دە خاتىرىلەنمەسلىكى، بەلكىم ئېفتالىتلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا يەنىلا يىراق كۆكئارتىنىڭ غەربىدە تۇرغانلىقى بىلەن كۆكئارتىنىڭ ئۇلارنى تايرىپ تۇرغانلىقى سەۋەبىدىن ئۇلار توغرىسىدا خەۋەرسىز قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «لياڭنامە» دە ئېفتالىتلار مەققەدە قىسسەنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى بولسا، ئېفتالىتلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ لياڭ پادىشاھلىقى دەۋرى (مىلادى 502 — 557 - يىللار) غا كەلگەندىلا ئاندىن كۆكئارتىنىڭ شەرقىدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كېڭەيگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشى مۇمكىن. «ۋېينامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى» ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەرگە ئائىت باشقا كىتابلاردا ئېفتالىتلارنىڭ ئىچكى رايونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلغانلىقىغا ئائىت نەچچە ۋاقىلار خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئېفتالىتلارنىڭ كۈچىنىڭ شەرققە كېڭەيگەن ۋاقتى توغرىسىدا يەكۈن: چىقىرىشتا ئىنتايىن زور پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە، ماتېرىياللار يەنە دەۋرى بويىچە تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىلدى:

ۋېي ۋېنچېڭدىنىڭ تەيئەن 2 - يىلى (مىلادى 456 - يىلى) نىڭ «دەلۋە ئېيىدا ئېفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» («ۋېينامە. شىزۇ مەققەدە خاتىرە»). بۇ ئېفتالىتلار دۆلىتىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ باشلىنىشىدۇر.

ۋېي شۇەنۇۋدىنىڭ جېڭشى 4 - يىلى (مىلادى 507 -

يىلى «جەدى ئېيىنىڭ 8 - كۈنى، ئىفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» («ۋېينامە. شىزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»).

ۋېي شۇەنۇۋدىنىڭ يوڭچىڭ 2 - يىلى (مىلادى 509 - يىلى) «ھەمەل ئېيىنىڭ 9 - كۈنى ئىفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ بىر دانە ئاق پىل تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

يوڭچىڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 511 - يىلى) «قەۋس ئېيىنىڭ 1 - كۈنى، ئىفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

يەنچاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 512 - يىلى) جەدى ئاي، «ئىفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

يەنچاڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 513 - يىلى) ئەقرەپ ئېيىنىڭ 7 - كۈنى، «ئىفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

لياڭۇۇدىنىڭ تەيەنجىيەن 15 - يىلى (مىلادى 516 - يىلى) ئىفتالىتلارنىڭ پادىشاھى «ئىفتال لەقەبلىك ئەلچى ئەۋەتىپ يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى» (لياڭنامە. «بەئ ۋېيلەر ھەققىدە» قىسمى)؛

ۋېي شياۋمىڭدىنىڭ شىپىڭ 2 - يىلى (مىلادى 517 - يىلى) سەرەتان ئېيىنىڭ 1 - كۈنى، «ئىفتالىتلار ئوردىغا ئولپان تەقدىم قىلدى» («ۋېينامە. سۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»)؛

شېنگۇينىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 518 - يىلى) سەۋر ئېيىنىڭ 5 - كۈنى، «ئىفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

شېنگۇينىڭ 2 - يىلى (مىلادى 519 - يىلى) سەرەتان ئېيىنىڭ 2 - كۈنى، «ئىفتالىت دۆلىتى ئوردىغا ئەلچى ئەۋە-

تىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈك تۇنجى يىلى (مىلادى 520 - يىلى) ئېفتالىتلار «يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ سېرىق شىر، ئاق بۆلەن تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا، پارس كىمخابى قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى» («لياڭنامە. بەددۇنيە لەر ھەققىدە قىسسە»)؛

ۋېي سۇزۇڭنىڭ جېڭگۇاڭ 5 - يىلى (مىلادى 524 - يىلى) سەۋر ئېيىنىڭ 10 - كۈنى، «ئېفتالىت دۆلىتى ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» («ۋېينامە. سۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»)؛

ۋېي سۇزۇڭنىڭ جېڭگۇاڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى (مىلادى 525 - يىلى) ئېفتالىت دۆلىتى «ئەلچى ئەۋەتىپ بىر دانە پىل تەقدىم قىلدى» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئېفتالىتلار ھەققىدە قىسسە»)؛

لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈك 7 - يىلى (مىلادى 526 - يىلى) ئېفتالىت دۆلىتى «يەنە ئولپان تەقدىم قىلدىغانلىقىنى بىلدۈردى» («لياڭنامە. بەدۇيىلەر ھەققىدە قىسسە»)؛

ۋېي شياۋجۇاڭدىنىڭ يوڭئەن 3 - يىلى (مىلادى 530-يىلى) سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 5 - كۈنى، «ئېفتالىت دۆلىتى بىر دانە شىر تەقدىم قىلدى» («ۋېينامە. شياۋجۇاڭ ھەققىدە خاتىرە»)؛

ۋېي شياۋۋۇدىنىڭ يوڭشى تۇنجى يىلى (مىلادى 532 - يىلى) سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 3 - كۈنى، «ئېفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى»، توخۇ يىلى، «ئېفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» («ۋېينامە. چۇدۇ پىڭياڭ بېگى»)؛

غەربىي ۋېينىڭ ۋېندى داتوڭ 12 - يىلى (مىلادى 546-يىلى) ئېفتالىتلار «ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك مەھ-

سۆلالىلىرىنىڭ تەقدىم قىلىدى» («جۇنامە. ئېفتالىتلار ھەققىدە قىسسە»)؛

ۋېي فېيدىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 553 - يىلى بىلەن مىڭدىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 558 - يىلى) «ئېفتالىتلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلغانىدى، كېيىن تۇركىلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ قەبىلىلىرى تارقاپ كەتكەچكە، ئولپان ئېۋەتىشى توختاپ قالدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئوردىغا ئولپان تەقدىم قىلىش ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، ئېفتالىتلار دۆلىتىنىڭ مەملىكەتىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىغا ئەلچى ئەۋەتىشكە باشلىغان يىل دەۋرى مىلادى 456 - يىلى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئېفتالىتلار پېرسىيە ساسانىلار سۆلالىسىنىڭ پادىشاھى بەھرام V (Bahram V 420 — 440 - يىللار) نىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئارقىدىنلا يەنە بەھرام V نىڭ تەخت ۋارىسى يازدىگىر (Yazdigird 440 — 457 - يىللار) نىڭ ھوجۇمىغا ئۇچراپ، ۋېي سۆلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى، بىلكىم بۇنىڭدا ۋېي سۆلالىسىنىڭ ياردىمى ۋە قوللىشىغا ئېرىشىشنى مەقسەت قىلغان بولسا كېرەك. لېكىن شۇنىڭدىن كېيىنكى مىلادى VI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى ئۇچ قېتىملىق كەلگۈلەملىك ئۇرۇشتا ئېفتالىتلار پېرسىيە پادىشاھى فىرۇز (Firuz 459 — 484 - يىللار) نى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى ئېفتالىتلارغا كۆپ مىقداردا باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدى؛ فىرۇز ئۆلگەندىن كېيىن پېرسىيە ئېفتالىتلارنىڭ يېقىندى دۆلىتىگە ئايلىنىپ قالدى. ئېفتالىتلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىردىنبىر كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلاندى. ئەينى ۋاقىتتا كۆكئارتنىڭ شەرقىدىكى جايلار جورجانلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاچقا، ئېفتالىتلار بىلكىم شەرقتە ئۆزىگە بىرەر دۈشمە-

مەن تېپىۋېلىشنى خالىمىغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا مىلادى 456 - يىلى تۇنجى قېتىم ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئازدىن يېرىم ئەسىر ئۆتۈپ يەنى جورجانلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئاندىن ئۇلار ۋېي سۇلالىسىگە قايتا ئەلچى ئەۋەتتى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يەل دەۋرلىرىدىن ئايانكى، ئېفتالىتلارنىڭ ئىچكى رايونلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنىڭ قېتىم سانى، مىلادى 507 - يىلىدىن كېيىن بىردىنلا كۆپەيگەنلىدى. بۇ خىل ئەھۋالنى «سۇڭنامە» بىلەن «چىنامە» دە ئېفتالىتلار ھەققىدە قىسسەنىڭ بولمىغانلىقى بىلەن «لياڭنامە»دە بولغانلىقى ۋە «لياڭنامە» دىكى ئېفتالىتلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر - قەلئە بەگلىكلىرىنى ئىشغال قىلغانلىقىغا ئائىت خاتىرىلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، شۇنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ئېفتالىتلارنىڭ كۆكئارتتىن ئۆتۈپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي يولىغا ېنىسپ كىرگەن ۋاقتى مىلادى V ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ياكى VI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى بولۇشى مۇمكىن؛ بەلكىم پوۋۇرغۇر قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن ياكى ئۇنىڭ دەسلىپىدە بولماسلىقى مۇمكىن. پوۋۇرغور قەبىلىسى غەربكە كۆچۈشتىن ئاۋۋال تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بەگلىكلەر پۈتۈنلەي دېگۈدەك جورجانلارغا قارايتتى، ئەگەر ئېفتالىتلار كۆكئارتتىن ئۆتۈپ شەرققە كېڭەيگەن بولسا، مۇقەررەر ھالدا جورجانلار بىلەن كۆكئارتنىڭ شەرقىدە جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ سودا يولىنى كونترول قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىش ئۈچۈن رۇشى يۈز بەرگەن بولاتتى. لېكىن جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا، ئېفتالىتلارنىڭ جورجانلار بىلەن ئۇرۇش قىلغاتلىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەر يوق، ئەكسىچە، ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى تاشقى كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ، تۈرچىل

تۇردە. بىر قەدەر دوستانە ئۆتكەندەك قىلاتتى.

قىسقىسى، قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسى غەربكە كۆچكەن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر قانچە يىلدا كىنگىت، قۇس، پىشامشان قاتارلىق جايلاردا جورجانلارنىڭ تەسىر كۈچىنى قوغلاپ چىقارغانلىقتىن، جورجان خانلىقىنىڭ تىياك شانىنىڭ جەنۇبىي يولىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى ئۈزۈل - كېسىل ئايىغلاشقانىدى. ئېفتالىتلار بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كۆكئارتتىن ئۆتۈپ شەرقە كېڭەيدى. ئېھتىمال قاڭقىللار دۆلىتى قۇستىن قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ چىقىشنىڭ ئالدى - كەينىدە ئېفتالىتلار ئاللىقاچان سۇلى، ئۇدۇن، كۇسەن ۋە ئۇ - ئىگدىن كېيىن شەرقتىكى بەگلىكلەرنى ئىشغال قىلغان بولسا كېرەك. «لياڭنامە. خارەزىم تەزكىرىسى» دىكى ئېفتالىتلارنىڭ تىيانشانىنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىنلىرى ھەققىدىكى خاتىرە مۇ - شۇ ۋاقىتتا يۈز بەرگەن بولۇشى كېرەك. بەلكىم مىلادى 497 - يىلى قاڭقىل قوشۇنلىرىنىڭ قۇستىن چېكىنىشى بىلەن جور - جانلارنىڭ قوچۇدا يېڭىباشتىن بۇستۇنلۇكنى ئىگىلىشىنىڭ ھەممىسىنى، ئەينى ۋاقىتتا جورجانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈ - ۋالغان ئېفتالىتلارنىڭ شەرقىگە كېڭىيىشى بىلەن ئۇلارنىڭ ئارقا تەرەپتىن قاڭقىللارغا سالغان تەھدىتى كەلتۈرۈپ چى - قارغان بولۇشى مۇمكىن.

بۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئېفتالىتلارنىڭ كىنگىتكە ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشى يۈز بەردى. «ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرە - سى» دە: «ئالدىنقى قۇستىكى غۇزلار قاڭقىللار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي كۆچۈرۈلۈپ، كىنگىتكە بېسىپ كىردى؛ بىراق، كىن - گىت ئۇزاق ئۆتمەي يەنە ئېفتالىتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قى - لىنغاچقا، خەلقى تاراپ كەتتى» دېيىلگەن. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە» دە: «چۈنچى كېيىن ئېفتالىتلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ ئوغلى مىئوتو قاتارلىقلار ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى.

خەلق تاراپ كەتتى، بەزىلىرى ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى، بەزىلىرى جورجانلارغا تەسلىم بولدى» دېيىلگەن. بۇ ئىككى ئابزاس نەقىلنى سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرگەندە، ئىككى قىسىمدا بايان قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئېغىتالىتلارنىڭ كىنت گىبتنى ئىشغال قىلغانلىق ۋەقەسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس، قائقىللار مىلادى 492 - يىلى كىنگىتنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، «قائقىللار ھەققىدە قىسسە» دېيىلگەن، «ئاپورغور شىمال تەرەپكە جايلاشقان، چۈنچى جەنۇب تەرەپكە جايلاشقان» لىقى ھەققىدىكى سۆيۈرغاللىق زېمىن ئايرىمىسىغا ئاساسەن، كىنگىت چۈنچىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە بولغانىدى. ئېغىتالىتلارنىڭ كىنگىتنى ئىشغال قىلىشى بىلەن چۈنچى ئۇلتۇرۇلۇپ، ئوغلىنىڭ ئەسىرگە چۈشۈشى شۇبھىسىزكى، بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ۋەقەدۇر.

ئېغىتالىتلارنىڭ كىنگىتنى ئىشغال قىلغانلىقى بىلەن چۈنچىنىڭ ئۇلتۇرۇلگەن يىل دەۋرى، «ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرىسى» دە كۆچيا قوچوغا خان بولغانەدىن كېيىن دەپ كۆرسىتىلگەن، ھالبۇكى، «قائقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، مىلادى 508 - يىلى (ۋېي شۇەنۇۋدىنىڭ يوقىپىك تۇنجى يىلى) دىكى بارىسكۆل ئۇرۇشىدا چۈنچىنىڭ ئوغلى مىئوتو ئېغىتالىتلار تەرىپىدىن قائقىللارنىڭ پادىشاھى قىلىپ تىكلەنگەنىدى. چۈنچى مىلادى 498 — 507 - يىللار ئارىلىقىنىڭ ھەلۇم بىر يىلىدا ئۆلگەن. ئەگەر بىزنىڭ يۇقىرىدىكى مىلادى 497 - يىلى قائقىللار قۇستىن چىكىنىپ چىقىپ، ئارقا تەرەپتە ئېغىتالىتلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىغانلىق ھەققىدىكى قىياسىمىز ئىشەنچلىك بولسا، ئۇنداقتا، ئېغىتالىتلارنىڭ كىنگىتنى ئىشغال قىلغانلىقى بىلەن چۈنچىنىڭ ئۆلتۇرۇلگەنلىكى ۋاقتى، مىلادى 497 - يىللىرىدىن ئانچە بالدۇر

بولماسلىقى. بەلكىم مىلادى 498 - يىلىدىن 500 - يىللار ئارىلىقىدا يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

«ۋېينامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن قارىغاندا، ئېفتالىتلارنىڭ كىنگىتنى ئىشغال قىلىشى، قاغقىللارغا بېرىلگەن ئىنتايىن ئېغىر زەربە بولۇپ، يالغۇز نائىب چۈنچى ئۆلتۈرۈلۈپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى قاغقىل خەلقلىرىنىڭ كۆپ قىسمى تارقاپ كېتىپ، «بەزىلىرى ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى، بەزىلىرى جورجانلارغا تەسلىم بولدى» (ۋېينامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسسە»). ئەلۋەتتە يەنە بىر قىسمى ئېفتالىتلار تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ كېتىلگەنىدى. ۋېي سۇلالىسى بەھەيۋەت باش سانغۇن، ياساۋۇلخانا ناۋارەتچىسى مىڭ ۋېينى ئەۋەتىپ، ۋېي سۇلالىسىگە «بەيئەت قىلغان» تارماقتىكى «تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىپ، گاۋپىڭ قورغىنىغا ئورۇنلاشتۇردى» («ۋېينامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسسە»). ئېفتالىتلار كىنگىتتا ھەدەپ بۇلاڭ - تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، دەرھال چېكىنىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن ئاۋۋال قاغقىللار تەرىپىدىن مەجبۇرىي كىنگىتكە كۆچۈرۈلگەن قۇسلۇق غۇزلار «ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولالماي، كۆچيادىن ئۆزلىرىگە خان تەيىنلەپ ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى». بۇنىڭ بىلەن كۆچيا ئىككىنچى ئۇغلىنى كىنگىتكە خان قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قاغقىل دۆلتى كىنگىتنى قولدىن بېرىپ قويدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، قاغقىل دۆلتى مىلادى 492 - يىلى پىشامشانى ئىشغال قىلغانىدى. جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى سۇ-چى ھاكىمىيىتىدىكى جياڭ جىڭشۇەن 493 - يىلى بۇ جايدىن ئۆتكەندە، پىشامشان ئەمدىلا قاغقىللار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان، «خەلقى تاراپ كەتكەن» ۋەيرانچىلىق ئەھۋالىنى كۆرگەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن بۇ جاي جۇڭگو بىلەن غەرب

بنك سودا ايولى ۋە غەربنىڭ ئولپان ئەۋەتمەنغان ئەلچىلىرى بىلەن بىرسىپ ئۇتۇشىدىكى مۇھىم جايى بولغاچقا، قاغقىللار بۇ يەرگە مۇھاپىزەتچى قوشۇنلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. كېيىن پىشامشان تۇيغۇنلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىۋېلىنىدى. تۇيغۇنلارنىڭ پىشامشانىنى ئىشغال قىلغان ۋاقتى، تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن. «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى «تۇيغۇنلار ھەققىدە» قىسمىدە تۇيغۇنلارنىڭ قاغانى كۇالۇنىڭ «پىشامشان بىلەن چەرچەننى قوشۇۋالغان» لىقىلا خاتىرىلەنگەن. ھالبۇكى، كۇالۇۋېي شياۋجۇاڭدىنىڭ يوگىنەن 3 - يىلى يەنى مىلادى 530 - يىلى تەختكە چىقىپ ئۇزۇنى قاغان دەپ جاكارلانغاندى. لېكىن «سۇڭ يۈن، خۇي شىڭ بىلەرنامىسى» غا ئاساسلانغاندا، سۇڭ يۈن قاتارلىقلار مىلادى 518 - يىلى پىشامشاندىن ئۆتكەندە، پىشامشان تاللىقاچان «تۇيغۇنلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىۋېلىنغانىدى»، تۇيغۇنلارنىڭ قاغانى تۇيغۇنلارنىڭ «غەربنى تىنچىتقۇچى ئىككىنچى پەرزەنتلەر قوشۇنىنىڭ سانغۇنى» نى بۇ جايدا تۇرغۇزۇپ، «3000 ئادەمنى توپلاپ غەربتە غۇزلارنىڭ بىرسىپ كىرىشىدىن مۇداپىئە كۆردى». بۇنىڭدىن تۇيغۇنلارنىڭ پىشامشانىنى ئىشغال قىلغان ۋاقتىنىڭ كۇالۇدىن ئىلگىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىكى «غەربتە غۇزلارنىڭ بىرسىپ كىرىشىدىن مۇداپىئە كۆردى» دېگەنىدىكى «غەربتىكى غۇزلار» شەرققە كېڭەيگەن ئىپتالىتلارغا قارىتىلغان بولۇشى كېرەك. قاغقىللارنىڭ پىشامشاندىن چېكىنىپ چىققان ۋاقتىنى ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتتىن ھۆكۈم قىلغاندا، قاغقىللارنىڭ قۇستىن چېكىنىپ چىققان ۋاقتىدىن بىرنەچە ئۇزۇن بولماسلىقى، يەنى لىكىم سەل بالدۇر بولۇشى مۇمكىن. ئاساسلىق سەۋەبى ئىپتالىتلارنىڭ شەرقتە كېڭىيىشى بىلەن ئۇلارنىڭ قاغقىل دۆلىتىگە سالىغان

تەھدىلى ئىدى. «سۇك يۇن، خۇي شىك سەپەرلىمىسى» دىن قارىغاندا، قاڭقىللار پىشامشاندىن چىكىنىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، پىشامشانلىقلار «ئۆز ئالدىغا ئايرىم خان تىكلىگەن» دىن كېيىن پىشامشان ئاندىن تۇيغۇنلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنۇبلىنغانىدى. تۇيغۇنلارنىڭ پىشامشانىنى ئىشغال قىلىشى بىلەن ئۇ جايغا ئۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇرغۇزۇشى «غەربتىكى غوزلاردىن مۇداپىئەلىنىش» يەنى ئېغتالىتلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن ساقلىنىشنى مەقسەت قىلغان يەردە، ئۇنداقتا پىشامشانىنىڭ تۇيغۇنلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنۇبلىنغان ۋاقتى، ئېغتالىتلارنىڭ كۆكئارتتىن ئۆتۈپ شەرقىگە كېلىگەن ۋاقتى (مىلادى V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە VI ئەسىرنىڭ باشلىرى) دىن ئىلگىرى بولماسلىقى كېرەك. بۇ نۇقتا توغرىسىدا بىز يەنە تۆۋەندىكىدەك ئىككى قوشۇمچە دەلىللىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتەلەيمىز، ئۇنىڭ بىرى، جەنۇبىي سۇلالىلەرگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردىكى بولۇپمۇ «لياڭنامە» دىكى تۇيغۇنلار «شىمالدا قوچۇ بىلەن چېگرىلىنىدۇ»، قوچۇ «جەنۇبتا خېنەن (جەنۇبىي سۇلالىدىكى لىيۇسۇڭ ھاكىمىيىتى تۇيغۇنلارنىڭ پادىشاھى موغايانغا خېنەن بېگى دېگەن ئوتۇغاتنى ئەۋەتكەن، بۇرۇن «خېنەن» تۇيغۇنلارنى كۆرسەتتى) بىلەن چېگرىلىنىدۇ» دېگەن خاتىرە ئىدى، ھالبۇكى، لياڭ پادىشاھلىقى مىلادى 507 - يىلى قۇرۇلغانىدى. يەنە بىرى «ۋېي ناممە» دىكى ۋېي شۇەنۇدى (مىلادى 500 — 515 - يىللار) نىڭ دەۋرىدىكى «جورجان، ئېغتالىت، تۇيغۇنلار ئالاقىلىشىپ باش قوشۇشتا قوچۇدىن بۆتىدۇ» (ۋېينامە، قاڭقىللار ھەققىدە قىسمى) دېگەن خاتىرە ئىدى، فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى «پىشامشاندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ زېمىت تەرتىپسىز»⑦ ئاملىق ماقالىسىدە بۇقېرىدا نەقىلدىكى تۇيغۇنلار «پىشامشان رايونىدىن چېرىكنى قوشۇۋالغان» دېگەن سۆز خاتا ھالدا

فۇلىيەنتۇ (كۇالۇنىڭ تاتىسى) نىڭ تاخىرىسىغا قىلىپ قويۇلغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخېنىڭ 11 - يىلى (مىلادى 493 - يىلى) فۇلىيەنتۇغا تۇيغۇنلارنىڭ خانى دېگەن ئوتۇغاتنى بەرگەنلىكى ھەققىدىكى بىۋاسىتە باغلىنىپ كەلگەن سۆز بىلەن يىلنامىمۇ قىسقارتىۋېتىلگەن، شۇڭلاشقا تۇيغۇنلار پىشامشانىي فۇلىيەنتۇ خان بولغان يىلى يەنى مىلادى 493 - يىلى ئىشغال قىلغان دەپ قارىلىدۇ. تۇيغۇنلارنىڭ پىشامشانىنى ئىشغال قىلغان ۋاقتى مىلادى 493 - يىلدىن بۇرۇن، تەخمىنەن مىلادى 500 - يىللار ئەتراپىدا بولۇشى كېرەك.

4. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ كېرىسى ۋە مىئوتۇنىڭ ئۆزىنى قۇتقۇزۇشى، قۇدرەتلىك قاڭقىل دۆلىتى

شۇنداق قىلىپ جورجان، ئېفتالىت ۋە تۇيغۇنلارنىڭ شەرق، غەرب، جەنۇبتىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ قىستىشى بىلەن، قاڭقىل دۆلىتى كەينى - كەينىدىن قۇس، كىنگىت ۋە پىشامشاندىن ئايرىلىپ قالدى. كۆپلىگەن قاڭقىل ئاھالىلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆلتۈرۈلدى. بەزىلىرى ئەسىر-گە ئېلىندى يەنە. بەزىلىرى باشقا جايلارغا تارقاپ كەتتى. VI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شەرقىي يولدا قانلىق جەڭ قىلىپ قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە مىۋىلىرىنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي دېگۈدەك نابۇت بولدى. قاڭقىل دۆلىتى ئىنتايىن ئېغىر كېرىسكە دۇچ كەلدى.

مۇشۇنداق چەددىي پەيتتە، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئىچكى

قىسمىدىمۇ دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئەھۋالغا ئوخشاش، سىنىپلار ۋە مەزھەپلەر كۈرىشى پارتلىدى. كۈرەش ئالدىنى بىلەن ئاپورغور جەمەتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا پارتلىدى. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئاپۇرغورنىڭ چوڭ ئوغلى «ئاپۇرغورنىڭ باشقا خوتۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ» ئاپۇرغورغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغانىدا، پاش بولۇپ قېلىپ، ئاپورغور تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئېھتىمال ئاپۇرغۇرنىڭ ئوكتىچىلەرنى چېكىنىدىن ئاشقان ئۇسۇللار بىلەن باستۇرغانلىقىدىن بولسا كېرەك، ئاقئۆتتە) ئۇ «خەلقنىڭ ئىشەنچىسىدىن ئايرىلىپ قالدى». خەلق ئۇنى «بىرلىشىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى». ئاپورغور ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ «جەمەتى» دېگەن بالىنيان دەپ ئاتىلىدىغان بىر ۋىلەن «خەلق» تەرىپىدىن قاغقىل دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تىكلىنىپ، قاغقىل دۆلىتىنىڭ ۋەزىيىتىنى ۋاقتىلىق تىزگىنلەپ تۇردى.

قاغقىل دۆلىتىنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقى، قاش بىلەن كىرىكنىڭ ئارىلىقىغا كېلىپ قالغان ئېغتالىتلار ئۇيۇن قاغقىل دۆلىتىنى كونترول قىلىش ھەمدە ئۇنى ئۇزىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇشقا پۈرسەت يارىتىپ بەردى. بالىنيان قاغقىل دۆلىتىگە بىر يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلالمايلا، ئېغتالىتلار قاغقىل دۆلىتىگە قارىتا ئۇرۇش قوزغىدى، شۇنىڭدەك بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى بالىنيانىنى تەختتىن قالدۇرۇپ چۇنچىنىڭ ئوغلى مىئوتۇنى دۆلىتىگە قايتىپ تەختكە ۋارىسلىق قىلىشقا ئۇزىتىش يۇزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان دەپ داۋراڭ سالدى. ئېغتالىتلارنىڭ زور قوشۇنىنىڭ بېسىمى بىلەن، قاغقىل «خەلقى» نائىلاج، «بالىنياننى ئۆلتۈرۈپ، مىئوتۇنىڭ تەختكە چىقىشىنى قارشى ئالدى» («ۋېينامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسسە»).

يۇقىرىدىكى بۇ ۋەقەلەر تارىخىي كىتابلاردا يەنە دەۋرى

بويىچە خاتىرىلەنمىگەنىدى. «ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، كۈجيا شمالىي ۋېينامە يوڭيىلىق تۆنجى يىلى (مىلادى 508 - يىلى) لۈكچىنلىق ۋالىيسى شياۋليانگنى شىمالىي ۋېينا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، «ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كېلىشكە قوشۇن ئەۋەتىپ ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى»، ۋېي شۇەنزۇدى پەرمان چۈشۈرۈپ ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلدى. ھەمدە شۇ يىلى مىئوتوغا پەرمان ئەۋەتىپ بۇ ئەھۋالنى ئۇقتۇردى. پەرماندا مىئوتونىڭ «سەممىيەتلىكى قايتا - قايتا» مەدھىيىلەنگەنىدى. بۇنىڭدىن مىئوتونىڭ قاڭقىللارغا خان قىلىپ تىكلەنگەن ۋاقتىنىڭ كېچىككەنىدە مىلادى 505 - يىلى ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. يۇقىرىدىكى پەرەز بويىچە بولغاندا، بالنىياننىڭ تەختكە چىققان ۋاقتى مىلادى 503 - يىلى ئەتراپىدا، ئاپۇرغورنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ۋاقتى مىلادى 502 - يىلى ئەتراپىدا بولۇشى كېرەك.

مىئوتونىڭ ئىپتالىتلار تەرىپىدىن قاڭقىللارنىڭ خانى قىلىپ تىكلەنگەنلىكىگە ئائىت پاكىت، قاڭقىللارنىڭ بۇ مەزگىلگە كەلگەندە پۈتۈنلەي ئىپتالىتلار تەرىپىگە ئېغىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن تارىخىي كىتابلاردا مىئوتونىڭ ئىپتالىتلارغا تىز پۈككەنلىكىگە ئائىت پاكىتلار خاتىرىلەنمىگەن. شۇنداقلا ئىپتالىتلارنىڭ قاڭقىلى دۆلىتىنىڭ زېمىنى بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقىغا داۋاملىق دەخلى - تەرۇز قىلغانلىقىغا ئائىت ماتېرىياللارمۇ يوق ⑧. تۈيغۇنلار پىشامشانىڭ ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ دۆلىتى ئاۋۋالقىدەكلا گۈللىنىش باسقۇچىدا تۇرغان بولسىمۇ، ئۇزۇن تەسىرىنى پەيدىنپەي تېيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شەرقى يولغا قاراپ كېڭەيتمىگەنىدى. بۇ ئەھۋاللار مىئوتونىڭ ئىپتالىتلار بىلەن، تۈيغۇنلارغا قارىتا بەزى دىپلوماتىيە ۋاستىلىرىنى قوللانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، مەسىلەن، بەلگىلىك مىقداردا باج

یاکی پۇل تاپشۇرۇش یاکی نام چەھەتتىكى قۇللۇق بىلدۈرۈش قاتارلىق تۈسۇللار ئارقىلىق قاڭقىللار بىلەن ئېغتالىشىپ، تۈيغۇنلارنىڭ بىر مەزگىل ئىنتايىن جىددىيلىشىپ كەتكەن مۇناسىۋىتىنى تەكشىدى. شىمالىي ۋېيغا قارىتا، مىنۇتو تەختا كەم چىقىشى بىلەنلا «ئۇزۇلدۇرمەي ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان، توقەنەم قىلىپ تۇردى»، «ئالتۇن، كۈمۈش، يەتتە تۈياق ئات» 10 تۆگە تەقدىم قىلىپ» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»). شىمال بىلەن داۋاملىق دوستانە ئۆتۈشنى خالايدىغانلىقى ئارزۇسىنى قەتئىي بىلدۈردى. مىلادى 508 - يىلى ۋېي شۇەنۇۋدى مىنۇتۇنىڭ «سەمىمىيەت» لىكىگە قارىتا «ئاپىرىن ئوقۇيدىغان» لىستىنى توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. ئەينىلى ۋاقىتتا قوچۇنىڭ خانى كۈجيا جورجانلارنىڭ بىقىنىدىلىكىدىن ئالىقاچان قۇتۇلغان بولغاچقا، شىمالىي ۋېيغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كېلىشنى تەلەپ قىلدى. ۋېي شۇەنۇۋدى مىنۇتۇغا پەرمان چۈشۈرۈپ: «جورجان، ئېغتالىپ، تۈيغۇنلار ئالاقىلىشىپ باش قوشۇشتا قوچۇدىن ئۆتۈۋەي قالمايدۇ. ھالا، بۇگۈنكى كۈنلۈكتە قوچۇ ئىچكى رايونلارغا بېقىنىپ، ئەلچى ئەۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن جورجانلارنىڭ يولى ئۇزۇلدى. مۇبادا ئۇلارنى دەپدەپىگە سېلىپ، جورجانلارغا يانتايىق بولماقلار، مەن سىلەرنىڭ گۇناھىڭلارنى ھەرگىز كەچۈرمەيمەن» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش) دېدى. مىنۇتۇنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ بۇ كەسكىن تەلىپىگە قارىتا جاۋابەن قايتۇرغان ياكى قايتۇرمىغانلىقى بىلەن قانداق جاۋاب قايتۇرغانلىقى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن. لېكىن مىنۇتۇنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنمۇ شىمالىي ۋېيغا داۋاملىق ئەلچى ئەۋەتىپ ئېلىرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلىپ تۇرغانلىقىدىن قارىغاندا، مىنۇتو بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلغانمۇ، ياكى رەت قىلىپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن بولغان دوستلۇقنى

مۇناسىۋەتنى داۋاملىق ساقلاپ قالغانىدى. قىسقىسى، مىئوتۇ ئاھايىتى يىراقنى كۆرەر ۋە تەدبىرلىك بىر قاتقىل خانىش ئىدى. ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن مەلۇم دەرىجىدە ئىلغار لىتلارنىك سۆزىنى ئاڭلاپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ چوڭ دۆلەتلەرنىڭ قوجۇدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم رايوندىكى زىددىيەتتىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ، ئاساسىي جەھەتتىن قاتقىل دۆلىتىنىڭ مۇستەقىللىق ئورنىنى ساقلاپ قالدى، قاتقىل دۆلىتىنى مۇھاسىرە ئىچىدە قېلىشتەك قىيىن شارائىت تىن قۇتۇلدۇرۇپ قالدى، شۇ ئارقىلىق پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ جورجانلارنىڭ تەھدىتىگە تاقابىل تۇردى. جورجان خانلىقى نىڭ قۇلدارلار سىنىپى قاتقىل مىللىتىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىدى، مىئوتۇنىڭ جورجان خانلىقىنى ئاساسىي كۈرەش نىشانىسى قىلىشتىن ئىبارەت دۆلەت سىياسىتى، كېڭ قاتقىل چارۋىچىلىرىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن ئىدى.

جورجانلارنىڭ ناغاي قاغانى ئۆلگەندە، ئورنىغا ئوغلى پۇد تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى تاغان قاغان دەپ جاكارلىدى. ئۇنىڭ قاتقىل دۆلىتىدە ئاپورغۇر بىلەن بالىسىنىڭ كەينى كەينىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى بىلەن مىئوتونىڭ يېڭىدىن تەختكە چىققانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادى 508 - يىلىدىن زور قوشۇن بىلەن غەربكە ھۇجۇم قىلىپ، قاتقىل دۆلىتىنىڭ بىر بولىنى يوقىتىۋېتىشكە ئۇرۇندى. مىئوتو قاتقىللارنىڭ قوشۇنى ئىدىقۇت باشچىلىق قىلىپ، بارسكۆل (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى بارىكۆل كۆلى) نىڭ شىمالىدا ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، پۇد نىڭ باشچىلىقىدىكى جورجان قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىدى. بۇ ۋاقىتتا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چاپقۇنچىلىقىدا سۇيەت سانغۇنى مېڭ ۋېي ۋېي شۇەنۇۋدىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، 3000 كىشىلىك ۋېي قوشۇنىنى باشلاپ ئۇچۇنىڭ

خانی کۈجیانىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچۈشىنى قارشى ئېلىشقا ئاتلاندى. ۋېي قوشۇنلىرى غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئۇيغۇرغول (هازىرقى قۇمۇلنىڭ غەربىي شىمالىي) غا يېتىپ بارغاندا، جورجانلارنىڭ قوغلاپ كەلگەن قوشۇنلىرى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. پۈر ۋېي قوشۇنلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا، ۋېي قوشۇنلىرى قاتقىللار بىلەن بىرلىشىپ، ئارقا تەرەپ تىن قول سالماقچى دەپ قاراپ، «قورقۇپ كەينىگە يېنىپ كەتتى». مىئوتۇ جورجانلارنىڭ «قاچقان» لىقىنى ئاڭلاپ، قاتتىق قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، جورجان قوشۇنلىرىنى قوغلاپ بېرىپ مەغلۇپ قىلىپ، پۈدنى بارىسكۆلنىڭ شىمالىدا ئۆلتۈردى. مىئوتو ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ماسلاشقانلىقىغا رەھ مەت ئېيتىش هەم ۋېي سۇلالىسىگە بولغان دوستلۇقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، پۈدنىڭ چېچىنى كېسىۋېلىپ مىڭ ۋېيغا تەقدىم قىلدى، يەنە ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ «بەش تۈياق چاپقۇر ئات، ئالتۇن ـ كۈمۈش، بۇلغۇن تېرىسى بىلەن باشقا يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى». ۋېي شۇەنۇۋدى يۇلياڭنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى هەمدە مىئوتوغا جەر يۈرۈش سازجابدۇقى، 80 نەپەر ئەلنەغمىچى، 10 توپ قىزىل يىپەك، 60 توپ هەر خىل زەخت تەقدىم قىلدى. مىئوتو قايتا يەنە باغا تېغاتېنىنى ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، «يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى نەقىللەرنىڭ هەممىسى «ۋېينامە». قاتقىللار هەققىدە «قىسمە» نى ئاساس قىلغان). «ۋېينامە» شىزۇڭ هەققىدە خاتىرە» كە ئاساسلانغاندا، مۇشۇ يىلى قاتقىل دۆلىتى ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچىلىرى ـ ئاخىر بولۇپ، ئۇچ تۈركۈم ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلغان بولۇپ، قاتقىل دۆلىتى بىلەن ۋېي سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ قويۇقلاشقانىدى.

بارنسكۆل ئۇرۇشىدا قاتقاللار جۇرجانلارنىڭ ئۇستىدىن غەلىبىسى قازانغانلىقتىن، قاتقىل دۆلىتىنىڭ تەسىر كۈچى تېخىمۇ ئاشقانلىقتىن جەنۇبىدىكى بەگلىكلەرگە يېتەرسىز بولاردى. «ۋېنىامە» قوچۇ تەزكىرىسى» دە: «كۇچىا تەختكە چىققاندا جۇرجانلارنىڭ قاغانى ناغايىغا بەيلىك قىلغانىدى. جۇرجانلارنىڭ قاغانى يۇز قاتقاللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن كۇچىا يەنە قاتقاللارغا بەيلىك قىلدى» دېيىلگەن. كۇچىا قوچۇنىڭ خانلىق تەختىنى گە چىققاندىن كېيىن كۆپ قېتىم ۋېي سۇلالىسىگە مەكتۇپ يوللاپ، ئىچكى رايونلارغا كۆچۈشنى تەلەپ قىلدى، مىلادى 508 - يىلى ۋېي سۇلالىسى مىڭ ۋېينى قوشۇن باشلاپ بېرىپ ئۇنى كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتكەندە، مىڭ ۋېينىڭ قوشۇنلىرى ئۈمۈرغۇلغا «بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا يېتىپ بارالماي قايتىپ كەتتى». بارنسكۆل ئۇرۇشىدىن كېيىن كۇچىا يەنە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «ئون قېتىمدىن ئارتۇق ئەلچى ئەۋەتىپ»، ۋېي سۇلالىسىگە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلىپ بەيئەت قىلىدىغان «سەمىمىيتىنى بىلدۈرۈپ». ئىچكى رايونلارغا كۆچۈشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن بۇ ۋاقىتتا جۇرجانلانىڭ كۈچى قوچۇدىن قوغلاپ چىقىرىلغاچقا، قوچۇ خەلقىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە ياشاپ كەلگەن جايىدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي «كونا ماكانىدىن قايتا كۆچۈشنى خالىمىدى». تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، ۋېي سۇلالىسى بۇ ۋاقىتتا پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، ۋېي سۇلالىسىپەرەس كۇچىانىڭ قوچۇدىن ئىبارەت بۇ ستراتېگىيىلىك مۇھىم جايىدىن ئايرىلىشنى، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ قوچۇ رايونىغا بولغان تەسىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشنى خالىمىدى، شۇڭا «كۆپلەپ ئىنئام بېرىپ، ئەسكەرلەرنىڭ قايتا قارشى ئالالمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى» («ۋېينامە، قوچۇ تەزكىرىسى»). بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا كۇچىا «يەنە قاتقىل

لارغا بەيئەت قىلىش» قا مەجبۇر بولدى. بۇ ھال كۇچيانىڭ ۋېي سۇلالىسى بىلەن قائىمدا دۆلىتىنىڭ ھەر ئىككىسى بىلەنلا بەيئەت قىلىش مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بارىسكۆل ئۇرۇشى قائىمىللارنىڭ جورجانلار بىلەن يەنە يەكلا يولنىڭ شەرقىي تارمىقىدىكى مۇھىم قورغان فوچۇنىڭ تالىشىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئۇنچە قېتىملىق زور ئۇرۇشى ئىدى. جورجانلار مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ چۈنى تاشلاپ چىقىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە «جورجانلار زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، قائىمىللار روناق تاپتى، جورجانلار ئۆزىنى قۇتقۇزۇشقىمۇ چارىسىز قالدى» («ۋېينامە. ياۋمى خەننىڭ تەرجىمھالى»). جورجانلارنىڭ سودا يولىدىكى پاراكەندىچىلىكلىرى تازىلانغانلىقتىن، بىر مەھەل ئۇزۇلۈپ قالغان جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىدە مىلادى 508 - يىلىدىن باشلاپ يەنە گۈللەپ راۋاجلىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. كۇسەن، سۇلې، جۇجۇن، تاشقورغان، ئۇدۇن، كەشمىر، پېرسىيە، جەنۇبىي ھىندىستان قاتارلىق دۆلەت ۋە بەگلىكلەر، ۋېي سۇلالىسى بىلەن بولغان ئەلچى ۋە «ئولپان ئەۋەتىش» مۇناسىۋىتىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈردى. قائىمىل قوچۇ قاتارلىق دۆلەتلەر مىلادى 508 - يىلىدىن باشلاپ، ھەر يىلى ۋېي سۇلالىسىگە «ئولپان» ۋە «سوۋغا تەقدىم» قىلىپ تۇردى.

مىلادى 516 - يىلى (ۋېي شياۋمىڭدىنىڭ شېنگۇ جى يىلى) قائىمىل دۆلىتى بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككىنچى قېتىملىق زور كۆلەملىك ئۇرۇش پارتلىدى. «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ يۈز بەرگەن جايى خاتىرىلەنمىگەن، ئەمما شۇنى ۋاقىتلىق ئۆزىنى قارىغاندا، يەنىلا بارىسكۆل بىلەن

ئۇيغۇرلىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا بۇ ئۇرۇشنى قاڭقىل دۆلىتى بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ قوچۇ رايونىنىڭ تىرگىنلەش ھوقۇقىنى تالىشىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇشى دەپ ئاتاش قىمۇ بولاتتى. تارىخىي كىتابلاردا ئۇرۇشنىڭ جەريانىمۇ خاتىرىلەنمىگەن. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە پەقەت ئۇنىڭ نەتىجىسىلا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا: «مىئوتۇ جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانى چيۈنۇ (پۇد ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن جورجانلارنىڭ قاغانى بولغان) بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ئەسىرگە چۈشتى؛ چيۈنۇ ئۇنى ئىككى ئاساۋ ئاتقا چېتىپ ئۆلتۈردى، كاللىسىنى كېسىۋېلىپ جام قىلىۋالدى؛ ئۇنىڭ قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى قېچىپ كېلىپ ئېفتالىتلارغا بېقىندى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن قاڭقىللارنىڭ ئىنتايىن ئېچىنىشلىق تۈردە مەغلۇپ بولغانلىقىنى، خانىي ئۆلتۈرۈلۈپ، خەلقىنىڭ تارىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، قېچىپ بېرىپ ئېفتالىتلاردىن پاناھلىق تىلىگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. قاڭقىللارنىڭ مەغلۇپ بولۇش سەۋەبلىرى، «چيۈنۇنىڭ قەيسەر ۋە زېرەك، ھەربىي ئىشلارغا ماھىر» («ۋېينامە. جورجانلار، ھەققىدە قىسسە») لىغى بىلەن مىئوتونىڭ مەغرۇرلىنىپ دۈشمەنگە سەل قاراشتەك بۇنداق شەخسىي پەزىلەت تەرىپىدىكى ئامىللاردىن سىرت، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىللار بىلەن جورجانلارنى دەيدىگە سېلىپ، «دۈشمەنلىشىپ ئۆزئارا ئۇرۇش قىلىش» قا قۇتراتقىنىمۇ ۋېي سۇلالىسىنىڭ «ئولتۇرۇۋېلىپ پايدىنى كۆزلەش سىياسىتى» دە ئاز رول ئويناندى، بارسكۆل ئۇرۇشىدىن ئاۋۋال، قاڭقىل دۆلىتى قارشى تەرەپكە قارىغاندا، بىرقەدەر ئاجىز ۋاقتىدا، ۋېي سۇلالىسى قاڭقىل دۆلىتىنى قەتئىي قوللىغاندى؛ جورجانلارنى بولسا بەزىدە ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشقا، بەزىدە ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرى

ومنى قوبۇل قىلمىدى» («ۋېينامە. جورجانلا مەقدەم قىسسە»).
بۇ جورجانلارغا قارىتا ۋېي سۇلالىسى بىلەن قاڭقىللار ئىت
تىپاق تۈزۈپ جورجانلارغا قارشى تۇرغاندەك بىر خىل كۆچ
لۈك تەسىراتنى بېرىپ قويىدى. بارىسكۆل ئۇرۇشىدا قاڭقىللار
جورجانلارنىڭ ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىدىن قورقۇشتەك
مۇشۇنداق پىسخىكىسىدىن پايدىلىنىپ غەلبە قازانغىلىدى.
بارىسكۆل ئۇرۇشىدىن كېيىن قاڭقىللارنىڭ كۆچى زور دەرىجە
دە كۆچەيدى. ۋېي سۇلالىسى «قاڭقىل دۆلىتىنىڭ كۈچلۈك
دۆلەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشى» دىن قورقۇپ، «جورجان
لار يوقىتىلغاندىن كېيىن قاڭقىللارنىڭ زورلۇق - زومبۇ
لۇق قىلمىغانلىقى ئۈز - ئۈزىدىن مەلۇم» («ۋېينامە. يۇمن
خەننىڭ تەرجىمھالى») دەپ ئەندىشە قىلدى. شۇڭا ۋېي
سۇلالىسى مىلادى 509 - يىلى (يەنى بارىسكۆل ئۇرۇشى يۈز
بەرگەن يىل) دىن باشلاپ، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئەۋەتكەن
ئەلچى ۋە سوۋغا - سالاملىرىنى بۇرۇنقىدەكلا قوبۇل قىلغان
بولسىمۇ، لېكىن جورجان خانلىقىغا بولغان پوزىتسىيىسىنى
بىردىنلا ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنىڭ ئەۋەتكەن ئەلچى ۋە سوۋغا -
سالاملىرىنى قوبۇل قىلىپلا قالماي، بەلكى يەنە مىلادى
514 - يىلى (ۋېي شۇەنئۇدىنىڭ يەنچاڭ 3 - يىلى) ۋېي
شۇەنئۇدى بىر مەھەل شىرمەت چەۋەندازلار سانغۇنى مايىشىنى
جورجان خانلىقىغا «ھال سوراشقا ئەۋەتتى». ۋېي سۇلالىسى
نىڭ تاكتىكا جەھەتتە بۇنداق ئۆزگىرىش ياسىشى، جورجانى
لارغا قاڭقىل دۆلىتى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا، ئېئورغولدېكى
ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئارىلىشىشىدىن ئەندىشە قىلىشنىڭ زادىلا
ھاجىتى قالمىغانلىقىنى، پۈتۈن كۈچى بىلەن قاڭقىللارغا
ھۇجۇم قىلىشنىڭ لازىملىقىنى تونۇتتى. ھالبۇكى قاڭقىل
دۆلىتى بولسا ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئاۋاز قوشۇشى ۋە ماسلە
شىشىغا ئېرىشىشتىن ئەمدىلىكتە قايتا ئۇمىد كۈتەلمەيدىغان ئا

بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، ئېفتالىت دۆلىتى يەنە پېرسىيە دۆلىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مىلادى 503 - يىلىدىن باشلاپ 10 يىلغا سوزۇلغان زور كۆلەملىك ئۇرۇش پارتلىغانىدى؛ ئۇرۇشتا ئۇزنارا يېڭىش ۋ يېڭىلىش بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئېفتالىتلارنىڭ دۆلەت كۈچىنى زور دەرىجىدە خورىتىپ، ئۇلارنىڭ كۆپ-مىقدارىدىكى جانلىق كۈچىنى ئىسكەنجىدە تۇتۇپ تۇرغانلىقتىن، ئۇلارنى قاتقىل دۆلىتىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىغا قارشى كۈرەش قىلىشقا قاتناشتا يەنە ئۇنۇملۇك ياردەم بېرىشكە ئامالسىز قىلىپ قويدى. يۇقىرىقىلارمۇ قاتقىل دۆلىتىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدا رول ئوينىغانىدى.

مىلادىيە ئۇلتۇرۇلگەندىن كېيىن، قاتقىل دۆلىتى «ھۆكۈمرانىدىن ئايرىلىپ، خەلقى تەرەپ - تەرەپكە تاراپ كەتتى» («ۋېينامە. يۇەن‌خەننىڭ تەرجىمھالى»). ھالبۇكى، جورجان خانلىقى بولسا «بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ» («لياڭ نامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»)، «ئىسيانچىلارنى جازالاپ، دۆلىتىنى بارغانسېرى قۇدرەت تاپقۇزدى» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»). بۇنىڭدىكى «ئىسيانچىلار» نى جازالاش، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرۇنەكلەر» دە ئېيتىلغان «دەسلەپتە جورجانلارغا تەۋە بولۇپ، كېيىن جورجانلارغا قارىشى ئىسيان كۆتۈرگەن قوشنا دۆلەتلەر» بولۇپ، قاتقىل دۆلىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايتتى. شەكسىزكى جورجانلار يەنە تىنىشانشانىڭ شىمالىنى قايتا ئىگىلىۋالغانىدى، قاتقىللار بولسا بۇ رايونلاردىن قوغلاپ چىقىرىلغانىدى. قاتقىللار قەيەرگە قېچىپ بارغان؟ تارىخىي كىتابلاردا پەقەت «پۇتۇنلەي ئېفتالىتلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ بارغان» لىقىلا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ باشقا جايلارغا قېچىپ بارغانلىقى خاتىرىلەنمىگەن. ئەينى ۋاقىتتا ئېفتالىتلار تىنىشانشانىڭ جەنۇبىي يولى بىلەن كېسىگىنىڭ

غەربىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆچمە قەبىلە تىيانشانىنىڭ شىمالىغا ئۆتمىگەنىدى. جۇغراپىيىلىك ئورۇن ۋە ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، ئېفتالىتلارنىڭ ئاساسىغا قەچىپ بارغان قاڭقىللار ئېفتالىتلار تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ تۈرۈلۇۋاتقان كىنگىتنىڭ غەربىي ۋە شىمالىدىكى جايلارغا يەنى ھازىرقى قايدۇ (قاراشەھەر) دەريالىسىغا ۋادىسىغا قەچىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن.

ھىئوتۇ ئۇلۇغەندىن كېيىن، قاڭقىل خەلقى دەرھال ئۇ-نىڭ ئىنىسى ئېلىبەگنى ئۆزلىرىگە ھۆكۈمران قىلىپ تىكلىدى. قاڭقىل دۆلىتى ئېفتالىت دۆلىتىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا، بىر قانچە يىلدىن كېيىن ئاندىن ئەسلىگە كېلەلىدى. بۇ ۋاقىتدا جورجان خانلىقىدا ئىچكى قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، ھۆكۈم-رانلار گۇرۇھى ئىچكى جەھەتتە بىر - بىرى بىلەن چېقىشال-ماي دېگەندەك ئىككى گۇرۇھقا ئايرىلىپ ئۆزئارا پۈت تېپىشتى ۋە قىرغىنچىلىق قىلىشتى. قاڭقىل دۆلىتىمۇ پۇرسەتتىن پايدىلە-نىپ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋالغان، تارىخىي كىتابلاردا ئېفتالىتلار ھىئوتونىڭ ئىنىسى ئېلىبەگنىڭ دۆلىتىگە قايتقان دەپ ئاتالغان، دەپ خاتىرىلەنگەن. بەلكىم ئېلىبەگ ئۆز مىللىتىنىڭ كۆچىگە تايىنىپ زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋالغان بو-لۇشى، ئېفتالىتلار پۈتۈنلەي ئەسكەرچىقىرىپ ئېلىبەگنى مۇھا-پىزەت قىلىپ دۆلىتىگە ئاپىرىپ قويمىغان بولۇشى مۇمكىن. ئېلىبەگ دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ۋېي سۇلالە-سىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئولپان تەقدىم قىلىپ، بۇرۇنقىدەك دوستانە ئۆتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مىلادى 520 - يىلى ئېلىبەگ قاڭقىل قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ جورجانلارغا ھۇجۇم قىلىپ، جورجان قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. جورجان-لارنىڭ قاغانى چيۇنۇ مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ بارغاندىن كېيىن، دەرھال ئەلچى ئەۋەتىپ ھۇجۇم تەرىپىدىن ئۆزلىرىنى

دى» («ۋېينامە. جورجانلار مەققدە قىسسە»). ئارقىدىنلا جورجان ھۆكۈمرانلار سىنىپى بىراھىمان قاغان بىلەن ئاناغاي تاغانىڭ باشچىلىقىدىكى ئىككى كۈرۈھقا بۆلۈنۈپ كەتتى. بىراھىمان قاغانىڭ باشچىلىقىدىكى جورجان قەبىلىلىرى چۈلۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا تۇردى؛ ئاناغاي قاغان ئاكسى شى فا بىلەن ئۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، «ئەسكەرلىرىنى باشلاپ جەنۇبقا كۆچۈپ بېرىپ»، ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. بىراھىمان يەنە شى فا بىلەن ئۇرۇش قىلدى. شى فا ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن «تاتابىلارنىڭ ئالدىغا قېچىپ كەتتى». جورجان خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۇنداق قالايمىقانچىلىق ۋەزىيەت يەنە قانچىلىك دۆلىتى ئۈچۈن پۇرسەت يارىتىپ بەردى. مىلادى 521 - يىلى (ۋېي شياۋمىڭدىنىڭ جېڭگۇاڭ 2 - يىلى) ئىلبەگ قانچىلارنىڭ زور قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ، جورجانلارنىڭ زېمىنىغا ئىچكىرلەپ كىرىپ، جورجان قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. بىراھىمان چېقىش يولى قالمىغان ئەھۋال ئاستىدا، «قەبىلىلىرىنى لياڭجوغا باشلاپ بېرىپ» ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. قانچىل قوشۇنلىرى تولۇق غەلبىگە ئېرىشتى. بىز، ئەينى ۋاقىتتىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ ۋەزىيىتىنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئۇزغان سانغۇنى، لياڭجونىڭ ئايماق بېگى يۈەن خەننىڭ ۋېي شياۋمىڭدىغا ئېيتقان مۇنۇ بىر ئابزاس سۆزىدىن كۆرۈۋالالايمىز، ئۇ «بۇگۈنكى كۈنلۈكتە جورجانلار قانچىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، بىزنىڭ سۇلالىمىزنىڭ ھەيۋىسىگە تايىنىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئىككى ھۆكۈمرانى (ئاناغاي بىلەن بىراھمان)، بىزگە ئەل بولدى، ئۇلارنىڭ ئەل بولۇشى بىلەن قول ئاستىدىكى پۇقرالىرىمۇ پۈتۈنلەي بىزگە بەيئەت قىلدى ..... ھازىر جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىزگە ئەل بولغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ پۇقرالىرى يەنە

لىلا تارقىلىپ يۈرمەكتە، لېكىن ئۇلارنىڭ قوۋملىرى ئىنتايىن كۆپ. ھەممىلا جايدا تەسىر كۆچى بولسىمۇ، خان ئالىلىرىغا ئومىد باغلاپ تۇرماقتا. قاڭقىللارمۇ ئۇلارنى پۈتۈنلەي قوشۇۋالمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزلىرىگە بەيئەت قىلدۇرالمىدى» (ئۇيغۇرنامە. يۇمن خەنلىك تەرجىمھالى») دېگەنىدى. ئانا غايىمۇ ۋەھىي شىاۋمىڭدىغا: «دۆلەت پاراكەندىچىلىك گىردابىغا چۈشۈپ قالغاچقا، ھەرقايسى قەبىلىلەر ئۆز ئالدىغا ئايرىم جايلارنى ئىگىلىۋېلىپ، ئۆزئارا بۆلۈگچىلىق ۋە قىرغىنچىلىق قىلىشماقتا» (ئۇيغۇرنامە. جورجانلار ھەققىدە قىسقە») دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇنىڭدىن قاڭقىل قوشۇنلىرىنىڭ جورجان خانلىقىغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىنى يىمىرىپ تاشلىغان بولسىمۇ، ئەمما چۆللۈكنىڭ شىمالىدا داۋاملىق تۇرۇپ قالغان جورجانلارنى پۈتۈنلەي تولۇق ئەل قىلدۇرالمىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. قاڭقىل قوشۇنلىرى بىراھمان شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ شىمالىنى داۋاملىق ئىشغال قىلىۋېلىشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولغان بولسا كېرەك.

ميلادى 521 - يىلىدىكى ئۇرۇشتا، قاڭقىل دۆلىتى جورجان خانلىقىنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى بىر يولىلا يىمىرىپ تاشلاپ، ئۇنى مۇنقەرز بولۇشقا ئاز قويغانىدى. قاڭقىل دۆلىتى چۆللۈكنىڭ شىمالىي رايونىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىۋالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بۇ زور غەلىبىنى، ئۇنى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي بىلەن غەربىي شىمالىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلانىدۇرغانىدى. بىراق شۇنىڭدىن كېيىن ۋېي سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇشقا يېقىنلاپ قالغان جورجان خانلىقىغا قارىتا «قايتا يۆلەپ گۈللىنىش ۋە مۇنقەرز-لىكتىن قۇتۇلۇشقا يار - يۆلەك بولۇش» سىياسىتىنى قوللانا

هاچقا، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ كۈللىنىش ۋەزىيىتىمۇ، ئانچە ئۇزاق داۋام قىلالمىدى.

5. ئوغۇلات ـ ۋېنىسىيە لالىسىنىڭ جورجان خانىم لىقىغا قارىتاقوللانغان «قايتا يۆلەپ، گۈل لەندۈرۈش ۋە مۇنەۋەرزلىكتىن قۇتۇلۇشقا يار ـ يۆلەك بولۇش» سىياسىتى، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە مۇنەۋەرز بولۇشى

قاڭقىل دۆلىتىنىڭ زور غەلىبىسى شىمالىي ۋېنىسىيە سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ ۋە ۋەزىرلىرىنى يەنە قايتا ئەندىشىگە سالدى. ئۇلار قۇدرەتلىك قاڭقىل دۆلىتىنى ئىسكەنجىگە ئېلىش ئۈچۈن يەنە ئۆزئارا دەيدەيگە سېلىپ قويۇش تەدبىرىنى قايتا كۆتۈرۈپ چىقتى. ۋېنىسىيە شىئارىسكىدى بىر تەرەپتىن، جېنگگوئاڭنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادى 522 ـ يىلى) گۈكەينى ئەلچى قىلىپ، قاڭقىل دۆلىتىگە ئەۋەتىپ، ئېلىبەگكە غەربىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، بارىسكۆل ۋىلايىتىنىڭ تۇنجى بېگى، قاڭقىل خانى ⑨ دېگەن نامنى بېرىپ، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ غەلىبە مۇناسىسىگە قارىتا قۇتلۇقلاش نىيىتىنى بىلدۈرسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، گاۋياڭ بېگى يوڭ، دۇئان بېگىنىڭ پەرمانچىسى لى چوڭ قاتارلىقلارنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئاناغاينىڭ قەبىلىلىرىنى تۆۋۈش بۇلىقى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى گويالىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) غا ئورۇنلاشتۇردى، بىراھمانىنىڭ قەبىلىلىرى شەھەيجۇن ۋىلايىتى (شىنخەي ھازىرقى قۇيان كۆلى بولۇپ، ۋىلايەت ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئىجىناچى خوشۇتتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) گە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ۋەھرقا يىلسىلا

ئىلگە باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەرنى يىغىپ، تارقاقلاشتۇرۇشنى بۇيرۇق قىلدى» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»). دۇنداق قىلىشى كۆرۈنۈشتە «قېچىپ كەلگەنلەرنى قوبۇل قىلىپ»، ئاللىقاچان مۇنقەرز بولۇپ بولغان ھاكىمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى، ئۇلۇغ بىر ئەلنىڭ بۇرچى قىلىپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىكى قۇدرەتلىك بىر ئەلنىڭ قانداقلا بولمىسۇن مەنىۋى جەھەتتىكى بۇنداق قوللاشنى ئىشقا ئاشۇرالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، كۆڭلىدە ھەمىشە «جورجانلار پۈتۈنلەي مۇنقەرز بولغان» دىن كېيىن «قاڭقىللارنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇق قىلمىشى» دىن ئەندىشە قىلىپ، جورجانلارنى يۆلەپ، قاڭقىللارنى ئىسكەنجىگە ئېلىشقا ئۇرۇنۇش ئىدى. يۇەن خەن شياۋمىڭدىگە: «پايتەختتىن لوياڭغا كۆچۈرگەندىن بۇيان (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى مىلادى 497 - يىلى پايتەختتىن لوياڭغا كۆچۈرگەندى) يېشۇي دەرياسى بىلەن چانشۇي دەرياسى ئارىلىقىدا مۇستەھكەم پۇت دەسسەپ تۇرۇپ كېلىۋاتىمىز، قاڭقىللار بىلەن جورجانلار ئۆزئارا بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشماقتا ....., بىراق ئۇلار داۋاملىق دۇشمەنلىشىپ كەلمەكتە، ئەمدىلىكتە «بىيەن جۇاڭزى تەدبىرى» نى ئىشقاسالساق، چېگرىدا نەچچە ئون يىلغىچە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرمەيدۇ، مانا بۇ قاڭقىللارنىڭ ئىسكەنجىگە ئېلىشنىڭ ئېپىدۇر» («ۋېينامە. يۇەن خەننىڭ تەرجىمھالى») دېگەنىدى. يۇەن خەن لياڭجودا مەنسەپ تۇتۇپ كەلگەن بولۇپ، بولۇپمۇ ۋېي شياۋمىڭدىگە خېشى ئارتىلمىغانلىقى ۋەزىيىتىنى ئەھلل قىلىپ، «لياڭجۇنىڭ يېرى كەڭ، ئاھالىسى شالاڭ، ئاشلىقى كەمچىل، دۇنخۇاڭ بىلەن جۇچۇەندە بوش يەرلەر كۆپ، مۇبادا جورجانلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئەسلىگە كېلەلمىسە، قاڭقىللار شىمالدا خىرىس قىلىپ، غەرب تەرەپتىن پاراكەندىچىلىك سالمىدۇ، بۇنىڭدىن قانداقمۇ ئەندىشە قىلماي تۇرغۇلۇق» دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئۇ ئوردىغا بېرىپ

نى «شخەي قەدىمي شەھەرنى رېمونت قىلىپ شۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش» نى تەكلىپ قىلدى. ئۇ شخەيجۇن ۋىلايىتى «قاڭقىللار تۇرۇۋاتقان ئالتۇنتاغقا مىك چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. (ئىلاۋە: قاڭقىل دۆلىتى غەربىي شىمالدا بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپى ئالتۇنتاغ بىلەن چېگرىلىناتتى)، بۇ جاي دەل شىمالدىكى بۇلاڭچىلارنىڭ ئۇيان - بۇيانغا ئۆتۈشۈشكى مۇھىم جايى»، بىراھىمانىنى مۇشۇ جايغا ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك، بۇنى «تاشقى جەھەتتە قاڭقىللاردىن مۇداپىئە كۆرۈشنىڭ ئەمەلىي تەدبىرى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش) دەيتتى. لېكىن ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ ۋە ئەمەلدارلىرى نىڭ ئويلىغانلىرى ئۇلارنىڭ كۈتكىنىدەك ئەمەلگە ئاشماي قالدى. بىراھمان جېڭگۇاڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 521 - يىلى) يەنى شخەيجۇن ۋىلايىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىنكى يانۋارقى يىلى، قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ لياڭجو ئايمىقىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، كېيىن لياڭجودىكى قوشۇنلار تەرىپىدىن قولغا چۈشتى. يانداۇرقى يىلى يەنە ئاناغايمۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ، «2000 ئاھالە بىلەن ھۆكۈمەت ۋە خۇسۇسىيلارنىڭ ئۆتەڭلەردە بېقىلىۋاتقان نەچچە يۈز مىڭ ئات - كالا، قويلىرىنى بۇلىۋېلىپ» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»)، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتتى.

ئاناغاي قاغان چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، تېزلىك بىلەن تارقىلىپ كەتكەن «300 مىڭغا يېقىن ئادىمى» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. لىنخۇەي بېگى تەننىڭ تەرجىمھالى») نى توپلىدى. ئۇ يەنە ئەتراپىغا بىر تۈركۈم خەنزۇ تۆرىلىرىنى توپلاپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىغا تەقلىد قىلىپ، زامانىغا ماس كەلمەيدىغان بەزى سىياسەتلەرنى ئىسلاھ

قىلىپ تېزدىن كۆچەيدى.

بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قاڭقىل دۆلىتىدە ھېچقانداق ياخشىلىنىشلار بولمىدى، ئىلىبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاڭقىل دۆلىتى يەنىلا مەلۇم دەرىجىدە، ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمى دىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ تەشكىلى ⓘ ئىدى، يۇەنخەن ئېيتقان قاڭقىل دۆلىتىنىڭ «قوشۇنلىرى كۆپ بولسىمۇ، ھۆكۈمرانلىرى ھاماقەت بولغاچقا، يۇقىرى - تۆۋەننى ئىدارە قىلالمايدۇ، تۆۋەن يۇقىرىغا ئىتائەت قىلمايدۇ، بۇلاڭچىلىققا تايىنىپلا بايلىق توپلايدىغان بولغاچقا، بۇلاڭچىلىقنى كەسىپ قىلىۋالغان» دېگەن سۆزى، بۇ نۇقتىنى ئىنتايىن ياخشى چۈشەندۈرۈپ بەرگەنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، قاڭقىل خانى ئىلىبەگ غەلبە قازانغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ جورجانلار ئۈستىدىن قازانغان غەلبىسىدىن مەست بولۇپ كېتىپ، يۇز بېرىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان خەتەرلىك ۋەزىيەتكە سەل قارىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جېڭگۇاڭ 3 - يىلى (مىلادى 522 - يىلى) ئۇ جورجانلارنىڭ ھۇجۇمى قاش بىلەن كىرىپكىنىڭ ئارىلىقىغا كېلىپ قالغان ۋاقىتتا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ۋېي ئوردىسىدىن «بىر توپ تاۋار - دۇردۇن، بىر دانە ئۈستى يېپىقلىق ھارۋا، بىر دانە قوشقۇن، كۆنلۈك بىلەن يەلپۈگۈچتىن ھەر بىرىدىن بىر دانە، يۈملاق كۆك چىدىرىدىن بەشنى، قىزىل يەلپۈگۈچتىن بەش دانە، ئون دانە بۇرغا بېرىشنى تەلەپ قىلىپ» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»)، ئۆزىنىڭ نەزىر - دائىرىسىنىڭ تارلىقىنى ۋە چېرىكلىك خاھىشىنى يېتەرلىك دەرىجىدە ئىپادىلىدى. بۇ مۇقەررەر ھالدا قاڭقىل خەلقىنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى سۇسلاشتۇرۇپ، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ يۇقىرى قاتلام گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋەتكەنىدى.

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئىلىبەگ كېيىن

جورجانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلـ گەندە، ئۇنىڭ ئىنىسى يۆجۇ ئىلبەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى تەختـ كە چىقتى» دېيىلگەن. ئىلبەگنىڭ جورجانـلار بىـلەن ئۇرۇش قىلغان ۋە ئۆلتۈرۈلگەن يىلى، تـارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنـ مىگەن. «قاڭقىللار مەققىدە قىسسە» دە «جېڭگۈاڭنىڭ ئوتتۇرا يىللىرى» دىن كېيىن قىلىپ بېكىتىلگەن بولۇپ، بەلكىم جېڭـ گۈاڭ (مىلادى 520 — 524 - يىللىرى) نىڭ ئاخىرقى يىلـ لىرى يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئىلبەگ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تـاشقى مۇھىت قاڭقىل دۆلىتىگە بارغانسېرى پايدىسىز بولدى. مىلادى 524 - يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدە زور كۆلەملىك ئالتە قورغان قوزغـ لىڭى پارتلىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئۇزۇلمەي يۈز بېرىپ تۇرغان ئىچكى تالاش - تارتىشلارغا پېتىپ قالدى، شۇڭلاشقا ئۇنىڭ توغرىسىدىن - توغرا يېڭىباشتىن كۈچىيىشكە باشلىغان جور- جان خانلىقىنى قايتا تىزگىنلەشكە ماجالى يەتمىدى، ئەكسىچە شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ۋە كېيىنكى شەرقىي، غەربىي ۋېيلار- نىڭ ھەمىسى، جورجان خانلىقى بىلەن پائال ياخشىچاق بو- لۇپ، ئۇنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشكە ياكى ئۇنىڭ جەنۇبىغا بې- سىپ كىرىشىنى ئازايتىشنى ئۈمىد قىلىپ، شۇ ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى قوزغىلاڭ كۈچلۈرگەن خەلق بىلەن ئۆزئارا دۈشمەنلەشـ كەنلەرگە تاقابىل تۇرماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلـەن بىر ۋا- قىتتا، ئىپتالىت دۆلىتىمۇ ئۆزلۈكىدىن ئاجىزلىشىپ، جورجانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشكە باشلىغاچقا، ئەلۋەتتە ھەر خىل شە- كىللەر بىلەن قاڭقىل دۆلىتىنى قايتا قوللىمايدىغان بولدى. ئىلبەگ ئۆلتۈرۈلگەندىن باشلاپ، قاڭقىل دۆلىتى ئاجىزلىشىش يولىغا قاراپ مېڭىشتىن مۇستەسنا بولالمىدى.

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. شېنـۈۋ ھەققىـدە خاتىرە» دە: «بۇلاڭچى ئاپۇغور جېڭگۈاڭ يىللىرىدىن ئىلگىرى دائىـم

ئۆزىنى قارام ئەل دەپ ئاتايتتى، ۋېي سۇلالىسىدىن باشلاپ، كۆپ قېتىم ئىسيان كۆتۈردى» دېيىلگەن. ئاپۇغور قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇنىڭدىن مىلادى 524 - يىلىدىكى ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن كېيىن قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ۋېي سۇلالىسى بىلەن بولغان ئولپان تەقدىم قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئاللىقاچان ئۈزۈپ قويغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. «ۋېينامە» دە ئېيتىلىشىچە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى قاڭقىل دۆلىتىنىڭ تارىخىنى بەكلا يىغىنچاقلاپ خاتىرىلىشى، مانا مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك.

«قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، يۆجۆ ئېلى بەگنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئۆزىنى قاڭقىل خانى دەپ جاكارلىغاندى. شەرقىي ۋېينىڭ پادىشاھى شياۋجېڭدىنىڭ تىيەنپىڭ 2 - يىلى 3 - ئايلى (مىلادى 535 - يىلى ياكى 536 - يىلى) ئۇ قاڭقىل قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ جورجانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئوغلى بىشى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، شۇڭا ئۇنىڭ تەختتە ئولتۇرغان يىل دەۋرىنىڭ ئاخىرقى چېكى تىيەنپىڭنىڭ 2 - يىلى ياكى 3 - يىلى بولۇشى كېرەك. يۆجۆ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە، ۋېي شياۋۋۇدىنىڭ يوڭشى 2 - يىلى (مىلادى 523 - يىلى) 3 - ئايدا، قاڭقىل دۆلىتى ئەلچى ئەۋەتىپ مۇناسىۋەتنى ياخشىلىغاندى. تارىخىي كىتابلاردا «مۇشۇ ئايدا ئاپۇغورنىڭ 100 مىڭ تۈتۈنى بەيئەت قىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. ۋېي شياۋۋۇدى بوخەي بېگى گاۋخەننى باش ۋەزىرلىققا تەيىنلەپ، «ئەھۋالغا قاراپ، بىر ياقلىق قىلىش» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. خاتىرىلەر») توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. گاۋخەن قاڭقىل دۆلىتىگە «ئاشلىق، يىپەك رەختلەر» نى ھەدىيە قىلىپ، «ئۇلارنىڭ سەركەردىسى تادبىن قاتارلىقلارغا كۆپلەپ ئىنئام بېرىپ، ئۆزىنىڭ قوماندانلىقىغا بويسۇنۇشىنى ئارزۇ قىلدى»

(«شمالي سۇلالىلەر تارىخى. شېنۇۋ ھەققىدە خاتىرە»). بۇ لىگىدىكى تادىن قاڭقىل خانى يۆجۆنىڭ قول ئاستىدىكى سەر-كەردە بولۇشى كېرەك. يوڭشىنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 534 - يىلى) ۋېي شىياۋۋۇدى غەربىي ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ئاساسچىسى يۈۋېن تەيىنىڭ ھۆزۈرىغا قېچىپ باردى. ۋېي شىياۋۋۇدى شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى يېرىم كېچىدە «ئەرك بېغىدا ئاپورغورغا زىياپەت بەرگەنىدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش). بۇنىڭدىكى ئاپۇغور، ئاپورغور دۆلىتىنىڭ ئەلچىسىنىڭ قىسقارتىلغان نامى بولۇشى كېرەك. بۇنىڭدىن قاڭقىللارنىڭ خانى يۆجۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ غەربىي ۋېي پادىشاھلىقىغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ۋېي شياۋۋۇدىنىڭ ئەرىك بېغىدا ئۇلارنىڭ ئەلچىسىگە زىياپەت بېرىشى، قاڭقىللارنىڭ گاۋخەنىنىڭ ھاكىمىۋىتىلەقلىكىدىكى شەرقىي ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇشىگە نەسىھەت قىلىش ئۈچۈن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ۋېي شياۋۋۇدىنىڭ ئۆزى دەل ئاپوغورغا زىياپەت بېرىپ ئۇرۇدىغا قايتىش يولىدا، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشقا ئالدىراپ كەتكەن يۈيۈەنتەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن قاڭقىل دۆلىتى غەربىي ۋېيبىلەن زادىلا مۇناسىۋەتقىلىپ باقمىدى. بەلكىم غەربىي ۋېي بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ تىل بىرىكتۈرۈشىنىڭ جىددىيلىشىشى تۈپەيلىدىن، قاڭقىل دۆلىتى شەرقىي ۋېي بىلەن بولغان ئۇلپان تەقدىم قىلىشتىن ئىبارەت دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى تاكى جورجان خانلىقى مۇنەقەرز بولغىچە ئىزچىل تۇرۇپ ساقلاپ كەلگەنىدى.

بىشى يۆجۇنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىققاندىن كېيىن، تەيەنپىڭنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 536 - يىلى) 1 - ئايدا غەربىي ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ لىگجۇ ئايمىقى (ھازىرقى نىڭشيا-نىڭ لىگۇۇ ناھىيىسى) نىڭ ئايماق بېگى ساۋنې ۋە ئۇنىڭ

كۆيۈغلى، لىكجو ئايمەمدىكى جەنۇبتىكى شەھەرنىڭ باش تۇر-
تۇقى لیۇ فېڭ يىۇ ۋېنتەيدىن يۇز ئۆرۈپ، شەرقىي ۋېي پادىـ
شاھلىقىغا بەيئەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا شەر-
قىي ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ باش ۋەزىرى گاۋخەن غەربىي ۋېي-
نىڭ شياجو ئايمىقى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئىكجاۋ ئاي-
مىقىنىڭ ئۇشىن‌خوشۇنىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)نى تۈيۈقسىزئىشغال
قىلىپ، ساۋنې قاتارلىقلارغا ئاۋاز قوشتى، غەربىي ۋېي پادى-
شاھلىقى قوشۇن ئەۋەتىپ ساۋنې بىلەن لیۇ فېڭنى لىكجۇ شە-
ھىرىدە قورشۇۋالدى. گاۋخەن ساۋنېنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن،
«ئاپوغورنى 30 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن لىكجونى ئىشغال
قىلىشقا ئەۋەتتى». غەربىي ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرى
نەچچە 10 مىڭ كىشىلىك قاگقىل قوشۇنلىرىنىڭ تەھدىتى
بىلەن مۇھاسىرىنى بوشىتىشقا مەجبۇر بولغانلىقتىن، ساۋنې
بىلەن لیۇ فېڭ قاتارلىقلار «5000 تۇتۇننى باشلاپ»، لىكجونى
تاشلاپ شەرقتىكى گاۋخەنگە بەيئەت قىلدى. («شىمالىي سۇ-
لالىلەر تارىخى. شېنۇۋۇ ھەققىدە خاتىرە»). شۇ يىلى 2 - ئاي-
دا گاۋخەن يەنە ئاپوغورنى قوشۇن بىلەن غەربىي ۋېي پادى-
شاھلىقىغا چىنجو ئايمىقى (ھازىرقى تيەنشۇي) نىڭ ئايماق
بېگى ۋەن سىيۇبا («ئۈرمۇمىي ئۆرنەكلەر» دە «ۋەن سىيو» دەپ
يېزىلغان) نىڭ شەرقىي ۋېي پادىشاھلىقىغا ئەل بولۇشىغا
ھەمدەمدە بولۇشقا ئەۋەتتى. 5 - ئايدا ئاپوغورنىڭ قوشۇنلىرى
چىنجو ئايمىقىغا يېقىنلاپ بارغاندا، ۋەن سىيۇبا ئىلاجسىز
قالغانلىقتىن، ئوغلى خان ۋەزىر ۋەن سىشولوگەن، ياڭجۇ ئاي-
مىقىنىڭ ئايماق بېگى چېگەن باۋلې، ئوك قانات مۇھاپىزەت-
چىلەر سانغۇنى خەن چاك ۋە باش سانغۇن قاتارلىق 300 دىن
ئارتۇق ئادەم بىلەن شەرقىي ۋېيگە تەسلىم بولدى. قاگقىل
دۆلتى بىشىنىڭ دەۋرىدە خارابلىشىش باسقۇچىدا تۇرغان بول-
سىمۇ، نەچچە 10 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى لىكجو بىلەن

چىنجودىن ئىبارەت ئىككى ئايماقتا (1) قوشۇن ئەۋەتىپ جازا يۈرۈش قىلىپ، غەربىي ۋېي بىلەن شەرقىي ۋېينىڭ تەپرىقە چىلىك ئۇرۇشىغا بىۋاستە قاتنىشىشى. ھەقىقەتەن مۇ تارىختا ئاز كۆرۈلىدىغان بىر ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ.

شەرقىي ۋېينىڭ پادىشاھى شياۋجىڭدىنىڭ شىڭخې يىل لىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى (شىڭخې يىلى مىلادى 539 - يىلىدىن 542 - يىلىغىچە جەمئىي تۆت يىل داۋاملاشقان بولۇپ، شىڭ خېنىڭ ئوتتۇرىلىرى مىلادى 540 — 541 - يىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ)، جورجان خانلىقى يەنە زور قوشۇن ئەۋەتىپ قاغقىل دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلدى. قاغقىل دۆلىتى ئۇرۇشتا مەغ لۇپ بولدى، بىشى «جورجانلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان» دىن كېيىن ئاقئوتتىنىڭ نېمە بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس، بەل كىم جورجانلار تەرىپىدىن ئەسىرگە چۈشۈپ، ئۆلتۈرۈلگەن بو لۇشى مۇمكىن. بىشى ئۆلگەندىن كېيىن، يۆجۈنىڭ ئوغلى چۈبىن قاغقىللارنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تىكلەندى. بىر قىسىم قاغقىللار (تارىختا «ئاپوغورنىڭ باشقا قەبىلىلىرى» دەپ ئاتالغان)، شەرقىي ۋېيگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. شەرقىي ۋېي پادىشاھلىقى باش ۋەزىر گاۋخەنى ۋۇجو قورۇلى (ھازىرقى سەنشىنىڭ زويۈن ناھىيىسى) غا ئۇلارنى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتكەندە، نەتىجىسىز قايتىپ كەلدى. بۇ بۆلەك قاغقىللار بەلكىم جورجانلارنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ياكى قىرغىن قىلىشىغا ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن. شىڭخېنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 541 - يىلى) بىر قىسىم قاغ قىللار تۇخانا خۇننىڭ باشچىلىقىدا شەرقىي ۋېيگە بەيئەت قىل دى. 4 - ئايدا قاغقىل دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانى چۈبىنمۇ قال دۇق قوۋملىرىنى باشلاپ جورجانلارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇ تۇلۇپ، شەرقىي ۋېيگە قېچىپ باردى. گاۋخەن ۋېي شياۋجىڭ دىگە «چۈبىنگە قاغقىل خانى، شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى، بەي

ئەتچى سانغۇن. سىجۇ ئايمەقمىنىڭ ئايماق بېگى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە») دېگەن ئوتتۇغات نامىنى بېرىشنى تەكلىپ قىلدى. چۇبىن كېيىن كېسەل بىلەن ئۆلدى. قاڭقىل دۆلىتى مۇنقەرز بولدى. قاڭقىل دۆلىتى مىلادى 487 - يىلى قۇرۇلغاندىن تارتىپ، تاكى مىلادى 541 - يىلىغىچە مۇنقەرز بولغىچە جەمئىي يەتتە خاننىڭ دەۋرىنى باشتىن كەچۈرۈپ، 54 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

قاڭقىل دۆلىتى قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى جەريانىدا قۇرۇلغانىدى. ئۇ دۆلەتنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن توپ نېگىزىدىن ئالغاندا، ئۇ يەنىلا تولۇق مەنىدىكى دۆلەت ئەمەس ئىدى. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىنى، ئاساسلىقى ئۇنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ قالاقلىقى بىلەن ئۇرۇق قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ چېرىكلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. ئەلۋەتتە تاشقى سەۋەبلەرمۇ، مەسىلەن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئېغتالىت دۆلىتىنىڭ ئۆزلۈكىدىن چىقىش يولى قالمىغان ئەھۋالدا، قاڭقىل دۆلىتىگە قاراتقان قولىلاش پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتىشى، ھەتتا جورجان خانلىقىنى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشى قاتارلىقلارمۇ، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىدا ئاز بولمىغان روللارنى ئويناندى.

قاڭقىل دۆلىتى ئەڭ ئاخىرىدا جورجان خانلىقىنى تەرىپىدىن مۇنقەرز بولغان بولسىمۇ، لېكىن قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەش قىلىش روھىنى مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدۇ. قاڭقىللار غەربىي شىمالىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا دۆلەت قۇرغانىدى، شۇنىڭدەك غەربىي يۇرتقا بېرىشتىكى مۇھىم ئېغىز بولغان ئىۋىرغول ۋە قوچۇ قاتارلىق جايلاردا جورجان ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك قەھرىمانلارچە كۈرەش ئېلىپ باردى، بۇ

خەل كۆرەش جورجان خانلىقىنىڭ جانلىق كۆچلىرىنى زور دەرىجىدە ئىسكەنجىگە ئېلىپ ۋە خورىتىپ، ئۇنى پۈتۈن كۆچى بىلەن جەنۇبتىكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلالماس قىلىپ قويدى، شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ چوللۇكىنىڭ جەنۇبىدىكى خەنزۇلارنىڭ بايلىقات دېھقانچىلىق رايونلىرىغا بولغان بۇزغۇنچىلىقىنى ئازايتتى. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ كۆرىشى، جورجان خانلىقىنىڭ غەربىي يۈرتقا قاراپ كېڭىيىش يولىنى توسۇپ، ئوبيېكتىپ جەھەتتە جورجان خانلىقىنىڭ ئۆك قولىنى ئۇزۇۋېتىش رولىنى ئويناندى، شۇ ئارقىلىق جورجان خانلىقىنىڭ كۆچاۋكلۇكتىن ئاجىزلىشىش يولىغا قاراپ مېڭىش جەريانىنى تېزلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى كۆرىشى، ئەينى ۋاقىتتا جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا تارقالغان تۈرك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشى ۋە مۇستەقىل تەرەققىي قىلىش يولىغا قاراپ مېڭىشىغا نىسبەتەن بىۋاستە تۈرتكىلىك رول ئويناندى. قىسقىسى، قاڭقىل دۆلىتى مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى مىللەتلەر تارىخىدا سەل قاراشقا بولمايدىغان تارىخىي ئورۇنغا ۋە ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

قوشۇمچە:

قاڭقىل دۆلىتىنىڭ نەسەبنامىسى

(مىلادى 487 - يىلىدىن 541 - يىلىغىچە)

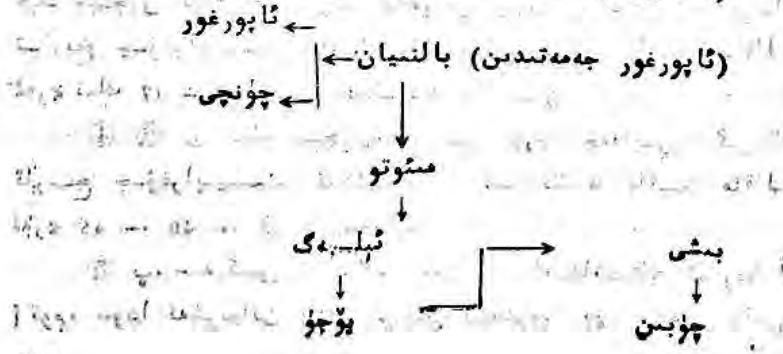

ئىزاھلار:

① «ۋېينامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە: «تەييەن يىلـ لىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى» دېيىلگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدـ لىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 122 - جىلىدىدا سۈك ۋېندىنىڭ يۈەن جيا 12 - يىلى (شىمالىي ۋېيىنىڭ تەييەن ئونىجى يىلى) قىلىپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدا مۇشۇ ئاساس قىلىندى.

② «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە «ئولپان تەقدىم قىلىشى» دا، ۷ ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا سۇ لى بىلەن ئۇدۇن ئىككى قېتىمدىن كۆزگە چېلىقىدۇ، 60 - يىللاردا سۇ لى بىر قېتىم، ئۇدۇن تۆت قېتىم كۆزگە چېلىقىدۇ. مىلادى 470 - يىلى جورجانلار ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، سۇ لى مىلادى 507 - يىلى، ئۇدۇن مىلادى 502 - يىلى يەنىلا ھەر قايـ سىسى ئاردىدىن 30 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن قايتا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە «ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلغان». بۇ خىل ئەھۋالنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، شۇبەسىزكى پۈۋرغۇر قەبىـ لىسى غەربكە كۆچۈشتىن ئاۋۋالقى مەزگىلدىكى جورجانلارنىڭ غەربىي يۈرتقا قاراتقان ھۆكۈمرانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

③ فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى غەربىي يۈرتنى باشقۇرالمـاي قالغـاندىن كېيىن، پەقەت پىشامـ شاندىلا ئاز ساندىكى قورغان قىسىملىرى بار ئىدى دەپ قارايدۇ. فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى يازغان «غەربىي يۈرت، جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تـارىخ جـۇغراپىيەسىنى تەكشۈرۈپ - ئىسپاتلاشقا ئائىت ماقالـ لەر» نىڭ 17 - ۋە 47 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

④ ⑥ ⑦ فېڭ چېڭجۇن: «غەربىي يۈرت، جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىـخ جـۇغراپىيەسىنى تەكشۈرۈپ - ئىسپاتلاشقا ئائىت ماقالـ لەر» 45 -، 40 -، 18 - بەتلەر.

⑤ پ. سەيكىس (ئەنگلىيە): «ئافغانستان تـارىخى» I توم، سودا نەشرىياتى 1972 - يىل نەشرى 222 - بەت بىلەن.

ؤ. م. مىككوۋېن (ئامېرىكا) يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1958 - يىل نەشرى 210 - بەتكە قارالسۇن.

⑧ ئېفتالىتلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلىرىنىڭ تارىخىدا پاناھلىق تىلەپ كەلگەن يات ئەللەرنىڭ ۋەلىئەھدلىرىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئۇلارنى بېقىشقا ماھىر بولۇپ كەتكەنلىكى ھەمدە پۈرسەت تاپقاندا ئۇلارنىڭ دۆلىتىگە قايتىپ تەختنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ياردەملىشىپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە بەزى لەپلەرگە ئېرىشەتتى. مەسىلەن، ئېفتالىتلار پېرسىيىنىڭ داڭلىق پادىشاھى فىرۇز (Firuz) نىڭ پاناھلىق تىلىشىنى قوبۇل قىلغانىدى ھەمدە قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇنىڭ دۆلىتىگە قايتىپ تەختنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ياردەملەشكەنىدى. فىرۇز ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى قۇباس (Kubasd) مۇ ئىككى قېتىم ئېفتالىتلاردىن پاناھلىق تىلەپ كەلگەن، كېيىن ئېفتالىتلارنىڭ قوللىشى بىلەن تەختنى قولغا كەلتۈرگەنىدى، يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئېفتالىتلارنىڭ قوشۇنلىرى فىرۇز بىلەن قۇباسنىڭ تەختنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ياردەملەشكەندىن كېيىن، ئەڭ ياخشى مۇئامىلىگە ئېرىشكەنىدى. ئېفتالىتلار ئۇلارنى باج تاپشۇرۇشقا ئۇناتقاندىن كېيىن، يەنە ئۆز دۆلىتىگە چېكىنىپ كەتكەن، پېرسىيە پادىشاھى قۇللۇق ئورنىغا چۈشۈپ قالمىغان تەقدىردىمۇ، پېرسىيە دۆلىتىنىڭ ئۆزى ئېفتالىتلارنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. مىككوۋېن يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» 216 - 219 - بەتلەرگە قارالسۇن.

⑨ «ۋېنىامە. سۇزۇك ھەققىدە خاتىرە» دە ئېلىبەگكە قاغقىل خانى دېگەن ئوتۇغات ناملىق جېڭگۋاڭنىڭ 3 - يىلى يەنى ئېلىبەگ بىراھمانلىق مەغلۇپ قىلغانلىقى يازدۇرۇلغى يىلى بەرگەن دەپ خاتىرىلەنگەن. «ۋېنىامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسسە» دە بۇ ۋەقەنى بىراھمانلىق مەغلۇپ قىلىشتىن بۇرۇن قىلىپ قويغان. ئەمما قايسى

يەلغا ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس، بۇنىڭدا دەسۇزۇلۇك ھەققىدە خاتىرە دىكىسى ئاساس قىلىنىدى.

⑩ مۇشۇ كىتابنىڭ Ⅵ باب ئۈچىنچى پاراگرافىدىكى بايانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىزاھلارغا قارالسۇن.

⑪ بېشىنىڭ دەۋرىدىكى قاڭقىل دۆلىتى بىلەن ئۇنىڭ تەسىر كۈچى خېلى ئارىلىقىچە يېتىپ بارغانىدى. لېكىن بۇ جەھەتتىكى ماتېرىياللار ئىنتايىن ئاز بولغاچقا، ئالدىراپ ھۆكۈم چىقىرىشقا بولمايدۇ.

IX باب توغبات ـ دەي (ۋېي) پادىشاھلىقنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللار غاقارا اتقان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى ۋە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار غا بولغان ھۆكۈمرانلىقى

يۇقىرىدىكى ئىككى بابتا بىز ئاساسەن 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى جورجان خانلىقىنىڭ قاڭقىللارنى ئىستىلا قىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن يۇرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقى بىلەن قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلغانىدۇق.

16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، توغبات دەي (ۋېي) پادىشاھلىقىدىكى قۇلدارلار (كېيىن فېئودال پومېشچىكلارغا ئۆزگەرگەن) سىنىپى، جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇش ھارپىسىدا، قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ ئادەملىرىنى تۇتقۇن قىلىش ۋە بايلىق بۇلاشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغانىدى، جورجان خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن بولسا، جورجان خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ يەنە، قاڭقىللارنىڭ ئاھالە ۋە بايلىقلىرىنى خالىغانچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى 1 مىليوندىن ئارتۇق قاڭقىللارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشىگە سەۋەبچى بولىدى. مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى مۇڭغۇل ئاپتونوم

رايونىدىكى خېتاۋ رايونى شۇچاغلاردابىر مەھەل قاتقاللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ ئاساسلىق ماكانىغا ئايلانغانىدى. توغبات سىيانپىي ئاقسۆڭەكلىرى قاتقاللارغا تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن، ئۆزلۈكىدىن كۈنسايىن خەنزۇ لىشىش ئاساسىدا، غەربىي خەن ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيانقى خەنزۇ پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەجرىبىلىرىنى ئۆزلۈكسىز تۇردە قوبۇل قىلدى. توغبات قەبىلە سىنىڭ فېئودالىلىشىش جەريانىغا ئۆزئارا ماسلىشىش يۇزىسىدىن ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقاللارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلىدا، ئۇچ قېتىم باسقۇچ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلىدا قانداق ئۆزگىرىش يۈز بېرىشىدىن قەتئىيىنەزەر، توغبات-ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقال خەلقىگە قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلمى باشتىن - ئاخىرغىچە ئادەتتىن تاشقىرى ئېغىر بولغانىدى. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقال خەلقى توغبات-ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، چىدىغۇسىز ئازاب - ئوقۇبەتلىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى.

بۇ بابتا ئاساسلىق قىلىپ 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى توغبات دەي (ۋېي) پادىشاھلىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قاتقاللارغا قارىتا قوزغىغان بۇلاڭ چىلىق ئۇرۇشلىرى بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقاللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىنىدۇ.

1. توغبات قەبىلىلىرىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئۇلار قۇرغان دەي (ۋېي) پادىشاھلىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قاتقاللارغا قارىتا ئېلىپ بارغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى

توغبات سىيانپىلىرى چوڭ ھىنگان تاغلىرىنىڭ شىمال

لىي تىزمىسدىن چۆللۈكنىڭ شىمالىي ئارقىلىق چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، دەسلەپ «ھونلار نىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى» دا، يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ۋۇيۇەن، گۇياڭ ئەتراپلىرىدا چارۋىچىلىق قىلىدى. غەربتە تەرەپتىكى قوشنا قەبىلىلەرنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن قەبىلە ئاقساقىلى لى ۋېينىڭ باشچىلىقىدا، شەرققە يۆتكىلىپ مۇئەتلوكخۇەي قەبىلىسى (سيانپىلاشقان ھون قەبىلىسى) گە بېقىندى. بۇ ۋاقىتساۋ-ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ۋېندى خۇاڭچو يىلىنىڭ تۇنجى يىلى، مىلادى 220 - يىلى ئىدى.

مىلادى 248 - يىلى لى ۋېي مۇئەتلوكخۇەي قەبىلىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، بىردىنلا كۆچىيىپ كەتتى. «باشقاقەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىمۇ كەينى - كەينىدىن ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ، 200 نەچچە مىڭ كىشىلىك ئوقيالىق قوشۇننىي ئىلكىدە تۇتۇپ تۇردى» («ۋېينامە. مۇقەددىمە»). لېكىن بۇ ۋاقىتدا لى ۋېي يەنىلا توغبات قەبىلىسىنىڭ باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ بىر ئاقساقىلى ئىدى؛ ئىتتىپاقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشلارنى لى ۋېي ۋە ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغان قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ئورتاق قارار قىلاتتى. مىلادى 277 - يىلى (جىن ۋۇدىنىڭ شىيەننىڭ 3 - يىلى) لى ۋېي ئۆلدى، بۇچاغدا «قەبىلىلەر ئىسيانكۆتۈرۈپ، تاراپ كېتىپ، ئەل ئىچىنى قالايمىقانچىلىق قاپلاپ كەتكەن» بولغاچقا، ئۇزاق ئۆتمەي ئوچ قەبىلىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. غەربىي جىننىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، سىما جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا «سەككىز شاھزادە ۋېغىلىقى» يۈز بەردى، ئۇزاق ئۆتمەي يەنە ھونلاردىن كېلىپ چىققان لىيۇ يۈەنمۇ زوگوچىڭ شەھىرى (ھازىرقى سەنشىنىڭ لىشى ناھىيىسى) دە ئىسيان كۆتۈردى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇستى - ئۈستىلەپ يۈز بېرىدىغان ئۇرۇشتىن بىزار بولۇپ كەتكەن بىر قىسىم

خەنزۇ تۆرىلىرى، توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ يېنىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلاندى. مىلادى 307 - يىلى (غەربىي جىنىڭ خۇەيدى يوڭجيا تۇنجى يىلى) لى ۋېينىڭ كېينىكى ئەۋلادلىرىدىن بولغان توغبات يى لۇ خەنزۇ تۆرىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن «پەيدىنپەي ئوچ قەبىلىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ»، چۆلۈكنىڭ جەنۇبىدا ۋە سەددىچىننىڭ سىرتىدا قۇدرەتلىك بىر كۈچكە ئايلاندى. مىلادى 310 - يىلى يى لۇ غەربىي جىننىڭ بىڭجو ئايمىقىدىكى ئايماق بېگى لېۋ كۇنگە ياردەم قىلىپ، ئالدىنقى جاۋ پادىشاھلىقى بىلەن قارشىلاشقاچقا، غەربىي جىن سۇلالىسى جىڭلىڭ (ھازىرقى سەنشىدىكى دەيشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى گوجوشەن تېغى) نىڭ شىمالىدىكى مايى، يىنگۇەن، لوفەن، فەنجى، خېڭشىيەن قاتارلىق بەش ناھىيىنىڭ زېمىنلىرىنى يى لۇغا بېرىپ، ئۇنىڭغا دەي بەگلىكىنىڭ بېگىلىك ئوتۇغاتىنى بەردى. مىلادى 315 - يىلى (جىن مىندىنىڭ جيەنشىڭ 3 - يىلى) يەنە دەيۇاڭلىق دېگەن ئوتۇغاتنى بەردى، تارىختا بۇ توغبات-دەي پادىشاھلىقى دەپ ئاتالدى.

ئەينى ۋاقىتتا، دەي پادىشاھلىقى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا، «شەرقتە دەيجۇن ۋىلايىتى بىلەن غەربتە شىخى، سۇفاك قاتارلىق نەچچە يۈز چاقىرىملىق زېمىنلار بىلەن تۇتىشىدىغان» ئىنتايىن كەڭ رايونلارنى ئىگىلىۋالغانىدى. مىلادى 316 - يىلى يى لۇ ئوغلى لېۋ بىشيۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەچكە، ئۇزاق ئۆتمەي توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا خانلىق ئورنىنى تالىشىش كۈرىشى پارتلىدى. لېكىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى ھاكىمىيەتلەر (ئالدىنقى جاۋ پادىشاھلىقى بىلەن كېينىكى جاۋ پادىشاھلىقى) ئۇزۇلمەي يۈز بېرىپ تۇرغان قالايمىقان ئۇرۇش ۋەزىيىتىگە پېتىپ قېلىپ شىمالغا قاراشقا چولىسى تەگمىگەچكە توغبات ئاقسۆڭەكلىرى

نىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تالاش - تارتىش ئۇلۇس مۇناسىۋىتى قىلالمىدى. مىلادى 338 - يىلى توغبات شى يىجيەن خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. شى يىجيەن كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىدا بارىستاي بولۇپ تۇرغاچقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە بىرقەدەر چوڭقۇر ئۆچرىغانىدى. ئۇ تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ يىلنامىسىنى تەقلىد قىلىپ تۈرۈپ، «ھەر خىل مەنسەپدارلارنى تۈرغۇزۇپ، تۈرلۈك ۋەزىپىلەرگە مەسئۇل قىلىپ» («ۋېينامە. مۇقەددىمە»)، ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى ياخشىلىدى؛ قانۇن ۋە ھەر خىل جىنايەتلەرنى جازالايدىغان جىنايى جازا تۈرغۇزۇپ، ئىچكى قىسمىنى تەرتىپكە سالدى ھەمدە سىياسىي قابىلىيىتى بار خەنزۇ تۆرىلىرىدىن يەن خۇاڭ بىلەن شۇ چىيەننى ئىشقا قويۇپ، ئۇلارنىڭ دەي پادىشاھلىقىنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلىشقا قاتنىشىشقا رۇخسەت قىلدى. مىلادى 340 - يىلى (شەرقىي جىننىڭ چىڭدى شىيەنكاڭ 6 - يىلى) شېڭلى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ھۆھۇنگېر ناھىيىسىنىڭ شىمالى) نى پايتەخت قىلىپ بېكىتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دەي پادىشاھلىقى ھەقىقىي دۆلەت كۆلىمىگە ئىگە بولدى.

شى يىجيەننىڭ دەۋرى (مىلادى 338— 376 - يىللار) دىكى دەي پادىشاھلىقى پاتىرىئارخاللىق قۇللۇق تۈزۈم ئاساسىدىكى بىردۆلەت ئىدى. لى ۋېينىڭ دەۋرىدىلا توغبات قەبىلىسىنىڭ ئىپتىدائىي كومۇنا تۈزۈمى يىمىرىلىشكە باشلاپ، سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتتى. لى ۋېيدىن شى يىجيەندىن ئىلگىرىكى مەزگىلگىچە بولغان ئارىلىقتىكى توغبات قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئۆتكۈنچى باسقۇچتىكى توغبات قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرى ئىدى. شى يىجيەننىڭ دەي پادىشاھلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق

قىلىشى. بىلەن دەي پادىشاھلىقىنىڭ دۆلەت تۈزۈمىنىڭ قۇ-رۇلۇشى، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئىپتىدائىي كومموُنا تۈزۈ-مىدىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈشىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

نۈرغۇنلىغان مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا، سىنىپىي جەمئى-يەتكە قەدەم قويۇش بولۇپمۇ قوللۇق تۈزۈمدىكى دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشى، پۈتۈنلەي دېگۈدەك سىرتقا قارىتا قىلىنغان ھۇجۇم بىلەن بىرگە ئېلىپ بېرىلغانىدى. تارىخىي كىتابلاردا توغبات قەبىلىسىنىڭ لى ۋېيدىن باشلاپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ئېلىپ بارغان زېمىن كېڭەيمىچىلىكى بىلەن قوشنا ئەللەرگە قاراتقان بايلىق بۇلاڭ ـ تالاڭلىرى پۈتۈنلەي خاتىرىلەنمە-گەن. شۇ يىجيەن دەي پادىشاھلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، دەي پادىشاھلىقىنىڭ سىرتقا قارىتا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى، نوقۇل ھالدىكى بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىنى ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى روشەن سىنىپىي مەزمۇنىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

«ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، شۇ يىجيەنىڭ دەۋرىدە دەي پادىشاھلىقىنىڭ كۈچى «شەرقتە ۋېيمۇ (ھازىرقى چاۋ-شيەنىڭ شىمالىي قىسمى) غىچە، غەربتە پەرغانە (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە دېگەن جاي) گىچە يېتىپ بارغانىدى» («ۋېينامە. مۇقەددىمە»). دەرۋەقە توغبات قەبىلىسى بۇ جايلاردا بىر مەھەل بۇلاڭچىلىق قىلغانىدى. لېكىن ئۇمۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ جايلار توغبات قەبىلىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىدىن بىرقەدەر يىراق، ئۇنىڭ ئۇشتىگە ئوتتۇرىسىنى قۇم بىلەن ئېگىز تاغلار ئايرىپ تۇرغاچقا، بايلىقات ئىقتىسادىي رايونلارمۇ ئىنتايىن ئازدى. شۇڭا توغبات قەبىلىسى بۇ رايونلارغا ھۇجۇم قىلسىمۇ ئانچە كۆپ نەپ ئالالماسلىقى مۇمكىن ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا دەي پادىشاھلىقى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، كېيىنكى جاۋ، ئالدىنقى يەن، ئالدىنقى چىن قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن قوشنا بولغانىدى. ئەمما بۇ دۆلەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، دەي پادىشاھلىقى چەت شىمالدىكى قوزۇلغا جايلاشقان. ئىقتىسادىمۇ بىرقەدەر ئارقىدا قالغان يەنىلا بىر كىچىك ئاجىز دۆلەت بولغاچقا، بۇ دۆلەتلەر بىلەن كۈچ سىنىشىشقا ماغدۇرى يەتمەيتتى. كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى شى يىجيەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ ئىچكى رايونلارغا باستۇرۇپ بېرىپ بۇ يەرنى بۆلاك - تالاك قىلىشنى ئويلاپ، ھەتتا ئاتىلىنىش نىڭ كۈنىنىمۇ بېكىتكەنىدى. لېكىن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن «دەرھال بىر قارارغا كېلەلمەي، بىر يىلدىن كېيىن قاراپ باقماقچى بولدى، بەلكى پايدىغا ئېرىشىشكە كۆزى يەتمەي، زىيان - زەخمەت يېتىپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ» («ۋېينامە. مۇقەددىمە»). قارامىلىق بىلەن ھەربىرىكەت قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. دەي پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىنىڭ ئەھۋالى بولسا ئوخشمايتتى. شېڭلىنىڭ شىمالىدىكى چوڭ قۇملۇقتىن ئۆتسىلا، موڭغۇل دالاسى ئىدى. بۇ جايدا ئاھالىسى كۆپ بولغان قائىقىلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ بىپايان موڭغۇل دالاسىدىكى ھەددى - ھىسابسىز كالا، قوي، ئات پادىلىرى بار ئىدى؛ ھالبۇكى ئۇلارنىڭ «تۈتۈق، قوماندانلىرى يوق» ئىجتىمائىي ئەھۋالى يەنە تاجاۋۇزچىلارغا قارشى ھەرقانداق ئۇنۇملۇك قارشىلىقلارنى تەشكىللىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنداق قىلىپ، شى يىجيەننىڭ دەۋرىدە توغبات دەي پادىشاھلىقىنىڭ قۇلدارلىرى، ناھايىتى تەبىئىي ھالدا، قائىقىل قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنىڭ ئاھالىلىرى بىلەن ئات، كالا، قوي قاتارلىق چارۋا - ماللىرىنى بۇلاشنى ئۆزلىرىنىڭ بايلىق توپلاپ بايى

بولۇشىنىڭ ئاساسلىق يولى قىلىۋالدى.

مىلادى 363 - يىلى (شى يىجيەننىڭ دۆلەت ئۇرغىنى 26 - يىلى) قىشتا 10 - ئايدا شى يىجيەن قائقىلىلارنىڭ بەزى ئۇرۇق - قەبىلىلىرى (ئەينى ۋاقىتتىكى قائقىل قەبىلىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورنىدىن قارىغاندا، بەلكى قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ئۇرۇق قەبىلىسى بولۇشى مۇمكىن) «سوغۇقتىن قېچىپ ئىسسىق جايغا» — موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا كۆچۈپ كەلگەن پۈرسەتتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلدى. تارىخ كىتابلىرىدا «ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بىر تۈمەن تۈتۈننى ئەسىر ئېلىپ، 1 مىليون تۈياقتىن ئارتۇق ئات، كالا، قوينى غەنىيمەت ئالغان» («ۋېي نامە. مۇقەددىمە») لىقى خاتىرىلەنگەن.

مىلادى 370 - يىلى شى يىجيەن يەنە توغباتلارنىڭ زوز قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ قائقىللارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىغا باستۇرۇپ كىردى. تارىخ كىتابلىرىدا «ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان» لىقى خاتىرىلەنگەن، لېكىن ئەسىر ئالغان ئاھالىلىرى بىلەن غەنىيمەت ئالغان چارۋا - مالىلىرىنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي، موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بەزى قائقىل قەبىلىلىرى دەي پادىشاھلىقىنىڭ قايتا يەنە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، توغبات قەبىلىسىگە تىز پۈككەن بولۇشى مۇمكىن①. بۇ خىل تىز پۈكۈشنىڭ توغبات قەبىلىسىگە غايەت زور ساندىكى ئات، كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى تاپشۇرۇش بەدىلىگە ئاندىن ئەمەلگە ئاشقانلىقى ئۈزۈ - ئۆزىدىن مەلۇم ئىدى. بۇمۇ ئوخشاشلا بىر خىل بۇلاڭچىلىق ئىدى.

مىلادى 376 - يىلى (شى يىجيەننىڭ دۆلەت قۇرغىنى 39-يىلى) ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى فۇجيەن زورقوشۇن

بىلەن دەي پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. شى يىجيەن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، قالدۇق قوۋملىرىنى ئېلىپ، چۆللۈك تىبەت شىمالى (تەخمىنەن ھازىرقى شارمۇرۇن دەريا سىستېما ئەتراپىدىكى ئايرىم جايلار بولسا كېرەك[3]) غا قېچىپ بېرىپ پاناھلانغاندا. شۇ جايدىكى قائقىل قەبىلىلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ «پۇتۇنلەي ئىسيان كۆتۈردى»، ئۇلار تەرەپ - تەرەپتىن يىغىلىپ، توغبات قەبىلىسىنىڭ قالدۇق ئادەملىرىگە ھۇجۇم قىلدى. شى يىجيەننىڭ قەبىلىلىرى «چارۇلىرىنى ئوتلاققىمۇ ئاپىرىشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ»، قايتا يەنە چۆللۈك تىبەت شىمالىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى يۇنجۇڭغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى («ۋېينامە. مۇقەددىمە»). توغبات قەبىلىسى مەغلۇپ بولۇپ تاراپ كېتىپ، دەي پادىشاھلىقى مۇنقەرز بولدى.

مىلادى 383 - يىلى ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى فېي شۇي ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ يىمىرىلدى. مىلادى 386 - يىلى (ۋېي داۋ ۋۇدى توغباتكۇينىڭ دېڭگو تۇنجى يىلى)، شى يىجيەننىڭ چوڭ نەۋرىسى توغباتگۇي توغبات قەبىلە سىدىكى كونا قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشى بىلەن دەي پادىشاھلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. ئارقىدىنلا ھەيۋەتلىك دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىنى قوزغىدى. توغباتگۇي بىر تەرەپتىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا بۇرۇنقى قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىنى جىددىي ئېلىپ بارسا، يەنە بىر تەرەپتىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چۆللۈكنىڭ شىمالى بىلەن چۆللۈكنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، قائقىل ۋە قۇمۇق قاتارلىق خەلقلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، شۇ ئارقىلىق ئۇرۇشتا ئۇزلۇكسىز خوراپ تۇرىدىغان ئات ۋە باشقا ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى توپلىدى. توغباتگۇي دەي پادىشاھلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان دەسلەپكى

مەزگىللەردە، داۋاملىق شى يىجيەنلىك تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ئوتتۇرا تۆزلەڭلىكتىكى كۆچلۈك قوشنا ئەللەر (ئەينى ۋاقىتتىكى كىيىنكى يەن پادىشاھلىقى) گە قارىتا ئىناق قوشنىدارچىلىق سىياسىتىنى قوللاندى. ھۆجۇمنىڭ ئاساسلىق تېمىنى بولسا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قائقىللارغا قاراتتى.

مىلادى 389 - يىلى (دېڭگونىڭ 4 - يىلى) 1 - ئايدا، توغباتكۈي قائقىللارنىڭ جەنۇبتىكى ئىسىق جايلارغا كېلىپ چارۋىچىلىق قىلغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، زور قوشۇن بىلەن قائقىللارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېسىپ كىرىپ، قائقىللارنىڭ ئاھالىلىرى بىلەن چارۋا - ماللىرىنى بۇلاپ - تالىدى. «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە «ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان» لىقىلا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، غەنىيمەت ئالغان نەرسىلىرىنىڭ سانى خاتىرىلەنمىگەن.

ياندۇرقى يىلى (مىلادى 390 - يىلى) 3 - ئايدا، توغباتكۈي يەنە زور قوشۇن بىلەن قائقىللارغا ھۇجۇم قىلدى. توغباتكۈي بۇ قېتىم قائقىللارنىڭ دەي پادىشاھلىقىنىڭ تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، قاتتىق قىشتا سوغۇقتىن قېچىپ جەنۇبتىكى ئىسىق جايغا كەلمىگەنلىك سەۋەبىدىن (بەلكىم يەنە باھارنىڭ دەسلىپىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن) زور قوشۇن بىلەن قۇرۇلۇقتىن ئۆتۈپ چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ئېچىكىرىلەپ كىرمەي تۇرالمىدى. توغباتلارنىڭ زور قوشۇنى تۇغلا دەريا سىدىن ئۆتۈپ، غەربتە تاكى رۇقۇن كۆلىگىچە يېتىپ باردى. توغباتكۈي بۇ جايدا يېنىك قوراللانغان ۋەھشىي ئەربىدارلار قىسمىدىن بىرنى ۋاقتىلىق تاللاپ ۋە تەشكىللەپ، غەربىي شىمالدىن 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق نېرىراقتىكى قائقىللارنىڭ ئۇيغۇر (يۇەنخې) قەبىلىسىنىڭ چارۋىچىلىق رايونىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، «200 مىڭدىن

ئارتۇق ئاھالە، ئات، كالا، قوينى ھەلىمەت ئالدى» («ۋەپىنامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»). «ۋەپىنامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»گە ئاساسلانغاندا، توغباتگۇي 3 - ئايدا جازا يۈرۈشكە چىقىپ، 4 - ئايدا چۆللۇكنىڭ جەنۇبىغا قايتىپ كەلگەن بولۇپ، يولدا ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ 13 كۈن، بېرىپ - كېلىشتە ئۇچ - تۆت مىڭ چاقىرىم يول بېسىپ ھايال بولغاندىن سىرت، قالغان ۋاقىتنا پۈتۈنلەي ئاھالە ۋە بايلىقلارنى بۇ-لاڭ - تالاڭ قىلدى؛ قاڭقىللارنىڭ قېچىپ كەتكەنلىرىدىن سىرت، قالغانلىرى ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسىتەلمىگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇ يىلى 10 - ئايدا توغباتگۇي قايتا يەنە بۆرەتېغى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇيۇەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى) دا چارۋىچىلىق قىلىدىغان قاڭقىللارنىڭ دۆچىن قەبىلىسىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، «ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى»، بەلكى يەنە خېلى كۆپلىگەن ئاھالىلەر بىلەن بايـ لىقلارنى بۇلاپ - تالاپ ئېلىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە يىل ئىچىدە، توغباتـ دەي پادىشاھلىقى چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى جورجان قەبىلىسى (بۇ ۋاقىتدا جورجانلار دەل چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدا ئىدى) گە جازا يۈرۈش قىلدى، ھونلارنىڭ لىيۇ ۋېيجىن قەبىلىسى (ھازىرقى شىمالىي شەنشى بىلەن ئىچكى موڭغۇلدىكى ئىكىـ جاۋ ئايمىقىغا جايلاشقان) نى يوقىتىپ، سىياتكان (siat kan) قەبىلىسى («سەنجىڭ قەلئەسى» گە جايلاشقان، ھازىرقى يەنە ئەن ئەتراپىدا) گە ھۇجۇم قىلدى، ئۇرۇشنىڭ ئىنتايىن ئوڭۇشلۇق بولغانلىقىدىن، بۇلانغانچارۋا - ماللارنىڭمۇئىنتايىن كۆپلۈكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، توغباتلار لىيۇ ۋېيجىن قەبىلىسىنى يوقىتىپ، ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، 300 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق ئات، 420 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق كالا -

قوينى غەزىمەت ئالغان. توغبات قەبىلىسىنىڭ قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ شىمالغا قاراشقا چولىسى تەگمىگەچكە ۋە ئۇلارنىڭ ئەپسى بىر مەھەل قاندۇرۇلغاچقا. بىرقانچە يىلغىچە قاڭقىلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغىمىغان بولۇشى مۇمكىن.

مىلادى 395 - يىلىدىن باشلاپ، توغبات-دەي پادىشاھلىقى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن ھەر يىلى ئۇرۇش قىلدى. يەن پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرى ئىككى نۆۋەت دەي پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، بۇزغۇنچىلىق ۋە بۇلاڭ-چىلىق ئېلىپ بارىدى. مىلادى 396 - يىلى (ۋېي داۋ ۋۇدىنىڭ خۇاڭشى تۇنجى يىلى) توغباتكۇي شەخسەن ئۆزى 400 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ يەن پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. يەن قوشۇنلىرى بىلەن ھازىرقى خېبېيدا كۆسكىن ئۇرۇش قىلدى. قوشۇنلارنىڭ ئۇزۇق - تۇلۇكسى ۋاقتىدا يېتىپ كەلمەگەچكە، «ئاچلىق، كېسەللىك دەستىدىن»، ئادەم ۋە ئات - كالىلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىپ، «ئوندىن تۆت-بەشىلا قالدى» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەقىقىدە خاتىرە»). يەن پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى جۇڭشەن مىلادى 397 - يىلى شىمالىي ۋېينىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن خېبېي ئەتراپىدىكى «1000 چاقىرىمدەك جاي بوش قالدى» ئۇنىڭ ئۈستىگە توغبات قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشلەر ئۈزۈلمەي يۈز بېرىپ تۇرىدى. توغبات ئاقسۆڭەكلىرى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەي دەپ قالغان ئۇرۇشتا، ئۆزىنىڭ ئات قاتارلىق ھەربىي لازىمەتلىكلىرىنىڭ زور دەرىجىدىكى خورىشىنى تولۇقلاشقا ئامال قىلالمىغانىدى. شۇڭا توغباتكۇي كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇش ئايايغلاشقاندىن كېيىن، قاڭقىللارغا قاراتقان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىنى قايتا قوزغىدى.

مىلادى 399 - يىلى (ۋېي داۋ ۋۇددىنىڭ تىيەنشىڭ 2 - يىلى) 1 - ئايدا، ۋېي داۋ ۋۇدى توغباتكۇي (مىلادى 398 - يىلى 6 - ئايدا دۆلەت نامىنى ۋېيىنغا ئۆزگەرتكەن) زور قوشۇن بىلەن ئوچ يولغا بۆلۈنۈپ موڭغۇل دالاسىدىن ھۇجۇم قىلدى. شەرقىي يولدىكى ئوچ قوشۇن چاڭشەن بېگى توغبات زۇنىنىڭ باشچىلىقىدا چاك چۆەن («ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە خۇ سەنشىڭ: «چاڭچۆەن ياتلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش قورغىنىنىڭ شىمالىدا، چوڭ قۇملۇقنىڭ شەرقىدە ئىدى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. ئۇنىڭ ھازىرقى ئورنى ئىچكى موڭغۇلدىكى شىڭخې ناھىيىسىنىڭ شىمالىدۇ) دىن يولغا چىقتى؛ غەربىي يولدىكى يەتتە قوشۇن گاۋلياڭ بېگى توغبات لې جېنىنىڭ باشچىلىقىدا نيۇ چۆەن دەريا‌سى (ھازىرقى كۆكخوتنىڭ شىمالىدىكى شار-مۆرۈن دەريا‌سى) دىن يولغا چىقتى؛ توغباتگۇي شەخسەن ئۆزى ئوتتۇرا يولدىكى ئالتە قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ باۋران شۇي دەريا‌سى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى جېنىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) نىڭ غەربىي شىمالىدىن يولغا چىقتى. قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ خەۋەر تېپىپ موڭغۇل دالا-سىنىڭ غەربىگە قېچىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن يەنە ۋېي بېگىتوغبات يىنىڭ باشچىلىقىدا 30 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى «غەربىي شىمال تەرەپتىن يولغا چىقىپ» چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئۇلارنى توسۇشقا بۇيرۇدى. 2 - ئايدا توغباتگۇيىنىڭ باشچىلىقىدىكى ئوتتۇرا يولدىكى قوشۇنلار بىلەن شەرق ۋە غەربىي يولدىكى قوشۇنلار «بىرلا ۋاقىتتا ئۇچرىشىپ»، قاڭقىللارنىڭ 30 دىن ئارتۇق قەبىلىسىنى قورشاپ ۋە مەغلۇپ قىلدى. 70 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە، 300 مىڭتۇياقتىن ئارتۇق ئات، 1 مىليون 400 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق قوي، كالىنى ئېنىمەت ئالدى. مەغلۇپ

بولۇپ قورشاۋدىن قېچىپ چىققان قاڭقىللار يەنە توغبات لىنىڭ باشچىلىقىدىكى ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى جازا يۈرۈشىنىڭ قاڭقىللارغا بەرگەن زەربىسى خېلى ئېغىر بولغانىدى، تارىخىي كىتابلاردا «قاڭقىللارنىڭ بەكلا قورقۇپ كېتىپ، قەبىلىلەرنىڭ ئەنسىزلىك ئىچىگە چۈشۈپ قالغان» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە») لىقى خاتىرە لەنگەن. بەزى قاڭقىل قەبىلىلىرى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولۇشقا مەجبۇر بولغان. مىلادى 400 - يىلى (تىيەنشىڭنىڭ 3 - يىلى) 11 - ئايدا قاڭقىللاردىن «ئىلىك باغا تۇرا تېكىن ③ 900 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ ئىچكىرىگە بەيئەت قىلدى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»)، ياندۇرقى يىلى (مىلادى 401 - يىلى) قاڭقىللارنىڭ جېپى قەبىلىسىدىكى باغا پانتېكىن 3000 تۆتۈندىن ④ ئارتۇق ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ ئىچكىرىگە بەيئەت قىلدى.

مىلادى 402 - يىلى (تىيەنشىڭنىڭ 5 - يىلى) جورجانلار ئىچىدىكى ئاقساقىلى سەللان شىمالىي ۋېينىڭ سانغۇنلىرى تەرىپىدىن «چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا توقايلىقى» (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەگىپ ئۆتمەنغان توقايلىقتا) دا تۇيۇقسىز مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئادەملىرىنى ئېلىپ شىمالدىكى قاڭقىللارنىڭ چارۇنچىلىق قىلىدىغان جايلىرىغا قېچىپ بارىدى. قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ سەركەردىسى بېكتۆلى جورجانلار ئىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قېچىپ بارىدى. شىمالىي ۋېي ئۇنىڭغا مېڭدۇنىڭ بېگىلىك ئۇتۇغاتىنى بەردى. شۇ يىلى جورجانلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىل قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، جورجان خانلىقىنى قۇردى.

میلادی 403 - یىلى (تيەنشەنىڭ 6 - يىلى) 10 - ئايدا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى سانغۇن يى ۋېينىڭ باشچىلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى قائقىللارنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسى بىلەن ئۇچىن قەبىلىسىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇيغۇر قەبىلىسى رۇقۇن كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا ئاللىقاچان جورجانلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغىنى بولۇشى كېرەك. «قائقىللار ھەققىدە قىسسە» دە جورجانلارنى بويسۇندۇرۇغانلىقى تىلغا ئېلىنماي، بەلكى قائقىللارنى بويسۇندۇرۇغانلىقى تىلغا ئېلىنغان؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ئىدى، يى ۋېينىڭ قوشۇنلىرى ئاز، يەنە كېلىپ تەنھا قوشۇن بولغاچقا، بۇ جايغا ئىچكىرىلەپ كىرمىگەنىدۇ. يى ۋېي 10 - ئايدا يۇرۇشكە چىققان بولۇپ، شۇ يىلى 11 - ئايدا ئۇيغۇر، ئۇچىن قەبىلىلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، «ئۇلارنى مەغلۇب قىلغان»، ئارىلىققا قەدەر ئاران 14 كۈن كەتكەن بولۇپ، بىرنېچە - كېلىشتە بىرسىپ ئۆتكەن مۇساپىسىمۇ ماس كەلمەيدۇ. يى ۋېي ئۇيغۇر قەبىلىسى بىلەن ئۇچىن قەبىلىسىگە ھەرگىزمۇ رۇقۇن كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدا جازا يۇرۇش قىلمىغان. بەلكىم جورجانلار شىمالدىكى قائقىللارنى بويسۇندۇرغان ۋاقىتتا، ئۇيغۇر قەبىلىسىمۇ قوغۇرسۇ قەبىلىسىگە ئوخشاش قاراشلىق كۆرسىتىپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزىگە قارشىلىق ئۇچىن قەبىلىسىنىڭ قوۋملىرىنى ئېلىپ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى ئايرىم جايلارغا قېچىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىكىلەر جەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئاۋارىچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، يى ۋېينى جازالاشقا ئەۋەتكەن. يى ۋېينىڭ جازا يۇرۇش جەريانىدا قائقىللارنىڭ قانچىلىك ئاھالە ۋە چارۋا - مېلىنى

بۇلاپ ئېلىپ كەتكەنلىكى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن.

مىلادى 363 - يىلىدىن مىلادى 403 - يىلىغىچە بولغان 40 يىل ئىچىدە توغبات-دەي (ۋېي) پادىشاھلىقى قاتقىلىلارغا قارىتا جەمئىي يەتتە قېتىم ئۇرۇش قوزغىدى. ماركسىزمنىڭ ئۇرۇش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى بويىچە كۆزەتكەندە، شۇبھىسىزكى بۇ ئۇرۇشنىڭ ھەممىسى توغبات-سىيانپى قۇلدارلار سىنىپىنىڭ قاتقىل خەلقىگە قارىتا قوزغىغان قىپيالىڭاچ ھالدىكى ئاھالە ۋە بايلىقلارنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ئۇرۇشى بولغاچقا، ئادالەتسىز ئۇرۇش ئىدى. بۇ ئۇرۇشلار قاتقىل خەلقىگە مىسلىسىز ئېغىر ئازاب-ئوقۇبەتلەرنى ئېلىپ كەلمەيلا قالماستىن، بەلكى موڭغۇل دالاسىنىڭ چارۋىچىلىق ئىقتىسادىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇساپىسىنى زور دەرىجىدە ئاستىلاشتۇرەتتى.

مىلادى 402 - يىلى جورجانلار قاتقىل قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شىمالدىكى قاتقىل خەلقى جورجان قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قالدى. جورجان خانلىقى ھەر يىلى ئۇرۇش قوزغاپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرا رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر بىلەن بايلىقلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ھالبۇكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بولسا كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ۋېي مىڭيۈەندى (مىلادى 409 — 423 - يىللار) بىلەن ۋېي تەيۋۇدى (مىلادى 424 — 425 - يىللار) نىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، پۈتۈن كۈچى بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشىنى ئېلىپ بېرىۋاتقاندى. گەرچە ئۇمۇ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاتقىللارنىڭ ئاھالىلىرى بىلەن بايلىقلىرى (ئات، كالا، قوي قاتارلىقلار) غا چىشىنى بىلەپ كەلگەن بولسىمۇ،

لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا بۇ مەزگىلدە ئۇ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىنىڭ تىنچ ۋە خاتىرجەملىكىنى ئۈمىد قىلاتتى. شۇڭا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە جورجان خانلىقى بىلەن ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلانغانىدى. دائىملا ئۇرۇشنى ئاۋۋال جورجانلار قوزغايتتى، شىمالىي ۋېينىڭ پادىشاھلىرى ئاندىن جازا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرەتتى.

جورجانلارنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى مىلادى 423 - يىلى (ۋېي مېڭيۈەندىنىڭ تەيچاڭ 8 - يىلى) چاڭچۈەننىڭ جەنۇبىدا سەددىچىن سېپىلىنى ياساپ، شەرقتە چېچىك (ھازىرقى خېبېينىڭ چېچاك ناھىيىسى) دىن غەربتە ۋۇيۈەنگىچە بولغان «2000 چاقىرىم كېلىدىغان ئارىلىقتا قاراۋۇلخانىلارنى ياسىدى» («ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»). لېكىن بۇ جورجان خانلىقىنىڭ شىمالىي ۋېيغا بولغان ئۇرۇش تەھدىتىنى تۈگىتەلمىدى، جورجان خانلىقى ئاۋۋالقىدەكلا بىرنەچچە يىل ئارىلىقىدا بىر قېتىم كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش قوزغاپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىلىرىنى پاراكەندە قىلىپ، شىمالىي ۋېينىڭ ئاھالە ۋە بايلىقلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ تۇردى.

جورجان خانلىقىنىڭ ھۇجۇمى توغىبات ۋېي دۆلىتىنىڭ جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىنى زوردەرىجىدە ئاستىلاتىپ قويدى. مەسىلەن، مىلادى402 - يىلى ۋېي داۋۋۇدى شەخسەن ئۆزى زور قوشۇن بىلەن كېيىنكى چىننىڭ 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى پېڭياڭدا يوقاتقاندا، ساراي ئەئىيانلىرى ۋېي داۋۋۇدىنى غەلىبە پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ جەنۇبتىكى پۇبەنگە ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت قىلىشقانىدى، «ۋېي داۋۋۇدى جورجانلارنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەندىشە

قىلىپ، قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ كەتتى» («ۋېينامە. ئەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»). ئەتىجىدە كېيىنكى چىننىڭ گۈەنجۇڭ رايونىدىكى تەپرىقچىلىكى يەنە بىرقانچە يىل داۋاملاشتى. مەسىلەن، يەنە مىلادى 439 - يىلى (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ تەييەن 5 - يىلى) 6 - ئايدا، زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، شىمالىي لياڭنىڭ پادىشاھى جورجى مۇقانغا جازا يۈرۈش قىلغانداً، جورجانلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جەنۇبقا زور قوشۇن ئەۋەتىپ، شىمالىي ۋېينىڭ پايتەختى پىڭچىڭ شەھىرىگە تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ، شىمالىي ۋېينىڭ قوشۇنلىرىنىڭ شىمالىي لياڭ پادىشاھلىقىنى يوقىتىشىنى توسۇۋالغچى بولدى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ مۇداپىئەدە قالدۇرۇپ قويغان قوشۇنلىرى، مۇداپىئە سېپىنى قاتتىق كۈچەيتكەنلىكتىن، جورجانلارنىڭ سۈيىقەستى ئەمەلگە ئاشماي قالدى. قىسقىسى، جورجان خانلىقىنىڭ جەنۇبقا قىلغان ھۇجۇمى، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى تەپرىقچى كۈچلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا پايدىلىق بولۇپ، توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە پايدىسىز ئىدى، ئۇبېيكتىپ جەھەتتە مەملىكىتىمىز جەمئىيىتىنىڭ ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلدى.

شۇڭا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جورجان خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشىنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشى مۇداپىئە خاراكتېرىدىكى ئۇرۇش بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشىنى قوغدايدىغان ئادالەتلىك ئۇرۇش ئىدى.

لېكىن بۇ توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ جورجان خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشىنىڭ ھەرگىزمۇ ئاھالە ۋە بايلىقىنى بۇلاشنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغانلىقىدىن، بولۇپمۇ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاتقىللارنىڭ ئاھالە ۋە

چاڕۆچملىق مەسۇلاتلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى مەقسەت قىلىشىدىن دېرەك بەرمەيدىغانلىقى ئەمەس ئىدى.

مىلادى 428 - يىلى (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ شېنجىيا تۇنجى يىلى) 8 - ئايدا جورجانلارنىڭ قاغانى داتان بىر تۈمەن ئاتلىق ئەسكەرنى سەددىچىننىڭ ئىچىگە ئەۋەتىپ شىمالىي ۋېينىڭ چېگرىسىدىكى ئاھالىلەرنى ئۆلتۈردى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا، جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى ليو سوڭ ھاكىمىيىتى (مىلادى 420 - يىلى لىۇ يۈي جىن سۇلالىسىنىڭ ئورنىغا سوڭ ئوردىسىنى قۇرغانىدى) نىڭ سانغۇنى ۋاڭ جوڭدې شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جىياڭ (ھازىرقى خېنەندىكى لەنكاۋ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى)، چېنلىيۇ (ھازىرقى ئەنخۇيدىكى خاۋشېەن ناھىيىسى)، يىڭجىڭ (ھازىرقى خېنەندىكى يىڭيىڭ) قاتارلىق جايلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى؛ ستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولغان خۇلاۋ (يىڭياڭنىڭ غەربى) غىچە قىستاپ كەلدى. سوڭ ۋېندى ۋېي تەيۋۇدىغا: «ئەگەر خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلىرىمىزنى يانداۋرۇپ بەرسەڭلار، مەن دەرھال ئەسكەرلىرىمىزنى ئېلىپ كېتىمەن، ئەگەر بۇنداق قىلمىساڭلار، بىز پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچىمىزنى چىقىرىپ سىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىمىز» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە. قىسسە») دەپ ئۇلتىماتوم تاپشۇردى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى جەنۇب بىلەن شىمالدا تەڭلا ئىككى تەرەپنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدى. يانداۋرقى يىلى باھاردا ۋېي تەيۋۇدى «قوشۇنلىرىنى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا توپلاپ، جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلماقچى بولدى. ئوردىدىكى ۋەزىرلەر سوڭ قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلىشنى خالىمايۋ، بىرلىكتە ۋېي تەيۋۇدىگە: «جورجانلار ئولتۇراقلىشىپ كېلىۋاتقان جايلارنىڭ ھەممىسى پايانسىز قاقاس جايلار،

مۇبادا بۇ جايلارنى ئىشغال قىلغان تەقدىردىمۇ تىرىقچىلىق قىلىپ ھوسۇل ئېلىشقا بولمايدۇ، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ خەلقىگە ئىگە بولغاندىمۇ، ئۇلارنى ئىتائەت قىلدۇرۇپ قۇللۇقتا تۇتۇپ تۇرغىلى بولمايدۇ» دېدى. بۇ چاغدا خەنزۇلاردىن كېلىپ چىققان ئەدىب، تەيچاك تۆرىسى سۇي خاۋ ۋېي تەيۇەن دىنىڭ يېنىدا ئىدى، ئۇ سوڭ قوشۇنلىرىنىڭ يېنىكلىك بىلەن ھەربىكەت قىلىشقا جۇرئەت قىلالمايدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەھلىل قىلىپ، ۋېي تەيۇەنغا ئاۋۋال جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلىشنى تەكلىپ قىلدى. ئۇ: «جورجانلار بىزگە كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى ۋەھىمگە سېلىپ قويدى، ئەگەر بۇ يىل يازدا بىز جورجانلارنىڭ بېكار بولۇپ قالغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، دۆلىتىنى يوقاتمىساق، كۈزگە كەلگەندە، ئۇلار قايتا يەنە ھۇجۇم قوزغاپ، بىزگە خاتىرجەملىك بەرمەيدۇ، تەيزۇڭ (ۋېي مىڭيۈەندى) دىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە بىز ھەر يىلى دېگۈدەك ئەمىنلىك تاپالمايكېتىلۋاتىمىز، ئەجەبا بۇ بەك ئېغىر كەتكەنلىك ئەمەسمۇ!» دېدى. ئۇ يەنە: «جورجانلار ئەسلى خاندانلىقىمىز (شىمالىي ۋېي) نىڭ شىمالىدىكى رايونلاردىكى ئىسيان كۆتۈرگەن قۇللىرى (ئىلاۋە: جورجانلار ئىلگىرى تۇغبات قەبىلىسىنىڭ قارىمىقىدا بولغانىدى) ئىدى. ئەمدىلىكتە بىز ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قەبىلىلىرىنى ئۆزىمىزگە قاراتىساق، ئۇلارنى يېڭىباشتىن ئۆزىمىزگە قاراتقىلى بولامدۇ. بۇنىڭ ھېچقانداق رولى يوق ئەمەس: چۆللۈكنىڭ شىمالىمىلە يەر شەكلى ئېگىز ھەم ھاۋا كىلىماتى سوغۇقراق، ھاشاراتلارنىڭ ياشىشىغا ماس كەلمەيدۇ، سۇ ۋە ئوت - چۆپى ئەلۋەك، ياز پەسلىدە شىمالغا كۆچۈشكە بولىدۇ. بۇ جايلار تەبىئىي يايلاق بولۇپ، تىرىقچىلىق قىلىشنۇ ھوسۇل ئالغىلى

بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قاتقاللارنى چاقماقلىق چۈشەندۈرۈش ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنى پويىزدىن چۈشۈرۈش ئېشىقا ساالق بولىدۇ» (ۋۇپىنامە. سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى) دېدى. سۇي خاۋ خەنزۇ پومپىچىكلار سىنىپىنىڭ ۋەكىلى بولغاچقا، ئۇنىڭ سىنىپىي مەنپەئىتى قۇلدارلاردىن قېتىمدال پومپىچىكلارغا تۇزگەرگەن. تۇغبات ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن، يەر گەۋدە بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ جورجانلارنى مەغلۇب قىلىپ يوقاتمايىچە تۇرۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى «ئەمىلىككە ئىگە بولالمايدىغان دېگەن تەھلىلى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جورجانلارغا قارا تەقان ئۇرۇشىنىڭ شەك - شۇبھىسىزكى، مۇداپىئەخاراكتېرىگە ئىگە ئۇرۇش ئىكەنلىكىنى يەنە بىر تەرەپتىن ئىكىس ئەتتۈرۈپ بەرگەنىدى. لېكىن ئۇنىڭ ئۇرۇش ئارقىلىق قاتقاللارنى يايلاقلىرىنى ئىگىلەپ، قاتقال خەلقىنىڭ مال - چارۋىلىرىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغانلىقى تۇغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قوزغىشىدىكى يەنە بىر باھانىسى بولۇپ، ئۇلار مۇشۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قاتقاللارنىڭ ئاھالە ۋە بايلىقلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىۋالماقچى ئىدى. شۇڭا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارىتا ئېلىپ بارىدىغان ئۇرۇشى ئادالەتلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان تەقدىردىمۇ، لېكىن قاتقال خەلقىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تۇغبات ئاقسۆڭەكلىرى يەنىلا بۇلاڭچىلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىمۇ ئوخشاشلا بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىدىكى ئۇرۇش ئىدى.

ۋېي تەيزۇدى سۇي خاۋنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، مىلادىيە 429 - يىلى 4 - ئايدا زور قوشۇننى باشلاپ، شىمالدا جورجانلارغا جازا بېرىش قىلدى. ۋېي تەيزۇدىنىڭ باشچىلىقىدىكى

ئاساسلىق قوشۇن ھۆكۈمەت (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى شىمالىي ناھىيىسىنىڭ شىمالىي) دىن، جورجان خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ئۇدۇل فېيشەن تېغىغا قاراپ يول ئالدى. پىكىيالاق بېگى چالاق سۇنخەننىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار شىمالغا (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى شار مۆرۈن دەرياسى) دىن، جورجان خانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ئۇدۇل دائېشيەن تېغىغا قاراپ يول ئالدى. ئىككى قوشۇن «جورجانلارنىڭ ئوردىسىدا ئۇچراشماقچى بولدى». شەرقىي قىسىم قاتقاللار شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ زور قوشۇنىنىڭ بېسىمىغا كىرگەنلىكىنى ئاڭلاپ، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جورجان ئاقسۇاقاللىرىنىڭ كونترول قىلىشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بايقال كۆلىگە قېچىپ كەتمەكچى بولدى. 5 - ئايدا ۋېي تەيۋۇدىنىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار لىشۇي دەرياسى (ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى ئۆڭگىن دەرياسى) غا يېتىپ باردى. جورجان قاغانى «بۇنى ئاڭلاپ ساراسىمگە چۈشۈپ، چېدىرلىرىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، يېقىنلىرىنى ئېلىپ تېزدىن غەربكە قاراپ قاچتى» («ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»). ۋېي تەيۋۇدى تويۇن دەرياسى (ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى تويىن دەرياسى) بىلەن جوشىيەن تېغى (ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى گوبى ئالتاي تېغى) غىچە قوغلاپ باردى. ۋېي قوشۇنلىرى بۆلۈنۈپ، «شەرقتىن غەربكە 5000 چاقىرىمدىن ئارتۇق، جەنۇبتىن شىمالغا 3000 چاقىرىم» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە») كېلىدىغان دائىرىدە ئاقتۇرۇپ جازا يۈرۈش قىلدى. جورجان خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا تارقالغان قاتقاللارنىڭ 300 مىڭ تۆتۈندىن ئارتۇق ئادىمى ⑤ «ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ كەلگەن يۆرىتىدىن پايدىلىنىپ» ئىسيان

گۆتۈرۈپ «جورجانلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ»، «داتسان ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىنى ئۆلتۈرۈپ» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»). ۋېي قوشۇنلىرىغا ئەل بولدى. ۋېي قوشۇنلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قاڭقىللارنىڭ بىر مىليون تۇياقتىن ئارتۇق ئۇرۇش ئېتىنى بۇلاپ كەتتى. 8 ـ ئايدا ۋېي تەيزۇدى قوشۇنلىرىنى ئېلىپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلىرىغا قايتىپ كەلدى، ئۇ شەرقىي قاڭقىللارنىڭ بايقال كۆلى بويىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئىشتىپ، سول قانۇل چەۋەندازى ئەن يۈەننى بىر تۈمەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. شەرقىي قاڭقىللارنىڭ «دەچچە يۈز مىڭ تۇتۇن ئادىمى» «ۋېي قوشۇنلىرىنى كۆرۈپ تەسلىم بولدى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە») ⑥ ۋېي قوشۇنلىرى شەرقىي قاڭقىللىرىنىڭ «بىر مىليون تۇياقتىن كۆپرەك» ئات، كالا، قويلىرىنى بۇلاپ ئېلىپ كەتتى. ۋېي قوشۇنلىرىغا ئەل بولغان قاڭقىللاردىن بىرقانچە يۈز مىڭ كىشى مەجبۇرىي ھالدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلدى. ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى جورجانلارغا قارشى ئېلىپ بارغان جازا ئۇرۇشى، بولۇپمۇ بىرقانچە يۈز مىڭلىغان قاڭقىللارنىڭ مەجبۇرىي ھالدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلۈشى، جورجانلارنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىنى چەكلەشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئاھالە ۋە بايلىقلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشى بىلەن داڭلىق چەۋەندازلار دەپ ئاتالغان قاڭقىللارنى ئىتائەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت قەبىھ نىيىتى ئالاھىدە گەۋدىلەنگەنىدى. ئەلۋەتتە، قاڭقىللارنىڭ ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولۇشىدا،

شۇنىڭدەك ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئۇلارنى جەنۇبقا كۆچۈرۈشىدە، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئۇلارغا قارا تقان قورالنى تەھدىتىدىن سىرت، ئۇلارنىڭ جورجان قولدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان ئۆچمەنلىكى بىلەن جورجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇشىمۇ مۇئەييەن رول ئوينىغانىدى.

ئومۇمەن موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى جەنۇبقا كۆچكەن بولسىمۇ، بىراق، موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان يۈۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ 12 جەمەتىدىكى قاڭقىللارنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئارىلىقى يىراق بولغاچقا، ۋېي قوشۇنلىرى ئۇلارغا جازا يۈرۈش قىلمىغانىدى، مىلادى 429 - يىلىدىن كېيىن توغبات ۋېي دۆلىتى جورجان خانلىقى بىلەن ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش قىلىپ بولسىمۇ، لېكىن تارىخىي كىتابلاردا شىمالدىكى قاڭقىللارنىڭ ئاھالىلىرىنى قايتا بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلىقىغا ئائىت خاتىرىلەر ئۇچرىمايدۇ.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، توغبات دەي (ۋېي) پادىشاھلىقى مىلادى 363 - يىلىدىن مىلادى 429 - يىلىغىچە بولغان 66 يىل ئىچىدە ئۇرۇش ئارقىلىق قاڭقىل خەلقىنى جەمئىي سەككىز قېتىم بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە، يەتتە قېتىمقىسى قاڭقىل خەلقىگە قارىتا بۇ ئاستە قوزغىغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى ئىدى. بىر قېتىمقىسى جورجان خانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان جازا ئۇرۇشىدا يۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، قاڭقىل خەلقىگە قارىتا بۇلاڭچىلىق ئېلىپ بارغانىدى. شۇڭا قاڭقىل خەلقىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ سەككىز قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ ھەممىسىلا بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى ئىدى.

2. مىللەتلەرنىڭ 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر مەزگىلىدىكى زور كۆلەمدىكى كۆچۈشى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچكەن قاتلاملارنىڭ سانى ۋە قەبىلىلىرى توغرىسىدا يۇزەكى قىياس

مەملىكىتىمىز قەدىمدىن تارتىپ كۆپ مىللەتلىك بىر دۆلەت ئىدى. چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان سىياسىي، ئىقتىسادىي، بولۇپمۇ ئۇرۇش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن موڭغۇل دالاسىدىكى ھون، سىيانپي، دىڭلىڭ قاتارلىق خەلقلەرنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئۇرۇق قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋەسەركەردىلىرىنىڭ باشچىلىقىدا ئۆزلۈكسىز تۈردە چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن سەددىچىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەنىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر مۇھىم ئاقلىرىدىن غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى ھونلارنىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچۈشى، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى توغات سىيانپىلىرىنىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچۈشى ھەمدە غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى تۈرالار (دىڭلىڭ) نى ئۆز ئىچىگە ئالغان شىمالىي دىلارنىڭ 19 ئۇرۇقىنىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچۈشى قاتارلىقلار بار ئىدى. 16 پادىشاھلىقنىڭ ئاخىرقى يىلى ۋە شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندە يەنە، شىمالدىكى قاتلاملارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈشى ئۆز

بەردى. بۇ بىر قېتىملىق كۆچۈش كۆلىمى زور بولغان، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارنىڭ ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن كۆچۈش ئىدى.

چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشى، ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىرقانچە خىل جەريانلار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغانىدى. بىرىنچى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى قاڭقىللارغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، ئەسىرگە ئېلىنغان قاڭقىل ئاھالىلىرى مەجبۇرىي ھالدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈرۈلگەنىدى. مەسىلەن، شى يىجيەننىڭ 26 - يىلى، دېڭگونىڭ 5-يىلى ۋە تىيەنشىڭنىڭ 2 - يىلى جەنۇبقا كۆچۈرۈلگەن قاڭقىللار مۇشۇنداق خاراكتېرگە مەنسۇپ ئىدى. ئىككىنچى، ۋېي قوشۇنلىرى جورجان خانلىقىغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، ۋېي قوشۇنلىرىغا ئەل بولغان قاڭقىللار ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەجبۇرىي ھالدا جەنۇبقا كۆچۈرۈلگەنىدى. بۇنداق مىسالاردىن تەيچاڭنىڭ 3 - يىلى بىلەن شېنجيانىڭ 2 - يىلىدىكى ئىككى قېتىملىق كۆچۈش بار ئىدى. ئۇچىنچى، قاڭقىللار ئۆزلىرىنىڭ سەركەردە ۋە باغالىرىنىڭ باشچىلىقىدا، ئۆزلۈكىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەنىدى. مەسىلەن، ۋېي داۋۇدىنىڭ تەيەنشىڭ يىللىرىدا قاڭقىللار نەچچە قېتىم «ئىچكى رايونلارغا كېلىپ بەيئەت قىلغانىدى». تۆۋەندە قاڭقىللارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىننىڭ ئىچىگە بولغان كۆچۈشى بىلەن كۆلىمى، يىل دەۋرى بويىچە تۆۋەندىكىدەك جەدۋەللەشتۈرۈلدى (نوپۇس سانى ئېنىق بولمىغانلىرى قىسقارتىۋېتىلدى):

يىل دەۋرى	كۆچۈش ئۇسۇلى ۋە ئادەم سانى			ماتېرىيال مەنبەسى
	ئەسىرگە ئېلىنغان	تەسلىم بولغان	يەيئەت قىلغان	
مىلادى 363 – يىلى (شى يىجيەننىڭ 26 – يىلى) 10 – ئايدا	«بىر تۈمەن ئاھالىنى ئەسىرگە ئالغان»			«ۋېينامە. مۇقەددىمە»
مىلادى 390 – يىلى (دېڭگو-ننىڭ 5 – يىلى) 3 – ئايدا	«200 مىڭ دىن ئارتۇق ئاھالە ۋە ئات، كالا، قوينى غەنىمەت ئالغان»			«ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «ۋېينامە. قانۇنلار ھەققىدە قىسسە»
مىلادى 399 – يىلى (تەيەن-شىڭنىڭ 2 – يىلى)	90 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە			ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «قانۇنلار قامۇسى»

(داۋامى)

2 – ئايدا				قاتىقىلىلار» دا «50 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە» دېيىلگەن، بۇ خاتا
مىلادى 400 – يىلى (تەخمىنەن شىڭنىك 3 – يىلى) 11 – ئايدا			«900 تۇنۇدىن ئارتۇق ئادەم»	«ۋېنىنامە، تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»
مىلادى 401 – يىلى (تەخمىنەن شىڭنىك 4 – يىلى) 1 – ئايدا			«3000 تۇنۇدىن ئارتۇق ئادەم»	«ۋېنىنامە، تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»
مىلادى 418 – يىلى (تەخمىنەن چاڭنىك 3 –		«2000 دىن ئارتۇق ئادەم		«ۋېنىنامە، تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»

(داۋامى)

يىلىى) 1 ـ ئايدا		تەسلىم بولغان»	
مىلادى 429 ـ يىلى (شېنجيانىڭ 2 ـ يىلى) 5 ـ ئايدىن 10 ـ ئاينى ھېسابلايدۇ.		5 ـ ئايدا «300 مىڭ تۈتۈندىن ئارتىۋق ئادەم» تەسلىم بولغان 10 ـ ئايدا «نەچچە يۈز مىڭ» تۈتۈن ئادەم» تەسلىم بولغان	«ۋېينامە» سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى»، «ۋېينامە» قاتقاللار ھەققىدە قىسمە». «ۋېينامە» جورجانلار ھەققىدە قىسمە» دە «نەچچە يۈز مىڭ» دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «تۈتۈن» دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان

جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەندەك، ئەسلىگە ئېلىنغانلار كاتەگورىيىسىدىكى دېگىنىڭ 5 ـ يىلىدىكى ئاھالە ۋە مال ـ چارۋە ئولارنىڭ جەمئىي سانىدىن ئاھالە سانىنى ئايرىپ چىقىشقا

مؤمكن بولمىغىنىدىن باشقا، جەمئىي 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالىنى ئەسىرگە ئالغانىدى. ئەسىرگە ئېلىنغانلارنىڭ سانى نوپۇس سانىغا قاراپ ھېسابلانغان، چۈنكى ئۇرۇش مەيدانلىرىدا ئەسىرگە ئېلىنغانلار، كۆپىنچە تارقاق ھالدىكى ماكانسىز ئاھالىلەر ئىدى. بەيئەت قىلغانلار ئىككى نۆۋەتتىكىسى جەمئىي 4000 تۇتۇن ئادەم بولۇپ، تەخمىنەن 20 مىڭ ئەتراپىدا ئىدى. بۇ ئىككى نۆۋەت بەيئەت قىلغان ئاھالىلەر پۈتۈنلەي ئۆز باغالرىنىڭ باشچىلىقىدا ئۆزلۈكىدىن كەلگەنلەر بولۇپ، ئۆيلۈك سانى ئېنىق، ھەربىر ئۆيلۈكتىكى ئادەم سانىمۇ تولۇق ئىدى، شۇڭا تۇتۇن سانى بويىچە ھېسابلاندى. تەسلىم بولغانلار كاتەكچىسىدىكى تەيچاڭنىڭ 3 - يىلىدىكى 2000 دىن ئارتۇق ئادەمدىن باشقا، قالغان ئىككى نۆۋەتتىكىسىنىڭ سانى ئەلۋەتتە كۆپ، بىر قېتىمدا «300 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق»، يەنە بىر قېتىمدا «نەچچە يۈز مىڭ تۇتۇن» بولۇپ، شېنجيانىڭ 2 - يىلىدىكى تەسلىم بولغانلارنىڭ سانى ئىدى. بۇ ئىككى نۆۋەتتىكىنىڭ سانى جەنۇبقا كۆچكەن قاڭقىللارنىڭ سانىنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ھۆكۈم قىلىشىمىزدا ئاچقۇچلۇق ئەھمىيەتكە ئىگە، ھالبۇكى تارىخىي كىتابلاردىكى خاتىرىلەر كۆپ بولغانلىقىنىڭ ئۈستىگە پەرقلىق بولغاچقا، بىز بۇ يەردە قىسقىچە بولسىمۇ توختىلىپ ئۆتىمىز.

«ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، شېنجيانىڭ 2 - يىلى قاڭقىللار ۋېي قوشۇنلىرىغا ئىككى قېتىم تەسلىم بولغانىدى: بىرى لىشۇي دەرياسى بىلەن تويۇن دەرياسى بويىدا، يەنە بىرى بايقال كۆلى ئەتراپىدا ئىدى. ئاۋۋال بايقال كۆلى بويىدا ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ سانى توغرىسىدا توختىلىپ باقايلى. بايقال كۆلى بويىدا تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ نوپۇسى ھەققىدە، «ۋېينامە» قاڭقىللار

هەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇ-
مىي ئۆرنەكلەر» دە «نەچچە يۈز مىڭ تۈتۈن» دېيىلگەن.
ئەمما «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە بولسا «نەچچە
يۈز مىڭ» لا دېيىلىپ، «نەچچە يۈز مىڭ» دېگەن سۆزنىڭ
ئاخىرىسىدىكى «تۈتۈن» دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان. «ۋېينامە.
قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، ئەن يۈەنىڭ
باشچىلىقىدا بايقال كۆلىگە بارغان ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئارد-
سىدا «يېڭىدىن بەيئەت قىلغان قاڭقىللارنىڭ ئاتلىق
ئەسكەرلىرى» مۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بايقال كۆلى
بويىدىكى شەرقىي قاڭقىللار «ۋېي قوشۇنلىرىنى كۆرۈپ
تەسلىم بولغان» بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى «يېڭىدىن بەيئەت
قىلغان قاڭقىللارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى» سالا قىلىش رولىنى
ئويناغاندى (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ يېڭىدىن بەيئەت قىلغان قاڭقىل-
لارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى بايقال كۆلىگە ئەۋەتىشىدىكى
مەقسىتىمۇ، مانا مۇشۇنىڭدىن ئىدى). ۋېي قوشۇنلىرى بىلەن
قاڭقىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرمىگەن بولۇپ،
قاڭقىللار تىنچ يول بىلەن تەسلىم بولغانىدى. شۇڭا قاڭقىل-
لارنىڭ «تۈتۈنلىرى» نىڭ قېچىپ كېتىشىنىڭ ياكى ئۇرۇشتا
مەغلۇپ بولۇپ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ مۇمكىنچىلىكى ئانچە چوڭ
ئەمەس ئىدى. قاڭقىللار كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولۇپ،
ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا، «تۈتۈن» ئۇلارنىڭ پائالىيىتىدىكى
ئەڭ كىچىك بىرلىك ئىدى، نوپۇسىمۇ ئۆيىنى ئاساس قىلىپ
ھېسابلىناتتى. شۇڭا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان
شەرقىي قىسىم قاڭقىللارنىڭ سانى «قاڭقىللار ھەققىدە
قىسسە» دىكى «نەچچە يۈز مىڭ تۈتۈن» دېگىنى توغرا بولۇ-
شى كېرەك. «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە
«تۈتۈن» دېگەن سۆز يوق، يا چۈشۈپ قالغان بولۇشى
مۇمكىن، يا ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەر ناھايىتى ئاسان چۈشە-

سەۋەبتىن بىرخىل ئىبارەبولغاچقا چىقىرىپ تاشلانغان بولۇشى مۇمكىن.
«ۋېينامە». قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ لىشۇي دەرياسى بىلەن تويۇن دەرياسىدا تەسلىم قىلدۇرغان قاڭقىللارنىڭ سانى خاتىرىلەنمىگەن. «ۋېينامە. سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى» دا «300 مىڭ ئوتۇندىن ئارتۇق» دېيىلگەن، ھالبۇكى «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»⑦ دە بولسا «300 مىڭدىن ئارتۇق» دېيىلگەن؛ «نەچچە يۈز مىڭ» دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرىسىدىكى «ئوتۇن» دېگەن سۆز يوق. بۇ يەردىكى قاڭقىللار بايقال كۆلى بويىدىكى شەرقىي قىسىم قاڭقىللارغا ئوخشاش ۋېي قوشۇنلىرىغا ئۆزلۈكىدىن «تەسلىم بولغانىدى». ئۇلار بىلەن ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولمىغانلىقتىن ئۇستىگە ئۇلار ۋېي قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ «داتان ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىنى ئۆلتۈرگەن». شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ «ئوتۇن» لىرى» ئۇرۇشنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىمىغان بولغاچقا، ئۇلار ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولغاندا «ئوتۇن» نى بىرلىك قىلىپ ھىسابلىنىپ، «سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى» دا «300 مىڭ ئوتۇندىن ئارتۇق» دېيىلگەن بولۇشى كېرەك. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 121 - جىلد ۋېنجىنىڭ يۇەنجيا 6 - يىلىدىكى ماددىسىدا: «ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى لىشۇي دەرياسىنى بويلاپ غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ تاكى تويۇن دەرياسىغىچە يېتىپ باردى..... نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنى ئەسىرگە ئېلىپ ئۆلتۈردى. قاڭقىللارنىڭ قەبىلىلىرى ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ جورجانلارنىڭ دۆلىتىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى، جورجان دۆلىتىدىن ۋېي سۇلالىسىگە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ «300 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم تەسلىم بولدى» دېيىلگەن بولۇپ، گەرچە «300 مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇن» بولسىمۇ، ئەمما «جورجانلاردىن ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ» دېيىلگەن. جورجانلارنىڭ

ۋېي سۇلالىسىغا دۇشمەن دۆلەت ئىكەنلىكىگە ئاساسلانغاندا، جورجانلاردىن ۋېي قوشۇنلىرىغا ئەسىرگە چۈشكەنلەر ئىنتايىن كۆپ ئىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ دۇشمەنلەشكەن دۆلەتنىڭ ئەسىرلىرى ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، «ۋېينامە. سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى»، «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇلار بىلەن قاڭقىللارنىڭ تەسلىم بولغان ئادەملىرى پەرقلەندۈرۈلگەن. مەسىلەن، قاڭقىللارنىڭ 300 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەمنىڭ تەسلىم بولغانلىقىنى بايان قىلغان ۋاقتىتا يەنە، «نۇرغۇن ئادەمنى ئەسىرگە ئېلىپ ۋە چارۋا ـ ماللار بىلەن چاقلىق ئۈيلەرنى غەنىيمەت ئالغان، ..... نەچچە يۈز مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن» («سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى»)، «نۇرغۇن ئادەمنى ئەسىرگە ئېلىپ ئۆلتۈرگەن ۋە 1 مىليون تۇياقتىن ئارتۇق جەڭ ئاتلىرىنى غەنىيمەت ئالغان» («جورجانلار ھەققىدە قىسسە») دەپمۇ كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇ «ئەسىرگە ئالغان» ياكى «ئەسىرگە ئېلىپ ئۆلتۈرۈلگەنلەر» نىڭ ھەممىسى شەك ـ شۇبھىسىزكى، جورجانلار ئىدى. «ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» دە جورجانلاردىن ئەسىرگە ئېلىنغانلار بىلەن قاڭقىللاردىن تەسلىم بولغانلارنى ئارىلاشتۇرۇپ بىر قىلىپ قويۇپ، «ۋېينامە» گە ئوخشاش ئىنىق خاتىرىلىمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە قاڭقىللارنىڭ 300 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنىڭ «جورجانلار» دىن قىلىپ قويۇشنىڭ ئۆزىنمۇ خاتا بولۇشى مۇمكىن.

بۇنداق بولغاندا، مىلادى 429 ـ يىلى بايقال كۆلىنى بىلەن موڭغۇل ھالاسدا ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولغان قاڭقىللار جەمئىي ئىككى قېتىم بولۇپ، بىر قېتىمقىسى نەچچە يۈز مىڭ تۇتۇن، يەنە بىر قېتىمقىسى 300 مىڭ تۇتۇلدىن ئارتۇق ئىدى. بىر تۇتۇندە تۆتتىن بەشكىچە نوپۇس بار، دەپ ھېسابلانسا، تەخمىنەن جەمئىي 2 — 3 مىليون نوپۇس بولىدۇ.

بۇ ئىنتايىن چوڭ سان بولۇپ، ئەجەبا شۇنچىلىك كۆپ قاڭقىل
لار ۋەيا قوشۇنلىرىغا بىر يىلنىڭ ئىچىدە تەسلىم بولۇپ
كەتكەنمىدۇ؟ شىمالدا زادى قانچىلىك قاڭقىل بار؟ باشتا بايان
قىلغىنىمىزدەك مىلادى I ئەسىردە دېڭلىڭلارنىڭ نوپۇسى ئاز
دېگەندىمۇ 300 مىڭ ئىدى. شۇ ۋاقىتتىن V ئەسىرنىڭ دەسـ
لەپكى مەزگىلىدىكى جورجان خانلىقى قۇرۇلغان ۋاقىتقا قەدەر
200 يىل ئۆچۈرۈلىدە ۋاقىت ئۆتتى. بۇ مەزگىلدە ھونلار-
نىڭ قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئاللىقاچان غەربكە ياكى
جەنۇبقا سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەتكەنىدى؛ ھون
دۆلىتىدىن كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققان سىيانپىلارنىڭ
تانشىخۇاي قەبىلىسىنىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىمۇ
پارچىلىنىپ، سىيانپى قەبىلىلىرى ئارقا - ئارقىدىن مۇڭغۇل
دالاسىدىن چۆللۈكىنىڭ جەنۇبى ياكى سەددىچىننىڭ
ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەنىدى. 200 يىل ئىچىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى
سىيايان ۋە گۇزەل مۇڭغۇل دالاسى قاڭقىل قەبىلە خەلقلىرىنىڭ
ئەركىن مال باقىدىغان جەننىتىگە ئايلاندى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ
دەسلەپكى مەزگىلىدە ۋەيا جەڭ تاڭ تەيزۇڭغا تۇركىلەردىن
«تەسلىم بولغانلار 100 مىڭغا يەتتى، نەچچە ئون يىلدىن كېيىن
نەچچە ھەسسە ئېشىپ كېتىشى مۇمكىن» («جېنگۇەن يىللىرىدىكى
مۇھىم مۇجىجەتلەر» 9 - جىلد) دېگەنىدى؛ تۇركىلەرنىڭ
«نەچچە ئون يىل» دىن كېيىنكى نوپۇسى بىر ھەسسىدىن
كۆپرەك ئاشقانىدى، قاڭقىللارنىڭ نوپۇسىنىڭمۇ بۇ مەزگىلدە
ھەدەپ كۆپىيىشىمۇ پۈتۈنلەي مۇمكىن ئىدى. باشتا بايان
قىلغىنىمىزدەك دېڭلىڭلار مۇڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كەلگەندىن
كېيىن ھونلارنىڭ 200 مىڭ ئۆچۈرۈلىدىكى قالدۇق قوۋـ
لىرى ۋە سانى ئېنىق بولمىغان سىيانپى قەبىلىلىرى بىلەن
قوشۇلۇپ ۋە ئاساسلىياتىسىيە بولغان، شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ
نوپۇسىنىڭ 200 يىل ئىچىدە 300 مىڭ ئۆچۈرۈلىدىن 2 — 3

مليونغا كۆپەيگەلمىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ تەس ئەمەس. مانا بۇ بىر سەۋەبتۇر. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەننىڭ 20 - يىلى (مىلادى 646 - يىلى) سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغان ۋاقىتتا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانىدى، تاڭ تەيزۇڭ يارلىق چۈشۈرۈپ: «تۇرالار-نىڭ ئۇرۇق جەمەتلىرى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قوتلۇق ئىلتەبىرىنىڭ 1 مىليونىدىن ئارتۇق ئاھالىسى شىمالغا تارقىلىپ جايلاشقان، ئۇلار يىراقتىن ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىشنى ئىلتىجا قىلىپتۇ» («كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە») دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇنىڭدا دېيىلگەن جېنگۇەن يىللىرى دەۋرىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ نوپۇسى 1 مىليوندىن ئارتۇق ئىدى. مەسىلەن، 1 مىليون نوپۇسنى 200 مىڭ تۇتۇن دەپ ھېسابلىغاندا، ئۇنداقتا شېنجىيانىڭ 2 - يىلىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قائىدىلارنىڭ نوپۇسى (پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ 100 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادىمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، جېنگۇەننىڭ 20 - يىلىدىكى تۇتۇن سانىنىڭ $\frac{1}{2}$ گە ياراۋەر بولۇپ، 600، 700 مىڭ ئارتۇق، بۇنى كۆپ دېگىلى بولمايدۇ. بۇ ئىككىنچى سەۋەبتۇر. قائىدىلارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسى غەربكە كۆچكەندە، «100 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادىمى بار ئىدى». پوۋۇرغۇر قەبىلىسىدىن ئىبارەت بىر قەبىلىدىلا 100 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەم بولغان يەردە، پوۋۇرغۇر قەبىلىسىدىن باشقا قالغان ئالتە قائىدىل قەبىلىسىنىڭ ھەربىرىنىڭ قەبىلە سانى بۇ سانغا يەتمەسمۇ، ئەمما ئومۇمىي سانى 600 مىڭ ئۆيلۈك ياكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك بولۇشى مۇمكىن، بۇنداق بولۇشى پۈتۈنلەي مۇمكىن. مىلادى 429 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلغانىدا، ئۇلار-نىڭ يېتىپ بارغان جايلىرى ئاساسەن جورجان خانلىقىنىڭ

شەرقى ۋە ئوتتۇرا قىسمى بولۇپ، يەنى قاڭقىللارنىڭ ئالە قەبىلىسىنىڭ تارقالغان جايلىرى ئىدى. قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جورجانلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ۋەيران قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولۇشىنى ۋاقتىتىكى ۋەزىيەت تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغانلىقى ئىدى، بۇ ئۇچىنچى سەۋەبتۇر. ئەلۋەتتە مىلادى 429 - يىلى شىمالدىكى قاڭقىللاردىن 600 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق، 2 — 3 مىليون ئادەم ۋەيران قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولدى دېيىشنىڭ ئۆزى بەكلا ئاشۇرۇۋېتىلگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىرىنچى، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆي سانى، ئۇلارنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرىگە يەتكەندىكى سانى بولۇشى مۇمكىن. كېيىن ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مو رۇڭجۇن، توغبات دەيى پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى شى يىجيەن قاتارلىقلار كۆپ قېتىم قوزغىغان بۇلاڭ - تالاڭچىلىقتا ئۇلارنىڭ ئۆتۈن سانى زور دەرىجىدە كەمىيىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئەسلىدىكى سان بىلەن ئاتىلىشىرگەندى. بۇنداق مىساللارنى قاڭقىللارنىڭ تارىخىدا ئۇچراتقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، پوۋۇرغۇر قەبىلىسى غەربكە كۆچكەن ۋاقىتتا، 100 مىڭ ئۆتۈندىن ئارتۇق ئادىمى بار ئىدى، جورجان خانلىقى بىلەن بەرىم ئەسىردىن كۆپرەك ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ قوۋملىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆلدى، بەزىلىرى قېچىپ كەتتى. قاڭقىل دۆلىتى مۇنقەرز بولۇشنىڭ ھارپىسىغا كەلگەندە، ئەسلىدىكى سانىنىڭ يېرىمى يەنى 500 مىڭ ئۆيلۈك ئادەم⑧ قېپقالدى، ئەمما يوقىتىشنىڭ 2 - يىلىدا بولسا يەنە «100 مىڭ ئۆتۈن» يەنى پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ ئەسلىدىكى غەربكە كۆچكەن ۋاقتىدىكى ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىلدىكى سانغا باراۋەر كېلىدىغان ساندىكى ئادەم شەرقىي ۋېيگە «بەيئەت

قىلغانىدى»، («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ۋېي-شىيا ۋۇۋدى ھەققىدە خاتىرە»). ئىككىنچى، مەيلى قاچقىلىلارنىڭ تەسلىم بولۇشىغا باشچىلىق قىلغان باغا ۋەسەركەرىلەر بولسۇن ياكى قاچقىلار تەسلىم بولغان ۋېي سۇلالىسىنىڭ جازا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنلۇقىنى قوبۇل قىلغانلار بولسۇن، ھەممىسى تېخىمۇ كۆپ ئېنتىلارغا ئېرىشىشنى كۆزلەپ ئىدى. تەسلىم بولغانلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىشكە رازى بولغانلار ئەگەر بىز ۋېي سۇلالىسىنىڭ سانغۇنلىرىنىڭ قەستەن مۇبالىغىلەشتۇرۇۋەتكەنلىكىنى نەزەرگە ئالساق ھەمدە قاچقىلارنىڭ يۇقۇرغۇر قەبىلە سىنىڭ ئەمەلىي ئىگە بولغان 50 مىڭ تۇتۇن ئادىمىنىڭ 100 مىڭ تۇتۇن دەپ ئاتالغانلىقىغا ئائىت مىلادىغا ئاساسلانساق، مىلادى 429 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولغان قاچقىلارنىڭ ئۆيلۈك سانىغا سۇندۇرۇپ، يەنى 300 مىڭ تۇتۇنىنى 1 مىليون 55 مىڭ ئادەم دەپ ھېسابلىساق، ئەمەلىيەتكە بىرقەدەر يېقىن كېلىشى مۇمكىن.

شۇنداق بولغاندا، مىلادى 363 - يىلىدىن مىلادى 429 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا توغبات دەي (ۋېي) پادىشاھلىقىنىڭ قاچقىلاردىن جەمئىي ئىسىرگە ئالغان، تەسلىم بولغان ۋە بەيئەت قىلغانلارنى قوبۇل قىلغان ئاھالىلىرى ئاز دېگەندىمۇ 1 مىليون 600 مىڭدىن ئارتۇق بولغان بولىدۇ. بۇ 1 مىليون 600 مىڭدىن ئارتۇق قاچقىلىنىڭ ھەممىسى توغبات ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن ئىلگىرى ئاجىرى بولۇپ، ھەممىسى ھالدا چۆلۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلۈپ، ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋ رايونىغا تۇرۇنلاشتۇرۇلغانىدى. بۇ مەملىكەتسىزلىك تارىخىدىكى بىر قېتىملىق زور كۆلەملىك مىللەتلەر كۆچۈشى ھەم 16 پادىشاھلىق ۋەشىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەڭ چوڭ بىر قېتىملىق كۆچۈشى

هېسابلىنىدۇ.

ئەمدى بىز كونكرېت قىلىپ، تارىخىي كىتابلاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن جەنۇبقا كۆچكەن قاڭقىللارنىڭ قەبىلىلىرىنى كۆرۈپ باقايلى:

يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسى بۇ قەبىلە جەنۇبتىكى قاڭقىللارنىڭ ئەڭ چوڭ قەبىلىسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. مىلادى 498 - يىلى (ۋېي شياۋۋېندىنىڭ تەيخې 22 - يىلى) مەزكۇر قەبىلىنىڭ سەركەردىسى شۇڭقار جەنۇبتىكى قاڭقىل قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئورتاق هالدا ئىتتىپاقنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىنىپ، توغبات سۇلالىسىگە قارشى هەيۋەتلىك كۈرەشنى قوزغىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىنى جەنۇبقا كۆچۈرگەنلىكى ئەڭ بۇرۇن «ۋېينامە. تەيزۇ هەققىدە خاتىرە» نىڭ دېڭگونىڭ 5 - يىلى (مىلادى 390 - يىلى) دا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، شۇ يىلى ۋېي داۋۋۇدى ۋېي قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ چۆللۈكتىن ئۆتۈپ قاڭقىللارنىڭ يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىگە هۇجۇم قىلىپ، «ئاھالە ۋە ئات، كالا، قوي بولۇپ 200 مىڭدىن ئارتۇقنى غەنىيمەت ئالدى». ئۇنىڭدىن كېيىن تېيەنشىڭنىڭ 6 - يىلى (مىلادى 403 - يىلى) ۋېي قوشۇنلىرى يەنە يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرىنى بۆرە تېغىدا «مەغلۇپ قىلدى» («ۋېينامە. قاڭقىللار هەققىدە قىسمە»). لېكىن ئەسىرگە ئالغان ئاھالىلىرىنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس ئىدى. شۇڭقارنىڭ يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىگە باشچىلىق قىلىشى بىلەلكىم بۇ ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتىكى ئەسىرگە ئېلىنىشىدا بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. بىراق يۇقىرىدىكى ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا ۋېي قوشۇنلىرى ئەسىرگە ئالغان يۈەنخې ئاھالىلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىنىڭ كۆپلەپ جەنۇبقا كۆچۈشى، شۇنىڭ

2 - يىلى (مىلادى 429 - يىلى) دا بولغان بولۇشى مۇمكىن.

قوغۇرسۇ قەبىلىسى «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، ۋېي شياۋمېڭدىنىڭ جېڭگۇاڭ (مىلادى 520 — 524 - يىللار) ئاخىرقى يىللىرىدا قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ ئىلكىدە «بىر تۇمەن تۇتۇن» بار ئىدى. بۇ بىر تۇمەن قوغۇرسۇ قەبىلىلىرى قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ بوۋىسى بېكتۇلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قېچىپ كەلگەندە باشلاپ كەلگەن قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە بېكتۇلى جورجانلارنىڭ قاغانى سەنلان بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئاران ئون ئادەمدىن ئىككى - ئۈچىلا قورشاۋدىن بۆسۈپ چىققان بولۇپ، ئەگەر بۇ بىر تۇمەن تۇتۇننى قوغۇرسۇ قەبىلىسىدىكى ئون ئادەمنىڭ 2 — 3 دەپ پەرەز قىلغاندا، ئۇنداقتا قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ جورجانلار قاڭقىل قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغاندا، ئۇ دېگەندىمۇ 50 مىڭ تۇتۇن ئۆپچۆرىسىدە ئادەمى بولغان بولىدۇ. بېكتۇلىنىڭ باشچىلىقىدىكى بىر تۇمەن تۇتۇن ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، قالغان قوغۇرسۇ قوۋملىرىمۇ كېيىن داۋاملىق شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. «ۋېينامە. سۇزۇك ھەققىدە خاتىرە» دە «غەربىي قىسىم چىلىلاردىن بولغان قوغۇرسۇ لويالىق» تىلغا ئېلىنغان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قوغۇرسۇ چياڭجۇنىڭ تەرجىمھالى» دا «قوغۇرسۇ چياڭجۇ ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە قەبىلە ئاقساقىلى بولۇپ كەلگەن» دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇ ئىككىيلەنىڭ باشچىلىقىدىكى قوغۇرسۇ قوۋملىرى (قەبىلە سانى ئېنىق ئەمەس) بىلەن قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ ھېچقانداق تەۋەلىك مۇناسىۋىتى يوقىمۇ پەلەكىم. بېكتۇلىنىڭ باشچىلىقىدىكى بىر تۇمەن تۇتۇن ۋېي

سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن ئەينە ۋېي قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا جايلىشىپ قىلغاندا، ۋېي قوشۇنلىرىغا تايرىم تەسلىم بولغانلار بولۇشى مۇمكىن.

چۈنكە قوۋمى تارىخىي كىتابلاردا مىلادى 401 - يىلى ئۇلارنىڭ ياساسىنىڭ 3000 تۆتىۋىدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، ئۆچكىرىگە بەيئەت» قىلغانلىقىنى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن بۇرۇن ۋە كېيىن چاپە قوۋمى لۇنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ياكى بولمىغانلىقى تارىخىي كىتابلاردا كەمدىن - كەم خاتىرىلەنگەن.

دى ئۇرۇقى، قۇتلۇقغۇز ئۇرۇقى، ئىزگىل ئۇرۇقى: دى ئۇرۇقىنىڭ كۆپ قىسمى توغبات قەبىلىسى دۆلىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىلا، ئاللىقاچان ئىچكىرى رايونلارغا كۆچۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا بارغانىدى، شۇنىڭدىن كېيىن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دى ئۇرۇقى كۆزگە چېلىقمايدۇ، تارىخىي كىتابلاردا قۇتلۇقغۇز ئۇرۇقى بىلەن ئىزگىل ئۇرۇقىدىن ئىبارەت ئىككى قەبىلىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ئىش ئىزلىرى ربمۇ پۈتۈنلەي دېگۈدەك خاتىرىلەنمىگەن. لېكىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئارىسىدا، بۇ ئىككىسى قەبىلىنىڭ قورۇلمىرى بولۇشى كېرەك. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە. قىسمەن» دە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى «قاڭقىللارنىڭ بەزىلىرى قەبىلىنىڭ يېغىلىپ كۆككە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلغان» لىقى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئېھتىمال دى ئۇرۇقىدىن باشقا يۈەنخې (ئۇيغۇر) ئۇرۇقى، قوغۇرسۇ ئۇرۇقى، چاپە ئۇرۇقى، قۇتلۇقغۇز ئۇرۇقى ۋە ئىزگىل ئۇرۇقى قاتارلىق بەزى قەبىلىنى كۆرسەتكىلى مۇمكىن.

ئۇنىڭدىن باشقا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئارىسىدا يەنە ئوزا (تېلى) ئۇرۇقىنۇ بار بولۇپ، «ۋېينامە. ئوزا يالچىتىنىڭ تەرجىمھالى»، «جۇنامە. ئوزا كېڭەكنىڭ

«تەرجىمھالى» ۋە «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى» تۇرا بىر خىل تەرجىمھالى» دا ئۇچرايدۇ. تۇرا ئۇرۇقى يەنسى بۆركلىي ئۇرۇقى بولۇپ، قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىگە تەۋە ئىدى. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «شۇ يىلى جورجانلار-نىڭ تېلا تېكىن دەپ ئاتىلىدىغان باشقا بىر سەركەردىسى قوۋملىرىنى باشلاپ كېلىپ پەيئەت قىلدى» دېيىلگەن. باشقا بىر سەركەردىسى دېگەنلىك يەنى باشقا بىر قەبىلىنىڭ سەر-كەردىسى دېگەنلىكتۇر؛ ھالبۇكى، باشقا قەبىلىنىڭ كۆپ قېتىم-لىق مۇناسىۋىتى بولغان يات قەبىلىلەرنى كۆرسەتەتتى. بۇ يەردىكى تېلا تېكىننىڭ باشچىلىقىدىكى قوۋملار قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىگە قاراشلىق بۆركلىي جەمەتىنىڭ بىر تارمىقى بولۇشى كېرەك، بۇ قەبىلە پوۋۇرغور قە-بىلىسىگە ئەگىشىپ غەربكە كۆچمىگەندەك قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشىنىڭ سەۋەبىنى ئېنىق ئەمەس. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۇرا يالچىن قاتارلىقلارنىڭ باشچى-لىقىدىكى قاڭقىللار ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولۇشى مۇمكىن. يەنە «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساس-لانغاندا، ئېفتالىتلار كىنگىتكە ھۇجۇم قىلغاندا، كۆنچېنىڭ باشچىلىقىدىكى قوۋملارنىڭ بىر تارمىقى ۋېي سۇلالىسىگە قېچىپ بېرىپ پەيئەت قىلغان، ۋېي سۇلالىسى ئۇلارنى گاۋپىڭ قورغىنىغا ئورۇنلاشتۇرغاندى، بۇمۇ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئارىسىدا پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ بارلىقىنى ئىس-پاتلاپ بېرىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەرنى ئومۇملاشتۇرغاندا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قارىمىقىدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى بىر مىليون 600 مىڭ دىن ئارتۇق قاڭقىل، ئاساسەن قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى-نىڭ ئىچىدىكى يۈەنخې (ئۇيغۇر) ئۇرۇقى، قوغۇرسۇ ئۇرۇقى، چۈبە ئۇرۇقى، قۇتلۇقغۇر ئۇرۇقى ۋە ئىزگىل ئۇرۇقى ئىدى

همه‌مده، قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ قوۋملىرىنمۇ بىتار
قىلدى، بىراق سانى بىرقەدەر ئاز ئىدى.

توغىلات-ۋەي سۇلالىسى ئىمپېرىيە ئۇچۇن ئەسىرگە ئالغان ۋە
قەسلىم قىلدۇرغان قاڭقىللارنىڭ بىر مىليون 600 مىڭدىن
ئارتۇق ئادەمنى قورال كۇچى بىلەن مەجبۇرىي ھالدا چۆل
قۇرۇلۇشىغا كۆچۈرگەنىدۇ؟ بۇنىڭدا توغبات قەبىلىسى
دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە يۇرگۈزگەن قۇللۇق
قۇزۇم بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇشتىن تاشقىرى
يەنە، تۆۋەندىكىدەك ئۈچ سەۋەب بار: بىرىنچى، توغبات قە-
بىلىسى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدا دەي پادىشاھلىقىنى قۇرغان
ھەم كېيىن، بولۇپمۇ ۋەي داۋۇدى توغباتگۇي دۆلەتنى ئەسلىگە
كەلتۈرگەندىن كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەكلىك رايونىدا. كېيىنكى
يەن، كېيىنكى چىن، تاڭ-سۇي قاتارلىق دۆلەتلەر ئىلگىرى -
ئاخىرى بولۇپ ئۇنىڭ بىلەن دۇشمەنلەشكەن، شىمالدا قۇد-
رەتلىك جورجان خانلىقى دائىم ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ تۇراتى-
تى. ئۇنىڭ-مەۋجۇت-بولۇپ تۇرۇشى ھەمدە تەرەققىي قىلىپ
كۇچىيىشى ئۇچۇن چوقۇم بىر قاتار ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىشى
شەرت ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈشى ئۇ-
چۇنمۇ-ھول ئادەم ۋە ماددىي كۇچنىڭ قوللىشىنىڭ بولماس-
لىقىنمۇ تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. شەرقىي خەن سۇ-
لالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن بۇيان، بولۇپمۇ غەربىي جىن سۇ-
لالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى سەككىز شاھزادە ئىچىلىقى
ۋە 16 پادىشاھلىقنىڭ قالايمىقانچىلىقى ئارقىلىق، ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكىنىڭ ئىگىلىكى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانىدى،
نوپۇس ئازور دەرىجىدە ئازلاپ كەتتى، نەچچە مىڭ چاقرىملىق
ئارىلىقتا ئادەم-ئاتلىنىڭ قارىسى كۆرۈنمەسلىكتەك مەنزىرە بار-
لىققا كەلدى. توغبات قەبىلىسى جايلاشقان دەي پادىشاھلىقى-
نىڭ شىمالىدىكى زايوفلاردا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراپلىشىشى

بىلەن توپۇسىنلىق كەملەپ كېتىشى تېخىمۇ ئېغىر بولدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، توغبات ـ دەي (ۋېي) پادىشاھلىقى مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، «ئاھالىلەرنى پايتەختكە كۆچۈرۈشنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش» سىياسىتىنى قوللانىدى. شۇنىڭ رۇنىنىڭ ئاھالىلىرىنى ھەدەپ دەي پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا كۆچۈردى. ستاتسكىلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، دەي پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا كۆچۈرۈلگەن خەنزۇ، ھون قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نوپۇس سانى بىر مىليوندىن ئېشىپ كەتكەنىدى ⑨. توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۆپ سانىدىكى قاڭقىللارنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈشى، ئۇلارنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىنى كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدىغان «ئاھالىلەرنى پايتەختكە كۆچۈرۈشنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشى» نىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ئىدى. كۆچمەنلەر چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى دەي پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىدىكىرايونلارنىڭ يېڭىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن زور كۆلەمدىكى دېھقانچىلىق (ئاساسلىق خەنزۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى)، چارۋىچىلىق (ئاساسلىقى قاڭقىللارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى) ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ھېسابلىناتتى. مانا بۇ ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچكە تايانغاندىلا، توغبات ـ دەي (ۋېي) پادىشاھلىقى ئاندىن ئۇرۇشنى غەلىبىلىك ھالدا ئېلىپ بارالايتتى. ئىككىنچىدىن، جورجان خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىنىمۇ چىقىش قىلغانىدى. جورجان خانلىقى ئاساسەن قاڭقىللارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش يولى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارىتا قوزغىغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى قامدايتتى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ كۆپلىگەن قاڭقىل ئاھالىلىرىنى مەجبۇرىي ھالدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈشى، جورجان خانلىقىغا نىسبەتەن مەسىلىنى ئۆزۈل ـ كەسىل ھەل قىلىش رولىنى ئويناپ، ئۇنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشى

ۋە يوقىلىشىنى تېزلەتتى. ئۇچىنچىدىن، كۆپلىگەن قاتقىل تاھالىسى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چەك چېگرا يا قىسمىدىكى ئايماق ـ ۋىلايەتلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، قورۇل، قورغانلار تەسىس قىلىنىپ باشقۇرۇلدى. ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇلار «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپىنى قوغلىشىپ»، ۋېي سۇلالىسى ئۇچۇن ئات، كالا، قوي، قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپ چىقاردى، ئۇروش ۋاقىتلىرىدا بولسا «قاچقىلارنىڭ داۋلىق چەۋەندازلىرى» توپ لىنىپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىسىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداپ، جورجان خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىسىغا كەلتۈرىدىغان پاراكەندىچىلىكى بىلەن ئىچكى جايلارغا بېسىپ كىرىپ بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان مۇمكىنچىلىكىنى زور دەرىجىدە ئازايتتى. قىسقىسى، قاچقىلارنىڭ مەجبۇرىي ھالدا جەنۇبقا كۆچۈرۈلۈشى، پۈتۈنلەي شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ھۆ- كۈمرانلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىنى كونترول قىلىش ۋە چېگ- رىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشى ئۇچۇن بولۇپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ سىياسىتىنىڭ ئىنتايىن يۇ- قىرى دەرىجىدىكى مەھسۇلى ئىدى.

3. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاچقىلارنىڭ جايلىشىشى، «غەربىي تۇرالار»، «خېشى تۇرالىرى»، «شەرقىي تۇرالار»، «شىمالىي تۇرالار» توغرىسىدا ئىزاھ

توغبات ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەن قاچقىلار ئەڭ دەس-

لەپتە ئاساسەن، پىڭچىك بىلەن دەي پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا مەركەزلەشكەنىدى. مەسىلەن، توغباتكۇي مەلادى 399 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئۇچرىسىرگە ئالغان 90 مىڭدىن ئارتۇق قاتقىلنىڭ بىر قىسمىنى «ئادەملىرىنگە ئىنئام قىلىپ بەرگەن» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە») دىن سىرت، قالغانلىرى ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي «پىڭچىڭغا كۆچۈرۈلۈپ». پىڭچىڭنىڭ ئەتراپىدا «بۇغا مەيدانى» بىلەن «ياۋاغاز كۆلى» نى ياساشقا بۇيرۇلدى («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ۋېي داۋۇدى ھەققىدە خاتىرە»). كېيىن قاتقىللاردىن ئەسىرگە ئېلىنغان ۋە تەسلىم بولغانلارنىڭ ھەدەپ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، قاتقىللار پۈتكۈل چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا دېگۈدەك تارقالدى. مەسىلەن، شىنجىيانىڭ 2 - يىلى (مىلادى 429 - يىلى) تەسلىم بولغان 1 مىليون 500 مىڭدىن ئارتۇق قاتقىللار ھەققىدە «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ شۇ يىلىنىڭ داۋامىدىكى خاتىرىسىدە: «قىش پەسلى، 10 - ئايدا، خان زەپەر قۇچۇپ ئاستانىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇزرۇكئارلار ئىبادەتخانىسىدا تىلەك تىلىدى. يېڭى پۇقرالارنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا شەرقتە رۇيۇەن (ھازىرقى خېبېينىڭ گۇيۇن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى لۇەنخې دەريا مەنبەسى) دىن غەربتە ۋۇيۇەن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى باۋتۇ شەھرىنىڭ غەربىي) بىلەن چوغاي تېغىغىچە بولغان دائىرىسى 3000 چاقىرىم كېلىدىغان جايغا ئورۇنلاشتۇردى» دەپ كۆرسىتىلگەنىدى. بۇ يەردىكى «يېڭى پۇقرالار» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا تاڭ تەيزۇڭنىڭ «يېڭى ئادەملەر» دەپ تىلغا ئالغانلىقىنى كۆرسەتكەن) يەنى شۇيىلى تەسلىم بولغان قاتقىللارنى كۆرسىتەتتى. شۇ سەۋەبتىن «ۋېينامە. يۇلتۇز بېقىش تەپسىراتنىڭ

ئۇچىنچىسى» دە: «شىنجيانىڭ 2 - يىلى شىمالدا جورجاڭ لارغا قارشى جازا يۈرۈش قىلغاندا، تەسلىم بولغان قاڭقىللاز چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى نەچچە يۈز مىڭ چاقىرىملىق دائىر رىدىكى چەت ياقا جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى» دېيىلگەن. بۇ لاۋنىڭ ھەممىسى تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا تارقالغان رايونلىرىنىڭ خېلى كەڭ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قاڭقىللارنىڭ جەنۇبتىكى ھەر قايسى جايلاردىكى تارقىلىش ئەھۋالى تارىخىي كىتابلاردا ئىنتايىن ئاددىي خاتىرە لەنگەن. لېكىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنى ئاتىغاندا، كۆپ ھاللاردا ئۇلارنىڭ مىللەت نامى بولغان «قاڭقىل» دېگەن سۆزنىڭ ئالدىغا جۇغراپىيىلىك ئورۇن ياكى يەر نامىنى قوشۇپ پەرقلەندۈرەتتى، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ مىللەت نامى ياكى قەبىلە نامىنى ئىنتايىن ئاز ئاتايتتى. بۇ ھال بىزنىڭ قاڭقىللارنىڭ جەنۇبتىكى ھەرقايسى جايلاردىكى كونكرېت تارقىلىش ئەھۋالىنى ئىزدىشىمىز ئۈچۈن مۇمكىنچىلىك ھازىرلاپ بېرىدۇ.

تارىخ كىتابلىرىدىكى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ نامى توغرىسىدا جۇغراپىيىلىك ئورۇن ياكى يەر نامىنى ئالدىغا قوشۇپ ئاتالغانلىرىدىن «غەربىي تۈرالار» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئىرجۇروۋنىڭ تەرجىمھالى» دا «غەربىي قاڭقىللار» دېيىلگەن) دېگەن نام «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «ۋېينامە. سۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»، «ۋېينامە. جىڭمۇ يىللىرىدىكى 12 بەگنىڭ تەرجىمھالى» دىمۇ ئۇچرايدۇ؛ «شەرقىي تۈرالار» «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 133 - جىلدىدا ئۇچرايدۇ؛ «شىمالىي تۈرالار» («ۋېينامە. دېڭيۈەنىنىڭ تەرجىمھالى» دا «شىمالىي قاڭقىللار» دېيىلگ

گەن) «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» قاتارلىقلاردا ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «خېشى تۇرالىرى»مۇ بار بولۇپ، «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «ۋېينامە. يۈەن خېنىڭ تەرجىمھالى» دا ئۇچرايدۇ.

«غەربىي تۇرالار»، «شەرقىي تۇرالار» ۋە «شىمالىي تۇرالار» نىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا تارقىلىشى توغرىسىدا، خۇسەنشېڭ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 133 - جىلد، سوڭ سىڭدىنىڭ تەيشى 7 - يىلىدىكى ماددىسىدا ئىزاھ بېرىپ، «ۋېي شىزۇ جورجانلار (ۋېي شىزۇنىڭ شىنجيانىڭ 2 - يىلىدىكى شىمالدا جورجانلارنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ). نى مەغلۇپ قىلغاندىن بۇيان قاڭقىللار بىلەن تۇرالار (قاڭقىللار يەنىي تۇرالار بولۇپ، بىر قەبىلىنىڭ ئىككى نامىدۇر. خۇسەنشېڭ ئىككى قەبىلە دەپ يازغان، بۇ خاتا) نىڭ ھەممىسى كېلىپ تەسلىم بولدى. بۇ قەبىلىلەر سەددىچىننىڭ ئىچىگە كېلىپ ماكانلاشتى، سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى ۋۇجۇ قورغىنىنىڭ غەربىي قىسمىدىن باشلاپ ماكانلاشقانلىرى غەربىي قىسىم دەپ، شەرقىدىكىلىرى شەرقىي قىسىم دەپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا ماكانلاشقانلىرى شىمالىي قىسمىدىكىلەر دەپ ئاتالدى» دەپ كۆرسەتكەن. «ۋېينامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، ۋۇجۇ ناھىيىسى خېڭجۇ ئايمىقىنىڭ دەيجۇن ۋىلايىتىگە تەۋە بولۇپ، ھازىرقى داتۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە ئىدى، ئۇنىڭ چېگرىسى ئىچىدە ۋۇجۇ تېغى بار ئىدى (ۋۇجۇ تېغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ). «تارىخىي كىتابلاردىكى چېگرا قورغانلارغا ئائىت مۇھىم بايانلار»نىڭ 44 - جىلدىنىڭ ۋۇجۇ تېغى ماددىسىدا «ۋېي سۇلالىسىنىڭ يەر زېمىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» دىن نەقىل كېلىپ «پىڭچىڭ ئوردىسىنىڭ غەربىدىن 30 چاقىرىم يىراقلىقتا ۋۇجۇ قورغان ئىغزى بار. بۇ جاي تاغدۇر» دەپ كۆرسەتـ

بكەن. بۇلىڭغا ئاساسلانغاندا، «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى ۋۇجۇ» يەنى پىكچىنىڭ (ھازىرقى داتۇڭ) لىنىڭ غەربىدىن 30 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ۋۇجۇ قورۇلىنىڭ سىرتىدا (شىمالىدا) ئىدى. خۇسەنشىبىنىڭ ئىزاھاتىغا ئاساسلانغاندا، غەربىي تۈرالار بىلەن شەرقىي تۈرالار يەنى مۇشۇ قورۇلنىڭ شىمالى بىلەن پاسىل ئايرىپ تۇراتتى. «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى خاتىرە، قىسسەلەرنى تەكشۈرگەندە، خۇسەنشىبىنىڭ ئىزاھاتى ئاساسىي جەھەتتىن توغرا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاۋۋال «غەربىي تۈرالار»نىڭ جايلىشىشىنى كۆرۈپ باقايلى. «غەربىي تۈرالار» نىڭ ئارىسىدا قوغۇرسۇقەبىلىسىنىڭ بارلىقىنى، «ۋېينامە. سۇزۇك ھەققىدە خاتىرە» دە قوغۇرسۇ قەبىلىسىنى «غەربىي تۈرالار» دەپ ئاتىغانلىقىدىن دەللىلەشكە بولىدۇ. قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى توغرىسىدا، «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمھالى» دا: «قوغۇرسۇ ئالتۇنى سۇجۇ ئايمىقىدىكى تۇرا قەبىلىسىدىن، ..... جېڭگۇاڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا پولىۋ خەنبالىڭ بىلەن تەل بىرىكتۇرۇپ، قوۋملىرى بىلەن ئۇنىڭغا تەۋە بولغاچقا، جىن پېيگى دەپ ئاتالغان. قوغۇرسۇ ئالتۇنى كۆپ قېتىم ھۇجۇمغا ئۇچرىغاندىن كېيىن ئاخىرى مەغاۋپ بولۇپ، قول ئاستىدىكى مىڭغا يېقىن تۈتۈننى باشلاپ يۇنجۇ ئايمىقىغا كېلىپ تەسلىم بولىدىغانلىقىنى تەلەپ قىلدى» دېيىلگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 150 - جىلدىدا قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ «خوەيسۇ قورغىنىنىڭ سانغۇنى ياڭ جۇن تەرىپىدىن ئەمرلەشكەرلىككە تەيىنلەنگەن» لىكى تىلغا ئېلىنغان. پولىۋخەنبالىڭ بىلەن «تەل بىرىكتۇرگەن» جايى ۋۇيى قورغىنى بولۇپ، خوەيسۇ قورغىنى بىلەن ئۆزئارا تۇتىشاتتى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ

قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئاۋاز قوشۇشى جەزمەن ئىدى. بۇ قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن بۇرۇنقى مەزگىلدىكى جايلاشقان ئورنىنىڭ ۋۇجۇ قورۇل سىرتىنىڭ غەربىدىكى خۇەيسۇ قورغىنى (قورغان ئورنى ھازىرقى ئۇچكى موڭغۇلدىكى گۇياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ «غەربىي تۈرالار» دەپ ئاتىلىشىمۇ، خۇسۇسەن شېڭنىڭ قارىشىغا ماس كېلىدۇ. قوغۇرسۇ قەبىلىسىدىن باشقا، «غەربىي قسىم تۈرالار» نىڭ ئارىسىدا يەنە تېلا (تۈرا) ئۇرۇقىمۇ بار ئىدى. «ۋېينامە. تۈرا يالچىنىڭ تەرجىمھالى» دا يالچىن «دەيجۇن ۋىلايىتىدىكى غەربىي قسىم تۈرالاردىن» دەپ كۆرسەتكەن. «جۇنامە. تۈرا كىبەكنىڭ تەرجىمھالى» دا كىبەك «دەيجۇن ۋىلايىتىدىكى غەربىي تۈرالاردىن» دېيىلگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈرا بېكنىڭ تەرجىمھالى» دا: «تۈرا بېكنىڭ تەخەللۇسى شاگۈەي، دەيجۇن ۋىلايىتىدىكى غەربىي تۈرالاردىن» دەپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭ تېلا (تۈرا) ئۇرۇقىنىڭ دەيجۇن ۋىلايىتىنىڭ غەربىگە يېنىي ۋۇجۇ قورۇلىنىڭ غەربىدىكى جايلارغا تارقالغانلىقىنى، بۇ جايلارنىڭ غەربىي قسىم چىللارغا تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ، شۇڭا «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئېرجۈرۈكۈنىڭ تەرجىمھالى» دا تۈرابېكنى يەنە «غەربىي قاغقىللاردىن بولغان تۈرا شاگۈي» دەپمۇ ئاتىغانىدى. تۇنىڭدىن باشقا، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 150 - جىلد لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈك 6 - يىلى (مىلادى 525 - يىلى) دىكى ھادىسىدا: «غەربىي تۈرالار (يېنىي چىللار) نىڭ قەبىلە ئاقساقىلى يىلىغ 30 مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇننى باشلاپ، جەنۇبقا بېرىپ يۇەن شېن (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ گۇاڭيىاڭ بېگى يۇەن شېن) گە تەسلىم بولدى، يۇەن شېن ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ ئۇنى جەنۇ

چوققىسىدا قارشى ئالماقچى بولدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «تاۋ رىخىي كىتابلاردىكى چېگرا قورغانلارغا ئائىت مۇھىم بايانلار» ناملىق 44 - جىلد سۆجۇ ئايماق ماددىسىدا، «جېغۇ چوققىسى سۆجۇ ئايمىقىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قورۇلنىڭ سىرتىدا» دېيىلگەن. ئەينى ۋاقىتتا يۈەن شېنىنىڭ باشچىلىقىدىكى ۋېي قوشۇنلىرى پولىۋخەنبالىكنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن شېكەستە يەپ، دەل ۋۇيۈەن (ھازىرقى باۋتۇنلىڭ غەربىي) دىن سۆجۇ ئايمىقى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ھۆرىنگېر ناھىيىسىنىڭ شىمالىي) غا چېكىنىۋاتاتتى. بۇنداق بولغاندا يىلىغنىڭ «جەنۇبقا بېرىپ يۈەنشىنگە تەسلىم بولۇشى» ئۈنىڭ باشچىلىقىدىكى غەربىي تۇرالارنىڭ 30 مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇنىنىڭ جايلاشقان ئورنى ۋۇيۈەن بىلەن سۆجۇ ئايمىقىنىڭ شىمالىدىكى خۇەيسۇ قورغىنى ياكى ۋۇچۈەن قورغىنىنىڭ دائىرىسىدە بولۇشى كېرەك، بۇ جايلارمۇ ۋۇجۇ قورۇلنىڭ غەربىدە بولغاچقا، ئۇلارمۇ «غەربىي تۇرالار» دەپ ئاتالغان بولۇپ، خۇسەنشېڭنىڭ قارىشىغا ماس كېلىدۇ. غەربىي قىسىم تۇرالار ۋۇجۇ قورۇلنىڭ غەربىدىكى ۋۇمىلىك، ۋۇچۈەن، خۇەيسۇدىن ئىبارەت ھەربىي قورغانغا تارقالغان تۇرالارنى كۆرسىتىدۇ.

«غەربىي تۇرالار» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغانلىرى «خېشى تۇرالىرى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «ۋېينامە. لىيۇجېنىڭ تەرجىمھالى» دا: «تۇرالارنىڭ يېڭىدىن كەلگەن پۇقرالىرى ئەمەلدارلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭلىرىغا ئۇچراپ تۇرغاچقا، ھەممىسى زارلىنىپ يۇرمەكتە. ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ، ئات - كالىلار سەمرىگەندە ئۇلار شىمالغا قايتىپ كېتىشمەكچى بولۇشۇۋاتىدۇ» لىيۇجې سول قول چەۋەندىز ئەن يۈەن بىلەن ئوردىغا دەريا مۇز تۇتمىغاندا ئۇلارنى خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈش كېرەك، دەريا مۇز تۇتقاندىن كېيىن ئۇلار شىمالغا قاچالايدۇ دەپ

مەكتۇپ سۇندى. شۇنىڭ بىلەن 30 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەم خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈلۈپ، غەربتە بەييەنچى (ھازىرقى نىڭشيادىكى يەنچى ناھىيىسىنىڭ شىمالىي) گە بارىدى» دېيىلگەن. «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «ئومۇمىي ئۆر-ئەكلەر» نىڭ 121 - جىلد سوڭ ۋېندىنىڭ يۈەنجيا 7 - يىلىدىكى ماددىسىدا بۇ ۋەقەنى شىنجيانىڭ 3 - يىلى (مىلادى 430 - يىلى) بولغان قىلىپ كۆرسەتكەن. لېۋجي كۆچۈرگەن 30 مىڭدىن ئارتۇق تۇرالارنىڭ يېڭى پۇقرالىرىنىڭ ئىلگىرىكى جايلاشقان ئورۇنلىرى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن، بىراق دەريادىن ئانچە يىراق بولماسلىقى مۇمكىن، ياكى بولمىسا خېشى ئارىلىقىغا ئىنتايىن يېقىن بولغان چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىي بىلەن سۇجۇ ئايمىقىنىڭ شىمالىدا بولۇشى مۇمكىن، دەرۋەقە بۇ چىلىلارمۇ غەربىي قىسىم چىلىلار جۇملىسىدىن ئىدى. لېۋجي مەكتۇپ سۇنۇپ 30 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق چىلىنى خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈشتىن ئاۋۋال، يۇنجوڭ تۇرالىرىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ شىمالغا قايتىش ۋەقەسى يۈز بەرگەنىدى. لېۋجي غەربىي تۇرالار (يۇنجوڭ چىلىلىرىمۇ غەربىي تۇرالارغا تەۋە) نىڭمۇ داۋاملىق ئىسيان كۆتۈرۈپ كېتىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، شۇڭلاشقا مەكتۇپ سۇنۇپ بىر بۆلۈم غەربىي قىسىم تۇرالارنى خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈش ۋەقەسىنى پەيدا قىلغانىدى. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، لېۋجي تۇرالارنى خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرگەندىن كېيىن باشلاپ «خېشى تۇرالىرى» دېگەن نام ئاندىن بولغانىدى. خېشى چىلىلىرىنىڭ جايلىشىشى ھەققىدە «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «يەنشىڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 471 - يىلى) قېيش 10 - ئايدا، ۋويې بىلەن توگۈەن ئىككى قورغاندىكى تۇرالار ئىسيان كۆتۈردى، ئەمر لەشكەر لەۋگۈشى بېگى يۈەن خې يارلىققا بىنائەن قوغلاپ زەربە بەردى» دەپ خاتىرىلەنگەن،

بىراق، شۇ كىتابنىڭ «يۇەن خەنىڭ تەرجىمھالى» دا: «شۇ يىلى (يەنىشكىنىڭ تۆنجى يىلى) خېشى تۇرالىرى نىسيان كۆتۈرگەندە، ئوردا يۇەن خەنى ئۇلارنى قوغلاپ يوقىتىشقا ئەۋەتتى» دەپ تىلغا ئېلىپ، ۋۇيې بىلەن توقتۇەندىن ئىبارەت ئىككى قوراندىكى تۇرالارنى خېشى تۇرالىرى دەپ ئاتىغانىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ۋۇيې قورغىنىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ئەخمىنەن هازىرقى ئىچكى موڭغۇلىنىڭ ئىكجاۋ ئايمىقىنىڭ كاڭجىن قوشۇنىنىڭ شىمالىدىكى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا ئىدى، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى جايلار بولسا هازىرقى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە خۇاڭخې دەريا سى هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى دېگىكودىن ئۇلات ئالدىنقى خوشۇنىنىڭ ئەتراپىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىككى تارماقتا ئايرىلاتتى. هازىرقى ئۇجيا دەريا سى شىمالىي دەريا، هازىرقى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ قىنى بولسا جەنۇبىي دەريا دەپ ئاتىلاتتى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىمالىي دەريا سى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ ئەسلى ئېقىن يولى دەپ قارىغاچقا، شۇڭا ۋۇيې قورغىنىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى جايلار، ئەينى ۋاقىتتىكى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا ئىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەيدۇ شەهرى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ غەربىدە ئىدى. شۇڭلاشقا، ۋۇيې قورغىنىدىكى تۇرالار يەنە «خېشى تۇرالىرى» دەپمۇ ئاتالغانىدى. توقتۇەن قورغىنىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى هازىرقى شەنشىنىڭ خېكشىيەن ناهىيىسىنىڭ غەربىدە، بولۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەيدۇ شەهرى بىلەن خۇاڭخې دەريا سىنىڭ غەربىدە بولغاچقا، توقتۇەن قورغىنىدىكى تۇرالارمۇ «خېشى تۇرالىرى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. «يۇەن خەنىڭ تەرجىمھالى» دا «خېشى تۇرالىرى» غا ئۇلاپلا «يەنە توقتۇەن، گاۋپىك، شىياڭگۇي ئۇچ قورغاندىكى ئىسيان كۆتۈرگەن تۈ-

رالارنى قوغلاپ جەنۇبىغىچە بارغان» لەقەنى تىلغا ئالغان بو-
لۇپ، بۇ گاۋپىلك (ئورنى ھازىرقى ئىككىيادىكى گويانداي،
شاڭگۇي (ئورنى ھازىرقى كەنسۇدىكى تيەنشۇيدە) تۇرالرى
يەنە «خېشى تۇرالرى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئومۇمەن ھازىرقى
ئىچكى موڭغۇلدىكى ئۇجيا دەرياسى، خۇاڭخېنىك جەنۇبى،
خۇاڭخې دەرياسىنىك سەنشى بىلەن شەنشىدىكى بۆلۈكىنىك
غەربىگە تارقالغان تۇرالار پۈتۈنلەي دېگۈدەك «خېشى تۇرا-
لرى» دەپ ئاتالغانىدى.

«خېشى تۇرالرى» بەلكىم ئەسلى «غەربىي قىسىم تۇرالرى-
دىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈنمۇ ياكى دەيدۇ (ھا-
زىرقى داتوك شەھرى) نىك غەربىي (ۋۇجۇ قورۇلىنىك غەر-
بىي ئەمەس) گە جايلاشقانلىقى ئۈچۈنمۇ ئەيتاۋۇر، تارىخىي
كىتابلاردا ئۇلار بەزىدە «غەربىي تۇرالار» دەپمۇ ئاتالغانىدى.
مەسىلەن، مىلادى 471 - يىلى (خۇاڭشىڭنىك 4 - يىلى)
خېشى تۇرالرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، گاۋپىڭجيا قورغىنىنىك
سانغۇنى شىلىگنى ئۆلتۈرگەن. «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خا-
تىرە» بىلەن «ۋېينامە. جىڭمۇ يىللىرىدىكى 12 بەگنىك تەر-
جىمھالى» قاتارلىق كىتابلاردا پۈتۈنلەي «غەربىي تۇرالار
ئىسيان كۆتۈردى» دېيىلگەن؛ مەسىلەن، يەنە مىلادى 524 -
يىللىدىكى يولىۋ خەنبالىك قوزغىلىڭىغا كېيىن خېشىدىكى
گاۋپىلك تۇرالىرىنىك ئاقسىقىلى خۇچېن ئاۋاز قوشقانىدى،
«ۋېينامە. تەيۋۇ يىللىرىدىكى بەش بەگنىك تەرجىمھالى» دا
«غەربىي تۇرالار ئىسيان كۆتۈردى» دەپ تىلغا ئالغانىدى. ئومۇمەن بۇلارنىك ھەممىسى «خېشى تۇرالرى» نىك بەزىدە
يەنە غەربىي تۇرالار دەپ ئاتالغانلىقىنىك روشەن دەللىلىدۇر.

قىسقىسى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىك دەسلەپكى مەزگى-
لىدىكى «غەربىي تۇرالار» دەسلەپ ۋۇجۇ قورۇلىنىك غەربىدىكى
ۋۇجۇمەن، ۋۇمىنىك، خۇەيسۇدىن ئىبارەت ئۈچ ھەربىي قورغان

ئەتراپلىرىغا تارقالغان تۇرالارنى كۆرسەتتى؛ شېنجيانىڭ 3 - يىلىدىن باشلاپ، تۇرالار خېشى ئارىلىقىغا كۆچكەندىن كېيىن، «غەربىي تۇرالار» يەنە خېشى ئارىلىقىدىكى قورغانلار (ۋۇيې، توكۇمەن، گاۋچاڭ، شياڭگۇي) غا تارقالغان تۇرالارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولدى. ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئومۇمىي لۇق بىلەن قىسمەنلىكنىڭ مۇناسىۋىتى ئىدى. خۇسەنشېڭ ئەزاھلىغان «ۋۇجۇ قورۇلىنىڭ غەربىدىكىلىرى غەربىي قىسىم دەپ ئاتىلىدۇ» دېگەن قاراش توغرا. بىراق، بۇ يەردە «خېشى تۇرالىرى» بىلەن «غەربىي تۇرالار» نىڭ مۇناسىۋىتى تىلغا ئېلىنىمىسا مۇجمەللىك پەيدا بولۇپ قالغانلىقى تۇرغان گەپ.

«شەرقىي تۇرالار» يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن خۇسەنشېڭنىڭ ئىزاھاتىدا دېيىلگەن ۋۇجۇ قورۇلىنىڭ شەرقىگە تارقالغان تۇرالارنى كۆرسىتىدۇ. ۋۇجۇ قورۇلىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى جايلار ۋېي سۇلالىسىنىڭ روشۇمەن، خۇەيخۇاڭ، يۇيىدىن ئىبارەت ئۇچ قورغىنىنىڭ زېمىنلىرى ئىدى. بۇنىڭغا ئاساسەن ھۆكۈم قىلغاندا، «شەرقىي تۇرالار» مانا مۇشۇ ئۇچ قورغاننىڭ يەرلىرىگە تارقالغان تۇرالار بولۇشى كېرەك. «ۋېينامە. لۇسىنىڭ تەرجىمھالى» دا: «لۇسى دەسلەپتە كۇنچىقىش تەرەپنى تىنچىتىش سانغۇنى، خۇەيخۇاڭ قورغىنىنىڭ باش سانغۇنى بولغانىدى. كېيىن قاڭقىللارنىڭ باغاسى لۇسىنىڭ رەھىمسىزلىكى بىلەن ئۇنىڭ تۆۋەندىكىلەرگە قاراتقان پوزىتسىيىسى ئۇستىدىن ئەرز قىلىپ، ئىلگىرى قورغان سانغۇنى بولغان لياڭغۇنىڭ قايتا يەنە قورغان سانغۇنى بولۇشىنى تەلەپ قىلدى» دېيىلگەن. لۇسىنىڭ كۇنچىقىش تەرەپنى تىنچىتىش سانغۇنى، خۇەيخۇاڭ قورغىنىنىڭ باش سانغۇنى بولغانلىق ئەھۋالىدىن قارىغاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شۇبھىسىزكى خۇەيخۇاڭ قورغىنىنى شەرقىي قورغان دەپ قارىغانىدى، خۇەيخۇاڭ قورغىنىغا تارقالغان قاڭقىللار شەرقنى تىنچىتىش

تىش سانغۇنىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، مۇشۇ خىلدىكى ھۆ-
كۈمگە ئاساسلانغانىدا، ئەلۋەتتە شەرقىي قىسىم قاۋمىللىرى
(تۈرالار) بولۇشى كېرەك. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە
خاتىرە» دە: «يەنىشىگىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى
472 - يىلى) 2 - ئايدا، شەرقىي تۈرالار ئىسيان كۆتۈرۈپ
جورجانلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى، شاھنشاھ (شيەن ۋېندى)
ئۇلارنى سايلىقىچە قوغلاپ بېرىپ، يېتىشەلمەي قايتىپ
كەلدى» دېيىلگەن. سايلىق يەنە چۆللۈك دەپمۇ ئاتالغان بو-
لۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ دېڭشياڭ ۋىلايىتىنىڭ ۋۇياۋ ناھىيە
سىنىڭ غەربىي شىمالىدا ئىدى. «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە
خاتىرە» دە: «ۋۇياۋنىڭ شىمالىدىكى دالا» دېگەن سۆز بار
بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلدىكى جىنىڭ
شەھىرى بىلەن كۆكخوت ئارىلىقىدا ئىدى. چۆللۈك ھازىرقى
شارمۆرۈن دەريا سىنىڭ شەرقىدىن جىنىڭ شەھىرىگە باردىغان
2 - تۆمۈر يول ئەتراپىدا. چۆللۈكنىڭ غەربىي شىمالى ئار-
قىلىق جورجانلارغا قېچىپ بېرىپ تەسلىم بولغان تۈرالارنىڭ
ئەسلى تارقالغان رايونلىرى چۆللۈكنىڭ شەرقىي جەنۇبى يەنى
روشۇەن، خۇەيخۇاڭدىن ئىبارەت ئىككى قورغانىنىڭ ئايرىم
جايلىرى بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاچقىلا ئۇلار، ئاندىن
«شەرقىي تۈرالار» دەپ ئاتالغانىدى. قىسقىسى، تارىخىي كې-
تابلارنى كۆزەتكەندە، خۇسەنشېڭنىڭ شەرقىي تۈرالار ۋۇجۇ
قورۇلىنىڭ شەرقىگە تارقالغان دېگەن قارىشىمۇ توغرىدۇر.
ئاخىرىدىكىسى، شىمالىي تۈرالارنىڭ تارقىلىشى ھەققىدە-
كى مەسىلىدۇر. «شىمالىي تۈرالار» دېگەن نام دەسلەپ، «ۋېي-
نامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇ-
نىڭدا: «شېنجيانىڭ 4 - يىلى (مىلادى 431 - يىلى) قىش
10 - ئايدا شىزۇ قوشۇن بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ
بارىدى. 11 - ئايدا شىمالىي تۈرالارنىڭ باغاسى قورىقان

ئۆزىنىڭ قەبىلىسىدىكى نەچچە 10 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ، نەچچە 10 مىڭ تۈياق بۇغا ـ مارالنى ئۇنىڭ قارارگاھىغا ھەيدەپ ئاپاردى. پادىشاھ شىزۇ بۇ ئۇۋچىلارغا كاتتا ئىئانە ملارنى بېرىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنىڭ نامىنى چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدا خاتىرە تاشقا ئويدۇردى» دېيىلگەن. شىزۇ (تۇغباتتاۋ) نىڭ قوشۇن بىلەن چۆللۇكنىڭ جەنۇبىغا بارغاندا، «شىمالىي تۈرالار»نىڭ باغاسى قوۋمىنىڭ قوۋملىرىنى ئىلىپ بۇغا ـ مارال لارنى ھەيدەپ ئۇنىڭ قارارگاھىغا بېرىشى، قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ ئۇنى قارشى ئالغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، بۇ شىزۇنىڭ قوشۇن بىلەن چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى «شىمالىي تۈرالارنىڭ» تۈرۈشلۇق ئورنىغا يېتىپ بارغانلىقىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. ھەمدە يەنە خۇسەنشىڭ ئېيتقان «چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدا ماكانلاشقانلىرى شىمالىي قىسمىدىكىلەر دەپ ئاتىلىدۇ» دېگەن قارىشىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. شىزۇ قوشۇن بىلەن يېتىپ بارغان چۆللۇكنىڭ جەنۇبىي قوۋمىنىڭ بۇغا ـ مارالارنى قوغلاپ ئاپارغان جايىنىڭ چۆللۇكنىڭ جەنۇبىنىڭ قايسى جايى ئىكەنلىكى، تارىخىي كىتابلار بىلەن خۇسەنشىڭ ئىزاھاتىدا پۈتۈنلەي ئېنىق چۈشەندۈرۈلمىگەن. يەنە «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، تەيپىڭ جېنجۇننىڭ 5 ـ يىلى (مىلادى 444 ـ يىلى) «5 ـ ئايدا (شىزۇ) قوشۇن بىلەن چوغاي تېغىنىڭ شىمالىغا يېتىپ باردى. 6 ـ ئايدا شىمالدىكى خەلقلەر سانغۇن لى يىنى ئۆلتۈردى، خېكىناك بېگى موفۇ 5000 تۇتۇن ئادەمنى باشلاپ شىمالىغا قېچىپ كەتتى. شىزۇ چۆللۇكنىڭ جەنۇبىغىچە قوغلاپ بېرىپ ئۇلارنىڭ سەركەردىسىنى ئۆلتۈردى» دەپ خاتىرىلەنگەن، نەقىل نىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، شىزۇنىڭ بۇ قېتىمقى «ھەربىي يۈرۈشى» بىلەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان شېنجىيانىڭ 4 ـ يىلىدىكى ھەربىي يۈرۈشى كۆپ پەرقلىق بولۇپ، ناھايىتى

ئېنىق تۇرده «شىمالدىكى خەلقلەر» نى باستۇرۇش خاراكتېرىگە ئىگە. بۇ «شىمالدىكى خەلقلەر» ھەرگىزمۇ جۇرجانىلاردىن تەسلىم بولغان خەلقلەر ئەمەس. چۈنكى بۇ جاي «چوغاي تېغىنىڭ شىمالىي») جورجان خانلىقىغا قوشنا بولۇپ، جۇرجانلارنىڭ تەسلىم بولغانلارنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان جايى ئىدى، شۇڭلاشقا «شىمالىي تۇرالار» بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. دەرۋەقە «شىمالىي تۇرالار»نىڭ تارقالغان جايلىرى چوغاي تېغىنىڭ شىمالى، چولۇق چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بولۇشى كېرەك، تەخمىنەن، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ چۆرىن، ئۈلات بىرلەشمە خوشۇنى ۋە دارخان مىياۋ مىڭئەن خوشۇنلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇلارنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىم تۇرالار بىلەن چېگرىلىنىدىغان چېگرىسى. تەخمىنەن شەرق بىلەن غەربنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن چوغاي تاغ تىزمىسى ئىدى.

يۇقىرىدىكىلەر چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقىل قەبىلىلىرى («غەربىي تۇرالار»، «شەرقىي تۇرالار»، «شىمالىي تۇرالار») نىڭ تارقالغان ئورۇنلىرى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈش ئىزاھلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «شىمالىي تۇرالار» شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىلا ئۇچرايدۇ. «غەربىي تۇرالار» بىلەن «شەرقىي تۇرالار» بولسا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە لاتاندىن ئۇلارنىڭ پائالىيەت ئىزلىرى چېلىقىدۇ، شۇڭا، تارىخ كىتابلىرىدا كۆپىنچە ھاللاردا بىرلەشتۈرۈپلا، «شەرقىي» ۋە «غەربىي تۇرالار» ياكى «ئىككى تارماق قاتقىللار» («ۋېينامە. تەيزۇ يىللىرىدىكى بەش يەگانىڭ تەرجىمىھالى»)، «قاتقىللارنىڭ ئىككى تارمىقى» («ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 150 - جىلد لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈلگەن 5 - يىلى) دەپ ئاتالغانىدى.

4. توغبات ــ ۋېي سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا قارا تقان ھۆكۈمرانلىق شەكلىنىڭ باسقۇچ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشى

توغبات ـ ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى ئۆزلىرىنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى چىقىش قىلىپ، چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار ئۇستىدىن مىللىي كەمسىتىش ۋە مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. بۇ خىل سىياسەتتە كۆزلىگەن نىشان ئىككى ئىدى: بىرىنچىسى، قاڭقىللارنىڭ ئادەم كۈچى بايلىقى بىلەن ماددىي كۈچ بايلىقىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ چىرىك ۋە ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشى بىلەن خوراش كۈچى ئىنتايىن زور بولغان تاشقى ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئىدى؛ يەنە بىرى، قاڭقىللارنىڭ ئەرلىرىنى توغبات ۋېي سۇلالىسى ئۈچۈن ئەسكەر بولۇشقا، ئاساسلىقى ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىسىنى قوغداش بىلەن جورجان خانلىقىغا جازا يۈرۈش قىلىشقا زورلاش ئىدى، توغبات ـ ۋېي سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر مىللەت يوندىن ئارتۇق قاڭقىللارغا قارا تقان ھۆكۈمرانلىق شەكلى، شۇبھىسىزكى بۇ باش سىياسەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى مەقسەت قىلاتتى.

توغبات ـ ۋېي سۇلالىسى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا قارىتا زادى قانداق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن، بۇ مەسىلە توغرىسىدا «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇلمىغان، شۇنداقتىمۇ بىز خاتىرە ۋە قىسمەلەردىكى پارچە ـ پارچە ماتېرىياللاردىن يۈ-

زەكى بولسىمۇ ئىزنالارلى كۆرۈۋالالايمىز. ئومۇمىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتىساقاندا، پۈتكۈل توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە، ئۇلارنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىق شەكلىدە، بىرقەدەر روشەن بولغان باسقۇچ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشنى ئىپادىلەپ بەردى.

توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، يەنى مىلادى 394 - يىلى (دېڭگونىڭ 9 - يىلى) «يەرلەرنى بۆلۈپ ئولتۇراقلاشتۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشنى باشلاشتىن ئاۋۋال ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، توغبات - ۋېي سۇلالىسى چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، ئەسىرگە ئېلىنغان قاڭقىللارغا قارىتا، ئىككى خىل بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلىنى قوللاندى: بىر خىلى، ئۇلارنى جازا يۈرۈشتە خىزمەت كۆرسەتكەن سانغۇن - سەركەردىلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى، يەنى «ھەر قايسى ئەمەلدارلارغا دەرىجىسى بويىچە ئۇلەشتۈرۈپ بېرىپ» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»)، قالغىنى ئەسىرلىرىنى توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئائىلە قۇللىرىغا ئايلاندۇردى؛ يەنە بىر خىلى قاڭقىل ئەسىرلىرىنى توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ دۆلەت قۇللىرىغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇلارنى مەجبۇرەن كوللېكتىپ ھالدا قۇللار ئەمگىكىگە سالدى. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، قاڭقىللار توغباتگۈيىنىڭ پېڭچىڭ شەھەر سېپىلى بىلەن بۇغا مەيدانىنى قۇرۇشىدا كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلدى. بۇغا مەيدانىنىڭ كۆلىمى ئىنتايىن زور بولۇپ، «جەنۇبتا تەيېيندىن، شىمالدا سەددىچىن گىچە دائىرىسى نەچچە ئون چاقىرىم كېلەتتى، ئۈستەڭ چېپىپ ۋۇچۇەن دەريا سۈيىنى بۇغا مەيدانىغا باشلاپ، ئۇچ چوڭ ئېقىننىڭ تۇتاشتۇردى. ئوردىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا ئېقىپ بارىدىغان ئېقىنلاردىن باشقا يەنە بەييانچى كۆلىنى قازدۇردى» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»). ئومۇمەن جازا يۈرۈشتە

سانغۇنلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن ياكى توغبات - ۋېي سۇلالىسى نىڭ باشقۇرۇشىدىكى قاتقىلار بولسۇن. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىپتىدائىي كومۇنا تۈزۈمىدىكى ئەركىن چارۋىچىلاردىن توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئېغىر ئەمگەكلەرنى قىلىدىغان ئائىلە قۇللىرى بىلەن توغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى قۇللارغا ئايلاندى. قاتقىل ئەسىرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق شەخسىلەرنىڭ قۇللىرىغا ئايلىنىشىدا، ئەينى ۋاقىتتىكى توغبات سىياسىلارنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىشى بار ئىدى. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتا توغبات سىياسىلار ئىپتىدائىي كۆمۇنىدىن دەسلەپكى مەزگىلدىكى قۇللۇق تۈزۈمدىكى جەمئىيەتكە ئۆتۈشنىڭ ئالقاچان تامامەن بولغان بولۇپ، قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتاتتى.

توغبات - ۋېي سۇلالىسى سىياسىي مىللىتىنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى دېھقانچىلىققا ئۆزگەرتىشىگە ۋە كونا ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈمىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇشقا ماسلىشىش ئۈچۈن، مىلادى 394 - يىلدىن باشلاپ، دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي مىللىتى بىلەن باشقا ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەتلەرگە قارىتا، توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىدىغان بىر خىل «قەبىلىلەرنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ تارقاقلاشتۇرۇپ، يەرلەرنى بۆلۈپ ئولتۇراقلاشتۇرۇپ، ئاقساقاللىرى بىلەن قوشۇپ ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى نوپۇسلۇق تۈتۈنلەرگە ئايلاندۇرۇش» (ۋېينامە. خې نانىڭ تەرجىمھالى) دىن ئىبارەت سىياسەتنى يولغا قويدى. بۇ خىل سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى، ئەسىرگە ئېلىنغان قاتقىللارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە ياشاپ كەلگەن ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلىنى پارچىلاشتىن دېرەك بەرسە، بىراق، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇلارنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ

يامانلىشىپ كەتتى.

قاڭقىل خەلقىنى ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ قوللىرىغا ئايلاندۇرۇش بىلەن ئۇلارنىڭ ئورۇق - قەبىلە تەشكىلىنى يىمىرىپ تاشلايدىغان سىياسەت قاڭقىل خەلقىنىڭ كەسكىن قارشىلىقىنى قوزغىدى. مىلادى 399 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى چوللۇكنىڭ جەنۇبىدا يەنە 90 مىڭدىن ئارتۇق قاڭقىللارنىڭ كۆچىسىگە ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ قوللۇقىغا قارشى تۇرۇش، ئۆزلىرىنىڭ ئورۇق - قەبىلە تەشكىلىنى يىمىرىپ تاشلاشقا قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ كۆلىمى تېخىمۇ زورايدى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا، توغبات - ۋېي سۇلالىسى يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «تەيزۇنىڭ دەۋرىدە، قەبىلىلەر تارقاقلاشتۇرۇلغان، قاڭقىللار قۇل بولۇشنى خالىمىغاچقا، ئاۋۋالقىدەكلا قەبىلە بولدى» دېيىلگەن. تەيەنشىڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 399 - يىلى) توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ كۆپلىگەن قاڭقىللارنىي يەنىلا جازا يۈرۈشكە قاتناشقان سانغۇنلارغا ئۈلەشتۇرۇپ بېرىشى بىلەن قاڭقىللاردىن بولغان قوللارنى كەڭ - كۆلەمدە بۇغا مەيدانىنى ياساتقۇزغانلىقىغا ئاساسلانغاندا، مۇشۇ خىلدىكى «قۇل بولۇشنى خالىمىغاچقا، ئاۋۋالقىدەكلا قەبىلە بولۇش» تىن ئىبارەت يېڭى سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى، مىلادى 399 - يىلىدىن بۇرۇنقى ئىش ئىدى. بۇ ئابزاس ماتېريال «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە مىلادى 403 - يىلى (تەيەنشىڭنىڭ 6 - يىلى) يى ۋېي شىمالدا قاڭقىللارنىڭ يۇەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. شۇڭا توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق شەكلىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولۇشى، مۇشۇ

يىلدىن كېيىن ۋە ۋېي تەيزۇ ئۆلۈشتىن بۇرۇن يەنە مىلادى 403 — 408 - يىللار ئارىلىقىدا يۈزبەرگەن ئىش بولۇشى كېرەك.

بۇ ئىلگىرىكى سىياسەتتىن سەل - پەل پەرق قىلىدىغان بىر خىل سىياسەتتۇر. ئالدى بىلەن قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىغا يول قويۇلدى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن غەربىي، شەرقىي ۋە شىمالىي تۇرالار ۋە خېشى تۇرالىرى، قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تۇرالارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورۇن ۋە رايونلار بويىچە ئايرىلغان ئۇرۇق قەبىلە گۇرۇھلىرى ئىدى. مەسىلەن، شىمالىي تۇرالارنىڭ باغاسى قورىقان نەچچە يۈز مىڭ ئاتلىق خەلقە ئىگە قائىدىلارنىڭ خېلىلا چوڭ بىر ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلى ئىدى. غەربىي تۇرالاردىن بولغان تۇرا بېگ ۋە تۇرا يالچىنلار «ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە قەبىلە ئاقساقلى ۋە سەركەردە بولغانىدى» («شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. تۇرابېگنىڭ تەرجىمھالى»؛ «ۋېينامە. تۇرايالچىنىنىڭ تەرجىمھالى»). قوغۇرسۇ چياڭجۇ «ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە قەبىلە ئاقساقلى بولغانىدى» («شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. قوغۇرسۇ چياڭجۇنىڭ تەرجىمھالى»). قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ ئىلىكىدە «بىر تۈمەن تۇتۇن»، يىلىغنىڭ ئىلىكىدە «30 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەم» بار ئىدى. قاڭقىللارنىڭ بەزى قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن يەنە «سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن ئاھالىلەرنىڭ قەبىلە ئاقساقلى بولغانىدى»، مەسىلەن، قاڭقىللاردىن بولغان تۇرا كىبەك «دەسلەپتە قەبىلە ئاقساقلى بولۇپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن كىشىلەرنىڭ تۇنجى ئاقساقلى بولغان، تاكى بەشىنچى ئەۋلاد كىبەككىچە شۇنداق بولغان» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۇرابېگنىڭ تەرجىمھالى»). مەسىلەن، يەنە

قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ «دادىسى تاغاي كېڭەش بېگى، تۇنجى سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن ئاھالىلەرنىڭ ئاقساقىلى بولغانىدى» («شىمالى چى سۇلالىسى تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمھالى»). سۇيۇرغال ئاھالىلەرنىڭ ئاقساقىلى، توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن بىرقانچە قاتقىل قەبىلىلىرىنى باشقۇرىدىغان چوڭ ئاقساقال ئىدى. قەبىلە ئاقساقىلى بىلەن سۇيۇرغال ئاھالىلەرنىڭ ئاقساقىلىنىڭ ئىككى خىل ئىمتىيازى بولاتتى، بىر تەرەپتىن ئۇلار قەبىلە سەركەردىسى بولۇپ، ئۆز قەبىلىسىدىكى قاتقىل چارۋىچىلارغا باشچىلىق قىلىپ، توغبات - ۋېي سۇلالىسى بەلگىلەپ بەرگەن رايونلاردا چارۋىچىلىق قىلاتتى ھەمدە ئۆز قەبىلىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئايرىم ئىشلاردا چەكلىك دەرىجىدىكى ئاپتونومىيىنى يۈرگۈزۈش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاتقىل چارۋىچىلىرىنى باشقۇرىدىغان ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى بولۇپ، توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىغا ئاساسەن، ۋاقتىدا باج - سېلىق يىغىپ، ھاشارغا تۇتۇپ ۋە ئۆز قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ جازا يۈرۈشلەرگە قاتنىشىشى شەرت ئىدى، ۋەھاكازالار.

«ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، توغبات - ۋېي سۇلالىسى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى «باشقا - باشقا قەبىلە بولغان» دىنىي قاتقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ۋە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقىل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ئۇلارنىڭ ئىشىنى بىر ياقلىق قىلىش ئۈچۈن، غەربىي ۋەشەرقىي جەنۇبىدىكى سۇلالىلىرى جەنۇبىي ھونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ئوخشاش ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى تەسىس قىلغان بولۇشى مۇمكىن. «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە: «شېنجىيانىڭ تۇنجى

یىلى (مىلادى 428 - يىلى) 8 - ئايدا داتسان ئوغلىنى يەر تۈمەندىن ئارتۇق ئاتلىق بىلەن سەددىچىنگە باستۇرۇپ كىرىشكە ئەۋەتىپ، چېگرىدىكى ئاھالىلەرنى ئۆلتۈرۈرۈپ ۋە يۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قايتقاندا، بەيئەت قىلغان قاڭقىل ئەللىرى ئۇلارنى قوغلاپ بېرىپ مەغلۇپ قىلدى» دېيىلگەن. يۇنىڭدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنى «بەيئەت قىلغان قاڭقىل ئەللىرى» دەپ ئاتىغانىدى. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تەركىبىدە «بېقىندى ئەللەر ئىشلىرى» ئورگىنى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى «بەدىئىي لەردىن ئەل بولغانلار» («چىن سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»گە تولۇقلما» 14 - جىلد) نى قوبۇل قىلىش ئىدى، لېكىن ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئىنتايىن چەكلىك ئىدى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، «بېقىندى ئەللەر مەھكىمىسى» تەسىس قىلىنىپ، بەيئەت قىلغان يات مىللەتلەرنى باشقۇرغانىدى. «بېقىندى ئەللەر مەھكىمىسى» خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 2 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 121 - يىلى) دىن باشلاپ تەسىس قىلىنغانىدى؛ شۇ يىلى ھونلارنىڭ قۇنشار خانى 40 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانىدى، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھونلارنىڭ تەسلىم بولغان ئاھالىلىرىنى لوڭشى، بېيدى، شياڭھۇن، سۇفاك، يۈنجوگدىن ئىبارەت بەش ۋىلايەتنىڭ سەددىچىنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتۇرغانلىرىدىن سىرت، قالغانلىرى «بەش بېقىندى ئەل» دەپ ئاتالغانىدى. «بېقىندى ئەللەر» نىڭ ئىچكى تۈرمۇشى پۈتۈنلەي «ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى ئۆرپ - ئادەتلىرى بويىچە بولاتتى» («تارىخىي خاتىرىلەر. چاپاۋۇل سانغۇننىڭ تەرجىمھالى»). خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان بېقىندى ئەللەر مەھكىمىسى بېقىندى ئەللەرگە مەنسۇپ بولغان زور ئىشلارنى تەكشۈرۈپ بىر ياقلىق قىلاتتى،

شۇبھەسىزكى، توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى قاڭقىللارنىڭ بەيئەت قىلغان ئەللىرىمۇ. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ھونلارنىڭ بېقىندى ئەللىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى. دەرۋەقە توغبات-ۋېي سۇلالىسىمۇ قاڭقىللارنىڭ بېقىندى ئەللەر ئۈشلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بىر ياقلىق قىلىدىغان ئورگان تەسىس قىلغان بولۇشى كېرەك. لېكىن «ۋېينامە» مەنسەپ تەزكىرىسى» دە بۇنداق ئورگان خاتىرىلەنمەگەن. بىراق «ۋېينامە» تەيزۇڭ مەقسەدە خاتىرە» دە: «تەيچاڭنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 418 - يىلى) باھار 1 - ئاي پادىشاھ تەيزۇڭچاڭچۇەن دەريا سىبويىدا، قاڭقىللارنى ھىمايە قىلغۇچى، قاڭقىللار كەپتاۋۇلى شۆفەننى ھەڭ لىڭلارنىڭ 12 قەبىلىسىنىڭ ئاقساقال ۋە قوۋملىرىنى ئېلىپ («تەبىپىڭ شىڭگو يىللىرىدىكى خان يارلىقى بىلەن تۈزۈلگەن كىتابلار قامۇسى» نىڭ 102 - جىلدىدا «قوۋملىرى» دېگەن سۆزنىڭ كەينىدە «20 مىڭ» دېگەن سۆز بار)، شىمالدىكى تۇرا دەريا سىغا يېتىپ بېرىشنى بۇيرۇدى» دېگەن سۆزلەر بار بولۇپ، توغبات - ۋېي سۇلالىسى قاڭقىللارنى ھىمايە قىلغۇچى كەپتاۋۇل مەھكىمىسىدىن بىرنى تەسىس قىلغانىدى. خۇسەنشىڭ: «ۋېي سۇلالىسى خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان ھونلار كەپتاۋۇل مەھكىمىسىنى تەقلىد قىلىپ، قاڭقىللارنى ھىمايە قىلغۇچى كەپتاۋۇل مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 118 - جىلد جىن ئەندىنىڭ يېشى 14 - يىلى) دەيدۇ. ھونلارنىڭ كەپتاۋۇل مەھكىمىسى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى تەسىس قىلىنغان، تولۇق نامى «ھون كەپتاۋۇلى» بولۇپ، ئۇ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىي ھونلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەڭ ئالىي مەمۇرىي باشلىقى ئىدى. قاڭقىللارنى ھىمايە قىلغۇچى كەپتاۋۇلمۇ شۇبھەسىزكى، توغبات-

ۋېي سۇلالىسىنىڭ شەرقىي خەن سۇلالىسىنى تەقلىد قىلىپ تەسىس قىلىنغان بەيئەت قىلغان قائىدىلەر ئەللىرىنى باشقۇرۇش ئىدىغان ئەڭ ئالىي مەمۇرىي باشلىقى ئىدى. ئۇ تىنچ ۋاقىتلاردا توغبات ۋېي سۇلالىسىگە ۋەكالىتەن قائىدىلارنىڭ بەيئەت قىلغان ئەللىرىنى باشقۇرۇپ ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى، ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا قائىدىلارنىڭ بەيئەت قىلغان ئەللىرىگە باشچىلىق قىلىپ، جازا يۈرۈشلەرگە قاتنىشاتتى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن 12 قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرى قائىدىلارنى ھىمايە قىلغۇچى كەپتاۋۇلنىڭ قول ئاستىدىكى قائىدىلارنىڭ 12 قەبىلىسىنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى ئىدى. قائىدىلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئاقساقال دەپمۇ ئاتىلىدىغانلىقى، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۇرا كىبەكنىڭ تەرجىمھالى»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قۇسارچۇننىڭ تەرجىمھالى» ۋە «ۋېينامە. قائىدىلار ھەققىدە قىسمە» دە ئۇچرايدۇ. مىلادى 411 - يىلى (ۋېي مىڭيۈەندىنىڭ يوڭشىڭ 3 - يىلى) ۋېي پادىشاھى ئۆزۈنگە رام قىلىش ئۈچۈن «بەيئەت قىلغان قائىدىلەر ئەللىرىنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ ھەر بىرىگە كىمخاب، تەكلىماتلارنى تارتۇق قىلىپ» («ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»)، ئۇلارنىڭ توغبات - ۋېي سۇلالىسىگە بولغان سادىقىتىنى مۇكاپاتلىدى.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، توغبات - ۋېي سۇلالىسى تەخمىنەن مىلادى 403 - يىلىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىدىن باشلاپ، قائىدىلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىرىنى پارچىلاپ، قائىدىلارنى توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوللىرى بىلەن دۆلەت قوللىرىغا ئايلاندۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدىغان سىياسەتتىن ۋاز كېچىپ، غەربىي، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ كونا تۈزۈمىنى تەقلىد قىلىپ، قائىدىلارنى ھىمايە قىلغۇچى كەپتاۋۇلنىڭ

نازارىتى ئاستىدا، بەيئەت قىلغان قاڭقىل ئەللىرى ۋە ئۇنىڭ ھا قاراشلىق ئۇرۇق - قەبىلىلەر تەشكىلى تارقىلىق، قاڭقىل خەلقىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدىغان سىياسەتنى يۈرگۈزدى. شەك شۇبھىسزكى، توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۇ مەزگىلدە پەيدىنپەي قۇللۇق تۈزۈمىدىن فېئودالىق تۈزۈمگە ئۆتۈشتىن ئىبارەت بۇ ئومۇمىي تارىخىي جەريانى بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق ئىدى.

تەخمىنەن مىلادى ۷ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپ، توغبات - ۋېي سۇلالىسى يەنە قاڭقىل قەبىلىلىرىدىن تەركىب تاپقان بەيئەت قىلغان قاڭقىل ئەللىرى بىلەن قاڭقىللارنى ھىمايە قىلىدىغان كەپتاۋۇلدىن ئىبارەت ھۆكۈمرانلىق شەكلىدىن ۋاز كەچىپ، قاڭقىللار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ھەربىي قورغانلار (ئالتە قورغان قاتارلىقلار) نى تەسىس قىلىپ، ھەربىي قورغانلاردىن پايدىلىنىپ قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن ئىبارەت ئۇسۇلنى قوللاندى.

توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىداتوغبات ئاقسۆڭەكلىرى موھىم ھەربىي جايلار ياكى قارشىلىق كۈچلىرى بىرقەدەر زور بولغان، جەمئىيەت تەرتىپى مۇقىم بولمىغان جايلاردا ھەربىي قورغانلارنى تەسىس قىلىپ، ھەربىي ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈپ، دۇشمەن كۈچلەرنىڭ پائالىيەتىنى باستۇردى. تەسىس قىلىنغان بۇ قورغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاھالىلەر بىرقەدەر زىچ بولغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە شەرقىي جىن، جەنۇبىي سۇلالىلەر بىلەن تۇتىشىدىغان جايلاردا تەسىس قىلىندى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى چېگرا رايونلىرىدا ھەربىي قورغانلار ئىنتايىن ئاز تەسىس قىلىندى. مەسىلەن، «جۇغرافىيە تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، توغبات-ۋېي سۇلالىسى ئەڭ بۇرۇن تەسىس قىلغان قورغانلار

لاردىن بولغان سىجو قورغىنى (ئورنى جيۇيۈەنـدە، ھـازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمشەن ناھىيىسى، «شەرقىي جىن، جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ زېمىنلىرى ھەققىدە مەلۇمات» دە: «سىلۇ قورغىنى» دېيىلگەن) مىلادى 405 - يىلى (ۋېي داۋۇۋۇدىنىڭ تىيەنيې 2 - يىلى) قۇرۇلغاندى. پابى قورغىنى (سەنشىنىڭ شىنفىڭ ناھىيىسىدە). لىشى قورغىنى (ھازىرقى سەنشىدىكى لىشى)، پېڭجىن قورغىنى (ھازىرقى سەنشىدىكى دوڭچىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي)، گۇاڭئا قورغىنى (ھازىرقى خېبېيدىكى لوڭياۋ ناھىيىسى) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى پوتۇنلەي ۋېي مىڭدى يۈەندىنىڭ دەۋرىدە يەنى مىلادى 409 — 423 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ھەممىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ئىدى. مىلادى 427 - يىلى (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ شىگۇاڭ 4 - يىلى) ۋېي تەيۋۇدى توڭۈەن قورغىنى (ھازىرقى شەنشىدىكى فېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) تەسىس قىلىدى⑩. توڭۈەن قورغىنى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىن يىراق بولۇپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدىكى قورغىنى ئەمەس ئىدى.

توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرا رايونلىرىدا تەسىس قىلىنغان قورغانلارنىڭ يىل دەۋرى، قورغانلارنىڭ تەسىس قىلىنغان ئورنى، ۋەزىپىلىرى، «ۋېينامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دە تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. ۋېي شۇ تارىخ تۈزگەندە «شىمالدىكى جايلارنىڭ ھەممىسى خارابە - ئىدىرلىقلارغا ئايلىنىپ كەتكەن»، «ئەمەلدار، ۋەشەخسىلەرنىڭ قولىدىكى ماتېرىيال ھۇججەتلەرمۇ تاشلىنىپ قېلىنغان» بولغاچقا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدىكى ھەربىي قورغانلارنىڭ تەسىس قىلىنىش جەريانى توغرىسىدا، ھېچقانداق چۈشەنچە ھاسىل قىلالمايمىز. پەقەت «ئايماقتا ۋىلايەتلەرنىڭ بارلىققا كەلگەن يىلىنى ئۆزگەرتىش، خالىغانچە ئىزاھ

بېرىپ، ئېنىق بولمىغانلىرىنى ئاق تاشلاپ قويغان» («ۇيغۇر جۇغراپىيە تەزكىرىسى» گە مۇقەددىمە). بۇنداق قىلىش بىر خىل ئىزدىنىش پوزىتسىيىسى بولسىمۇ، لېكىن بىزنىڭ تەتقىقات خىزمىتىمىزگە بەزى قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن. بىراق «ۇيغۇر تارىخى» دىن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ۋە باشقا تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن پارچە - پۇرات ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىلىرىدا تەسىس قىلغان قورغانلىرى، تەخمىنەن مىلادى ۷ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا، ئومۇمەن ھەممىسى ئىچكى رايونلاردا تەسىس قىلىنغان قورغانلارغا قارىغاندا كېيىنرەك باشلانغانىدى. بۇ مەسىلە بىزنىڭ توغرات - ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىلىرىدا تەسىس قىلغان ھەربىي قورغانلارنىڭ مەقسىتى ۋە ھەربىي قورغانلارنى تەسىس قىلىش ئارقىلىق چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقىلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش قاتارلىق مەسىلىلەرنى شەرھلەپ بېرىشىمىزدە، ئىنتايىن موھىمدۇر. بىز قولىمىزدا بار بولغان تارىخىي ماتېرىياللاردىن ماس كېلىدىغانلىرىنى رەتلەپ تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىمىز:

«ۇيغۇر نامە» گە ئاساسلانغاندا، ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ سەددە چىنىنىڭ سىرتىدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا تەسىس قىلغان ھەربىي قورغانلىرى جەمئىي سەككىز بولۇپ، غەربتىن شەرققە قاراپ تەرتىپ بويىچە: پوگۇلۇقۇرغىنى (ھازىرقى نىڭشيانىڭ لىڭۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى)، ۇيغۇر قورغىنى، خۇەيسۇ قورغىنى، ۇۇچۇەن قورغىنى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ۇۇچۇەن ناھىيىسى)، ۇۇسۇڭ قورغىنى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى سىزىۋاڭ خوشۇنىنىڭ شەرقىي جەنۇبى)، روشۇەن قورغىنى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى شىلىخي ناھىيىسىنىڭ غەربى شىمالىي)، خۇەيخۇاڭ

قورغىنى (هازىرقى خېبېيدىكى جاڭبېي ناھىيىسى)، يۇيى قورغىنى (هازىرقى خېبېيدىكى چەڭدە ناھىيىسىنىڭ شىمالىي)دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ۋۇيي، خۇەيسۇ، ۋۇچۇەن، ۋۇمىڭ، خۇەيخۇاڭ قورغانلىرى تارىختا ئالتە قورغان[11] دەپ ئاتالغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئورنى يۇقىرىدىكى چېگرا قورغانلارنىڭ جەنۇبىدا بولسىمۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك ئورنىغا سەل قاراشقا بولمايدىغان توڭۇەن بىلەن گاۋپېڭدىن ئىبارەت ئىككى قورغانمۇ بار ئىدى. هەممىسىنى قوشقاندا جەمئىي 10 قورغان بولاتتى.

ئاۋۋال «ۋېينامە» دىكى شىمالدىكى قورغانلارنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى هەققىدىكى خاتىرىلەرنى كۆرۈپ باقايلى. «ۋېينامە. گۇاڭيانىڭ بېگى يۇەن يۇەننىڭ تەرجىمهالى» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا «يۇەن» جېتى «شېن»دەپ يېزىلغان) دا: «خۇاڭشى يىللىرىدىن بۇرۇن چېگرا مۇداپىئەسىگە ئەھمىيەت بېرىش، ئادەتتە ساددا بولۇش تەشەببۇس قىلىنغان بولسىمۇ، شىرەم توغقانلار ئەتىۋارلانغان، ئەسكەر باشلاپ قورغانلارنى قۇرىدىغاندا، پۇتۇنلەي ئەمەلدارلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئەۋەتىلگەن: ئۇلار چېگرىنى جان تىكىپ قوغدىمىغاندا، ئۇلارنىڭ ئورنىغا تەسىر يەتمەي قالمايتتى، يەنە كېلىپ ئۇلار چوڭ ئەمەلدار بولغانسېرى، هوقۇقنىڭ كىچىكلەپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلاتتى. شۇڭلاشقا، ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەر ئۇلارغا ئىنتايىن هەۋەس قىلاتتى» دېيىلگەن. بۇ ماتېرىيال ئالتە قورغاننىڭ تەرەققىيات جەريانىنى بايان قىلىپ بەرگەن ئادەم تەرىپىدىن قايتا تەكرارلانغان نەقىل بولۇپ، ئالتە قورغاننىڭ خۇاڭشى (مىلادى 396 — 398 - يىللار) يىللىرىدا قۇرۇلغانلىقىنى دەللىلەپ بېرىدۇ. لېكىن يۇەن يۇەننىڭ بۇ سۆزىنى ئىنچىكىلىك بىلەن مۇھاكىمە قىلغاندا، مەسىلە

يوقمۇ ئەمەس. بىرىنچى، «ئەسكەر باشلاپ، قورغانلارنى قۇرۇش» دېگەنلىك ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇش دېگەنلىك بولىدۇ. ئاممۇ قىزۇلغان ھەربىي قورغانلىق شىمالىدىكى قورغان ياكى ئالتە قورغان ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يۇمەن يۇەنلىك سۆزىدە، پەقەت: خۇاڭشى يىللىرىدىن باشلاپ قۇرۇلغان ھەربىي قورغانلار بىلەن شۇ ۋاقىتتىدا «ئەسكەر باشلاپ قورغانلارنى قۇرغان» لارنىڭ ھەممىسى توغىات قەبىلىسىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇلار ئوردا تەرىپىدىن بەكلا قەدىرلەنگەچكە، ئۆستۈرۈلۈشىمۇ تېز ئىكەنلىكىنى، شۇ سەۋەبتىن ئۇلار چوڭ ئەمەلدار بولغانلىقىنى، كىشىلەرنىڭ ئۇلارغا ھەۋەس قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دەرۋەقە يۇمەن يۇەنلىك سۆزى ئالتە قورغاندىن مۇستەسنا ئەمەس بولۇپ، چۈنكى ئۇنىڭ بۇ «مەكتۇپى» دا، خۇاڭشى يىللىرىدىكى ھەربىي قورغانلىرىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى ئالتە قورغاندىكى ئەسكەرلەر سېلىشتۇرۇلغان بولغاچقا، ئالتە قورغاندىكى ئەسكەرلەرنىڭ پاجىئەلىك ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. ئۇنىڭ مەقسىتى ئالتە قورغاندىكى ئەسكەرلەرنىڭ تەڭسىزلىكىگە چىدىمايۋاتقان سېلىش ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ يەردە پەقەت ۋېي سۇلالىسىنىڭ باشلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا قورغان ئەسكەرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، زور دەرىجىدە تۆۋەنلىگەن دېگەن يەكۈنگە ئېرىشىشكە ئىگە بولۇشقىلا بولىدۇكى، ئالتە قورغاننى خۇاڭشى يىللىرىدا قۇرۇلغان دەپ كېسىپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ. ئەكسىنچىدىن، يۇمەن يۇەنلىك «ئەسكەر باشلاپ قورغانلارنى قۇرغاندا، پۈتۈنلەي ئەمەلدارلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئەۋەتىلگەچكە، چېگرىنىڭ جان تىكىپ قوغداپ» دېگەن سۆزىگە، كۆپىنچە ئالتە قورغاننى قۇرۇشتىن مەقسەت،

جورجان خانلىقىنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىدىن مۇداپىئەلەش ئۈچۈندۇر دەپ ئىزاھ بېرىلگەنىدى. لېكىن «ۋېيشۇ» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» غا ئاساسلانغاندا، خوانگ شى يىللىرىدا جورجان خانلىقى تېخى قۇرۇلمىغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا جورجانلار يەنىلا ئادەم سانى ئانچە كۆپ بولمىغان ۋېي سۇلالىسىدىن خېلىلا يىراقتىكى ئاجىز، كىچىك بىر قەبىلە ئىدى. ئۇلار ۋېي سۇلالىسىنىڭ تۆۋۈقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ بېكىنىۋېلىپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كېلىشكە زادىلا جۈرئەت قىلالمىغاچقا، قۇملۇقتىن ئۆتۈپ ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىدىغان ئىشنى قىلالمىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارغا قوشنا بولغان قاڭقىللارنى ئالماق، ئۇرۇق-جەمەتلىرى كۆپ، قەبىلىرى تارقاق بولغاچقا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ھېچقانداق تەھدىت پەيدا قىلالمايتتى. مىلادى 389 — 399 - يىللىرى ۋېي قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا بىر قانچە قېتىم جازا يۈرۈش قىلغان. مەسىلەن، ئۇلار پايانسىز دالىغا باستۇرۇپ كىرگەندە، جورجانلار بىلەن قاڭقىللارنىڭ زادىلا قارشىلىقى غا ئۇچرىمىغانىدى. قىسقىسى، ئەينى ۋاقىتتا ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى پوتكۇل مونغۇل دالاسىدا، ۋېي سۇلالىسى بىلەن قارشىلىشالايدىغانلار يوق دېيەرلىك بولغاچقا، ۋېي سۇلالىسىنىڭمۇ شىمالىدىكى چېگرىسىدا «ئەسكەر باشلاپ قورغانلارنى قۇرۇپ، ئەمەلدارلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئەۋەتىپ چېگرىنى جان تىكىپ قوغدىشى» نىڭ ھېچقانداق زۆرۈرىيىتى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەينى ۋاقىتتا مۇشۇنداق زۆرۈرىيەت بولغاندا، ياۋشېڭدىكى سىلۇ قورغىنى بىلەن شەنخۇدىكى لىشى قورغىنى قاتارلىق ئىچكى جايلاردىكى قورغانلارنى قوغداش ئۈچۈن بولغان بولسا كېرەك. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، گۇاڭياڭ بېگى يۈەن يۈەننىڭ سۆزى بىلەن ئالغاندا

قورغانلىق خوجىكشى يىللىرىدا قۇرۇلغان دەپ دەللىلەشنىڭ ئۆزى ھەقىقەتەن پۈت دەسسەپ تۇرالمايدۇ. ⑫ ئۇچىنچى، «ۋەيىنامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» غا ئاساسلانغاندا «ئالتە قورغان» دېگەن نام ئەڭ دەسلەپ ۋەي ۋېنچىڭدىنىڭ تەيئەن 5 - يىلى (مىلادى 459 - يىلى) «ۋەيىنامە. گاۋزۇڭ ھەققىدە. خاتىرە» دە ئۇچرايدۇ. ئالتە قورغاننىڭ ئىچىدىكى خوجەيسۇ قورغىنى «جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دە: «يەنخېنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 433 - يىلى) قورغان قىلىپ تەسىس قىلىنغان» دېيىلگەن. خوجەيخۇاڭ قورغىنى ئاۋۋال يەنخېنىڭ 2 - يىلى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، شۇ يىلى لۇسى «شەرقنى تىنچىتىش سانغۇنى. خوجەيخۇاڭ قورغىنىڭ باش سانغۇنى» بولغان. ئېھتىمال قورغانمۇ مۇشۇ يىلى تەسىس قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. ۋۇچۇەن قورغىنى «ۋەيىنامە. لۇۋېنزۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ۋېنزۇ «شىيەنزۇڭنىڭ دەۋرى (مىلادى 466 — 470 - يىللار) دە ۋۇچۇەن قورغىنىغا يۆتكەلگەن» دېيىلگەن. تارىخىي كىتابلار دا كۆرۈلگەن ۋاقتىمۇ ۋەي سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن كېيىن ئىدى. ئالتە قورغاندىن باشقا پوگۈلۈ، گاۋپىك قورغانلىرىنىڭ ھەممىسى تەيئەنىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 436 - يىلى) تەسىس قىلىنغان، توگۈەن قورغىنى شىگۈاڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 427 - يىلى) تەسىس قىلىنغان، يۈيى قورغىنى بولسا تەيخې (مىلادى 477 — 499 - يىللىرى) نىڭ ئاخىرقى يىللىرى تەسىس قىلىنغان. باشقا قورغانلار (ۋۇيى، روشۇەن، ۋۇمىڭ) نىڭ تەسىس قىلىنغان يىل دەۋرى بولسا ئېنىق ئەمەس. ئۇمۇمەن ئالتە قورغان بىلەن باشقا قورغانلار شىمالىي قىسىمدىكى چەت چېگرىدىكى ھەربىي قورغانلار بولۇپ، تەكشۈرۈشتە مەلۇم بولغان. ئۇلارنىڭ تەسىس قىلىنغان يىل دەۋرىدىن

قارىغاندا، ئۇلارنىڭ تەسىس قىلىنغان يىل دەۋرى مىلادى 7 ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن كېيىن (تۇڭۈەن قورغىنى سەل بۇرۇن قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما چېگرا ياقىسىدىكى ھەربىي قورغان ئەمەس ئىدى) بولغان بولىدۇ. ئەگەر ئالتە قورغان بىلەن شىمالدىكى باشقا قورغانلار خۇاڭشى يىللىرىدا قۇرۇلغان بولسا، ئۇنداقتا شىمالدىكى قورغانلارنىڭ ناملىرى خۇاڭشىدىن يەنخېگىچە بولغان ئون نەچچە يىلنىڭ ئىچىدە ئۇچرىمايدۇ؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە تېخىمۇ ھەيران قالارلىقى شۇكى، «شىمالدىكى دىلاردىن ساقلىنىش» (يەنى جورجان خانلىقىدىن) نى نام قىلغان ئالتە قورغان، جورجان خانلىقى ئەڭ گۈللەنگەندىكى سەللان بىلەن داتان قاغانلىقىنىڭ دەۋرلىرى (مىلادى 402 — 429 - يىللار) دە قۇرۇلغان بولۇپ، ھەر ئىككىلىسىدە مەيلى «ۋېينامە» ۋە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا بولسۇن ئالتە قورغانغا ئائىت بىرمۇ ماتېرىياللار خاتىرىلەنمىگەن. بۇنى بەلكىم «ماتېرىياللارنىڭ ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىكى قولىدا تاشلىنىپ قېلىنغان» لىقى ئارقىلىقلا چۈشەندۈرۈشكە بولمايدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ مىلادى 430 - يىللىدىن كېيىن شىمالىي قىسىمدىكى چېگرىدا قورغان قۇرۇشقا نېمە سەۋەب بولغان؟ بۇ مەسىلىگە توغرا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن چوقۇم ئەينى ۋاقىتتا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسىمدىكى چېگرىدا دۈچكەلگەن يېڭى ۋەزىيەتنى چىقىش قىلىپ، بۇ مەسىلە توغرىسىدا كونكرېت تەھلىل ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. بىز باشتا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك، مىلادى 429 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى جورجان خانلىقىغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، چۇللۇكنىڭ شىمالىدىكى 1 مىليون 500 مىڭدىن ئارتۇق قاڭقىللار جورجان خانلىقىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قاڭقىللارنىڭ ھەممىسى ۋېي تەرىپىدىن

بەزىدە، ئالدىنىپ، بەزىدە مەجبۇرىي دېگۈدەك بولۇپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونغا كۆچۈپ باردى. ئۇلار چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونغا كەلگەندىن كېيىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى سەزگەن بولسا كېرەك، يەنە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا قايتىپ كېتىشمەكچى بولدى. «ۋېينامە» لىيۇ جىنىڭ تەرجىمھالى» دا (مىلادى 430 - يىلى): «يېڭىدىن كەلگەن تۇرا پۇقرالىرى ئەمەلدارلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭلىرىغا ئۇچراپ تۇرغاچقا، ھەممىسى زارلىنىپ يۇرمەكتە، ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ ئات، كالىلار سەمرىگەندە ئۇلار چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كېتىشمەكچى بولۇشۇۋاتىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن بولغاچقا، ۋېي تەيۇۋدى 30 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈشنى بۇيرۇپ، خۇاڭ خېدىن ئىبارەت تەبىئىي توسۇقتىن پايدىلىنىپ قاڭقىللارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ قېچىشىنى توسۇماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە بىرقانچە مىڭ ئاتلىق قاڭقىل ئىسيان كۆتۈرۈپ كېتىپ قالغانىدى. بۇ يېڭىدىن تەسلىم بولغان بىر مىليوندىن ئارتۇق قاڭقىللارغا قانداق ھۆكۈمرانلىق قىلىش، ئۇلارنىڭ قېچىپ كېتىشىنى قانداق توسۇش، ئەينى ۋاقىتتىكى توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىسىدا دۇچكەلگەن ئىنتايىن ئېغىر بىر مەسىلە ئىدى.

توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ سىياسەت بەلگىلىگۈچىلىرى ئۇزۇن ئۆتمەستىن، ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇپ، قاڭقىللارغا قارىتا ھەربىي قورغان ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزگەندە، قاڭقىللارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ كېتىپ قېلىشى بىلەن قارشىلىقىنى ئۇنۇملۇك تۇرمە توسۇغىلى ۋە باستۇرغىلى بولاتتى. مىلادى 429 - يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى بىر مىليوندىن ئارتۇق قاڭقىللار تەسلىم بولۇپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلگەندە، ۋېي تەيۇۋدى ئۇلارنى شەرقتە رۇيۈەندىن غەربتە ۋۇيۈەنگىچە بولغان «مىڭ چا-

قىرىملىق دائىرىگە» («ۋەپىنامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «3000 چاقىرىملىق دائىرە» دېيىلگەن) ئورۇنلاشتۇردى. تارىخ كىتابلىرىدا ئالتە قورغاننىڭ «تەرىقىتىن غەربكىچە بولغان دائىرىسىنىڭ مىڭ چاقىرىمدىن ئاشمايدىغان» («ۋەپىنامە. گاۋلۇنىڭ تەرجىمھالى») لىقى خاتىرىلەنگەن. كېيىنچە ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنى يەنە ئالتە قورغاندىن باشقا رايونلارغا قاراپ كېڭەيدى. ئالتە قورغاننىڭ غەربىدىكى پوگۇلۇ قورغىنى، شەرقىدىكى يۈيى قورغىنى، خېشى ئارىلىقىدىكى توگۇەن، گاۋپىڭ قاتارلىق قورغانلارنىڭ ھەممىسىگە كۆپلىگەن قائقىللار جايلاشقانىدى. رۇيۇەندىن ۋۇيۇەنگىچە بولغان دائىرىدىكى قائقىللار («ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئالتە قورغان بىلەن يۈيى قورغىنىغا قارايتتى) نىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كېلىپ ئەڭ دەسلەپ ماكانلاشقان جايلىرىدىن سىرت، باشقا قورغانلاردىكى قائقىللارنىڭ ھەممىسى كېيىن ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن يۇقىرىدىكى ئورۇنلارغا كۆچۈرۈلگەنىدى. بۇنىڭ قائقىللارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى بىراقلا «مىڭ چاقىرىملىق دائىرە» دىن ئېشىپ كەتتى، بەلكىم نەچچە مىڭ چاقىرىملىق دائىرىگە يەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

چېگرا يېقىندىكى ھەربىي قورغانلار قۇرۇلغان ۋاقىتتىن باشلاپ، چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قائقىللار پۈتۈنلەي رايون خاراكتېرىگە ئۆزگىرىپ كەتتى. ئەسلىدىكى ئورۇق - قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى يوقىلىپ، ئۇلار بەزىدە غەربىي قىسىم، شەرقىي قىسىم، شىمالىي قىسىم، خېشى تۇرالغۇلىرى دەپ ئاتالسا، بەزىدە «خۇەيخۇاڭ قورغىنىدىكى قائقىللار» («ۋەپىنامە. لۇسۈنىڭ تەرجىمھالى»)، «ۋۇيې، توگۇەن ئىككى قورغاندىكى چېلىلار» («ۋەپىنامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»)، «روشۇەن قورغىنىدىكى ئىككى تارماق تۇرالار» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)، «گاۋپىڭ قورغىنىدىكى تۇرالار» («ۋەپىنامە. شىزۇ ھەققىدە

خاتىرە»)، «لىيەنچۈەن تۇرالىرى»(لىيەنچۈەن، ھازىرقى شەنشىدىكى سىنمۇنىك شىمالىدا، شۇ چاغدا توڭۈەن قورغىنىغا قارايتتى) قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى جۈغراپىيىلىك ئورۇن ياكى ھەربىي قورغانلارنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتالغان قاڭقىللارنىڭ ئورۇق - قەبىلىلىرى ئىدى. قاڭقىللارنىڭ نوپۇسى بىر مىليوندىن ئارتۇق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار مانا مۇشۇنداق كەڭ رايونلارغا تارقالغانلىقى ئۈستىگە يەنە ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھەرقايسى ھەربىي قورغانلىرى بىلەن ۋېي سۇلالىسىنىڭ مۇشۇ قورغانلاردا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بەۋاستە نازارەت قىلىنىپ ۋە تىنچىتىلىپ تۇرۇلغاچقا، ئۇلارنىڭ قارشىلىق كۈچى مۇئەييەن دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتكەنىدى. بۇ خىل ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇش ئارقىلىق قاڭقىللارنى بۆلۈپ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان سىياسەت، قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلىنى پارچىلىۋېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە مەلۇم دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ بىرلىشىپ ھەركەت قىلىش مۇمكىنچىلىكىنى زور دەرىجىدە ئازايتقان، شۇنىڭدەك مۇبادا قارشىلىق ھەركەتلىرى يۈز بېرىپ قالسا، توغبات-ۋېي سۇلالىسىمۇ، ناھايىتى ئاسانلا قورغانلاردىكى ھەربىي كۈچلىرىنى يىغىپ قارشى چىقىۋچىلارنى قورشاپ يوقىتالايتتى. ياكى بولمىسا قارشى چىقىۋچىلارغا ئايرىم-ئايرىم ھالدا زەربە بېرەلەيتتى. مىلادى 498 - يىلىدىكى شۇڭقارنىڭ باشچىلىقىدىكى قارشىلىق كۈرەشنى، توغبات-ۋېي سۇلالىسى مانا مۇشۇنداق «قورغانلار ئارقىلىق بۆلۈپ يوقىتىش» تىن ئىبارەت ئۇسۇلغا تايىنىپ باستۇرۇپ تاشلىغانىدى.

قىسقىسى، توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ مىلادى ۷ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپ، شىمالىي قىسمىدىكى چېگرا

رایونلىرىدا ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇشدىكى ئاساسلىق مەقسىتى، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى كۇندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتقان قاچقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىشنى مەقسەت قىلاتتى. خۇسەنشېك: «شىمالدىكى قورغانلار، يەنى ۋېي سۇلالىسى قاچقىللارنى تەسلىم قىلغان ئورۇنلاردا قۇرغان ئالتە قورغاندۇر، ئۇ پىڭچىڭنىڭ شىمالىدا بولغاچقا، بۇرۇن شىمالدىكى قورغانلار دەپ ئاتالغان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 123 - جىلد، خۇسەنشېك ئىزاھى) دەيدۇ، ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ۋېي شىزۇ جورجانلارنى مەغاۋپ قىلغاندىن كېيىن تەسلىم بولغانلار (قاچقىللاردىن تەسلىم بولغانلارنى كۆرسىتىدۇ) نى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇپ، شەرقتە رۇيۇەندىن غەربتە ۋۇيۇەن، چوغاي تېغىغىچە بولغان دائىرىدە ئالتە قورغان تەسىس قىلغان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 136 - جىلد، خۇسەنشېك ئىزاھى). خۇسەنشېك ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى قورغانلارنى قۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاچقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىشىدىن ئىبارەت ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئېنىق تونۇپ يەتمىگەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئۇنىڭ ئالتە قورغان تەسلىم بولغان قاچقىللار ئۈچۈن قۇرۇلغان دېگەن قارىشى ئىنتايىن مەقسەتلىكتۇر. ياكى بولمىسا توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالدىكى قورغانلار بىلەن باشقا ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇشى، جورجان خانلىقىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، جورجان خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇشنى مەقسەت قىلامدۇ دېگەن سوئال تۇغۇلسا ئۇنىڭغا بېرىلىدىغان جاۋاب شۇكى: دەرۋەقە، جورجان خانلىقىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، جورجان قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىگە قارشى تۇرۇش، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئالتە قورغان بىلەن شىمالدىكى باشقا قورغانلارنى قۇرۇشىدا يەتمەكچى

بولغان مەقستى بولسىمۇ، لېكىن تەسلىم بولغان قاڭقىل ئاھالىلىرىنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىندا تۇتۇپ تۇرۇپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ماڭغۇزمىغاندىلا، ئەڭ ئاخىرىدا جورجان خانلىقىنى ئاجىزلاشتۇرغىلى، شۇ ئارقىلىق ۋېي سۇلالىسىنىڭ قورغان، قورۇللاردىكى ئەسكەرلىرىۋە قاڭقىللارنىڭ ئاتلىقلىرى ئاساسىدا، قاڭقىللارنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىنى توسىدىغان، دەيدۇنى قوغدايدىغان كۈچلۈك بىر شىمالىي مۇداپىئە لىنىيىسىنى تەشكىللىگىلى بولاتتى. ئەكسىچە بولغاندا، يەنە ئەينى ۋاقىتتا شىمالدا قۇرۇلغان بەزى قورغانلار ئارقىلىق، قاڭقىللارنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىندا تۇتۇپ تۇرۇش ئارقىلىقلا ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا «قىچىپ كېتىشى» نىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى. شۇڭلاشقا، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىش ۋە ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغىسىدىن ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئالتە قورغان ۋە شىمالدىكى باشقا ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇشىدىكى ئەڭ ئاساسلىق مەقسىتى بولۇشى كېرەك. «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، جورجان خانلىقىنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بىلەن تەڭ، شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىدا ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇشنىڭ ھېچقانداق مۇقەررەرلىك مۇناسىۋىتى يوقتەك قىلىدۇ. مىلادى ٧ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى ۋېي سۇلالىسى شىمالدىكى قورغانلارنى قۇرۇشتىن ئاۋۋال، ۋېي سۇلالىسى جورجان خانلىقىنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىگە قارشى تۇرۇشتا، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە جازا يۈرۈش قىلىشى بىلەن چېگرا يېقىندا تەسىس قىلىنغان قورۇللارغا تايانغانىدى، بۇ ئۇسۇلمۇ ئوخشاشلا بەكلا ئۈنۈم بەرگەنىدى. جورجانلارنىڭ سەللان قاغانى ھېمىن داتان قاغانىچە بولغان ئەڭ قۇدرەت تاپقان مەزگىلى

دە، ۋېي سۇلالىسىگە قارىتىلغان كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇملىرىغا ۋېي ئوردىسى مانا مۇشۇنداق ئۇسسۇل بىلەن زەربە بەرگەنىدى. مىلادى 429 - يىلى داتۇن قاغان ئۆلگەندىن كېيىن جورجان خانلىقى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشقا باشلىغانلىقى تىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارىتىلغان ھۇجۇممۇ زور دەرىجىدە كېچىكەپ كەتتى. ئەگەر ئۇيغۇر ۋاقتىتا زور مىقداردىكى تەسلىم بولغان قاڭقىللارنى كونترول قىلىشقا ۋە باشقۇرۇشقا ئېھتىياجلىق بولمىغان بولسا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئۇ جايىلاردا ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇشىنىڭ زۆرۈرىيىتىمۇ بولمىغان بولاتتى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇشىدىكى ئاساسلىق مەقسىتىنىڭ تەسلىم بولغان قاڭقىل ئاھالىلىرىگە تېخىمۇ ئۇنۇملۈك ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ نۇقتا توغرىسىدا، خېشىدىكى گاۋپىڭ، توكۈەن ئىككى قورغانىنىڭ تەسىس قىلىنىشىدىن ناھايىتى ئېنىق بىلگىلى بولىدۇ. بۇ ئىككى قورغان چېگرا يېقىسىدىن يىراق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە شىمالىي قىسمىدا خۇاڭخې دەريا سىدىن ئىبارەت تەبىئىي توسۇقمۇ بار ئىدى، ۋېي سۇلالىسى قۇرۇلغان نەچچە يۈز يىل جەريانىدا، بۇ جايلار زادىلا جورجان خانلىقىنىڭ تەھدىتى ۋە ھۇجۇمىغا ئۇچرىمىغانىدى، ئۇ جايدا ئەڭ بۈرۈن قورغان قۇرۇشنىڭ ئېھتىماللىقى ھەربىي شىيا پادىشاھلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنىڭ بىرقەدەر كۈچلۈك بولۇشى، ھەربىي ۋاستە ئارقىلىق باستۇرۇشقا ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىدىن بولسا كېرەك (مەسىلەن، توكۈەن قورغىنى). لېكىن كۆپ سانلىق تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ خېشى كارىدورىغا قوغلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلار ئاساسەن قاڭقىللارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىنغان ۋە ئۇلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرىدىغان ھەربىي قورغانلارغا ئۆزگىرىپ كەتتى.

«ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، ئالتە قورغان ۋە شىمالىدا

كلى باشقا هەربىي قورغانلارنىڭ ئاھالىلىرى ئاساسلىقى تۆۋەنكى بىرنەچچە خىل كىشىلەردىن تەركىب تاپقانىدى: بىرىنچى، توغبات ـ سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىدىن كېلىپ چىققان قورغان سانغۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئوفىتسېرلار، «ۋېينامە. يۇەن خېنىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، ھەربىر قورغاندا 800 دىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاساسلىقى سىيانپىلاردىن تەشكىللەنگەن كۆپ سانلىق قورغان، قورۇل ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىدى. ئىككىنچىسى، بىر مىليوندىن ئارتۇق قاڭقىللار ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ باشچىلىقىدا، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ھەرقايسى ھەربىي قورغانلارغا ئورۇنلاشقانلىقتىن، ئۇلار ھەربىي قورغانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئاھالىسى ئەڭ كۆپ چارۋىچىلار ئىدى. ئۇچىنچى، خەنزۇ ۋە ئاز سانىدىكى جورجان، ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ بارغان دىئلىك، ھون قاتارلىقلار. پوكۈلۈ قورغىنىدا جورجانلاردىن تەسلىم بولغان بىر تۈمەن دىن ئارتۇق تۈتۈن بار ئىدى. ۋۇيى قورغىنىدا چاڭشىيەن، جاۋجۇن ۋىلايەتلىرىدىكى دىئلىئلارنىڭ شىيەنيۇ جەمەتى بىلەن ھونلار بار ئىدى. ھەرقايسى قورغانلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ تەركىبلىرىدىن قارىغاندا، بۇ ھەربىي قورغانلارنىڭ قۇرۇلۇشى ئاساسلىقى ھەرقايسى ھەربىي قورغانلاردا تۇرۇپ چارۋىچىلىق قىلىدىغان قاڭقىللارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە ئۇلارنى باشـ تۇرۇش ئىدى.

يۇقىرىقىلارنى تۈمۈملاشتۇرغاندا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ باشـ لىرىدىن ئاخىرلىرىغىچە بولغان مەزگىلدە، توغبات ۋېي سۇلالـ لىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا قاراتقان ھۆكۈمـ رانلىق شەكلى ئۇچ خىل باسقۇچنى باشتىن كەچۈرگەنىدى: ۋېي سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىن مىلادى 408 ـ يىلغىچە بولـ غان مەزگىل بىرىنچى باسقۇچ بولۇپ، بۇ باسقۇچتا توغبات ـ

ۋېي سۇلالىسى تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلىنى پارچىلاپ، ئۇلارنى ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ قۇل لىرىغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇلارنى كوللېكتىپ ۋە تارقاق ھالدا قۇل لار ئەمگىكىگە سالدى؛ مىلادى 408 - يىلدىن مىلادى 429 - يىلغىچە بولغان مەزگىل ئىككىنچى باسقۇچ بولۇپ، بۇ باسقۇچتا توغبات-ۋېي سۇلالىسى قاڭقىللارنىڭ ئۇ- رۇق - قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قېلىشىغا قوشۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىككى خەن سۇلالىسىنىڭ تەسلىم بولغان ھون ئاھالىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدەك تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، بەقسىندى ئەللەر بىلەن قاڭقىللارنى ھمايە قىلغۇچى كەپتاۋۇللىقىنى قۇرۇپ، قاڭ- قىللارنىڭ تەسلىم بولغان ئادەملىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى؛ مىلادى 430 - يىلدىن ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولـ غان مەزگىل ئۇچىنچى باسقۇچ بولۇپ، بۇ باسقۇچتا توغبات- ۋېي سۇلالىسى قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشقا يول قويدى، لېكىن بەقسىندى ئەللەر بىلەن قاڭقىللارنى ھمايە قىلغۇچى تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ھەربىي قورغان- لار ئارقىلىق قاڭقىللارغا بۆلۈپ ھۆكۈمرانلىق قى- لىدىغان تۈزۈمنى يولغا قويدى. توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق شەكلىنىڭ بۇ ئۈچ خىل باسقۇچ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشى، بىر جەھەتتىن قاڭقىل خەل قىنىڭ توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلار سىنىپى بىلەن ئېلىپ بارغان سىنىپىي كۈرەش ۋە مىللىي ئۇرۇشنىڭ مەھسۇلى بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن بۇ توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ سىياسىي مىللىتىنىڭ ئۆزلۈكسىز تۇردە خەنزۇلىشىشىغا ئەگ- شىپ، قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق شەكلىنىمۇ ئۆزلۈكسىز

تۇردە ئالماشتۇرۇپ تۇرغانلىقىدەك تارىخىي پاكىتنى ئەكىسىتىپ بېرىدۇ.

5. توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار غاقار اتقان ئېكسپېدىتسىيىسى ۋە زۇلمى

يۇقىرىدا بىز توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئوخشاشمىغان دەۋرلەردە قاڭقىل خەلقىغە قارىتا ئوخشاش بولمىغان ھۆكۈمرانلىق قىلىش شەكلىنى قوللانغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدۇق. تارىختا ھۆكۈمران سىنىپلار ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەت خەلقلىرىگە قارىتا ھەمىشە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەتلەرنىڭ يۇقىرى قاتلاملىرى ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ كەلگەنىدى. بۇ جەھەتتە چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس.

ئەينى ۋاقىتتا، چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنى ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمىدىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش تۇتىشى تېخى تامامىلاپ بولمىغانىدى. لېكىن ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئاللىقاچان باي - كەمبەغەللىكنىڭ ئايرىلىشى مۇئەييەن دەرىجىدە روشەنلەشكەن بولۇپ، ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلىرى بولۇپمۇ قەبىلە ئاقساقاللار بىلەن سەركەردىلەر بەلگىلىك مىقداردىكى خۇسۇسىي مال - مۈلۈكلەرنى توپلىغانىدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۇلارنىڭ قولىدىكى ھوقۇقمۇ زورىيىپ، ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلىنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇشقا باشلاپ، ئالاھىدە مەنپەئەتدار بىر گۇرۇھقا ئايلانىدى. مانا بۇلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەز-

گىلىدىكى ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولغان ئۇرۇق - قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى ئىدى. توغبات - ۋېي سۇلالىسى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنى، قاڭقىللارنىڭ مانا مۇشۇ ئۇرۇق - قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بارغانىدى.

توغبات - ۋېي سۇلالىسى قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە ئاقساقاللىرى بىلەن سەركەردىلىرىنى يۇقىرى ئەمەل، كۆپ مال-ئاش بىلەن سېتىۋېلىپ، ئۇلارنى كەڭ قاڭقىل خەلقىنە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى قوللىچىماقلارغا ۋە غالچىلارغا ئايلاندۇردى. مەسىلەن، باغاتۇرا تېكىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسى ئۇنىڭغا سۇر ھەيۋەتلىك سانغۇن دېگەن نامنى بەردى؛ باغاپان تېكىن ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا بەھەيۋەتلىك سانغۇن دېگەن نامنى بەردى ھەمدە ئۇلارغا ئەمىر لەشكەر، ھەربىي مەسلىھەتچى قاتارلىق ئەمەلىي نامنى بەردى؛ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «كىيىم - كېچەكلەرنى ھەدىيە قىلىپ، ھەر يىللىق ئوزۇق - تۇلۇكنى بېرىپ تۇردى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»). قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ سەركەردىسى بېكقۇلى ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسى ئۇنى مىڭدۇ بېگى قىلىپ تەينىلەپ، مول ئىنئاملارنى بەرگەنىدى. شۇنىڭدەك يەنە ۋېي داۋۇدى بىلەن «شەخسەن ئايرىم جايلارغا بىرگە باراتتىم»، «كىچىك ئوغلى خې تاڭنى ھەرەمبېگى قىلىپ تەينىلىگەن» بولۇپ، ئۇلگەندە «دۆلەت مۇراسىمى بويىچە دەپنە قىلىنغانىدى»؛ ئۇنىڭ ئوغلى پان تېكىن ئەمەلدارلىقتىن ئوردا دىۋان بېگى بولغانىدى؛ ئەۋرىسى تاناغايغا كېگەش بېگى دېگەن نام بېرىلگەنىدى؛ سىرت، تۇنجى سۇيۇرغال ئاھالىلەرنىڭ ئاقساقلى بولغانىدى؛ تاناغايىنىڭ ئوغلى قوغۇرسۇ ئالتۇنى دەسلەپتە ئەمىر لەشكەر،

كېيىن ئىككىنچى سۇيۇرغال ئاھالىلەرنىڭ ئاقساقىلى بولغانلىرى. فوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ يەنە بىر ئاقساقىلى قوغۇرسۇگۇمەن ئەمەلدارلىقتىن چاپقۇر ئەجدىھار سانغۇن، ۋۇچۇەننى تىنچىتىش سانغۇنى («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قوغۇرسۇ چىياڭجۇنىڭ تەرجىمھالى») بولغانىدى. قەبىلە ئاقساقلىق قوغۇرسۇتىمەننىڭ ئاتىسى قوغۇرسۇ تۇن «ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن ياندىش ئامبالىلىققا تەيىنلەنگەنىدى» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قوغۇرسۇ تىمەننىڭ تەرجىمھالى»). غەربىي قىسىم چەت لىلاردىن بولغان تۇرا يالچىننىڭ بوۋىسى شىزۇنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا پادىشاھ بىلەن گۇاڭبۇ تېغىغا بارغانىدا، لىنجياڭ بېگى دېگەن نامغا ئىگە بولغانىدى؛ ئاتىسى ئېلمېئىي بۇۋىسىنىڭ نامىغا ۋارىسلىق قىلىپ، گاۋزۇنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، شاتۇر چېرىكچى بەگ بولغانىدى؛ تۇرا يالچىننىڭ ئۆزى ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە، «پەرمانچى بەگ، قۇتاتقۇچى سانغۇن، كېڭەش بېگى، جياجىن قورغىنىنىڭ شەرقىي يول سانغۇنى، تۇتۇق، غەربىي قىسىم تۇرالىرىنىڭ تۇنجى سۇيۇرغال ئاقساقلى بولغان بولۇپ، يوڭنىڭ ناھىيىسىنىڭ تۇنجى بېگىلىك ئوتۇغاتى بېرىلىپ، 500 تۇتۇن سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن» («ۋېينامە. تۇرا يالچىننىڭ تەرجىمھالى») ۋە باشقىلار. ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ بۇ ئۇرۇق، قەبىلە ئاقساقاللىرى توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سېتىۋېلىشى ۋە ئۆزىگە تارتىشى ئارقىسىدا، نامايىتى تېزلىكتىلا، كۆپلىگەن مال ـ مۈلۈك ۋە زور ھوقۇققا ئىگە ئىكسىپلاتاتۇر ۋە ئەزگۈچىلەرگە ئۆزگىرىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى كۆپ سانلىكلىرى توغبات ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بىرلىكتە كەڭ قاڭقىل چارۋىچىلىرىنىڭ شىللىسىگە مەنسۇبلىپ، ئۆزى خان، ئۆزى بەگ بولۇشۇۋالدى. ئۇلار توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىل خەلقىنى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان

ۋە ئۇيغۇرلىغان گۇماشتا ۋە قول چوماقلىرى ئىدى.

توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاتقىل چارۋىچىلىرىغا قاراتقان ئېكسپېلاتاتسىيە ۋە زۇلمىنى تەخمىنەن تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، قاتقىل خەلقىنىڭ ئەمگەك ۋە ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپېلاتاتسىيە ۋە بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، توغبات ئاقسۆڭەكلىرى ئۇلارنى گوكۆەن ئۇستىگىنى ياساش بىلەن ئائىلىدىكى مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتەش قاتارلىق قۇللار ئەمگىكىنى قىلىشقا مەجبۇرلىدى. توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ فېئودالىلىشىشىغا ئەگىشىپ، توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاتقىل خەلقىنىڭ ئەمگەك ۋە ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش شەكلىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. بېقىندى ئەل ۋە ھەربىي قورغان ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىش دەۋرىدە، توغبات ۋېي سۇلالىسى گەرچە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق-قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قېلىپ، ئايرىپ بېرىلگەن يايلاقلاردا «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، سۇ ۋە ئوت-چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈشى» گە يول قويغان بولسىمۇ، لېكىن ھەر يىلى توغبات ئاقسۆڭەكلىرى خالىغانچە بەلگىلەپ بەرگەن ئېغىر باج-سېلىقلارنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ تۇرۇشى شەرت ئىدى. بۇنىڭ سىرتىغا كۆپ بولۇپ، توغبات ئاقسۆڭەكلىرى بۇزۇپ-چاچقان ۋە ئۇرۇشتا خوراپ تۇگىگەندىن سىرت، يەنە كۆپ مىقداردا ئېشىپ قالاتتى. «ۋېينامە. قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «قاتقىللار ھەر يىلى بىزگە ئولپان تەقدىم قىلىپ تۇرغاچقا، خاندانلىقىمىزدىكى ئات، كالا، قويلارنىڭ باھاسى چۈشۈپ كەتتى، يۇڭ-كىگىز ۋە تېرە-تەسەك دېگەنلەر دۆۋىلىنىپ بېسىلىپ كەتمەكتە» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن قاتقىل خەلقىنىڭ ئېغىر ئېكسپېلاتاتسىيىگە ئۇچرايدىغانلىقىنى

كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. باج - سېلىقلاردىن باشقا، توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ سانغۇن ۋە ئەمەلدارلىرى يەنە، ھەر خىل پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى قاقتى-سوقتى قىلىۋالاتتى. مىلادى 430 - يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن ئەمدىلا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كەلگەن بىر بۆلۈم قاڭ قىللار «ئەمەلدارلار تەرىپىدىن بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنغان» دىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ياشاشقا ئامالسىز قېلىپ، ئىسيان كۆتۈرۈپ قايتىپ كېتىشمەكچى بولغانىدى («ۋېينامە. لیۇ جىنىڭ تەرجىمھالى»). مىلادى 433 - يىلى خۇەيخۇاڭ قورغىنىدىكى قاڭقىللار ۋېي تەيۋۇدىغا قورغان سانغۇنى لۇسىنىڭ «زالىملىقى» تۇپەيلىدىن، «ياشاشقا ئامالسىز قالغان» لىقى ھەققىدە ئەرز قىلغان، بۇ يەردىكى «زالىملىقى» تۇپەيلىدىن، «ياشاشقا ئامالسىز قالغان» دېگىنى زورلۇق بىلەن تۇرلۇك ئالۋان - ياساقلارنى ئالغانلىقىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. مىلادى 471 - يىلى ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئوردا ياساۋۇلى خۇمۇخان ئوردا ياساۋۇللىرىنى ئىخچاملاش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، غەربىي قىسىم قاڭقىللاردىن «كۆپلەپ مال - دۇنيا ئالغان» لىقى ئۈچۈن، ئاقسۆڭەتتە قاڭقىل چارۇچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى («ۋېينامە. جىڭمۇ يىللىرىدىكى 12 - بەگنىڭ تەرجىمھالى»). توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، ھۆكۈمەت بىلەن ئالتە قورغاندىكى ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى چىرىكلىكتە چېكىگە يەتكەنىدى. «ۋېينامە. گۇاڭيىاڭ بېگى يۈەن يۈەننىڭ تەرجىمھالى» دا: «ئاشۇنداق ئېقتىدارى چاغلىق كىشىلەر چېگرىدىكى قورغانلاردا سانغۇنلۇقىنى ئۇستىگە ئالغاچقا، ئۆزئارا بىر - بىرىنى دورىشىپ، ھەدەپ مال - دۇنيا توپلاشقا بېرىلىپ كەتتى. بەزىلىرى بولسا جايلاردىكى مۇناپىق ئەمەلدارلار بولۇپ، جىنايىتى سېزىلىپ قالغاندا، چېگرىدىكى قورغانلارغا كېلىۋالغان، ئۇلار ئۆز-

لىرىنىڭ سەۋەبلىكىنى تۇنۇشتىن بۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە چېگرىدىكى قورغان سانغۇنلىرى بىلەن ئېغىز - بۇرۇن يالاپ شىپ، مەھكىمىلەرنى ئالداپ، ئەمەلدارلارغا پارا بەرمەكتە. شۇڭلاشقا ھەممەيلەن دېگۈدەك بۇ مۇناپىق ئەمەلدارلارنىڭ قىلمىشلىرى كىشىنى بىزار قىلماقتا دەپ يۈرۈشمەكتە» دېيىلگەن. «ۋېينامە. يۇمن خەنىڭ تەرجىمىالى» دا: «ئاشۇ چەت چېگرا رايونلاردىكى ئايماق ۋىلايەتلەردىكى ئەمەلدارلار ۋەزىپىگە ئولتۇرۇشى بىلەنلا بېيىپ كېتىدۇ؛ قوشۇندىكى سانغۇنلار بولسا ھەممىنى ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ. بەزىلىرى پەزىلەتسىز، ئىقتىدارسىزدۇ چەكلىك، بەزىلىرى سان - ساناقسىز ئادەملەرنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغىنى بىلەن پۇقرالارنى قانداق ئاسراشنى بىلمىگەچكە، ئېغىر ئالۋان بېلەن جەلقە زۇلۇم سېلىپ، خەلقنى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنىلا بىلىدۇ. ئۇلار چېگرىدىكى قورغانلارغا ئۆزلىرى ئىسكەر ئەۋەتىپ چارلاپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ تەيىنلىگەن سانغۇن، ئىشقا قويغان ئادەملىرى ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - يارەنلىرى ياكى پارا بەرگەن كىشىلەردۇر. بۇ ئادەملەردە ئۇشمەندىن ساقلىنىش دېگەن ئوي - پىكىر بولمىغاچقا، پەقەت بىر نەرسىنىلا يەنى تىرىكچىلىك قىلىپ، بايلىق توپلاشنىلا ئويلايدۇ. ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى ئىچىدىكى قىرانلىرى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا مەجبۇرلىنىدۇ. مۇبادا كۆچمۇكرەك ئۇشمەنگە ئۇچراپ قالسا ئۇشمەنگە ئەسىر بولۇپ قالىدۇ؛ ئەگەر بايلىققا ئېرىشىپ قالسا ئۆزلىرى ئىگە بولىدۇ. بىراق بەزى قېرى - ئاجىز، كېسەل - مېيىپلار بىلەن تۇمۇر تاۋلاشنى بىلمىدىغان ھۇنەرۋەنلەر بولسا ھەر خىل ئېغىر مەجبۇرىيەتلەرنى ئاتقۇرىدۇ. قالغانلىرى بولسا تاغ - جىلغىلارغا بېرىپ ياغاچ كېسىدۇ، بەزىلىرى ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىنقچىلىق قىلىپ ئوت - چۆپ ئورىدۇ، بەزى

لىرى سېتىقچىلىق قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىگە بولغان كىرىمى ئىنتايىن ئاز، مەبلىغىمۇ چەكلىك، ھالبۇكى چېگرىدىكى قوراغان سانغۇنلىرى ئەمەلدارلاردىن يېغىۋېلىنغان باجدىن ئۇلارغا ئازراق ئاشلىق تارقىتىپ بېرىدۇ. نەتىجىدە قوللۇق مەجبۇرىيەتلىرىنى تۈتۈلغان، قورسىقى تويمايدىغان، يېپىنچىسى يوق بۇ كىشىلەر قانتتىق سوغۇق، تومۇز ئىسسىقلاردا، ئازابنىڭ ئۈستىگە ئازاب تارتىپ تەڭدىن تولىسى ئۆلۈپ كېتىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. ئەلۋەتتە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۆتۈلگەن قورغان سانغۇنلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ تۇرلۇك مەجبۇرىيەتلەرنى ئاتقۇرىدىغان قورغان خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي قاڭقىللار ئەمەس ئىدى. لېكىن قاڭقىللار خىيانەتچىلىك ۋە زالىملىقتا چېكىگە يەتكەن قورغان سانغۇنلىرى تەرىپىدىن ئالۋانغا تۈتۈلۈپ، ھەر خىل قوللۇق مەجبۇرىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولۇپ، ئىنسان قېلىپىدىن چىققان خورلۇق ۋە دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچراپ تۇراتتى. ھەتتائېرىق - ئۆستەڭ ھاشىرىدا ئۆلۈپ كېتىدىغانلارنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى.

ئىككىنچى، قاڭقىللارنى توغىبات-ۋېبې سۆلالىسى ئۇچۇن ئۇرۇش قىلىشقا سالاتىسى. توغىبات-ۋېبې سۆلالىسىنىڭ قاڭقىل خەلقىنى قاراتقان ھەربىي ئالۋىنى، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ يەلكىسىدىكى ئېغىر يۈك ئىدى. توغىبات ئاقسۆڭەكلىرى قاڭقىللارنىڭ ئەرلىرىنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ، چورجان خانلىقىنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن سىرت، ئۇلارنى يەنە چورجان خانلىقىغا جازا يۇرۇش قىلىش بىلەن ۋېبې سۆلالىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى دۈشمەنلەشكەن دۆلەتلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا زورلايتتى. مىلادى 418 - يىلى (ۋېبې مىڭيۈەننىڭ تەيچاڭنىڭ 3 - يىلى) كەپتاۋۇل شۆفەن قاڭقىللارنىڭ 20 مىڭ ئاتلىق

ئەسكەرنىگە باشچىلىق قىلىپ، شىمالدا جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلدى. مىلادى 428 - يىلى (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ شېنجيا ئۇنجى يىلى) جورجان قوشۇنلىرى بىلەن كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، شىمالغا قاچقاندا، ۋېي تەيۋۇدى قاچقىلارنىڭ ئالدىغا بولغان ئەللىرىنى ئۇلارنى قوغلاشقا بۇيرۇق قىلدى. مىلادى 427 - يىلى ۋېي تەيۋۇدى خې لىيەنچاڭغا جازا يۈرۈش قىلماندا، باش سانغۇنلار قول ئاستىدىكى «قاچقىلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، دۈشمەن ئىستېھكامىغا قاراپ توسالغۇسىز ئىلگىرىلىدى» («ۋېينامە. ۋېي گوجېننىڭ تەرجىمھالى»). مىلادى 420 - يىلى ۋېي سۇلالىسى خې لىيەندىڭگە ھۇجۇم قىلغاندا، ۋېي تەيۋۇدى «قاچقىل دەپ ئاتالغان تۇرالارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى خې لىيەندىڭگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى» («ۋېينامە. گوبىنىڭ تەرجىمھالى»). مىلادى 415 - يىلى (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ تەيپىڭ جېنجۇن 6 - يىلى) لزشۇي غۇزلىرىدىن گەيۇۋ شىڭچېڭ (ھازىرقى شەنشىنىڭ ھۇاڭلىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي) دا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، ۋېي تەيۋۇدى «گاۋپىڭ تۇرالىرىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى چاڭئەنگە بېرىپ ئۇلارنى جازالاشنىڭ تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈشكە ئەمر قىلدى» («ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»). مىلادى 498 - يىلى ۋېي شياۋ ۋېندى زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، جەنۇبتىكى چې پادىشاھلىقىغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، قاچقىلارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى قوشۇن بىلەن بىرگە جەنۇبقا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى، شۇ يىلى سانغۇن يۇ ۋېنفۇ قاچقىلارنىڭ يۇلىن قوشۇنلىرىنى باشلاپ چى قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىدى، يۇقىرىدىكىلەرنى خاتىرىلەردىنلا كۆرۈشكە بولىدۇ: «ۋېينامە. مەنسەپ - جەمەتلەر تەزكىرىسى»دە ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې يىللىرىدىكى مەنسەپ تۈزۈمى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى

مەلسەپاھەر ئىچىدە قاڭقىلارنىڭ يۇلىن كەپتاۋۇلى دېگەن بىر مەن سەپ بار ئىدى. ئۇ تۆتىنچى دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئىدى؛ قاڭقىلارنىڭ ئۇچار يولۇاس سانغونى تۆتىنچى دەرىجىلىكتىن تۆۋەن ئىدى؛ قاڭقىلارنىڭ ئۇچار يولۇاس ئەمىر لەشكىرى، ئۇچار يولۇاس سەركەردىسى. يۇلىن كەپتاۋۇلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بەشىنچى دەرىجىلىكتىن تۆۋەن ئىدى؛ قاڭقىلارنىڭ ئۇچار يولۇاس ئەمىر لەشكىرى ئالتىنچى دەرىجىلىكتىن تۆۋەن ئىدى. بۇ ياساۋۇل ئەمەلدارلارنىڭ ئەمەل دەرىجىسىدە «يۇلىن» سۆزى بار بولۇپ، يۇلىن قوشۇنلىرىغا يۇقىرىدىكى نەقىلدىكى خوـ مۇخان غەربىي قىسىم تۇرالىرىنى ئىچىپاملىغاندىكى «ئوردا ياـ ساۋۇللىرى» ئىدى؛ قاڭقىلار جاھانىدىكى داڭدار چەـ ۋەندازلاردىن بولغاچقا، ۋېنى سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى ئۇـ لارنى ياساۋۇللۇققا تالاپ تولۇقلىغانىدى. ئۇچار يولۇاس سانغون، ئۇچار يولۇاس ئەمىر ـ لەشكەر، ئۇچار يولۇاس سەركەردە قاتارلىقلار، قاڭقىلارنىڭ زەربىدار ئاتلىقلىرىغا قوـ ماندانلىق قىلغۇچى ئەمەلدارلار بولۇشى مۇمكىن. «ۋېينامە. گۇاڭلىك بېگى يۇنىڭ تەرجىمھالىنى» دا: «گاۋزۇ جەنۇبقا جازا يۈرۈش قىلغاندا، يۇلىن پەرمانىدار قۇتاتقۇچىنى ئالتە قورغانغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ زەربىدار ئاتلىقلىرىنى سەپەرۋەر قىلىشقا ئەۋەتكەن» لىكى تىلغا ئېلىنغان. ئالتە قورغانىدىكى زەربىدار ئاتلىقلار يەنى قاڭقىلارنىڭ زەربىدار ئاتلىقلىرى بولۇشى كېرەك. قاڭقىلارنىڭ يۇلىن قوشۇنىنى ئوردىنىڭ داـ ئىملىق ئۇرغاۋۇتلار قوشۇنى قىلىپ تەسىس قىلغان بولۇپ، يۇلىن نازارەتچىسى قوماندانلىق قىلاتتى. يۇلىن نازارەتچىـ لىكىنى توغبات خان جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇستىگە ئالاتتى. مەسىلەن، يۈەن تەن (شىزۇنىڭ نەۋرىسى) قاتارلىقلار: بەزىدە «شىمالىي تەرەپتىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بىلەن تىلىنى پىششىق بىلىدىغان» خەنزۇلار ئۇستىگە ئالاتتى.

مەسىلەن، مىڭ ۋېي قاتارلىقلار. قاڭقىللارنىڭ زەربىدار ئاتـ
لىقلىرى ھەربىي قورغانلار تەرىپىدىن ۋاقتىلىق ئەسكەرلىكـكە
تۇتۇلاتتى. ئۇرۇش ئايلىشىپ ئاشقاندا بولسا دەرھال قايتۇرۇلاتتى.
بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، توغبات
ۋېي سۇلالىسى مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىدا، مىللىي كەمسىتىش
بىلەن مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى بىرقەدەر تىپىك يۈرگۈزگەـ
نىدى. بۇ نۆۋەتتىنى ۋېي تەيۋۇدىنىڭ مىلادى 451 - يىلى جەـ
نۇبتىكى سۇڭ پادىشاھلىقىنىڭ سانغۇنى ساڭ جىنغا يازغان خەـ
تىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. خەتتە ئۇ دېگلىسىڭ، ھون، دى،
چياڭ قاتارلىق مىللەتلەردىن بولغان ئەسكەرلەرنىڭ جايلاشقان
ئورنىنى قەستەن ساڭ جىنغا ئاشكارىلاپ بەرگەنلىكىدەك قوشۇنلـ
رىنىڭ قولى بىلەن ئۇلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقىدى. خەتتە
قاڭقىللارتىلغا ئېلىنمىغانبولۇپ، بەلكىم قاڭقىللارىولىن ۋەزەرـ
بىدارلىقىنى ئۇستىگەئالغانبولغاچقا، ۋېيسۇلالىسىدىكىلەرئىھتىيات
قىلغان بولۇشى مۇمكىن. يات مىللەتلەرنىڭ ھاياتىنى ئوت ـ
چۆپ ئورنىدا كۆرىدىغان توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ نەزەرىدە،
قاڭقىللارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئورنىمۇ، باشقا ئاز سانـ
لىق مىللەت ئەسكەرلىرىنىڭكىدىن يۇقىرى ئەمەس ئىدى. قاڭـ
قىل خەلقىنىڭ قايتا ـ قايتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ توغبات ۋېي
سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئالۋىنىغا قارشى تۇرغانلىقى بۇ نۆۋەتتىنى
تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
ئۈچىنچى، توغبات ئاقسۆڭەكلىرى ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆـ
كۈمرانلىقىغا داۋاملىق ئۆچراشنى خالمايى، قوزغىلىپ قارشىلىق
كۆرسەتكەن قاڭقىل خەلقى بىلەن ئۇلارنىڭ ئۇرۇق قەبىلىلىرـ
ىنى قىلچىمۇ رەھىم قىلمايى ئەك قەبىمە يوسۇندا باستۇرـ
دى. كۈرەشنىڭ داۋاملاشتۇرغان قاڭقىل خەلقى،
توغبات ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن ھەدەپ قىرغىن قىلىندى؛
قورالنى قاشلاپ ئىتائەت قىلىشنى بىلدۈرگەن قاڭقىللارنىڭ

ئۇرۇق قەبىلىلىرىنى مەجبۇرىي پارچىلاپ كۆچۈرۈپ، ئىچكى جايلاردىكى ئايماق - ۋىلايەتلەرنىڭ گازارما تۈتۈنلىرىگە ئايلاندۇردى. شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، گازارما تۈتۈنلىرى يەنى ھەربىي گازارمىلارنىڭ تۈتۈنلىرى بولۇپ، توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچىدىكى قوشۇن سانغۇنلىرى تەرىپىدىن ئىگىلىنىۋېلىناتتى. ئۇلارنىڭ سالاھىيىتى قۇللاردىن قىلچە پەرق قىلمايتتى. گازارما تۈتۈنلىرىگە ئايلاندۇرۇلغانلار توغبات ھەربىي سانغۇنلىرى ئۈچۈن ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلاتتى، ۋە باشقا مەجبۇرىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى. كەسىپنى ئۆزگەرتىشكە پول قويۇلمايتتى. مىلادى 444 - يىلى (تەيپىڭ جىنجۇننىڭ 5 - يىلى) شىمالىي قىسىم تۇرالغۇلىرى ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە، ۋېي سۇلالىسى ئۇلارنىڭ سەركەردىسىنى ئۆلتۈرۈپ، «قالغان ئاھالىلىرىنى يى (ئورنى شىندۇدا، ھازىرقى خېبېينىڭ ينشيەن ناھىيىسى)، شياڭ (ئورنى يېدا، ھازىرقى خېبېينىڭ سىشيەن ناھىيىسى)، دىڭ (ئورنى لۇنئودا، ھازىرقى خېبېينىڭ دىڭشيەن ناھىيىسى) دىن ئىبارەت ئۇچ ئايماققا ئورۇنلاشتۇرۇپ، گازارما تۈتۈنلىرىگە ئايلاندۇردى» («ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»). مىلادى 471 - يىلى (يەنشىڭنىڭ تۆنجى يىلى) ۋېي سۇلالىسى يەنە ۋويې، توكۇمەن ئىككى قورغاندىكى ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن تۇرالارنى «يى، دىڭ، شياڭدىن ئىبارەت ئۇچ ئايماققا ئورۇنلاشتۇرۇپ گازارما تۈتۈنلىرىگە ئايلاندۇردى» («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»). يانداۋرقى يىلى (مىلادى 472 - يىلى «لىيەنچۇمەن تۇرالرى ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغاندا، چىڭ (ئورنى گۇاڭگۇدا، ھازىرقى شەندۇڭدىكى يىدۇ)، شۇ (ئورنى پىڭچىڭدا، ھازىرقى شۇجو شەھىرى)، جى (ئورنى لىچىڭدا، ھازىرقى جىنەن شەھىرى)، گۈن (ئورنى شياچېۋدا، ھازىرقى شەندۇڭنىڭ گۈنجۇ

ناهيىسى) دىن ئىبارەت تۆت ئايماقتا كۆچۈرۈلۈپ، گازارما تۈتۈنىگە ئايلاندۇرۇلدى.» («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»)؛ يۇقىرىدىكىلەرنىمۇ خاتىرىلەردىنلا كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. چۆللۈكلىك جەنۇبىدىكى قاڭقىللار ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە كەينى ـ كەينىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇردى، مەجبۇرىي كۆچۈرۈلۈپ گازارما تۈتۈنىگە ئايلاندۇرۇلغانلار، تارىخىي كىتابلاردا تولا-راق چۈشۈپ قالغان بولغاچقا، سانى ئاز ئەمەس بولۇشى كېرەك. ۋېي ۋېنچىڭدىنىڭ دەۋرى (مىلادى 452 ـ 465 ـ يىللار) دە، توغبات ۋېي سۇلالىسى توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا قارىتا «بىر-ئەھۋال يۈز بەرسە، قورغانلار ئارقىلىق تىنچىتىپ، ئۆزلىرى-نىڭ ھەيۋىسىنى كۆز ـ كۆز قىلىپ، ئىچكى ۋە تاشقى كۈچ-لەرنى بىراقلا قولغا چۈشۈرۈش» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە») سىياسىتىنى ئىجرا قىلدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ ۋاقىت-تىدا جورجان خانلىقى جەنۇبقا ئىنتايىن ئاز ھۇجۇم قىلغان-لىقتىن ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىلىرى بىرقەدەر ئەمىن تاپتى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارمۇ بىر مەزگىللىك قىسقا مۇددەتلىك ئەمگەك قىلىش مۇھىتىغا ئېرىشتى. بۇ ھەق-تە «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «گاۋزۇڭ (يەنى ۋېنچىڭدى) نىڭ دەۋرىدە قاڭقىللارنىڭ بەش قەبىلىسىدىن نەچچە يۈز مىڭ ئادەم يىغىلىپ، كۆك تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزدى. ئات بەيگىسى ئۇيۇشتۇرۇپ مال-چارۋىلارنى قۇربانلىق قىلىپ، ناخشا ئېيتىشىپ، ئۇسسۇل ئويناشتى، ئۇلارنىڭ دېيىشىچە بۇنداق كاتتا مەرىكە ئەزەلدىن بولۇپ باقمىغانىكەن» دېيىلگەن. لېكىن پۈتكۈل توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەۋرىدىكى قاڭقىللارنىڭ تۇرمۇشىدىن ئىلىم ئېيتقاندا، ئۇلار ھەمىشە ئۇرۇشنىڭ پاراكەندىچىلىكى بىلەن

بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراشتىن ساقلىنىش، يەنە توغما تاقسۇزنى كلىرىنىڭ مىلىي رۇھىنى ۋەسىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيىنى ئۇچراپ، قۇللاردەك ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرەتتى. قاپقىللارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ نامراتلىقىنى، قاپقىللاردىن بولغان ئېل بايانىڭ تاجىلىقىنىڭ دەستىدىن ھۆكۈمەتنىڭ تاتلىرىنى تۇغرىلاپ يەپ ئۇلتۇرۇلگەنلىكىنى ئاڭلىت بىر مىسالدىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ («ۋېينامە. ئىناپ قائىدە تەزكىرىسى») ئەينى ۋاقىتتىكى قاپقىللار تېخىچىلا سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش باسقۇچىنى تاماملاپ بولالمىغانىدى. ئۇلار ئەركىن ئەمگەك قىلىش بىلەن باراۋەر تۇرمۇش كەچۈرۈشنى بەكلا ئارزۇ قىلاتتى. شۇڭلاشقا پۈتكۈل توغما ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەۋرىدە، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاپقىللار ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلىپ كۈرەش قىلىپ، توغما-ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇردى.

ئەزا ھالار:

① قاپقىللارنىڭ ئايرىم ئۇرۇق ياكى قەبىلىلىرى بىلەن شى يىجيەننىڭ دەي پادىشاھلىقىنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بار ياكى يوقلۇق مەسىلىسى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن «ۋېينامە. مۇقەددىمە» دە مىلادى 376 - يىلى ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى دەي پادىشاھلىقىنى يوقاتقانلىقا، شى يىجيەننىڭ «دۆلىتىدىكىلەرنى باشلاپ چوغاي تېغىنىڭ شىمالىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلانغانلىقا، قاپقىللارنىڭ ئارىلاشما ئۇرۇقلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى» لىكى خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن قاپقىللارنىڭ بەزى ئۇرۇق قەبىلىلىرىنىڭ شى يىجيەننىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا دەي پادىشاھلىقىغا بەيئەت قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

② «ۋېينامە. خانىكە لەرنىڭ تەرجىمھالى» دە: «خانىكە شىيەنىڭ ئەجدادىدىن بولۇپ، تەيزۇنى تۇغقانىدى. فۇلۇ ئىنچكى رايونىغا ئازنى دەپسەندە قىلغانىدا، خانىكە تەيزۇ ۋە باشقا ئەمەلدارلار بىلەن بىرگە شىمالغا قېچىپ بېرىپ پاناھلاندى. بىراق قاپقىللار

باستۇرۇپ كېلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلىقتىن، خانىكە تەۋەزۇ بىلەن ھارۇنغا ئولتۇرۇپ جەنۇبقا قېچىپ كەتتى، يېرىم يولدا يولدىن ئادىشىپ قالدى، يۈز چاقىرىمدىن ئارتۇقراق يول يۈرگەندىن كېيىن چىجياشەن تېغىنىڭ جەنۇبىدا خەتەردىن قۇتۇلۇپ قالدى» دېيىلگەن. چىجياشەن تېغى ھازىرقى سەلشىنىڭ پىڭلۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، چىجياشەن تېغىغا يۈز چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىدىغان جايدا ئادىشىپ قالغان ئورۇن، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى كۆكخوت شەھرىنىڭ ئەتراپىدا بولۇشى كېرەك. ئادىشىپ قالغان ئورۇننى «يېرىم يولدا» دەپ ئاتىغان بولۇپ، ئۇنىڭ باشلانغان ئورنى (يەنى شىمالغا قاچقان جايى) ھازىرقى كۆكخوت شەھرىنىڭ شىمالىدىكى شارمۇرۇن دەرياسى بىلەن ئابۇغانار دەرياسىنىڭ ئەتراپى بولۇشى كېرەك.

⑧ «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «قاڭقىللارنىڭ باشقا بىر سەركەردىسى تۇراتېكىن» دېيىلگەن.

④ پان تېكىن زادى قانچىلىك قاڭقىلنى باشلاپ ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغان؟ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە» دە: «30 ئۆيغۇتتىن ئارتۇق» دېيىلگەن. «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «3000 ئۆيغۇتتىن ئارتۇق» دېيىلگەن. تۇراتېكىن 900 ئۆيغۇتتىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغاندا، ۋېي سۇلالىسى ئۇنىڭغا سۇر - ھەيۋەتلىك سانغۇن دېگەن نامنى بەرگەنىدى، «ۋېينامە. مەسەپ تەزكىرىسى» دە سۇر ھەيۋەتلىك سانغۇننىڭ دەرىجىسىنىڭ 4 - دەرىجىدىن يۇقىرى ئىكەنلىكى خاتىرە لەنگەن. پانتېكىن ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسى ئۇنىڭغا بەھەيۋەت سانغۇن دېگەن نامنى بەرگەنىدى، «ۋېينامە. مەسەپ تەزكىرىسى» دە چەت جايلارنى تىنچىتقۇچى، چەت جايلارنى ئەمىن تاپقۇزغۇچى، چەت جايلارغا ئىزگۈلۈك بەخش ئەتكۈچى سانغۇن دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ دەرىجىسىنىڭ 3 - دەرىجىدىن تۆۋەن ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان،

چەت جايلارنى تىنچىتقۇچى ساندۇن يىلەن چەت جايلارنى تىنچىتىش قۇچى قاتارلىق سانغۇنلار ئوخشاش ئىدى. ئەلۋەتتە پان‌تېكىننىڭ ئېرىشكەن ئەسىلى تۇرا تېكىننىڭكىگە قارىغاندا پۇقىرى. ئۇنىڭ باشلاپ كەلگەن قوۋملىرىمۇ تۇرا تېكىننىڭكىدىن كۆپ ئىدى. بۇ يەردە «تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دىكسى ئاساس قىلىندى.

⑤ «ۋېينامە. سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى» دا: «300 مىڭ تۇتۇندىن كۆپ» دېيىلگەن: «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە: «300 مىڭدىن ئارتۇق» دېيىلگەن: «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» دە: «300 مىڭ تۇتۇندىن كۆپ» دېيىلگەن. ئەمما ئۇنىڭدا ئۇلارنى «جورجانلار بىلەن بىر» قىلىپ قويغان. بۇ يەردە «سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى» دىكسى ئاساس قىلىندى. قالغانلىرى داۋاملىق تەپسىلىي تەكشۈرۈلدى.

⑥ «ۋېينامە قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» نىڭ ھەر ئىككىلىسىدە: «ئەچچە يۈز مىڭ تۇتۇن» دېيىلگەن. «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە «ئەچچە يۈز مىڭ» دېيىلگەن. بۇ يەردە «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» دىكسى ئاساس قىلىندى.

⑦ «ۋېينامە» نىڭ ئەسلىدىكى «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» سۆزى دەۋرىدە يوقىلىپ كەتكەچكە، «ۋېينامە» نىڭ ھازىرقى نۇسخىسىنىڭ 103 - جىلدىدىكى «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» سى كېيىن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 98 - جىلدىدىن تولۇقلانغانىدى.

⑧ «جۇنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىل دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن مىلادى 546 - يىلى «تۇرالار جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، تۇمەننىڭ ئۇلارغا تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ 50 مىڭ تۇتۇندىن

ئارتۇق ئادەمنى پۈتۈنلەيدۇ ئۆزىگە ئەل قىلدۇرغان» لىقى خاتىرە لەنگەن. ياپونىيە ئالىمى ئونوكاۋا خىدىمى «تۇرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە» دە بۇ 50 مىلۇ تۈتۈندىن ئارتۇق ئادەمنى «ئاپۇرغۇز-بىلۇ قوۋملىرى» دەپ قارايدۇ. بۇ يەردە ئۇيغۇر قارىشى ئاساس قىلىندى.

⑨ ماچاڭشۇ: «ئوغانلار ۋە سىيانپىلار» 47 - بەت.

⑩ يۇقىرىدىكى قورغانلارنىڭ تەسىس قىلىنغان يىل دەۋرى ھەققىدە. جۇيىلياڭ يازغان «شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قورغان، قورۇل ئۇزۇمى توغرىسىدا مۇھاكىمە ۋە تەھلىل» ناملىق ماقالىگە قارالسۇن. «ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى».

⑪ «ئالتە قورغان» دېگەن بۇ نام «ۋېينامە» دە كۆپلەپ خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئالتە قورغاننىڭ زادى قايسى قورغانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. شۇڭلاشقا كېيىنكىلەر ئالتە قورغان توغرىسىدا ئوخشاشمىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. «ئالتە قورغان ھەققىدە ئىزاھ» (دلوفەن شىپاڭى توپلىمى» غا بېسىلغان) تا ۋۇيى، خۇيۇ، ۋۇچۇەن، ۋۇمىلۇ، رويۇن، خۇيخۇاڭخى ئالتە قورغان دەپ كۆرسىتىلگەن. ئىلىم - ساھەسىدىكىلەر تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، كۆپىنچىسى بۇ قاراشنى ئاساس قىلىدۇ.

⑫ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 150 - جىلد، لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈك 5 - يىلىدىكى مادداسىدا يۇەن يۇەن ئېيتقان «خۇاڭشى يىللىرىدىن بۇيان مۇداپئە مۇھىم دەپ قارالغان بولسىمۇ، شىرەم تۇغقانلار مۇھىم دەپ قارالدى، تۇغ-ئەلەملىرىنى قوغداپ، قورغان قۇرۇپ» دېگەن ئۆزىنى «ئىلگىرىكى سۇلالىلەر چېگىنى پايتەخت قىلىپ، شىمالىي چېگرىنى مۇھىم دەپ قارىغان بولسىمۇ، شىرەم تۇغقانلار مۇھىم بىلىنگەچكە،

تۇغ - ئەلەملەرنىڭ قوغدىغان بىللىەن» دەپ ئۆزگەرتكەنىدى. ئېھتىمال سىماگۇالاڭ شىمالدىكى قورغانلارنىڭ خۇاگشى يىللىرىدا تەسىس قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى قاراشتا مەسىلىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىپ، «خۇاگشى» دېگەن سۆزنى چىقىرىپ تاشلاپ، «ئىلگىرىكى سۇلالىلەر» دېگەن مۇجمەل سۆزگە ئۆزگەرتىپ قويغان بولۇشى مۇمكىن.

X باب چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار-نىڭ توغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشى ھەمدە چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا قايتىشى

مىلادى V ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن V ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە قاڭقىللارنىڭ توغبات-ۋېي دۆلىتىگە قارشى كۈرىشى بىر كۆتۈرۈلۈپ. بىر پەسەيمەي تۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆلىمى بىرقەدەر چوڭراق بولغان كۈرەشتىن جەمئىي ئۈچ قېتىم يۈز بەردى. VI ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا قاڭقىل خەلقى يەنە خەنزۇ خەلقى ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرى بىلەن بىرلىكتە كۆلىمى زور بولغان ئالتە قورغان قوزغىلىڭىنى ۋە كۈچلۈك قوزغىلىڭىنى قوزغاپ، ئاخىرى توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

قارشىلىق كۈرىشىنى داۋاملاشتۇرۇش جەريانىدا چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ كۆپ قىسمى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ توغبات-ۋېي دۆلىتىنىڭ كونترول قىلىشىدىن قۇتۇلۇپ، چۆللۇك

نىڭ شىمالىدىكى ئانا يۇرتىغا قايتتى. چوللۇكنىڭ جەنۇبىدا قېپقالغان قاڭقىللار ئالتە قورغان ۋە گۈەنلىك قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قاڭقىللارنىڭ كۈنسايىن خەنزۇلاشقان ياكى سىيانپىلاشقان قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە شىمالىي چېگرىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كېلىپ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى فېئودال تەرىقىچىلىك ئۇرۇشىغا كەڭ كۆلەمدە قاتناشتى. كېيىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

بۇ بابتا ئاساسلىق چوللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ توغبات-ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى ۋە ئۇلارنىڭ چوللۇكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا قايتىشى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىنىدۇ.

1. چوللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئۇچ قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك قارشىلىق كۈرىشى

V ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن تارتىپ V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە چوللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار توغبات-ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئۇچ قېتىملىق زور كۆلەملىك كۈرەش ئېلىپ بارىدى.

تۇنجى قېتىملىق كۆلەمى زور بولغان قارشىلىق كۈرىشى مىلادى 430 - يىلى يۈز بەردى. مىلادى 429 - يىلى چوللۇكنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللار ۇيغۇر سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن چوللۇكنىڭ جەنۇبىغا كەلگەندىن كېيىن، نېمىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە، نېمىنىڭ زۇلۇم ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغان قاڭقىللار ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ سانغۇن

ۇه ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇلاڭ - تالانچىغا ئۇچرىدى. قاڭقىللار قاتتىق غەزەپلىنىپ «ئۆزلىرىنىڭ تارازلىقىنى بىلدۇرۇپ، ئات - كالىلىرىنىڭ قورسىقىنى تويغۇزۇپ، چۇللۇكنىڭ شىمالىغا قاراپ ئاتلاندى». ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەي ۋۇدى 30 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالىنى خېشى ئارىلىقىغا ئورۇنلاشتۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە دىۋان بېگى لىۋجې، باش سانغۇن گۇبىنى قوشۇن باشلاپ ۋۇيۇەن دەرياسىنىڭ شىمالىدا تۇرۇشقا، سول قول يانداش ۋەزىر ئەن يۇەننى ئەسكەر باشلاپ يۇبا قەلئەسى (يەنى دەيلەي شەھىرى ھازىرقى ئېكجاۋ ئايمىقىدىكى ئېجىنغول خۇشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دە تۇرۇشقا بۇيرۇپ، خۇاڭخېدىن ئىبارەت تەبىئىي توسۇقتىن پايدىلىنىپ ۋە ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قورغانلىرى ئارقىلىق قاڭقىللارنىڭ «ئىسيان كۆتۈرۈپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىشى» نى توسۇشقا تۇرۇندى. مەجبۇرىي ھالدا خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈلگەن قاڭقىللار بۇنى ئاڭلاپ ساراسىمگە چۈشۈپ «بىزنى خېشى تەۋەسىدە قورشاپ ئۆلتۈرمەكچىكەن» دەپ قاراپ، غەربكە قاراپ لياڭجۇ ئايمىقىغا قېچىپ، بېرىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ئۆتۈپ كەتتى. مىلادى 430 - يىلى 3 - ئايدا يۇەنجۇڭ ۋە خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈلگەن قاڭقىللارنىڭ «نەچچە مىڭ ئاقىلىقلىرى شىمالغا كۆچتى». لېكىن ئۇلار لىۋجې باشچىلىقىدىكى ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى ۋە «يول بويى ئاشلىقنىڭ كەمچىل بولۇشى تۈپەيلىدىن نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ كەتتى» (يۇقىرىدىكىلەر ھەققىدە «ۋېينامە. لىۋجېنىڭ تەرجىمھالى» غا قارالسۇن). 4 - ئايدا يەنە قاڭقىللارنىڭ 10 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمى ئىسيان كۆتۈرۈپ قېچىپ كەتتى. ئۇلارنى ۋېي سۇلالىسى «دىۋان بېگى فېڭ تى قوغلاپ زەربە بېرىپ يوقاتتى» («ۋېينامە. شىزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»). بۇ قېتىملىق ۋېي سۇلالىسىنىڭ

«قوماندان ۋە ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇلاڭچىلىقى» تۇپەيلىدىن قوزغالغان قاڭقىل خەلقىنىڭ توغبات-ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى ئاخىرى باستۇرۇۋېتىلدى.

مىلادى 471 - يىلىدىن 473 - يىلىغىچە (يەنىشۇنىڭ تۆنجى يىلىدىن 3 - يىلىغىچە) چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق توغبات-ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك كۈرىشى پارتلىدى. باشتا دېگىنىمىزدەك توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قاڭقىللارغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرى ۋە ۇيغۇر ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇلاڭچىلىقى قاڭقىللارنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن ئېغىر يۈك ئىدى. شۇنداقلا قاڭقىللارنىڭ ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن نەپرەتلىنىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنىدىغان تۈپ سەۋەب ئىدى. ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيۇۋدى ئۆلگەندىن كېيىن ۇيغۇر سۇلالىسى زەئىپلىشىش يولىغا قاراپ ماڭدى. ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۇېنچېك (452 — 465 - يىللار) نىڭ دەۋرىدە ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ سىرتقا قارىتا كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشىغا مادارى يەتمەي، ئامالسىز خەلقنى ئارام ئالدۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويدى. جورجان خانلىقىمۇ بۇ مەزگىلدە زەئىپلىشىپ كەتكەنىدى. جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى لىيۇسۇڭ پادىشاھلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا غەلىيان يۈز بەرگەچكە، چېگرىدا ئىنتايىن ئاز ۋەقە سادىر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەزگىلدە ۇيغۇر دۆلىتى بىلەن ئەتراپتىكى قوشنا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زور كۆلەملىك ئۇرۇشلار توختىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ قاڭقىللارغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرى ۋەئۇلارنىڭ ماددىي بايلىقلىرى (ئاساسلىق جەڭ ئاتلىرى) غا بولغان بۇلاڭچىلىقى بىر مەھەل پەسەيدى.

لېكىن مىلادىنىڭ 465 - يىلى (ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ

پادشاهی ۋېنچىنىڭ 6 - يىلى) پادشاه ۋېنچىڭ ئۆلگەندىن كېيىن تەختكە ۋارىسلىق قىلغان‌ۋېي شيەلۇبندى(466 — 471 - يىللار) جانبازلىققا ھېرىسمەن كىشى بولغاچقا، ئۇ تەختكە چىقىشى بىلەنلا ۋېي سۇلالىسىنىڭ لىۋسۇڭ پادىشاھلىقىغا قارشى ئۇرۇشى پارتلىدى. ئۇرۇش بىر توختاپ بىر داۋام قىلدى. مىلادى 470 - يىلى ئۇ يەنە جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلىپ، ئۆزى چوڭ قوشۇن باشلاپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا ئىچكىرىلەپ كىردى. دۆلەت ئىچىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇرۇشتىن قاتتىق بىزار بولدى، ئۇرۇشتىن قېچىش ۋەقەلىرى كۈنسېرى ئېغىرلاشتى. مىلادى 471 - يىلى 3 - ئايدا شيەنۇبندى ئۇرۇشتىن قاچقان‌ئەسكەرلىرىنى قاتتىق جازالاش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى، يارلىقتا: «تيەنئەن يىلى (مىلادى 466 - يىل) دىن بۇيان، دۆلەتتە ۋەقە كۆپلەپ يۈز بېرىپ، جەنۇبتا شۇفاڭنى ئىنچىتىلدى (يەنى مىلادى 466 - يىلى سۇڭ پادىشاھلىقىنىڭ شۇجۇدىكى ئايماق بېگى شۇئەندۇ ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ سۇڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خۇەيبېينىڭ شىمالىدىكى كەڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋالغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، شىمالدا جورجانلارنىڭ تەھدىتى تازىلاندى، بىراق چېگرا ساقلايدىغان ئەسكەرلەر ئۇزلۇكسىز كېمەيىپ كەتتى، جازالاشقا تېگىشلىك بولغانلىرىغا كەڭچىلىك قىلىندى. كەڭچىلىك قىلىنىۋەرگەچكە قاچقۇنلار داۋاملىق كۆپەيدى، شۇڭا، ئۇلارنى جازالىماي بولمايدۇ» دېيىلگەن («ۋېينامە. شيەنزۇ ھەققىدە. خاتىرە»). بۇ مەزگىلدە دۆلەت ئىچىدىكى سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىيەت كەسكىنلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ ۋاقىتتا جورجان خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىياسىي ۋەزىيەت بىرقەدەر مۇقىم بولغانىدى. مىلادى 464 - يىلى يۇچېڭ قاغان

(464 — 485 - يىللار) تەختكە چىققاندىن كېيىن دۆلەت ئىچىدە جورجان خانلىقىنىڭ قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن قاڭقىل قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى (قەبىلە ئاقساقاللىرى بىلەن سەركەردىلەر) ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ پەسەيتىدىغان بىرقاتار تەدبىرلەرنى يولغا قويدى. مەسىلەن، قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ بەلگىلىك چەكلىمە ئىچىدە ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىشىغا يول قويۇش، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى خانلىقىنىڭ چوڭ سىياسەتلىرىنى بەلگىلەشكە قاتنىشىشقا رۇخسەت قىلىش قاتارلىقلار. مىلادى 469 - يىلى قاڭقىللارمۇ ۋېي دۆلىتىگە قارىتا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەپلىشىنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى (مۇشۇ كىتابنىڭ Ⅶ باب 3 - بۆلۈمىگە قارالسۇن). مۇشۇ مەزگىلدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا «ئىسيان كۆتۈرۈپ ۋە جورجانلارغا ئەل بولۇش» تەك ئەھۋاللارنىڭ يۈزلىنىشىدىن قارىغاندا، يۇچېڭ قاغان ئاستىرتىن قوبۇل قىلىش ياكى قۇتۇرىتىش سىياسىتىنى قوللىنىپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنى شىمالغا قايتىپ كېتىشكە چاقىرىق قىلغان بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇ خىلدىكى ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار ئارىسىدا تەسىر پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مىلادى 471 - يىلىدىن باشلاپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ھەربىي يۈرۈشكە ۋە ئەمەلدارلارنىڭ قاقتى - سوقتىسىغا قارشى تۇرۇشنى مەركىزى مەزمۇن قىلغان، شىمالغا قايتىپ «ئىسيان كۆتۈرۈپ ۋە جورجانلارغا ئەل بولۇش» نى ئاساسىي مەقسەت قىلغان ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك كۈرەش پارتلىدى.

مىلادى 471 - يىلى 4 - ئايدا ھەربىي قىسمىدىكى ئۇرالارنىڭ «ئومۇمىيۈزلۈك ئىسيان كۆتۈرۈش» ھەرىكىتى يۈز بەردى. غەزەپلەنگەن قاڭقىل خەلقى قالايمىقان پارا ئالغان

خومۇخەن. ۋە گوپكىجيا قورغىنىنىڭ سانغۇنى شىلېكنى ئۆلـ
تۇرغۇزۇلغان. ۋېن شيەنۇبندى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، رۇيىن بېگى
تيەنسى ۋە باش غوجىدار لويۇن قاتارلىق سانغۇنلارنى چـوڭ
قوشۇن بىلەن ئۆلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. تـۇرالار يالغان
دىـن تـەسلـىم بـولغاندا، لويۇن بۇنىڭغا ئاسانلا ئىشـنـىـپ
كېتىپ ھېچقانداق تەييارلىق قىلمىدى. تۇرالار پـۇرسـەتتىن
پايدىلىنىپ نەچچە مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ۋېي سۇلالىسـى
نىڭ قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىپ، لويۇننى ئۆلتۈردى، ۋېي سۇ-
لالىسىنىڭ قوشۇنىدىـن نـاھـايـىتـى كـۆپـلـىرى ئۆلـدى.
رۇيىن بېگى تيەن سى «پۇتۇن قوشۇنى بىلەن ھالاك بولدى»
(«ۋېينامە. شيەنزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «جىنگمۇ يىللىرىدىكى
12 يەكۈنىڭ تەرجىمھالى»، «يى يۇ نىڭ تەرجىمھالى»). يازما
خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا شيەنۇبندى مۇشۇ يىلى 6 - ئايدا
خېشى ئارىلىقىغا، 7 - ئايدا يەنە چوغاي تاغلىرىغا «ئۇيغۇش
لۇق ھالدا ھەربىي يۇرۇش قىلغان». بۇ مەزگىلدىكى خېشـى
ئارىلىقى ۋە چوغاي تاغلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگـەن غـەربـىـي
قىسىم تۇرالارنىڭ ماكانى بولغانىدى. شيەنۇبندى قـانـداق
قىلىپ «ئۇيغۇشلۇق يۇرۇش قىلالىغان؟» ئۇ ئەلۋەتتە ئۇ جايلارغا
ھەيۋەت قىلغىلى بارماستىن بەلكى غەربىي قىسىم تۇرالارنى
باستۇرۇش ئۈچۈن بارغانىدى. لېكىن تـارىخىي كىتـابـلاردا
شيەنۇبندىنىڭ ئۆزى قوشۇن باشلاپ غەربىي قىسىم تۇرالىرىغا
يۇرۇش قىلغانلىقى خاتىرىلەنمىگەن. بۇ بەلكىم ئۇنـىـڭ ئۆزى
غەربىي قىسىم تۇرالىرىغا قىلغان يۇرۇشىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنى
يوشۇرۇش ئۈچۈن بولغان بولۇشى مۇمكىن. 8 - ئايدا شيەنـ
ۋېندى پېڭچېڭغا قايتقاندا ئوردىدا ھوقۇق تالىشىش كـۈرىشى
پارتلىغان. شيەنۇبندى مەجبۇرىي ھالدا تەختنى ئاران بـەش
ياشقا كىرگەن ۋەلىئەھد توغبات خـۇڭ (ۋېي سۇلالـىـسـىـنـىـڭ
پادىشاھى شياۋۋېندى) غا ئۆتۈنۈپ بەرگەن. چوڭ ھوقۇق شاھ

سانیه فبلك تەيخۇ جەمەتنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن پادىشاھ شەھنۇبندىنىڭ تەختتىن قالدۇرۇلۇشى بەلكىم غەربىي قىسىم تۇرالغۇلىرىنىڭ «ئىسيان كۆتۈرۈپ» ۋېيي سۇلالىسىگە قارشى چىقىشى ۋە ئۇنىڭ ئۆزى قوشۇن باشلاپ قىلغان يۈرۈشىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. 10 - ئايدا خېشى ئارىلىقىدىكى ۋويي، توقۇەن، گوپىك، شاڭگۇيى قاتارلىق تۆت قورغاندىكى تۇرالار قەبىلە ئاقساقاللىرى يۈجۈرۇ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ باشچىلىقىدا ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ شىمالىدىكى ئالتە قورغان ۋە غۇگۇلى قورغىنىدىكى ۋېيي سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تويۇقىدىن ئۆزىنى ئېلىپ قېچىشقا ئۇرۇنۇپ، بوخەن ۋە جىنچىڭ شەھىرى ئەتراپىدىكى دەريادىن ئۆتۈپ غەربكە قاراپ مېڭىپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئەسلى ماكانىغا قايتىماقچى بولدى. ۋېيي سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئەمرلەشكەر يۈەن خېنى چوڭ قوشۇن باشلاپ قوغلاشقا ئەۋەتتى. ۋېيي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى يۈجۈرۇ باشچىلىقىدىكى بىر بۆلۈم خېشى تۇرالرىنى بوخەن (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى لىنشيا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) دە قوغلاپ يېتىپ «ئۇلارنى تارمار قىلىپ 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى» («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «ۋېينامە. يۈەنجېنىڭ تەرجىمھالى» دا «ئۇلارنى تارمارقىلىپ 5000دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالغان دەپ يېزىلغان) يەنە توقۇەن، گوپىك، شاڭگۇي قاتارلىق ئۇچ قورغاندىكى «ئىسيانچى تۇرالار» نى جىنچىڭ شەھىرى (ھازىرقى لەنجۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دە قوغلاپ يېتىپ «3000دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى» («ۋېينامە. يۈەنجېنىڭ تەرجىمھالى»). قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولغان تۇرالارنىڭ ھەممىسى ئىچكى جايلارغا كۆچۈرۈلۈپ، ھەربىي تۈتۈنگە ئايلاندۇرۇلدى. لېكىن خېشى تۇرالرىنىڭ ۋېيي سۇ

لالىسىگە قارشى كۈرىشى پۈتۈنلەي باستۇرۇۋېتىلمىگەنىدى. ياندۇرقى يىلى (يەنىشىنىڭ ئىككىنچى يىلى يەنى مىلادى 472 - يىلى) 1 -ئايداتوك ۋەن‌ھەربىي قورغىنىدىكى تۇرالار «ئىسيان كۆتۈرۈپ شىمالغا كۆچتى»، 3 - ئايدا يەنە «لىيەن-چۈەن تۇرالىرى ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولدى» ۋېي سۇلالىسى ئالدىراپ - تېنەپ سانغۇن خەن بانى ئەۋەتىپ باستۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بۆلۈپ چىقتى، شۇ، جى، يەن قاتارلىق ئايماقلارغا ھەربىي تۈتۈن قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى.

غەربىي قىسىم تۇرالىرىنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشى توپتوغرا بىر يىل داۋام قىلدى. ھەر-قايسى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىككە كەلگەن ھەربىر‌كەتنىڭ بولماسلىقى، قاتتىق تەشكىلىي تۈزۈمنىڭ بولماسلىقى، شۇنىڭ-دەك ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۈچلۈك بولۇشى سەۋەبىدىن كۈرەش يەنىلا مەغلۇپ بولدى.

دەل غەربىي قىسىم تۇرالىرىنىڭ ۋېي سۇلالىسىگەقارشى كۈرىشى ۋېي سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ دەھشەتلىك باستۇرۇشىغا ئۇچراپ، ئاخىرقى باسقۇچقا بېرىپ قالغان ۋاقىتتا يەنى مىلادى 472 - يىلى2 - ئايدا «شەرقىي قىسىم تۇرالىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ جورجانلارغا ئەل بولدى» («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»). شۇ ۋاقىتتا ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى پۈتۈن كۈچى بىلەن خېشى ئارىلىقىدىكى غەربىي تۇرالارنى باستۇرۇش ۋاتقان بولغاچقا، ئۇلار شەرقتىكى تۇرالارغا بولغان ھوشيار-لىقىنى‌بوشاشتۇرۇپ‌قويغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە‌بۇنىش «جورجان-لارغا قارشى قورۇل» دا تۇرۇشلۇق پىكىرىنىڭ ئەتراپىدىكى ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جورجانلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتىلگەن ۋاقىتقا توغرا كېلىپ قالغانىدى. شەرقىي قىسىم تۇرالىرى كۈتۈلمىگەندە ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇش‌قوزغاپ ھىمالغا قاراپ كۆچتى. تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە

ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تۇرالارنى قوغلاپ «قۇملۇققىچە بېرىپ، يېتىشەلمەي قايتىپ كەلدى». بۇ بىرقىسىم قاڭ قىللارنىڭ زور كۆچمىلىكى شىمالدىكى ئەسلى يۇرتلىرىغا قايتىپ كەتتى. ياندۇرقى يىلى (مىلادى 473 - يىلى) 11 - ئايدا «جورجانلار چېگرىغا باستۇرۇپ كىرگەندە. رۇشۇمن قورغىنىدىكى ئىككى تارماق تۇرالار يۇز ئۆرۈپ ئۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى» («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»). دۇشۇمن قورغىنىدىكى تۇرالار شەرقىي تۇرالارغا مەنسۇپ ئىدى. شەرقىي چىللارنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە قارشى يۇقىرىدىكى قوزغىلاڭلىرىنىڭ ھەممىسى، جورجانلارنىڭ «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاراۋۇل خانىلىرىغا باستۇرۇپ كىرىشى» ياكى «ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىلىرىغا ھۇجۇم قىلىشى» بىلەن بىر ۋاقىتتا يۈز بەرگەنىدى. شۇڭا ئۇلار جورجان خانلىقىنىڭ شەرقىي تۇرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنى ۋېي سۇلالىسىگە قارشى تۇرغۇزۇش خىزمىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن. مىلادى 472 — 473- يىللىرى جورجانلارغا «ئەل بولۇپ كەتكەن» شەرقىي تۇرالار پەقەتلا شەرقىي قىسىم تۇرالىرىنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. كەتمەي قېپقالغان شەرقىي تۇرالار داۋاملىق ھالدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈردى. شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئۇلار ئالتە قورغانىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە قارشى چوڭ قوزغىلىڭىغا قاتناشتى.

مىلادى 471 - يىلىدىن 473 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا غەربىي ۋە شەرقىي تۇرالارنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشى توغىسىدا ۋېي ھۆكۈمىتىگە ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. غەربىي تۇرالارنىڭ كەڭ كەتكەن يايلاق ۋە چارۋا - مالىلىرى ۋەھشىي ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن دەپسەندە ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنىپ قۇرۇقدىنبۇتىلدى. نەچچە

ئون مىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈلدى. يەنە نۇرغۇنلىغان كىشىلەر مەجبۇرىي ھالدا ئىچكى جايلارغا كۆچۈرۈلۈپ گازارما تۈتۈنلىرىنگە ئايلاندۇرۇلدى. شەرقىي قىسىم تۈرالىرىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى جورجانلار بىلەن چېگرىداش بولغاچقا، ئۇلار ئىمپېرىيە شىمال خېلى بۇرۇنلا بۇ جايدىن كۆچۈپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋاللار ۋېي دۆلىتىنىڭ قاتقىللارنى ئىزىشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان «ئات، كالا، قويلارنى ئەرزان سېتىۋېلىش، تېرە - يۇڭلارنىڭ دۆۋۈلىنىپ تۇرۇشى» دەك گۇللەنگەن ۋەزىيەت قايتا ئەسلىگە كەلمەيدىغانلىقىدىن دېرەك بەردى. ئەكسىچە، شۇنىڭدىن كېيىن ۋېي دۆلىتىنىڭ شىمالىي قىسىم چېگرىلىرىدا كۆپ قېتىم ئاچارچىلىق ئاپەتلىرى يۈز بەردى، ھەتتا ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختى پىڭچېڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار دائىمۇ «ئاچلىقتىن ئۆلگەنلەرنىڭ ھەددى - ھىسابى يوق ئىدى» («ۋېينامە. ئوزۇق - تۈلۈك، مال - مۈلۈك تەزكىرىسى»)، «ئاچلىقتىن ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆلۈكى ساينىڭ تېشىدەك يېتىپ كەتكەن بولۇپ كۆمۈپ قويغۇدەك ئادەم چىقمىدى» («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»). ۋېي دۆلىتىنىڭ پىڭچېڭنى ئۇزۇن مۇددەت پايتەخت قىلىشىدىكى سەۋەب، چوڭ يۇزلىنىشتىن قارىغاندا، ئۇ يەرگە كۆچۈپ بېرىپ ماكانلاشقان خەنزۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن‌ئەچىپە ئون مىڭلىغان قاتقىللارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرالىغانلىقىدىن بولغانىدى. بۇ مەزگىلدە قاتقىللارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى خارابلىشىشقا يۈزلەنگەن، خەنزۇلار باشقۇرغان دېھقانچىلىقمۇ ئۇدا نەچچە يىل قۇرغاقچىلىق، ئاپىتىگە ئۇچرىغانىدى. يەنە كېلىپ ۋېي دۆلىتى كېلەكسىز بولغان ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنى پىڭچېڭدا داۋاملىق ساقلاپ قېلىشقا ئامال قىلالمىدى. شۇڭا مىلادى 494 - يىلى پايتەختىنى خەنۇ ۋۇلارنىڭ دېھقانچىلىق مەركىزى بولغان لويانغا كۆچۈرۈشكە

مەجبۇر بولدى. بىراق پايتەختتىكى كۆچۈرۈلۈشى توغبات-ۇبىي دۆلىتىنىڭ مۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈ-نۈش بىلەن ئالتە قورغان قوزغىلىڭى ۋە ۇبىي سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولۇشى تۈپچۈن كۆر كولاپ بەردى.

جەنۇبتىكى قاڭقىللارنىڭ توغبات-ۇبىي دۆلىتىنىڭ مۆ-كۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى مىلادى 488 - يىلى (ۇبىي شياۇ-ۇبندىنىڭ تەيخى 22 - يىلى) يۈز بەردى. يەنشىڭ يىللىرىدا ۇبىي دۆلىتىنىڭ پۈتكۈل شىمالىي چېگرىسىنى قاپلىغان تۈرا خەلقىنىڭ قارشىلىق كۈرىشى يۈز بېرىپ، توغبات-ۇبىي دۆلە-تىنىڭ ۋەھشىيانە مۆكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بەرگەن بولۇ-سىمۇ، لېكىن توغبات-ۇبىي سۇلالىسى بۇ تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلىمەي، ئەكسىچە قاڭقىل خەلقىنى تېخىمۇ قاتتىق ئەزدى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. بولۇپمۇ ۇبىي دۆلىتىنىڭ چەكسىز ھەربىي يۈرۈشلىرى ۋە تۈگىمەس - پۈتمەس ئالۋان - ياساق-لىرى قاڭقىل خەلقىنى ۋەيران قىلىپ ئادەملىرىنى ھالاك قىلدى. قاڭقىل خەلقى توغبات ۇبىي دۆلىتىنىڭ ئۇرۇش خۇ-مارلىقىدىن قاتتىق يىرگەندى. مىلادى 497 - يىل (تيەنخە-نىڭ 21 - يىلى) ۇبىيشياۇۋۇبندى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ جى، دىڭ، يىڭ، شياڭ، جى قاتارلىق ئايماقلاردىن 200 مىڭ ئەسكەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، جەنۇبتىكى چىن پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلدى؛ چى پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنىنىڭ مۇداپىئەسى ناھايىتى مۇستەھكەم بولغاچقا، ۇبىي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى مۇۋەپپەقىيەت قازىنالماي قايتىپ كەلدى. ئىككىنچى يىلى (مىلادى 498 - يىلى) ۇبىي شياۇۋۇبندى يەنە 200 مىڭ ئەسكەرنى جەنۇبقا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى ھەمدە ۋاقاڭقىللارنى ھارۋا - ئاتلىرىنى ئېلىپ جەنۇبقا جازا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى» («ۇبىينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»). قاڭقىللار جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشقا رازى بولماي، ئۇيغۇرلار-

نىڭ ئاقساقىلى شۇڭقارنى ئۆزلىرىگە باش قىلىپ تىكلەپ، ئۇرۇشقا قارشى داغدۇغىلىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭچى قوشۇن جىنلىك (سۈجۇ ئايمىقىغا تەۋە، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ھۆرىنگېر ئەتراپىدا) دا ۋەي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا قاتتىق زەربە بەردى. جىنلىك ۋەي دۆلىتىنىڭ دۇۋۇدىدىن شىەنۇبندىكىچە بولغان پادىشاھلىرىنىڭ قەبرىسى جايلاشقان ئورۇن بولۇپ، قاڭقىل قوشۇنلىرىنىڭ بۇ يەردە «ئايلىنىپ يۈرۈشى» توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنى قاتتىق چۆچۈتۈۋەتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ كۆچى ناھايىتى تېزلا چۆرىسۇنىڭ شەرقىدىكى تۆت ھەربىي قورغان ۋە خەلق، شۇ ئايماقلىرىغا كېڭەيدى. ۋەي دۆلىتىنىڭ پۈتكۈل شىمالىي چېگرىسى يىمىرىلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. 9 - ئايدا ۋەي شياۋۋېندى ئالدىراپ - تېنەپ شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلغۇچى سانغۇن يۈۋېنغۇنىڭ قوماندانلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنى باستۇردى. ئەمما ۋەي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلدى. ۋەي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ۋەي شياۋۋېندىنى جەنۇبتىكى چى پادىشاھلىقىغا بولغان ھەربىي ھەرىكەتلىرىنى توختىتىپ قويۇشقا مەجبۇر قىلدى ۋە خەۋىخەنىڭ شىمالىدىكى ئالدىنقى سەپتىكى «تۇغنى قايتۇرۇپ كېلىش» گە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن شۇڭقار باشچىلىقىدىكى قاڭقىل قوزغىلاڭچىلىرىغا تاقابىل تۇردى. شۇڭقار قاڭقىل قوزغىلاڭچىلىرىنى باشلاپ، يەنشىك يىللىرىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن غەربىي قىسىم تۇرالىرىغا ئوخشاش، قوزغىلاڭ غەلىبە قازانغاندىن كېيىن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئانا يۇرتىغا قايتىپ كەتمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن يۈۋېنغۇنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، قەبىلىلىرىنى باشلاپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچتى. ۋەي شياۋۋېندى جياڭ يالا

بېگى يۇەن جىنى تۇتۇق قىلىپ تەپىلەپ جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى. يۇەن جى ۋېي شياۋۋېندىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، «قاتقىللارنىڭ ئىچىدىكى جاھىللار بىزنىڭ قۇدرىتىمىزنى بىلمىگەچكە، ئۆزئارا بىرلىشىۋېلىپ، بىزگە قارشى چىقىپ شىمالغا قايتىپ كەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ. ئۇلار ھازىر ناھايىتى ئەسەبىيلىشىپ كەتتى. ئەگەر ئالدىراقسانلىق قىلىپ، ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بەرگەندە، چوقۇم چوڭ قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىدىغاندەك قىلىدۇ. شۇڭا ئالىيلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، پەقەت رەھىمدىدىن بىرنېمىلا قەتل قىلىپ، قالغانلىرىغا ئەمنىلىك بېرىپ خاتىرجەم قىلغايلا» («ۋېينامە. جياڭ ياڭ بېگى يۇەن جىنىڭ تەرجىمھالى») دېدى. نەتىجىدە ۋېي شياۋۋېندى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ «جازا يۈرۈشىنى توختاتتى». بۇ توغىرىسىدا ۋېي دۆلىتىنىڭ يەنىشىك يىللىرىدا قاتقىل قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ باتۇرانە كۈرىشى ئالدىدا، غەربىي تۈرالارغا بولغان كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلىش ۋە مەجبۇرىي ھالدا ھەربىي تۇزۇمغە ئايلاندۇرۇش سىياسىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بەلكى ئۇنىڭ ئورنىغا قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرىنى جازالاش سىياسىتىنىلا دەستىشى بۇ شۇبھىسىزكى قاتقىل خەلقنىڭ قەيسەرانە كۈرىشىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى قاتقىل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئارىسىنى يېراقلاشتۇرۇش ۋە بۆلگۈنچىلىك قىلىش رولىنى ئويناندى. قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بىر قىسىم قاتقىل چارۋىچىلىرى ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئالدامچىلىقى بىلەن ئۇلارغا كەينى - كەينىدىن بويسۇندى» («ۋېينامە. جياڭ ياڭ بېگى يۇەن جىنىڭ تەرجىمھالى»). 11 - ئايدا يۇەن جى بىر تەرەپتىن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ شۇڭقار باشچىلىقىدىكى بويسۇنمىغان قاتقىل قەبىلە

لىرىنى قىستىسا، يەنە بىر تەرەپتىن يالغاندىن «ئەلچى ئەۋەتسەڭ شۇڭقاردىن ھال سورىدى»، شۇنداقلا ياغلىما سۆزلەر بىلەن شۇڭقارنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندىدى. شۇڭقار يۈەن جىنىڭ تەسلىم بولۇشقا قىلغان بەسەھىتىنى رەت قىلىپ شۇ يىلى 12 - ئايدا قەتئىي نىسبەتكە كېلىپ، قوۋملىرىنى باشلاپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا بېرىپ، جورجانلار-غا ئەل بولدى. بۇ ۋاقىتتا جورجان خانلىقى دەل قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربىي شىمالىنىڭ ئالدىنقى قىسمىغا كەتكەن قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسى بىلەن جان تىكىپ ئۇرۇشۇ-ۋاتقان بولغاچقا، ئۇلار شۇڭقارنىڭ ئەل بولۇشىدىن قاتتىق ئەندىشە قىلدى. شۇڭقار ئامالسىز، قوۋمىنى باشلاپ جەنۇبقا قايتىپ، ۋەيي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئەل بولۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن شۇڭقارنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس، بەلكىم ۋەيي ئوردىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. قالغان قەبىلەئەزالىرى ۋەيي دۆلىتى تەرىپىدىن «بۆلۈپ تارقاقلاشتۇرۇپ ئىدارە قىلىندى».

بۇ قېتىمقى قاڭقىللارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ قەبىلە باشلىقى شۇڭقارنىڭ باشچىلىقىدىكى تۆت ئاي داۋام قىلغان چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ چوڭ قوزغىلىڭى، ۋەيي سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلىپ يىمىرىپ تاشلىشى بىلەن مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى كۈرىشى بىلەن بىرلىشىپ، چۆللۈكنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىگە كەڭ تارقالغان قاڭقىل مىللىتىنىڭ يات مىللەت-لەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغانىدى. بۇ ئىش قاڭقىل مىللىتىنىڭ تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان جەنۇبتىكى قاڭقىللارنىڭ ئۇچ

قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشى توغرىسىدا سۆزلىسىمىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بەرگەن. كۈرەش داۋامىدا چۆلۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقىلىلارنىڭ كۆپ قىسمى توغرىسىدا دۆلىتىمىزنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلاد ھايات كەچۈرۈپ كېلىۋاتقان شىمالدىكى يايلاقلىرىغا قايتىپ كەتتى.

جەنۇبتىكى قاتقىلىلارنىڭ كۆپلەپ «ئىسيان كۆتۈرۈپ ۋە كۆچۈشلىرى» تۈپەيلىدىن ۋېي دۆلىتىنىڭ شىمالىي چېگرىسى ۋە ھەربىي قورغانلىرىدا ئادەم ئازسىيىپ كەتكەچكە، قاقاس لەشىپ خارابە بولغان مەنزىرىلەر بارلىققا كەلدى. چېڭشىنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 504 - يىلى) يۈەن خۇەي ۋېي شۇەنزۇدىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، «پېقىرنىڭ ئۇقۇشىچە، شىمالدىكى ھەربىي قورغانلاردىكى ۋاسىللاردىن بولغان قاتقىلىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، سىرتقا قاچقىلى تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇدا قەھەتچىلىك يۈز بەرگەچكە ئەسكەرلەرنىڭ ئوندىن سەككىزى ئۆلۈپ كەتكەن» (ۋېينامە: يۈەن جىنىڭ تەرجىمھالى») دەپ كۆرسەتتى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا ئالتە قورغاندىكى توغىبات ئاقسۆڭەكلىرى بىر تەرەپتىن، كۆچمىنىڭ بارىچە جەنۇبتىكى «ئىسيان كۆتۈرمەي» قېچىقالغان قاتقىلىل چارۋىچىلىرىنى ۋە باشقا مىللەتلەردىن بولغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شوغۇللىنىدىغان ھەربىي قورغان پۇقرالىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ياخشى تۇرمۇش ئەھۋالىنى قوغداپ قالماقچى بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن لوياڭغا كۆچۈپ كەتكەن يەنە بىر قىسىم توغىبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ «چوڭ ئەمەللەرنى ئىگىلىۋېلىش»، «ئۆزلىرىنى كۆز - كۆز قىلىش» غا ئىنتىلىشىدىن قەلبىدە «ئۆچمەنلىك ساقلىغان» ئىدى. شۇنداق قىلىپ توغىبات ۋېي دۆلىتىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق

قىلىنغۇچى ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا-توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى گۇرۇھلار (ئاساسلىقى ئالتە قورغاندىكى توغبات ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن لوياڭغا كۆچۈپ ئولتۇراقلاشقان توغبات ئاقسۆڭەكلىرى) ئوتتۇرىسىدا ئادەتتىن تاشقىرى ئۆتكۈر بولغان كۈرەش پارتلىدى. بۇ ئەڭ ئاخىرى توغبات ۋەي دۆلىتىنىڭ تەزلىكىتە يوقىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى ۋە ئالتە قورغاندىكى چوڭ قوزغىلاڭنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

2. ئالتە قورغان چوڭ قوزغىلىڭى ھەزگىلدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقىللار

مىلادى 523 - يىلى ۋەي شىياۋمىڭدىنىڭ (جېڭگۇاڭ تۆتىنچى يىلى) 4 - ئايدا جورجانلار شىمالىي ۋەي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا باستۇرۇپ كىردى. خۇەيخۇاڭ قورغىنىدىكى ئاھالىلەر ئاچ قېلىپ ئاشلىق سوراپ سانغۇن يۇجېڭىنىڭ يېنىغا بارغان بولسىمۇ، رەت قىلىندى. قورغان ئاھالىسى ئاچ - زارلىق ئىچىدىمۇ يەنە ۋەي سۇلالىسى ئۈچۈن چېگرا ساقلاشقا مەجبۇر بولدى. ئۇزاق ئۆتمەي قوزغىلىپ يۇجېڭنى ئۆلتۈرۈپ، ئالتە قورغان چوڭ قوزغىلىڭىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى.

ئىككىنچى يىلى (مىلادى 524 - يىلى، جېڭگۇاڭنىڭ بەشىنچى يىلى) 3 - ئايدا ۋۇيې قورغىنىدىكى ئەسكەر باشلىقلىرى قورغاننى قوغدايدىغان ئەسكەر ۋە خەلقە رەھىمسىزلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن، قورغان ئاھالىلىرىدىن بولغان سىيانپىلاشقان ھون پولىۋ خەنبالىڭ ئاممىنى يىغىپ، ئەسكەر باشلىقلىرى ۋە ۋۇيې قورغىنىنىڭ سانغۇنىنى ئۆلتۈرۈپ ۋەي

سۇلالىسىگە قارشى كۆرەشنىڭ چوڭ تۇغىنى ئاشكارا كۆتۈرۈپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئالتە قورغاندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەكىي سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلىڭى دەبدەبە، ئەس - ئەسلەن باشلاندى. 4 - ئايدا قوزغىلاڭچى قوشۇن ۋۇچۇەن قورغىنى بىلەن خۇەيسۇ قورغىنىنى ئىشغال قىلدى. بۇ جايلاردىكى «يات مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا ئاۋاز قوشتى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرتەكلەر» 149-جىلد لياڭفۇدىنىڭ پۈتۈكى 4 - يىلى). بۇ يەردە دېيىلگەن «ياتلار» ئاساسلىق ۋۇيى، ۋۇچۇەن، خۇەيسۇ قاتارلىق ئۇچ قورغان ئەتراپلىرىغا تارقالغان غەربىي تۈرالار ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىنى كۆرسىتەتتى. «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، غەربىي تۈرالاردىن بولغان قوغۇرسۇ ئالتۇنى ۋەكىي سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ خۇەيسۇ قورغىنىنىڭ سانغۇنى ياكى جۇنىنىڭ قول ئاستىدا - ئەمىر لەشكەر بولۇپ، پۇلىيۇ خەنبالىڭنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىكىنى ئاڭلاپ، نەچچە ئون مىڭ تۇتۇننى باشلاپ پۇلىيۇ خەنبالىڭغا ئاۋاز قوشتى. بالىڭ قوغۇرسۇ ئالتۇننى بەگ قىلىپ تەيىنلىدى. قوغۇرسۇ لوياڭمۇ ئۆزىگە تەۋە بولغان قاڭقىل قوۋملىرىنى باشلاپ پۇلىيۇ خەنبالىڭغا تەۋە بولدى. قوغۇرسۇ جەمەتىدىن باشقا غەربىي قىسىم تۈرالارنىڭ قەبىلە باشلىقى چىللىغ (يەنى «ۋېينامە» ئىبرىيۇ-رۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دىكى چىللىغبۇرۇ بولۇشى مۇمكىن)① ئۆزىگە تەۋە 30 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئاھالىنى باشلاپ، غەربىي قىسىم تۈرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى تۈرابېك، تۈراكىبەگ قاتارلىقلار ئۆزىگە تەۋە تۈرا قوۋملىرىنى باشلاپ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ سېپىگە قوشۇلدى.

گوپىنىڭ قورغىنىدىكى تۇرالارنىڭ ئاقسىقاللىق خۇجىسىن بولىۇخەنبالىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىر ئايدىن كېيىن يەنى مىلادى 524 - يىلى 4 - ئايدا،گوپىنى ئىشغال قىلىپ، «بالىق قوزغىلىڭغا ئاۋاز قوشتى» («ۋېينامە. سۇزۇك ھەققىدە خاتىرە»). قىسقىسى، پۇلىۋخەنبالىق قوزغىلاڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈشى بىلەنلا، دەرھال غەربىي تۇرالارنىڭ قوغۇرسۇ جەمەتى، تۇرا جەمەتى ۋە گوپىنىڭ قورغىنىدىكى تۇرالارنىڭ ھىمايىسىگە ۋە ئاۋاز قوشۇشىغا ئېرىشتى؛ بولۇپمۇ، پولىۋ خەنبالىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن جايغا يېقىن ئەتراپتىكى قوغۇرسۇ جەمەتى، تۇرا جەمەتى ئۆزىگە تەۋە 40 مىڭ تۈتۈن تەخمىنەن 200 مىڭدىن ئارتۇق قائىقىل ئاھالىسىنى باشلاپ، قوزغىلاڭغا قاتنىشىپ، پۇلىۋ خەنبالىق قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ كۈچىنى تېخىمۇ زورايتتى. ۋۇيې، ۋۇچۇەن، خۇەيسۇ قورغانلىرى شۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتى تېزلىكتە ئىشغال قىلىنىدىكى، قوغۇرسۇ قاتارلىق غەربىي تۇرالار قوزغىلاڭغا قاتنىشىپ، ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

غەربىي قىسىم تۇرالارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، پولىۋ-خەنبالىق شۇ يىلى 5 - ئايدا ۋېي دۆلىتىنىڭ لىنخۇەي بېگى يۈەنيۇ ۋە شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇنى لى شۇرېن باشلامچىلىقىدىكى ۋېي دۆلىتىنىڭ زور قوشۇنىنى ۋۇيۈەن بىلەن بەيداۋ (ھازىرقى كۆكخوت شەھىرىنىڭ شىمالى) دا ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ قىلدى. يۈەنيۇ قوشۇنىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى سەۋەبىدىن «ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلاندى». 7 - ئايدا ۋېي سۇلالىسىنىڭ قۇتاتقۇچى سانغۇنى سۇي شىيەننى بەيداۋ-نىڭ ئەتراپىدا مەغلۇپ قىلدى. سۇي شىيەن «يالغۇز ئات بىلەن جېنىنى ئارانلا ئېلىپ قېچىپ كەتتى.» ۋېي سۇلالىسى

ئەۋەتىكەن شىمالغا جازا يۈرۈش قىلىش قوشۇنىنىڭ باش تۇتۇقى لى چۈك، باسقاق سانغۇن، كۆڭۈلدىكىدەك بېكى يۈەنلەر «ئۇرۇش قىلىپ تاقابىل تۇرالماي» چېكىنىپ يۈنجۈك شەھىرىنى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ھۆرۈنگەر ناھىيىسىنىڭ شىمالى) مۇداپىئە قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ۋېي سۇلالىسى نىڭ قوشۇنلىرى ئۇرۇش قىلىشتىن قورقماچقا، «ئەسكەرلەرنىڭ رايى يېنىپ، تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى». قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىنىڭ تەسىرىدە 8 ـ ئايدا شەرقىي تۈرالار ۋېي سۇلالىسىدىن يەنە يۈز ئۆرۈپ قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشتى. شۇنداق قىلىپ، شەرقى ۋە غەربىي تۈرالار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ سېپىگە قوشۇلدى. تارىختا بۇ «شەرقىي ۋە غەربىي تۈرالارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئىسيان كۆتۈرۈشى» دەپ ئاتالدى («ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 150 ـ جىلد لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈك 5 ـ يىلى). 10 ـ ئايدا ۋېي سۇلالىسىنىڭ باش چاۋۇشى خېبا دۇبا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى خېباشىك، خېبايۆلەر خۇەيسۇدا تۈرا قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. خېبا ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۆلدى. قوزغىلاڭچىلار خۇەيسۇنى ئىشغال قىلدى. ئالتە قورغان ۋە ئەتراپتىكى جايلارنىڭ ھەممىسىنى ھەر مىللەت قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا گوپىك قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ رەھبىرى، تۇرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى خۇچېن سانغۇن سۇ چىنمىڭدانى ئەۋەتىپ، بېن (ئورنى ئەندىكدا، ھازىرقى گەنسۇنىڭ ئىكشىيەن ناھىيىسى)، شيا (ئورنى يەنلۇدا، ھازىرقى شەنشىدىكى جىڭ بىيەنىنىڭ شەرقىي شىمالىي)، بېيخۇا (ئورنى شىڭچېڭدا، ھازىرقى سەنشىنىڭ خۇاڭلىك ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) قاتارلىق ئايماقلارغا ھۇجۇم قىلدى. «بۇ ۋاقىتتا شيا ئايمىقىنىڭ شەرقىدىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئىسيان كۆتۈرۈپ،

هەرقايسى قورغانلار بىرلەشتۈرۈلدى» («ۋېينامە. يۈەنخېننىڭ تەرجىمھالى. قوشۇمچە يوكىنىڭ تەرجىمھالى»). قوزغىلاڭچىلار بۇ جايلارنى پۈتۈنلەي كونترول قىلدى. شۇنداق قىلىپ غەربتە گوپىكدىن شەرقتە ئالتە قورغاننىڭ شەرقىدىكى خۇەيخۇاڭ قورغىنىغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى پولىۋە-خەنبالىڭ باشچىلىقىدىكى نەچچە ئون مىڭلىغان قاڭقىللار قاتناشقان قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ۋېي سۇلالىسى قوشۇننىڭ باش تۈتۈقى لى چۈڭ، گۇاڭياڭ بېگى يۈەن يۈەنلەر يۈنجۈڭ شەھرىنى يەككە - يېگانە ھالدا مۇداپىئە قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايۋ ئالدىراپ - تېنەپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ پىكىچىڭ شەھرىگە چېكىنىپ بېكىنىۋالدى. يۈەن يۈەن ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ مۇنداق دېدى: «خان قوشۇنى ئىسيانچىلار بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، ئۇلار كۈنسايىن كۈچەيمەكتە. ھازىر ئالتە قورغاندىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئىسيان كۆتۈردى. قاڭقىللارنىڭ ئىككى تارمىقى (شەرقىي ۋە غەربىي قىسىم چېلىلارنى كۆرسىتىدۇ) ئۆزئارا بىرلىشىۋالدى. شۇنداق بولغاچقا، چارچاپ كەتكەن ئەسكەرلەر بىلەن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغاندا غەلىبە قازىنالماسلىقىمىز مۇقەررەر. ئۇنىڭدىن كۆرە، ئەسكەرلەرنى تاللاپ خېنجۇ (پىكىچىڭنى كۆرسىتىدۇ، ھازىر داتۇڭ شەھرى) نى ساقلاش مۇھىم. قالغان ئىشلارنى كېيىن مۇزاكىرە قىلغان تۈزۈك» («ۋېينامە. گۇاڭياڭ بېگى يۈەن يۈەننىڭ تەرجىمھالى»). بۇنىڭدىن شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى تارماقتىكى قاڭقىللارنىڭ قوزغىلاڭغا قاتناشقانلىرى كېيىن، ئالتە قورغاندىكى قوشۇنلارنىڭ زورايغانلىقى، ۋېي سۇلالىسى قوشۇننىڭ پۈتۈن سەپ بويىچە مەغلۇپ بولغانلىقى قاتتىق كۆرۈڭگۈالغىلى بولىدۇ.

ب. يانداۋرقى يىلى (مىلادى 525 - يىلى) 4 - ئايدا

ئۇرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى خۇچېن باش سانغۇن ۋەنسى چېۋنۇ، سۇچىنمىڭدانى باشلاپ، گو پىڭنىڭ شەرقىدىكى، ۋېي سۇلالىسىنىڭ جىڭجۇ ئايمىقى (ئورنى ئەندىگدا، ھازىرقى گەنسۇنىڭ جىڭچۇەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) غا ھۇجۇم قىلدى. ئۇلار ئەندىگىنىڭ شىمالىدىكى تۇزلەكلىكتە ۋېي سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى سۇ باۋېين، سۇي يەنبو باشچىلىقىدىكى ۋېي سۇلالىسىنىڭ چوڭ قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىپ، بىر يوللا ۋېي قوشۇنىنىڭ 100 مىڭ ئادىمىنى يوقىتىپ، سۇي يەنبونى ئۆلتۈردى. «بۇ مەزگىلدە ئىيانچىلار تىنچىتىلمايلا قالماستىن، يەلكى ۋېي ھۆكۈمىتى قابىل سەركەردىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئوردىنى قورقۇنچ قاپلاپ كەتتى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 150 - جىلد لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈك 6 - يىلى). گۇەنجۇڭ، لۇگشىدىكى ۋېي قوشۇنى پۈتۈنلەي يىمىرىلدى. خۇچېننىڭ تەسىر كۈچى شەرقتە خۇاڭخېغىچە يېيتىپ باردى. تارىخىي كىتابلاردا ئاتىرىلىنىشىچە، «خۇاجۇ (ئورنى خۇاجۇدا، ھازىرقى سەنشىنىڭ چىنچىڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا)، بەيشۇيلەر مۇھاسىرە ئىچىدە قالغان، گۇەنلۇگنىڭ ئوك تەرىپىنى پاراكەندىچىلىك قاپلاپ كەتكەچكە جايلارنىڭ ئالاقىسىمۇ ئۈزۈلۈپ قالغان» («ۋېينامە. يۇەن خېنىڭ تەرجىمھالى، قوشۇمچە يوگىنىڭ تەرجىمھالى» دىن كۆرۈڭ) ئىدى. 6 - ئايدا پولىۋخەنبالىڭ نىڭ قوشۇنلىرى يۇنجۇڭ شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. بۇ ۋاقىتتا يەنە گۇەنجۇڭ ۋە گەنلەن رايونىدىكى چاڭلار نىڭ ئاقساقىلى موجې نيەنشىڭ ئۆز قوۋمىگە باشچىلىق قىلىپ، ۋېي سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز قاتتىق زەربە بەردى.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، مىلادى 524 - يىلى 3 - ئايدا پولىۋخەنبالىڭ تۇنجى قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن

دىن تارتىپ، تاكى مىلادى 525 - يىلى 4 - ئايدا خۇجىنە
نىڭ ئەندىگدا زور غەلىبە قازىنىشى ۋە 6 - ئايدا بالىگنىڭ
قوشۇنىنىڭ يۈەنجۇنى ئىشغال قىلغانلىقىغا قەدەر بولغان بىر
يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە. ۋېي دۆلىتىنىڭ شىمالىي
ۋە غەربىي شىمالىي قىسىملىرىدىكى كەڭ زېمىنى قوزغىلاڭ
چىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇن
لىرى كۈمران بولدى. توغبات ۋېي سۇلالىسى خەۋپ ئاستىدا
قالدى.

توغبات-ۋېي سۇلالىسى پات ئارىدا يوقىلىشتەك تەقدە
رىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئىككىسى تۇرلۈك ئىنتايىن
زەھەرخەندىلىك بىلەن تولغان تەدبىرنى قوللاندى: بىرىنچى،
ئىنتايىن پەسكەشلىك بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ قوشۇن چىقىرىپ،
ئۇلارنىڭ نەچچە ئون مىڭلىغان قائىدىللار قاتناشقان ئالتە
قورغان قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا ياردەم قىلىشنى تەلەپ
قىلدى. ئىككىنچى، سېستۇپلىش ۋاستىسى ئارقىلىق غەربىي
تۇرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنى ئۆزگىرىش ياساشقا
قىزىقتۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىچكى قىسمىغا بۆزغۇنچىلىق
قىلدى ۋە ئۇلارنى پارچىلىدى.

جورجان قاغانى ئاناغاي بۇرۇن يەنى مىلادى 520 -
يىلى جورجان خانلىقىدا ئىچكى قالايمىقانچىلىق يۈز بەر
گەندە، ۋېي دۆلىتىگە قېچىپ كەلگەنىدى. ئەينى ۋاقىتتا
ۋېي دۆلىتى چۆللۈكىنىڭ شىمالىدا ۋېي سۇلالىسىگە رەسمى
بىر مەر جورجان قاغانىنى يۆلەپ كۈنسېرى كۈللىنىپ كۈچىيىپ
كېتىۋاتقان پوۋۇغورلارنىڭ قائىدىسى دۆلىتىنى ئىسكەنجىگە
ئېلىشنى ئۈمىد قىلغاچقا، ئاناغايغا نۇرغۇن ماددىي ياردەم
لەرنى بەردى ھەمدە ئۇنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدا ھاكىمىيەت
ئاپاراتلىرى بىلەن قوشۇنلىرىنى قايتا قۇرۇشقا ياردەم قىلىپ
ئۇنىڭ پۈرسەت كۈتۈپ دۆلىتىنى تىرىلدۈرۈشكە كۈشكۈرتتى.

بمراق، ئاناغاي مىنەتدارلىق بىلدۈرۈش ئۈياقتا تۇرسۇن.
مىلادى 523 - يىلى 2 - ئايدا نەچچە ئون مىڭ ئادەمنى باشلاپ كېلىپ قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتتى. ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن كېيىن، ئاناغاي باشچىلىقىدىكى بۇلاڭچىلىققا ئادەتلىنىپ كەتكەن جورجان قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى پۈرسەت كۈتۈپ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى ئويلاۋاتقانداء. ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ كۈتۈلمىگەندە ئۇلارنى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا «تەكلىپ قىلىشى» غا ئۇلار ئىلگۈتتە رازى بولاتتى.
مىلادى 525 - يىلى (ۋېي شياۋمىڭدىنىڭ شياۋچاڭ تۇنجى يىلى) 6 - ئايدا (يولبۇ خەنبالىڭ يۇەنجۇڭ شەھرىنى ئىشغال قىلغان ئايدا) ئاناغاي 100 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇنىنى باشلاپ، قۇمۇلۇقتىن ئۆتۈپ ۋۇچۇەن قورغىنىغا ھۇجۇم قىلدى. ئارقىدىنلا غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ ۋۇۋېي قورغىنىنى ئىشغال قىلىپ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ باش سانغۇنى كوڭ چۇ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى. قوزغىلاڭچىلار ئۇرۇشتا پايدىسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىپ، ۋەزىيىتى ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋالدا قالدى.
توغىبات ۋېي ھۆكۈمىتى جورجانلارنىڭ قولى بىلەن قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى باستۇرغانلىقتىن، قوزغىلاڭچى قوشۇن ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا قالدى. ۋېي دۆلىتىنىڭ باش ھەربىي مەسلىھەتچىسى يۈجىن گۇاڭىياڭ بېگى يۈەن يۈەنگە غەربىي قىسىم تۇرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنى سېتىۋېلىش ۋە ئارقا بۆلگۈنچىلىك سېلىش پىلانىنى كۆرسەتتى، ئۇ مۇنداق دېدى: «ھازىر توپىلاڭچىلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلىپ كەتتى، قورال كۈچىنى ئىشلىتىپ غەلىبە قىلىش ئاسان ئەمەس. شۇڭا پېقىر يۈجىن ئۇلۇغ بېگىمنىڭ يارلىقلىرىنى ئېلىپ ئۇلارغا پايدا - زىيانىنى چۈشەندۈرسەم، ئۇلار چوقۇم ئىچكى قىسىمدىن

ئۆزىنى بۆلۈنۈپ كېتىدۇ». شۇنداق قىلىپ يۇجىن ئۆزى يالغۇز غەربىي تۇرالارنىڭ مەبلە ئاقسۇقلى يىلىغ-نىڭ بارگاھىغا بېرىپ «ئۇنىڭغا ئىلتىماس كۆرسەتتى»، شۇنىڭ بىلەن يىللىغ 30 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق 100 مىڭ-دىن كۆپ تۇرالارنى باشلاپ ۋەيي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئەل بولدى («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆزە-نەكلەر» 150 - جىلد. لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈكى 6 - يىلى). غەربىي قىسىم قائىقىلارنىڭ يەنە بىر ئاقسۇقلى قوغۇرسۇ ئالتۇنى «دۆلىگدا» مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزىگە تەۋە 10 مىڭدىن ئارتۇق تۈتۈنى باشلاپ يۇنجۇ ئايمىقىغا بېرىپ تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلدى» («شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى، قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمھالى»). تەخمىنەن شۇ مەزگىللەردە يەنە غەربىي قىسىم تۇرالارنىڭ مەبلە ئاقسا-قاللىرىدىن قوغۇرسۇ لوياڭ، تۇرابەك. تۇرا يالچىنلار ئۆز-لىرىنى باشلاپ ۋەيي سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. نەچچەئون مىڭ تۈمەن قائىقىلارنىڭ ۋەيي سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشى، ئالتە قورغان قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاتتى. شۇنىڭدىن مۇتىبارەن ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇش جەريانى تېزلەشتى.

غەربىي قىسىم تۇرالار ۋەيي سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، پولىۋ خەنبالىنىڭ كۈچى بېتىم ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. جورجانلارنىڭ تۈيۈقسىز ھۇجۇمىدىن ساقلى-نىش ئۈچۈن قوۋمىنى باشلاپ، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىغا بېرىپ، خېشىدىكى خۇچېن باشچىلىق قىلغان قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇچرىشىپ قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقماقچى بولدى. ئەپسۇسكى، ئالتە قورغاندىكى مەبلە خەلقىدىن 200 مىڭدىن ئارتۇق كىشى دەريادىن ئۆتمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ۋەيي سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشى بىلەن كۆپ قىسمى ھالاك بولدى ياكى ۋەيي قوشۇنلىرىغا ئەسىرگە چۈشۈپ

كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. پولىيو خەنبالىڭنىڭ ئاز ساندىكى قالدۇق ئامىنى باشلاپ خېنەنگە كىرگەندىن كېيىنكى پائالىيىتى ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلىرى تارىخىي كىتابلاردا باھايىتى ئاز خاتىرىلەنگەن. شياۋ چاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 526 - يىلى) 10 - ئايدا بالىڭ «جەنۇبتا خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ» بىر يىل تۆت ئايدىن كېيىنلا، ئاندىن تارىخىي كىتابلاردا «خۇچىن بىلەن مۇجىتىيەنشىڭ ئۆزئارا ئالاقىلەشتى، بۇنىڭدىن پولىيو خەنبالىڭ گۇمانلىنىپ، ۋەزىرى خېي كۇنى گوپىڭغا ئەۋەتىپ، خۇ چېنىنى ئالداپ ئۆلتۈرۈۋەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن («ئەلىنى ئىزدەش قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 151 - جىلد، لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈك 7 - يىلى). بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا مىلادى 526 - يىلى 10 - ئايلاردا پولىيو خەنبالىڭ ۋە ئۇنىڭ قوۋمى يەنىلا خۇاڭخېي دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. پولىيو خەنبالىڭنىڭ خۇچىنىنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى خېشى تۇرالبرىنىڭ ئاخىرى ئالتە قورغان قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىدىن ئايرىلىپ چىققانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئالتە قورغان قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدا، جورجانلارنىڭ قاغانى ئاناغاينىڭ قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىدىن تاشقىرى، غەربىي تۇرالارنىڭ ئاقساقاللىرى يىللىغ، تۇرابېك، قوغۇرسۇ ئالتۇنى، قوغۇرسۇ لوياڭلارنىڭ يۇز ئۆرۈشى ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى. پولىيو خەنبالىڭنىڭ باشچىلىقىدىكى ئالتە قورغان قوزغىلاڭچىلىرى جەمئىي تۆت - بەش يۈز مىڭچە ئادەم (خۇچىننىڭ قەبىلىلىرىدىن باشقا) ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە يىللىغنىڭ باشچىلىقىدىكى غەربىي تۇرالار ئومۇمىي سانىنىڭ ئوندىن ئالتە - يەتتىسىنى، تەخمىنەن 300 مىڭ ئادەمنى ئىگىلەيدىغان بولۇپ، غەربىي

تۇرالارنىڭ ئالتە قورغان قورغىلىكىدا ئويىنىغان مۇھىم رولىنى مۇشۇنىڭدىنمۇ بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. ئالتە قورغان قوزغىلىڭنىڭ تېز رونىاق تېپىپ تېز ھالاك بولۇشىنى يەنە مۇنداق چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولىدۇ:

لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «ھەر قاچان ھەقىقىي، كەسكىن ۋە زور سىياسىي مەسىلە يۈز بەرگەندە، كۈرۈھلار سىنىپىي ئۆلچەم بويىچە بىرلىشىدۇ، ھەرگىزمۇ مىللىي ئۆلچەم بويىچە بىرلەشمەيدۇ.»⑧ قوغۇرسۇ ئالتۇنى قاتقىلارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بېكقۇلىنىڭ ئەۋلادى ئىدى. يىللىغ. تۇرابېكلار ئېھتىمال قاتقىلارنىڭ بۆرىكلى جەمەتىنىڭ باشلىقى تىلەتېكىن (叱吕勤) نىڭ ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن. بېكقۇلى، تىلەتېكىنلار ئۆز قوۋمىنى باشلاپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كېلىپ ۋېي سۇلالىسىگە بويسۇنغان بولۇپ، ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ۋېي خانلىقىنىڭ ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشىپ، يۇقىرى ئەمەل، تەمىناتلارغا ئېرىشكەن، ئەيىش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈپ، ئاساسىي جەھەتتىن ياكى پۈتۈنلەي سىيانپى باقسۆڭەكلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ لوياڭغا كۆچۈپ بارغان بىر قىسىم سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن زىددىيەتى بولىسمۇ، لېكىن ھەممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئىتى بىردەك ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن بۇرۇن، قاتقىل خەلقى كۆپ قېتىم ۋېي سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاك كۆتۈرگەنىدە، باشقا غەربىي تۇرالارغا ئوخشاش قوزغىلىپ كۈرەش قىلمىغانىدى. ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن كېيىن ۋېي سولالىسىنىڭ ئالدىراپ تەسلىم قىلدۇرۇشى بىلەن

ئۇلار قوزغىلاڭچى قوشۇندىن ئايرىلىپ چىقىپ ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانىدى.

يىللىق يەنچىلىك ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، دەسلەپتە ۋويىاڭ (ھازىرقى سەنشىنىڭ پويۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالىي) دا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانىدى. مىلادى 526- يىلى ئۇقوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ شىمالىي ۋېيگە قارشى چىققاچقا چەۋنىڭ غەزەبلىسىنىڭ ناقسا قىلىشىغا ئۇچرىدى. ئۇ يوقىتىلدى، قالغان بىر تارمىقى تۇرابېك (تەخەللۇسى ساغۇن، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئۇچۇرۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دا غەربىي قاڭقىللاردىن بولغان تۇرا ساغۇن دەپ ئاتالغان) نىڭ باشچىلىقىدا ئۇچۇرۇڭ بىلەن بىرگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇرۇشقا قاتناشتى. مىلادى 528 - يىلى ئۇچۇرۇڭ تاۋجۇ (ھازىرقى خېنەننىڭ مېڭشىيەن ناھىيىسى) دا ۋېي سۇلالىسىنىڭ شاھ سانىيە ۋېي تەيخۇنى دەريا غا چۆكتۈرۈۋېتىپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدار - يەگلىرىدىن 2000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتكەندە، تۇرابېكمۇ بۇ ۋەقەگە قاتناشتى. كېيىن يەنە ئۇچۇرۇڭغا ئەگىشىپ گېرۇڭ باشچىلىقىدىكى خېبېي قوزغىلاڭچى قوشۇنىغا زەربە بەردى ۋە ئۇرۇشتىكى تۆھپىسى ئۈچۈن يېڭتۇ ناھىيىسىنىڭ بەگلىك ئوتۇغاتىغا ئۇبرىشتى. ئۇچۇرۇڭ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇ يەنە چېشىن ۋۇدى گاۋ خۇەننىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ «تۆت غۇزنى يوقاتتى» (تاغ غۇزلىرى، لۇ شۇي غۇزلىرى، چەۋنىڭ غۇزلىرى، كىنگىت غۇزلىرى) ۋە ئۇرۇشتىكى تۆھپىسى ئۈچۈن «يەنجۇ ئايىمىقىغا ئايماق بېگى بولۇپ يۆتكىلىپ، دىۋاندىكى ئۈچ ۋەزىرنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالدى» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى: تۇرا

بېكنىڭ تەرجىمھالى»).

تۇرا يالچىن ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، قوۋمىنى باشلاپ ئېر جۇرۇڭغا ئەگىشىپ لويادىغا كىردى ۋە گېرۇڭغا جازا يۈرۈش قىلىش ئۈرۈشىغا قاتناشتى. گېرۇڭنى يوقاتقان تۆھپىسى ئۈچۈن «يالۇاچ قۇتاتقۇچى سانغۇن» كېڭەش بېگى، جيا چېن قورغىنىنىڭ ئوڭ قول سانغۇنى، تۆتۈق، غەربىي قىسمدىكى بويۇندۇرۇلغان ئاھالىنىڭ بەرىنچى دەرىجىلىك ئاقساقىلى، يۈكنىڭ ناھىيىسىنىڭ تۆنجى بەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، 500 تۇتۇن سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلدى» («ۋېينامە. تۇرا يالچىنىڭ تەرجىمھالى»). پۈتەي يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە (مىلادى 531 - يىلى) ئوردا تەرىپىدىن تۇتۇقلۇققا تەيىنلىنىپ، فېڭ، يۇن، يەن، شۇ قاتارلىق تۆت ئايماقنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى، باش تۇتۇق، قوشۇمچە دىۋان بېگى، ئوڭ قول يانداش ۋەزىر بولدى. ئېر جۇرۇڭ ئۆلكەندىن كېيىن، گاۋ خۇەنگە ئىتائەت قىلدى، كېيىن يەنە گاۋ خۇەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

قوغۇرسۇ ئالتۇنى ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، قوۋمىنى باشلاپ جەنۇبقا يۈرۈپ خۇاڭگۇا دۇيگە بارغاندا (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ يەنشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)، «دولۇچى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، ئۇنىڭ قوغۇرسۇبېك بىلەن ئىككىسى جېنىنى ئاران قۇتۇلدۇردى، ئېر جۇرۇڭغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن يانداش سانغۇنلۇقىغا تەيىنلەندى.» ۋېي جۇڭدى دەۋرىدە (مىلادى 528 — 529 - يىللار) ئۇنىڭغا فۇ چىڭ تۆرىسى، ئالتۇن جۇلالىق ئىناۋەتلىك تۆرە مەرتىۋىسى ئىنئام قىلىندى، كېيىن

ئېر جۇرۇگدىن ئايرىلىپ، گۈزخۇەنگە بېقىندى. ۋە شىيا يۈەن جېڭدە ناھايىتى زور خىزمەت كۆرسەتكەچكە، گاۋ خەن ئۇنى ئەمرلەشكەر قىلىپ، كېيىن شىنچىڭنىڭ ئىنانچىخانلىق ئوتتۇرا غاتىنى بەردى. شىمالىي چىنىڭ تىيەنباۋ يىللىرىدا (مىلادى 550 - يىلىدىن 559 - يىلىغىچە) شىيەنياڭنىڭ ئىنانچىخانلىققا تەيىنلەندى. خەلىپەت بېگىلىك ئەمەلدىن سول قول باش ۋەزىرلىككە كۆتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئالتۇن نۇرى باش ساتقۇن، سول قول باش ۋەزىر قاتارلىق ئەمەللەرگە ئېرىشىپ، گاۋ خۇەن بىلەن قۇدا - باجا بولۇشتى. «جەمەتىدىن خانىكە، ۋەلىئەھد، بانۇ، مەلىكىلەر چىققاچقا، ئەينى ۋاقىتتا ئۇ شىمالدا ناھايىتى زور نام - ئاتاق قازانغان» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمھالى») ئىدى.

قوغۇرسۇ لوياڭ ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، مىلادى 542 - يىلى سانگەن ۋىلايىتى (سانگەن ۋىلايىتى ھازىرقى سەنشىنىڭ شەنيىن ناھىيىسى) دە، ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئېر جۇرۇڭ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. قوۋملىرى ئېر جۇرۇڭغا بەيئەت قىلىدى؛ قوغۇرسۇ لوياڭنىڭ ئاقدۇتى ئىنىق ئەمەس، بەلكىم ئېر جۇرۇڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىقىلارنى مۇمۇلاشتۇرغاندا، ئالتە قورغان قوزغىلىڭنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولغان غەربىي تۈرالار قەبىلە ئاقساقاللىرى تۇرابېك، قوغۇرسۇ ئالتۇنى قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا جەنۇبقا بېرىپ، دەسلەپتە ئېر جۇرۇڭغا ئەگىشىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇرۇشلارغا قاتناشتى. كېيىن يەنە گاۋ خۇەنگە ئەل بولۇپ،

مۆكۈمرانلارنىڭ ئوتتۇراتۇزلەڭلىكتىكى يېغاۋە ۋېئودال تەپرىقىچىلىك ئۇرۇشىنىڭ قورالىغا ئايلىنىپ قالدى. شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتتى.

خېشى تۇرالىرى قاتناشقان كۆەنلۈك قوزغىلاڭچى قوشۇنىغا خۇ چىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن سيانپىلاردىن بولغان ۋەنسى چيۈنۇ باشچىلىق قىلغانىدى. مىلادى 528 - يىلى (ۋېي شياۋ جۇاڭدىنىڭ جيەنشى تۇنجى يىلى) 7 - ئايدا چيو تۇ ئۆزىنى تەكرىقۇت دەپ جاكارلاپ، يىلنامىسىنى شىنخۇ دەپ بېكىتتى. ئۇ باشچىلىق قىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇن كۆەنلەك رايونىدا نۇرغۇن قېتىم غەلىبىلىك جەڭلەرنى قىلدى. مىلادى 530 - يىلى (ۋېي شياۋ جۇاڭدىنىڭ تۆتىنچى يىلى) 4 - ئايدا ئېر جۇرۇڭنىڭ باش سانغۇنى ئېرجۇ تيەنگۇاڭ، خېي بايۆلەر باشچىلىق قىلغان ۋېي قوشۇنى تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ قىلىندى. چيۈنۇ ئەسىرگە چۈشۈپ، ئېرجۇتيەنگۇاڭ تەرىپىدىن كۆشۈك ھارۇنغا سولىنىپ لويانىغا ئاپىرىلىپ، ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى. چيۈنۇ ئۆلگەندىن كېيىن بۇ تارماق قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ بىر قىسمى چيۈنۇ جەمەتىدىن بولغان موچى دورونىڭ باشچىلىقىدا چېكىنىپ لويانىنى مۇداپىئە قىلدى ۋە ۋاڭچېڭيۈن باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، داۋاملىق ھالدا ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا زەربە بەردى. كېيىن شۇيلو شەھىرى (ھازىرقى گەنسۇنىڭ جۇاڭلاڭ ناھىيىسى) دە ئېرجۇتيەنۇاڭنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالدى؛ دوڭزو قولغا چۈشۈپ قېلىپ، قەبىلە خەلقىدىن نۇرغۇن كىشى ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. يەنە بىر تار-

ماق قوزغىلاڭچى قوشۇن باش سانغۇن سۇ چىنمىڭدانىڭ باشچىلىقىدا چېكىنىپ شياجۇ ئايمىقى (ھازىرقى سەنشىنىڭ خېڭشەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) غا بېرىپ مۇداپىئەدە تۇردى. مىلادى 531 - يىلى ئېرجۇ تېيەنكۇاڭ باشچىلىقىدىكى ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى؛ سۇ چىنمىڭدا قولغا چۈشۈپ قېلىپ كۆشۈككە سېلىنىپ، لويادىغا ئاپىرىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. قوزغىلاڭ پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى.

تۇرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى خۇ چېن بىلەن سىياپى ۋە نەسىي چىۋۇنۇ. سۇ چىن مىڭدا باشچىلىق قىلغان گۇەنلۇڭ قوزغىلىڭىغازادى قانچىلىك قاتىقىل خەلقى قاتناشقان، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن بۇ قاتقىللارنىڭ كېيىنكى ئاقىۋىتى قانداق بولغان؟ بۇ مەسىلىلەر ئۇستىدە تارىخىي كىتابلاردا ناھايىتى ئاز خاتىرە قالدۇرۇلغان. لېكىن خۇ چېننىڭ ھەر مىللەت قوزغىلاڭچى خەلقى تەرىپىدىن قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ داھىيىسى قىلىپ سايلىنىشىدىن، قوزغىلاڭغا قاتناشقان قاتقىللار سانىنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇلارنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىچىدىكى رولى (بولۇپمۇ دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ئويۇنغان رولى)نى تۆۋەن چاغلىغىلى بولمايدۇ.

3. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقىللارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىشى

باشتا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەن قاتقىللار ئاز دېگەندىمۇ 1 مىليون 5 - 6

يۈز مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى توغبات-ۇبي سۇلالىسى تەرىپىدىن شىمالىي قىسىم چېگرىلاردىكى قورغانلار (ئالتە قورغان ۋە بوگۈلۈ، ياتلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش قورغانلىرى)غا ۋە خېشى ئارىلىقىدىكى توكۇەن، گو پىك قاتارلىق ئىككى قورغانغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. لېكىن مىلادى 524 - يىلىدىكى ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن تارتىپ جەنۇبتىكى قاتلاملار ئىچىدە شىمالىي تۈرالار ئالىلىبۇرۇن غايىب بولغانىدى، شەرقىي تۈرالار پولىۇ خەنباليك قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشقانىدى، لېكىن قوزغىلاڭدىن كېيىن خۇددى ھۇركۈلدەك بىر كۆرۈنۈپ قويۇپلا غايىب بولۇپ، ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى پائالىيىتىنى سۈرۈشتۇرۇش ھاجەتسىز بولۇپ قالدى. ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن بىز پەقەت غەربىي قىسىم تۈرالارنىڭ پائالىيىتىنى ئۇچرىتالايمىز. غەربىي قىسىم تۈرالاردىكى يىللىق ۋە قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ قەبىلىسىنىڭ جەمئىي 40 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادىمى بولۇپ، قوغۇرسۇ لوياڭ، تۇرابىك تۇرا يالچىن ۋە گاۋ پىك تۇرالىرىدىن خۇ چىن قەبىلىسىنىڭ ئادەم سانى ئىنىق ئەمەس، ئەگەر ئۇلارنى قوشۇپ 40 مىڭ تۇتۇن دەپ ھىسابلىساق، جەمئىي 80 مىڭ تۇتۇن يەنىي ئۇچ - تۆت يۈز مىڭچە ئادەم بولىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە جەنۇبقا كۆچكەن قاتلاملار 1 مىليون بەش - ئالتە يۈز مىڭ ئادەم بولۇپ، ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندا، ئاز دېگەندە 1 مىليون 200 مىڭ ئادەم غايىب بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇلار قەيەرگە كەتكەن؟ بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، ھازىر ساقلىنىپ قېلىنغان تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتلاملارنىڭ ئىز - دېرەكلىرىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىكىدەك چۈشەندۈرىمىز:

يىللار	كېيىنكى ئاقىۋىتى	ماتېرىيال مەنبەسى
مىلادى 430-يىلى (شىنجىيانىڭ ئوچىنچى يىلى	1. «3 - ئايدا يۈنجۈڭ ۋە خېشى ئارىلىقىدىكى تۇرالاردىن بىر مىڭ نەچچە ئوتۇن ئادەم ئىسيان كۆتۈرگەچكە، دىۋان بېگى لېۋجې بۇيرۇق بويىچە ئۇلارنى قوغلاپ بېرىپ يوقاتقان».	1. «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»
	2. 4 - ئايدا، تۇرالاردىن بىر تۈمەن نەچچە ئوتۇن ئادەم ئىسيان كۆتۈرۈپ قاچقاندا، دىۋان بېگى فېڭ تې پەرمان بويىچە قوغلاپ زەربە بېرىپ ئۇلارنى يوقاتقان.	2. «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»
مىلادى 433 - يىلى (يەنخېنىڭ ئوچىنچى يىلى)	1. قاڭقىللاردىن باغاقۇن ۋېي سۇلالىسىنىڭ خوتەنىخۇاڭ قورغىنىنىڭ سانغۇنى لاڭگۇنى ئۆلتۈرۈپ ئىسيان كۆتۈرگەن. 2. بۆركلى قورغىنىدىكى قاڭقىللار ئىسيان كۆتۈرۈپ قورغاننى قورشىۋالغان. ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قاڭقىللاردىن مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرگەن.	1. «ۋېينامە. لوسىنىڭ تەرجىمھالى». 2. «ۋېينامە. شىجىنىڭ تەرجىمھالى»

(داۋامى)

444 – يەلى (تەپپىسك جېنجۇننىڭ بەشىنچى يەلى)	6.1 – ئايدا «شىمالدىكى قوۋملار» (شىمالىي تۈرالار بولۇشى مۇمكىن) لەردىن 5000 نەچچە تۈتۈن ئادەم شىمالغا كۆچكەن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قوغلاپ زەربە بېرىپ ئۇلارنىڭ ئاقسۇڭگۇ ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى يېيىشاق، دەك قاتارلىق ئۇچ ئايماقنى مەجبۇرى تۈتۈن قىلىپ كۆچۈرگەن.	1.«ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»
471 – يەلى (خۇاڭشىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)	1. 4 – ئايدا غەربىي تۈرالار ئىچىدىن كۆتۈرۈپ ۋېي سۇلالىسىنىڭ باش غوجىدارى لويۇننى ئۆلتۈرگەن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىدىن نۇرغۇن ئادەمنى يوقاتقان. 2. ۋو يې، تۇڭۋەندىكى تۈرالار ئىچىدىن كۆتۈرگەچكە 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلگەن («ۋېينامىنىڭ تەرجىمىسى» دا «5000 دىن ئارتۇق ئادەم»، «ئىسمۇمىي	1.«ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» 2.«ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە». «ۋېينامە. يۈەنخېنىڭ تەرجىمىھالى»

	ئۇرنەكلەر» دە «8000 ئادەم» دەپ خاتىرىلەنگەن). بىر تارمەن نەچچە تۈتۈن ئادەم ئەسىركە چۈشكەن، 2000 تۈتۈن ئادەم ئەل بولغان.	«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 133 - جىلد. سۇئال مىڭدىنلىق تەيشلىك يەتتىنچى يىلى
472 - يىلى (يەنىمۇنلىق ئىككىنچى يىلى)	1. 1 - ئايدا ئوڭۇمەن قورغىنىدىكى «غۇزلار» (تۈرالار بولۇشى مۇمكىن) ئىسيان كۆتۈرۈپ شىمالغا كۆچكەندە، سانغۇن خەلىقا قاتارلىقلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان. 2. 2 - ئايدا «شەرقىي تۈرالار جورجانلارغا ئەل بولغان ۋېي پادىشاھى شاھنىشاھ قۇملۇققىچە قوغلاپ بېرىپ يېتىشەلمەي قايتىپ كەلگەن». 3. 3 - ئايدا لىيەلچۈمەن تۈرالىرى ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغاندا ۋېي ئوردىسى تەرە-	1. «ۋېينامە. يۈلتۈز بېقىش تەپسىراتى» 2. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە». «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 133 - جىلد. سۇئال مىڭدىنلىق تەيىۋ بىرىنچى

	پىدىن چىڭجۇ، شۇيجۇ، چىجۇ، يەنجۇدىن ئىبارەت توققۇ ئايماقتا ھەربىي قوتۇن قىلىپ بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان.	يىلى» 9. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»
473 - يىلى (يەنشىك ئۇچىنچى يىلى)	1. 12 - ئايدا «جورجانلار سەددىچىن ئىچىگە باستۇرۇپ كىرگەن. رۇشۇەن قورغىنىدىكى تۇرالارنىڭ ئىككى قەبىلىسى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇلارغا ماسلاشقان».	1. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە». «ئەلنىڭ ئىمتىھانىدا قىلمىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 133 - جىلد سۇڭ سۇلالىسىنىڭ يۇەنئۇيى تۇنجى يىلى.
498 - يىلى (تەيخېنىڭ 22 - يىلى)	1. توققۇ قورغاندىكى قاڭقىللار ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشلىقى شۇڭقارنى ئۆزلىرىگە باش قىلىپ «ئىسيان كۆتۈرۈپ جورجانلارغا ئەل بولماقچى بولغان». ۋېي سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جىياڭياڭ بېگى يۈەنجىنى ئۇلارنى جازالاشقا ئەۋەتكەن.	1. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە». «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە». «ۋېينامە. مېڭ ۋېينىڭ تەرجىمەھالى»

	شۇڭقار جورجانلاردىن ئازار يەپ پۇشايمان قىلىپ، قايتىپ كېلىپ ۋەپى سۇلالىسىگە ئەل بولغان.	«ۋەپىنامە. داۋۇت يىللىرىدىكى يەتتە يىللىق تەرجىمھالى».
504 - يىلى (جەڭشىنىڭ بىرىنچى يىلى)	1. يۈەنخۇەي ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ مۇنداق دېگەن: «پېقىرنىڭ ئۇقۇشچە شىمالدىكى ھەربىي قورغانلاردىكى ۋاسسال قائىقللار ئىسيان كۆتۈرۈپ، سىرتقا قاچقىلى تۇرۇپتۇ». «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» دە: «ئېيتىلىشىچە، شىمالدىكى ھەربىي قورغانلاردىكى ۋاسسال قائىقللار ئىنىيان كۆتۈرۈپ، كۆپلەپ سىرتقا قاچقان» دەپ يېزىلغان. ئىزاھات: «ۋاسسال» دېگەنده قائىقىل قەبىلىلىرى كۆزده تۇتۇلىدۇ.	1. «ۋەپىنامە. يۈەنخۇەنىڭ تەرجىمھالى»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر»، 145 - جىلد لياۋۇدىنىڭ تېمىنجىن يىلى
524 - يىلى (جەڭگۇاڭ	1، 3 - ئايدا پولىۋ جەنبالىق ۋۇ يې قورغىنىدا ۋەپى سۇلا-	1. «شىمالىي چى سۇلالىسى.

نىلك بەشىنچى يىلى)	لىسسكە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. ئەربىي تۈرالارنىڭ ئاساسلىق قوغۇرسۇ ئالتۇنى «بىر تۇمەن تۆتۈن ئادىمنى باشلاپ ئاۋاز قوشقان. بالىلىق قوغۇرسۇ ئالتۇنىنى بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن» ئەربىي قاتلىمىلارنىڭ باشلىقى يىللىغىمۇ 30 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادىمنى باشلاپ بالكۆل ئاۋاز قوشقان. 2. 4 - ئايدا گاۋپىڭ تۆرالىرىنىڭ باشلىقى خۇ چېن ئۆزىنى گاۋپىڭ بېگى دەپ ئاتاپ، ۋېي سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بالكۆل ئاۋاز قوشقان. 3. 8 - ئايدا شەرقىي ۋە غەربىي تۈرالار ئۇيغۇر يۆزلۈك ھالدا ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ بالكۆل ئاۋاز قوشقان.	قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمھالى». «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇيغۇرچە ئۇرنەكلەر» 150 - جىلد لياڭۇدۇنىنىڭ پۈتۈك بەشىنچى يىلى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئىبرجۇرۇڭنىڭ تەرجىمھالى» 2. «ۋېينامە». سۇزۇڭنىڭ تەرجىمھالى»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇيغۇرچە ئۇرنەكلەر» 150 - جىلد لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈك بەشىنچى يىلى. 3. «ۋېينامە». تەيۋۇ يىللىرىدىكى

		بـەش بـەگـنىڭ تەرجىمھـالـى» «ئەلنى ئـىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكـ لەر». 150 - جىلد، لىـاڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈك بەشىنچى يىلى
525 - يىلى (شياۋچاڭـ نىڭ تۆنجى يىلى)	1. 6 - ئـايدا غـەربـىي تۈرالارنىڭ ئاقسۇقىلى قوغۇر- سۇ ئالتۇنـى بىلـەن يەللمغ 40 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئـارتۇق ئادىمىنى باشلاپ ۋېي سۇلا- لىسىگە تەسلىم بولغـان. كېـ يىن ئېرجۇرۇڭغا ئەل بولۇپ، جەنۇبقا يۇرۇش قىلىپ ئوتـ تۇرا تـۇزلـەڭلىك رايونىغـا بارغان.	1. «ۋېـيـنـامـە. قوغۇرسۇ ئالتۇنـ- نىڭ تەرجىمھالى». «ۋېينامە. ئېرجۇ- رۇڭنىڭ تەرجىمـ ھالى»
526 - يىلى (شياۋچاڭـ نىڭ ئىكـ	1. غـەربـىي تـۈرالاردىن تۇرا بـۇرۇ بىلـەن قوغۇرسۇ لويـاڭ قوزغـىلاڭ كـۆتۈرۈپ	1. «ۋېـيـنـامـە. ئېرجۇرۇڭنىڭ تەر- جىمھالى». «ئەلنى

كىنىچى يىلى)	ۋېي سۇلالىسىگە قارشى چىقىپ قاچقان، ئېر خوراز تەرىپىدىن يوقىتىلغان.	ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» 151 - جىلد لياڭۋۇنىڭ پۈتۈك يەتتىنچى يىلى.

يۇقىرىقى جەدۋەلدىن شۇنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇكى. چوڭ لۇكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ غەربىي تۇرالاردىن بولغان قوغۇرسۇ ئالتۇنمنىڭ قەبىلىسى. يىللىغنىڭ قەبىلىسى ۋە خۇچىننىڭ قەبىلىسى ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، داۋاملىق ھالدا جەنۇبتا قېچىلىپ خەنزۇلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەندىن تاشقىرى، قالغان بىر مىليوندىن ئارتۇق قاڭقىللارنىڭ كېيىنكى ئاقىۋىتى مۇنداق ئوچ تۈرلۈك بولغان: بىرى، «ئىسيان كۆتۈرۈپ» چوللۇكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتكەن. يەنە بىرى، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ۋېي سۇلالىسىگە قارشى چىققاندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلغان. يەنە بىرى، ھەربىي تۇتۇن سۇپىتىدە مەجبۇرىي ھالدا ئىچكى جايلارغا كۆچۈرۈلگەن. بىز يۇقىرىقى بايان قىلىنغان ئوچ خىل ئاقىۋەتكە قالغان قاڭقىللارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ سانى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلەلمىسەكمۇ، بىراق يۇقىرىقى جەدۋەلدىن جەنۇبتىكى قاڭقىللارنىڭ كېيىنكى ئاقىۋىتىنىڭ كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن ۋېي سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى ۋە توسقۇنلۇق قىلىشىنى، تارمار قىلىپ چوللۇكنىڭ جەنۇبىغا قايتىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. قاڭقىل خەلقى

جەنۇبقا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەندىن تارتىپلا ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ۋە شىمالغا قايتىپ كېتىش ئۈچۈن ئۇدا كۈرەش قىلدى. مىلادى 433 - يىلى خۇەيخۇاڭ قورغىنىدىكى قاڭقىللار قورغاننىڭ سانئۇنى لاڭگۇنى ئۆلتۈرۈپ «ئىسيان كۆتۈرۈپ كۆچكەن». مىلادى 472 - يىلى شەرقىي تۇرالار «ئىسيان كۆتۈرۈپ كۆچكەن» دە ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرى چۆللۈككىچە قوغلاپ بېرىپ «يېتىشەلمەي قايتىپ كەتكەن»؛ مىلادى 473 - يىلى روشۇەن قورغىنىدىكى ئىككىنچى قىسىم تۇرالار «ئىسيان كۆتۈرۈپ، جورجانلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن»؛ مىلادى 498 - يىلى قاڭقىللارنىڭ يۇەنخې قەبىلىسىدىن بولغان شۇڭقارنىڭ تۆت قورغانىدىكى قاڭقىللارنى باشلاپ جورجانلارغا «ئەل بولۇشى» (شۇڭقار ۋە بىر قىسىم قەبىلە كىشىلىرى كېيىن يەنە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا قايتىپ كېلىپ ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولغان) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى جەنۇبتىكى قاڭقىللارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالغا قايتىش يولىدا ئېلىپ بارغان پۈتۈنلەي مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان كۈرىشىدۇر. ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەزگىلىدە، شەرقىي تۇرالار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئاۋاز قوشقان. جورجان قاغانى ئانىغاي چوڭ قوشۇن بىلەن ئالتە قورغان قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندا، ئۇنىڭ قوشۇنى ۋۇ چۆمن قورغىنىدىن غەربكە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، ئەسكىرىي كۈچى ۋۇچۇننىڭ شەرقىدىكى شەرقىي قىسىم قاڭقىللار تارقالغان رايونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا يېتىشمىگەنىدى. بۇ ئېھتىمال شەرقىي تۇرالارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شىمالىي ۋېيگە قارشى چىققاندىن كېيىن كۆپلەپ شىمالغا قايتىپ كەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇمۇ جەنۇبتىكى قاڭقىللارنىڭ شىمالغا مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قايتىپ كەتكەنلىكىنىڭ تېپىك مىسالى. ئۇنىڭدىن باشقا، جەدۋەلدىكى بىر قىسىم جەنۇبىي قاڭقىللارنىڭ شىمالغا قايتىش كۈرىشى تارىخلاردا «قوغلاپ يوقات

تىلغان»، «جازا يۈرۈشىدە يوقىتىلغان» ياكى «ئۇلارنىڭ سەر-كەردىلىرى ئۆلتۈرۈلۈپ، قالغانلىرى ھەربىي تۈتۈنگە ئايلان-دۇرۇلغان» دەپ خاتىرىلەنگەن بولغاچقا، بىرمۇ كىشى قېچىپ قۇتۇلالمىغان. ئەمەلىيەتتە ۋەي دۆلىتىنىڭ سانغۇنلىرىنىڭ ئىچىدە چوڭ ئىنئاملارنى ئېلىش ياكى ئوردىنىڭ ئۆز مەسئۇلى-يىتىنى سۈرۈشتۈرۈشىدىن قورقۇپ «قايتىپ كەتكەن» لەرنى يالغاندىن «قوغلاپ يوقىتىلدى» دەپ مەلۇم قىلغانلار بىرمۇنچە بولسا كېرەك. قىسقىسى، ھازىر ساقلىنىپ قالغان تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللارغا قارىغاندا 1 مىليون-دىن ئارتۇق قاتقىل خەلقى ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن كېيىن شىمالغا قايتىپ كەتكەن. مانا بۇ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقىل-لارنىڭ كېيىنكى ئاقمۇتىدۇر.

بىر تۆۋەندە كونكرېت قىلىپ شىمالىي، شەرقىي تۈرالار بىلەن غەربىي تۈرالارنىڭ بىر قىسمىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچكەن ۋاقتىنى ۋە جەريانىنى تەھلىل قىلىپ باقايلى:

شىمالىي تۈرالار چۈغاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى جورجان خانلىقىغا يېقىن جايلارغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ «شە-مالغا كۆچكەن» ۋاقتى باشقا تۈرالارغا قارىغاندا بۇرۇنراق ئىدى. يارما ھۆججەتلەردە، ئۇلار مىلادى 431 - يىلى بىر قېتىم كۆرۈلىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار «نەچچە تۈمەن ئاتلىق ئەسكەر» گە ئىگە بولۇپ، قەبىلە ئەزالىرىنىڭ سانى ئاز دې-گەندىمۇ نەچچە تۈمەن تۈتۈن يەنى 200 مىڭ كىشى ئەتە-راپىدا ئىدى. مىلادى 444 - يىلىغا كەلگەندە، يەنى ئارىلىقتا ئون نەچچە يىل ئۇزۇلۇپ قالغاندىن كېيىن، تارىخلاردا «5000 نەچچە تۈتۈن ئادەم شىمالغا كۆچكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇ-بىدىكى پائالىيىتى ئون - تىنسىز غايىب بولدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ماتېرىياللاردىن بىز تۆۋەندىكىدەك

مۆكۈم چىڭمرالايمىز: شىمالىي تۈرالار بۇرۇنلا يەنى مىلادى 432 - يىلىدىن مىلادى 444 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىسيان كۆتۈرۈپ پۈتۈنلەي شىمالغا كېتىپ بولغانىدى؛ مىلادى 445 - يىلىدىن كېيىن جەنۇبتا شىمالىي تۈرالار قالمىدى.

شەرقىي تۈرالارنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالغا قايتىشقا باشلىغان ۋاقتى تارىختا ئېنىق ئەمەس. «ۋېينامە. لۇسىنىڭ تەرجىمھالى» دا خاتىرىلىنىشىچە، ۋېي شىزۇ دەۋرىدە خۇەيخۇاڭ قورغىنىدىكى تۈرالار «قورغان سانغۇنى لاگگونى ئۆلتۈرۈپ ئىسيان كۆتۈرگەنىدى». خۇەيخۇاڭ ۋۇجۇ قورۇلىنىڭ سىرتى ۋە ئۇنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇ جايلار شەرقىي تۈرالار جايلاشقان يەرلەر ئىدى. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» گە ئاساسلانغاندا، بۇ ۋەقە سوڭ ۋېنىدىنىڭ يۈەنجيا 10 - يىلى يەنى 433 - يىلى يۈز بەرگەنىدى. شۇ يىلى شەرقىي تۈرالار شىمالغا قايتىشنى باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدىن كېيىن تارىخىي كىتابلاردا شەرقىي تۈرالارنىڭ «ئىسيان كۆتۈرۈپ» شىمالغا قايتىشى داۋاملىق خاتىرىلەنگەنىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى، مىلادى 472 - يىلىدىكى «شەرقىي تۈرالارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ جورجانلارغا ئەل بولۇشى» ھېسابلىنىدۇ. مىلادى 473 - يىلى دو شۇەن قورغىنىدىكى تۈرالارنىڭ ئۈككى قەبىلىسى (دو شۇەن قورغىنى شەرقىي تۈرالار تارقالغان رايونغا تەۋە) «ئىسيان كۆتۈرۈپ» جورجانلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە») ئىدى. مىلادى 498 - يىلى شۇڭقارنىڭ باشچىلىقىدىكى خۇەيشۇنىڭ شەرقىدىكى «تۆت قورغان قاڭقىلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، جورجانلارغا ئەل بولدى» («ۋېينامە. مېڭۇبېينىڭ تەرجىمھالى). مىلادى 524 - يىلى شەرقىي تۈرالار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن شىمالغا قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، شەرقىي تۈرالارنىڭ

پاتالمیستنی کۆرگىلى بولمايدۇ. ئېھتىمال ئۇلار پۈتۈنلەي شىمالغا قايتىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. قىسقىسى، شەرقىي تۈرالار ئىسيان كۆتۈرۈپ، شىمالغا قايتىشنى باشلىغاندىن تارتىپ، پۈتۈنلەي قايتىپ كەتكەنگە قەدەر، گاھ ئۇرۇلۇپ، گاھ داۋام قىلىپ بىر ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشقانىدى.

غەربىي تۈرالار (خېشى تۈرالىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كىملىك كۆلەمدە قايتا - قايتا شىمالغا قايتىش كۆرىشىنى قوزغاپ تۇرغان بولسىمۇ (تارىخىي كىتابلاردا ئۇلارنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارشى كۆرىشىنىڭ خاتىرىلىنىشى، شەرقىي تۈرالار بىلەن شىمالىي تۈرالارغا قارىغاندا كۆپرەك خاتىرىلەنگەن)، بىراق، جۇغراپىيىلىك شەرت - شارائىتىنىڭ پايدىسىزلىقى (خېشى تۈرالىرى خېتاۋ ئارىلىقىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان) ۋە قوغۇرسۇ، تۇرا قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ۋېي ئوردىسىغا بولغان سادالىقى، شۇنداقلا ۋېي ئوردىسىنىڭ ھەددىدىن زىيادە قاتتىق باشقۇرۇشى قاتارلىق، سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شىمالغا پۈتۈنلەي قايتىپ كېتەلمىدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئېچكى جايلارغا ھەربىي تۈتۈن قىلىپ مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەندىن تاشقىرى، قالغان نەچچە تۈمەن تۈتۈن ئادەم، تەخمىنەن ئۇچ - تۆت يۈزمىڭ ئادەم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ، كېلىپ ھەممىسى خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. شىمالغا قايتىپ كەتكەن غەربىي تۈرالار ئېھتىمال كۆپ بولمىسا كېرەك. ئۇلار پەقەت غەربىي تۈرالارنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىشى مۇمكىن④.

ئىزاھلار:

① «ۋېينامە» ئىبرجۇرۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دا «تۇرا بۇرۇ» خاتا ھالدا «ببي رۇ بۇرۇ» دەپ قارالغان. بۇ ھەقتە جۇڭخۇا